

2. ZƏNGƏZUR BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSI

TAM MƏTNLİ MATERİALLAR KİTABI

Redaktorlar:

Prof. Dr. Hüsamettin İNAÇ

Prof. Dr. İbrahim KAZIMBƏYLİ

Prof. Dr. Vefa ALİYEV

Doç. Dr. Rasul MEHDİKHANOV

Doç. Dr. Elvin TALİŞİNSKİ

Dr. Samir HÜMBƏTOV

Dr. Gülnaz KILIÇ ÖZKAYNAR

Dr. Günay HÜSEYN

2. ZƏNGƏZUR BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSI

TAM MƏTNLİ MATERIALLARI KİTABI

Elmi Redaktorlar (Editörler):

Prof. Dr. Hüsəmettin İNAÇ

Prof. Dr. İbrahim KAZIMBƏYLI

Prof. Dr. Vefa ALİYEV

Doç. Dr. Rasul MEHDİKHANOV

Doç. Dr. Elvin TALİŞİNSKİ

Dr. Samir HÜMBƏTOV

Dr. Gülnaz KILIÇ ÖZKAYNAR

Dr. Günay HÜSEYN

2. Zəngəzur Beynəlxalq Elmi Konfransının Tam Mətnli Materialları Kitabı

Editörler: Hüsəmettin İNAÇ, İbrahim KAZIMBƏYLİ, Vəfa ALİYEV, Rusul MEHDİKHANOV, Elvin TALİŞİNSKİ, Samir HÜMBƏTOV, Gülnaz KILIÇ ÖZKAYNAR, Günay HÜSEYN

© Bu eserin bütün hakları saklıdır və *Yönetimpark Eğitim Danışmanlık Ltd. Şti.*'ne (Yönetim Yayınları) aittir. Yayınevinden yazılı izin alınmadan eserden kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde fotokopi, film vd. elektronik ve mekanik yöntemlerle kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayınlanamaz, aktarılamaz ve dağıtılamaz. Bilimsel usullere uygun olarak kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Kitap içeriğinin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

Eser Adı : 2. Zengezur Uluslararası Bilimsel Konferansı Tam Metin Bildiriler Kitabı
Editör Ad(lar)ı : Hüsəmettin İNAÇ, İbrahim KAZIMBƏYLİ, Vəfa ALİYEV, Rusul MEHDİKHANOV, Elvin TALİŞİNSKİ, Samir HÜMBƏTOV, Gülnaz KILIÇ ÖZKAYNAR, Günay HÜSEYN
ISBN : 978-625-92759-1-8
DOI : <https://doi.org/10.58830/yp.pub-2025-10.0033>
Baskı Sayısı : 1. Baskı
Baskı Yeri ve Zamanı : Sivas (Türkiye) – Kasım / 2025
Yayın Dili : Karma

Yayıncı Sertifika No : 74713
Yayıncı Vergi Dairesi : Site Vergi Dairesi Müdürlüğü /// V.D. No: 9830880766
Yayıncı Adı : Yönetimpark Eğitim Danışmanlık Ltd. Şti.
Yayıncı Adresi : Yenişehir Mah. Kardeşler Cad. No:7/2 – Z07 Merkez, Sivas
Yayıncı İletişim : yonetimpark@gmail.com /// (+90) 533 510 11 17

Genel Yayın Yönetmeni : Mehmet MECEK
Dizgi ve Mizanpaj : Mehmet MECEK
Kapak Tasarımı : Durmuş Ali ÜLKÜ
Yayınevi Editörü : Kürşad ÖZKAYNAR

Kitap Baskı Bilgisi : 872 sayfa (+ XXIV sayfa Jenerik), 16,5x21 cm, Kaynakça Var, Dizin Yok.
Anahtar Kelimeler : Bilim, Sosyal Bilimler, Beşeri Bilimler, Kongre Bildirileri, Tam Metin Kitabı..

Kongre Bilgisi :
2. Zəngəzur Beynəlxalq Elmi Konfransı
5 Ekim 2025 - Bakü (Azerbaycan)

2nd Zangezur International Scientific Conference Full Text Proceedings Book

Editors: Hüsametdin İNAÇ, İbrahim KAZIMBÖYLİ, Vefa ALİYEYEV, Rasul MEHDİKHANOV, Elvin TALİŞİNSKİ, Samir HÜMBƏTOV, Gülnaz KILIÇ ÖZKAYNAR, Günay HÜSEYN

© All rights of this work are reserved and belong to Yönetimark Eğitim Danışmanlık Ltd. Şti. (Yonetim Publications). This work may not be quoted in whole or in part without written permission from the publisher, and may not be copied, reproduced, published, transmitted or distributed in any way by electronic or mechanical methods including photocopy, film etc. Quotations may be made in accordance with scientific methods, citing the source. The authors are solely responsible for the content of the book.

Title : 2nd Zangezur International Scientific Conference Full Text Proceedings Book
Editors : Hüsametdin İNAÇ, İbrahim KAZIMBÖYLİ, Vefa ALİYEYEV, Rasul MEHDİKHANOV, Elvin TALİŞİNSKİ, Samir HÜMBƏTOV, Gülnaz KILIÇ ÖZKAYNAR, Günay HÜSEYN
ISBN : 978-625-92759-1-8
DOI : <https://doi.org/10.58830/yp.pub-2025-10.0033>
Number of Editions : 1st Edition
Place and Time of Edition : Sivas (Türkiye) – November / 2025
Publication Language : Mixed

Publisher Serif Number : 74713
Publisher Tax Office : Site Vergi Dairesi Müdürlüğü /// V.D. No: 9830880766
Publisher Name : Yönetimark Eğitim Danışmanlık Ltd. Şti.
Publisher Address : Yenişehir Mah. Kardeşler Cad. No:7/2 – Z07 Merkez, Sivas
Publisher Contact : yonetimark@gmail.com /// (+90) 533 510 11 17

Editor in Chief : Mehmet MECEK
Typesetting and Layout : Mehmet MECEK
Cover Desing : Durmuş Ali ÜLKÜ
Publisher's Editor : Kürşad ÖZKAYNAR

Book Printing Information : 872 pages (+ XXIV Generic), 16,5x21 cm, Yes References, No Index.
Keywords : Science, Social Sciences, Humanities, Congress Proceedings, Full Text Book.

Congress Information :
2nd Zangezur International Scientific Conference Proceedings Book
October 5, 2025 - Baku (Azerbaijan)

Önerilen Alıntı / Suggested Citation :

İNAÇ, Hüsamettin, KAZIMBÖYLİ, İbrahim, ALİYEV, Vefa, MEHDİKHANOV, Resul, TALİŞİNSKİ, Elvin, HÜMBƏTOV, Samir, KILIÇ ÖZKAYNAR, Gülnaz və HÜSEYN, Günay (2025), 2. Zəngəzur Beynəlxalq Elmi Konfransının Tam Mətnli Materialları Kitabı, 5 Ekim 2025 – Bakü (Azerbaycan), Yönetim Yayınları, Sivas.

Lisans / Licence :

Bu çalışma [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) ile lisanslanmıştır

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

Temel Alan Bilgisi / Basic Field Knowledge :

10. Sosyal - Beşeri ve İdari Bilimleri

10. Social - Human and Management Sciences

<https://www.budapestopenaccessinitiative.org/boai10/> <https://publicationethics.org/>

Bu kitap bilime ve bilim insanlarına ithaf edilmiştir...

This book is dedicated to science and scientists...

Sempozyum Bilgisi

2. Zəngəzur Uluslararası Bilim Konfransı, 5 Ekim 2025 tarixində Bakı'da (Azərbaycan) online olaraq təşkil edilmişdir. Konfrans, “*Uluslararası İlişkilər və Diplomasi Araşdırmalar Mərkəzi*” tərəfindən təşkil edilmişdir. Bilimsel etkinliyin təşkilatında Azərbaycan Universiteti (Azərbaycan), Azərbaycan Dillər Universiteti (Azərbaycan), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (Azərbaycan), Bakı Avrasiya Universiteti (Azərbaycan), Bakı Dövlət Universiteti (Azərbaycan), Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan), Abay Kazax Milli Pedagoji Universiteti (Kazaxıstan), Al-Farabi Kazax Dövlət Universiteti (Kazaxıstan), Kütahya Dumlupınar Universiteti (Türkiyə), İbn Haldun Universiteti (Türkiyə) ilə müxtəlif nəşriyyat qurumları və təhsil müəssisələri tərəfdən qismində iştirak etmişdir. Bilimsel etkinliyin Bilim və Hakem Komitəsində 7 ölkədən cəmi 48 bilim insanı yer almışdır. Etkinlikdə Azərbaycan, Türkiyə, Cənubi Qafqaz, Kazaxıstan, Pakistan, KQTC, Ürdün və İngiltərə olmaqla cəmi 8 ölkələrdən iştirakçılar yer almışdır. Konfrans çərçivəsində 62 təbliğ təqdimatı edilmişdir. Bu təqdimatların 25 ədədi (%40,32) Türkiyə'dən iştirak bilim insanları tərəfindən, 34 ədədi (%54,88) isə Türkiyə xaricindən iştirak təşkilatı bilim insanları tərəfindən təqdimat edilmişdir. Cəmi 3 ədəd (%4,88 təbliğ də qarışıq (çoxlu ölkə) olaraq təqdimat edilmişdir. İştirakçıların demografik dağılımı (ölkələrə görə iştirakçı yüz faizliyi) baxımından Konfrans, Türkiyə'dəki “*Akademik Təşviq Yönetmeliği*” qərarları çərçivəsində “*uluslararası bilimsel etkinlik*” çərçivəsində yer almaktadır. Konfrans dili İngiliscə, Türkcə və Rusca olaraq təşkil edilmişdir.

Simpozium Məlumatı

II Zəngəzur Beynəlxalq Elmi Konfransı 5 oktyabr 2025-ci il tarixində Bakı şəhərində (Azərbaycan) onlayn formatda keçirilmişdir. Konfrans “*Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatiya Araşdırmaları Mərkəzi*” tərəfindən təşkil olunmuşdur. Elmi tədbirin təşkilatında Azərbaycan Universiteti (Azərbaycan), Azərbaycan Dillər Universiteti (Azərbaycan), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası (Azərbaycan), Bakı Avrasiya Universiteti (Azərbaycan), Bakı Dövlət Universiteti (Azərbaycan), Naxçıvan Dövlət Universiteti (Azərbaycan), Abay adına Qazax Milli Pedagoji Universiteti (Qazaxıstan), Əl-Farabi adına Qazax Milli Universiteti (Qazaxıstan), Kütahya Dumlupınar Universiteti (Türkiyə), İbn Haldun Universiteti (Türkiyə) ilə yanaşı müxtəlif nəşriyyat qurumları və təhsil müəssisələri tərəfdən qismində iştirak etmişdir. Elmi tədbirin Elm və

Hakimlər Şurasında 7 ölkədən ümumilikdə 48 alim yer almışdır. Konfransda Azərbaycan, Türkiyə, Əlcəzair, Qazaxıstan, Pakistan, Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti, İordaniya və Böyük Britaniya olmaqla ümumilikdə 8 ölkəni təmsil edən iştirakçılar iştirak etmişlər. Konfrans çərçivəsində 62 elmi məruzə təqdim edilmişdir. Bu məruzələrin 25-i (40,32%) Türkiyədən qatılan alimlər, 34-si (54,88%) isə Türkiyə xaricindən iştirak edən tədqiqatçılar tərəfindən hazırlanaraq təqdim olunmuşdur. Ümumilikdə 3 məruzə (4,88%) isə qarışıq (çoxölkəli) formatda təqdim edilmişdir. İştirakçıların demoqrafik bölgüsü (ölkələr üzrə iştirak faizləri) nəzərə alındıqda, Konfrans Türkiyə Respublikasında qüvvədə olan “Akademik Təşviq Qaydaları”na əsasən “beynəlxalq elmi tədbir” statusuna uyğundur. Konfransın işçi dilləri ingilis, türk və rus dilləri olaraq müəyyən edilmişdir.

Symposium Information

The 2nd Zangezur International Scientific Conference was held online in Baku (Azerbaijan) on October 5, 2025. The conference was organized by the Center for International Relations and Diplomacy Research. Azerbaijan University (Azerbaijan), Azerbaijan University of Languages (Azerbaijan), Azerbaijan National Academy of Sciences (Azerbaijan), Baku Eurasia University (Azerbaijan), Baku State University (Azerbaijan), Nakhchivan State University (Azerbaijan), Abay Kazakh National Pedagogical University (Kazakhstan), Al-Farabi Kazakh State University (Kazakhstan), Kütahya Dumlupınar University (Turkey), Ibn Haldun University (Turkey), as well as various publishers and educational institutions, participated in the organization of the scientific event. The Scientific and Referee Board of the scientific event included a total of 48 scientists from 7 countries. Participants in the event came from 8 countries: Azerbaijan, Turkey, Algeria, Kazakhstan, Pakistan, TRNC, Jordan, and the United Kingdom. Sixty two papers were presented at the conference. Of these, 25 (40.32%) were prepared and presented by scientists from Turkey, and 34 (54.88%) were prepared and presented by scientists from outside Turkey. A total of three (4.88%) papers were presented as mixed (multiple-country) presentations. Based on the demographic distribution of participants (percentage of participants by country), the conference is classified as an "international scientific event" in accordance with the provisions of the "Academic Incentives Regulation" in Turkey. The conference languages were English, Turkish, and Russian.

Информация о Симпозиуме

II Международная Зангезурская Научная Конференция состоялась 5 октября 2025 года в городе Баку (Азербайджан) в онлайн-формате. Конференция была организована Центром Исследований Международных Отношений И Дипломатии. В подготовке и организации научного мероприятия приняли участие в качестве партнёров Азербайджанский Университет (Азербайджан), Азербайджанский Университет Языков (Азербайджан), Национальная Академия Наук Азербайджана (Азербайджан), Бакинский Евразийский Университет (Азербайджан), Бакинский Государственный Университет (Азербайджан), Нахичеванский Государственный Университет (Азербайджан), Казахский Национальный Педагогический Университет имени Абая (Казахстан), Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби (Казахстан), Университет Кютахья Думлупынар (Турция), Университет Ибн Халдуна (Турция), а также различные издательские структуры и образовательные учреждения. В состав Научного и экспертного совета конференции вошли 48 учёных из 7 стран. В конференции приняли участие представители 8 стран: Азербайджана, Турции, Алжира, Казахстана, Пакистана, Турецкой Республики Северного Кипра, Иордании и Великобритании. В рамках мероприятия были представлены 62 научных доклада. Из них 25 докладов (40,32%) были подготовлены учёными, участвовавшими от Турции, 34 доклада (54,88%) — исследователями из других стран. В общей сложности 3 доклада (4,88%) были представлены в смешанном (многострановом) формате. С учётом демографического распределения участников (процентного соотношения по странам) конференция соответствует статусу «международного научного мероприятия» в соответствии с действующими в Турецкой Республике-правилами академического стимулирования. Рабочими языками конференции были определены английский, турецкий и русский языки..

Kongre, Tarihi ve Yeri / Congress, Date and Location

2. Zengezur Uluslararası Bilimsel Konferansı, 5 Ekim 2025 - Bakü (Azerbaycan)

2nd Zangezur International Scientific Conference, October 5, 2025 - Baku (Azerbaijan)

Kongre Düzenleme Kurulu / Congress Organizing Board

Dr. Samir HÜMBƏTOV

Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatya Araşdırmaları
Merkezi (Azerbaijan)

Prof. Dr. Hüsəmettin İNAÇ

Dumlupınar University (Türkiye)

Prof. Dr. İbrahim KAZIMBƏYLİ

Azerbaycan Diller University (Azerbaijan)

Prof. Dr. Vəfa ƏLİYEV

Azerbaijan University (Azerbaijan)

Doç. Dr. Rəsul MEHDİXANOV

Azerbaijan Üniversitesi (Azerbaijan)

Dr. Gülnaz KILIÇ ÖZKAYNAR

TURASAŞ (Türkiye)

Bilim Kurulu / Scientific Committee

Prof. Dr. Barış ADIBELLİ

Dumlupınar University (Türkiye)

Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA

Bakü Avrasya University (Azerbaijan)

Prof. Dr. Hikmət MƏMMƏDOV

Millet Vekili (Azerbaijan)

Prof. Dr. Hüsəmettin İNAÇ

Dumlupınar University (Türkiye)

Prof. Dr. Hüseyin ŞEYHANLIOĞLU

Dumlupınar University (Türkiye)

Prof. Dr. İbrahim KAZIMBƏYLİ

Azerbaijan Diller University (Azerbaijan)

Prof. Dr. Mehmet YÜCE

Bursa Uludağ University (Türkiye)

Prof. Dr. Nurat İLİYAS

Al-Farabi Kazak Devlet University (Kazakhstan)

Prof. Dr. Qabil ƏLİYEV

Bakü Devlet University (Azerbaijan)

Prof. Dr. Üzeyir ŞƏFYEV

Bakü Devlet University (Azerbaijan)

Prof. Dr. Vəfa ƏLİYEV

Azerbaijan University (Azerbaijan)

Prof. Dr. Yaşar SARI

İbn Haldun University (Türkiye)

Assoc. Prof. Dr. Abbas QURBANOV

Gençliğe Yardım Fonu (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Akif ABDULLAH

Afyon Kocatepe University (Türkiye)

Assoc. Prof. Dr. Attıq Ur RAHMAN

Milli Müasir Diller University (Pakistan)

Assoc. Prof. Dr. Elburus İSAYEV

Naxçıvan Devlet University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Eldar ŞAHGƏLDİYEV

Azerbaijan University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Elif BULUT

Ondokuz Mayıs University (Türkiye)

Assoc. Prof. Dr. Elvin TALİŞİNSKİ

Azerbaijan University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Emin QƏRİBLİ

Azerbaijan Devlet İktisat University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Fatih GÜLER

Çanakkale Onsekiz Mart University (Türkiye)

Assoc. Prof. Dr. Ferit Murat ÖZKALELİ

Azerbaijan Diller University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Günay HÜSEYN

Bakü Avrasya University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Namiq KƏRİMOV

Azerbaijan Diller University (Azerbaijan)

Assoc. Prof. Dr. Nargiza UMAROVA

Beynəlxalq Qabaqcıl Tetkikatlar Enstitüsü (Uzbekistan)

Assoc. Prof. Dr. Obidjan ŞOFYEV

Termez University (Uzbekistan)

Assoc. Prof. Dr. Özge KOCAKULA

Aydın Adnan Menderes University (Türkiye)

Assoc. Prof. Dr. Rəsul MEHDİXANOV
Assoc. Prof. Dr. Səidə QULİYEVA
Assoc. Prof. Dr. Ulvi YILMAZ
Assoc. Prof. Dr. Vedat YILMAZ
Assoc. Prof. Dr. Yıldız ATMACA
Assoc. Prof. Dr. Zaur ƏLİYEV
Asst. Prof. Dr. Elnur PAŞA
Asst. Prof. Dr. Erdem Selman DEVELİ
Asst. Prof. Dr. Ferhat ÇITAK
Asst. Prof. Dr. Kürşad ÖZKAYNAR
Asst. Prof. Dr. Yasin Can GÖNÜLTAŞ
Dr. Anwar SEKİOU
Dr. Ceyhun MƏMMƏDOV
Dr. Gülnaz KILIÇ ÖZKAYNAR
Dr. Mustafa Cihan YARALI
Dr. Naile ERDEM
Dr. Nataliya PLAKSİYENKO BUTRSKAYA
Dr. Nurdane ATEŞ
Dr. Samir HÜMBƏTOV

Dr. Tanat NURGAZİYEV
Dr. Üstün YÜKSEL
Dr. Zahid ORUC

Azərbaycan University (Azerbaijan)
Bakü Devlet University (Azerbaijan)
Bilecik Şeyh Edebali University (Türkiye)
Malatya Turgut Özal University (Türkiye)
Van Yüzüncü Yıl University (Türkiye)
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi (Azerbaijan)
Milli Savunma University (Türkiye)
Nevşehir Hacı Bektaş Veli University (Türkiye)
Hitit University (Türkiye)
Sivas Cumhuriyet University (Türkiye)
Kırşehir Ahi Evran University (Türkiye)
İbn Khaldoun University (Algeria)
Millet Vekili (Azerbaijan)
TÜRASAS (Türkiye)
Nevşehir Hacı Bektaş Veli University (Türkiye)
Mersin University (Türkiye)
New Europe Center (Ukrainian)
Independent Researcher (Türkiye)
Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatiya Araşdırmaları
Merkezi (Azerbaijan)
Abay Kazakh Milli Pedogoji University (Kazakhstan)
Bağımsız Araştırmacı (Türkiye)
Millet Vekili (Azerbaijan)

KONGRE PROGRAMI – CONGRESS PROGRAM

INTERNATIONAL ZANGAZUR CONGRESS PROGRAM		
INTERNATIONAL SOCIAL, HUMANITIES AND ECONOMIC ACADEMY CONGRESS		
SCIENTIFIC AND SOCIAL ACTIVITY PROGRAM		
	1st day-1st Session – A Time:09:00-12:00	Moderator: Samir HÜMBƏTOV
1	Prof. Dr. İbrahim KAZIMBƏYLİ	Zəngəzur Tarixi, Siyasi, Sosioloji Kimiliyi Sənədlər Əsasında
2	Prof. Dr. Qabil ƏLİYEV	Zəngəzur Dəhlizi: Tarix və Müasirlik
3	Doktorant. Sevim Nur AYDIN - Prof. Dr. Hüsəmettin İNAC	Zəngəzur Koridoru və Avrasya'da Türk Jeopolitiğinin Yeniden İnşası
4	Abdullah Omid MADADI - Prof. Dr. Hüsəmettin İNAC	Özbəkistan Şevket Mirziyoyev Dönemi və Türkiyə Siyasi, Ekonomik, Kültürel İlişkileri
5	Rəna ƏSƏDOVA	Rusların Qazax Bölgəsinə Köçürülməsi: XIX Əsrin Ortaları - XX Əsrin Əvvəlləri
6	Doç. Dr. Fərəcov ŞƏFAYƏT	Mehri Rayonunun Tarixi
7	Assoc. Prof. Dr. Elvin TALISHINSKY	Information Warfare and Regional Security: In the Context of the Zangezur Corridor
8	Nadir BƏDƏLOV	Müasir Beynəlxalq Münasibətlərdə Asimmetrik Təhlükələr
9	Asst. Prof. Dr. Abdelhamid BERREGUIA - Doctorant. Aymene HADJI	Examples of Some French Ethnographic Studies on Algerian Society During the Colonial Period: Eurasian Society as a Model
10	Dr. Tanat NURGAZİYEV	Коллективное Бессознательное и Травма: Отражение Исторических Страхов в Зангезурском и Казахском Фольклоре
	1st day-1st Session - B Time:09:00-12:00	Moderator: Doç. Dr. Yıldız ATMACA
11	Assoc. Prof. Dr. Elvin TALISHINSKY	Zəngəzur Dəhlizinin Açılmasının Azərbaycan-Ermənistan Münasibətləri ilə Yanaşı Regional və Qlobal Siyasətə

		Təsir imkanları
12	Assoc. Prof. Dr. Səbinə MƏMMƏDLİ	Zəngəzurun Torpaqlarının Keçmişdən Bugünə Qədər Tarixi Yolu
13	Asst. Prof. Dr. Attiq-ur-REHMAN	From Karabakh to Kashmir: Diversifying Pakistan-Azerbaijan Strategic Ties
14	Dr. Rügüyya KARIMOVA	Idiomatic Expressions in Professional Communication: Their Role in Business Reports and Presentations
15	PhD Candidate. Laman GOJAYEVA	Theoretical Perspectives on the Caspian–Caucasus Region: Geopolitical and Security Dimensions
16	Assoc. Prof. Dr. Elçin HƏSƏNLI	Azərbaycan və Türkiyə Arasında Dini Təhsil Sahəsində Əməkdaşlıq
17	PhD Candidate. Aybaniz HUSEYN - Asst. Prof. Dr. Nalan GELİRLİ - Asst. Prof. Dr. Devrim ŞAHİN	A Relational Analysis of Autonomous AI Systems in Eurasia Security
18	Dr. Abbas QURBANOV	İkinci Qarabağ Müharibəsi Sonrası Azərbaycan Türkiyə Əlaqələri
19	Dr. Aybəniz QULİYEVA	1991-2024-cü illərdə Cənubi Qafqaz Regionunda Azərbaycan - Gürcüstan Münasibətləri
20	Assoc. Prof. Dr. Səidə Z. QULİYEVA	Zəfərin Simvolik Məkanı: Bakı Hərbi Qənimətlər Parkının Tarixi və Funksiyası
	1st day-2nd Session - A Time:12:30-15:30	Moderator: Dr. Rəsul MEHDIXANOV
21	Lect. Günel İSAYEVA	Sərhədsiz Səyahətlər: Zəngəzurdə Turizm və Logistika Arasında Körpü
22	Assoc. Prof. Dr. Vəfa ƏLİYEV	Müasir Dövrə Azərbaycanca Muzeyşünaslığın İnkişafı
23	Dr. Günay HÜSEYN	İranın Geopolitikasında Bəlucistan və Bəlucilər
24	PhD Candidate. Arzu AKBAROVA	The Strategic Significance of the Zangezur Corridor for Türkiye's Middle East and Caucasus Policy
25	Assoc. Prof. Dr. Rəsul MEHDIXANOV	Erməni Daşnak Millətçilərinin Şərqi Anadolu və Azəri Türklərinə Qarşı Soyqırım Tərətməsi
26	Doctorant. Yasin ALMƏMMƏDOV	E.ə. I -Eranın I Əsrlərində Atropatenanın Xarici Əlaqələrində Zəngəzur Ərazisinin Rolu
27	Arş. Gör. Aybəniz OSMANOVA	1920-1991-Ci illərdə Ermənistan–Azərbaycan Arasında Sərhəd Məsələləri
28	Doktorant. Təbrizə	Yeni Dünya Düzeninde Küreselleşme ve Göç Süreçlerinin

	BAĞIROVA	Güvenliğe Etkisi
29	Arş. Gör. Vəsilə HÜSEYNOVA	Azərbaycan Dili və Ədəbiyyatı Harmoniyasında Nizami Motivlərinin Rəngarəngliyi
30	Dissertant. Günel QULIYEVA	Seyid Əzim Şirvani və Azərbaycan Mətbuatının Formalaşmasında Maarifçi Baxışlar
	1st day-2nd Session - B Time:12:30-15:30	Moderator: Prof. Dr. Hüsəmettin İNAÇ
31	Dr. Vagif HÜSEYN	Türkiye-AB İlişkilerinde Ermeni Sorununun Yeri ve Ermenistan ile Normalleşme Sürecine Azerbaycan'ın Yaklaşımı (2020 öncesi)
32	Arş. Gör. Məhbubə ƏLİYEVƏ	Azərbaycanda Maddi-Mənəvi Mədəniyyət Nümunələrinin Qorunması və Xatirələrdə Yaşadılması: Qərbi Azərbaycanın Tarixi-Etnoqrafik Materialları Əsasında
33	Arş. Gör. Elçin MİRZƏYEV	Universitet Tələbələrinin Tələffüz Bacarıqlarının İnkişafında İnteraktiv Yanaşmaların Rolu
34	Assoc. Prof. Dr. Shahismayil İSMAYİLOV	Cultural Synergy of Azerbaijan and Türkiye
35	Y.L. Öğr. Mohamad İSMAİL	Toplumsal Bütünleşme Perspektifinden Denetimli Serbestlik
36	Doktorant. Rahman AGHAZADA	Sınır Güvenliği, Nüfus Güvenliği, Tarım, Gıda ve Su Yetmezliğiyle Türkiye'ye Göç Konusunun Doğal Kaynaklar Açısından Değerlendirilmesi
37	Lisans Öğr. Sayed Zakir Hussain AHMADI - Lect. Samir HÜMBƏTOV	Türk Dünyasında Liderlik: Bölgesel Güç Olarak Türkiye'nin Türk Devletler Teşkilatı (TDT) Politikası
38	Y.L. Öğr. Abdifatah Ahmed ADAN - Lect. Samir HÜMBƏTOV	Türkiye'nin Bölgesel ve Küresel İlişkileri: Afrika, Orta Doğu, Balkanlar, Güney Kafkasya ve Türk Dünyası Perspektifi
39	Y.L. Öğr. Bakr ABDULJABBAR - Y.L. Öğr. Anas ABDULJABBAR	Türkiye'nin Orta Doğu Politikası: Jeoekonomik, Güvenlik ve İnsani Boyutlarıyla Bölgesel Stratejik Yönelim
40	Doktorant. Rahman AGHAZADA	Türkiye - Azerbaycan'ın Çok Yönlü Stratejik Ortaklığı
	1st day-3rd Session - A Time:16:00-19:00	Moderator: Dr. Vəfa ƏLİYEV

41	Doktorant. Omair Abdelkareem Mohammad ALSMADI	Arap Bölgesel Sistemi: Anlayış ve Zorluklar
42	Raza SYED	The Impact of the Zangezur Corridor on the Foreign Policies of Central Asian Countries
43	Dr. Gülnaz KILIÇ ÖZKAYNAR	İş Dünyasında Neofobi: Psikolojik Temelleri, Örgütsel İnovasyon ve Performans Üzerindeki Etkileri Üzerine Bir İnceleme
44	Dr. Öğr. Gör. Hakan GÖRÜR - Öğr. Gör. Hilmiye KISA	Gastro-Refah: Yerel Yönetimlerin Gıda Refahını Sağlamaya Yönelik Uygulamaları Üzerine Bir İnceleme
45	Öğr. Gör. İmran KAZAN - Prof. Dr. Hasan Hüseyin SOYBALI	Turistik Tüketici Satın Alma Davranışı
46	Doç. Dr. Yusuf SICAK - Öğr. Gör. Kutay İŞLER	Türkiye’de Tıbbi-Aromatik Bitki Temelli Kimyasalların Savunma Sektörüne Entegrasyonu: Bir Endüstriyel Kalkınma ve Güvenlik Stratejisi Önerisi
47	Öğr. Gör. Kutay İŞLER	Savunma Sanayii Ekonomisi Bağlamında Türkiye’nin Azerbaycan’a Yönelik Askeri ve Teknolojik Destek Politikası: Karabağ Sonrası Dönem Analizi
48	Dr. Öğr. Üyesi. Kürşad ÖZKAYNAR	Pazarlama 6.0: Fijital Evrimden Immersiv Devrime
49	Dr. Öğr. Üyesi. Kürşad ÖZKAYNAR	Siyasal Pazarlama ve Epifenomen Kavramları Ekseninde Seçmen Davranışında Nedensel İlişkilerin İncelenmesi
50	Dr. Merve ÇELİK GÖNÜLTAŞ	Yeşil Maliye Politikalarının İşgücü Piyasası Üzerindeki Etkilerine Teorik Bir Bakış
1st day-3rd Session - B Time:16:00-19:00		Moderator: Doç. Dr. Vedat YILMAZ
51	Dr. Arş. Gör. Ahmet AKINCI - Arş. Gör. Muhammet Mustafa TAT	Azerbaycan ve Türkiye’nin Yapay Zekâ Politikalarının Karşılaştırılması
52	Dr. Naile ERDEM	Filistin Meselesinin Türk Siyasal Hayatındaki Yeri: İdeolojik, Tarihsel ve Dışpolitik Perspektifler
53	Dr. Naile ERDEM	Siyasal İletişimin Yeni Bir Formu: Dijital Kamusal Alan Olarak Sosyal Medya
54	Dr. Nurdane ATEŞ	Zengezur Koridoru’nun Jeopolitik ve Jeostratejik Açından

		Değerlendirilmesi
55	Doktorant. Yasemin KARABULUT	AB Yeşil Mutabakatı Bağlamında KOBİ'lerin Sürdürülebilir Rekabet Avantajı Elde Etmesinde Döngüsel Ekonominin Rolü
56	Doç. Dr. Yıldız ATMACA - Doktorant. Eren OYMAN	Cumhurbaşkanlığı İdari İşler Başkanlığından Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğine Türkiye'de Kurumsal Dönüşüm
57	Doç. Dr. Yıldız ATMACA - Doktorant. Eren OYMAN	Kurumsal Yönetimden Kurumsal Yönetişime Belediyelerde Karar Alma
58	Öğr. Gör. Mehmet MECEK	Türkiye'nin Yönetişel Reform Sürecinde Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi (MEHTAP)
59	Doç. Dr. Vedat YILMAZ	Göç Sorunu ve Toplum Üzerindeki Etkilerinin Değerlendirilmesi
60	Doç. Dr. Vedat YILMAZ	2023 Depremler Sonrası Hatay Büyükşehir İlçe Belediyelerindeki Nüfus Değişimi Üzerine Bir Araştırma
61	Doktorant. Afiq NADIROV – Y.L. Öğr. Bənövşə MƏMMƏDZADƏ	XIX Əsrin I Yarısında Azərbaycanda Əkinçilik Sahələrində Vəziyyətin Statistik Təhlili
62	Prof. Dr. Kənan ALLAHVERDİYEV	Azad Edilmiş Ərazilərdə İcma Əsaslı Turizmin Mədəni və İqtisadi Təsirləri

GÖREVLƏNDİRME BELGESİ / DOCUMENT OF APPOINTMENT

AZƏRBAYCAN
UNİVERSİTETİ

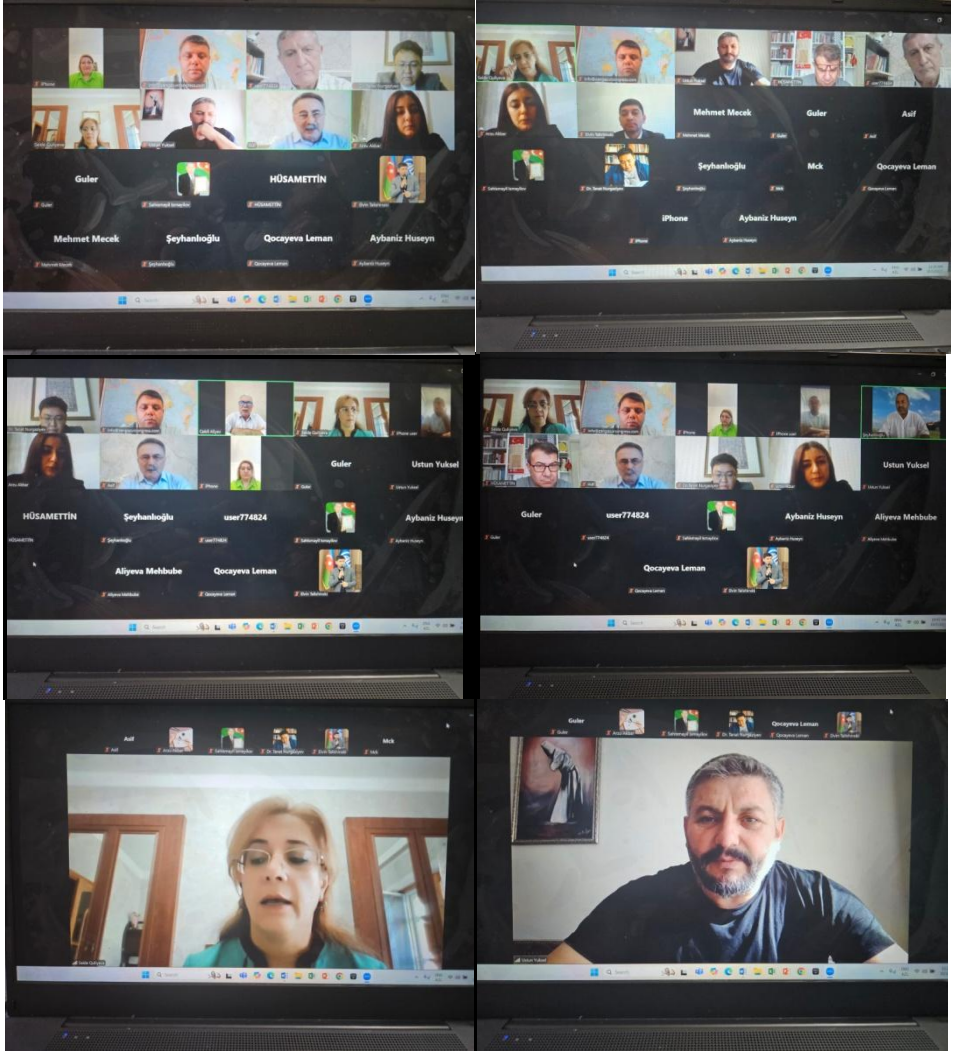
Biz, Azərbaycan Universiteti olaraq Beynəlxalq Münasibətlər və Diplomatika Araşdırmaları Mərkəzinin hər il təşkil etdiyi Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq regionunda dəyişən siyasi vəziyyət və paradigmlər mövzusunda təşkil edilmiş Zəngəzur Beynəlxalq elmi konfransında tərəfdaş universitet olaraq iştirak etməyə razıyıq. Universitetimizdən səlahiyyətli nümayəndə olaraq Siyasi və ictimai elmlər kafedrası müdiri dosent Elvin Talışinski təyin edilir.

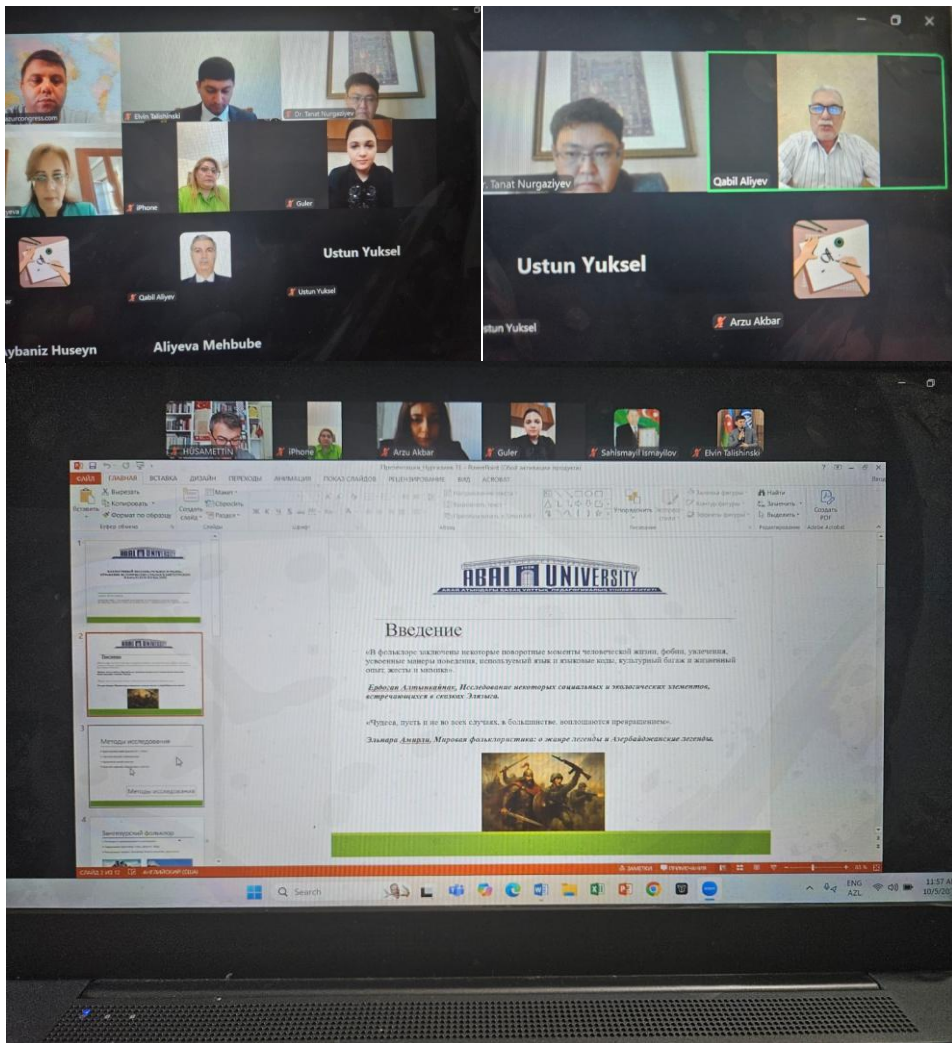
Azərbaycan Universiteti elmi işlər
üzrə prorektoru

prof. Yusif Qasimov

KONGRE GÖRÜNTÜLERİ / CONGRESS IMAGES

**SEMPOZYUM AFIŞLARI / SİMPOZİUM POSTERLARI /
SYMPOSIUM POSTERS / ПЛАКАТЫ СІМПОЗІУМА**

İÇİNDEKİLER / TABLE OF CONTENTS

SEMPOZYUM BİLGİSİ.....	VI
KONGRE PROGRAMI – CONGRESS PROGRAM.....	XI
GÖREVLƏNDİRME BELGESİ / DOCUMENT OF APPOINTMENT.....	XVI
KONGRE GÖRÜNTÜLERİ / CONGRESS IMAGES.....	XVII
ZƏNGƏZUR TARİXİ, SİYASİ, SOSİOLOJİ KİMİLİYİ SƏNƏDLƏR ƏSASINDA.....	1
ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ: TARİX VƏ MÜASIRLIK.....	15
ZƏNGƏZUR KORİDORU VE AVRASYA'DA TÜRK JEOPOLİTİĞİNİN YENİDEN İNŞASI.....	39
ÖZBEKİSTAN ŞEVKET MİRZİYOYEV DÖNEMİ VE TÜRKİYE SİYASİ, EKONOMİK, KÜLTÜREL İLİŞKİLERİ.....	57
RUSLARIN QAZAX BÖLGƏSİNƏ KÖÇÜRÜLMƏSİ: XIX ƏSRİN ORTALARI - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ.....	81
MEHRİ RAYONUNUN TARİXİ	93
INFORMATION WARFARE AND REGIONAL SECURITY: IN THE CONTEXT OF THE ZANGEZUR CORRIDOR.....	101
MÜASİR BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ ASİMMETRİK TƏHLÜKƏLƏR	113
EXAMPLES OF SOME FRENCH ETHNOGRAPHIC STUDIES ON ALGERIAN SOCIETY DURING THE COLONIAL PERIOD: EURASIAN SOCIETY AS A MODEL	125
КОЛЛЕКТИВНОЕ БЕССОЗНАТЕЛЬНОЕ И ТРАВМА: ОТРАЖЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ СТРАХОВ В ЗАНГЕЗУРСКОМ И КАЗАХСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ.....	143
ZƏNGƏZUR DƏHLİZİNİN AÇILMASININ AZƏRBAYCAN - ERMƏNİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ İLƏ YANAŞI REGIONAL VƏ QLOBAL SIYASƏTƏ TƏSİR İMKANLARI.....	159
ZƏNGƏZURUN TORPAQLARININ KEÇMİŞDƏN BUGÜNƏ QƏDƏR TARİXİ YOLU	177
FROM KARABAKH TO KASHMIR: DIVERSIFYING PAKISTAN-AZERBAIJAN STRATEGIC TIES.....	189
IDIOMATIC EXPRESSIONS IN PROFESSIONAL COMMUNICATION: THEIR ROLE IN BUSINESS REPORTS AND PRESENTATIONS.....	209
THEORETICAL PERSPECTIVES ON THE CASPIAN – CAUCASUS REGION: GEOPOLITICAL AND SECURITY DIMENSIONS.....	215
AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKİYƏ ARASINDA DİNİ TƏHSİL SAHƏSİNDƏ ƏMƏKDAŞLIQ.....	227

A RELATIONAL ANALYSIS OF AUTONOMOUS AI SYSTEMS IN EURASIA SECURITY	245
İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ SONRASI AZƏRBAYCAN TÜRKİYƏ ƏLAQƏLƏRİ: ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ KONTEKSİNDƏ	257
1991-2024-CÜ İLLƏRDƏ CƏNUBİ QAFQAZ REGIONUNDA AZƏRBAYCAN - GÜRCÜSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ	267
ZƏFƏRİN SİMVLİK MƏKANI: BAKI HƏRBİ QƏNİMƏTLƏR PARKININ TARIXI VƏ FUNKSIYASI	279
SƏRHƏDSİZ SƏYAHƏTLƏR: ZƏNGƏZURDA TURİZM VƏ LOGİSTİKA ARASINDA KÖRPÜ	289
MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA MUZEYŞÜNASLIĞIN İNKİŞAFI	295
BƏLUÇ TARIXI VƏ İRANIN TƏHLÜKƏSİZLİK STRATEGİYALARI: SÜNNİ-ŞİƏ QARŞIDURMASI VƏ TERRORİZM..... HATA! YER İŞARETİ TANIMLANMAMIŞ.	
İRANIN GEOPOLİTİKASINDA BƏLUCİSTAN VƏ BƏLUCİLƏR	314
THE STRATEGIC SIGNIFICANCE OF THE ZANGEZUR CORRIDOR FOR TÜRKİYE'S MIDDLE EAST AND CAUCASUS POLICY	315
ERMƏNİ DAŞNAK MİLLƏTÇİLƏRİNİN ŞƏRQİ ANADOLU VƏ AZƏRİ TÜRKLƏRİNƏ QARŞI SOYQIRIM TÖRƏTMƏSİ.....	325
E.Ə. I -ERANIN I ƏSRLƏRİNDƏ ATROPATENANIN XARİCİ ƏLAQƏLƏRİNDƏ ZƏNGƏZUR ƏRAZİSİNİN ROLU	335
1920-1991-Cİ İLLƏRDƏ ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN ARASINDA SƏRHƏD MƏSƏLƏLƏRİ	345
YENİ DÜNYA DÜZENİNDE KÜRESELLEŞME VE GÖÇ SÜREÇLERİNİN GÜVENLİĞE ETKİSİ.....	359
AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI HARMONİYASINDA NİZAMİ MOTİVLƏRİNİN RƏNGARƏNGLİYİ.....	371
SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ VƏ AZƏRBAYCAN MƏTBUATININ FORMALAŞMASINDA MAARİFÇİ BAXIŞLAR.....	381
TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİNDE ERMENİ SORUNUNUN YERİ VE ERMENİSTAN İLE NORMALLEŞME SÜRECİNƏ AZERBAYCAN'IN YAKLAŞIMI (2020 ÖNCESİ).....	391
AZƏRBAYCANDA MADDİ-MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT NÜMUNƏLƏRİNİN QORUNMASI VƏ XATIRƏLƏRDƏ YAŞADILMASI: QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TARIXI-ETNOQRAFİK MATERİALLARI ƏSASINDA.....	413
UNİVERSİTET TƏLƏBƏLƏRİNİN TƏLƏFFÜZ BACARIQLARININ İNKİŞAFINDA İNTERAKTİV YANAŞMALARIN ROLU	433
CULTURAL SYNERGY OF AZERBAIJAN AND TÜRKİYE	441
TOPLUMSAL BÜTÜNLEŞMƏ PERSPEKTİFİNDEN DENETİMLİ SERBESTLİK	451

SINIR GÜVENLİĞİ, NÜFUS GÜVENLİĞİ, TARIM, GIDA VE SU YETMEZLİĞİYLE TÜRKİYE'YE GÖÇ KONUSUNUN DOĞAL KAYNAKLAR AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	457
TÜRK DÜNYASINDA LİDERLİK: BÖLGESEL GÜÇ OLARAK TÜRKİYE'NİN TÜRK DEVLETLER TEŞKİLATI (TDT) POLİTİKASI.....	469
TÜRKİYE'NİN BÖLGESEL VE KÜRESEL İLİŞKİLERİ: AFRIKA, ORTA DOĞU, BALKANLAR, GÜNEY KAFKASYA VE TÜRK DÜNYASI PERSPEKTİFİ.....	491
TÜRKİYE'NİN ORTA DOĞU POLİTİKASI: JEOKONOMİK, GÜVENLİK VE İNSANİ BOYUTLARIYLA BÖLGESEL STRATEJİK YÖNELİM	503
TÜRKİYE - AZERBAYCAN'IN ÇOK YÖNLÜ STRATEJİK ORTAKLIĞI.....	521
ARAP BÖLGESEL SİSTEMİ: ANLAYIŞ VE ZORLUKLAR.....	543
THE IMPACT OF THE ZANGEZUR CORRIDOR ON THE FOREIGN POLICIES OF CENTRAL ASIAN COUNTRIES.....	559
İŞ DÜNYASINDA NEOFOBİ: PSİKOLOJİK TEMELLERİ, ÖRGÜTSEL İNOVASYON VE PERFORMANS ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME.....	567
GASTRO-REFAH: YEREL YÖNETİMLERİN GIDA REFAHINI SAĞLAMAYA YÖNELİK UYGULAMALARI ÜZERİNE BİR İNCELEME.....	587
TURİSTİK TÜKETİCİ SATIN ALMA DAVRANIŞI	611
TÜRKİYE'DE TIBBİ-AROMATİK BİTKİ TEMELLİ KİMYASALLARIN SAVUNMA SEKTÖRÜNE ENTEGRASYONU: BİR ENDÜSTRİYEL KALKINMA VE GÜVENLİK STRATEJİSİ ÖNERİSİ	623
SAVUNMA SANAYİİ EKONOMİSİ BAĞLAMINDA TÜRKİYE'NİN AZERBAYCAN'A YÖNELİK ASKERİ VE TEKNOLOJİK DESTEK POLİTİKASI: KARABAĞ SONRASI DÖNEM ANALİZİ.....	635
PAZARLAMA 6.0: FİJİTAL EVRİMDEN IMMERSİV DEVRİME	657
SİYASAL PAZARLAMA VE EPİFENOMEN KAVRAMLARI EKSENİNDE SEÇMEN DAVRANIŞINDA NEDENSEL İLİŞKİLERİN İNCELENMESİ.....	669
YEŞİL MALİYE POLİTİKALARININ İŞGÜCÜ PİYASASI ÜZERİNDEKİ ETKİLERİNE TEORİK BİR BAKIŞ.....	685
AZERBAYCAN VE TÜRKİYE'NİN YAPAY ZEKÂ POLİTİKALARININ KARŞILAŞTIRILMASI.....	703
FİLİSTİN MESELESİNİN TÜRK SİYASAL HAYATINDAKİ YERİ: İDEOLOJİK, TARİHSEL VE DIŞPOLİTİK PERSPEKTİFLER.....	725
SİYASAL İLETİŞİMİN YENİ BİR FORMU: DİJİTAL KAMUSAL ALAN OLARAK SOSYAL MEDYA	741
ZENGZUR KORİDORU'NUN JEOPOLİTİK VE JEOSTRATEJİK AÇIDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	757

AB YEŞİL MUTABAKATI BAĞLAMINDA KOBİ'LERİN SÜRDÜRÜLEBİLİR REKABET AVANTAJI ELDE ETMESİNDE DÖNGÜSEL EKONOMİNİN ROLÜ	769
CUMHURBAŞKANLIĞI İDARİ İŞLER BAŞKANLIĞINDAN CUMHURBAŞKANLIĞI GENEL SEKRETERLİĞİNE TÜRKİYE'DE KURUMSAL DÖNÜŞÜM	785
KURUMSAL YÖNETİMDEN KURUMSAL YÖNETİŞİME BELEDİYELERDE KARAR ALMA.....	795
TÜRKİYE'NİN YÖNETSEL REFORM SÜRECİNDE MERKEZİ HÜKÜMET TEŞKİLATI ARAŞTIRMA PROJESİ (MEHTAP).....	811
GÖÇ SORUNU VE TOPLUM ÜZERİNDEKİ ETKİLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ	829
2023 DEPREMLER SONRASI HATAY BÜYÜKŞEHİR İLÇE BELEDİYELERİNDEKİ NÜFUS DEĞİŞİMİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA	841
XIX ƏSRİN I YARISINDA AZƏRBAYCANDA ƏKİNÇİLİK SAHƏLƏRİNDƏ VƏZİYYƏTİN STATİSTİK TƏHLİLİ.....	853
AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ İCMA ƏSASLI TURİZMİN MƏDƏNİ VƏ İQTİSADI TƏSİRLƏRİ.....	863

Zəngəzur Tarixi, Siyasi, Sosioloji Kimiliyi Sənədlər Əsasında

İbrahim KAZIMBƏYLİ¹

Xülasə

Zəngəzur tarixən Azərbaycan türklərinin kompakt yaşadığı, qədim oğuz-türk mədəniyyətinin formalaşdığı strateji bölgələrdən biridir. Ərazinin toponimləri, etnoqrafiyası, linqvistik və tarixi-coğrafi xüsusiyyətləri göstərir ki, Zəngəzur qədimdən türk-müsəlman mənşəli məkan olmuş, ermənilər isə XIX əsrdə Çar Rusiyasının məqsədli köçürmə siyasəti nəticəsində buraya yerləşdirilmişdir. XX əsrin əvvəllərində bölgədə azərbaycanlı əhali açıq üstünlük təşkil etsə də, erməni silahlı dəstələrinin terroru nəticəsində kütləvi qırğınlar, deportasiyalar və etnik təmizləmələr baş vermiş, yerli azərbaycanlılar doğma yurdlarından didərgin salınmışdır. Zəngəzurun tarixi, etimologiyası, toponimikası və mədəni irsi oğuzların qədim məskunlaşma arealı ilə sıx bağlıdır. Sovet dövründə bölgənin tarixi təhrif edilsə də, müasir araşdırmalar Zəngəzurun əzəli Azərbaycan torpağı olduğunu, burada türk tayfalarının, xüsusilə Zəngi boyunun həlledici rol oynadığını bir daha təsdiqləyir.

Açar Sözlər: Tarixi-Coğrafiya, Bölgə, Zəngəzur, Xronika, Keçmiş.

¹ t.e.d. Prof. Dr., Azərbaycan Dillər Universiteti, ORCID: 0000-0002-8761-9927, ibrahimkazimbeyli@gmail.com

The Historical, Political, and Sociological Identity of Zangezur Based on Documents

Abstract

Zangazur is historically one of the key strategic regions where Azerbaijani Turks lived compactly and where ancient Oghuz–Turkic culture took shape. Its toponyms, ethnographic features, linguistic traces, and historical-geographical characteristics clearly demonstrate that Zangazur has long been a Turkic-Muslim land, while Armenians were settled in the area only in the 19th century as a result of the Russian Empire’s deliberate resettlement policy. Although Azerbaijanis constituted an absolute majority in the early 20th century, Armenian armed groups carried out mass violence, terror, and ethnic cleansing, leading to widespread massacres and deportations of the indigenous population. The history, etymology, toponymy, and cultural heritage of Zangazur are closely connected to the ancient settlement area of the Oghuz tribes. Despite distortions of historical facts during the Soviet period, contemporary research reaffirms that Zangazur is an ancestral Azerbaijani land, where Turkic tribes—particularly the Zangi clan—played a decisive historical role.

Keywords: Historical Geography, Region, Zangazur, Chronicle, Past.

1. GİRİŞ

Zəngəzur bölgəsi Azərbaycan tarixində xüsusi strateji, siyasi və mədəni əhəmiyyətə malik olan qədim türk yurdlarındandır. Qafqazın ən mühüm coğrafi qovşaqlarından biri kimi Zəngəzur əsrlər boyunca müxtəlif imperiyaların, dövlətlərin və tayfaların qarşdurma məkanı olmuş, lakin bütün tarixi dövrlər ərzində azərbaycanlıların kompakt yaşadığı, türk-müsəlman mədəniyyətinin inkişaf etdiyi bir ərazi kimi formalaşmışdır. Bu regionun tarixi-coğrafi simasını müəyyən

edən əsas amillərdən biri onun qədim türk tayfalarının məskunlaşdığı, oğuzların geniş şəkildə yayıldığı qədim yaşayış məkanı olmasıdır. Zəngəzurun etnik mənzərəsi, toponomik xüsusiyyətləri, mədəni irsi və siyasi tarixi bu bölgənin Azərbaycan xalqına məxsusluğunu qətiyyətlə sübut edir. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bölgədə geosiyasi proseslər kəskin şəkildə dəyişmiş, Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi işğal siyasəti Zəngəzurun demoqrafik strukturuna ciddi təsir göstərmişdir. İran və Anadoludan kütləvi şəkildə ermənilərin köçürülməsi Zəngəzurdə tarixi-etnik tarazlığı pozmaq məqsədi daşıyırdı və bu proses regionun gələcək taleyinə birbaşa təsir edən mühüm siyasi mühəndislik aktlarından biri olmuşdur. XX əsrin əvvəllərindən etibarən isə bu ərazidə erməni silahlı dəstələrinin həyata keçirdiyi qırğınlar, talanlar, soyqırımı və deportasiyalar nəticəsində yerli azərbaycanlı əhali doğma torpaqlarından didərgin salınmış, zəngin tarixi-mədəni irsimiz dağıdılmış və ya saxtalaşdırılmışdır.

2. ZƏNGƏZUR COĞRAFI, SİYASİ VƏ TARİXİ İNKİŞAF PROSESİ

Zəngəzurun tarixi yalnız siyasi hadisələrlə məhdudlaşmır; bölgənin toponimikası, etnoqrafiyası, folkloru, arxeoloji və mədəni irsi də onun türk köklərinə, Azərbaycan sivilizasiyasının tərkib hissəsi olmasına dəlalət edir. Orta əsr mənbələrində Zəngəzurla bağlı çoxsaylı tarixi məlumatlara rast gəlinir, xüsusilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı hadisələrin böyük hissəsinin bu ərazilərdə baş verməsi regionun türk etnosunun formalaşmasında mühüm rol oynadığını göstərir. Bu baxımdan Zəngəzur yalnız coğrafi ərazi deyil, həm də Azərbaycan milli-mədəni kimliyinin formalaşmasında mühüm yer tutmuş tarix-mədəniyyət məkanıdır. Araşdırmalar göstərir ki, Zəngəzurun toponimləri, etimoloji xüsusiyyətləri və qədim yaşayış məskənləri türk mənşəyinə dərin bağlılığı ilə seçilir. Zəngi tayfalarının adı ilə əlaqəli toponimlər həm Azərbaycan ərazisində, həm də türk dünyasının müxtəlif coğrafiyalarında geniş yayılmışdır ki, bu da Zəngəzurun qədim türk etnosunun mühüm qollarından biri olan oğuzlarla bağlılığını daha da təsdiq edir. Sovet dövründə Azərbaycan xalqının tarixinin təhrif olunması, strateji bölgələrimizin keçmişinin kölgədə saxlanması və arxiv materiallarına məhdud çıxışın olması Zəngəzurun tarixi ilə bağlı tədqiqatların illərlə ləngiməsinə səbəb olmuşdur. Yalnız müstəqillik dövründən sonra bu məsələlərin obyektiv

araşdırılması üçün münbit şərait yaranmışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin deportasiya və etnik təmizləmə siyasətinə siyasi-hüquqi qiymət verilməsi ilə bağlı imzaladığı qərarlar Azərbaycanın tarixi yaddaşının bərpasında dönüş nöqtəsinə çevrilmişdir. Bu məqalədə Zəngəzurun etimologiyası, toponimikasının türk mənşəyi, bölgənin qədim və orta əsrlər tarixi, Rusiya imperiyasının həyata keçirdiyi köçürmələr, XX əsrin əvvəllərində baş vermiş faciələr, demoqrafik dəyişikliklər və bölgənin Azərbaycan üçün strateji-siyasi önəmi geniş şəkildə araşdırılır. Həmçinin mövcud tarixi mənbələr, arxiv sənədləri, toponimik və etnoqrafik tədqiqatlar əsasında Zəngəzurun Azərbaycan xalqına məxsusluğu elmi faktlarla əsaslandırılır. Məqalənin məqsədi Zəngəzurla bağlı tarixi həqiqətlərin elmi-praktik şəkildə təhlil edilməsi, əsrlər boyunca bu bölgənin Azərbaycan torpağı olduğunu nümayiş etdirmək və bu istiqamətdə aparılan müzakirələrə yeni elmi töhfə verməkdir.

3. ZƏNGƏZURUN TARİXİ VƏ COĞRAFI ƏHƏMİYYƏTİ

Zəngəzur tarixi, əzəli Azərbaycan torpağıdır. Zəngəzurun əhalisinin mütləq əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Zəngəzur tarixən azərbaycan türklərinin kompakt yaşadığı geniş coğrafi əraziyə malik olan nahiyələrdən biri olmuşdur. Bu ərazidə xalqımızın zəngin tarixi keçmişini əhatə edən tarixi-mədəni, dini və.s. abidələr kifayət qədər olmuşdur. Lakin XIX əsrin əvvəllərindən məlum köçürmələrlə tarixi-coğrafi ərazilərimizə məqsədli yerləşdirilən gəlmələr, yad ünsürlər zaman keçdikcə burada öz “himayədarlarının” köməkliyi ilə möhkəm dayaq yaratmışlar. XX yüzilin əvvəllərindən etibarən isə məhz bu ərazidə də ermənilər böyük talanlar, qırğınlar, soyqırım və deportasiyalar həyata keçirmişlər. Yerli əhalimiz məcburi köçkünə, qaçqına, ərazilərimiz və tarixi-mədəni irsimiz talana məruz qalmışdır. Azərbaycanın ən qədim bölgələrindən olan Zəngəzurun mənşəyi, etimologiyasını Azərbaycan türkcəsində Azərbaycanın tarixi keçmişində axtarmaq lazımdır. Elmi məqalədə Zəngəzurun tarixi coğrafiyası, tarixi keçmişindən günümüzədək olan məsələlər ətrafı şərh olunacaqdır.

3.1. Tarixi-Etnoqrafik və Toponomik Xüsusiyyətlər

Tədqiqatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, tarixi, etnoqrafik, linqvistik, toponomik tədqiqatlar tam qətiyyətlə deməyə əsas verir ki, bir neçə kənd çıxmaqla, Zəngəzurdə erməni mənşəli heç bir topomorfakt yoxdur. Ermənilik Zəngəzura rusların Qafqazda işğal siyasəti və erməniləri köçürməsi ilə (1828-ci ildən sonra-İ.K) gətirilmişdir. Zəngəzur Çar Rusiyasının daxilində bir inzibati ərazi vahidli-qəza kimi yaranandan çox əvvəl, hələ XIV əsrdə coğrafi ərazi kimi mövcud olmuşdur. Bir tarixi faktı da xüsusilə qeyd etmək yerinə düşər ki, Çar Rusiyasının XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan ərazilərinə kütləvi şəkildə İran və Türkiyə ərazisindən erməni əhalini köçürərək məqsədli şəkildə bu tarixi torpaqlarımızda yerləşdirdi. Hətta bu kütləvi köçdən sonra adın qeyd etdiyimiz tarixi ərazilərimizdə əhalinin mütləq əksəriyyəti oboragen azərbaycanlılar idi.

3.2. XIX-XX Əsrlərdə Zəngəzurun Demografik Dəyişiklikləri

XX əsrin əvvəllərində Zəngəzur mahalında 149 azərbaycanlı 91 kürd və 81 erməni kəndi var idi. Bu tip statistik rəqəmləri, faktları digər ərazilərimiz üçündə göstərə bilərik. Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğala məruz qalana qədər Zəngəzur adı bir coğrafi məkan olaraq ara sıra xatırlanırdı. Bu dövrə qədər Zəngəzur İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının tərkibində mahal kimi mövcud olmuşdur. Mən bir tədqiqatçı olaraq xüsusi qeyd etmək istəyirəm ki, bu günümüzdə də öz aktuallığını saxlayan, strateji bir coğrafiyada yerləşən Zəngəzur haqqında biz hələ kifayət qədər açılmamış səhifələrə arxivlərə müraciət etməli və bu bölgənin tarixi barəsində xalqımızı əməlli-başlı bilgiləndirməliyik. Gəlin etiraf edək ki, Zəngəzur haqqında onun xüsusilə acı taleyi barədə bizlərdə məlumatlar məhduddur. Bu qəbildən olan elmi-siyasi müzakirələrin çox böyük əhəmiyyəti var. Son dövrlərə qədər Azərbaycan tarixşünaslığında etiraf edək ki, Naxçıvan, Zəngəzur, İrəvan, Qarabağ və.s. bölgələrimizin tarixi-barədə məlumat çox məhdud demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Uzun illər xüsusilə Sovet hökuməti xalqımızın Milli tarixinin öyrənilməsi və təbliğinə bir “ideoloji” səd qoymuşdu. Ona görə də xalqın tarixi xalqa olduğu kimi deyil, “ böyük qardaşların” dediyi kimi öyrədilirdi. “Tarix hər şeyi öz yerinə qoyur”, “ Tarix heç nəyi silmir” ifadələri təsadüfən işlədilmirdi (9).

Görkəmli dövlət xadimi, xalqımızın Ümumilli Lideri Heydər Əliyev xalqımızın və dövlətçiliyimizin tarixinə nəvazişlə çox böyük həssaslıqla yanaşmışdır. Heydər Əliyev xalqın XX əsrdə məruz qaldığı deportasiya və genosid aktlarına hüquqi, siyasi qiymət verilməsi ilə bağlı tarixi qərarlar vermişdi. Heydər Əliyevin 18 dekabr 1997-ci il tarixli “ 1948-1995-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” 22 avqust 2001-ci ildə imzaladığı “ Erməni millətçilərinin apardığı etnik təmizləmə nəticəsində Ermənistan ərazisindəki öz tarixi torpaqlarından didərgin salınmış azərbaycanlıların məskunlaşması haqqında” fərmanları xalqa onun tarixi keçmişinə, bu gününə sahib çıxması yüksək dövlət qayğısının göstəricisidir (14).

Zəngəzur sözünün etimologiyası ilə bağlı müxtəlif mənbələrdə oxşar və fərqli fikirlərə rast gəlirik. Toponimin sonundakı “zur-türk dilində “dərə” mənasında işlənən car(zar, zur-İ.K) sözünün fonetik variantıdır. Quruluşca mürəkkəb etnotoponimdir. Daha çox bölgənin adının bu cür işlənməsi orta əsrlərə aiddir. Bu ərazidə köhnə bir Tatar monastırı olmuşdur. Belə bir fikir də göstərilir ki, Əmir Teymur bölgəni fəth etmək istədikdə ona zəngin insanları xəbərdar etdiyini və onların qarşısını aldığını söylədilər və buna görə də təxribatçılar göndərdi. Sübh çağı Teymuri qoşunları xalqın küçələrə çıxması üçün zəngi çaldı və xalq, camaat bir-birinə dedilər. Güc zəngi (zəngizar) çalındı (7.səh 22).

3.3. SSRİ Dövründə Zəngəzur Toponimləri

Erməni mənbələrində də bu sözün etimologiyasının izahı ilə bağlı fikirlər mövcuddur. Bizim bu fikirləri müqayisə və təhlil etmək fikrimiz yoxdur. Bu barədə kifayət qədər araşdırmalar mövcuddur. Sadəcə bir cümlə ilə onu qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, Zəngəzur toponiminin nə ermənilərə nə də onların (“dzar”-ermənicə “dərə” deməkdir) sözünə heç bir aidiyyəti yoxdur. Aparılan tədqiqatların ümumi ahəngini, ruhunu hiss edərək, biz də hesab edirik ki, “Zəngəzur” toponimi, bu ərazilərdə yaşayan, öz qoçaqlığı, döyüşkənliyi, igidliyi ilə fərqlənən Zəngi tayfalarının adı ilə bağlıdır. Bu tayfa ərəb işğalına qarşı çox cəsarətlə mübarizə aparmışdır. Ərəbcə “sur” daş-divar, qala, bürc deməkdir. Bu cəsur tayfa ərəb işğalına qarşı uzun müddət mübarizə aparmış, möhkəm qala və istehkamlar yaratmışlar. Bəzzin süqutundan sonra da mübarizəni davam etdirmək istəyirdi

(837/838). Böyük sərkərdə Babək Xürrəmidin qala süqut edəndən sonra Darvazatəpə dağında yerləşən Şəki qalasına gəlməsi (söhbət Qara kilsə ərazisində olan Şəkidən gedir: İ.K) buranın hakimi Saklı Sumbat tərəfindən tutularaq ərəblərə təhvil verilməsi faktları məlumdur.

Zəngi tayfaları tarixdə görkəmli qoşun başçıları və dövlət xadimləri ilə məşhur olan bir türk boyudur. Bu tayfaların ən qədim yaşayış məskənlərindən biri Güney Azərbaycandakı Zəncan şəhəridir. Zəngi tayfalarının ana vətəni Orta Asiya daha konkret desək, indiki Özbəkistan əraziləridir. Zəngi toponimləri bir çox ölkələrdə, ərazilərdə mövcuddur. Türkiyədə-Ərzincan; Gürcüstanda-Zəngi-Şamlı, Zəngənə; Azərbaycanda-Zəngilan, Sanqaçal, Zənganda, Zəngibasar, Zəngidərə, Zəngiçağı və.s. toponimlərin olması bu tayfaların müxtəlif səbəblərdən, bir yerdən başqa yerə keçməsi və qüdrətli bir tayfaların adı ilə bağlılığından xəbər verir (12.Səh.31.) (Orta əsr tarixi mənbələrinin(“Kitabi-Dədə Qorqud” (VII əsr) Mahmud Qaşğari (Divani Lügəti) Türk (XI əsr) Rəşid Əd Din (Oğuznamə (XIV əsr)) Əbdulqazi (Şəcəreyi-Tərakimə(XVII əsr) şəhadətinə görə oğuzlar 24 tayfaya bölünür ki, onlardan da ən məşhurlarından biri qayı (kayıq) bayadur (10.səh.17.). Qayı türklərinin məşhur qəbilələri bunlardır: Qacar, avşar, zülqədər, zəngənə, çoban, baharlı, pador, ustacılı, lək, xəlilli: sorsor-şəfəq və.s. A.Bakıxanovda bu göstərdiyimiz tayfaların adlarını çəkmiş, onların türk tayfaları olduğunu və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşdığını qeyd etmişdir (1.səh.22). Zəngəzurdakı toponimləri öyrənən, təhlil edən bütün sonluqlar ona gətirib çıxarır ki, bu bölgədəki yer yurd adlarının 90%-ə qədəri türk-müsəlman mənşəlidir (6.səh.17)

Tarixdən məlumdur ki, Zəngəzurun ərazisi qədim oğuzların məskənidir. Bu ərazi oğuz tayfalarının lap qədimdən məskən saldığı, formalaşdığı, möhkəmləndiyi ərazilərdən biri olmuşdur. Heç təsadüfi deyil ki, türk epoxasından biri olan “Kitabi Dədə Qorqud”dakı hadisələrin çoxu bu ərazilərdə baş vermiş və tarixin qan yaddaşlarından bir-birinə ötürülərək günümüzədək gəlib çıxmışdır.

3.4. Qədim və Orta Əsrlər Tarixində Zəngəzur Haqqında Məlumatlar

“Kitabi-Dədə Qorqud” da maraqlı bir məsələ diqqəti cəkir. Dastanın X boyunda deyilir: “Əgrək dədə-baba, el yolu, yəni Gorus Əngələyüz-Dərəşanın yolu ilə üç gün, üç gecə yortaraq Əlincə qalaya çatdı” (11.səh.263). Musa Qalakəndli “Alban tarixi” əsərində yazır: V əsrin əvvəllərində Qor və Qazan adlı iki qardaş ordu ilə gəlib hərəsi Sününin bir kəndində məskən saldılar. Güman ki, Qazanın məskən saldığı kənd mövcud Qafan şəhəridir. Qorun (qor-türk sözüdür “igid”, “cəsur” deməkdir) məskən saldığı kənd indiki gorus (Qoroz, Qoris) şəhərinin olduğu ehtimal olunur. Bu cür faktları kifayət qədər sadalamaq olar. Zəngəzur haqqında qısa da olsa, (xüsusilə bölgənin etimologiyası toponomikası və.s) məlumat vermədən tarixi-coğrafi məsələləri sadlamaq çətindir. Bəzən oxucuda çaşqınlıq yarada bilər. Çünki ermənilər son yüz ildə bizə məxsus olan əraziləri, tarixi abidələri; yer-yurd adlarının bütövlükdə qədim mədəniyyətimizə sahiblənməyə çalışıblar. Ermənilər bütün tarixi ədəbiyyatlarında xüsusilə, Erməni Sovet Ensiklopediyasında, Zəngəzur və ona daxil olan rayonlar Ermənistanın qədim ərazisi adlandırılır. Bu mənfur, iyrənc, riyakar etnos (ərazisi və tarixi olmayıb) utanmadan Alban yazılarından ibarət olan, kitabələri öz qədim əlifbalı olan qrabarla əvəz edərək, daşlar üzərində olan alban xaçlarını Qriqoryan xaçı adlandırır bu saxta fikirləri əsaslandırmağa çalışırlar. Biz tarixin bütün dövrləri üzrə bu sirli bölgənin əhalisini, etimologiyasını, toponomikasını, folklorunu ümumi mədəniyyətinə diqqət edərək yalnız oğuz türklərinə biz ... məxsusluğu təsdiq olunur.

İlkin orta əsrlər dövründə istər Alban çarlığının hakimiyyəti istərsə də, VII-XI əsrlərdə və sonrakı dövrlərdə də türk nüfuzu möhkəmlənmişdir. 1065-ci ildə Böyük Səlcuq imperiyasının hökmdarı Alp Arslan Qafan şəhərini tutaraq Sünik knyazlığına son qoymuşdu. Səlcuq hökmrənliyi dövründə Zəngəzur ərazisində türk-islam nüfuzu genişləndi və bu yerlərdə çox sayda türksöylü tayfalar məskunlaşdı. XIII əsrdə monqol-tatarlar, XIV əsrin sonlarından etibarən isə Əmir Teymur Qarabağ və Zəngəzuru böyük itkilər bahasına tutdu. İlk böyük köçdə məhz bu ərazilərdə Əmir Teymur tərəfindən aparılmışdır. 10 min ailə bu ərazilərdən impriyanın şərfinə-Əfqanıstana köçürülmüşdür.

XV-XVI əsrlərdə də Zəngəzur türk imperiyalarının (Qaraqoyunlu-1410-1468), (Ağqoyunlu (1468-1502), (Səfəvilər 1501-1736) tabeliyində olmuşdur. 1420-ci ildə Ərzurumda Ağqoyunlu hökmdarı Qara Osmanı məğlub edib Naxçıvan və Zəngəzur ərazilərində olan əhalidən soyurqal alan Qara İsgəndər çoxlu sayda erməni ailəsini Arravat və Sünikə köçürüb yerləşdirmişdi: Sonrakı dövrlərdə də Osmanlı və Səfəvilər arasında Qarabağ-Zəngəzur uğrunda ağır döyüşlər getmişdi. Buna görə də bu ərazilərin çoxu xarabalığa çevrilmişdi. Zəngəzur ərazisi Rus Çarizmi dövründə Yelizavetpol quberniyasının tərkibində olub. 1905-1907-1914-1920-ci illərdə erməni quldur dəstələrinin törətdiyi qırğınlar nəticəsində bu məkəldə təxmini yarım milyon yerli türk-müsəlman əhalisi həlak olmuşdur (13.səh.219). Zəngəzur qəzasının sərhədlərinə gəlincə Yelizavetpol quberniyasının təsis olunmasına qədər bu cür idi: “Qəzanın sərhədləri şərqdən və şimal şərqdən Şuşa, Cəbrayıl qəzaları, şimaldan Cavanşir qəzası Ərəş, Nuxa, Göyçay qəzaları qərbdən və cənub qərbdən Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzaları, İrəvan quberniyası, Cənubi Azərbaycan, Yelizavetpol qəzaları və Zaqatala, cənub və cənub şərqdən Araz çayı hansı ki, Rusiya və İran dövlətləri arasındadır” kimi göstərilmişdir. 1873-cü ildə Yelizavetpol quberniyasında təsis olunmuş Qəza mərkəzi Gorus məntəqəsi idi. Qəza 3212,5 km² sahəyə malik idi: Fəaliyyətinə 1929-cu ildə son qoyulmuşdur (5). Quzey Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən işğalına qədər də Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasına tək cə Qafan, Gorus, Sisyan və Mehri rayonları deyil, eləcə də Azərbaycanın Zəngilan, Qubadlı və Laçın rayonlarının bir hissəsi daxil idi.

3.5. XX Əsrdə Zəngəzurun Demografik Vəziyyəti

1920-ci il rəsmi statistikasında göstərilir ki, Zəngəzurdə 2233 təsərrüfatı birləşdirən 224197 nəfər əhali olmuşdur (3.səh48). Yuxarıda Zəngəzurun tarixi coğrafi ərazilərin göstərmişik. Qeyd etmək istəyirik ki, Zəngəzur ərazi etibarilə Araz çayı boyu Mehridən başlamış Akkaraya qədər, Şimala doğru isə Zəngəzurun ən yüksək zirvəsi olan Qapıcıq (hündürlüyü 3904 m) dağlarına, Zəngəzur sıra dağlarına həmçinin Bərgüşat dağlarınadək uzanan ərazini əhatə edirdi (8.səh.121). Mənbələrin hər birində rastlaşdığımız bir həqiqət mövcuddur ki, hətta bu ərazidə də kütləvi erməni köçündən sonra əhalinin 70 faizindən artığı azərbaycanlılar

olmuşdur. 1918-1920-ci illərdə Amerika və onun Qafqaz üzrə hərbiçiləri Zəngəzurun Ermənistanı verilməsinin istiqamətində çox iş gördülər, ordunu bu ərazidən çıxardılar, daşnakların günahhhssız azərbaycanlıları qətl edilməsinə göz yumdular. Minlərlə azərbaycanlı öz ata-baba yurdundan qovuldu. Zəngəzurun ən ciddi problemləri erməni-daşnakların talan və qırğınlarından sonra sovet Rusiyası vasitəsilə bölgənin ələ keçirmək siyasəti xeyli fəallaşdı. Yenidən yaranan bolşevik Rusiyasında Azərbaycanın milli-dövlət mənafeələrinə ciddi qəsdlər edilərək, Naxçıvanın və Zəngəzurun Ermənistanı keçirilməsi planlaşdırılırdı. Bu zaman Rusiya hökuməti Orconikidzenin belə bir müddəstandan çıxış edirdi ki, məlum siyasi şəraitdə Ermənistan bizə lazım ola bilər (13.səh.265). Rusiyanın “Şərqi siyasəti”ndə əsas hədəflərdən biri nəyin bahasına olursa-olsun Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilərə verilən torpaqları genişləndirməyə yönəlmişdi.

Bundan öncə də daşnak hökuməti öz işini gördü. Xaricdə olan erməni lobbisinin Rusiya ermənilərinin və rus hökumətinin “yazıq ermənilərə” mərhəməti nəticəsində 4505.5 km ərazini əhatə edən tarixi Azərbaycan torpaqları zorla 1920-ci ilin noyabrında Ermənistanı verildi, (Qafan, Gorus, Mehri, Sisyan). (8. səh.126).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdikdən sonra Azərbaycan inqilab komitəsinin sədri Qafqaz ölkə Komitəsinin üzvü Nəriman Nərimanov alovlanma- alovlanma RSFSR-in xarici işlər naziri Çiçerinə yazırdı; “Artıq Sovet Azərbaycanına daxil olmuş güya mübahisəli hesab edilən Zəngəzur və Qarabağa gəlinə, qətiyyətlə bildiririk ki, bu yerlər şübhəsiz, gələcəkdə də Azərbaycanın ərazi daxilində qalmalıdır” (8.səh 128). Ermənilərin əsas məqsədi Zəngəzurdan zərbaycanlı əhalini sıxışdırıb çıxarmaq idi ki, bu yolla onu Ermənistanı birləşdirləsinlər. Əslində quldur erməni dəstə başçıları Andanik, Dro, Nijde kimilərin gücü çatsaydı qarşılarına qoyduqları məqsəd ondan ibarət idi ki, Zəngəzur, Şərur, Naxçıvana və Ordubad qəzalarını müsəlmanlardan “təmizləmək” yolu ilə gələcəkdə xalqların dünya konfransında özlərinin qanuni əraziləri elan etməkdən ibarətdir. Ona görə də ermənilər minlərlə azərbaycanlıyı qırır, səhralara və dağlara qırmızı qanlar axıdılır, yüzlərlə kənd yerlə-yeksan olur (4. 130). Erməni quldur dəstəsinin yuxarıda adın çəkdiyim və çəkmədiyim digər cəlladlar Zəngəzurdan bütün azərbaycanlıları qovmaq arzularına çatma bilmədilər. Ermənistanı Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Zəngəzur ərazisindən qaçqın düşən əhalinin bir qismi yenidən öz doğma tarixi torpaqlarına qayıtdılar.

Lakin 1988-ci ildə daşnakların tör-töküntüləri onların arzularını yerinə yetirə bildilər. Bu dövrdə qondarma “Dağlıq Qarabağ” problemi adı altında bütün Ermənistanda olduğu kimi Zəngəzurun da Mehri rayonundakı Nüvədi kəndi istisna olmaqla, bütün digər tarixi-torpaqlarından azərbaycanlıları qanlı-qırğınlarla, talanlarla, min-cürə əzab-əziyyətlə, dövlət səviyyəsində qova bildilər. Hələ SSRİ-dövləti dağılmamış 1988-ci ildə Qafan rayonunda Nijdeyə heykəl qoymuşdular. Abidənin açılışında rayon partiya komitəsinin I katibi öz nitqində deyirdi: “Görkəmli sərkərdəmiz Nijdenin 1918-ci ildə Zəngəzurdan bütün azərbaycanlıları qovmaq arzusu baş tutmamışdırsa da, onun nəvələri bu arzusu yerinə yetirdilər. İndi azad nəfəs ala bilərik”. Baxın bu da bolşevik, kommunist olan bir dövlət məmurunun baxışı. Bundan sonra ermənilər daha da şirnikərək Azərbaycan tarixinin ayrılmaz ərazisi olan Qarabağı işğal etdilər. Tarixi torpaqlarımız 30-illə yaxın erməni işğalı altında tar-mar edildi. Barbar, vəhşi, qaniçən bir xalq olan ermənilər Qarabağda yüzlərlə tarixi-mədəniyyət abidələrimizi, yaşayış binalarını və.s. vəhşicəsinə dağıtdılar. Budur erməni kimliyi. Ancaq xalqımız son 30 ildə heç vaxt torpaqlarımızın işğalı ilə barışmadı. Təəssüf ki, bu işğala haqsızlığa dünya susdu. Ancaq Azərbaycan dövlətinin qüdrəti, dövlət başçısının qətiyyəti, xalqın, dövlətin, ordunun birliyi bu işğala son qoydu. 44 günlük vətən müharibəsi əzilən, əyilən əzəmətimizi qürurumuzu bizə qaytardı. Biz şərq Zəngəzuru işğaldan azad etdik. Ermənistan məcbur olub kaputilyasiya aktına imza atdı. Artıq yeni hədəfimizdə dövlətin iradəsi xalqın birliyi ordumuzun gücü ilə digər itirilmiş tarixi ərazilərimizi bərpa edəcəyimizə heç bir şübhə yoxdur. Zəngəzur dəhlizinin açılması tarixi reallıqdır. Biz bunu bacaracağıq.

4. NƏTİCƏ

Zəngəzur bölgəsinin tarixi inkişafına, demoqrafik dəyişikliklərinə, toponomikasına və ümumi mədəni irsinə dair təqdim edilən faktlar bir daha sübut edir ki, bu ərazi əsrlər boyunca Azərbaycan xalqının formalaşma, məskunlaşma və mədəni inkişaf məkanlarından biri olmuşdur. Tarixi mənbələr, etnoqrafik araşdırmalar, orta əsrlər qaynaqları və toponimlərin mənşəyi göstərir ki, Zəngəzur qədim oğuz türklərinin yaşayış arealı olmuş, bölgənin etnik kimliyi və mədəni simasını məhz türk-müsəlman mühiti müəyyən etmişdir. Əraziyə sonradan köçürülmüş erməni

əhalisinin bölgəyə yerləşdirilməsi isə XIX əsrdən başlayaraq imperiyalararası siyasətin nəticəsi kimi meydana çıxmış və bunun ardınca demoqrafik dəyişikliklər zorakı üsullarla dərinləşdirilmişdir. XX əsrin əvvəllərindən etibarən erməni silahlı dəstələrinin Zəngəzurda həyata keçirdiyi qırğınlar, deportasiyalar və soyqırım aktları təkcə yüz minlərlə yerli əhalinin taleyinə ağır təsir etməmiş, eyni zamanda bölgənin tarixi-mədəni irsinə qarşı sistemli şəkildə məhv etmə siyasəti yürütmüşdür. XX əsrin sonuna qədər siyasi-ideoloji təzyiqlər nəticəsində bu həqiqətlər geniş şəkildə araşdırılmamış, mövcud faktlar isə təhrif edilərək təqdim edilmişdir. Müasir dövrdə Zəngəzurun tarixi ilə bağlı elmi araşdırmalara artan ehtiyac özünü daha qabarıq göstərir. Bu bölgə yalnız regional geosiyasi baxımdan deyil, həm də Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşı və milli kimliyinin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Arqumentlər, mənbələr və faktlar sübut edir ki, Zəngəzur türk-müsəlman mədəniyyətinin, oğuz etnosunun, Azərbaycan tarixinin mühüm dayaqlarından biridir. Bu səbəbdən də Zəngəzurun tarixi irsinin sistemli şəkildə öyrənilməsi, təbliği və gələcək nəsillərə çatdırılması milli elmi və siyasi prioritetlərdən biri kimi davam etdirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bakıxanov, A. (t.y.). *Gülüstanı-İrəm*. Bakı.
2. Adres-kalendar Azerbaidzhanskoy Respubliki. (1920). Bakı.
3. Azərbaycan SSREA xəbərləri. (1989). № 2.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi. (t.y.). Fond 379, siyahı 1, iş 2176.
5. Budaqov, B., & Qeybullayev,
6. Q. (t.y.). *Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahı lüğəti*. Bakı.
7. Doroga мгепа: Армянские легенды и предания. (1990). Moskva.
8. *Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası*. (1995). Bakı. - 464 səh.
9. Heydər Əliyev – müstəqillik yolu. (1997). Bakı.

10. Koroğlu, X. (1999). *Oğuz qəhrəmanlıq eposu*. Bakı.
11. *Kitabi-Dədə Qorqud*. (1982). Bakı.
12. Musayev, S. (1996). *Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917–1921)*. Bakı. 328 səh.
13. Urud, M. (2005). *Zəngəzur*. Bakı. 504 səh
14. Mustafa, N. Y. (2022). *Ermənilərin İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında törətdikləri terror və qırğınlar (1905–1906)*. Bakı: Elm və Təhsil. 400 səh.

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

+994 50 891 01 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.inds-center.com

Zəngəzur Dəhlizi: Tarix və Müasirlik

Qabil ƏLİYEV²

Xülasə

II Qarabağ müharibəsində möhtəşəm qələbədən sonra Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri ölkəmizin əsas hissəsi ilə Naxçıvan arasında müntəzəm və daimi quru əlaqəsini təmin edən etibarlı nəqliyyat dəhlizi yaradılması olmuşdur. Ermənistan və İran rəhbərləri hələ Sovet dövründə Araz çayı boyunca çəkilmiş dəmir yolunun – Zəngəzur dəhlizinin bərpasına qəti şəkildə qarşı çıxmışdılar. Lakin Azərbaycanın lideri İlham Əliyev qətiyyətli mübarizəsi ilə 2025-ci il avqustun 8-də Vaşinqtonda ABŞ, Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanmış bəyannamədə bu istiqamətdə çox mühüm anlaşımaya nail olmuşdur. Vaşinqton Sammitində Zəngəzur dəhlizindən maneəsiz keçidi təmin edəcək və regional bağlantıları möhkəmləndirəcək “Beynəlxalq Sülh və Rifah naminə Tramp Marşrutu”nun yaradılması qərara alınmışdır.

Açar Sözlər: Zəngəzur Dəhlizi, Araz Dəhlizi, Orta Dəhliz, Şərq-Qərb-Şərq Marşrutu, Şimal-Cənub Dəhlizi.

² Prof. Dr., Bakı Dövlət Universiteti - Azərbaycan Universiteti, ORCID: 0000-0002-2372-5907, qabilalioglu1956@gmail.com

Zangezur Corridor: History and Present Time

Summary

Following its triumphant victory in the Second Karabakh War, one of the most important tasks facing the Republic of Azerbaijan was the creation of a reliable transportation corridor ensuring regular and continuous overland communication between the mainland and Nakhchivan. The leaders of Armenia and Iran categorically opposed the restoration of the Zangezur Corridor – a railway built along the Araz River during the Soviet era. However, thanks to the determined advocacy of Azerbaijani leader Ilham Aliyev, a crucial agreement was reached in this direction in a declaration signed between the United States, Azerbaijan, and Armenia in Washington on August 8, 2025. At the Washington summit, a decision was made to establish the "Trump Route for International Peace and Prosperity," which would ensure unimpeded passage through the Zangezur Corridor and strengthen regional ties.

Key Words: Zangezur Corridor, Araz Corridor, Central Corridor, East-West-East Route, North-South Corridor.

1. GİRİŞ

Günümüzdə *Zəngəzur Dəhlizi* adlanan və ölkəmizin əsas hissəsi ilə Naxçıvan arasında müntəzəm və daimi quru əlaqəsini təmin edəcək etibarlı nəqliyyat marşrutu yaradılmasının başlıca elementləri dəmir yolu xəttinin və şose yollarının inşasıdır. Bakıdan Muğana və sonra da Araz çayı boyunca Naxçıvana dəmir yolu xətti çəkilməsi layihəsi ilk dəfə XIX əsrin sonunda gündəmə gəlmiş, Sovet dövründə - XX yüzilin 20-30-cu illərində reallaşdırılmışdır. Ermənistanı və Naxçıvan bölgəsini Bakı üzərindən keçmiş İttifaqın mərkəzi ilə əlaqələndirən bu dəmir yolu xətti çəkildiyi zamandan Azərbaycan SSR Dəmir Yolu İdarəsinin tabeliyində qalmış, dəmir yolu yatağı – dəmir yolu xətti inşa edilmiş ərazi də Azərbaycanın mülkiyyəti sayılmışdır.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanması, azərbaycanlı əhalinin Ermənistandakı ata-baba torpaqlarından zorakılıqla çıxarılması fonunda bu dəmir yolunun Ermənistan SSR-dən keçən hissəsinin fəaliyyəti tamam dayandırılmışdı. Sovet İttifaqının süqutu və müstəqil dövlətçiliyin bərpası qanlı müharibənin daha da alovlanmasına, Ermənistanın xarici havadarlarının dəstəyi ilə Azərbaycan ərazisinin 20 faizini işğal etməsinə gətirib çıxarmışdı. 30 ilə qədər davam edən işğal dövründə Ermənistan rəhbərliyi nəinki həmin dəmir yolunun fəaliyyətini bərpa etmiş, əksinə relsləri və stansiya avadanlıqlarını sökdürüb metallom kimi satmaqla böyük ziyan vurmuşdur.

İkinci Qarabağ müharibəsində böyük qələbədən sonra Azərbaycan Respublikası Zəngəzur dəhlizinin açılması, ölkəmizin əsas hissəsi ilə Naxçıvan arasında müntəzəm və daimi rabitəni təmin edən etibarlı nəqliyyat əlaqəsi yaradılmasını prioritet vəzifə kimi irəli sürmüşdür. Lakin Ermənistan və İran rəhbərliyi Araz çayı boyunca mövcud olmuş dəmir yolunun Ermənistan ərazisindən keçən hissəsinin bərpasına qəti şəkildə qarşı çıxmışlar. Buna baxmayaraq, Azərbaycanın lideri İlham Əliyevin davamlı və qətiyyətli mübarizəsi ilə bu istiqamətdə böyük uğur qazanılmış, 2025-ci il avqustun 8-də Vaşinqtonda ABŞ, Azərbaycan və Ermənistan arasında imzalanmış bəyannamədə çox mühüm anlaşılmaya nail olunmuşdur. Vaşinqton sammitində Zəngəzur dəhlizindən maneəsiz keçidi təmin edəcək və regional bağlantıları möhkəmləndirəcək “Beynəlxalq Sülh və Rifah uğrunda Tramp Marşrutu” (TRIPP) inşasına qərar verilmişdir.

2. TARİXİ EKSKURS

Çarlıq Rusiyasının hakimiyyət təmsilçiləri, siyasətçiləri, iqtisadçıları, kapital sahibləri XIX əsrin sonu – XX əsrin başlanğıcında Azərbaycanda və bütövlükdə Cənubi Qafqazda daha da möhkəmlənmək, bu yerlərin sərvətlərini daha geniş miqyasda istismar etmək, eləcə də İran körfəzi və Şərqi Anadolu istiqamətlərində imperialist ambisiyalarını həyata keçirmək üçün müxtəlif dəmir yolu layihələri irəli sürmüşdülər. Həmin dövrdə Cənubi Qafqaz dəmir yolu üzərindəki stansiyaların birindən Culfaya və İrana doğru dəmir yolu xətti çəkilməsi ideyası da gündəmə gəlmişdi. İlk dəfə 1898-ci ildə Bakı-Tiflis dəmir yolunun üzərindəki Ələt və ya Hacıqabul stansiyalarının birindən Naxçıvan qəzasındakı Culfa yaşayış

məntəqəsinə kimi dəmir yolu inşa edilməsi məsələsi qaldırılmışdı. 1900-cü ildə isə Hacıqabuldan Muğandan keçməklə Araz çayı boyunca Culfaya qədər ərazidə texniki-axtarış işlərinə başlanılmışdı [1, s.155]. Rusiya hakim dairələrinin himayəçiliyi sayəsində rus sahibkarları elə o zaman İran Qacarlar dövlətindən bu dəmir yolu xəttinin Təbrizə və Qəzvinə qədər uzadılması haqqında da konsessiya almışdılar.

1905-ci ildə Rusiyada, ardınca da İranda başlanan inqilabi hadisələr bu layihələrin reallaşdırılmasını bir müddət təxirə saldı. Yalnız Birinci dünya müharibəsi başladıqdan sonra Qafqaz cəbhəsində və İran ərazisində hərbi əməliyyatlar aparan rus ordusunun təchizatı ilə bağlı problemlər çoxaldıqda, Culfadan Təbrizə və Ələtdən Culfaya doğru dəmir yolu xətləri çəkilməsi təxirəsalınmaz məsələ kimi aktualıq qazandı və bu yolların inşasına başlandı. Culfa-Təbriz dəmir yolu 1917-ci ilin ortalarında istifadəyə verildi, Ələt-Culfa dəmir yolu xətti isə Bəhmənli stansiyasına kimi 176 km-lik məsafədə çəkildi, lakin 1917-ci ilin sonunda Qafqazda baş verən xaos və anarxiya üzündən inşaat işləri yarımçıq qaldı [1, s.155]. Bu dəmir yolunun inşası yalnız 1921-ci ilin payızında Azərbaycan Sovet hökumətinin başçısı N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə yenidən bərpa edildi.

1936-cı ildə Bakı-Culfa dəmir yol xəttinin 300 km uzunluğunda olan Ələt-Mincivan sahəsi işə salındı. Bu magistral dəmir yol xətti ilə bərabər, Ermənistan SSR-in Qafan mis yataqlarından mis filizini daşımaq üçün 39 km uzunluğunda olan Mincivan-Qafan dəmir yol xətti də çəkildi [2, s.264]. Lakin Ermənistan SSR rəhbərliyinin yaratdığı süni maneələr üzündən həmin vaxt Mincivandan Culfaya doğru dəmir yolu inşası davam etdirilmədi.

Yalnız İkinci dünya müharibəsinin başlanmasından sonra Cənubi Qafqaz və İran istiqamətində Sovet İttifaqının hərbi-strateji planları Mincivan-Culfa dəmir yolunun təxirəsalınmadan çəkilməsini zəruri etdi. Moskvanın diqtəsi ilə 1941-ci ildə hələ iyirminci illərin əvvəllərindən tikintisinə başlanmış Ələt-Culfa dəmir yolunun sonuncu hissəsi olan Mincivan-Culfa dəmir yolu xəttinin çəkilməsi başa çatdırıldı. Bu yolun çox böyük əhəmiyyəti var idi. Hər şeydən əvvəl, Naxçıvanla Bakı arasında dəmir yolu məsafəsi iki dəfəyədək qısaldı [2, s.349], həm Naxçıvanla, həm də Culfa vasitəsilə İranla əlaqələrin genişlənməsinə, yükdaşımaların artmasına geniş imkan yarandı.

1941-1945-ci illər müharibəsi zamanı ABŞ və İngiltərədən lend-liz proqramı üzrə Sovet İttifaqına göndərilən silah-sursat, hərbi texnika və digər məhsulların daşınmasında Culfa-Bakı dəmir yolu xətti “*İran dəhlizi*”nin çox mühüm komponenti kimi böyük rol oynadı. Lend-liz üzrə göndərilən yüklərin 1942-ci ildə 705 259 tonu və ya 28,8 faizi, 1943-cü ildə 1 606 979 tonu və ya 33,5 faizi, 1944-cü ildə 1 788 864 tonu və ya 28,8 faizi məhz bu yolla SSRİ-nin daxili rayonlarına çatdırılmışdı [3, c.53-54].

İkinci dünya müharibəsindən sonrakı onilliklərdə bu yol və ümumiyyətlə Azərbaycan SSR dəmir yolları İttifaq miqyaslı yükdaşımalarda, o cümlədən Ermənistan SSR-ə məxsus yüklərin daşınmasında önəmli rol oynamaqda davam edirdi. Yalnız 1980-ci illərin sonu – 90-cı illərin başlanğıcında Ermənistanda qatı millətçi qüvvələrin Naxçıvana gedən qatarlara qarşı fiziki zorakılıqlar və təxribatlar törətmələri üzündən bu yoldan istifadə qeyri-mümkün oldu. Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin, o cümlədən həmin yolun 110 km-lik Horadiz-Ağbənd hissəsinin keçdiyi yerlərin işğal edilməsi səbəbindən dəmir yolu xətti yararsız hala salındı. Naxçıvan əhalisi ağır blokada şəraitində yaşamağa məcbur qaldı.

3. MÜASIR VƏZİYYƏT

XX əsrin sonu – XXI əsrin ilk onilliklərində Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla tənzimlənməsi söyləri Ermənistan hakimiyyətinin qeyri-konstruktiv mövqeyi üzündən baş tutmadığı üçün, bu yolun açılması da mümkünsüz oldu. Yalnız 44 günlük müharibədə böyük qələbənin məntiqi sonu kimi Ermənistanın kapitulyasiyasını təsdiqləyən və Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Rusiya Prezidenti Vladimir Putin və Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyanın imzaladığı 10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli bəyanat Naxçıvanın uzun müddətdən bəri davam edən blokadadan çıxarılacağına ümid doğurdu. Üçtərəfli bəyanatın 9-cu maddəsində yazılmışdı: “Ermənistan Respublikası vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin hər iki istiqamətdə maneəsiz hərəkətinin təşkili məqsədilə Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları və Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında nəqliyyat əlaqəsinin təhlükəsizliyinə zəmanət verir. Nəqliyyat əlaqəsi üzrə nəzarəti Rusiyanın Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin sərhəd xidmətinin orqanları

həyata keçirir. Tərəflərin razılığı əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonlarını birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının inşası təmin ediləcək” [4].

Lakin Ermənistan rəhbərliyi müxtəlif bəhanələrlə bu bəndin icrasına – Naxçıvana maneəsiz gediş-gəlişin gerçəkləşməsinə imkan vermədi. Azərbaycan tərəfi isə keçən dövr ərzində müxtəlif həll variantları təklif etməklə Naxçıvanı blokadadan xilas etməyə çalışmışdır. Bu məsələdə qonşu dövlətlərin və böyük güclərin mövqeyi də öz milli maraqlarından və ambisiyalarından irəli gələn səbəblərdən fərqli olmuşdur.

3.1. Azərbaycan'ın Mövqeyi

Ölkəmiz, digər postsovet respublikaları kimi, öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra beynəlxalq birlikdə özlərinə layiqli yer tutmaq üçün regional əməkdaşlığı genişləndirməklə yanaşı, böyük dövlətlərin maraqlarını nəzərə almaqla beynəlxalq nəqliyyat və kommunikasiya layihələrində fəal iştirak etməyə başlamışdır. Xüsusən də son onilliklərdə Azərbaycanın bu istiqamətdə fəaliyyətində iqtisadi pragmatizmin prioritet qazanması, milli maraqları qətiyyətlə qorumaqla yanaşı, ağıllı realizmə doğru meylin güclənməsi müşahidə edilməkdədir. Ölkəmiz Çini Avropa ilə birləşdirən “Bir kəmər, bir yol” təşəbbüsünü dəstəkləməklə fəal surətdə çalışır ki, bu layihə daha cəlbedici olsun. “Orta dəhliz” üzərindəki bütün dövlətlər ümumi və ortaq maraqlar zəminində səyləri gücləndirsinlər və bu marşrut Çini, Mərkəzi Asiyanı təlatümlü Yaxın Şərqdən yan keçərək Cənubi Qafqaz üzərindən dünya bazarlarına çıxaran əsas tranzit dəhlizinə çevrilsin.

Azərbaycan Respublikası ölkənin əsas hissəsini Naxçıvanla və onun üzərindən Türkiyə ilə birləşdirən *Zəngəzur dəhlizini* Orta dəhlizin mühüm bir hissəsi kimi qiymətləndirmiş və postmüharibə dövründə bu istiqamətdə gərəkli addımları atmışdır və günümüzdə də bu yöndə ardıcıl səy göstərməkdədir. Azərbaycan tərəfi lap başlanğıcdan Zəngəzur dəhlizini Sovet dövründə mövcud olmuş Azərbaycanın cənub-qərb hissəsi ilə Ermənistanın Sünik vilayətindən keçməklə onun Naxçıvan eksklavı arasında dəmir yolu və avtomobil yollarının yenidən açılması kimi nəzərdə tutur və bu zaman “maneəsiz” keçidin təmin olunmasını gözləyir. Bu,

Azərbaycanın əsas hissəsindən Naxçıvana gedən yük və sərnişinlər üçün gömrük rüsumlarının, sərhəd yoxlamalarının olmaması deməkdir. Belə bir tənzimləməyə nümunə kimi Rusiya Federasiyasından onun Kaliningrad vilayətinə yüklərin və sərnişinlərin maneəsiz gediş-gəlişinə imkan verən və “Rusiyadan Rusiyaya” keçid kimi tətbiq edilən *Kaliningrad modelini* göstəribdir. Ölkəmiz həmçinin həmin marşruta Rusiya Federal Təhlükəsizlik Xidməti və Sərhəd Mühafizə Xidməti əməkdaşlarının, 10 noyabr 2020-ci il üçtərəfli bəyanatında əks olunduğu kimi, “nəqliyyata nəzarəti” həyata keçirməsinə də razılığını bildirmişdir.

Azərbaycan II Qarabağ müharibəsi başa çatan kimi, Zəngəzur dəhlizi ətrafında ziddiyyətli bəyanatları diqqətə almadan, işğaldan azad edilmiş bölgələrimizdə geniş miqyasda nəqliyyat infrastrukturunu yaradılmasına başlamışdır. Bu istiqamətdə ilk addımlardan biri 2021-ci il oktyabrın 26-da ***Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd avtomobil yolunun*** inşasına başlanılması olmuşdur [5]. Horadizdən Ağbənd qəsəbəsinə – Ermənistan sərhədinə qədər 123,6 km uzunluğunda olan şose yolu qısa müddət ərzində böyük sürətlə çəkilərək istismara verilmiş, ardınca da bu yolun davamı kimi İran ərazisindən Araz çayı boyunca Naxçıvana doğru şose yolu çəkilməsi haqqında rəsmi Tehranla müqavilələr bağlanmışdır. Azərbaycan həmçinin həmin yolun və Araz çayı üzərindən körpülərin inşasının maliyyə yükünün böyük bir hissəsini öz üzərinə götürmüşdür [6, s.103]. 2025-ci ilin sonuna kimi Araz çayı üzərindən körpünün və İran ərazisindən Ermənistanla sərhədə

paralel olan 53 km uzunluğundakı mövcud yolun (yol Araz çayı boyunca çəkildiyi üçün *Araz dəhlizi* adlanır – Q.Ə.) yük axınının dəfələrlə artması gözləntilərinə uyğunlaşdırılması üçün əsaslı şəkildə yenidən qurulması, genişləndirilməsi, çətin hissələrdə tunellər inşa edilməsinin başa çatdırılması planlaşdırılır. Marşrutun sonunda isə Ordubad rayonunda Araz üzərindən daha bir körpü salınacaqdır.

Prezident İlham Əliyev 2025-ci il aprelin 28-də keçirilmiş Azərbaycan-İran biznes forumunda bu layihənin iqtisadi əhəmiyyətini bir daha vurğulayaraq qeyd etmişdir ki, Araz dəhlizi yeni bir nəqliyyat əlaqəsi, bağlantı yönümlü bir təşəbbüsdür: “Azərbaycanın əsas hissəsini Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə İran ərazisindən birləşdirən bir layihədir” [7].

Bundan əlavə, ***Horadiz-Ağbənd dəmir yolunun*** inşası da sürətlə davam etdirilməkdədir. Bu dəmir yolu xətti Zəngəzur dəhlizinin əsas nəqliyyat arteriyalarından biri kimi Azərbaycanın əsas hissəsini Naxçıvanla birləşdirməklə yanaşı, Orta Dəhlizin yeni segmenti olaraq Şərq-Qərb-Şərq üzrə yükdaşımlar üçün əlavə imkanlar yaradacaqdır. 2025-ci ilin avqust ayına kimi ümumi uzunluğu 110,4 km olan bu dəmir yolu xəttinin layihələndirilmə işlərinin 84 faizi, tikinti-quraşdırma işlərinin isə 67 faizi yekunlaşmış, 75,6 km (yan yollarla birlikdə 87 km) uzunluğunda olan hissəsində rels döşənməsi başa çatdırılmışdır. Horadiz-Ağbənd dəmir yolunun inşası prosesində 8 stansiyanın, 40 körpünün, 26 avtomobil keçidinin, 4 tunelin, 3 qalereyanın, istinad divarlarının – ümumilikdə 553 ədəd mühəndis qurğusunun tikintisi həyata keçiriləcəkdir [8]. Bu yolun daha sonra 43 km-lik məsafədə Ermənistan ərazisindən keçməklə Naxçıvandakı mövcud dəmir yolu xətti ilə birləşdirilməsi nəzərdə tutulur. İnsanların və yüklərin maneəsiz və təhlükəsiz şəkildə daşınmasını təmin etməli olan bu yol – Zəngəzur dəhlizi Azərbaycan üçün, eləcə də Türk dünyası üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

3.2. Ermənistanın Mövqeyi

10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli Bəyanata əsasən, Azərbaycanın əsas hissəsi ilə onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında birbaşa nəqliyyat əlaqəsinin yaradılması və Ermənistan üzərinə bu bağlantını təmin etmək öhdəliyi qoyulsa da, bu ölkənin rəhbərliyi sonrakı dörd il ərzində müxtəlif

bəhanələrlə prosesi ləngitmiş, qeyri-konstruktiv mövqə sərgiləmişdir. Azərbaycan da məhz buna cavab olaraq, İran İslam Respublikası ilə alternativ marşrutlar üzrə razılaşmalar imzalamışdır.

Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyan 2023-cü il oktyabrın 26-da Tbilisidə keçirilən Dördüncü İpək Yolu Forumunda “Sülh kəsişməsi” adlı layihə irəli sürərək diqqəti yayındırmağa çalışmışdır. Ermənistan əvvəl “Sülh kəsişməsi” adlı layihədə Hindistan, İran, Ermənistan, Gürcüstan vasitəsilə Qara dənizə və oradanda Avropaya doğru kommunikasiya xətlərinin yaradılmasını nəzərdə tuturdu [9]. Sonra bu layihəni təkmilləşdirdi, Azərbaycan və Türkiyədən keçən yolları da əlavə etdi. Paşinyan hakimiyyəti başa düşdü ki, Azərbaycan və Türkiyənin iştirakı olmadan bölgədə hər hansı layihənin reallaşması mümkün deyil.

“Sülh kəsişməsi” adı altında təqdim edilən bu iddialı layihəyə görə, Ermənistan ərazisindən keçən və kəsişən yollar Xəzər dənizini Aralıq dənizi ilə, İran körfəzini Qara dənizlə birləşdirən ən qısa, ən səmərəli dəmir yolu, həmçinin avtomobil yolu marşrutuna çevriləcəkdir. “Sülh kəsişməsi” reallaşarsa, İrəvan Ermənistanın cənubundan təkcə Azərbaycan və Ermənistanı deyil, həm də özünün cənub rayonlarını şimal-qərb bölgələri ilə, eləcə də Azərbaycanın cənub-qərb rayonlarını Naxçıvan ilə birləşdirəcək Mehri dəmir yolunu bərpa etməyə hazır olacaqdır. Bu, gələcəkdə Ermənistanı Türkiyə ilə, Azərbaycanı Türkiyə və Gürcüstanla, həm də Azərbaycan və Ermənistanı İranla birləşdirəcək. Layihənin həyata keçirilməsi Şərqlə Qərbi Xəzər dənizindən Aralıq dənizinə, Şimal və Cənubu İran körfəzindən Qara dənizə birləşdirəcək [10].

Lakin “Sülh kəsişməsi”nin həyata keçməsi üçün Azərbaycanın razılığı vacibdir, çünki ölkəmizin iştirakı olmadan bu layihənin reallaşması mümkün deyildir. Bunu anlayan Ermənistan rəhbərliyi Azərbaycanın mövqeyini nəzərə almalı oldu və Vaşinqton sammitində Azərbaycan Respublikasının əsas hissəsi ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında maneəsiz bağlantını təmin edəcək **“Beynəlxalq Sülh və Rifah naminə Tramp Marşrutu”nun (TRIPP)** çəkilməsinə razılıq verdi.

Ermənistan rəsmiləri 2025-ci il avqustun 8-də Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyan və Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin ABŞ lideri Donald Trampın iştirakı ilə Vaşinqton Bəyannaməsinin imzalanmasından məmnundurlar. Bu sənəddə nəqliyyat əlaqələrinin açılmasına dair Ermənistanın həssaslıqla yanaşdığı

əsas prinsiplər öz əksini tapmışdır: ərazi bütövlüyünün tanınması, sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin suverenliyi və nəqliyyat dəhlizləri üzərində milli yurisdiksiya [11].

Ermənistan Xarici işlər naziri A.Mirzoyan vurğulamışdır ki, Ermənistan və Azərbaycan qarşılıqlı şəkildə dəmir yolları və digər kommunikasiyalardan istifadə barədə razılaşblar. Bu çərçivədə “TRIPP” adlı qısa marşrut nəzərdə tutulubdur: “Ermənistan və ABŞ birgə konsorsium yaradacaq. Bu konsorsium dəmir yolu xəttinin idarəçisi olacaq, həmçinin digər şirkətləri cəlb edə biləcək. Boru kəmərlərinin, elektrik xətlərinin və başqa infrastrukturun tikintisi və istismarı da planlara daxildir. Prinsip qarşılıqlıdır. Biz, məsələn, Naxçıvan ərazisindən istifadə etməklə Ermənistanın şimal və cənubunu birləşdirəcək dəmir yolu çəkə biləcəyik” [11].

ABŞ artıq bu məqsədlə Ermənistana 145 milyon dollar vəsait ayırmışdır. Hazırda texniki parametrlər üzrə araşdırmalar aparılır. Bu mərhələ bir neçə ay davam edəcək, sonra tikinti işləri başlayacaq. Ekspertlərin rəyinə görə, dəmir yolu inşası iki il ərzində gerçəkləşəcəkdir.

3.3. Gürcüstan’ın Mövqeyi

Gürcüstan hakimiyyəti Rusiyanın Ukraynaya hərbi müdaxiləsindən sonra daxili müxalifətin və onların Avropalı himayəçilərinin səylərinə baxmayaraq Rusiyaya qarşı öz ölkəsində “ikinci cəbhə” açılmasına imkan verməməklə müdrik davranmışdır. Eyni zamanda 2024-cü ildə qərbmeylli qüvvələrin “maydan” təşkil etmək, hakimiyyəti zor gücünə dəyişmək cəhdlərinin qarşısını qətiyyətlə almışdır. Hökumətin daxili sabitliyin qorunması sahəsində də uğurlu siyasəti Gürcüstana beynəlxalq maliyyə institutlarının və investorların müsbət münasibətini təmin etmişdir. Gürcüstan hökumətinin güclü olaraq qalması, mövqelərini möhkəmləndirməsi, onun Orta Dəhliz boyu tranzit infrastrukturunun qurulması və inkişaf etdirilməsi üçün irimiqyaslı layihələr həyata keçirməyə imkan vermişdir. Ölkə rəhbərliyi bu məqsədlə beynəlxalq maliyyə qurumlarının, xüsusilə də Asiya İnkişaf Bankının (AİB) kreditlərini fəal şəkildə cəlb etməkdədir.

Asiya İnkişaf Bankı 2025-ci ilin ortalarında Şərq-Qərb magistralının bir hissəsi olan və Türkiyə sərhədinə qədər yeni Batumi-Sarp yolunun və ya Avropa Tranzit Yolu E-60-ın tikintisi üçün Gürcüstana 360 milyon ABŞ dolları həcmində kredit ayrılmasını təsdiqləyibdir. Bu vəsait yeni Batumini dolanıb keçən yolun Sarpda Gürcüstan-Türkiyə sərhəd keçid məntəqəsinə qədər olan 11 kilometrlik hissəsinin inşasına sərf olunacaqdır [12]. 2025-ci ilin birinci yarısında Gürcüstanın Şərq-Qərb istiqamətində ixrac xidməti gəlirləri 10,2 faiz artmışdır ki, bu da ölkənin transxəzər ticarəti və yük dövriyyəsi üçün tranzit marşrutu kimi artan rolunu təsdiqləyir.

Günümüzdə Gürcüstan Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əsas vasitəçi dövlətdir, Azərbaycan neftinin və qazının tranziti Gürcüstan ərazisindən keçir. Mərkəzi Asiya ölkələri ilə Türkiyə və Avropa İttifaqı ölkələri arasında ticarət də Azərbaycan və Gürcüstan əraziləri vasitəsilə gerçəkləşir. Gürcüstan Çin və Avropa arasında mühüm ticarət mərkəzinə çevrilmək üçün müxtəlif infrastruktur layihələri həyata keçirir. Çin malları Qazaxıstandan Azərbaycana və oradan da Gürcüstanın Qara dəniz sahilində inşa edilən Anaklia limanı vasitəsilə Avropaya göndərilir.

Gürcüstan hakimiyyəti ehtiyat edir ki, Türkiyə və Azərbaycan Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə bir-biri ilə birbaşa əlaqə qura bilsələr, Türkiyə və Azərbaycan Xəzərdən Qara dənizə və Aralıq dənizinə kimi ümumi iqtisadi zona formalaşdıracaqlar. Belə olan təqdirdə isə Gürcüstanın tranzit ölkə kimi əhəmiyyəti kəskin şəkildə azalacaqdır. Ona görə də gürcü siyasətçiləri Ermənistan hakimiyyətinin Azərbaycan və Türkiyəyə dəhliz vermək istəyinə neqativ yanaşır və bu addımın Gürcüstanın maraqlarına əhəmiyyətli dərəcədə mənfi təsir edəcəyindən narahatdırlar [13].

Lakin hazırda tikintisi intensiv şəkildə davam edən Ağbənd-Kələlə avtomobil yolu körpüsü və ona bitişik yolun – Araz dəhlizinin, eləcə də gələcəkdə Zəngəzur dəhlizinin – TRIPP marşrutunun açılması təkcə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu ilə Naxçıvan arasında qısa və təhlükəsiz nəqliyyat bağlantısı yaratmaqla qalmayacaq, həmçinin Çin-Mərkəzi Asiya-Azərbaycan-İran-Türkiyə xəttini birləşdirən “Şərq-Qərb-Şərq” marşrutunun – Orta dəhlizin mühüm hissəsi olacaq, eyni zamanda “Şimal-Cənub” xəttinin keçid imkanlarını genişləndirəcəkdir. Araz dəhlizinin, eləcə də Zəngəzur dəhlizinin işə düşməsi İran körfəzini Gürcüstan üzərindən Qara dənizlə birləşdirən marşrutu, həm relyef, həm də iqlim baxımından ən əlverişli

avtomobil yolu kimi cəlbədicə olacaqdır. İnşa edilən avtomobil yolları I texniki dərəcəyə malik olacaq və Ağbənd-Cəbrayıl-Füzuli-Ağdam-Yevlax-Gürcüstan istiqamətində səmərəli yük və sərnişin daşımalarına şərait yaradacaq. Bu yola paralel olaraq, Ağbənd-Laçın-Kəlbəcər-Gəncə-Gürcüstan avtomobil xətti də təxminən bir il ərzində tamamlanacaq.

Beləliklə, həm Araz dəhlizinin, həm də Zəngəzur dəhlizinin işə salınması təkcə Azərbaycanın Naxçıvanla birbaşa əlaqəsini bərpa etmir, həm də bütövlükdə Cənubi Qafqaz regionunun logistika xəritəsini yenidən formalaşdırır.

3.4. Türkiyə'nin Mövqeyi

Türkiyə Azərbaycanla birbaşa nəqliyyat əlaqələri yaradılmasına həmişə böyük önəm vermişdir. Bu istiqamətdə ilk addım Naxçıvanı blokadadan çıxarmaq üçün 1992-ci ilin may ayında Araz çayının üzərindən Dilucu (Türkiyənin şərqində Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə sərhəddə yaşayış məntəqəsi) və Sədərək birləşdirən **Ümid körpüsünün** inşa edilməsi olmuşdur. Azərbaycanın bu bölgəsi ilə birbaşa nəqliyyat əlaqəsinin qurulması həm böyük iqtisadi, həm də hərbi-siyasi əhəmiyyətə malik idi. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “Naxçıvanın o zaman işğal altına düşməməsinin səbəblərindən biri də o idi ki, o zaman Naxçıvanı Türkiyə ilə birləşdirən “Ümid” körpüsü inşa edilmişdir və Türkiyədən gələn yardımlar Naxçıvanın qorunmasına çox önəmli töhfə vermişdir” [14].

Türkiyənin Naxçıvan əhalisi üçün digər çox əhəmiyyətli addımı *İğdır-Naxçıvan qaz boru kəmərinin inşası* olmuşdur. 2020-ci il dekabrın 15-də Ankarada Azərbaycan və Türkiyə arasında İğdır-Naxçıvan qaz boru kəmərinin tikintisinə dair anlaşma memorandumu imzalanmış, ardınca Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 10 fevral 2022-ci il tarixli sərəncamına əsasən bu boru kəmərinin tikintisi üçün dövlət büdcəsindən müvafiq vəsait ayrılmışdır. 2023-cü il sentyabrın 25-də İğdır-Naxçıvan qaz kəmərinin təməli qoyulmuşdur. Boru kəmərinin İğdırdan Sədərək rayonuna qədər uzunluğu 97,5 kilometr təşkil edir. Kəmərin Azərbaycan hissəsinin uzunluğu 17,5 kilometr, Türkiyə hissəsinin uzunluğu isə 80 kilometrdir. Boru kəməri gündə 2 milyon kubmetr, ildə isə 730 milyon kubmetr qaz ötürmək

qabiliyyətinə malikdir ki, bununla da Naxçıvanın qaza olan tələbatı tamamilə ödəniləcəkdir [15]. 2025-ci il martın 5-də İğdır-Naxçıvan qaz kəməri istifadəyə verilmişdir. Bu boru kəməri Naxçıvanın qaz təchizatının şaxələndirilməsinə imkan verməklə onun bir mənbədən asılılığını aradan qaldırmışdır.

O zamana qədər Naxçıvanın “mavi yanacaq”a tələbatı 2004-cü ildə İranla bağlanmış svop müqaviləsi əsasında həyata keçirilmişdir. Bununla bağlı iki ölkə arasında bağlanmış müqavilənin müddəti 2025-ci ildə bitir. Digər tərəfdən, ekspertlər İranın bu əməliyyat üçün müəyyənləşdirdiyi haqqın olduqca yüksək olduğunu bəyan edirlər. Belə ki, Astaradan ötürülən hər min kubmetr qaza görə Naxçıvana 15 faiz az qaz verilir. Halbuki dünyada belə əməliyyatlar üzrə faiz dərəcəsinin 5-dən yüksək olmadığı bildirilir [16]. Ona görə də, Türkiyə vasitəsilə də təbii qaz tədarükünün reallaşdırılması muxtar respublikanın qaz təchizatını şaxələndirilməsi və enerji təminatının etibarlılığının artırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Türkiyə II Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycanla birlikdə Zəngəzur dəhlizinin açılmasında ısrarçı mövqe sərgiləmişdir. Türkiyə 2025-ci il avqustun 22-də İğdır vilayətində ***Qars-İğdır-Aralıq-Dilucu-Sədərək-Naxçıvan-Culfa dəmir yolunun*** tikintisinə başlanılması bu baxımdan əlamətdardır [17]. Bu və ya qısaca Qars-Naxçıvan dəmir yolu “Beynəlxalq Sülh və Rifah üçün Tramp Yolu”nun davamı kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu layihənin reallaşması bölgənin siyasi, iqtisadi və nəqliyyat mənzərəsinə əhəmiyyətli təsir göstərəcək”. Türkiyənin Qars-Naxçıvan dəmir yolu layihəsinə rəsmi start verməsi regionda yeni geosiyasi dinamika yaradıb. 224 kilometrlik xətt Türkiyəni birbaşa Azərbaycanla birləşdirməklə yanaşı, İranın tranzit maraqlarına da cavab verir. İran yükləri Təbriz-Culfa dəmir yolu ilə Naxçıvana, buradanda Türkiyəyə və Avropaya birbaşa çıxış əldə edəcəkdir.

Regionda nəqliyyat əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi baxımından, yeni dövrün başlanğıcı olan Qars-İğdır-Naxçıvan dəmir yolu layihəsinin icrası çərçivəsində Ordubaddan Sədərəyə qədər uzanan Naxçıvanın dəmir yol infrastrukturunu da öz növbəsində tamamilə yenilənməlidir. Çarlıq Rusiyası dövründə və Sovet hakimiyyəti illərində çəkilən bu xətlər artıq əsaslı şəkildə köhnəlibdir və Naxçıvan dəmir yollarında saatda 40 kilometr sürətdən artıq hərəkət mümkün deyildir. Ona

görə də, Naxçıvan daxili yolların da yenidən inşası zəruridir. Artıq bu istiqamətdə layihələndirmə işləri aparılmışdır və 2026-cı ildən tikinti işlərinə başlanılacaqdır. Naxçıvanda yeni dəmir yolu xətləri, vağzallar, körpülər, depo və təmir infrastrukturları qurulacaqdır [18].

Həmin dəmir yolunun çəkilməsi Türkiyə və Azərbaycanın suverenliyinə aid məsələdir. İranın buna etirazı Prezident Məsud Pezeşkiyanın İranın Türkiyə və Azərbaycanla münasibətlərinin normallaşması istiqamətində cəhdlərinə zərbə vurmaqdır. Tehrandə buna cəhd edən qüvvələrin ABŞ-ın vasitəçiliyi ilə irəliləyən Azərbaycan-Ermənistan sülh prosesinə, eyni zamanda “Beynəlxalq Sülh və Rifah üçün Tramp Yolu”nun reallaşmasına maneə olmaq söyləri ilk olaraq öz ölkələrinə zərər verəcəkdir.

3.5. İran'ın Mövqeyi

İranın postmüharibə dövründə fəaliyyətində diqqəti çəkən əsas cəhət 2020-ci il sentyabrın 27-dən sonra baş verənlərin, o zamana qədər mövcud olan status-kvonun pozulmasının bu ölkə rəsmiləri üçün gözlənilməz olmasıdır. Bununla yanaşı, İran regionda Azərbaycanın və Türkiyənin mövqeyinin güclənməsini, yeni nəqliyyat-kommunikasiya imkanları yaradılmasını öz mənafeyi üçün təhlükəli hal kimi qəbul etmişdir.

İranla Ermənistan arasındakı 44 km uzunluğunda sərhədboyu ərazi rəsmi Tehran üçün Avropaya potensial çıxış imkanı yaratdığı üçün çox qiymətlidir. İranın Norduz və Ermənistanın Karçevan sərhəd buraxılış məntəqələrini birləşdirən Araz çayı üzərindən körpü vasitəsilə bu ölkənin yükləri Ermənistana, oradan Gürcüstana və Qara dəniz limanlarına çıxarıla bilər. Hazırda Ermənistanın irəli sürdüyü 384,3 km uzunluğunda “Şimal-Cənub” avtomobil yolunun çəkilməsi istiqamətində İranın və Avropa İttifaqının iştirakı ilə fəal iş aparılır. Bu yolun 32 km-lik Aqarak-Qacaran hissəsinin layihə dəyəri 214,4 milyon ABŞ dolları həcmindədir və İranın “Abad Rahan Pars International Group” və “Tunnel Sadd Ariana” adlı konsorsumu tərəfindən inşa edilir [19]. Həmin yolun 60 km-lik Qacaran-Sisiyan hissəsi isə Avropa İnvestisiya Bankının ayırdığı 236 milyon avro vəsait hesabına [20] çəkilməkdədir. Bundan əlavə 2007-ci ildə Təbrizdən Ermənistanın Meğri (Mehri –

Q.Ə.) şəhərinə 140 km uzunluğunda, Meğridən də Qacarana 40 km uzunluğunda qaz kəməri də çəkilmişdir. Bu kəmər vasitəsilə Ermənistana ildə 1,1 milyard kub metr qaz verilir.

Müasir dövrdə İrandan Ermənistana dəmir yolu çəkilməsi ilə bağlı çox bahalı layihələr də irəli sürülməkdədir. Lakin elə çox baha olmasına görə yaxın perspektivdə onların həyata keçirilməsi mümkün görünmür. İndiki zamanda İranla Ermənistan arasında dəmir yolu əlaqəsi yalnız Azərbaycanın Naxçıvanın Culfa stansiyası vasitəsilə iqtisadi cəhətdən sərfəli və mümkündür. Ermənistanın şərq marşrutları Azərbaycandan, qərbə olan marşrutları isə Türkiyədən keçir və bu əlaqə həm də Azərbaycanla nəqliyyat dəhlizinin açılacağı təqdirdə reallaşa biləcəkdir.

İran rəsmiləri Zəngəzur koridoru açılacağı təqdirdə, bu marşrutla yükdaşımalarda çətinliklər yaranması ehtimalından narahatdırlar. Digər tərəfdən isə, Zəngəzur koridorunu Türkiyə ilə Azərbaycan və Mərkəzi Asiya arasında körpü kimi əhəmiyyətli olmasını özlərinin milli maraqlarına zidd hesab edirlər. Düşünürlər ki, Zəngəzur koridorunun açılması Türk Dünyası Birliyi yaradılması yolunda önəmli addımdır və İranda yaşayan soydaşlarımız üçün də cəlbedici olacaqdır. Bu isə gələcəkdə İran daxilində çətinliklər yarada bilər. Siyasətlərini də məhz bu ehtimal üzərində qururlar.

Azərbaycan bu məsələdə anlayışlı davranır. Ölkəmizin Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu ilə Naxçıvanı birləşdirən şose yolunun İran ərazisindən Araz çayı boyunca çəkilməsi haqqında artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qonşu dövlətlə müqavilələr imzalanmış və 2023-cü ilin oktyabr ayında Araz dəhlizi üzrə inşaat işlərinə başlanılmışdır. Artıq 2025-ci ilin oktyabr ayında Araz çayı üzərindən Ağbənd-Kələlə avtomobil yolu körpüsünün və gömrük-sərhəd infrastrukturunun tikintisi üzrə işlər yekunlaşmaq mərhələsindədir [21].

3.6. Avropa İttifaqının Mövqeyi

Son dövrdə Avropa İttifaqı rəsmilərinin, o cümlədən Fransa prezidenti, Almaniya kansleri, Aİ Komissiyası rəhbərinin Mərkəzi Asiya respublikalarına səfərləri gerçəkləşdirilmişdir. Bir müddət əvvəl Özbəkistan prezidenti Fransada rəsmi səfərdə olmuşdur. Artıq Avropa İttifaqı bu regionda siyasi və iqtisadi maraqlarının

təmin edilməsi istiqamətində yeni strategiya ortaya qoymuşdur. Xüsusən Fransa Qazaxıstanın uran ehtiyatlarına çıxış əldə etməyə inadla can atır. Afrikadan çıxan Fransa Mərkəzi Asiyada geosiyasi mövqelərini gücləndirməyə çalışır.

Avropa İttifaqının iki böyük dövləti olan Fransa və Almaniya Mərkəzi Asiyanın təbii sərvətlərinin işlənməsi və Avropaya daşınmasını planlaşdırırlar. Lakin regionun təbii sərvətlərinin Avropaya göndərilməsinin ənənəvi marşrutları –Rusiya və İrandan keçən yollar embarqolar üzündən cəlbədicidir, həmçinin rentabelliği azdır və ciddi təhlükəsizlik problemləri vardır. **İranda nüvə proqramı ilə əlaqədar Aİ və ABŞ-la münasibətlərin kəskinləşməsi fonunda bu ölkə üzərindən yolun gələcəyi tamamilə ümitsiz haldadır. Rusiyanın Ukraynaya hərbi təcavüzü isə böyük ölçüdə bu ölkə üzərindən yolu bağlayıbdir.** Azərbaycan üzərindən Orta Dəhliz isə daha qısa, ucuz, sürətli və təhlükəsiz olması səbəbindən daha çox diqqət çəkir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi “Orta Dəhliz çox geniş coğrafiyanı birləşdirən strateji layihədir. Bu dəhliz Avropanı Xəzər dənizi vasitəsilə Asiya ilə bağlayan etibarlı və təhlükəsiz marşrut, yüklərin Asiyadan Avropaya və əks istiqamətdə çatdırılmasının ən qısa və optimal yoludur” [22]. Ona görə də, Qərbi ölkələrinin məhz Azərbaycan üzərindən bu marşrutdan istifadə etmək istəməsi gözləniləndir.

2025-ci il aprel 3-də Səmərqənddə keçirilmiş Aİ – Mərkəzi Asiya Zirvə görüşündə qəbul edilmiş ortaq bəyannamədə sülh, təhlükəsizlik, beynəlxalq hüquq, tanınmış sərhədlərə hörmət və demokratiya prinsipləri çərçivəsində əməkdaşlığa sadıq olduqlarını bildirmişlər. Sammitdən sonra Avropa Şurasının sədri Antonio Costa və Aİ Komissiyasının rəhbəri Ursula fon der Leyen iki gün ərzində Qazaxıstan, Qırğızıstan, Tacikistan, Türkmənistan və Özbəkistan liderləri ilə görüşlər keçirmişlər. Bu görüşlərin əsas gündəmi enerji, turizm, ticarət və nəqliyyat sahələrində tərəfdaşlıq olmuşdur. Aİ Komissiyasının rəhbəri Leyen tərəfdaşlıq üçün 12 milyard avroluq investisiya paketini açıqlamışdır [23]. Bu investisiyanın əsas məqsədi Aİ-nin Rusiyadan enerji asılılığını azaltmaqla bağlı strateji planlarının reallaşdırılmasıdır.

Digər mühüm amil isə, XXI əsrin 20-ci illərində Avropa İttifaqı ilə Çin arasında illik ticarət dövriyyəsinin 700 milyard avroya çatması ilə bağlıdır. Bu ticarətdə önəmli yeri Çin mallarının Avropa ölkələrinə ixracı təşkil edir. Çin

tərəfindən “Bir kəmə, bir yol”, Avropa İttifaqının da “Global Gateway” (Qlobal qapılar) təşəbbüsünü irəli sürmələri də bu reallıqlardan qaynaqlanır. Bu təşəbbüslərin reallaşdırılması üçün Orta Dəhliz mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Orta Dəhliz Çin və Avropa arasındakı ticarət üçün maraqlı olmaqla yanaşı, Cənubi Qafqaz üzərindən tranzit daha çox dünya okeanına çıxışı olmayan Qazaxıstan və Mərkəzi Asiya dövlətləri (ilk növbədə, Özbəkistan və qismən Türkmənistan) ilə Avropa arasında ticarət üçün həyati əhəmiyyətə malikdir [24]. Bu baxımdan həmin marşrut həmişə aktual olacaq, çünki Qazaxıstan və Mərkəzi Asiya ölkələrinin dünya bazarına çıxmaq üçün alternativləri yoxdur.

3.7. Rusiyanın Maraqları

Birinci Qarabağ müharibəsindən keçən müddət ərzində aydın olmuşdur ki, Rusiyanın iştirakı ilə müzakirə edilən istənilən məsələdə prioritet olaraq məhz Moskvanın maraqları əsas götürülür. Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərindəki gərginliklərin də əsas memarı bilavasitə Moskva olmuşdur. SSRİ-nin dağılması və Cənubi Qafqaz respublikalarının müstəqilliklərini bərpa etməsi Rusiya hakim dairələrində bu regionun Moskvanın təsir dairəsindən çıxması qorxusu yaratmışdı. Bunun qarşısını almaq və ya heç olmazsa bu prosesi ləngitmək üçün regionda milli münaqişələri qızışdırmaq xətti götürüldü. Postmünaqişə dövründə də Rusiyanın bu qayğısı qalmaqdadır və Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərindəki permanent gərginlik Moskva üçün bölgəyə təsir vasitəsidir [25, s.453-454].

Rusiya Qafqazda öz mövqeyini qoruyub saxlamaq üçün postmünaqişə dövründə dəyişən şəraiti nəzərə almağa, bu regionda yeni yaranan imkanlardan faydalanmağa çalışır. Bu ilk növbədə Ermənistanın cənubundan keçməsi nəzərdə tutulan nəqliyyat dəhlizi məsələsində özünü büruzə verir. Rusiya Türkiyə ilə birlikdə böyük iqtisadi və geosiyasi deidentlər vəd edən bu nəqliyyat dəhlizində inhisarçı mövqe tutmağa çalışır [25, s.455].

Moskva lap əvvəldən Zəngəzur dəhlizinin öz nəzarəti altında açılması və fəaliyyət göstərməsində maraqlı olmuşdur. Ona görə də, marşrut boyunca gömrük və sərhəd yoxlamalarının aparılmasını müdafiə etmiş, bu əməliyyatların Rusiyalı personal tərəfindən icra olunmasında ısrarçı davranmışdır. Kreml nəqliyyat dəhlizləri üzrə

istənilən regional danışıqlar üçün əsas kimi 10 noyabr 2020-ci və 11 yanvar 2021-ci illərdə imzalanmış üçtərəfli bəyanatlara istinad edir. Lakin bu istiqamətdə danışıqlar aparmaq və təkliflər hazırlamaq üçün yaradılmış Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya nümayəndələrindən ibarət üçtərəfli işçi qrupunun görüşləri əməli nəticələr verməmişdir. Moskvada 2023-cü il iyunun 2-də Azərbaycan Baş nazirinin müavini **Şahin Mustafayev**, Ermənistan Baş nazirinin müavini **Mher Qriqoryan** və Rusiya Baş nazirinin müavini **Aleksey Overçukun** birgə sədrliyi ilə keçirilmiş üçtərəfli işçi qrupunun sonuncu toplantısı da nəticəsiz başa çatmışdır[26].

Rusiya İran, Türkiyə və onun üzərindən Avropa ilə ticarət əlaqələrini genişləndirmək üçün “3+3” formatını canlandırmaqda maraqlıdır. Eyni zamanda Qərb dövlətlərinin Cənubi Qafqazda mövqelərini gücləndirmələrindən, Rusiyanı bu regiondan sıxışdırıb çıxarmaq üçün müxtəlif planlar həyata keçirmələrindən narahətdir. Qərb ölkələri, xüsusən də ABŞ və Fransa Ermənistan vasitəsilə öz məqsədlərini, geosiyasi maraqlarını reallaşdırmaq istəyir, Qafqazdakı proseslərdə fəal olmağa çalışırlar. Rusiya “3+3” formatını dəstəkləməklə Qərbin Cənubi Qafqazdakı fəallığının qarşısını almaq istəyir.

ABŞ və NATO isə Rusiyanın bölgədə güclənməsində maraqlı olmadığı üçün Azərbaycan və Türkiyənin irəli sürdükləri “3+3” formatına qarşı çıxır. Lakin Qafqaz regionunda sülhün, sabitliyin və dinamik inkişafın real təminatı Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın, həm də regionla qonşu olan dövlətlərin: Türkiyə, Rusiya və İranın birgə konstruktiv əməkdaşlığının genişləndirilməsi yolu ilə mümkündür. Rusiya anlamalıdır ki, günümüzdə Şimal-Cənub dəhlizinin tam gücü ilə işləməsi üçün vacib olan Rəşt-Astara dəmir yolu xəttinin inşası maliyyə sıxıntısı üzündən yaxın gələcəkdə real görünmür. Lakin Zəngəzur dəhlizinin açılması sanksiya altında olan Rusiya üçün iqtisadi nəfəslik rolunu oynaya bilər. Hindistandan, İrandan, Ermənistandan gələn yüklər Culfa-Mehri-Ağbənd dəmir yolu ilə Azərbaycandan keçməklə Rusiyaya gedəcəkdir.

4. NƏTİCƏ

2025-ci il avqustun 8-də Vaşinqtonda Azərbaycan, Ermənistan və ABŞ liderləri münaqişənin sülh yolu ilə həllinə, Bakı ilə İrəvan arasında nəqliyyat dəhlizinin yaradılmasına dair birgə bəyannamə imzalanması böyük tarixi hadisədir. İmzalama mərasimində Donald Tramp Zəngəzur dəhlizindən xüsusi olaraq bəhs etmiş, ABŞ-nin bununla bağlı Ermənistanla 99 illik müqavilə imzaladığını, bu müqavilənin daha 99 il uzadılacağını bildirmişdir: “Mənim üçün böyük şərəf doğuran məqam bu bəyanatda TRIPP, yəni “Trampın Beynəlxalq Sülh və Rifah Marşrutu”nun öz əksini tapmasıdır. Bu xüsusi tranzit ərazi vasitəsilə Azərbaycan Ermənistanın suverenliyinə qəti şəkildə hörmət çərçivəsində özünün Naxçıvan bölgəsinə tam çıxış əldə edəcək. Yəni, bunun nəticəsində hər iki tərəf üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyan bu ərazidə birgə əməkdaşlıq mümkün olacaq” [27].

Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyan 2025-ci il avqustun 15-də ABŞ-nin “Fox News” telekanalına müsahibəsində, eləcə də sonrakı çıxışlarında qeyd etmişdir ki, imzalanmış saziş və bəyannamənin bütün tərəflər üçün, o cümlədən İran və Rusiya üçün nəzərəcarpan real faydaları vardır. İran prezidenti Məsud Pezeşkiyanın 2025-ci il avqustun 19-da İrəvana səfəri zamanı bu məsələ bir daha müzakirə edilmiş və İran tərəfi ilk dəfə bu layihəni müsbət qiymətləndirmişdir.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev “Orta dəhliz boyunca: bağlantı, maliyyə və enerji” mövzusunda həsr olunmuş Nyu-Yorkda keçirilən 6-cı Xəzər Biznes Forumunun iştirakçılarına 25 sentyabr 2025-ci il tarixli müraciətində əminliklə bildirmişdir: “Orta Dəhlizin növbəti mühüm seqmentinə çevriləcək TRIPP Asiyanı Avropa ilə birləşdirən, beynəlxalq yükdaşımalarının tranzit imkanlarının genişlənməsinə, region ölkələrinin rifahına və onların global təchizat zəncirlərinə inteqrasiyasına xidmət edən vacib nəqliyyat əlaqəsi olacaqdır. TRIPP, eyni zamanda gələcəkdə enerji resurslarının daşınması, elektrik enerjisinin, xüsusilə də bərpaolunan enerjinin ixracı, o cümlədən fiber-optik xətlərin çəkilməsi üçün də geniş imkanlar təqdim edərək regionun beynəlxalq ticarət və rəqəmsal kommunikasiya habına çevrilməsinə təkan verə bilər” [22].

Prezident İlham Əliyev Çinin Tiencin şəhərində “ŞƏT plyus” formatında keçirilən iclasdakı çıxışında bu cəhəti yenidən xüsusi vurğulamışdır: “Yaxın gələcəkdə Zəngəzur dəhlizi həm Orta Dəhlizin, həm də Şimal-Cənub dəhlizinin növbəti

mühüm seqmentinə çevriləcək, sülhü, çoxtərəfli əməkdaşlığı möhkəmləndirəcək və Azərbaycan sərhədinin şərqində, qərbində, şimalında və cənubunda yerləşən yaxın və uzaq qonşularımıza da fayda gətirəcək” [28].

Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın logistik mərkəz kimi mövqeyini möhkəmləndirir və Şərq-Qərb ticarət axınında əsas halqa kimi mühüm önəm daşıyır. Eyni zamanda, layihə Azərbaycan-Türkiyə-Mərkəzi Asiya iqtisadi əlaqələrini fiziki müstəvidə birləşdirir. Zəngəzur dəhlizi geoiqtisadi yanaşma çərçivəsində regionda postmüharibə əməkdaşlıq formatını təşviq edir. Dəhliz boyunca iqtisadi qarşılıqlı asılılıq – sabitlik modeli yaradılmasına xidmət edir və Azərbaycan-Türkiyə tandeminin Mərkəzi Asiya və Avropaya çıxışını təmin edir.

Beləliklə, günümüzdə Zəngəzur dəhlizinin həm Orta Dəhliz, həm də Şimal-Cənub Dəhlizi çərçivəsində yeni nəqliyyat arteriyası və ikinci marşrut kimi mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini həm region ölkələri, həm 3 böyük qonşu dövlətlər, həm də ABŞ və Aİ qəbul edir və onun reallaşdırılması üçün əməli addımlar atırlar. Bu Azərbaycan Respublikasının apardığı məqsədyönlü ardıcıl siyasətin məntiqi nəticəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Q.Ə. Qafqazda nəqliyyatın inkişafı (XVIII əsrin sonu – XX əsrin başlanğıcı). Bakı, “Turxan” NPB, 2019, 400 s.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920 - iyun 1941). Bakı, “Elm”, 2008, 568 s.
3. Басов Д.В., Гутенмахер Г.И. Персидский коридор // “Военно-исторический журнал”, 1991, №1, с.45-58
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Bəyanatı // <https://president.az/az/articles/view/45923-10.11.2020> (müraciət tarixi - 15.10.2025)

5. Azərbaycan və Türkiyə prezidentləri Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd avtomobil yolunun (Zəngəzur dəhlizinin) təməlini qoyublar // <https://president.az/az/articles/view/53736> -26.10.2021 (müraciət tarixi - 17.10.2025)
6. Əliyev Q.Ə. Müasir dövrdə Cənubi Qafqazda nəqliyyat qovşaqlarının beynəlxalq əhəmiyyəti // International South Caucasus Congress “A Crossroads Of Interests” Proceedings Book. September 01, Taskent, , s.100-103
7. 2025-ci il aprelin 28-də Bakıda, Heydər Əliyev Mərkəzində Azərbaycan-İran biznes-forumunda prezident İlham Əliyevin çıxışı // https://azertag.az/xeber/bakida_azerbaycan_iran_biznes_forumu_kechirilib_3528615 (müraciət tarixi -12.10.2025)
8. Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xəttinin layihələndirilməsinin 84 %-i tamamlandı // <https://internationalradio.az/az/news/90022352/horadiz-agbend-demir-yolu-xettinin-layihelendirilmesinin-84-i-tamamlandi> (müraciət tarixi -12.10.2025)
9. Армения получит до 236 млн. евро от ЕИБ на строительство трассы Сисиан – Каджаран // <https://jamestown.org/program/yerevans-crossroads-for-peace-remains-elusive/> (müraciət tarixi -12.10.2025)
10. Yenə sülh sənədi əvəzinə “Sülh kəsişməsi”// https://musavat.com/news/yene-sulh-senedi-evezine-sulh-kesismesi_1179495.html - 25.06.2025
11. Bakının tələb etdiyi, İrəvanın razılaşmadığı məsələ... // <https://pressklub.az/az/analitika/bakinin-teleb-etdiyi-irevanin-razilasmadigi-mesele-06.10.2025> (müraciət tarixi -15.10.2025)
12. Цхведиани В. Транзитная Грузия: стабильность открыла дороги инвестициям // <https://caliber.az/post/tranzitnaya-gruziya-stabilnost-otkryla-dorogu-investiciyam> -03.10.2025 (müraciət tarixi -12.10.2025)

13. Gürcüstan-Ermənistan gərginliyi: Nələr baş verir? // <https://axar.az/news/-siyaset/996048.html>-15.07.2025 (müraciət tarixi -12.10.2025)
14. İğdır-Naxçıvan qaz kəmərinin videobağlantı formatında açılış mərasimində Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin çıxışı // <https://president.az/az/articles/view/68281-05.03.2025> (müraciət tarixi - 12.10.2025)
15. İlham Əliyev və prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğan İğdır-Naxçıvan qaz kəmərinin təməlinin qoyulması mərasimində iştirak edəblər // <https://president.az/az/articles/view/61245-25.09.2023> (müraciət tarixi - 12.10.2025)
16. İğdır-Naxçıvan qaz kəməri: Qazanan və itirən kimlər olacaq? // <https://ikisahil.az/post/184854-igdir-naxchivan-qaz-kemeri-qazanan-ve-itiren-kimler-olacaq-> 18.12.2020 (müraciət tarixi -12.10.2025)
17. Türkiyədə Qars-Naxçıvan dəmir yolunun tikintisinə start verilib // https://azertag.az/xeber/turkiyede_qars_naxchivan_demir_yolunun_tikintis_ine_start_verilib-3710979 - 22.08.2025 (müraciət tarixi -12.10.2025)
18. Qars-Naxçıvan dəmir yolu: Saatda 160 kilometr sürətlə // <https://nuhcixan.az/news/iqtisadiyyat/120890-qars-naxcivan-demir-yolu-saatda-160-kilometr-suretle-12.03.2025> (müraciət tarixi -12.10.2025)
19. Завершено 15% строительства граничащего с Ираном участка Каджаран-Агарак трассы "Север-Юг" // <https://am.sputniknews.ru/20250523/zaversheno-15-stroitelstva-granichaschego-s-iranom-uchastka-kadzharan-agarak-trassy-sever-yug-89275587.html> – 23.05.2025 (müraciət tarixi -17.10.2025)
20. Армения получит до 236 млн. евро от ЕИБ на строительство трассы Сисиан – Каджаран // <https://jamestown.org/program/yerevans-crossroads-for-peace-remains-elusive> - 25.04.2025 (müraciət tarixi - 17.10.2025)

21. Bakıda Azərbaycan-İran əməkdaşlığının aktual məsələləri müzakirə olunub,
https://azertag.az/xeber/bakida_azerbaycan_iran_emekdasliginin_aktual_meseleleri_muzakire_olunub-3801635-13.10.2025 (müraciət tarixi - 17.10.2025)
22. “Orta dəhliz boyunca: bağlantı, maliyyə və enerji” mövzusunda həsr olunmuş 6-cı Xəzər Biznes Forumunun iştirakçılara İlham Əliyevin müraciəti // <https://president.az/az/articles/view/70168> - 24.09.2025 (müraciət tarixi -10.10.2025)
23. ЕС и Центральная Азия: значение саммита в Самарканде для Азербайджана // <https://aircenter.az/ru/single/eu-and-central-asia-the-significance-of-the-samarkand-summit-for-azerbaijan-1697> - 10.04.2025 (müraciət tarixi -10.10.2025)
24. Orta Dəhliz: Çin və Avropa, yoxsa Orta Asiya üçün həyati marşrut? // <https://pressklub.az/az/analitika/> - 327274-18.06.2025 (müraciət tarixi - 12.10.2025)
25. Əliyev Q.Ə. Postmünaqişə dövründə qonşu dövlətlərlə münasibətlər // Qarabağ Azərbaycandır. Zəfər epopeyası. Bakı: Azəri poliqrafiya, 2021, 600 s. – s.448-463
26. Moskvada üçtərəfli işçi qrupun iclası keçirilib, <https://www.azadliq.org/a/moskva-uchterefli-gorush/32442340.html> - 03.06.2023 (müraciət tarixi -19.10.2025)
27. Prezident Donald Trampın bəyanatı // <https://president.az/az/articles/view/69570> - 09.08.2025 (müraciət tarixi - 10.10.2025)
28. Prezident “ŞƏT plyus” formatında görüşdə // <https://qafqazinfo.az/news/detail/prezident-tiencinde-set-plyus-formatinda-cixis-etdi-481138> - 01.09.2025 (müraciət tarixi -12.10.2025)

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

☎ +994 50 891 01 70 ✉ Samir.gumbatov.1987@mail.ru 🌐 www.inds-center.com

Zəngəzur Koridoru və Avrasya'da Türk Jeopolitiğinin Yeniden İnşası

Sevim Nur AYDIN³

Hüsəmettin İNAC⁴

Özet

Güney Kafkasya'nın tarihsel ve jeopolitik dokusunda özel bir yere sahip olan Zəngəzur Koridoru, günümüzde yalnızca teknik bir ulaşım hattı değil, Avrasya'daki güç dengelerini yeniden şekillendirme potansiyeli taşıyan stratejik bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Osmanlı-Safevi çekişmelerinden Sovyet sınır düzenlemelerine kadar uzanan geçmişi boyunca çeşitli güç mücadelelerinin içinde şekillenen bu bölge, bugün Türk Dünyası'nın birbirine yaklaşmasında kilit bir rol üstlenmektedir. Çalışmada Zəngəzur'un tarihsel arka planı ile Türkiye ve Azerbaycan açısından taşıdığı anlam birlikte ele alınmakta; koridorun hem bölgesel stratejilere hem de Türk Devletleri Teşkilatı'nın 2040 Vizyonu'na nasıl yerleştiği değerlendirilmektedir. Ulaştırma, enerji ve ticaret hatlarını birbirine bağlayan bu güzergâh, Türkiye'nin Orta Koridor girişimiyle bütünleşerek ülkenin Avrasya'daki jeoekonomik konumunu güçlendirmektedir. Bunun yanı sıra kimlik, kültür ve diplomasi alanlarında da uzun süredir eksik olan fiziki bağlantının yeniden kurulması, Türk Dünyası'nda daha uyumlu ve sürdürülebilir bir bütünleşme perspektifi sunmaktadır. Ancak İran, Rusya ve Ermenistan'ın sürece yönelik tutumları, koridorun geleceğini şekillendirecek önemli sınamalar olarak varlığını korumaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde Zəngəzur Koridoru, teknik bir

³ Doktorant, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, ORCID: 0000-0001-6884-6916, sevim.bircan0@ogr.dpu.edu.tr

⁴ Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-6922-2010, husamettin.inac@dpu.edu.tr

proje olmanın ötesinde, Türk jeopolitiğinde yeni bir dönemin kapısını aralayan çok boyutlu bir stratejik hamle niteliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zengezur Koridoru, Avrasya jeopolitiği, Türk Dünyası, Orta Koridor, Türk Devletleri Teşkilatı, Bölgesel Entegrasyon, Jeostrateji.

The Zangezur Corridor and the Reconstruction of Turkish Geopolitics in Eurasia

Abstract

The Zangezur Corridor has recently emerged as a key element shaping geopolitical transformations across Eurasia. Far from being a simple transit route, the corridor carries the weight of historical rivalries, shifting borders and contemporary regional power dynamics. This study examines the historical background of Zangezur together with its strategic meaning for Türkiye and Azerbaijan, and analyzes how the corridor fits into broader regional initiatives, particularly Türkiye's Middle Corridor policy and the institutional framework of the Organization of Turkic States' 2040 Vision. As a route that can restructure transportation, energy and trade flows, the corridor strengthens Türkiye's geoeconomic position across Eurasia and contributes to building a more coherent framework for cooperation among Turkic states. Renewed physical connectivity also supports cultural and diplomatic interaction, helping revive ties that uzun süre kesintiye uğramıştı. However, the attitudes of Iran, Russia and Armenia introduce significant uncertainties that will influence the future trajectory of the project. Overall, the Zangezur Corridor represents a multidimensional strategic step that signals a new phase in the shaping of Turkic geopolitics.

Keywords: Zangezur Corridor, Eurasian Geopolitics, Turkic World, Middle Corridor; Organization of Turkic States, Regional Integration, Geostrategy.

1. GİRİŞ

Son yirmi yılda uluslararası sistemde yaşanan dönüşüm, küresel güç dengelerindeki değişimin ötesine geçerek, bölgeler arası ilişkileri ve etkileşim biçimlerini de derinden etkilemiştir. Bu süreç, yalnızca coğrafi sınırların değil, siyasi düşünce kalıplarının da yeniden tanımlanmasına neden olmuştur. Jeopolitik tahayyülün yeniden şekillendiği bu dönemde, Avrasya coğrafyası salt bir transit bölge olmaktan çıkmış; siyasi rekabetin, ekonomik iş birliklerinin ve kültürel etkileşimlerin iç içe geçtiği stratejik bir merkez hâline gelmiştir.

Bu bağlamda öne çıkan en dikkat çekici gelişmelerden biri Zengezur Koridoru'dur. Teknik olarak Azerbaycan'ın batı illerini Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne bağlamayı amaçlayan bir kara ve demiryolu hattı olarak planlansa da, koridorun taşıdığı anlam bundan çok daha derindir. Türkiye ile Azerbaycan arasında doğrudan kara bağlantısı kurma imkânı sunan bu proje, Anadolu ile Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında kesintisiz bir ulaşım ağı oluşturma potansiyeline sahiptir. Bu yönüyle Zengezur, fiziki sınırların ötesinde, kültürel ve siyasi bütünleşmeye hizmet eden bir jeopolitik eksen olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda Türk Devletleri Teşkilatı'nın kurumsallaşma sürecine stratejik katkı sunan bu hat, bölgesel entegrasyon vizyonunun altyapısını da güçlendirmektedir (Aslan, 2025).

Tarihsel arka plan dikkate alındığında, Zengezur'un stratejik önemi bir tesadüf değildir. Osmanlı, Safevi, Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği gibi büyük güçlerin mücadele sahası olan bu bölge, geçmişte yalnızca sınırların değil, siyasi hedeflerin de kesişim noktasında yer almıştır. Sovyetler Birliği'nin 1920'li yıllarda yürüttüğü sınır düzenlemeleri, Azerbaycan ile Nahçıvan arasındaki kara bağlantısını koparmış; böylece yalnızca fiziki değil, toplumsal ve kültürel bağları da zayıflatmıştır. Günümüzde bu bağlantının yeniden kurulması, ulaşım açısından bir kolaylığın ötesinde, tarihsel kopuşların onarılmasına yönelik bir iradeyi yansıtmaktadır (Tütünsatar, 2022).

Zengezur Koridoru bu yönüyle sıradan bir ulaştırma projesi olmanın çok ötesindedir. Türkiye için bu hat Azerbaycan ile ilişkileri güçlendirip, Orta Asya ile doğrudan bağlantı kurma ve bölgesel ölçekte etkili bir aktör olma stratejisinin parçasıdır. 2010'lu yıllardan itibaren geliştirilen “Orta Koridor” girişimiyle uyumlu

olan bu vizyon, Çin'in "Kuşak ve Yol Girişimi" (BRI) ile kesiştiği noktalarda Türkiye'ye yeni stratejik fırsatlar sunmaktadır (Alperen, 2018). İran'ın çekinceli tutumu, Ermenistan'ın karşı duruşu ve Rusya'nın stratejik temkinliliği ise bu projenin çok taraflı ve çok boyutlu bir jeopolitik meseleye dönüştüğünü göstermektedir (Chedia, 2024).

Bu çalışma, Zengezur Koridoru'nun ulaşım ve ticaret açısından ve Türk jeopolitiğinin yeniden inşa süreci bağlamında değerlendirilmesini amaçlamaktadır. Makalede öncelikle Zengezur'un tarihsel-jeopolitik temelleri ele alınacak; ardından Türkiye'nin bölgedeki stratejik yönelimi ve Türk Devletleri Teşkilatı'nın rolü incelenecektir. Son olarak, koridorun bölgesel dengeler üzerindeki etkisi değerlendirilerek Türk Dünyası'nın geleceğine yönelik jeopolitik bir projeksiyon sunulacaktır.

2. TARİHSEL ARKA PLAN: ZENGEZUR'UN HAFIZASINDA İMPARATORLUKLAR VE KOPUŞLAR

Güney Kafkasya, tarih boyunca sadece üç büyük medeniyetin değil Osmanlı, İran ve Rusya'nın da yerel hanedanlıkların, aşiret ağlarının ve kolonyal tahayyüllerin de kesiştiği bir bölge haline gelmiştir. Bu jeopolitik karmaşıklığın kalbinde yer alan Zengezur ise, çoğu zaman sadece bir sınır değil, bir bölme hattı, bir ayırıştırma aracıdır. Modern ulus-devlet sınırlarının hayli öncesine uzanan bu bölgenin tarihsel anlamını çözümleyebilmek için, onu önce imparatorluklar çağıının sınır ötesi stratejik aracı, sonra Sovyet döneminin böl-parçala-yönet hamlesi, son olarak da 21. yüzyılın entegrasyon projelerinin önündeki jeopolitik kilit taşı olarak okumak gerekir.

2.1. Osmanlı-Safevi Çatışmalarının Sınır Taşı: Erken Modern Dönemde Zengezur

Zengezur'un tarihsel önemini anlamak için öncelikle 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı-Safevi çatışmalarına bakmak gerekir. Bu dönem, iki imparatorluğun askeri rekabetiyle ve mezhepsel farklılıklar üzerinden inşa edilen siyasi

tahakkümün coğrafi haritaya yansımalarıyla şəkillənmişdir. Zengezur, bu bağlamda bir cephə hattı olmaqla bərabər Sünni-Şii rekabetinin sembolik və stratejik uzantısı olmuşdur (Akıncı, 2023).

Bu bölgə zaman zaman Osmanlı hâkimiyətinə girse də çoxu zaman İran etkisi altında kalmış, xüsusilə Karabağ Hanlığı kimi yerel hanedanlıqların kontrolü ilə siyasi quruluşu qarışıqlaşmışdır. 18. yüzilyda Rusya'nın Güney Kafkasya'ya inməyə başlamasıyla bu çox aktörlü quruluş daha da parçalanmış; Zengezur kimi stratejik bölgələr, Kafkas satranç tahtasında dəyiş tokuş edilən piyonlara dönüşmüşdür.

2.2. Çarlık Rusyası Dönemi ve Demografik Dönüşüm

19. yüzilyda Kafkasya'nın Rus İmparatorluğu tərəfindən işğali ilə birlikdə, bölgə xalqlarının kədiri böyük ölçüdə dıış aktörlerin elinə keçmişdir. 1828 Türkmənçay Antlaşması ilə İran'dan alınan Ermenilerin Zengezur, Karabağ və Erivan bölgələrinə yerləşdirilməsi, bugün hâlâ etkisi sürən demografik və siyasi dönüşümün miladıdır (Can, 2022). Bu dövəmdə Zengezur, həm Osmanlı-Rus sərhəddinin bir ucu həm də Rusların Ermenilərə açtığı “doğu koridoru” olaraq işləv görmüşdür. Türk nüfusu bu süreçdə sistemətik olaraq yerindən edilmiş; Zengezur, yavaş yavaş bir etnik sərhəd bölgəsinə dönüşürülmüşdür.

2.3. Sovyet Sınır Mühəndisliğı ve Nahçıvan'ın Koparılması

Zengezur'un modern jeopolitik anlamı, əsas olaraq 1920'li yıllarda Sovyetlər Birliğı'nin uyguladığı sərhəd mühəndisliğı ilə şəkillənmişdir. Bolşeviklər, Güney Kafkasya'da xalqlar arası düşmənlilikləri avantağa çevirmək üçün bilinçli olaraq etnik-dinsel fay hatlarını dərinləştirən bir idari quruluş kurmuşlardır. Bu bağlamda Nahçıvan ilə Azərbaycan'ın batı bölgələri arasındakı doğrudan kara bağlantısı, Zengezur üzerinden Ermenistan'a bırakılarak kesilmişdir (Kaya, Karakuş & Onat, 2024).

Bu hamle sadəcə Azərbaycan'ı bölgəsel olaraq izole etməkə kalmamış, aynı zamanda Türkiyə'nin Kafkasya üzerindəki stratejik erişimini də sərhədləndirmişdir.

Zengezur, Sovyet jeopolitiğinde bir bariyer olarak işlevsel kılınmış, Türk dünyası arasında uzun süre fiziki kopukluğa neden olmuştur. Bu kırılma, yalnızca ulaşım açısından değil, kültürel ve siyasi etkileşimin de kesilmesi anlamına gelmiştir (Dumlu & Şahin 2024).

2.4. 1990’lar: Savaşlar, İşgaller ve Kimliksel Yarılımlar

Sovyetler’in çöküşüyle birlikte bölge, yeniden tarihsel hesaplaşmalara sahne olmuştur. 1992-1994 yılları arasında yaşanan Birinci Karabağ Savaşı, sadece Azerbaycan topraklarının yüzde 20’sinin Ermenistan tarafından işgaliyle sonuçlanmamış, aynı zamanda Zengezur’un bir daha gündeme getirilememesi için jeopolitik bir “fiili durum” oluşturmıştır. Nahçıvan üzerindeki izolasyon derinleşmiş, İran ve Ermenistan üzerinden yapılan dolaylı bağlantılar Azerbaycan için kalıcı bir dezavantaj hâline gelmiştir.

Bu dönemde Türkiye, Azerbaycan’la yakın ilişki kurmakla birlikte, Ermenistan sınırını kapalı tutmuş; ancak bölgeye fiziki erişim sağlayamamıştır. Bu durum Türk dış politikasının Kafkasya’ya yönelik stratejik derinlik oluşturamamasının başlıca nedenlerinden biri olmuştur (Bal, 2024).

3. AVRASYA’DA GÜÇ DÖNÜŞÜMÜ VE TÜRK DÜNYASI VİZYONU

3.1. Çok Kutupluluk ve Yeni Avrasya Gerçekliği

Soğuk Savaş’ın sona ermesinden bu yana uluslararası sistemde gözlemlenen en dikkat çekici eğilimlerden biri, çok kutupluluğa geçiş sürecidir. Amerika Birleşik Devletleri’nin 1990’lı yıllardaki hegemonik üstünlüğü, 2000’li yılların başından itibaren hem Çin’in yükselişi hem de Rusya’nın bölgesel revizyonist politikaları karşısında sorgulanmaya başlanmıştır. 2020’li yıllara gelindiğinde ise bu sorgulama artık sadece bir “ihtimal” değil, somut jeopolitik gelişmelerle desteklenen bir gerçeklik hâline gelmiştir. Ukrayna Savaşı, Çin-Tayvan gerilimi ve Batı’nın yaptırım diplomasisinin sınırlılıkları, tek kutuplu düzenin kırılma anı gözler önüne sermektedir (İpek, 2022).

Bu bağlamda Avrasya, yalnızca bir “geçiş coğrafyası” değil, artık küresel güç mücadelesinin merkezi hâline gelmiştir. Çin’in “Kuşak ve Yol Girişimi (BRI)”, Rusya’nın Avrasya Ekonomik Birliği, Hindistan’ın Orta Asya açılımı ve Türkiye’nin “Orta Koridor” projesi gibi çok sayıda bölgesel girişim, Avrasya’yı hem ekonomik rekabetin hem de stratejik iş birliğinin zeminine dönüştürmüştür (Aslan, 2025).

3.2. Türkiye’nin Jeopolitik Dönüşümü: Merkez Ülke Vizyonu

Türkiye, 1990’lı yıllarda henüz sınır ötesi vizyonunu şekillendirmeye çalışan, Kafkasya ve Orta Asya’ya açılmakta zorlanan bir ülke konumundayken, bugün itibarıyla kendi jeopolitik kapasitesini çok daha stratejik ve bütünsel şekilde inşa eden bir aktöre dönüşmüştür. Bu dönüşümde iki temel faktör öne çıkmaktadır:

1. Enerji ve ulaşım hatlarının merkezine yerleşme stratejisi
2. Tarihi ve kültürel bağları diplomatik avantaja dönüştürme çabası

"Orta Koridor" adı verilen girişim, Çin’den Avrupa’ya uzanan ticaret ağının Türkiye üzerinden şekillenmesini hedeflemekte; bu hedefin tam merkezinde ise Zengezur Koridoru gibi jeopolitik değeri yüksek projeler yer almaktadır. Türkiye, bu projelerle ekonomik bir köprü kurup Türk Dünyası’nın entegrasyon sürecinde başat aktör olma konumunu da pekiştirmektedir (Ateş, 2025).

3.3. Türk Devletleri Teşkilatı’nın Vizyonu: 2040 Strateji Belgesi

Türk Dünyası’nın kurumsallaşma çabalarının en somut çıktılarından biri olan Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), 2021 yılında İstanbul’da gerçekleştirilen zirvede sadece adını değil, aynı zamanda misyonunu da yeniden tanımlayarak uluslararası alanda daha görünür ve etkili bir aktöre dönüşme iradesi göstermiştir. Bu yeni dönemin çerçevesi, 2040 Türk Dünyası Vizyon Belgesi ile çizilmiştir. Söz konusu belge, sadece stratejik hedefleri sıralamakla kalmamış, aynı zamanda Türk devletlerinin ortak geleceğe dair nasıl bir tahayyül geliştirdiğini de gözler önüne sermiştir.

Belgeye göre, Türk Dünyası'nın birlikteliği artık tarihsel ve kültürel referanslara dayalı kalıp; somut projelerle, kurumsal uyumla ve karşılıklı bağımlılıklarla desteklenen yapısal bir bütünlüğe dönüşmelidir. Bu bağlamda, ulaşım ve lojistik altyapısının entegrasyonu, belge içinde öncelikli konulardan biri olarak öne çıkmaktadır. Çin'den Avrupa'ya uzanan Orta Koridor'un hayata geçirilmesinde TDT üyelerinin aktif rol üstlenmesi hedeflenmekte, bu da doğrudan Zengezur Koridoru gibi stratejik güzergâhları ön plana çıkarmaktadır. Bu projeler, sadece ticari değer taşıyan hatlar değil; aynı zamanda Türk devletlerini fiili olarak birbirine bağlayan damarlar olarak düşünülmektedir.

2040 Vizyonu aynı zamanda ortak eğitim politikalarına da özel önem vermektedir. Türk devletleri arasında tarih, edebiyat, coğrafya gibi alanlarda ortak müfredat oluşturulması, genç nesillerin ortak bir kimlik bilinciyle yetiştirilmesi hedeflenmektedir. Bu proje, ulusal eğitim sistemlerin, akademik değişim programları, ortak üniversiteler ve bilimsel iş birlikleri aracılığıyla da desteklenmektedir. Böylece kimlikli birlik, gelecek nesillerin hafızasında yer eden bir sürekliliğe kavuşacaktır.

Kültürel mirasın korunması ve ortaklaşa tanıtılması da vizyon belgesinin temel ayaklarından birini oluşturmaktadır. Somut ve somut olmayan kültürel miras unsurlarının belgelenmesi, kültürel etkinliklerin ortak takvimde koordine edilmesi ve bu mirasın uluslararası alanda tanıtımı, teşkilatın kültürel diplomasi alanındaki hedefleri arasında yer almaktadır. Bu çabalar, aynı zamanda TDT'nin UNESCO gibi uluslararası kurumlar nezdinde daha fazla söz sahibi olmasını da beraberinde getirecektir.

Belgede dikkat çeken bir diğer başlık ise, savunma ve güvenlik iş birliğinin derinleştirilmesi yönündeki iradedir. Her ne kadar bu alanda bir tür "NATO benzeri" ittifak modeli öngörülme de; afet yönetimi, sınır güvenliği, terörle mücadele ve siber savunma gibi alanlarda ortak tatbikatlar, bilgi paylaşımı ve eğitim programları gündeme gelmektedir. Bu, TDT'yi yalnızca ekonomik ve kültürel değil, aynı zamanda güvenlik odaklı bir iş birliği platformuna da dönüştürme potansiyeli taşımaktadır.

Son olarak, dijital dönüşüm ve teknolojik entegrasyon konularında da ortak platformların kurulması hedeflenmektedir. Üye ülkeler arasında dijital hizmetlerin

uyumlaşdırılması, e-devlet uygulamalarının karşılıklı çalışabilir hâle getirilmesi ve ortak bir dijital pazarın oluşturulması gibi hedefler, hem ekonomik verimlilik hem de dijital egemenlik açısından stratejik önem taşımaktadır.

Kısacası, 2040 Vizyon Belgesi, TDT'nin söylemsel birliktelikten somut ve kurumsallaşmış bir stratejik ortaklığa evrildiğini ortaya koymakta; Zengezur gibi projelerin de bu vizyonun fiziksel ve siyasi taşıyıcıları olduğunu göstermektedir.

3.4. Kimliksel Entegrasyonun Zorlukları ve Potansiyeli

Her ne kadar Türk Dünyası ortak tarih, dil ve kültürel değerler üzerinde şekillenen bir kimlik alanı olsa da, bu alanda tam bir entegrasyon hâlâ zordur. Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan gibi devletlerin farklı dış politika öncelikleri, Rusya ve Çin'le kurdukları denge ilişkileri, bir federatif yapıdan çok, gevşek bağlarla örülü bir dayanışma ağı yaratmaktadır. Ancak Zengezur Koridoru gibi fiziki bütünleşme araçları, bu bağları somutlaştırmakta, dayanışmayı söylem düzeyinden çıkararak yapısal zemine oturtmaktadır (Özsoy, 2024).

Bu bağlamda Türkiye'nin dış politikası sadece güvenlik eksenli değil, normatif güç üretme kapasitesi taşıyan bir modele evrilmektedir. Türk dünyası vizyonu, sadece geçmişe dönük nostaljik bir romantizm değil; aynı zamanda geleceğe dönük jeostratejik bir inşa sürecidir.

4. ZENGİZUR KORİDORU'NUN STRATEJİK ROLÜ: BİR KORİDORDAN FAZLASI

4.1. Zengezur'un Ulaştırma Jeopolitiği: Hattın Değil Ağırlığın Önemi

Modern uluslararası ilişkilerde ulaşım koridorları yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasi gücün yeniden dağıtıldığı yumuşak güç coğrafyaları olarak da işlev görmektedir. Zengezur Koridoru da tam anlamıyla böyle bir yapıdır: Azerbaycan'ın batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ni Ermenistan üzerinden bağlayan bu hat iki bölgeyi birleştirirken, Türk Dünyası'nı da doğrudan birbirine entegre edebilecek stratejik bir bağlantı noktasıdır.

Bu koridorun etkinleştirilmesiyle Türkiye, doğrudan Nahçıvan üzerinden Azerbaycan'a, oradan da Hazar Denizi aracılığıyla Orta Asya Türk cumhuriyetlerine bağlanabilecek, bu da Orta Koridor projesinin tam anlamıyla hayata geçmesini sağlayacaktır (Özdemir, 2025). Çin'in Kuşak-Yol projesi ile Avrupa Birliği'nin Doğu Ortaklığı arasında stratejik bir köprü kurma potansiyeli taşıyan Zengezur, jeopolitik ağırlığı bakımından Bakü-Tiflis-Kars hattının ötesine geçmektedir.

4.2. Koridorun Güvenlik Boyutu: Askeri ve Siyasal Denklemler

Zengezur'un açılması, hem ekonomik hem de bölgesel güvenlik denklemleri yeniden şekillendirecek bir gelişmedir. Ermenistan açısından bu koridor, 2020 İkinci Karabağ Savaşı sonrası imzalanan 10 Kasım Ateşkes Anlaşması ile gündeme gelmiştir. Anlaşmanın 9. maddesine göre, Azerbaycan ile Nahçıvan arasında kesintisiz ulaşımın sağlanması Ermenistan tarafından garanti altına alınmış, Rus barış gücü ise bu güzergâhın güvenliğini denetlemekle görevlendirilmiştir.

Bu durum, Zengezur'un sadece sivil ulaşım değil, askeri strateji bakımından da anlamlı bir güzergâh olduğunu ortaya koymaktadır. Türkiye'nin Nahçıvan'da giderek artan askeri varlığı, Azerbaycan'la yapılan ortak tatbikatlar ve savunma sanayi iş birlikleri, bu koridorun ileride bir güvenlik şemsiyesiyle de tahkim edilme potansiyelini barındırdığını göstermektedir (Polat, 2025). Aynı zamanda koridorun Rusya'nın etkisi altındaki Kuzey Koridor'a bir alternatif teşkil etmesi, Batı'nın da dikkatini bu bölgeye çevirmesine neden olmaktadır.

4.3. İran ve Rusya'nın Dönüştürücü Tepkisi: Fırsatlar ve Riskler

Koridorun açılması Türk Dünyası açısından ve komşu güçlerin stratejik dengeleri açısından ciddi sonuçlar doğuracaktır. İran, Zengezur Koridoru'nun kendisini dışlayan bir "Türk kuşağı" oluşturacağı yönündeki endişesini defalarca dile getirmiştir. İran Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, bu hattın İran'ın kuzeydeki transit önemini azaltacağını ve Ermenistan'ın izole edilmesi sonucunu doğuracağını vurgulamıştır (İnaç & Teryaki, 2025).

Öte yandan Rusya, hem Azərbaycan hem de Ermenistan ile yakın ilişkilerini sürdüren bir aktör olarak, koridorun açılmasını desteklemekle birlikte denetim yetkisini elinde tutma konusunda ısrarcıdır. Bu da Zengezur'un sadece bir transit geçiş alanı değil, aynı zamanda büyük güçlerin denetim mücadelesinin sahnesi hâline geldiğini göstermektedir. Rusya'nın koridora asker yerleştirme arzusu, onu sadece lojistik değil, jeopolitik kontrol hattı haline getirme çabasıdır.

4.4. Kültürel Jeopolitik: Ortak Kimliğin Fizikselleşmesi

Koridorun işlevi yalnızca maddi değil; aynı zamanda kültürel ve sembolik düzeyde de belirleyicidir. Türk Dünyası'nın yüzyıllardır yaşadığı kesintinin somutlaştırılmış bir göstergesi olan Zengezur hattı, açıldığında yalnızca yollar değil, tarihsel hafıza ve kimlik bağları da yeniden inşa edilecektir.

Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Türkmenistan gibi ülkelerde artan Türkçe eğitimi, kültürel diplomasi faaliyetleri ve ortak tarih kitapları çalışmaları, Zengezur üzerinden kurulacak fiziksel bağlantı ile daha güçlü ve sürekli bir kimliksel iletişime dönüşebilecektir. Bu bağlamda koridor, birleştirici sembol olma özelliği taşımakta; "Türk Dünyası" tahayyülünün sınır-aşırı bir gerçekliğe dönüşmesine katkı sunmaktadır (Akçapa, 2023).

4.5. Ekonomik ve Lojistik Kapasite: Enerji ve Ticaret Hatlarının Yeniden Konumlanması

Zengezur Koridoru'nun devreye girmesiyle Türkiye, yalnızca kültürel değil, aynı zamanda enerji ve ticaret akışlarının yönünü şekillendiren bir merkez ülke hâline gelecektir. Azərbaycan'ın doğalgaz ve petrol kaynaklarının Nahçıvan üzerinden Türkiye'ye ulaştırılması, Avrupa için yeni ve güvenilir bir enerji rotası anlamına gelmektedir. Bu durum, Türkiye'nin enerji arz güvenliği politikasını güçlendirecek ve AB ile ilişkilerinde stratejik manevra alanını genişletecektir.

Ayrıca bölge ülkeleri açısından da Zengezur, Çin'e giden ticaret yollarında süreyi kısaltan, maliyeti azaltan ve istikrarlı bir hat sunan alternatif olarak değerlendirilmektedir. Özellikle Hazar Denizi üzerinden Orta Asya'ya bağlanan

“Trans-Hazar Orta Koridoru” projesi, Zengezur sayesinde kesintisiz ve çok modlu taşımacılığı mümkün kılacaktır (Alperen, 2018).

5. TÜRK JEOPOLİTİĞİNİN YENİDEN İNŞASINDA ZENGEZUR’UN ROLÜ

5.1. Kavramsal Çerçeve: Jeopolitik Yeniden İnşa Ne Anlama Geliyor?

Jeopolitik yeniden inşa kavramı, klasik anlamda bir bölgenin fiziksel olarak yeniden düzenlenmesini ve uluslararası sistemde rol ve etki alanlarının yeniden tanımlanmasını ifade eder. Bu çerçevede Türkiye’nin 21. yüzyılda üstlendiği rol, mevcut konumunu koruma ve kendi jeopolitik çevresini yeniden kurgulama iradesi ile açıklanabilir. Türkiye, Soğuk Savaş sonrası dönemde Batı ittifakı içinde konumlanan ancak zamanla bu konumun sınırlarını sorgulayan bir ülke olarak, artık çok boyutlu ve çok vektörlü bir dış politika anlayışı geliştirmektedir (Ateş, 2025).

Zengezur Koridoru, bu bağlamda sadece Azerbaycan-Türkiye hattında değil, aynı zamanda Orta Asya, Kafkasya ve Doğu Avrupa’ya uzanan daha büyük bir stratejik inşanın parçasıdır. Bu inşa süreci hem fiziksel altyapı projeleriyle hem de kurumsal, kültürel ve güvenlik alanlarında geliştirilen çok taraflı girişimlerle yürütülmektedir. Koridorun hayata geçirilmesi, Türkiye’nin artık sadece bir “köprü” değil, jeopolitik bir merkez ülke haline gelmekte olduğunun en somut göstergelerindendir.

5.2. Koridorun Türkiye’nin Bölgesel Stratejilerine Etkisi

Zengezur Koridoru’nun Türkiye’nin dış politika vizyonuna doğrudan etkileri üç ana başlıkta toplanabilir: jeoekonomik konumlanma, bölgesel liderlik ve stratejik özerklik.

İlk olarak, koridor sayesinde Türkiye, Çin’den Avrupa’ya uzanan Orta Koridor’un vazgeçilmez bileşeni hâline gelmektedir. Bu durum, Türkiye’nin transit ülke olmaktan çıkıp lojistik merkez ülke olma potansiyelini pekiştirmektedir. Özellikle

AB-Türkiye ilişkilerinde zaman zaman ortaya çıkan krizlere rağmen, Avrupa enerji güvenliğinde Türkiye'nin konumunun önem kazanması, dış politikanın ekonomik bir kaldıraçla güçlendirilmesini mümkün kılmaktadır (Erkiner & Eray, 2022).

İkinci olarak, Türkiye bu projeye birlikte Türk Dünyası'nın lider ülkesi olma konumunu pekiştirmektedir. Bu liderlik, salt askeri ya da siyasi güçten değil; tarihsel meşruiyet, diplomatik kapasite ve ekonomik dinamizm gibi birçok bileşenin birleşiminden doğmaktadır. Zengezur Koridoru, Türkiye'nin bu liderlik iddiasını somutlaştıran bir "stratejik vitrin" işlevi görmektedir.

Son olarak, Türkiye Zengezur aracılığıyla stratejik özerklik kazanma yolunda önemli bir adım atmaktadır. NATO üyesi olmakla birlikte son yıllarda Batı ile ilişkilerde yaşanan kırılmalar, Türkiye'yi alternatif ittifak arayışlarına yöneltmiştir. Türk Devletleri Teşkilatı'nın kurumsal derinliği ve ekonomik bağların artmasıyla Türkiye, artık sadece Batı'nın parçası değil; Avrasya'nın şekillendirici aktörlerinden biri olma iddiasını güçlendirmektedir.

5.3. Entelektüel Zemin: Medeniyet Jeopolitiği Yaklaşımı

Zengezur Koridoru, klasik jeopolitik teorilerin ötesinde, daha derin bir kavramsal çerçeveye ihtiyaç duymaktadır. Bu noktada, medeniyet jeopolitiği kavramı anlam kazanır. Türkiye'nin dış politikasında "köklerine dönme" arzusunun, modern uluslararası sistemdeki karşılığı, hem nostaljiyle hem de yeni bir bölgesel vizyonun inşasıyla mümkündür. Bu vizyon, ortak tarih, dil ve kültür gibi değerler etrafında şekillenen bir medeniyet ortaklığına dayanır (Bal, 2024).

Zengezur, bu medeniyet jeopolitiğinin fiziksel temsili olarak değerlendirilebilir. Koridor açıldığında sadece yollar değil, aynı zamanda anlamlar, semboller ve aidiyetler de taşınmaya başlayacaktır. Bu nedenle Zengezur'un sunduğu fırsat, yalnızca fiziki geçişin ötesinde; kültürel sürekliliğin yeniden tesisi açısından stratejik bir anlam taşımaktadır.

5.4. Kurumsal Mimari: TDT, TÜRKPA ve Ortak Strateji Belirleme Süreçleri

Zengezur'un stratejik işlevi, sadece fiziki altyapı ile sınırlı değildir. Aynı zamanda kurumsal bir iş birliği mimarisi içinde ele alınmaktadır. Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA), Türk Akademisi gibi çok taraflı platformlar, bu yeni jeopolitiğin entelektüel ve diplomatik altyapısını oluşturmaktadır.

Bu kurumlar aracılığıyla hem karar alma süreçleri kurumsallaşmakta hem de ortak vizyon belgeleri, strateji planları ve yol haritaları ile süreçler somutlaştırılmaktadır. Bu tür mekanizmalar, Türk Dünyası'nın kolektif hafızasını canlı tutup jeopolitik hedeflerin rasyonel, izlenebilir ve sürdürülebilir olmasını sağlar (Emeklier, Taş & Yılmaz, 2022).

Kurumsallaşma aynı zamanda dış aktörlerin bölgedeki etkinliğine karşı kolektif bir direnç geliştirilmesini mümkün kılmakta; Türk Dünyası'nın uluslararası sisteme bütüncül bir aktör olarak katılmasına imkân tanımaktadır. Zengezur bu kurumsal mimarinin bir parçası hâline geldiğinde, Türk Dünyası içi koordinasyonun daha verimli ve etkili işleyeceği açıktır.

6. SONUÇ

Zengezur Koridoru, hem bir ulaşım hattı hem de bir zihniyet dönüşümünün, stratejik yönelimin ve bölgesel bütünleşme arzusunun mekânsal ifadesidir. Bu makalede ortaya konulduğu üzere, koridorun jeopolitik önemi coğrafi konumu ve Türk Dünyası'nın kolektif hafızasında ve geleceğe dönük tahayyülünde oynadığı sembolik rolden kaynaklanmaktadır.

Tarih boyunca parçalanmışlıkla tanımlanan Avrasya'daki Türk toplulukları, bugün Zengezur üzerinden yeniden fiziksel bir süreklilik kazanma imkânına sahiptir. Bu coğrafyayı, kültürel hafızayı, ekonomik entegrasyonu ve diplomatik iş birliğini yeniden şekillendirme potansiyeli taşımaktadır. Zengezur bu bağlamda, "Ortak Dil, Ortak Tarih, Ortak Gelecek" söyleminin somutlaştırılmış jeopolitik karşılığı hâline gelmiştir.

Koridorun stratejik etkisi yalnızca Türk Dünyası'yla sınırlı değildir. İran, Rusya, Çin, Avrupa Birliği ve hatta Hindistan gibi bölgesel ve küresel aktörler açısından Zengezur, mevcut dengeleri bozma potansiyeli taşıyan bir gelişmedir. Bu nedenle, koridorun açılması ve sürdürülebilir kılınması yalnızca teknik ve diplomatik değil, aynı zamanda jeopolitik denge gözetilerek yürütülmesi gereken hassas bir süreçtir.

Türkiye açısından ise Zengezur, “merkez ülke” stratejisinin hem teorik hem de pratik düzlemde yeniden tarif edildiği bir eşiği temsil etmektedir. Orta Koridor'un anahtar hattı olma, Türk Dünyası'nın kültürel liderliğini üstlenme ve çok taraflı dış politika vizyonunu kurumsallaştırma gibi çok boyutlu hedefler, bu koridor üzerinden somutlaşmaktadır. Türkiye artık yalnızca Doğu ile Batı arasında geçiş yapan değil; aynı zamanda geçişi yönlendiren, jeopolitik akışın yönünü belirleyen bir aktör konumundadır. Ancak bu potansiyel, dikkatle yönetilmediği takdirde kırılganlıklar da barındırmaktadır. Ermenistan'la ilişkilerde yaşanacak muhtemel gerilimler, İran'ın sert söylemleri, Rusya'nın bölgesel denetim arzusu ve Çin'in alternatif yollar üzerindeki stratejik baskıları, süreci karmaşıktırmaktadır. Bu noktada hem TDT içinde hem de çok taraflı platformlarda ortak irade, kurumsal dayanışma ve stratejik sabır hayati önem taşımaktadır.

Sonuç olarak, Zengezur Koridoru bir “inşa projesi”nden çok daha fazlasıdır. Bu güzergâh, Türk Dünyası'nın fiziksel, zihinsel ve stratejik bağlarını yeniden kurma çabasının merkezinde yer almaktadır. Koridorun açılması yalnızca bir ulaştırma zaferi değil; aynı zamanda bir gelecek inşasının sembolüdür. Bu gelecek, tarihi birikimin, stratejik vizyonun ve ortak iradenin harmanlandığı bir medeniyet hamlesidir. Türkiye ve diğer Türk Devletleri için bu koridor, sadece geçilecek bir yol değil; birlikte yazılacak bir kaderin anahtarıdır.

KAYNAKÇA

- Akçapa, M. (2023). Türk Devletleri Teşkilatı'nın tarihsel gelişimi: Teşkilatın dünü, bugünü ve yarını. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11(34), 473–491.
- Akıncı, A., & Kaba, S. G. (2023). Kafkasya'nın jeopolitik önemi: Dağlık Karabağ ve Zengezur koridoru örneği. *Ekonomi İşletme Siyaset ve Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 9(1), 88–106.
- Alperen, Ü. (2018). “Bir Kuşak Bir Yol” Girişimi ve Çin'in Orta Asya Politikası. *Bilge Strateji*, 10(19), 17–38.
- Aslan, R. (2025). Türk Devletleri Teşkilatı'nın Avrasya'da Artan Önemi: Ekonomi Politik Açından Bir Değerlendirme. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 12(Türk Devletleri Teşkilatı (Dünü, Bugünü, Yarını)), 96–120.
- Ateş, E. (2025). The potential effects of the Zangezur Corridor on Türkiye's foreign trade. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 11(2), 148–161.
- Bal, S. (2024). Türk Kültürünün Uluslararası Teminatçısı Olarak Zengezur Koridoru. *Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 10(23), 458–476.
- Can, R. R. (2022). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin Demografik Yapısında Ruslar. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 12(3), 2603–2626.
- Chedia, A. R. (2024). Zangezur corridor: Economic potential and political constraints. *Russia in Global Affairs*, 22(1), 194–216.
- Dumlu, H., & Şahin, G. (2024). Zengezur Koridoru ve Alternatif Çözümler: Türkiye İçin Riskler, Tehditler ve Fırsatlar. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 13(2), 169–194.
- Emeklier, B., Taş, T., & Yılmaz, K. Ç. (2022). Türk Devletleri Teşkilatı: Bütünleşme Sürecine Nereden Başlamalı ve Ne Yapmalı?. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, (40), 73–107.

- Erkiner, H. H., & Eray, İ. (2022). Uluslararası hukuk bakımından bir uluslararası örgüt olarak Türk Devletleri Teşkilatı. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, (40), 217–250.
- İnaç, H., & Teryaki, E. (2025). İran'ın gözünden Zengezur Koridoru: Bölgesel dengeler ve gelecek senaryoları. *Evliya Çelebi Siyasal Bilimler Dergisi*, (2), 24–30.
- İpek, N. (2022). Rusya Federasyonu-Çin Halk Cumhuriyeti İlişkileri: Çok Kutupluluğun İnşası. *International Journal of Social Inquiry*, 15(2), 395–414.
- Kaya, E., Karakuş, Y., & Onat, G. (2024). Azerbaijan and Turkey's tourism ties: The role of Zangezur Corridor. *Journal of Hospitality and Tourism Issues*, 6(1), 16–27.
- Özdemir, E. (2025). Zengezur Koridoru'nun Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin enerji güvenliği ve bölgesel çatışma dinamiklerine etkisi. *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 6(2), 222–251.
- Özsoy, B. (2024). Azerbaycan'ın ulaşım hatları politikası ve Zengezur Koridoru. *Asya Studies*, 8(29), 143–156.
- Polat, D. Ş. (2025). Zengezur Koridoru: Türkiye-Azerbaycan ilişkileri bağlamında stratejik, ekonomik ve bölgesel çıkarımlar. *İstanbul Kent Üniversitesi Siyasal, Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 144–173.
- Tütünsatar, A. (2022). Zengezur Koridorunun uluslararası ticaret politikası ve lojistik açıdan önemi. *Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (8), 66–74.

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00
"The conference will be held via Zoom."
In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages
Deadline for submitting articles: September 25, 2025.
Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

+994 50 891 01 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.inds-center.com

Özbekistan Şevket Mirziyoyev Dönemi ve Türkiye Siyasi, Ekonomik, Kültürel İlişkileri

Abdullah Omid MADADI⁵

Hüsamettin İNAÇ⁶

Özet

2016 yılında İslam Kerimov'un ölümünün ardından Özbekistan Cumhurbaşkanlığı seçilen Şevket Mirziyoyev iktidarı el almıştır. Mirziyoyev döneminde iç politikadaki güvenlik sorunlarını çözüme kavuşturması ve dış politikada bölgesel işbirliğine ve çok yönlü bir strateji izlemiştir. Özbekistan-Türkiye ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı ve iki arasında hızla devam eden siyasi, ekonomik, kültürel ilişkileri stratejik ortaklık düzeyine ulaşmıştır. Özbekistan dış politikasında açık işbirlikçi ve reformcu bir dış politika izlemiştir. Özbekistan üniter yapıya sahip başkanlık sistemiyle yönetilen bir cumhuriyet sistem mevcuttur. Demografik yapısı çoğunluk Özbek ve diğer etnik gruplar ise Kazaklar, Kırgızlar, Ruslar, Karakalpaklar, Tatarlardan oluşmaktadır. Bu çalışmada Mirziyoyev döneminde Özbekistan'ın dış politikasını belirleyen adımlar bölge ülkelerle sıfır sorun siyaseti, ekonomik ve kamu diplomasisinin önü açılmıştır. Özbekistan jeopolitik konumu ile

⁵ Doktorant, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, ORCID: 0009-0007-6312-1546, abdullah.madadi@gmail.com

⁶ Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-6922-2010, husamettin.inac@dpu.edu.tr

Orta Asya ülkeler arasında en yoğun nüfus'e ve verimli tarımsal arazilere sahip bir ülkedir. İki ülke arasındaki siyasi ilişkiler genişletmek için stratejik ortaklık stratejisini benimsemiştir. Diğer yandan İki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler serbest piyasa kazan kazan politikasını ön görmüştür. Son olarak da kültürel açıdan iki ülkenin ortak tarihi, dili, dini, kültürel mirası Özbekistan -Türkiye ilişkilerinde yumuşak güç diplomasisinin temellerini oluşturmuştur. Yeni Özbekistan imajı ile kamu diplomasisi için önemli konulardan biri komşu devletlerle açık ve işbirlikçi diplomasisini benimsemiştir. Türk Devletleri Teşkilatı çerçevesinde yürütülen kamu diplomasisi temellerini oluşturan ortak kimlik, kültürel yakınlık ve tarih üzerinden bölgesel dayanışma diplomasisini güçlendirmektedir. Özbekistan ve Türkiye açısından Bir Yol ve Bir Kuşak Yol Projesi önemi ekonomik kalkınma ve alt yapı projelerinin hayata geçmesi, iki ülkenin jeostratejik önemi ve Orta Koridor Trans Hazar Rotası Çin, Kırgızistan, Özbekistan demir yolu stratejik önemini artırmaktadır. Çin'in 2013 yılında ortaya attığı Bir ve Bir Kuşak projesi eski adıyla İpek Yolu Asya kıtası ile Avrupa kıtasını bağlayan köprü konumunda olan ülke Türkiye olmuştur. Çin, Özbekistan, Türkiye üzerinden ekonomi kalkınma ağları genişletmek hedefine girişmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Özbekistan, Türkiye, Kamu Diplomasisi, TDT, Dış Politika, Ekonomik.

Abstarct

After the death of Islam Kerimov in 2016, Shavkat Mirziyoyev assumed the presidency of Uzbekistan. During his tenure he addressed internal security issues and adopted a foreign policy focused on regional cooperation and a multi-faceted strategy. A new era began in Uzbekistan-Turkey relations, with political, economic, and cultural ties rapidly advancing to the level of a strategic partnership. Uzbekistan's foreign policy under Mirziyoyev has been characterized by an open cooperative and reformist approach. Uzbekistan is a republic with a presidential system and a unitary structure. The demographic makeup of the country is predominantly Uzbek with other ethnic groups including Kazakhs, Kyrgyz, Russians, Karakalpaks, and Tatars. This study outlines the steps in Uzbekistan's foreign policy during the Mirziyoyev era emphasizing the zero-problem policy

with neighboring countries, as well as the promotion of economic and public diplomacy Geopolitically Uzbekistan is the most populous country in Central Asia eith fertile agricultural land. The two countries adopted a strategic partnership strategy to expand political relations. On the other hand the economic relationship between the two countries is based on a free market win-win approach. Culturally, the economic history, language, religion, and cultural heritage of Uzbekistan and Turkey from the foundation of soft power diplomacy between the two countries. Withe the New Uzbekistan image one of the key aspects of public diplomacy has been the adoption of an open and cooperative diplomacy with neighboring sates. Within the framework of the Turkic Council and shared identity, culurel proximity and history help strengathen regional solidarity diplomacy. The impotance of the Belt and Road İnitative BRI for bothe Uzbekistan and Tuerkey Lies in the realization of economic development and infrastructure Project the two countries geostrategic significance, as well as the Central Corridor and the Trans- Caspian Route, increase the importance of railroads linking China, Kyrgyzstan and Uzbekistan. China'sBelt and Road Initiative launched in 2013, position Turkiye as a key bridge connecting Asia and Europe. Through this initiative, China, Uzbekistan and Turkiye aim to expand economic networks.

Keywords: Uzbekistan, Türkiye, Public Diplomacy, Organization of Turkic States, Foreign Policy, Ekonomik.

1. GİRİŞ

Sovyetler Birliğinin 1991 yılında dağılmasından sonra Özbekistan kendi bağımsızlığını ilan etmiştir. Özbekistan ilk cumhur başkanı İslam Kerimov hükümetin başına geçmiştir. Özbekistan İç politikada aşırı muhafazakar kesimlere yönelik sıkı denetim ve aşırı güvenlik temelli ve otoriter bir yönetim anlayışı hakim olmuştur. Ancak 2016 yılında Kerimov'un ölümünden sonra İkinci Cumhur Başkanı Şevket Mirziyoyev hükümetin başına geçmiştir. Bu dönemde ülkenin iç ve dış politikasına yeni stratejiler ve reformlar gerçekleştirmiştir. Yeni Özbekistan vizyonu ile dış ülkelerle siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri yeniden gözden geçirmiştir. Özellikle Türkiye ile olan ilişkilerin yeniden canlanması iki ülke arasında ortak strateji politikalarını güçlendirmiştir. Özbekistan jeopolitik konumu

ile Türkistan'ın verimli tarımsal arazilerin başında Fergana vadisi gibi büyük tarım havzalarına sahiptir. Özbekistan'da nüfusun %80 Özbek, %60 Kazak, Kırgız, Karakalpak, Ruslar, ve Tatardan oluşmaktadır. Ayrıca Özbekistan jeostratejik konumu ile sahip olduğu zengin köklü kültürü, tarihi, dili ve ekonomik kalkınma potansiyeliyle Türkistan topraklarının kilit ülke konumunda yer almaktadır. Özbekistan coğrafyası Türk hanlığı ile harmanlanan ve İslam medeniyetini tarihi kültürel başkenti olarak da bilinmektedir. Özbekistan üniter yapıya sahip başkanlık sistemiyle yönetilmektedir. 1992 anayasasına göre en yüksek organı Cumhurbaşkanı ve devlet başkanı ise yürütmenin başı konumunda yer almaktadır. Ülkedeki siyasal sistem otoriter modernleşme sistemiyle uyumlu 2016 yılından bu yana bölgesel işbirliğinin ve güvenlik stratejilerinin artırılması ile gündem olmuştur. Ülkedeki nüfus 37 milyon olarak tespit edilmiş, Özbekistan sahip olduğu kültürel kimlik, Türk İslam medeniyeti temelinde şekillenmiştir. Mirziyoyev döneminde dış politikada Orta Asya komşu ülkeleriyle siyasi ilişkilerin yeniden ele alınması söz konusudur. Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan, Türkmenistan ile uzun süre devam eden sınır anlaşmazlıklara ve ulaşım sorunları gidermek için çözüm odaklı stratejiler geliştirmiştir. Özellikle 2017 yılında Taşkent Zirvesi ile Orta Asya devlet başkanları ile diyalog formatı tesis edilmiştir. Bölge ülkeleri ile ticaretin artırılması, su kaynaklarının ortak kullanım için karşılıklı antlaşmalar yürütülmüştür. 2018 yılında Taşkent Afganistan Konferansı düzenlenmiş Özbekistan bölgedeki savaşı barışa dönüşmesi için arabuluculuk diplomasisinin yürüttüğü Taliban yönetimi ile ilişkilerini sürdürmeye devam etmiştir. Özbekistan-Türkiye arasındaki siyasi düzeyde cereyan eden karşılıklı güven ilkesine dayanır, ekonomik alanda iki ülke arasındaki uzun vadeli yatırımlar ve ticaretin giderek artmasına yol açmıştır. Diğer önemli bir husus ise kültürel anlamda derinleşen ortak miras vurgusu, iki ülke arasındaki eğitim diplomasisinin genişleme sürecinde Özbekistan ve Türk arşivlerin yeniden aydın inşalara açılması ortak bir kimliğin, tarihsel bir kardeşliğin ve bölgesel vizyonun temsilcileri ifadesini kullanmak daha ehemmiyetidir (Şevket, Mirziyoyev, 2023).

Türk Devletleri arasında meydana gelen ortak stratejik zirve toplantıları gerçekleştirmektedir. Asıl kurultayların esas hedefi ise yumuşak diplomasi adı altında Türk kimliğini, Türk soyluların ortak değeri, siyasi, askeri, ekonomi ve kültürel bağları yeniden canlı tutmak için büyük çaba gösterilmiştir. SSCB ve iki

kutuplu uluslararası sistemin çöküşünün ardından Türkiстан topraklarındakı belirsizlikler ortadan kalkarak bölgede gelişen entegrasyon süreci ile birlikte halk siyasi, ekonomik ve kültürel gücünü yeniden elde etmiştir. Buna örnek teşkil eden devletlerin başında Özbekistan ve Kazakistan gibi ülkeler gelmektedir. Türk dünyasının birliğini hedefleyen faktörler bölge dışı aktörlerin etkisi ile birlikte dayanışma ve kamu diplomasisi siyasetini genişletmiştir. Özbekistan-Türkiye arasındaki ilişkiler karşılıklı stratejik işbirliği üzerinde önemli bir bağ kurulmuştur. 2022 yılında Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan tarafından resmi ziyaret gerçekleşmiş iki ülke arasında gelişen “Kapsamlı Stratejik İşbirliği” geliştirilmiştir. Ayrıca iki ülke tarihi boyunca köklü medeniyetler ev sahipliği yaptığı topraklardır (Çetin, 2025, s. 143-144).

Orta Asya Türk Devletleri (Özbekistan, Kazakistan, Türkmenistan, Tacikistan, Kırgızistan) gibi ülkeler için Bir Yol ve Bir Kuşa Yol Projesi eski adı ile İpek Yolu Projesi ekonomik, ulaşım enerji ve Kültürel gelişmesine önemli rol oynamıştır. Özbekistan dış ticaret alanında Çin pazarın büyük ortağı haline gelmişken, uluslararası yatırımcılar OBOR projesi kapsamında para fonu kredilerin desteğiyle bölgedeki alt yapı enerji ve lojistik projelerin uygulanması hayata geçmiştir (Tuerdi, 2018, s. 3-4).

2. ÖZBEKİSTAN’IN JEOPOLİTİK KONUMU

Özbekistan jeopolitik konumu ile Türkiстан topraklarının merkezini teşkil etmektedir. Özbekistan jeopolitik açıdan Türkiстан topraklarının verimli tarım arazilerine sahiptir. Fergana vadisine yetişen büyük tarım arazisi ülkenin%80pamüğünü yetiştirmektedir. Ayrıca bölgede yaşayan hetrojen karışık etnik nüfus’e sahip olan ülke, çoğunluk olarak Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Karakalpaklar, Tacikler, Ruslar ve tatarlar yaşamlarını sürdürmektedirler. Orta Asya’nın nüfus büyüklüğüne sahip olan ülke sıralamasında Özbekistan önde gelmektedir, Jeopolitik ve jeostratejik konumu ile tarihi medeniyeti sayesinde bölgesel politik, ekonomik, kültürel dengeleri şekillendirmektedir. Denizle bağlantısı olmayan bir ülke olmasına rağmen Yeni Kuşak Yol Projesi ve İpek Yolumun kara koridoru, enerji, ticaret hatlarının önemi ve zenin kültürü Semerkant, Buhara gibi merkezleri ülkenin jeopolitik açısından kilit rol oynamaktadır. SSCB

döneminde Askeri gücün merkezi konumunda yer alan Özbekistan toprakları günümüzde ise Türkistan Topraklarının (Kara Köprü) konumu ile adlandırılmaktadır. Ülkenin kuzey tarafında Kazakistan, Kırgızistan kuzey doğu ile Tacikistan, güney doğu ile Afganistan, güneyinde Türkmenistan gibi ülkeler yer almaktadır. Ülkenin yüz ölçümü 447.400km, kuzeydoğudaki verimli Seyhun nehri diğer adıyla Syr derya, Güneybatıda Ceyhun nehri veya Amu derya uzanan sınırları bulunmaktadır. Ülke nüfusunun %88 Müslüman, %9 Ortodoks Hristiyan ve %3 diğer etnik guruplardan oluşmaktadır. Ülkenin güncel 2025 yılının nüfus sayımına göre 37.milyon kişi olarak tespit edilmiştir. Avrasya'nın geniş topraklarının merkezine yer alan Türkistan toprakları zengin enerji kaynaklarına ve büyük İmparatorluklara ev sahipliği yapmıştır (Haktan, 2011, s. 17-19).

Kara hakimiyet teorisinin İngiliz öncü yazar Sır.H. Mackinder (Kalpgah) 1904-1943 yıllarında stratejik sınırları belirlemiştir. Bu sınırlar içerisinde Batı Sibirya, İran, Pakistan, kuzey bölgelerinde ise Türkistan toprakları yer almaktadır. Mackinder'in kara hakimiyet teorisi karşısı Kenar- Kuşak Teorisi ile Sovyetler Birliğinin (Çevreleme Politikasına) yeni bir stratejik zemin hazırlayan Spykman gerçek kara gücün (Rimland) olduğunu savunmaktadır. Rimland'a hüküm eden Avrasya Jepolitiği'ne hüküm eder. Ayrıca Avrasya topraklarına hüküm eden siyasi güç Dünya'ya hükmeder (Okur, 2011, s. 18-19). Özbekistan geçmişten günümüze kadar Jeopolitik konumu ile Türkistan toprakları veya Orta Asya coğrafyası için bilim, sanat, kültür ve uygarlığın ana merkezi teşkil etmektedir (Sait, 2013, s. 387-416).

Soğuk savaşın son ermesiyle birlikte ulus-devletlerin inşası ve Türkistan Toprakları kendi bağımsızlıklarını resmen ilan etmiştir. Brzezinskiye göre Avrasya topraklarını ABD için küresel üstünlük mücadelesi ve uzun vadeli stratejik işbirliğinin yapılmasını ön görmüştür. Brezezinski'nin Büyük Satranç Tahtasında en önemli rol oynayan bölgeler Avrasya bölgesi ve diğeri ise Balkanları hedef almıştır. Avrasya ve Özbekistan yer üstü ve yer altı zenginlikleri dünya nüfusunun %75'ini teşkil etmektedir (Brzezinski, 2005, s. 53-54).

3. ÖZBEKİSTAN'IN SİYASAL VE TOPLUMSAL YAPISI

1991 yılında Sovyetler Birliğinin yıkılmasının ardından Özbekistan kendi bağımsızlıklarını resmen ilan etmiştir. Özbekistan 8.Aralık 1992 Anayasasını kabul etmiş, ülkedeki siyasi sistemin oluşması için Üniter Devlet sistemini benimsenmiştir. Kuvvetler ayrılığına dayanan yönetim yapısının başına başkan ve Cumhurbaşkanı Parlamento karşısında zayıf kaldığı bir sistem öngörülmüştür. SSCB'nin siyasi yetkisi Özbekistan'da İslam Kerimov dönemine kadar devam etmiştir. Kerimov'un ilk dönemlerinde Liberal demokrasi anlayışı, serbest piyasa, insan hakları laiklik gibi kavramlarının uyguladıklarını ön görerek daha sonra ülkedeki siyasi sistem sert otoriter bir merkezi güç tarafından kısıtlamalar ve muhalif guruplar karşı baskılar giderek artmıştır. Dış politikada askeri ve siyasi bloklara karşı mesafeli olduğu, karşılıklı menfaati gözetken bir strateji izlemiştir (Kelkitli, 2022, s. 25-44).

Özbekistan kamu yönetimi teşkilatlanmasına iki kademli yönetim anlayışı mevcuttur. Birincisi merkezi yönetim sistemi ve İkincisi yerel yönetim bölge ilçe ve şehir yönetimleri olarak kendi içinde alt bölümlere ayrılmıştır. Özbekistan'ın idari yapısı on üç bölge ve bir özerk Kara kalpakistan özerk cumhuriyeti bulunmaktadır. Yasama meclis üyeleri yüz elli kişiden ve senato üyesi yüz üyeden oluşan 84'ü bölgesel konsey, 16'sı cumhurbaşkanı onayı ile atanır. Yürütme cumhurbaşkanı, bakanlar kurulu ve başbakan tarafından yürütülür. Yargı ise Anayasa mahkemesi, yüksek mahkeme ve ekonomik mahkemeden oluşan bir yönetim anlayışı ile yönetilmektedir (Bektemirov, K., & Rahimov, E., 2002, s. 473-475).1994-2004 yıllar arası ülkede siyasi partiler ve siyasi liderlerin görüşleri devletin iç ve dış politikasında önemli rol oynamıştır.

Özbekistan'ın ilk bağımsızlık dönemlerde sivil toplum kuruluşların ülke çapında aktif dayanışma ve işbirlikçi faaliyetlerini sürdürürken daha sonra 2000'lerin başında Özbekistan yönetimi tarafından STK'lerin faaliyetleri durdurulmuş ülkede bulunan uluslararası kuruluşlar kapatılmış ve resmi temsilcileri ülkeden gönderilmiştir. 2005 yılında az sayıda otoriter rejime destek amaçlı faaliyet gösteren STK'lere kısıtlamalar getirilmiştir. 2013 yılında STK'lerin denetimi Adalet Bakanlığına bırakılmıştır (Niyazova, 2022, s. 12-15). 2022 yılında Özbekistan hükümeti yeni alınan reform ve dış finansmanlarına yer alan STK'lerin projelerine yönelik yeni bir kararname çıkarmıştır. Bu kararname de yer alan kriterler Ulusal Ortaklar Adalet Bakanlığı tarafından STK'lere önerilen kurumlarla karşılıklı işbirliği projelerini geliştirmek ve ülke kalkınmasına destek vermek öncelik adımlar olarak belirlenmiştir. Ayrıca Mirzeyoyev dönemi 2022-2026 yıllar arası ülkenin siyasal ve toplumsal alanında bir değişim ve dönüşüm gerçekleşmektedir. Özellikle ülkede yeniden uluslararası sivil toplum kuruluşların hızla faaliyete geçmesi ve stratejik kalkınma adı altında devlet kurumları ile ilişkilerin güçlendirilmesi yasama sürecinde vatandaşların sorunlarına çözüm yolların ortaya çıkışı ile STK'ler kültürel diplomasisi ülkedeki faaliyetleri önemli bir gelişme kayıt etmektedir. Kültürel kimlik adı altında Türk İslam medeniyeti temelinde şekillenmiş Özbek dili Türk dili ailesine ait resmi dil olarak Kiril den Latin alfabesine geçiş süreci devam etmiştir. Kadınların istihdamı 2024 yılında ülke parlamentoda sayıları giderek artmış vaziyettedir. 2016 yılından bu yana insan hakları, çevre, azınlık hakları ve kadın hakları, basın medya hakları alanında kısmi bir ilerleme yaşanmıştır. Özbekistan son on yıl içerisinde daha merkeziyetçi otoriter rejim tarafından yönetilirken daha sonra yeni Özbekistan adı altında modernleşme sürecine geçmiş ve toplumsal yapı daha bilinçli insanların var oluşu, milli değerler sahip çıkan topluluklardan oluştuğunu bir kez daha ispatlamıştır (Akiner, 2022, s. 20-28). Siyasal sistemi daha demokratik sınırları oluştururken daha reformcu ve pragmatik bir strateji izlemektedir.

4. ŞEVKET MİRZİYOYEV DÖNEMİ DIŞ POLİTİKASI

Özbekistan Başbakanı Şevket Mirziyoyev dönemin Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un ölümünün ardından Mirziyoyev geçici Cumhurbaşkanı görevine

getirilmişdir. Aralık 2016 seçimlerinde Özbəkistan həkının oy çoğunluğunu alarak ülkenin Cumhurbaşkanı seçilmişdir. Kerimova dönemi 1991-2016 yıllar arası ülkenin dıř politikası kapalı ve güvenlik odaklı bir dıř politika izlemiřtir. Mirziyoyev dönemi dıř politikada ilk yenilikçi reformların temelinde Yeni Özbəkistan vizyonu ile iç ve dıř politikada önemli deęişiklikler getirmiřtir. Ülkedeki bazı aydın insanlar tarafından Mirziyoyev'un Kerimov'un yolunu ve Türkmenistan ülkesi gibi baskıcı ve dıřa kaplı bir siyaset izleyeceęini beyan etmiřlerdir (Dadabayev, 2019, s. 425-426).

Mirziyoyev yönetimi Özbəkistan'ın uluslararası arenada açık, reformcu ve işbirlikçi bir politika izlenmesi öngörülmüřtür. Dıř politikada komřu ülkelerle iyi iliřkileri kurmak amacıyla resmi üst düzey ziyaretler gerçekteřirmiřtir. 2017 yılında ilk ziyareti Türkmenistan ile olan siyasi, ekonomik alanında işbirlięinin artırılması yönünde önemli adımlar atılmışdır. Özellikle Mirziyoyev komřu ülkeler Kırgızistan ve Tacikistan ile olan sınır sorunların anlaşmazlıklara yönelik karřılıklı barışçıl ve çözümleyici antlařmalar yapılmışdır. İki ülke arasında stratejik işbirlięi antlařmalar yapılmışdır. Bu dönemde ise Özbəkistan devletinin ABD, Rusya, Çin ve Türkiye ile uzun vadeli siyasi iliřkilerin devam edeceęini dile getirmiřtir. Mirziyoyevün ülkede çapında uyguladıęı kapsamlı iç ve dıř politikası ile ABD ile olan iliřkilerine önemli katkı sağlamışdır. ABD 11 Eylül El-Kaide terör saldırıları sonrası Usame Bin Ladin'in Afganistan topraklarında bulunduğunu ve Taliban'a karřı savaş açmışdır. Böylece Özbəkistan ABD askeri operasyonlarına destek sağlamışdır. Ancak 2005 yılında meydana gelen Andican olayları sonucunda ABD ile olan iliřkiler sekteye uğramışdır. Mirziyoyev iktidara gelmesiyle birlikte Özbəkistan-ABD iliřkileri yeniden hız kazanmış, Başkan Donald Trump'la resmi görüşme gerçekteřmiştir. Bu görüşmede bölgesel güvenlik, terörle mücadele, ekonomik antlařmaları ve insan hakları gibi azınlık hakları ele alınmışdır. 2017 yılında Mirziyoyev, Rusya ve Çin ziyaretleri ülkenin dıř politikasına önemli deęişim sinyalleri verdięini beyan etmişdir. Çin ziyareti Özbəkistan'ın ekonomik kalkınmasına ve işbirlięi konuları ele alınmışdır. İki ülke arasında imzalanan 23 milyar dolara ulaşan yüzden fazla antlařma yapılmışdır. Yeni Özbəkistan dıř politikası için tarihi İpek Yolu ve dięer adıyla Bir Yol ve Bir Kuřak Yol Projesi ülkenin gelişmesi ve sanayileřmesi için önemli rol oynar. Özbəkistan 2012 yılında Kolektif Güvenlik Antlařması örgütüne geri dönmemiş ve kendi askeri

bağımsızlığını sürdürmeye devam etmiştir. Rusya ziyaretlerinde askeri ve güvenlik işbirliği konular ele alınmıştır. Mirziyoyev ve Putin ile bir araya geldi iki ülke arasında enerji, askeri teçhizat ve teknoloji transferleri, Özbekistan'ın güvenlik milli istihbaratı servislerine eğitim destekleri sağlanmıştır.

Mirziyoyev dönemi 2017-2019 yıllar arası Özbekistan-Türkiye arasındaki ilişkiler karşılıklı olarak resmi ziyaretler gerçekleşmiştir. Kerimov döneminde Andican olayları sonrası Özbekistan muhalif lideri Muhammad Salih'in Türkiye'de bulunması Özbekistan'ın Türkiye'ye karşı ilişkileri derinden etkilemiş ve ülkede bulunan Türk tüccarlar çok zorluklar yaşamıştır. 2014 yılında Özbekistan Türkiye Güvenlik konseyi adaylığına destek vererek karşılıklı işbirliği yeniden canlanmaya başlamıştır. Mirziyoyev dönemi Türkiye ziyareti sırasında ekonomik işbirliği, diplomasi, havacılık, ulaştırma, eğitim, sağlık ve kültürel alanlarda önemli anlaşmalar yapılmıştır (Kocatepe, 2022, s. 32-40).

İki ülke arasındaki dostluk nişanesi olarak 2019 yılında vize muafiyetinin sağlanması söz konusudur. Ülkede faaliyet gösteren STK'ler kültürel, sanat ve doğal kaynakların işletilmesine daire projeler hayata geçmiştir. Özbekistan'da yaşayan Doğu Türkistanlı Türklerine sahip çıkmış ve Çin hükümetine teslim etmeyeceğini açık bir şekilde beyan etmiştir. Ülkenin dış politikasını belirleyen ilkeler egemenliğe saygı göstermek ve çok taraflı diplomasisi politikasını uygulamak, Orta Asya komşu ülkelerle sıfır siyaset ve bölgesel istikrarı tesisi etmek, ekonomik yatırım diplomasisini genişletmek, uluslararası kuruluşlarla aktif işbirlikçi stratejisini benimsemek ve son olarak da Özbekistan dış ülkelerle kamu diplomasisi ve yumuşak diplomasisi güç araçlarını kapsamlı bir şekilde genişletmek hedefine girişmiştir.

2017 yılında Orta Asya komşu ülkelerle Taşkent zirvesi ile karşılıklı diyaloglar formatı oluşturmuştur. Bölgedeki su kaynaklarının ortak kullanımı ve bölgesel ekonomik kalkınma projelerin gelişmesine anlaşmalar yapılmıştır. 2018 yılında Taşkent- Afganistan Konferansı düzenlenmiş Taliban yönetimiyle karşılıklı diyalog ve arabuluculuk diplomasisini sürdürmeye devam etmiştir. Ayrıca Özbekistan- Taliban yöntemiyle eğitim, enerji, ulaştırma ve ortak Pazar kuruluşları için önemli adımlar atılmıştır. Afganistan tüccarları iki ülke arasında devam eden ticari işbirliğini geliştirmiştir (Mirziyoyev, 2022, s. 22-28).

Özbekistan- Afganistan arasında barış diplomasisi adı altında ülke ekonomine destek sağlayacağını ve sınır bölgesindeki ortak pazarın halka açık olmasının güvenliğini üstlenmiştir. Afganistan 21. Yüzyılda vahşî kapitalizm sistemin esiri haline gelmiş ve bölgede uluslararası güçlerin başarısızlıklarını ortaya koymuştur (İNAÇ, 2021, s. 50-158).

Yenide dönem için Taliban iktidarıyla devletlerin barışçıl ve ekonomik işbirliğini armasına öncülük eden ülkeler Özbekistan, Türkiye Cumhuriyeti gelmektedir. Özbekistan -İran ilişkileri tarihsel olarak kültürel ve dini bağlara rağmen SSCB sonrası tek taraflı ve mesafeli bir dış politika izlemişken daha sonra Mirziyoyev döneminde İran ilişkileri dengeli ve ekonomik temelli bir yaklaşım geliştirmiştir. Özellikle Çabhar limanı ve Bandar Abbas limanı üzerinden Orta Asya'yı , Hint Okyanusu'na bağlanması için bölgenin potansiyeli Özbekistan için stratejik önem taşıdığını söyleyebiliriz. 2021 yılında İran, Özbekistan, Hindistan arasında üçlü taşımacılık antlaşması yapılmış, Özbekistan, Afganistan üzerinden İran limanlarına doğrudan ulaşması için yeni hedefler geliştirmiştir (Times, 2023, s. 40-45). Enerji İşbirliği 2023 yılında İran – Özbekistan elektrik enerji ticareti ve enerji hatlarının entegrasyonu için karşılıklı anlaşmalar yapılmıştır.

İran, Afganistan ve hazar denizi politikaları Özbekistan'ın jeopolitiğini doğrudan etkiler. İki ülke arasındaki kültürel diplomasisi ilişkileri tarihi İpek Yolunun mirası ve Fars- Türk kültür sentezi ve İslam uygarlığının mirası olarak bilinmektedir. Mirziyoyev dönemi AB ilişkileri genişletilmiş ortaklık işbirliği kapsamında siyasi, eğitim, sağlık, çevre ve hukuk alanlarında yenilikçi ilişkileri sürdürmeye devam etmiştir. AB'nin Orta Asya Stratejisi 2019 yılında Özbekistan bölgesel istikrarın anahtarı olarak tanımlanmıştır. Türk dünyası ile siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler 2019 yılında Türk Devletleri Teşkilatına resmi üye olmuş Türkiye ile stratejik ortaklık siyasetini genişletmiştir. Aynı dönem içerisinde iki ülke arasındaki ticaret hacmi 5 milyar dolara yaklaştığını beyan etmiştir. Özbekistan-Türkiye ilişkilerin diğer bir gelişimi ise TİKA ,Yunus Emre Enstitüsü eğitim işbirliği, kültürel diplomasisini güçlendirmiştir.

5. ÖZBEKİSTAN - TÜRKİYE ARASINDAKİ SİYASİ, EKONOMİK, KÜLTÜREL İLİŞKİLER

1991 yılında Özbekistan'ın ilk bağımsızlığını tanıyan ülke Türkiye Cumhuriyeti olmuştur. İki ülke ilişkilerin temeli 1996 yılında Dostluk İşbirliği adı altında anlaşmalar ve diplomatik ilişkileri devam etmiştir. Bu dönemde Türk kültürü ve İslam medeniyet tarihinin önemi, Türk halkının gönül coğrafyası Özbekistan ile dostane samimi siyasi ilişkiler devam etmiştir. 1999-2000 yıllara arası Kerimov'un Taşkent'te gerçekleşen terör saldırıları sonrası ülkedeki muhafazakar kesimi hedef alarak birçoğunu sürgüne ve içinde bulunan Türk vatandaşları doğrudan hedef almıştır. İki ülke arasında devam siyasi ilişkiler zaman zaman inişli ve çıkışlı bir siyaset izlemiştir. Diplomatik ilişkilerin yumuşama dönemi 2014 yılında gerçekleşen Orta Asya'da gerçekleşen zirvede dışişleri bakanlığının yürüttüğü yoğun diplomasisi neticesinde Özbekistan-Türkiye arasındaki siyasi ilişkileri yeniden hız kazanmıştır. 2016 yılında karşılıklı üst düzey ziyaretlerin başlaması Recep Tayyip Erdoğan ve berberindeki heyet ile görüşmeler gerçekleşmiş ve Türk Dünyası için yeni bir gelime kayıt etmiştir. 2018 yılında İki ülke arasında ortak stratejik planlama projesi uygulamaya geçmiştir (Alpınar, 2025, s. 11-43). 2019 yılında Özbekistan Türk Devletleri Teşkilatına resmi üyeliğini bildirerek çok taraflı siyaseti izlemeye devam etmiştir. 2022 yılında Türk Devletleri Teşkilatı zirvesine ev sahipliği yapan Özbekistan, Semerkant şehrine gerçekleşmiştir.

Özbekistan jeostratejik konumu ile ve Türkiye'nin zengin kültürü ile Orta Asya süper güçlere karşı TDT askeri, ekonomik açıdan güçlenmesi planlanmaktadır. Ankara Taşkent arasında gerçekleşen yoğun diplomasisinin başında eğitim, turizm ve kültürel alanlarda çalışmalar yapılmaktadır. Özbekistan devleti Türkiye siyasi ilişkileri dostane ve samimi bulmuş İç politikada ise üçüncü rönesans dönemi yaşadığını ifade etmiştir. 2024 Haziran'ında Ankara'da yapılan üst düzey stratejik ortaklık konseyi toplantısında Özbekistan- Türkiye arasında Kapsamlı Stratejik Ortaklık çerçevesinde diplomatik müzakerelerin devam etmesi öngörülmüştür. Ayrıca 2024-2025 yılında iki ülke Dışişleri Bakanlıkları Hakan Fidan ve Bahtiyor Saidov arasında gerçekleşen görüşmelerde eğitim, savunma sanayisi, enerji ve yatırım finansmanlarına dair eylem planları imzalanmıştır (AA.Ajansı, 2024, s. 2-10). Özbekistan ve Türkiye TDT çatısı altında bölgesel güvenlik ve ulaştırma politikaları konusunda ortak bir strateji izlemiştir. İki ülke arasında devam eden

yüksek güven ilişkisi ve karşılıklı saygı temelinde dayanmaktadır. Günümüzde iki ülke arasındaki siyasi ilişkiler diplomatik düzeyde stratejik planlama ve savunma, güvenlik alanlarında karşılıklı istişareler devam etmektedir. Özbekistan Orta Asya'nın en yoğun ve en dinamik nüfus'e sahip, bölgenin zengin doğal kaynakları iç piyasa dahil kısıtlamalar otoriter merkezîyetçi sistem tarafından doğrudan denetlenmesi ve dışı kaplı bir ekonomik politika izlemiştir. 1992 yılında Orta Asya'da faaliyete gösteren (TİKA) Türkiye İşbirliği Koordinasyon Ajansının temelleri atılmış, 2011 yılında TİKA, Özbekistan'da 15 milyon dolar civarı yardım desteğinde bulunmuştur (Ekenci, 2016, s. 20-24).

1991-2010 yılları arası Rusya ve AB ülkeleriyle sadece doğal gaz üzerinden işbirliği sağlamışken 2016 yılında ise Özbekistan'ın yenilikçi reformları ile ülke ekonomisinin kalkınması için çeşitli projelere imza atılmıştır. 2021 yılında Ülkede 682 milyon dolar doğrudan yabancı yatırımların sayısı artmıştır. Özbekistan-Türkiye arasındaki ekonomik işbirliği başında temizlik maddeleri, bakır ürünleri, işlenmiş çinko, petrol yağları, konserve, altın işlenmemiş ve çeşitli alanlarda ticari anlaşmalar gerçekleşmiştir. 2024 yılında iki ülke arasındaki ticaret hacmi 3.5 milyar dolar civarında olduğunu ve 2025 yılında bu ticaret hacmi 5 milyar doları aşacağı tahmin edilmektedir. Özbekistan'da 2000'den fazla yabancı firma ve Türk sermayeli şirketlerin aktif faaliyet göstermektedir. Bu faaliyetler (tekstil, inşaat, gıda, enerji, sanayi ve turizm alanlarında) karşılıklı ticari ilişkiler sağlamıştır. Türk- yatırım ve kalkınma fonu çerçevesinde Özbekistan'da ortak finansman projelerinin devlet denetimi altında sürdürülmektedir. Son dönemlerde ticareti kolaylaştırmak amacıyla kolay gümrük tarifeleri ve ulaştırma alanında Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan orta koridor lojistik projelerin önemine vurgu yapılmıştır.

Özbekistan- Türkiye arasındaki kültürel ilişkilerinin esas temellerini oluşturan ortak dil, ortak din, ortak kültür ve ortak zengin tarih bağları, kardeş ülke tanımı ile başlamıştır. İki ülkenin kadim kültürel mirası yeniden canlanmaya başladığı görülmektedir. Türkiye- Özbekistan ve Türk Devletleri Teşkilatı TÜRKSOY, TİKA gibi yapılar üzerinden yürüttüğü kültürel diplomasisi ile kültürel ilişkilerin ağları genişlemeye başlamıştır (Türksoy, 2024, s. 18-39). 2024 yılında iki ülke arasında yükseköğretim mutabakatı imzalanmıştır. Karşılıklı vizesiz seyahatler Taşkent-İstanbul, Antalya- Buhara, Ankara- Semerkant günümüzde kültürel etkileşim artmaktadır. TDT çerçevesinde Özbekistan'ın dijital ekonomik

entegrasyon süreci, ulařtırma, bir kuřak ve bir yol projesinin ortak koridor stratejisinin önemi bölge ölkeleriyle güvenlik ve kültürel işbirliğinin artırılması söz konusudur. Yurtdışı Türkler ve Akraba Toplulukları (YTB) Özbekistan'dan nitelikli insan kaynağı yetiřtirmesi ve bu kurulular adı altından eğitim, kültürel faaliyetlerinin yürütülmesine dair ilimi ve kültürel ferhangi önde gelen şahsiyetlerin eserler anma programlar düzenlenmektedir (YTB, 2025, s. 1-8). Türk bilimler akademisi (TÜBA) ile Özbekistan'daki üniversiteler ve kurumlar arasında bilimsel işbirliği anlaşmalar imzalanmıştır. 2025 yılında siber güvenlik alanında güvenlik paylaşımı eğitim testini gerçekleřtirmiş olan Türkiye siber güvenlik uzmanları eğitilmektedir.

6. ÖZBEKİSTAN KAMU DİPLOMASİSİ - TÜRK DEVLETLER TEŐKİLATININ KAMU DİPLOMASİSİ

Özbekistan kamu diplomasisi řevket Mirziyoyev'in iktidara geldiğinde ölkedeki dış politika kapalı güvenlik anlayışı yerine daha řeffaf ve işbirliğine dayalı bir dış politika diplomasi anlayışına geçiş yaşanmıştır. Dış politikada bu dönüşümün en önemli unsurlardan biri kamu diplomasisi olmuştur. Kamu diplomasisi anlayışı Özbekistan'ın uluslararası arenada Yeni Özbekistan imajını güçlendirmek, bölge ve komşu ölkelerle, ölkelerle halklar arasındaki ilişkileri derinleřtirmek ve Türk İslam dünyasındaki zengin kültürel birliğinin pekiřtirmek için kamu diplomasisi anlayışı dış politika aracı olarak kullanılmıştır. Özbekistan da kamu diplomasisinin temel hedefleri oluřturan üç aşamadan oluşmaktadır (Marlene, 2022, s. 18-68). İlk aşama ölkenin uluslararası imajını güçlendirmek, yenilikçi reform süreci, İnsan hakları iyileřtirmenin ve ekonomik kalkınma açılımı dünya kamuoyunu doğru anlatılması. İkinci aşama bölgesel istikrarı ve dayanışma diplomasisinin artırmak, Orta Asya ölkeler arasında kültürel bağları güçlendirmek ve en önemlisi karşılıklı güven politikasını geliřtirmek. Üçüncü aşama ise Türk ve İslam dünyasında aktif rol üstlenmek Özbekistan topraklarını Türk dünyasının manevi ve kültürel merkezlerinden biri haline getirmek hedefine girişmiştir. Ayrıca bu hedefler doğrultusunda Özbekistan kamu diplomasisini sadece iletişim stratejisi olarak değil aynı zamanda ulusal kimliğin dışa yansıtan yüzü olarak da değeriendirilmektedir.

Kamu diplomasisinin araçları kültürel diplomasisi, medya, dijital diplomasisi eğitim diplomasisi ve İnsani ve dayanışma diplomasisi olarak ayrılır. Kültürel diplomasisi Özbekistan'ın kamu diplomasisini kültürel mirasını ön plana çıkararak, UNESCO ile işbirliği içinde Buhara, Semerkant, Hiva gibi merkezi şehirlerde kültürel miras projeleri yürütülmektedir. İpek yolu mirası etkinliğinin ve film festivalleri ülkenin turistik ve tarihini güçlendirmiştir. Medya ve dijital diplomasisi ülkenin iç ve dış politikadaki gelişimler dijital medya diplomasisi ile uluslararası basına sızdırmak ve iletişim köprü konumunda görev yapmaktadır. Eğitim diplomasisi Özbekistan son yıllarda çok sayıda uluslararası üniversite kampüsü açmış ve ülkeler arası Erasmus, Farabi, Mevlana, TİKA Türksoy gibi öğrenci değişim programları yürütmektedir. İnsani ve dayanışma diplomasisi çerçevesinde Özbekistan, Afganistan ve Tacikistan gibi yakın komşulara sağlık, eğitim ve altyapı alanında insani diplomasisi veya dayanışma diplomasisini yürütmüştür. Özbekistan 2019 yılında Türk Devletleri Teşkilatına tam üye olduktan sonra Türk dünyası içinde aktif bir siyasi aktör olarak öne çıkmıştır. Şevket Mirziyoyev döneminde yürütülen bölgesel dayanışma, ortak tarihi bilinci ve kültürel kimlik üzerinden geliştirilen kamu diplomasisi faaliyetlerini sürdürmeye devam etmiştir (Goff, 2020, s. 32-34).

Türk devletler teşkilatı temeli 2009 yılında Türk dili konuşan ülkelerle işbirliği konseyinin kurulmasına dair Nahçıvan antlaşmasına dayanan Türk konseyi 21. Yüzyılda Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan gibi ülkelere oluşmaktadır. Türk Devletleri teşkilatı kapsamında yürütülen kamu diplomasisi, üye ülkeler arasındaki ortak dil, kültürel ve tarih bağları güçlendirmek ve küresel kitlelere etkileşim kurma aracı olarak görünmektedir. TDT koordineli kamu diplomasisi yoluyla bölgedeki ortaklıklardan yararlanarak, Joseph Nye tarafından geliştirilen zorlamaktan ziyade cezbetme birlikte benimsem yeteneği olarak tanımlanan yumuşak gücün önemli ölçüde artırılabilir stratejisini geliştirmiştir (Nye, 2005, s. 5-24). Kamu diplomasisi TDT gibi bölgesel ve uluslararası örgütler için önemli olduğunu ve Türk Devletleri Teşkilatı üyelerinin siyasi sistemleri, ekonomik çıkarları, dış politika hedefleri kendi içinde farklılık göstermektedir. Örneğin Türkiye'nin NATO'ya üyeliği dış politika hedefleri, Kırgızistan, Kazakistan'ın bölgesel stratejisi farklılık göstermektedir. Ortak kamu diplomasisi TDT daha geniş jeopolitik ve jeostratejik olarak Avrupa , Asya ve Orta Doğu'nun kesişme

noktasında yer almaktadır. Bölgenin küresel ticaret, enerji, ve güvenlik konularında kritik bir oyuncu haline getirmektedir. TDT bölgesel örgütlerle siyasi işbirliği kurarak kendi askeri, ekonomik ve kültürel gücünü zenginleştirmektedir. Bölgesel örgütler tarafından ASEAN kültürel diplomasisi ve bölgesel inşacı kimlik inşası alanında önemli rol oynamaktadır. ASEAN bölgedeki turizm kültürünü ve kültürel değişim gibi girişimler aracılığıyla kimlik konusunda önemli destek sağlamıştır (Rafaldhanis, 2023, s. 80-82). Kamu diplomasisinin diğer önemli bir gelişmesi Türk Devletleri Teşkilatının uluslararası kuruluşlarla yakından etkileşim ve işbirliği stratejisini genişletmektedir. Bölgesel ve uluslararası kuruluşlar TDT, UNESCO, BM ve Dünya Ticaret Örgütü gibi küresel kurumlarla ortak işbirliği, kültürel, ve eğitim diplomasisini kazandırmaktadır. Böylece Türk Devletleri Teşkilatı bölgesel ve uluslararası kalkınma girişimlerinde ortak stratejisini ve kamu diplomasisi çerçevesinde kültürel, dijital medya ağların temsilcilerinin artırılması öngörülmüştür. Ayrıca TDT, uluslararası örgütler kamu diplomasisini dış politikada araç olarak görmesi ve Avrasya bölgesindeki güvenlik ve istikrarı sağlamak için teşvik edilmesine katkı sağlamaktadır (Erkan Aydın, 2024, s. 35-38).

7. ÖZBEKİSTAN- TÜRKİYE AÇISINDAN “BİR KUŞAK VE BİR YOL” PROJESİNİN ÖNEMİ

Türkistan ve güney Asya toprakları tarihi boyunca bir kuşak ve bir yol projesi OBOReski adıyla (İpek Yolu) iki bölge ana koridoru teşkil etmektedir. Türki Cumhuriyetleri 1991’den sonra bağımsızlıklarını ilan ettikten sonra İpek Yolu, Bir Kuşak ve Bir Yol projesi(Belt and Road Initiative- BRI)bölgesel ekonomik kalkınma projelerin inşası için dünya ile entegrasyon sağlamsının ardından ulaşım, enerji gibi alanlarda projeler uygulanmaya başlamıştır. Çin hükümeti Kuşak yol projesi üzerinde yer alan orta koridor ülkeler (Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Tacikistan, Türkiye) demir yolları ve deniz yolu lojistik bağların güvenliğini sağlamak için bölgedeki ülkelerle ekonomik kalkınma projeleri hayata geçirmesi için karşılıklı antlaşmalar yapılmıştır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti(Parçala Yönet) politikası ile Çin hükümeti Ota Asya devletlerinin altyapı ve sınır sorunlarını çözmek için bölgedeki siyasi güç Sovyet Rusya ile ortak politika yürütmüştür. 1996 yılında Orta Asya iktisadi kalkınma paktının ortaya

çıkması ile Çin, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan gibi ülkeler arasında Şangay İşbirliği Örgütü (Shanghai Cooperation Organistaion SCO) 2001 yılında Özbekistan, 2017 yılında Hindistan, Pakistan ve 2021 yılında İran ŞİÖ'üne katılmıştır. Son dönemlerde Gözlemci olarak katılan devletler Afganistan, Belarus olmuştur.

2013 yılında Bir Yol ve Bir Kuşak Yol Projesinin yeniden canlanması için Çin halk cumhuriyeti tarafından ele alınan kapsamlı ortaklık işbirliği kalkınma projesine yer alan ülkeler Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan ile stratejik ortaklık anlaşması yapılmıştır. OBOR projesi kapsamında Orta Asya devletlerini alt yapı çalışmalarını hızlandırarak, ulaşım tren yol hatlarının genişletmek ve oto yolları, telekomünikasyon, enerji doğal maden çalışmalarının yapılması öngörülmüştür (Bocutoğlu, 2017, s. 5-18). 2015 yılında Kuşak Yol Projesinin 21.yüzyılda geliştirdiği siyasi stratejisi bölgesel ve uluslararası ekonomik kuşağı ve deniz yolu kuşağının ortaklaşa vizyon faaliyetlerini hızlandırmıştır. İpek yolu projesinin temelinde Asya, Avrupa ve Afrika kıtasını kara ve deniz yolu ile birbirini bağlamayı hedeflemiştir. Ayrıca OBOR projesi deniz yoluyla Malezya, Vietnam, Endonezya, Sri-Lanka, Hindistan, Kenya, Türkiye, Yunanistan ve İtalya vasıtasıyla Avrupa hattına ulaşmak için merkez koridoru, orta koridoru üzerine ticaret ve ulaşım ağlarını geliştirerek bölgesel ve uluslararası enerji lojistik entegrasyonunu sağlamak olmuştur. Günümüzde ise Kuşak strateji güzergahı Türkistan topraklarından başlayarak Avrupa kıtasına kadar uzanan kara koridoru anlamını taşımaktadır. Yol strateji güzergahı Hitn Okyanusundan başlayarak Akdeniz sularına uzanmaktadır, Bir Kuşak ve Bir Yol Projesi 150'den fazla ülkeyi kapsamaktadır. Kuşak Yol Projesi dünya ekonomisinin %60'ını teşkil etmekte ve böylece küresel bir kalkınma güç haline gelmektedir. Özbekistan, Kuşak Yol Projesinin kara koridorunun stratejik merkezine sahip, Çin- Kırgızistan-Özbekistan demir yolları bu proje için kilit rol oynamaktadır. Özbekistan açısından İpek Yolu projesinin önemi ülkedeki demir yollarının Çin hükümeti tarafından yapılması ve enerji santrallerinin inşasında destek sağlamıştır. Ülkedeki yabancı yatırımların artması ile dış ticaret hacmi 2024 yılında 89 milyar doları aşmaktadır (Republic of Uzbekistan, 2024, s. 49-60). Sanayi bölgeleri Taşkent, Navoi, Fergana gibi merkezi yerlerde Çin-Özbek ortak sanayi fabrikaların temelleri atılmıştır, ardından iki ülke arasında doğalgaz hidroelektrik ve güneş enerjisi projelerin

faaliyete geçtiği görünmektedir. 2016 sonrası Yeni Özbekistan adı altında Bir Yol ve Bir Kuşak Yol Projesi Özbekistan'ın Orta Asya'da bölgesel Merkez olma vizyonunu desteklemektedir. Bu proje kapsamında Mirziyoyev dönemi iç politika ve dış politika seyrini değiştirmektedir. 2020 sonrası Özbekistan komşu ülkeleriyle çok yönlü diplomatik görüşlerini artırmıştır. Çin hükümeti Bir Yol ve Bir Kuşak Projesinin önemini kuruyarak siyasi çıkarlarını muhafaza etmek için Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ile çok yönlü ve denge politikasını geliştirmiştir (Chinese National Development and Reform Commission, 2024, s. 12-27).

Türkiye Açısından İpek Yolu ve diğer adıyla Bir Kuşak ve Bir Yol Projesi ülke ekonomik ve alt yapı ortak Pazar stratejisi için önem taşımaktadır. Ayrıca Türkiye hattı Avrupa'ya açılan pazarın kapısı ve Orta Koridor hattının köprü konumunda yer almaktadır. Çin'in Kuşak Yol Projesinin çizdiği rota Kazakistan, Hazar denizi, Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaşmak için ticari yatırım fonlarının arttığını görünmektedir (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, 2023). Son dönemde Bir Yol ve Bir Kuşak Yol Projesi Orta Asya devletlerinin serbest ticaretin önünü açarak kazan kazan politikasıyla bölgedeki sermaye akışını Türkiye üzerinden ortak bir pazarın oluşumunu sağlamak hedefine girişmiştir. Çin bölgesel ve uluslararası kamu diplomasisi yolu ile sosyal ve kültürel çalışmaları doğrundan destek vererek İpek Yolu Projesinin ağlarını genişletmek için yenilikçi stratejisini benimsemiştir. OBOR projesi Orta koridor üzerinde yoğun siyasi, ekonomik ve kültürel diplomasisini gözden geçirerek Türkiye'nin mersin, İzmir, İskenderun gibi Akdeniz ve Egedeniz limanları üzerinde doğrudan yatırım yaparak bu bölgeleri Bir Yol ve Bir Kuşak Projesinin bir parçası haline getirmeyi amaçlamaktadır. Türkiye'nin Orta Koridor hattı BRI'nin batı kanadıyla entegrasyon durumunda olup, Türkiye'nin Avrasya lojistik merkezi olma stratejik hedefini güçlendirmektedir. Ekonomik ve ulaştırma alanında Bakü, Tiflis, Kars demir yolları(BTK) Avrupa zincir bağlantı hat konumundadır. BTK demir yolu BRI projesi için hayati önem taşımaktadır. Diğer bir önemi ise Marmaray ve İstanbul havalimanı gibi alt yapılar Doğu ve Batı koridor bağlantısını sağlayan hat olarak bilinir Türkiye-Çin ile teknoloji işbirliğinin artırılması konusunda karşılıklı antlaşmalar imzalanmış ve Türkiye, Çin, Orta Asya devletleriyle lojistik, gümrük taşımacılık tarifleri uygulamaya geçmiştir. Türkiye, BRI projesine yönelik çok kutuplu dış politika vizyonunu izlemeye devam etmiş Türk Devletleri Teşkilatı

çərçəvesində Türk Dünyasının entegrasyon sürecini geliştirme çabasına bulunmuş ve bölgesel güvenlik istikrarı sağlamak adına karşılıklı siyasi diplomatik müzakere hareketlerini artırmıştır (Durdular, 2016, s. 77-98). Özbekistan ve Türkiye Bir Yol ve Bir Kuşak Projesinin Orta Koridorun iki kilit ülkesi olarak bilinmektedir. TDT, BRI projesini destekleyen ve bölgesel işbirliğini hızlandırın bir siyasi, ekonomik ve kültürel platformu olarak görmektedir. Buna örnek olarak 2024 yılına gerçekleşen Astana Zirvesi BRI projeleri arasında lojistik bütünleşme planını onaylamıştır. Türkiye dış güçlere karşı aldığı çok yönlü dış politikası ile Batı devletleri ile güvenlik stratejisini muhafaza etmek ve Çin'in Kuşak Yol Projesinin fırsatlarını kullanmalı, Rusya ile pragmatik enerji, askeri işbirliğini dengeli tutmak olmuştur. ABD, Çin, Rusya arasında doğu Akdeniz hakimiyet mücadelesi sonucunda yeni bir dünya düzeninin inşası için Türkiye'nin siyasi ve jeopolitik, jeostratejik nüfuzunu artırarak bölgesel güç olmaktan küresel bir aktöre dönüşü dış ülkelerinin ana gündemine oturmıştır (İNAÇ, Hüsamettin, 2025, s. 108-2014).

8. SONUÇ

Özbekistan Jeopolitik olarak Orta Asya'nın merkezi konumunda bulunmasıyla hem bölgesel hem trans- kıtalararası köprü işlevi görmektedir. Özbekistan, Mirziyoyev dönemi Türkiye siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri geçmişe göre önemli gelişme kayıtları etmiştir. 1999 yılında iki ülke arasındaki ilişkilerin askıya alınması ve ilişkilerin zaman zaman iyi olduğu görünmüştür. Özbekistan-Türkiye siyasal, ekonomik ve kültürel ilişkiler 2022'den sonra giderek hız kazanmış, siyasi ve diplomatik ilişkiler 2024-2025 döneminde (kapsamlı stratejik) çerçevesinde karşılıklı saygı ve işbirliği gerçekleşmiştir. İki ülke arasında Türk Yatırım ve Kalkınma Fonu çerçevesinde ortak finansman projelerinde yer almaktadır. Ekonomik alanında gümrük kolaylığı ve tercihli ticaret anlaşması görüşmeleri devam etmektedir. Ticaret hacmi 5 milyar USD aşarak 2024 yılında 3 ile 4 milyar bandından çıkacağı tahmin edilmektedir. Yatırım, üretim ortaklığı, lojistik, enerji, ve ulaşım gibi alanlarda anlaşmalar yapılmıştır. Ortak kültürel dil, tarih ve Türk dünyasına ait hissi üzerinde durulmakta ve Özbekistan-Türkiye arasındaki kültürel diplomasisini artırmıştır. Türkiye -Özbekistan'ın güvenlik ve stratejik ortaklık ilişkisi savunma askeri güvenlik alanında somut işbirliği iki ülkenin karşılıklı

ıkarları hem de Türk dünyası ve Türkistan bölgesindeki oyun alanı için açısında önem tařımaktadır. Mirziyoyev döneminde iki ülke arasındaki iřbirlięi içinde ulařım, lojistik koridorlarını stratejik bir dıř politika aracı olarak kullanmayı hedeflemektedir. Özellik Türkiye hattı Orta Asya, Avrupa entegrasyon süreci ve transit gelir kaynaęı jeopolitik, jeostratejik açıdan çok önemli rol oynamaktadır. Son dönemlerde geliřen yumuřak diplomasisi(Soft Power Diplomacy) devletlerin askeri veya ekonomik baskı yerine eęitim, kültürel deęerleri, dijital medya, bilim ve insani yardım dayanıřma diplomasisi ve çok yönlü dıř politika vizyonunu benimsemiřtir. Özbekistan son on yılda dıř politikada daha sıkı ve kapalı merkeziyetçi otoriter bir sistemden yenilikçi reform odaklı bir modernleřme süreci yařanmıřtır. Toplumsal yapısını genç aydın dinamik ve milli kimlik bilinci ve bölgede en yüksek nüfus'e sahiptir.

Bir Yol Bir Kuřak Yol Projesi hem Özbekistan hem Türkiye için sadece bir altyapı projesi deęil ekonomik kalkınma, bölgesel bütünleřme ve kamu diplomasisi g kazanımının aracı haline gelmiřtir. Bu proje Orta Koridor vizyonu sayesinde Türk dünyasının bütünleřmesine katkı saęlamakta, Türk Devletleri Teřkilatı erevesinde Avrasya'da yeni bir iřbirlięi eksenini oluřurmaktadır. řevket Mirziyoyev'in dıř politikası bölgesel barıř ve iřbirlięini geliřtirmek, ekonomik kalkınma ve diplomasi arasında baęlantı kurmak, çok kutuplu dünya denge politikasını izlemiřtir. Mirzitoyev dönemi dıř politikası, yumuřak güç ve ekonomik diplomasisi, Pragmatizm üçgeninde řekillenmiřtir. Türk devletler arasında meydana gelen zirve toplantıları kurultaylar ve diplomatik mekanizmalar oluřturmuřtur. Son olarak da TDT bünyesinde daha iřbirlikçi siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel iřbirliklerinin saęlanması ve Türk medeniyetinin yeniden canlanması n görülmektedir.

KAYNAKÇA

- AA. Ajansı, A. (2024). *Türkiye- Özbekistan iliřkileri stratejik ortaklıęı yükseldi*. Ankara: Anadolu Ajansı.
- Akiner, S. (2022). *The Formation of Modern Uzbekistan*. İngiltere: Routledge.

- Alpınar, Z. (2025). *Şevket Mirziyoyev dönemi Türkiye- Özbekistan ilişkileri 2016-2021*. Astana: Astana yayınları.
- Bektemirov, K., & Rahimov, E. (2002). *Local government in Uzbekistan*. Uzbekistan: World Bank Publications.
- Bocutoğlu, E. (2017). *Çin'in "Bir Kuşak-Bir Yol" Projesinin Ekonomik ve Jeopolitik Sonuçları Üzerine Düşünceler*. İstanbul: Uluslararası Avrasya Ekonomileri Konferansı, Session.
- Brzezinski, Z. (2005). *Büyük Satranç Tahtası*. İstanbul: İnkılap Kitapevi,.
- Chinese National Development and Reform Commission. (2024). *Belt and Road Initiative Progress*. Pekin.
- Çetin, N. (2025, 05 21). TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI'NIN KURULUŞ VE GELİŞMESİNDE TÜRKİYE'NİN ROLÜ. *Avrasya Etüdləri*, s. 143-144.
- Dadabayev, T. (2019). *Developmental State and Foreign Policy in Post-Kerimov Uzbekistan*. Taşkent: SAGE.
- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. (2023, 02 05). Türkiye'nin Kuşak ve Yol Girişimi'ndeki Konumunu 8 Farklı Senaryoyla Ortaya Koydu. *DEİK*. 10 30, 2025 tarihinde <https://www.deik.org.tr/basin-aciklamalari-deik-turkiye-nin-kusak-ve-yol-girisimi-ndeki-konumunu-8-farkli-senaryoyla-ortaya-koydu>, adresinden alındı
- Durdular, A. (2016). *Çin'in "Kuşak-Yol" Projesi ve Türkiye-Çin İlişkilerine Etkisi*. Ankara: Avrasya Etüdləri.
- Ekenci. (2016). *Bağımsızlıktan Günümüze Türkiye-Özbekistan ve Türkiye-Tacikistan İlişkileri*. İstanbul: Galatasaray Üniversitesi.
- Erkan Aydın, M. L. (2024). Türk Devletleri Teşkilatı: Ortak Bir Amaç İçin Çeşitli Motivasyonlar. *Siyasal: Journal of Political Sciences*, s. 35-38.
- Goff, P. M. (2020). *Cultural Diplomacy*. Newyork: Routledge.
- Haktan, B. (2011). *Orta Asya Güç Mücadelesi çinde Baımsızlıandan Günümüze Özbekistan*. Ankara: 21. Yüzyıl Dergisi.

- İNAÇ, H. (2021). *Talibanın Afganistanı Devlet, Toplum, Siyaset*. Ankara: Bilge.
- İNAÇ, Hüsametdin. (2025). *Uluslararası Güvenlik Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye*. Ankara: Bilge.
- Kelkitli, F. A. (2022). *Uzbekistan's foreign policy under the Leadership of Mirziyoyev: Struggle to sustain autonomy*. istanbul: Marmara University Journal of Turkology.
- Kocatepe, Ö. F. (2022). *Türk Devletleri Tekilatı Politik ve Askerî Birlîi*. Ankara: Nobel yayın evi.
- Marlene, L. (2022). *Soft Power İn Central Asia, Cultural and Public Diplomacy after 2016*. Washington: Washington University.
- Mirziyoyev, Ş. (2022). *New Uzbekistan Strategy 2022-2026*. Taşkent: Foreign Policy Concept Of Uzbekistan.
- Niyazova, U. &. (2022). *New regulations in Uzbekistan effectively impose government control on NGOs*. Uzbekistan: the diplomat.
- Nye, J. S. (2005). *Soft Power, PublicAffairs*. Newyork: Newyork .
- Okur, M. A. (2011). *Yeni Çain Eiinden "Avrasya'nın Kalbi"ne Bakmak-Tarihten Gelecee Orta Asya'nın Jeopolitii Üzerine Deerlendirmeler*. Kazakistan: Ahmet Yesevi Üniversitesi.
- Rafaldhanis, M. R. (2023). *Yunita Fajarani ve Arya Dimas Kartanapura, "Enhancing Cross-Cultural Understanding Among ASEAN Youth*. Southeast Asia: Jurnal Alternatif-Jurnal Ilmu Hubungan Internasional.
- Republic of Uzbekistan. (2024). *Transport Connectivity Strategy*. Taşkent: MFA.
- Sait, s. (2013). "Özbekistan Dış Politikasını Oluşturan Temel Faktörler. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*.
- Şevket, Mirziyoyev. (2023). *New Uzbekistan Foreig Policy Vision*. Taşkent.
- Times, T. (2023). İran- Uzbekistan Explore Energy and Transport Cooperation. *Tehran Times* (s. 40-45). İran: Tehran Times.

Tuerdi, R. (2018). *Yeni İpek Yol Projesi ve Türkiye-Çin İşbirliği*. İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi.

Türksoy. (2024). *Türk Dünyası Kültürel Etkinlikleri Yıllığı*. Ankara: Türksoy.

YTB. (2025). *Türkiye Bursları İstatistik Raporu*. Ankara: YTB.

II ZANGEZUR

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

 +994 50 891 61 70 Samirgumbatov.1987@mail.ru www.indo-center.com

Rusların Qazax Bölgəsinə Köçürülməsi: XIX Əsrin Ortaları - XX Əsrin Əvvəlləri

Rəna ƏSƏDOVA⁷

Xülasə

XIX əsrin ortalarından etibarən Qazax qəzasında rus ailələrinin köçürülüb yerləşdirilməsi etno-demoqrafik vəziyyətə və regionun iqtisadi həyatında mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu. Rusiya hakimiyyəti nümayəndələrinin məqsədyönlü ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasəti nəticəsində bölgədə rus ailələrinin məskunlaşdırılması geniş miqyas aldı. Bu da yerli azərbaycanlı əhəlinin torpaqla təmin edilməsinə və ümumiyyətlə həyat şəraitinə ağır təsir göstərdi. Təqdim edilən məqalədə bu məsələlər çoxsaylı statistik materiallarla diqqətə çatdırılmışdır.

Açar Sözlər: Qazax Qəzası, Əhəlinin Sayı, Etnik Tərkibi, Rusların Köçürülməsi, İqtisadi Vəziyyət.

⁷ Doç. Dr., AMEA Tarix İnstitutu, ORCID: 0000-0002-0310-6201, renabeyler@gmail.com

Relocation of Russians to the Gazakh Region: Mid-19th Century – Early 20th Century

Summary

The resettlement of Russian families to the Gazakh region from the mid-19th century led to significant changes in the ethno-demographic situation and economic life of the region. As a result of the targeted Russification and Christianization policies pursued by the Russian authorities, the settlement of Russian families in the region became widespread. This had a significant impact on the land supply of the local Azerbaijani population and their overall living conditions. This article examines these issues using extensive statistical data.

Keywords: Gazakh Region, Population, Ethnic Composition, Settlement of Russians, Economic Situation.

1. GİRİŞ

İlk rus ailələrinin Qazax nahiyəsinə köçürülüb yerləşdirilməsi XIX əsrin 40-cı illərində başlanmışdı. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Qazax nahiyəsinə də ilk köçürülən ruslar rəsmi rus kilsəsi ilə problemləri olan təriqətçi və bədətçi ailələri idilər. Yeni köçürülmüş **təriqətçi rus ailələri** həmin vaxt Qazax nahiyəsində 3 yaşayış məntəqəsinin – *Qolovino, Mixaylovka və Novo-Dilican* kəndlərinin əsasını qoymuşdular. Daha sonrakı onilliklərdə rus təriqətçi ailələrinin köçürülməsi geniş miqyas aldı. Bu yeni təriqətçi rus ailələri də *Novo-Saratovka, Novo-İvanovka* adlı yaşayış məntəqələrini yaratdılar.

XIX əsrin 70-80-ci illərində Qazax qəzasında rus əhalisinin sayında və dini tərkibində baş vermiş dəyişikliklər diqqəti cəlb edir. Qazax qəzasında rus əhalisinin ümumi sayında azalma baş vermişdi. Həm də bu azalma bilavasitə daha öncədən bu bölgəyə köçürülmüş təriqətçi rus əhalisinin azalması hesabına baş vermişdi. Bu azalmanın əsas səbəbi Qafqaz canişinliyinin təşviqi ilə təriqətçi rus əhalisinin

1877-1878-ci illər müharibəsi zamanı Rusiyaya yeni birləşdirilmiş Qars vilayətinə köçüb getməsi idi. Lakin sonrakı illərdə də bu meyl davam etmişdi. Əvəzində pravoslav məzhəbinə mənsub slavyanların (rusların – R.Ə.) sayı XIX əsrin son – XX əsrin ilk onilliklərində sürətlə artmaqda idi.

Rusiya hakimiyyəti nümayəndələri Cənubi Qafqazın işğal edilməsi zamanından həyata keçirməyə başladığı yerli müsəlman-türk əhalini sıxışdırmaq, xristian, ilk növbədə erməni əhalini köçürüb yerləşdirməklə özünə dayaq yaratmaq siyasəti, sonrakı onilliklərdə dəyişikliklərə uğradı. Çarlıq Rusiyası XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycanın müsəlman-türk əhali yaşayan bölgələrə rus ailələrinin köçürülməsinə başladı və onlara çoxlu sayda imtiyaz və güzəştlər verdi, başlıca olaraq əsas dolanışq mənbəyi olan məhsuldar torpaqlarla bol-bol təmin etdi. Bu da sonrakı onilliklərdə bütün regionun, o cümlədən Qazax bölgəsinin etno-demoqrafik vəziyyətinə ciddi təsir göstərdi.

2. RUS AİLƏLƏRİNİN KÖÇÜRÜLMƏSİ

XIX əsrin ortalarında Qazax bölgəsinə köçürülən təriqətçi rus ailələrin – molokanların sayı haqqında ilk səhih məlumatlar kameral təsvirlərdə qeyd olunmuşdur. 1860-cı ilin kameral təsvirinə görə, həmin vaxt bütün Qazax nahiyyəsi üzrə ümumi əhali 6 633 ailədən ibarət idi və onlardan **51 ailə molokanlara aid idi** [1, s.23]. Lakin bu mənbədə əhalinin ümumi sayı haqqında məlumatlar əks olunmadığı üçün, həmin vaxt Qazax nahiyyəsində əhalinin ümumi sayını müəyyən etmək üçün 1873-cü il kameral təsvirindəki faktlara müraciət etmişik. 1873-cü il kameral təsvirində həm ailələrin, həm də əhalinin sayı ayrıca qeyd edilmişdir. 1873-cü il kameral təsvirinə görə, həmin il Qazax qəzasında rus təriqətçilər yaşayan 3 dövlət kəndində 144 ailə mövcud idi və onların ailə üzvlərinin sayı 1 741 nəfər idi [2, c.45]. Bu isə o demək idi ki, hər molokan ailəsi orta hesabla 12 nəfərdən ibarət imiş. 1860-cı il kameral təsvirində Qazax nahiyyəsində 51 molokan ailəsinin yaşadığı göstərilmişdir. Deməli, həmin vaxt bölgədəki rus əhalinin ümumi sayı 612 nəfər imiş.

1 sayılı cədvəl. XIX əsrin 70-80-ci illərində Qazax qəzasında əhalinin sayı və etnik tərkibi

	1873-cü il				1885-ci il			
	həyət	əhali			həyət	əhali		
		kişi	qadın	cəmi		kişi	qadın	cəmi
azərbaycanlı	6 852	26 468	25 076	51 544	7 035	27 680	26 023	53 703
erməni	2 658	13 558	10 858	24 416	3 088	16 507	13 987	30 494
təriqətçi rus	144	892	849	1 741	190	716	772	1 488
cəmi	9 654	23 918	18 797	77 601	10 313	27 242	22 782	85 685

13 il ərzində rus əhalisinin sayında bu kəskin artım ilk növbədə onunla əlaqədar idi ki, 1867-ci ildə Qazax qəzası təşkil edilən zaman, onun tərkibinə Qazax nahiyəsi ilə birlikdə Şəmsəddil nahiyəsi də qatılmışdı. Yəni orada yaşayan rus ailələri də 1873-cü il kameral təsvirində əks olunmuşdur. Həm də 1860-cı ilin kameral təsvirinə görə, Qazax nahiyəsində köçürülüb yerləşdirilmiş təriqətçi rus ailələrinin – molokanların cəmi 2 kənddə: Qolovinoda 22 ailə, Yeni Dilicanda 29 ailə olmaqla cəmi – 51 ailədən ibarət olması [1, s.23] əks olunmuşdur. Rus tədqiqatçısı A.D.Yeritsov isə həmin dövrdə ruslar yaşayan 3-cü kənddən Mixaylovkadan da bəhs etmiş, bu kəndin molokanlar tərəfindən XIX əsrin 40-cı illərində salındığını və Qafqaz canişini Mixail Vorontsovun şərəfinə belə adlandırıldığını bildirmişdir [2, c.44]. Bizim fikrimizcə, Qazax qəzasını qarış-qarış gəzib materiallar toplamış A.D.Yeritsovun yazdıqları daha etibarlı sayılmalıdır.

1880-ci illərdə Novo-Saratovka, Novo-İvanovka kəndləri Yelizavetpol (Gəncə – R.Ə.) quberniyasında aparılan sərhəd dəyişikliklərinə əsasən Qazax qəzasından alınıb Yelizavetpol (Gəncə – R.Ə) qəzasına verildi. Qolovino, Mixaylovka və Novo-Dilican kəndlərində yaşayan rus əhalisinin bir qismi: Qolovino kəndindən 20 ailə, Novo-Dilican kəndindən 13 ailə Qafqaz canişinliyinin təşviqi ilə həmin dövrdə Rusiyaya yeni birləşdirilmiş Qars vilayətinə köçüb getdi [2, c.44-45,46]. 1 sayılı cədvəldə əks olunmuş təriqətçi rus əhalisinin sayında azalmanın səbəbi məhz bu köçlərlə bağlı idi.

XIX əsrin 70-80-ci illərində Qazax qəzasında əhalinin sayında və milli tərkibində baş vermiş dəyişikliklər müəllif tərəfindən 1873-cü il və 1885-ci il üzrə kameral təsvirlərin statistik göstəriciləri əsasında tərtib edilmiş 1 saylı cədvəldə əks olunmuşdur. Cədvəldən aydın olur ki, 1873-cü ildə Qazax qəzasının əhalisi **77 601** nəfərdən ibarət idi. Bu dövrdə qəzada mövcud olan 127 kənd və 9 654 ailədən – həyətdən 78 kənddə və 6 852 həyətdə **51 544 nəfər azərbaycanlı əhali**, 44 kənd və 2 638 həyətdə **24 416 nəfər erməni əhali**, 5 kənd və 144 həyətdə **1 741 nəfər molo-kan – təriqətçi rus əhalisi** yaşayırdı. Cədvəldəki statistik məlumatları faizlə ifadə etdikdə aydın olur ki, 1873-cü ildə Qazax qəzasında ümumi əhalinin **66,4 faizi** azərbaycanlı əhali idi. Ermənilər qəza əhalisinin **31,4 faizini**, təriqətçi ruslar isə **2,2 faizini** təşkil edirdi.

1 saylı cədvəldən həmçinin aydın olur ki, 1885-ci ildə Qazax qəzasında əhalinin **62,6 faizini** azərbaycanlı əhali təşkil edirdi. Həmin vaxt qəza əhalisinin **35,6 faizi** ermənilərdən, **1,8 faizi** təriqətçi ruslardan ibarət idi. Erməni əhalinin sayındakı artım 1877-1878-ci illərdə Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında baş vermiş müharibə zamanı döyüş əməliyyatları baş verən ərazilərdən erməni əhalinin Cənubi Qafqaza, o cümlədən Qazax qəzasına köçüb məskunlaşması ilə əlaqədar idi.

Qazax qəzasında rus əhalisinin sayı 1877-ci ildəki 4 042 nəfərdən 1889-cu ildə 2 997 nəfərə kimi azalmışdı. Həm də bu azalma bilavasitə daha öncədən bu bölgəyə köçürülmüş təriqətçi rus əhalisinin azalması hesabına baş vermişdi. 1877-ci ildə Qazax qəzasında 4 024 nəfər təriqətçi yaşadığı halda, 1886-cı ildə Qazax qəzasının 4 rus yaşayış məntəqəsində cəmi 1 687 nəfər: Dilican kəndində – 372, Qolovino kəndində – 70, Köhnə Dilican kəndində – 45, Mixaylovka kəndində – 1 200 nəfər təriqətçi rus yaşamaqda idi [3, c.82]. Sonrakı illərdə də bu meyl davam etmişdi. 1889-cu ildə təriqətçi rusların sayı daha da azalaraq 1 570 nəfərə, 1897-ci ildə isə 1 390 nəfərə düşmüşdü. Əvəzində pravoslav məzhəbinə mənsub slavyanların (rusların – R.Ə.) sayı 1877-ci ildəki 18 nəfərdən artaraq, 1889-cu ildə 1 427 nəfərə, 1897-ci ildə isə 1 589 nəfərə çatmışdı.

Ümumiyyətlə, Qazax qəzasında rus əhalisinin sayı XIX əsrin ikinci yarısında qeyri-bərabər şəkildə dəyişirdi. Məsələn, 1860-1870-ci illərdə baş verən artımın ardınca, 1877-ci ildəki 4 042 nəfərdən 1889-cu ildə 2 997 nəfərə kimi azalmışdı. Həm də bu azalma daha öncədən bu bölgəyə köçürülmüş təriqətçi rus əhalisinin azalma-

sı hesabına baş vermişdi. 1877-ci ildə Qazax qəzasında 4 024 nəfər təriqətçi yaşadı. Halda, 1886-cı ildə Qazax qəzasının 4 yaşayış məntəqəsində 1 687 nəfər: *Novo-Dilican* kəndində – 372, *Qolovino* kəndində – 70, *Staro-Dilican* kəndində – 45, *Mixaylovka* kəndində – 1 200 nəfər təriqətçi rus yaşayırdı [3, c.82]. Sonrakı illərdə də bu meyil davam etmişdi. 1889-cu ildə təriqətçi rusların sayı daha da azalaraq 1 570 nəfərə, 1897-ci ildə isə 1 390 nəfərə düşmüşdü. Əvəzində pravoslav məzhəbinə mənsub slavyanların (rusların – *R.Ə.*) sayı 1877-ci ildəki 18 nəfərdən artaraq, 1889-cu ildə 1 427 nəfərə, 1897-ci ildə isə 1 589 nəfərə çatmışdı.

Qazax qəzasında rusların məskunlaşdırılması XIX əsrin ortalarında başlansa da, rus hakimiyyəti nümayəndələrinin fəal iştirakı ilə XX əsrin ilk illərində xüsusilə geniş miqyas almışdı. Bu dövrdə Qazax qəzasında *Alekseyevka*, *Yelizavetino*, *Zelyonaya Polyana* adlı yeni rus kəndləri salınmışdı [4, c.39]. 1902-ci ildə Yelizavetpol (Gəncə – *R.Ə.*) quberniyasında 8 089 nəfər [5, c.145-146], 1909-cu ildə isə 11 844 nəfər [6, c.39] rus yaşayırdı.

1910-cu ildə Yelizavetpol quberniyasının qərb bölgəsinə, o cümlədən Qazax qəzasına daha 772 nəfər rus köçürüldü. 1911-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, Qazax qəzasında 1 765 rus məskunlaşmışdı. Onlara 14 sahədə 24 732 desyatın yararlı torpaq ayrılmışdı [4, c.25,26] və bu göstəriciyə görə Qazax qəzası Yelizavetpol qəzasından sonra ikinci yeri tuturdu. **1914-cü il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, Qazax qəzasında 6 119 nəfər rus yaşayırdı [7, c.239-240] ki, bu da qəza əhalisinin 4,5 faizini təşkil edirdi.**

“1917-ci il üçün Qafqaz təqvimi”ndə də hər polis sahəsi üzrə kənd cəmiyyətlərinin və onlara daxil olan yaşayış məntəqələrinin adları əks olunmuşdur [8, c.57-59]. Bu mənbəyə görə Qazax qəzasının birinci polis sahəsində ***Alekseyevka və Yelizavetinka kənd cəmiyyətləri*** mövcud idi. Alakseyevka kənd cəmiyyətinə 2 yaşayış məntəqəsinə *Alekseyevka*, *Zelyonaya Polyana kəndləri* daxil idi, mərkəzi Alakseyevka kəndi idi. Alekseyevka kəndi müstəqillik dövründə Həsənsu, Zelyonaya Polyana isə Sovet dövründə Kalininkənd, müstəqillik dövründə isə Vurğun qəsəbəsi adlanmışdır. Yelizavetinka kənd cəmiyyətinə isə 1 yaşayış məntəqəsi daxil idi, mərkəzi Yelizavetinka kəndi idi.

Qazax qəzasının üçüncü polis sahəsində də ***Mixaylovka və Novo-Dilican kənd cəmiyyətləri*** mövcud idi. Mixaylovka kənd cəmiyyətinə 3 yaşayış məntəqəsi: *Mixay-*

lovka, Yuxarı Çəmbərək, Aşağı Çəmbərək kəndləri daxil idi, mərkəzi Mixaylovka kəndi idi. Novo-Dilican kənd cəmiyyətinə də 2 yaşayış məntəqəsi: Novo-Dilican, Qolovino kəndləri daxil idi, mərkəzi Novo-Dilican kəndi idi.

Birinci dünya müharibəsi ərafəsi və dövründə Qazax qəzasında əhalinin sayında və etnik tərkibində xeyli dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişikliklər “1914-1917-ci illər üzrə Qafqaz təqvimi”nin statistika bölümündə verilmiş məlumatlar əsasında tərtib edilmiş 2 saylı cədvəldə əks olunmuşdur.

2 saylı cədvəldəki statistik göstəricilərdən bəlli olur ki, XX əsrin ilk onilliklərində Qazax qəzası çoxmillətli region olaraq qalırdı. “Qafqaz təqvimi”ndə əks olunmuş Birinci dünya müharibəsi ərafəsinə və dövrünə aid statistik məlumatlar bunu aydın şəkildə göstərir.

2 saylı cədvəl. Birinci dünya müharibəsi ərafəsi və dövründə Qazax qəzasında əhalinin sayı və etnik tərkibi

İllər	Əhalinin Ümumi Sayı	O Cümlədən		
		Azərbaycanlılar	Ermənilər	Ruslar
1913	132 190	65 888	59 199	5 858
1914	134 546	66 908	60 120	6 119
1915	135 643	67 579	61 190	6 037
1916	137 049	68 016	61 747	6 428

2 saylı cədvəldən aydın olur ki, Qazax qəzasında əhalinin etnik tərkibi çoxmillətli idi və əsas yeri azərbaycanlı əhali tutsa da, ermənilərin və rusların sayı da artmaqda idi. “1914-cü il üçün Qafqaz təqvimi”ndə verilmiş Qafqaz diyarında əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında 1913-cü il yanvarın 1-nə olan məlumata görə, həmin vaxt Qazax qəzasında, Qazax şəhəri ilə birlikdə 132 190 nəfər əhali yaşayırdı ki, onların 65 888 nəfəri (49,8 faizi) azərbaycanlı (mənəbdə müsəlman dağlı, müsəlman kürd, müsəlman şiə, müsəlman sünni kimi qeyd edilmişdir – R.Ə), 59 190 nəfəri (44,8 faizi) erməni, **5 852 nəfəri (4,4 faizi) rus**, qalanları da gürcü və digər Avropa xalqlarının nümayəndələri idilər [9, c.118-119].

“1915-ci il üçün Qafqaz təqvimi”ndə verilmiş Qafqaz diyarında əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında 1914-cü il yanvarın 1-nə olan məlumata görə Qazax şəhərində,

Qazax qəzası ilə birlikdə əhalinin etnik tərkibi çoxmillətli idi və əsas yeri azərbaycanlı əhali tutsa da, ermənilərin və rusların sayı da artmaqda idi. Həmin vaxt Qazax qəzasında, Qazax şəhəri ilə birlikdə 134 546 nəfər əhali yaşayırdı ki, onların 66 908 nəfəri (49,7 faizi) azərbaycanlı (mənbədə müsəlman dağlı, müsəlman kürd, müsəlman şiə, müsəlman sünni kimi qeyd edilmişdir – R.Ə.), 60 120 nəfəri (44,7 faizi) erməni, **5 858 nəfəri (4,3 faizi) rus**, qalanları da gürcü və digər Avropa xalqlarının nümayəndələri idilər [7, c.230-233].

“1916-cı il üçün Qafqaz təqvimi”ndə verilmiş Qafqaz diyarında əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında 1915-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə Birinci dünya müharibəsi başladıqdan sonra keçən müddət ərzində Qazax qəzasında əhalinin sayında və etnik tərkibində ciddi dəyişikliklər baş verməmişdi. Qəza əhalisi çoxmillətli olaraq qalırdı. Həmin vaxt Qazax qəzasında (Qazax şəhəri ilə birlikdə) 135 643 nəfər yaşayırdı ki, onların 67 579 nəfəri (49,8 faizi) müsəlman, yəni azərbaycanlı, 61 190 nəfəri (45,1 faizi) erməni, **6 037 nəfəri (4,5 faizi) rus**, qalanları da gürcü və digər xalqların nümayəndələri idilər [10, c.38-41].

“1917-ci il üçün Qafqaz təqvimi”ndə verilmiş Qafqaz diyarında əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında 1916-cı il yanvarın 1-nə olan məlumata görə Qazax qəzasında əhalinin sayında və etnik tərkibində ciddi dəyişikliklər baş verməmişdi. Qəza əhalisi çoxmillətli olaraq qalırdı. Həmin vaxt Qazax qəzasında (Qazax şəhəri ilə birlikdə) 137 049 nəfər yaşayırdı ki, onların 68 016 nəfəri (49,6 faizi) azərbaycanlı, 61 747 nəfəri (45 faizi) erməni, **6 428 nəfəri (4,7 faizi) rus**, qalanları da gürcü və digər xalqların nümayəndələri idilər [8, c.190-193].

1913-cü və 1916-cı illərin etno-demoqrafik göstəricilərinin müqayisəsi göstərir ki, Qazax qəzasında (Qazax şəhəri ilə birlikdə) rus əhalisinin sayı bu dövr ərzində **5 852 nəfərdən 6 428 nəfərə qədər artmışdı**.

3. RUSLARIN KÖÇÜRÜLMƏSİNİN İQTİSADI VƏZİYYƏTƏ TƏSİRİ

Rusiya hakimiyyəti nümayəndələri Cənubi Qafqazın işğal edilməsi zamanından başlayaraq müsəlman-türk əhali yaşayan bölgələrə köçürdüyü xristian əhaliyə çoxlu sayda imtiyaz və güzəştlər etmiş, başlıca olaraq əsas dolanışiq mənbəyi olan məhsuldar torpaqlarla bol-bol təmin etmişdilər. Bu da sonrakı onilliklərdə bütün re-

gionun, o cümlədən Qazax bölgəsinin etno-demoqrafik vəziyyətinə ciddi təsir göstərmişdi. Rusiya çarı I Nikolayın 21 dekabr 1849-cu il tarixli fərmanı ilə Cənubi Qafqaza köçürülən xristian ailələrə 30-60 desyatin torpaq sahəsi verilməsi müəyyən edilməsi bu baxımdan olduqca xarakterik addım idi.

Qafqaz canişininin 1852-ci ildə verdiyi sərəncama görə isə Rusiyanın daxili quberniyalarından Yelizavetpol qəzasına (həmin vaxt Qazax və Şəmşəddil nahiyyələri bu qəzanın tərkibində idi – *müəlliflər*) köçürülən *rus ailələrinin hər birinə həmin fərmanda müəyyən edilmiş yuxarı hədd, yəni bilavasitə 60 desyatin torpaq sahəsi* verilməsi qərarlaşdırılmışdı. Daha öncə Cənubi Qafqaza köçürülən *alman ailələrinin hər birinə 35 desyatin torpaq sahəsi* ayrıldığı [4, c.107] nəzərə alınarsa, yeni köçürülən rus ailələrinə 2 dəfəyə qədər daha böyük əkin sahəsi verildiyi, bununla da mərkəzi quberniyalardan rus ailələrinin Cənubi Qafqaza köçməyə təşviq edilməsi aydın görünür.

Molokanlarda həyatı, bağ-bostan yerləri və dəyirmanın yerləşdiyi yerdən başqa qalan ərazilər – əkin yerləri və biçənlər hər il yenidən bölüşdürülürdü. Buraya gəldikləri ilk ildə molokanlar əkin yerlərini kişi başına bərabər bölüşdürmüşdülər. Biçənək sahələri də fərq qoyulmadan bütün kişi əhalisi arasında bərabər bölünürdü. Sonradan bütün vergi və mükəlləfiyyətləri ödəyən rus ailələri, hətta yaşı az olsa belə kişi cinsindən olan ailə üzvlərin üçün torpaq sahəsi tələb edə bilirdilər. Əkin sahələrinin və biçənlərin bu cür – ailə başçısının torpaq sahəsi almaq üçün tələb etdiyi kişilər arasında bölünməsi, qismən ermənilərin tətbiq etdikləri “hampa-çərək” üsuluna bənzəyirdi.

“Hampa – çərək” sözü ermənicə “hampa” – “qaldırmaq” və türkcə “çərək” – “dördü bir” sözlərindən yaranmışdır. Bu üsul, ümumən “təsərrüfatı qaldırmaq” və “hissələrə bölmək” mənasını verirdi. Torpaqlar kifayət qədər bol olduqda, aydındır ki, ailənin maddi vəziyyəti işçi qüvvəsindən, yəni ailədə işləyə bilənlərin sayından asılı olurdu. Üzvləri çox olan ailə azsaylı ailədən müqayisə olunmaz dərəcədə zəngin idi. Evlənmiş oğlanlarını ayırmayıb onlarla birlikdə yaşayan ailə varlanır və güclənirdi. Lakin öz torpaq payı və işçi qüvvəsi ilə ayrı-ayrı ailələrə bölünənlər isə “çərəkləşirdi”. Müəyyən müddətdən sonra “çərək” ailələr varlanıb “hampa” ola bildiyi kimi, bunun əksi də baş verə bilirdi.

Varlı ailələr hörmət qazandığına görə, “hampa” sözü də kəndlilər arasında hörmət qazanmağa başlamışdı. Ailənin zənginliyi isə əkilən torpaq sahəsinin miqdarı və kotanın olub-olmaması ilə ölçülürdü. O ailə ən hörmətli sayılırdı ki, çətinlik çəkmədən əkinə 10-12 cüt öküz və kotan, 10-a qədər əkinçi çıxara bilsin. Hampa ailənin gücünü ifadə etmək üçün bu cür ailə nümunə rolunu oynamağa başlamışdı. Müxtəlif kəndlərdə ailə başına düşən torpaq sahəsi müxtəlif olduğuna görə, “hampa” vahidinə düşən əkin sahəsi də müxtəlif idi: 1 hampa ailəsinə bəzi kəndlərdə 10 desyatin, digərlərində isə 20 desyatin əkin sahəsi düşürdü.

“Hampa-çərək” sistemi ilə molokanlardakı torpaq bölgüsü arasındakı fərq isə ondan ibarət idi ki, “hampa-çərək” üsulunda bölgü zamanı təkcə iş qabiliyyətli kişilərin sayı deyil, həm də iş heyvanlarının və kotanın da sayı nəzərə alınır.

Yelizavetpol quberniyasında iqtisadi həyata dair çoxsaylı məqalə və əsərlərin müəllifi İ.Seqalın hesablamalarına görə, XIX əsrin sonunda Yelizavetpol (Gəncə – R.Ə.) quberniyasında məskunlaşdırılmış rus ailələrinin sərəncamında 44 795 desyatin torpaq sahəsi var idi və hər ailəyə düşən torpaq sahəsi isə 19,2 – 76,3 desyatin arasında dəyişirdi [11, c.3]. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Qazax qəzasında həmin dövrdə yerli azərbaycanlı kəndli ailələrinin 72,6 faizinin torpaq payı 0,5 – 2 desyatin arasında idi.

Buna baxmayaraq, rus hakimiyyəti nümayəndələri sonrakı onilliklərdə də Qazax qəzasında yerli azərbaycanlı kəndli ailələrinin torpaqları hesabına rusların məskunlaşdırılmasını davam etdirirdi. Belə ki, 1902-ci ildə qəzanın Tovuzkənd adlı yaşayış məntəqəsi yaxınlığında yerləşən və Atamağalı, Tatlı və Köhnə Qışlaq kəndlərinin əhalisinin qışlaq kimi istifadə etdiyi Quramyeri 1902-ci ildə rusların məskunlaşdırılması üçün ayrılmışdı [4, c.155].

4. NƏTİCƏ

Rusiya hakimiyyəti nümayəndələrinin təqdim etdikləri rəsmi statistik məlumatlara görə, 1913-cü ildən 1916-cı ilə kimi Qazax qəzasında əhalinin ümumi sayı 4859 nəfər artmışdı ki, bu artımın da cəmi 2 128 nəfəri azərbaycanlı əhalinin payına düşürdü. Həmin dövrdə erməni əhalinin sayı 2548 nəfər, rus əhalinin sayı isə 540 nəfər artmışdı. Bu da artıq yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi, çarlıq Rusiyasının 100

ildən artıq müddətdə Şimali Azərbaycanda və bütövlükdə Cənubi Qafqazın bütün müsəlman-türk əhali yaşayan bölgələrində inadla həyata keçirdiyi xristianlaşdırma, ruslaşdırma siyasətinin bariz nəticəsi idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Qazax nahiyyəsinin Kameral təsviri. 1860-cı il (Tərcümə, tərtib, ön söz və qeydlərin müəllifi Nazir Əhmədli). Bakı: "Elm və təhsil", 2018, 428 s.
2. Ерицов А.Д. Экономический быт государственных крестьян Казахского уезда, Елисаветпольской губернии // Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края. Том 2, вып. 3. Тифлис: Тип. А. А. Михельсона, 1886, 265 с.
3. Кавказский календарь на 1908 г. Тифлис: Гл. упр. Кавказ. Наместника, 1907, Приложение
4. Багиров Ф.Э. Переселенческая политика царизма в Азербайджане (1830-1914 гг.). М.: Маросейка, 2009, 704 с.
5. Канадеев И.Н. Очерки Закавказской жизни. Т.1, СПб, 1902
6. Отчет о служебной поездке на Кавказ помощника начальника Переселенческого управления И.И.Тхоржевского, июнь 1909 г. СПб, 1909
7. Кавказский календарь на 1915 г., отд. стат., с.239-240
8. Кавказский календарь на 1917 г., отд. стат., с.57-59
9. Кавказский календарь на 1914 г., отд. стат., с.118-121
10. Кавказский календарь на 1916 г., отд. стат., с.38-41
11. Сегаль И.Л. Русское поселение в Елисаветпольской губернии // «Кавказ», 13.02.1890

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

☎ +994 50 891 01 70 ✉ Samir.gumbatov.1987@mail.ru 🌐 www.inds-center.com

Mehri Rayonunun Tarixi

Fərəcov ŞƏFAYƏT⁸

Xülasə

Bu məqalədə Batı Azərbaycan”da yer alan Zəngəzur ilçəsinin Mehri bölgəsinin tarixi, stratejik konumu və nüfus sayısı arxiv materiallarınınə dayalı incelenmişdir. Ayrıca məqalədə. Aras Mehri boyunca olan Nahçıvan iləşinin tarixi və stratejik konumu da araştırılmışdır.

Açar Sözlər: Zəngəzur, Araz, Dəhliz, Qərb, Dəmir Yolu, Sərhəd Xidməti, Milli, Qəza, Qəsəbə, Kənd, Şəhər.

Azerbaijanis of the World: History - Demography, Department of Azerbaijani History (Faculties of Natural Sciences), BSU

Summary

The article is dedicated to the study of the historical names of the territories of the Zangezur district, located in the Western Azerbaijan region, for the first time in Azerbaijani historiography, covering ancient times and the XIX-XXI centuries. It examines the length of the Zangezur corridor, the history of the railway passing

⁸ Doç. Dr., BDU-nun Azərbaycan Tarixi (Təbiət Fakültələri Üzrə) kafedrası nəzdində Dünya Azərbaycanlıları: Tarixi-Demografiya elmi tədqiqat laboratoriyası, ORCID: 0000-0002-9092-7349, shefayetnuvedi@list.ru

through the corridor, and the establishment of the Mehri border service. Additionally, information is provided on the toponyms of settlements located along the Araz River in the Zangezur and Nakhchivan regions. The article also expresses an opinion on the closure of the Zangezur corridor because of the conflict that began in the late XX century and continues in the XXI century, considering it a historical injustice.

Keywords: West, Zangezur, Corridor, Araz, Administrative-Territorial Division, National Composition, Township, Village, Village Council, City, Census of the Population.

1. GİRİŞ

Zəngəzur Azərbaycanın ən böyük vilayətlərindən biridir. Vilayətin tarixi çox qədimdir. Zəngəzur Cəngizor sözünün etimologiyasıdır. (Şəfayət Fərəcov. Zəngəzur dəhlizi. Geostrategiya jurnalı. Bakı-2025. №2(86) səh. 99). Zəngəzurun mərkəzi hissəsində yerləşən Mehri rayonu tarixinin öyrənilməsi müasir dövrdə ən aktual problemlərdən biridir. Problemdir! Ona görə ki, əzəli Azərbaycan ərazisi olan bölgə bütün aspektlərdə, istər arxioloji, istər tarixi, istər coğrafi, istər siyasi baxımda elmi tədqiqatlardan kənar qalmışdır.

Mehri rayonunun tarixi dəqiq deyil. Ehtimal edilir ki, rayonun tarixi Mehri qalasının tikilməsi tarixindən başlanır. Qala Araz çayının sol sahilində 4 km-lik məsafədə yerləşən hündür dağın üzərində tikilmişdir. Tarixi məlum olmasa da XXII əsrin I rübündə qalanın səlcuqlar tərəfindən dağıdılması faktı məlumdur. Sonralar bərpa olunaraq yenidən əvvəlki halına salınmışdır. Qala dairəvi şəkildə inşa edilib və müdafiə xarakterlidir. Qalanın yuxarı hissəsində mazğallar(ox atmaq və digər hərbi sursatların istifadə olunması üçün xüsusi dəliklər) düzəldilmişdir. Bu da onu sübut edir ki, qala müdafiə üçün inşa edilib. Qalanın inşa üslubu Qafqaz Albaniyası ərazisində olan digər qalalarla, Babək qalası, Xanazər qalası və s. qalalar ilə eynilik təşkil etməsi onun albanlara məxsus olmasına dəlilət edir. Təbii ki qala ətrafında yaşayan əhali qalada qulluq edən əsgərlərin ailələri idilər və milliyyətcə albanlar idilər. Bu ailələr tərəfindən yaşayış məskənlərinin salınması və zaman-zaman sayının artması, əsgər ailələrindən başqa yadelli işğalçılardan

qorunmaq üçün qala ətrafında yerləşən digər ailələrin köçməsi səbəbindən Mehri iri yaşayış məskəninə çevrildi. Qalanın xarabalıqları indiki Mehri rayonunun ərazisində yüksəklik ərazidə bu gün də durur.

2. MEHRİ RAYONUNUN TARİXİ

Mehri rayonunun adını ermənilər dəyişdirərək Meğri adlandırırlar. Meğ- ermənica bal deməkdir. Yəni ballı dərə. Tamamilə yanlışdır. Mehri rayonunun adı qədim Mehri qalasının adından götürülüb. Qalanın Mehri adlanmasının səbəbi isə qədim Albanyada məşhur Mehr nəslinin qalanın inşa edilməsində, ərazidə hökmdarlıq etməsinə rəğmən adlandırılıb. Mehr nəslinin Azərbaycanda mövcud olan məşhur tayfalardan biri olmasını görkəmli tarixçi Ziya Bünyadov tarixi mənbələrə əsaslanaraq təsdiq edir. “Varaz-Trdat III -Mehr nəslindən olan alban knyazları sülaləsinin axırıncı nümayəndəsidir”. (Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 2007. səh. 204.)

Mehri Zəngəzurdə ən qədim mənbələrdə adı çəkilən yaşayış məskənidir. Hətta qədim mənbələrdə Mehri dövlət kimi də qeyd edilir. Assur hökmdarları I Tukulti-Ninurta, I Tiqlatpalasar və II Adadnerari e.ə. XIII - IX əsrlərdə Sanqibuti və Armarili vilayətlərinin sərhədində, Urmiya gölündən şimalda yerləşən Mehri adlı ölkəni viran qoyduqlarını, sərvətlərini, var yoxlarını daşıyıb apardıqlarını yazırdı. E.ə. XIII əsrə aid hett mətnlərində də hurri icmalarından birinin başçısı olmuş Urhi-Teşubun Mehrinin çarı ilə müqavilə bağlaması göstərilir. Assur kitabələrində Mehri sakinlərinin kuti hərbi tayfa ittifaqının əsas hərbi qüvvələrindən biri olduğu qeyd edilir. Mənbədə Mehri “Мехри» kimi qeyd edilir. (И. М. Дьяконов.)

Qala hal-hazırda demək olar ki, tamamilə uçulub-dağılmış vəziyyətdədir. Yalnız qalanın dairəvi bünövrəsi qalır. Qalanın albanlara məxsus olduğu üçün ermənilər onu bərpa etmirlər. Günü-gündən genişlənən Mehri ərazisində əhalinin artması ilə yanaşı yeni tikililərin, məbədlərin sayı da artmağa başladı. Onlardan biri Müasir şəhərin dağa söykəndiyi yerdə tikilən məbəddir. Kərpicdən tikilən məbədi ermənilər kilsəyə çevirib Surb-Astvaçaçin adlandırıb, tikilmə tarixini isə 1673-cü ilə aid edirlər. Daha qədim dövrlərə aid olan məbədin baş tərəfi 8 tağlı günbəzdən ibarətdir. Günbəz hissəsini qoparıb yerdə yerləşdirsə tipik 8 guşəli konusvari türk

çadırı formasında olar. Yəni tikilinin erməni kilsəsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Yeri gəlmişkən Alban kilsəsinin erməni kilsəsindən asılı vəziyyətə düşdüyü tarixə nəzər yetirmək yaxşı olardı.

Varaz Trdatın oğlu II Vardan pavlikan idi. Buna görə həbs olunub Bizansa aparılmışdı və neçə il orda əsir qalmışdı. Pavlikan sözü Beyləqanlı deməkdir. Konstantin adlı bir beyləqanlı bu hərəkəti yaradıb. Pavlikanlar inanırdılar ki, Adəm əslində almanı yeyərkən günah işləməyib, Bakirə Məryəmi müqəddəsləşdirmək lazım deyil, xaça ibadət etmək bütpərəstlikdir. Son alban hökmdarı II Varaz Trdatın ölümündən sonra kilsənin erməni kilsəsinə bağlılığı daha da çoxalır. Katolikos Samuel (877-893) və IV İohann (893-902) nisbətən ermənilərdən azad idi. Katolikos Sahak (929-947) açıq şəkildə xalkedonçu idi və özünü müstəqil sayırdı. Ondan sonra gələn Qagik (948-962) də bu müstəqillik ideyasını dəstəkləyirdi. Hətta 958-ci ildə erməni katolikosu I Ananiya ilə mübahisə aparmışdı ki, biz müstəqil olmalıyıq, erməni kilsəsində olmamalıyıq. Bundan sonra Albaniya kilsəsi Ermənistan kilsəsinin bir arxiyepiskopluğuna çevrilir.

1920 –ci ilin noyabrın 30-da Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra dekabr ayından başlayaraq 5 ay müddətində Zəngəzur qəzasından və digər Azərbaycan torpaqlarından zorla qoparılaraq ermənilərə bağışlandı. Mehri rayonu 1930-cı il sentyabr ayının 9-da Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yaradıldı.

Ümumiyyətlə Ermənistan SSR-in yaradılması üçün 1920-1930-cu illər ərzində Naxçıvan və Zəngəzur ərazilərindən əlavə olaraq 657 kv.km ərazi verilmişdir. 1930-cu ilin sentyabrın 9-da Ermənistan SSR ərazisinin yeni-inzibati bölgüsü – rayonlaşdırılması haqda qərar verilir. Bunun nəticəsində Naxçıvan ərazisindən-Qurdqulaq, Şərur rayonu ərazisindən- Horadiz, Şahbuz rayonu ərazisindən Oğvin, Arxac, Almalı, İtqıran, Sultanbəy, Ordubad ərazisindən -Qarçıvan (Aqarak), Kilid kəndinin bir hissəsi, Aldərə, Lehvaz, Astazur, Nüvədi kəndləri Ermənistan SSR ərazisinə daxil edilir.

18 fevral 1929-cu ildə Zaqafqaziya Mərkəzi İcraə Komitəsinin Qərarı ilə Nüvədinin, sonra isə sərhəd boyu kəndlərin Astazur, Aldərə, Qarçevan və Kilid kəndinin ərazisinin bir hissəsinin Ermənistana verilməsi ərazi məsələsi ilə yanaşı Ermənistan və Rusiya üçün siyasi əhəmiyyəti daha böyükdür. Uzaq düşünülmüş

bu siyasət Azərbaycanı Naxçıvandan və Türkiyədən ayrı salaraq öz mənfur niyyətlərini həyata keçirmək idi ki, bu gündə həmin siyasətin acısını Azərbaycan, o cümlədən də Bütün türk dünyası çəkir.

Bu gün demək olar ki, dünya dövlətlərini, o cümlədən də bölgə dövlətlərini və bütün Türk dövlətlərini maraqlandıran, həm siyasi mənada, həm də iqtisadi mənada, Zəngəzur dəhlizi məsələsidir. Koridorun gündəmdə olması XX əsrin 20-30-cu illərində baş verən tarixi ədalətsizliyin nəticəsidir.

3. ƏRAZISI VƏ ƏHALISI

Mehri rayonu Zəngəzurun ən cənubunda Araz çayının sol sahili boyu yerləşir. Ərazisi 664 kv.km-dir. Rayon mərkəzi şəhər tipli Mehri qəsəbəsidir. 1970-ci il məlumatına görə rayonun ərazisində 2 şəhər tipli qəsəbə, 8 kənd soveti, yaşayış məntəqələrinin sayı 18-dir. Əhalisi 11 min nəfərdir. (Армянская ССР. Административно-территориальное деление. На 1-ое мая 1971 года. Издание четвертое. Издательство «Айастан» Ереван 1971.)

Dəniz səviyyəsindən cəmi 600 m hündürlükdə yerləşən ərazi Azərbaycanın ən isti guşələrindən biridir. Orta illik temperatur 24 dərəcə, yay aylarında hərarət hətda 40 dərəcəyə qədər yüksəlir. Mehri rayonunun mərkəzi Mehri şəhəridir. Şəhərin ərazisi 3 kv km., Araz çayına qədər olan məsafə 9 km, İrəvan şəhərinə qədər olan yolun uzunluğu isə 380 km., Bakı şəhərinə qədər olan yolun uzunluğu 422 km.-dir. Şəhər əhalisi inzibati idarələrdə, konserv zavodlarında, səhiyyə sahəsində, ticarət mərkəzlərində və digər xidmət sahələrdə çalışırlar. Şəhərdə yaşayan əhalinin sayı 4580 nəfər olmuşdur. (2011-ci il). Rayona tabe olan Qarçevan (Aqarak) şəhərinin ərazisi 2,5 kv.km.-dir Əhalisi 5234 nəfərdir. (2022-ci il). Şəhər əhalisi əsasən mis mədənində çalışır. Qeyd etmək lazımdır ki, İran İslam respublikasını Ermənistanla birləşdirən avtomobil yolu Qarçivan (Aqarak) ərazisindən keçir. İki şəhər, Mehri və Qarcevandən (Aqarak) başqa rayon ərazisində yerləşən Nüvədi, Astazur, Aldərə, Lehvaz, Vartanizor, Lök kəndlərinin əhalisi əsasən maldarlıqla və bağçılıqla məşğul olurdular. Rayonun ərazi cəhətdən ən böyük olan kəndi Nüvədi kəndidir. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı apardığı soyqırım nəticəsində 1988- ci ilin noyabr ayının 20-dən dekabrın sonunadək Qərbi

Azərbaycan ərazisinin 20 rayonu əhatə edən 160 kəndindən azərbaycanlıları vəhşicəsinə qovub çıxarmışlar. Ermənistan SSR-də yalnız Nüvədi kəndi 1991-ci il avqustun 8-dək kətdə qalaraq mübarizə aparmışlar.

Çar Rusiyası dövründə keçirilən bütün siyahıyaalmalarda Qərbi Azərbaycan ərazisində yaşayan azərbaycanlıların sayı, milli mənsubiyyəti bilərəkdən təhrif olunur, sayları azaldılır, milliyətləri dəyişdirilir. Buna sübut kimi dövlət qurumları tərəfindən keçirilən və çap edilən sənədləri göstərmək olar. Məsəl üçün Qafqaz kalendarının 1894- cü ilə aid buraxılışda əhalinin sayı bölməsindəki məlumatında Aldərə kəndində 1077 nəfər tatar yaşadığı qeyd olunur. (Настопный Кавказский Календарь на 1894 годъ) 1912 ci il üçün verdiyi məlumatda isə (Настопный Кавказский Календарь на 1912 годъ) Mehri rayonu Aldərə kəndində əhalinin sayı 1958 nəfər, bütün əhali erməni kimi qeyd edilir. Əhalinin artımı 881 nəfər olmuşdur. 18 il ərzində Aldərə əhalisinin erməniləşdirilməsi ona dəlalat edir ki, əhali ya məhv edilmiş, köçürülmüş, ya da verilən məlumatlar həqiqəti əks etdirmir.

4. NƏTİCƏ

Dünya tarixşünaslığında, rus, qədim yunan, ərəb və digər mənbələrdə verilən faktları, statistik məlumatlarda Zəngəzur (Cəngizor) tarixini araşdırdıqda belə nəticəyə gəlmək olur ki, göstərilən Vilayət Azərbaycanın tarixi ərazisidir. Ermənilərin Zəngəzura, Mehriyə digər Azərbaycan ərazilərinə ruslar tərəfindən köçürülməsi XIX əsrin ortalarından başlamışdır. Yuxarıda göstərilən faktlar əsasında tam əminliklə demək olar ki, Zəngəzur əzəli Azərbaycan torpağıdır. Xüsusulə qeyd etmək lazımdır ki, e.ə. XIII_IX əsrlərdə ərazisinin genişliyinə və əhalinin çoxluğuna görə Mehri hətdə dövlət kimi qeyd olunur. Tarix boyu xalqımıza qarşı aparılan genosid siyasəti nəticəsində hal-hazırda nəinki Zəngəzur ərazisində, bütün əzəli Azərbaycan torpağı olan Qərbi Azərbaycan ərazisində birdənə də olsun azərbaycanlı yaşamır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ziya Bünyadov. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı 2007. səh. 204.
2. Şəfayət Fərəcov. Zəngəzur dəhlizi. Geostrategiya jurnalı. Bakı-2025. №2(86) səh. 99
3. И. М. Дьяконов. Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту Предисловие, разделы I-III – Вестник древней истории, № 2, 1951 г. Раздел IV - Вестник древней истории, № 3, 1951 г.)
4. Армянская ССР. Административно-территориальное деление. На 1-ое мая 1971 года. Издание четвертое. Издательство «Айастан» Ереван 1971.
5. Настопный Кавказский Календарь на 1894 годъ.
6. Настопный Кавказский Календарь на 1912 годъ.

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

+994 50 891 01 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.indo-center.com

Information Warfare and Regional Security: In the Context of the Zangezur Corridor

Elvin TALISHINSKY⁹

Abstract

This article examines how information warfare influences the state and dynamics of regional security in the South Caucasus, using the communication and political processes unfolding around the Zangezur Corridor as a case study. It focuses on the media and diplomatic strategies of key actors-Azerbaijan, Armenia, Iran, Türkiye, and Russia-as well as the role of global players such as the European Union and the United States in shaping and interpreting narratives related to this project. Particular attention is paid to how information flows, propaganda campaigns, disinformation, and digital technologies become tools for influencing public opinion, political decisions, and international negotiations. It also explores the opportunities associated with creating a resilient information environment: developing a culture of media literacy, creating mechanisms for transparent communication between countries, and strengthening international cooperation in cyber and information security. Thus, the paper offers a comprehensive view of the information dimension of regional security in the South Caucasus, emphasizing

⁹ Assoc. Prof. Dr., Azerbaijan University, ORCID: 0000-0001-5318-5537, elvin.talishinsky@au.edu.az

that, in the context of hybrid conflicts, information policy is becoming a key tool for ensuring stability, trust, and strategic balance in the region.

Keywords: Zangezur Corridor, Regional Security, South Caucasus, Azerbaijan, Armenia, Geopolitics, Transport Integration.

İnformasiya Müharibəsi və Regional Təhlükəsizlik: Zəngəzur Dəhlizi Kontekstində

Xülasə

Bu məqalədə Zəngəzur dəhlizi ətrafında cərəyan edən kommunikasiya və siyasi proseslərdən nümunə götürərək Cənubi Qafqazda informasiya müharibəsinin regional təhlükəsizliyin vəziyyətinə və dinamikasına təsiri araşdırılır. Tədqiqatda əsas aktorların – Azərbaycan, Ermənistan, İran, Türkiyə və Rusiyanın – media və diplomatik strategiyalarına, eləcə də Avropa İttifaqı və ABŞ kimi global oyunçuların bu layihə ilə bağlı povestlərin formalaşmasında və şərh edilməsində roluna diqqət yetirilir. Həmçinin informasiya axınları, təbliğat kampaniyaları, dezinformasiya və rəqəmsal texnologiyaların ictimai rəyə, siyasi qərarlara və beynəlxalq danışıqlara təsir alətinə çevrilməsinə xüsusi diqqət ayrılır. Məqalədə davamlı informasiya mühitinin yaradılması ilə bağlı imkanlar da araşdırılır: media savadlılığı mədəniyyətinin inkişafı, ölkələr arasında şəffaf ünsiyyət mexanizmlərinin yaradılması, kibertəhlükəsizlik və informasiya təhlükəsizliyi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi. Beləliklə, məqalədə Cənubi Qafqazda regional təhlükəsizliyin informasiya ölçüsünə hərtərəfli baxış təqdim edilir və vurğulanır ki, hibrid münaqişələr kontekstində informasiya siyasəti regionda sabitliyin, etimadın və strateji tarazlığın təmin edilməsi üçün əsas alətə çevrilir.

Açar Sözlər: Zəngəzur Dəhlizi, Regional Təhlükəsizlik, Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, Ermənistan, Geosiyasət, Nəqliyyat İnteqrasiyası.

1. INTRODUCTION

Following the end of hostilities in Nagorno-Karabakh in 2020, the South Caucasus region entered a new phase of geopolitical transformation. One of the key factors in these changes was the Zangezur Corridor a strategic logistics and transport route proposed to connect Azerbaijan (via its mainland) with the Nakhchivan Autonomous Republic, as well as links with Türkiye and other countries. Amid the competing interests of Armenia, Azerbaijan, Iran, Russia, and Türkiye, and the influence of global players, the transformation of transport routes has become not only a matter of infrastructure but also of information policy, where the “war on narratives” comes to the forefront. Information warfare is not simply propaganda, but a complex of strategic media practices aimed at shaping threat images, legitimizing or delegitimizing, mobilizing audiences, and influencing external support, domestic sentiment, and decision-making. The purpose of this article is to demonstrate how information practices around the Zangezur Corridor impact regional security, identify key threats and opportunities, and propose mechanisms for managing information risks.

2. DEFINITION AND NATURE OF INFORMATION WARFARE

Today, humanity lives in an information society. This is a new type of society, in which information is the driving force of its transformation and development. Information rightfully transforms humanity and influences the course of global events. The information space is now becoming an important system for conducting state policy. The importance of a state's ability and capacity to conduct geostrategic⁴³⁰ information warfare for achieving geopolitical success is steadily increasing. Thus, the long-established truth has become the main axiom of the 21st century: “Whoever controls the information controls the world”.

Information warfare is the systematic, targeted, and comprehensive use of information, communications technologies, and media tools to achieve strategic political, military, economic, or psychological advantages. More broadly, this phenomenon encompasses a range of actions aimed at influencing the adversary's

information space, altering target audiences' perceptions of reality, manipulating public sentiment, and undermining the stability of state institutions.

Modern researchers (M.Libicki, D.Singer, E.Toffler, and others) note that information warfare is an integral part of 21st-century hybrid conflicts, where traditional forms of confrontation (military, economic, and diplomatic) are closely intertwined with digital and cognitive dimensions. In his concept of “third wave wars”, E.Toffler emphasized that in the information society era, the struggle for control over the flow of information and meanings becomes more important than control over territory.

All of this underscores the relevance of studying the problem of information warfare within the framework of political science. In today's environment, contradictions and conflicts between states have spilled over into the information space, and this has now become a reality. Information warfare is a form or degree of development of information warfare. Information warfare is the rivalry of social systems in the information-psychological sphere for the desire to influence certain areas of social relations and establish control over sources of strategic resources. As a result, some participants in the rivalry gain advantages necessary for further development, while others lose them. Based on intensity, scale, and means, the following degrees of information warfare are distinguished: information expansion, information aggression, and information warfare (Торкунова, А. 1999. с. 213).

The concept of “information warfare” was first introduced in 1985 in China. The theoretical approaches of Chinese specialists in the field of information warfare are based on the views of the ancient Chinese military leader Sun Tzu (5th century BC). He was the first to argue for the need for information influence on the enemy. In his “Treatise on the Art of War”, Sun Tzu noted: “In every war, as a rule, the best policy comes down to the capture of the state as a whole... To win a hundred victories in battles is not the end of art. To subdue the opponent without a fight - that is the crown of art” (Манойло, А. 2009. с. 94).

Information warfare is a set of actions undertaken to achieve information superiority by damaging information and processes based on the enemy's information systems while simultaneously protecting one's own information systems. Information warfare acquired particular importance in the 20th century,

when printed publications (newspapers, magazines), radio, and later television became mass media. It was in the 20th century that information disseminated by the above-mentioned means became widespread. Information warfare is a new field of knowledge in which specialists are being actively trained throughout the world. The main goal of information warfare is to disrupt the exchange of information in the enemy camp. It should be noted that information weapons, as a rule, are not used to lose manpower, but in some cases this is not excluded. In this sense, the development of technology has finally led us to a bloodless war and, at the same time, has led to the creation of exceptionally effective weapons. These weapons do not destroy the population; they disable the state mechanism (Тальшинский, Э. 2012. с. 385).

2.1. Regional Security and the Zangezur Corridor Issue

In diplomatic terms, regional security is defined as a state of relations in a given geographic region that precludes the disruption of peace and the emergence of threats to the security of peoples in any form. This definition rightly emphasizes that regional security is not simply the absence of war, but a state of stable peace based on mutual trust, political dialogue, and respect for the sovereignty of states.

However, in modern academic and political thought, regional security is interpreted more broadly - as a dynamic and multidimensional system shaped by internal and external factors. It encompasses not only military-political aspects but also economic cooperation, social stability, and the ability of states in the region to resolve conflicts through diplomatic, legal, and institutional mechanisms rather than force.

Thus, peace in the region is not a static or permanently achieved phenomenon; rather, it is the result of ongoing efforts to maintain a balance between national interests, political alliances, and the balance of power. In this context, regional security can be viewed as both a process and an outcome - a process of interaction, negotiations, and compromises between countries, and an outcome expressed in the stability, predictability, and prosperity of the region.

In Western studies, a position has long been popular according to which regional security is defined as “a state of international relations in which prohibitions and inhibitions against war are more powerful than the incentives for it. These inhibitions affect all parties to any dispute, the subject of which is the claims and ideology of a state” (Buzan, B. 1983. p. 218).

In the case of the South Caucasus, this approach takes on particular significance, as the region's security has historically been shaped by external centers of power and the intersection of global interests. Consequently, ensuring sustainable regional security requires not only an end to armed conflicts but also the creation of institutional mechanisms of trust and cooperation capable of neutralizing potential threats and ensuring long-term stability and development.

At the beginning of the 21st century, the South Caucasus once again found itself at the center of international attention as a region where the interests of leading global and regional powers intersect. Following the end of the Second Karabakh War in 2020, the Zangezur corridor became one of the key issues determining the future of the region's political and economic architecture. This project, which envisions a transport link, is not only of economic but also strategic importance, directly impacting regional security.

According to the Trilateral Statement of November 10, 2020, signed by Azerbaijan, Armenia, and Russia, unimpeded transport links between the western regions of Azerbaijan and the Nakhchivan Autonomous Republic must be ensured (<https://president.az/az/articles/view/45923>). This clause of the document became a key provision, opening a new chapter in the regional policy of the South Caucasus. Implementation of this provision entails not only the technical construction and organization of transport infrastructure, but also the creation of conditions for a new system of regional interdependence and integration, which, in turn, attracted the attention of both regional and global actors.

The Zangezur Corridor immediately became the subject of active political and geopolitical debate. Its significance goes beyond simple logistics, as it is directly linked to the restoration of transport and economic links between the territories of Azerbaijan previously divided by military conflict. In this context, the corridor is viewed as a strategic tool capable of changing the balance of power and influence

in the region, as well as becoming an element of confidence-building among the states of the South Caucasus.

For Azerbaijan, the project's implementation is, first and foremost, a matter of restoring its territorial integrity, encompassing not only legal and political aspects but also socioeconomic ones. The opening of a direct transport route will integrate the country's western regions with Nakhchivan, strengthen economic ties, increase the efficiency of trade and transit, and create conditions for further integration into international transport corridors. Furthermore, the project serves as a tool for enhancing Azerbaijan's strategic importance in the region's transport and logistics system, as well as strengthening the country's role as a key partner for Türkiye and other neighboring states.

2.2. Information Wars and the Prospects of the Zangezur Corridor

The Zangezur Corridor is not only a transport and economic project, but also a key arena of information warfare, where geopolitical interests, national identity, and strategic competition intertwine. Mass media, social media, blog platforms, and official diplomatic statements become tools for shaping public opinion, legitimizing or delegitimizing initiatives, and increasing political pressure. Through these channels, conflicting parties are able to both mobilize domestic audiences and influence external actors, including international organizations, neighboring states, and investors.

Information warfare manifests itself in several forms: the manipulation of facts, the dissemination of historical and legal narratives to support one's positions, the creation of emotionally charged images of threats or opportunities, and the active use of visual and digital content to attract international attention.

In such circumstances, ensuring transparency, trust, and reliable information becomes strategically important for maintaining regional security. The success of the parties in building open communication and minimizing the impact of disinformation will determine not only the effectiveness of the transport project but also the level of political stability, economic cooperation, and social harmony in the South Caucasus. In other words, the information space around the Zangezur

Corridor is becoming an independent security factor, capable of either exacerbating confrontation or creating conditions for the region's sustainable development.

After the 2020 Patriotic War, the information war in the region has entered a new stage. Azerbaijan's military victory and post-war diplomacy are accompanied by information manipulation by Armenia and its supporters. In particular, on the issue of the Zangezur corridor, Armenia and some Western media outlets are trying to present this project as the “militarization of the region”. However, according to the official position of Azerbaijan, the Zangezur corridor is the main guarantee of regional integration and economic security. The Zangezur corridor is not only an economic project, but also has strategic importance in terms of reformatting the regional security system. The implementation of the corridor:

- Will strengthen the logistical connection between Azerbaijan and Türkiye
- Will bring new dynamics to the balance of influence between Russia and Iran in the region
- Will ensure the integration of the South Caucasus into international transport corridors

At the same time, information warfare plays a key role in shaping the geopolitical landscape of this project. Various actors are trying to influence regional priorities through public opinion. In this regard, ensuring information security should be a priority in the national security strategies of states.

Azerbaijan has taken a number of institutional steps in recent years to protect information security. The “Digital Development and Transport Strategy” adopted in 2021, as well as the National Security Concept, have identified the protection of information sovereignty as a priority. In this regard, “modern information conflict is not only a manipulation of facts, but also a tool used to transform national identity and historical memory.” In this sense, the information war related to the Zangezur corridor is not only an infrastructure project, but also an integral part of the national ideological struggle.

3. THE METHODOLOGICAL BASIS

The methodological basis of this article is based on a combination of systemic, comparative-analytical and constructivist approaches, which allows us to consider the phenomenon of information warfare in the context of regional security and geopolitical transformations of the South Caucasus after 2020.

3.1. Theoretical and Methodological Foundations

The theoretical framework utilizes concepts of information warfare proposed in the works of M.Libicki, D.Singer, E. Toffler, A. Manoylo, and E. Talishinsky, as well as the regional security theory of B. Buzan and O. Waver. These concepts allowed us to identify key parameters of the interaction between information flows, state strategies, and the mechanisms shaping threat perceptions in the regional dimension. Particular attention is paid to the constructivist approach, according to which the information space is viewed as a socially constructed reality that shapes the political behavior of actors through the production and circulation of meanings (narratives). This approach allows us to identify how media and political discourses surrounding the Zangezur Corridor influence the perception of security and the legitimacy of regional processes.

3.2. The Empirical Basis of the Study Consists of

Official documents (in particular, the Trilateral Statement of November 10, 2020, published on the website of the President of Azerbaijan – president.az); analytical materials from international research centers and expert platforms (Caucasus Edition, EVN Report, CommonSpace, European Parliament reports); publications in Azerbaijani and foreign media reflecting various points of view on the Zangezur Corridor project; scholarly works on information security and regional policy.

4. CONCLUSION

The study revealed that information warfare in the modern world has ceased to be merely a propaganda tool and has become an independent dimension of geopolitical confrontation. In the context of the South Caucasus, where historical, ethno-political, and economic interests are intertwined with the global strategies of external actors, the information space is becoming an arena for struggle to interpret reality, legitimize initiatives, and influence public consciousness.

An analysis of information processes surrounding the Zangezur Corridor project revealed that this infrastructure project has not only transport and economic significance, but also strategic importance. It has become a symbol of a new regional security architecture in which information flows and media narratives play no less a role than diplomatic and military resources.

The study confirmed that information warfare has a direct impact on regional security: it shapes threat perceptions, undermines trust between states, and influences political decisions. At the same time, an effective information policy based on transparency, credibility, and international dialogue can transform the information space from a source of conflict into an instrument of stabilization. The successful implementation of the Zangezur Corridor requires not only technical and economic coordination but also systematic work in the field of information security. A key task for regional states is to create mechanisms to counter disinformation, build trust, and foster a positive image of cooperation. Thus, information warfare and regional security in the context of the Zangezur Corridor represent interconnected elements of a single system. The future stability of the South Caucasus largely depends on whether the states of the region can not only protect their communication spaces but also transform information into a resource for peace, trust, and sustainable development.

REFERENCES

Торкунова, А.В. (1999). Современные международные отношения. Учебник. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 584 с.

Манойло, А. (2009). Государственная информационная политика в условиях информационно-психологической войны. 2-е изд., М.: Горячая линия—Телеком, 2009. —541 с.

Талышинский, Э. (2012). Сущность информационной войны в процессах глобализации //Університетські наукові записки. – No. 2. – с. 385-389

Buzan, B. (1983). People States and Fear. The National Security Problem in International Relations // Sussex, p. 218.

<https://president.az/az/articles/view/45923>

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

☎ +994 50 891 01 70 ✉ Samir.gumbatov.1987@mail.ru 🌐 www.inds-center.com

Müasir Beynəlxalq Münasibətlərdə Asimmetrik Təhlükələr

Nadir BƏDƏLOV¹⁰

Xülasə

Müasir beynəlxalq münasibətlərdə asimmetrik təhlükələr qloballaşmanın artması və dövlətlərarası qarşılıqlı asılılığın dərinləşməsi nəticəsində əhəmiyyətli rol oynayır. Məqalənin məqsədi XXI əsrdə beynəlxalq münasibətləri formalaşdıran asimmetrik təhlükələrin növlərini sistemli şəkildə təhlil etmək, onların dövlətlərarası və global səviyyədə təsirini qiymətləndirmək və təhlükəsizlik siyasətinə innovativ yanaşmalar təqdim etməkdir. Məqalənin obyektı dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və qeyri-dövlət aktorları tərəfindən yaranan asimmetrik təhlükələr, predmeti isə bu təhlükələrin beynəlxalq münasibətlərdəki rolu və dövlətlərin, həmçinin beynəlxalq təşkilatların siyasətinə təsiridir. Elmi yenilik olaraq, tədqiqat ənənəvi təhlükə modellərini genişləndirərək kiberhücumlar, terrorizm, pandemiyalar və iqtisadi blokadalar kimi qeyri-ənənəvi təhlükələrin təsirini sistemli şəkildə təqdim edir. Təhlil nəticəsində asimmetrik təhlükələrin təsnifatı, onların beynəlxalq münasibətlərdəki rolu və dövlətlərin, həmçinin beynəlxalq təşkilatların effektiv strategiyaları müəyyən edilmişdir. Həmçinin yeni təhlükəsizlik yanaşmaları üçün konseptual tövsiyələr irəli sürülmüşdür. Məqalə

¹⁰ Tarix elmləri namizədi, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, Beynəlxalq Münasibətlər Kafedrasının Baş Müəllimi, ORCID: 0009-0002-9646-491X, Badalov.53@mail.ru

həm elmi, həm də praktik səviyyədə müasir təhlükəsizlik və diplomatiya sahəsində faydalı nəticələr təqdim edir.

Açar Sözlər: Asimetrik Təhlükələr, Beynəlxalq Münasibətlər, Qlobal Təhlükəsizlik, Terrorizm, Kiberhücumlar, Dövlət Siyasəti, Beynəlxalq Təşkilatlar.

Asymmetric Threats in Contemporary International Relations

Abstract

Asymmetric threats play a significant role in contemporary international relations due to the intensification of globalization and the deepening interdependence among states. The aim of this article is to systematically analyze the types of asymmetric threats shaping international relations in the 21st century, assess their impact at both interstate and global levels, and propose innovative approaches to security policy. The object of the study includes states, international organizations, and non-state actors generating asymmetric threats, while the subject focuses on the role of these threats in international relations and their influence on the policies of states and international organizations. The scientific novelty of this research lies in extending traditional threat models by systematically examining the impact of non-traditional threats such as cyberattacks, terrorism, pandemics, and economic blockades. The analysis identifies a classification of asymmetric threats, their role in international relations, and effective strategies employed by states and international organizations. Additionally, conceptual recommendations for new security approaches are proposed. The article provides valuable insights for both the scientific and practical dimensions of contemporary security and diplomacy.

Keywords: Asymmetric Threats, International Relations, Global Security, Terrorism, Cyberattacks, State Policy, International Organizations.

1. GİRİŞ

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində təhlükəsizlik anlayışı getdikcə daha mürəkkəb və çoxşaxəli xarakter daşıyır. Əgər XX əsrin ikinci yarısında təhlükəsizlik əsasən hərbi güc və dövlətlərarası müharibə ilə ölçülürdüsə, XXI əsrdə bu çərçivə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişdir. Qloballaşma prosesləri, informasiya texnologiyalarının yüksəlişi, iqtisadi qarşılıqlı asılılıqların artması və qeyri-dövlət aktorlarının təsir gücünün genişlənməsi nəticəsində ənənəvi təhlükəsizlik anlayışının hüdudları kifayət qədər dar görünməyə başlamışdır. Belə bir şəraitdə asimmetrik təhlükələr — yəni qeyri-xətti, proqnozlaşdırılması çətin, klassik hərbi balansdan kənar risklər — beynəlxalq sabitliyin qorunmasında əsas həlledici faktorlar sırasına daxil olmuşdur.

Terrorizm, kiberhücumlar, pandemiyalar və iqtisadi sanksiyalar müasir dövrdə dövlətlərin təhlükəsizlik gündəliyini müəyyənləşdirən əsas asimmetrik təhdidlərdir. Onların ortaq xüsusiyyəti yalnız dövlətlərin daxili imkanları ilə qarşısının alınma bilməməsi və çox vaxt transmilli xarakter daşmasıdır. Məhz bu səbəbdən, təhlükələrin təsir miqyası hər zaman onların başlanğıc səbəbləri ilə proporsional olmur. Nəticədə, beynəlxalq sistemdə sabitliyin qorunması təkcə güc balansının saxlanması ilə izah oluna bilmir.

Ədəbiyyatda asimmetrik təhlükələrlə bağlı çoxsaylı araşdırmalar mövcuddur, lakin onların əksəriyyəti ya yalnız bir fenomeni ayrıca öyrənir, ya da ümumi “qeyri-ənənəvi təhlükəsizlik” konsepsiyası çərçivəsində geniş, lakin dərinlikdən uzaq təsnifatlarla kifayətlənir. Bu iş isə fərqli asimmetrik təhlükə formalarını müqayisəli yanaşma ilə təhlil edir və onların həm oxşar, həm də spesifik təsir mexanizmlərini müəyyənləşdirir. Beləliklə, tədqiqat mövcud ədəbiyyatda mövcud boşluğu dolduraraq həm nəzəri, həm də empirik müstəvidə yeni nəticələr ortaya qoymağı hədəfləyir.

Məqalədə eyni zamanda beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələrinin bu fenomenlərə münasibətini də dəyərləndirir. Realizm dövlətlərin güc və suverenlik mübarizəsini mərkəzə alaraq asimmetrik təhlükələri klassik rəqabət mühitinin yeni forması kimi görür, lakin qeyri-dövlət aktorlarının və qeyri-ənənəvi risklərin artan təsirini izah etməkdə müəyyən məhdudiyyətlərə malikdir. Liberal yanaşma isə institusional əməkdaşlıq və beynəlxalq hüququn rolunu vurğulayaraq problemin yalnız

çoxtərəfli mexanizmlərlə idarə edilə biləcəyini önə çəkir. Beləliklə, asimmetrik təhlükələr həm nəzəri diskursun inkişafı üçün sınaq meydanı, həm də beynəlxalq siyasətin real gündəliyini formalaşdıran əsas mövzulardan biri kimi çıxış edir.

Metodoloji baxımdan iş keyfiyyət yönümlü yanaşmaya əsaslanır və nəzəri çərçivə analizi, müqayisəli təhlil və diskurs analizi kimi metodları birləşdirir. Empirik materiallar isə qlobal və regional hadisələrin seçilmiş nümunələri əsasında təqdim olunur. Bu yanaşma asimmetrik təhlükələrin həm nəzəri modelləşdirilməsinə, həm də praktiki nəticələrinin dərk edilməsinə imkan verir.

2. ASİMMETRİK TƏHLÜKƏ FENOMENİNİN NƏZƏRİ ÇƏRÇİVƏSİ

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində təhlükəsizlik anlayışı ənənəvi dövlət mərkəzli və hərbi gücə əsaslanan yanaşmalardan kənara çıxaraq yeni parametrlərlə təyin olunur. Bu parametrlərin başlıca göstəricisi isə asimmetrik təhlükələrdir. Asimmetrik təhlükələr dövlət və qeyri-dövlət aktorları arasındakı resurs, texnologiya və strateji imkanların qeyri-bərabərliyindən qaynaqlanaraq ənənəvi güc balansını pozur və beynəlxalq münasibətlərin nəzəri əsaslarını – xüsusən də realizm və liberalizmi – yenidən nəzərdən keçirməyə vadar edir (Krause, 2016; Baldwin, 2013).

Realizm bu kontekstdə dövlətlərarası rəqabəti və güc mübarizəsini fundamental faktor hesab etsə də, qeyri-dövlət aktorlarının yüksəlişi və qeyri-ənənəvi təhlükələrin artması realist yanaşmanın analitik imkanlarını məhdudlaşdırır. Liberal nəzəriyyə isə bu boşluğu qismən dolduraraq, beynəlxalq əməkdaşlıq, institusional koordinasiya və qlobal idarəetmə mexanizmlərinin əhəmiyyətini önə çəkir (Keohane & Nye, 2012). Beləliklə, asimmetrik təhlükələrin təhlili təkcə empirik müşahidələr deyil, həm də nəzəri diskursun inkişafı üçün mühüm platforma yaradır.

Terrorizm müasir dövrdə asimmetrik təhlükələrin ən bariz forması olaraq dövlətlərin təhlükəsizlik siyasətinə və beynəlxalq sabitliyə birbaşa təsir göstərir. Qeyri-dövlət aktorlarının çevik şəbəkə quruluşu, transsərhəd fəaliyyət imkanları və ideoloji mobilizasiya resursları onların gücünü yalnız fiziki zərər çərçivəsində deyil, həm də psixoloji, simvolik və iqtisadi sferalarda genişləndirir (Cronin, 2006).

Bu xüsusiyyətlər, əslində, “yumşaq güc” və “nüfuz siyasəti” anlayışlarını təhlükəsizlik müstəvisinə daşıyaraq, terror aktlarının dövlətlərin beynəlxalq imicinə təsirini çoxşaxəli şəkildə göstərir (Nye, 2004).

Realist nəzəriyyə baxımından terrorizm dövlətlərin suverenliyini və güc balansını zəiflədən xarici təhdid kimi dəyərləndirilir. Liberal yanaşma isə problemin yalnız çoxtərəfli əməkdaşlıq, beynəlxalq hüquq normalarının tətbiqi və institusional mexanizmlərlə effektiv şəkildə idarə oluna biləcəyini vurğulayır.

XXI əsrdə informasiya texnologiyalarının yüksəlişi kiberhücumları da beynəlxalq təhlükəsizlik gündəliyinin mərkəzinə gətirmişdir. Dövlətlərin informasiya sistemlərinə, kritik infrastrukturuna və qərarvermə mexanizmlərinə yönələn kiberhücumlar milli təhlükəsizliyi qeyri-ənənəvi metodlarla zəiflədən əsas vasitələrdən birinə çevrilmişdir (Singer & Friedman, 2014). Realist yanaşmada kiberhücumlar yeni tip münaqişə aləti olaraq güc balansının dəyişdirilməsində rol oynayır. Liberal nəzəriyyə isə bu təhlükənin qarşısını almaq üçün beynəlxalq əməkdaşlığın, normativ tənzimləmələrin və çoxtərəfli kibertəhlükəsizlik rejimlərinin qurulmasının vacibliyini irəli sürür (Buchanan, 2020). Onların qeyri-xətti (non-linear) təsir mexanizmi isə, yəni nəticələrin miqyası ilə səbəblərin proporsional olmaması, klassik təhlükəsizlik nəzəriyyələrini çətin vəziyyətə salır.

Qlobal səhiyyə böhranları da asimmetrik təhlükələrin mühüm komponentlərindəndir. Pandemiyalar dövlətlərin sərhədlərini tanımadan yayılır və milli resurslarla məhdud şəkildə idarə edilə bilmir. COVID-19 pandemiyası göstərdi ki, səhiyyə təhlükəsizliyi yalnız dövlətlərin daxili imkanları ilə deyil, beynəlxalq əməkdaşlıq, qlobal resurs paylaşımı və institusional koordinasiya vasitəsilə təmin oluna bilər (Fidler, 2004). Bu kontekstdə liberal institusionalist yanaşma pandemiyaları beynəlxalq idarəetmə nəzəriyyələrinin real praktik sınağı kimi şərh edir. Eyni zamanda, qlobal səhiyyə böhranları dövlətlərarası qarşılıqlı asılılığı daha da gücləndirərək yeni risk modellərinin formalaşmasına səbəb olur.

İqtisadi sanksiyalar, enerji blokadaları və tədarük zəncirlərinin manipulyasiyası beynəlxalq münasibətlərdə asimmetrik təhlükələrin digər forması kimi çıxış edir. Belə strategiyalar bir tərəfdən zəif dövlətlərə və ya qeyri-dövlət aktorlarına təzyiq aləti yaradır, digər tərəfdən isə qlobal iqtisadi asılılıqların təhlükəsizlik müstəvisində necə instrumental xarakter daşdığını göstərir (Hufbauer et al., 2007).

Liberal yanaşma bu hadisələri qarşılıqlı asılılıq nəzəriyyəsi çərçivəsində izah edərək, iqtisadi əlaqələrin həm integrasiya, həm də təzyiq vasitəsi ola biləcəyini vurğulayır. Realizm isə sanksiyaları və enerji təzyiqlərini güc siyasətinin davamı kimi qiymətləndirir.

Yuxarıdakı təhlil göstərir ki, asimmetrik təhlükələr yalnız hərbi təhdidlər çərçivəsində dəyərləndirilə bilməz. Onlar psixoloji, iqtisadi, siyasi və texnoloji ölçülərdə beynəlxalq münasibətlərin strukturunu dəyişdirir. Bu təhlükələrin təhlili həm realizm, həm də liberalizmin nəzəri məhdudiyyətlərini üzə çıxararaq, beynəlxalq təhlükəsizlik siyasətində yeni yanaşmaların işlənməsini zəruri edir. Bu yanaşmalar qlobal idarəetmə, çoxvektorlu əməkdaşlıq və qeyri-ənənəvi təhlükəsizlik strategiyalarını birləşdirən kompleks konseptual çərçivəyə əsaslanmalıdır.

3. DÖVLƏTLƏRİN VƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN STRATEGİYALARI

Müasir beynəlxalq münasibətlərdə dövlətlərin qarşılaşdıqları asimmetrik təhlükələr onların milli təhlükəsizlik strategiyalarını ənənəvi çərçivədən çıxararaq daha kompleks və çoxölçülü modelə yönəldir. Realist nəzəriyyəyə görə, beynəlxalq sistemin anarxik strukturu şəraitində dövlətlər öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün rəşionallığa əsaslanan strategiyalar tətbiq edir (Waltz, 1979). Bu strategiyalar yalnız güc balansının qorunmasına deyil, həm də potensial təhdidlərin minimallaşdırılmasına və beynəlxalq mövqelərin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Müasir dövrdə milli təhlükəsizlik strategiyası sadəcə hərbi müdafiə tədbirlərini deyil, həm də diplomatik manevrləri, iqtisadi təzyiqləri, informasiya siyasətini və texnoloji innovasiyaları əhatə edir (Mearsheimer, 2001). Asimmetrik təhlükələrin dinamik və qeyri-proqnozlaşdırılan təbiəti dövlətləri proaktiv yanaşmalar qəbul etməyə məcbur edir. Məsələn, kiberhücumların qarşısını almaq üçün qabaqlayıcı texnoloji həllər, adaptiv informasiya təhlükəsizliyi mexanizmləri və beynəlxalq standartlara uyğun milli strategiyalar formalaşdırılmalıdır (Singer & Friedman, 2014).

Liberal nəzəriyyə baxımından dövlətlərin asimmetrik təhlükələrə qarşı effektiv mübarizəsi yalnız çoxtərəfli əməkdaşlıq çərçivəsində mümkündür (Keohane, 1984). Bu səbəbdən beynəlxalq təşkilatlar – Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT), NATO, Avropa İttifaqı və regional strukturlar – həm koordinator, həm də vasitəçi rolunu oynayır. Onların əsas funksiyası qlobal risklərin yayılmasının qarşısını almaq, resursların paylaşılmasını təmin etmək və kollektiv cavab mexanizmlərini operativ şəkildə işə salmaqdan ibarətdir (Baldwin, 2013).

Pandemiyalar və qlobal səhiyyə böhranları bu funksiyanın əhəmiyyətini açıq şəkildə göstərir. COVID-19 pandemiyası dövlətlərin milli resurslarının məhdudluğunu ortaya çıxardı və beynəlxalq təşkilatların koordinasiyaedici rolunun vacibliyini təsdiqlədi (Fidler, 2004). Bu kontekstdə elmi biliklərin paylaşılması, peyvənd diplomatiyası və resurs bölgüsü beynəlxalq təhlükəsizlik siyasətinin ayrılmaz komponentinə çevrildi.

Asimmetrik təhlükələrin qlobal səviyyədə idarə olunması yalnız kollektiv təhlükəsizlik mexanizmləri və normativ idarəetmə vasitəsilə mümkündür. Beynəlxalq təşkilatlar bu prosesdə təkcə texniki koordinasiya funksiyası daşımır, həm də beynəlxalq normativ sistemin qoruyucusu və yeni təhlükəsizlik konsepsiyalarının formalaşdırıcısı rolunu oynayır (Keohane & Nye, 2012).

Konstruktivist yanaşma da bu kontekstdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, beynəlxalq təşkilatların təhlükəsizliklə bağlı normativ çərçivələrin yaradılmasında mədəni, ideoloji və sosial faktorların təsirini ön plana çıxarır. Beləliklə, təşkilatlar yalnız aktorların fəaliyyətini əlaqələndirən mexanizm deyil, həm də beynəlxalq təhlükəsizlik mədəniyyətini formalaşdıran institusional aktor kimi çıxış edir.

Asimmetrik təhlükələrin çoxölçülü və dinamik xarakteri dövlətlərin milli maraqlarının qorunmasını qlobal sabilliklə əlaqələndirməyi zəruri edir. Bu səbəbdən milli və beynəlxalq strategiyalar bir-birini tamamlayan elementlər kimi nəzərdən keçirilməlidir. Dövlətlər üçün əsas hədəf yalnız suverenlik və milli təhlükəsizlik deyil, həm də beynəlxalq normativ çərçivələrin qorunması və qlobal idarəetmənin inkişaf etdirilməsidir.

Beləliklə, dövlət və beynəlxalq təşkilatların strategiyaları hərbi, iqtisadi, diplomatik və informasiya vasitələrini kompleks şəkildə birləşdirən yanaşma tələb edir. Bu

yanaşma realizmin güc balansı prinsiplərini, liberalizmin əməkdaşlıq mexanizmlərini və konstruktivizmin normativ əsaslarını sintez edərək müasir beynəlxalq təhlükəsizlik arxitekturasının nəzəri bazasını formalaşdırır.

Nəticə etibarilə, asimmetrik təhlükələr qarşısında dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların strategiyaları həm milli maraqların qorunmasını, həm də global sabilliyin təminini hədəfləyir. Bu strategiyalar yalnız reaktiv deyil, həm də qabaqlayıcı yanaşmaları əhatə etməli, texnoloji, iqtisadi və humanitar komponentləri birləşdirən çoxölçülü təhlükəsizlik modelinə əsaslanmalıdır. Dissertasiya kontekstində belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir beynəlxalq münasibətlərdə asimmetrik təhlükələrin idarə olunması ənənəvi təhlükəsizlik paradigmalarının transformasiyasını tələb edir və dövlətlər ilə beynəlxalq təşkilatların qarşılıqlı fəaliyyətinə yeni nəzəri və praktik məzmun qazandırır.

4. QLOBALLAŞMA VƏ TƏHLÜKƏLƏRİN QARŞILIQLI ASILILIĞI

Qloballaşma müasir beynəlxalq münasibətlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri olaraq dövlətlərarası qarşılıqlı asılılığı dərinləşdirir və asimmetrik təhlükələrin mahiyyətini köklü şəkildə dəyişdirir (Keohane & Nye, 2012). İqtisadi, siyasi, texnoloji və sosial sahələrdə sərhədlərin zəifləməsi nəticəsində milli təhlükəsizlik strategiyaları yalnız daxili resurslarla təmin oluna bilməz; təhlükələrin qiymətləndirilməsi və idarə olunması yalnız milli səviyyə ilə məhdudlaşmamalıdır. Müasir təhlükələr həm milli, həm regional, həm də global ölçüdə nəzərə alınmalıdır ki, qloballaşmanın yaratdığı qarşılıqlı asılılıq içində kompleks sistemlərdə effektiv müdafiə təmin olunsun.

Qloballaşmanın təsiri xüsusilə kiberhücumlar, global pandemiya və iqtisadi sanksiyalar sahəsində özünü göstərir. Kiberhücumlar global informasiya şəbəkələri vasitəsilə sürətlə yayıldığından dövlətlərin təkbaşına müdafiə strategiyaları yetərli olmur; onlar beynəlxalq əməkdaşlıq və normativ tənzimləmə çərçivəsində kollektiv cavab mexanizmlərinə yönəlməlidir (Singer & Friedman, 2014). Pandemiya, xüsusilə COVID-19 təcrübəsi göstərdi ki, dövlətlərin səhiyyə resursları və epidemioloji monitorinq imkanları beynəlxalq əməkdaşlıq olmadan kifayət etmir və global səhiyyə təhlükəsizliyi üçün koordinasiya tələb olunur (Fidler, 2004).

İqtisadi və enerji blokadaları isə qloballaşmış ticarət və enerji şəbəkələri vasitəsilə daha geniş miqyasda təsir göstərir, zəif dövlətlərin və qeyri-dövlət aktorlarının strateji imkanlarını artırır (Hufbauer et al., 2007).

Qloballaşma və qarşılıqlı asılılıq həm realist, həm liberal nəzəriyyələrin fərqli aspektlərini üzə çıxarır. Realist yanaşmada qarşılıqlı asılılıq dövlətlərin güc balansına təsir edən strateji risklər yaradır və milli təhlükəsizliyin təminatını çətinləşdirir (Waltz, 1979; Mearsheimer, 2001). Liberallar üçün isə qarşılıqlı asılılıq beynəlxalq əməkdaşlıq, institusional idarəetmə və normativ mexanizmlərin inkişafı üçün imkan yaradır (Keohane, 1984; Baldwin, 2013). Bu baxımdan, dövlətlərin müasir təhlükələrə cavabı yalnız təkbaşına tədbirlərlə məhdudlaşmamalı, həm milli, həm də qlobal səviyyədə kompleks koordinasiya və kollektiv strategiyalar tətbiq etməlidir.

Asimmetrik təhlükələrin qloballaşma kontekstində təhlili göstərir ki, onların idarə olunması yalnız hərbi və iqtisadi vasitələrlə mümkün deyil. Bu təhlükələr psixoloji, sosial, texnoloji və siyasi ölçüləri ilə kompleks xarakter daşıyır və dövlətlər ilə beynəlxalq təşkilatlar arasında qarşılıqlı adaptasiya və strateji çevikliyi tələb edir (Nye, 2004; Keohane & Nye, 2012). Qloballaşma təhlükələrin miqyasını, sürətini və mürəkkəbliyini artırır, nəticədə beynəlxalq idarəetmə və koordinasiya mexanizmlərinin innovativ şəkildə hazırlanmasını zəruri edir.

Nəticə etibarilə, qloballaşma müasir beynəlxalq münasibətlərdə asimmetrik təhlükələrin yaranmasına və yayılmasına şərait yaradır. Effektiv cavab yalnız kollektiv strategiyalar və dövlətlərin, həmçinin beynəlxalq təşkilatların qarşılıqlı adaptiv yanaşmaları ilə mümkündür. Bu yanaşma həm realist, həm liberal, həm də konstruktivist nəzəri çərçivələrdə beynəlxalq münasibətlərin daha kompleks, qarşılıqlı təsirli və interaktiv strukturunu nümayiş etdirir.

5. ARAŞDIRMANIN MÖVZUSU, MƏQSƏDİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Araşdırmanın mövzusu müasir beynəlxalq münasibətlərdə asimmetrik təhlükələrdir. Məqsəd, bu təhlükələrin növlərini sistemli təhlil etmək və onların dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar siyasətinə təsirini qiymətləndirməkdir.

- ***Araşdırma ilə Bağlı Ədəbiyyat İcmalı:*** Ədəbiyyat realizm və liberalizm nəzəriyyələri çərçivəsində asimmetrik təhlükələrin təsirini öyrənir; mövcud araşdırmalar ya bir fenomeni ayır, ya da geniş amma səthi təsniflərlə təqdim edir.
- ***Araşdırmanın Modeli və Hipotezləri:*** Araşdırma keyfiyyət yönümlü müqayisəli təhlil modelinə əsaslanır; hipotez: asimmetrik təhlükələr dövlət və beynəlxalq təşkilat strategiyalarını kompleks və qabaqlayıcı yanaşmalar tələb edir.
- ***Araşdırmanın Əhatə Dairəsi:*** Tədqiqat dövlətlər, beynəlxalq təşkilatlar və qeyri-dövlət aktorlarının yaratdığı asimmetrik təhlükələri əhatə edir, qlobal və regional səviyyədə nümunələri təhlil edir.
- ***Araşdırmanın Məlumat Toplama Üsulu:*** Empirik məlumatlar qlobal hadisələr, kiberhücumlar, terror aktları, pandemiya və iqtisadi sanksiyalar üzrə seçilmiş nümunələrdən toplanmışdır.
- ***Araşdırmanın Məlumat Analizi Üsulları və Etibarlılığı:*** Tədqiqat nəzəri çərçivə analizi, müqayisəli təhlil və diskurs analizi metodlarını birləşdirir; etibarlılıq, tanınmış mənbələr və geniş nümunə seçimi ilə təmin olunub.
- ***Araşdırmanın Nəticələri:*** Asimmetrik təhlükələr yalnız hərbi yox, həm də psixoloji, iqtisadi və texnoloji ölçülərdə beynəlxalq sabitliyi təsir edir. Dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar qabaqlayıcı, çoxölçülü və kollektiv strategiyalar tətbiq etməlidirlər.
- ***Araşdırmanın Hipotez Testləri və Nəticələri:*** Hipotez testləri göstərdi ki, asimmetrik təhlükələr mövcud təhlükəsizlik paradigmalarını transformasiya edir və yeni kollektiv cavab mexanizmlərini zəruri edir; nəticədə hipotez təsdiqlənmişdir.

6. NƏTİCƏ

Tədqiqat göstərir ki, müasir beynəlxalq münasibətlərdə təhlükəsizlik anlayışı yalnız dövlət mərkəzli və hərbi gücə əsaslanan yanaşmalarla izah oluna bilməz.

Terrorizm, kiberhücumlar, pandemiyalar və iqtisadi təzyiq mexanizmləri kimi qeyri-ənənəvi təhlükələr beynəlxalq sistemdə güc balansını və sabitliyi yenidən şərtləndirir. Mövcud yanaşma həm realizmin məhdudiyyətlərini, həm də liberal nəzəriyyənin əməkdaşlıq potensialını üzə çıxararaq, nəzəri diskursda yeni müzakirə meydanı açır.

İşdə istifadə olunan nümunələr – COVID-19 pandemiyası, qlobal kibertəhlükəsizlik riskləri, terrorizmin transmilli xarakteri və iqtisadi sanksiyalar – göstərir ki, asimmetrik təhlükələr təkcə nəzəri konstruksiya deyil, həm də dövlətlərin gündəlik siyasətini müəyyənləşdirən real amillərdir. Beləliklə, tədqiqat beynəlxalq münasibətlərdə “təhlükəsizlik” anlayışının multidissiplinar yanaşmalarla izahını zənginləşdirir.

Mövcud ədəbiyyatda əsasən realist və liberal izahların üstünlük təşkil etdiyi halda, bu iş həmin yanaşmaların məhdudiyyətlərini göstərərək asimmetrik təhlükələrin kompleks xarakterini önə çəkir. Nəticədə, təhlükəsizlik paradigmasının yalnız güc balansını və ya əməkdaşlıq çərçivəsində deyil, həm də sosial, texnoloji və psixoloji ölümlər daxil edilməklə genişləndirilməsinə konseptual töhfə verir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, qloballaşma asimmetrik təhlükələrin miqyasını artırır və dövlətləri yeni kollektiv cavab mexanizmlərinə yönəldir. Bu isə həm normativ idarəetmənin, həm də texnoloji innovasiyaların beynəlxalq təhlükəsizlik siyasətinin ayrılmaz komponentinə çevrildiyini təsdiqləyir.

Əldə olunan nəticələr dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların təhlükəsizlik strategiyalarında proaktiv yanaşmaların, qabaqlayıcı texnoloji həllərin və institusional koordinasiyanın vacibliyini önə çəkir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baldwin, D. A. (2013). *Power and International Relations: A Conceptual Approach*. Princeton University Press.
2. Buchanan, B. (2020). *The Hacker and the State: Cyber Attacks and the New Normal of Geopolitics*. Harvard University Press.

3. Cronin, A. K. (2006). *How Terrorism Ends: Understanding the Decline and Demise of Terrorist Campaigns*. Princeton University Press.
4. Fidler, D. P. (2004). *SARS, Governance and the Globalization of Disease*. Palgrave Macmillan.
5. Hufbauer, G. C., Schott, J. J., Elliott, K. A., & Oegg, B. (2007). *Economic Sanctions Reconsidered*. Peterson Institute for International Economics.
6. Keohane, R. O. (1984). *After Hegemony: Cooperation and Discord in the World Political Economy*. Princeton University Press.
7. Keohane, R. O., & Nye, J. S. (2012). *Power and Interdependence*. 4th ed. Longman.
8. Krause, K. (2016). *Critical Security Studies: Concepts and Strategies*. Routledge.
9. Mearsheimer, J. J. (2001). *The Tragedy of Great Power Politics*. W.W. Norton.
10. Nye, J. S. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. Public Affairs.
11. Singer, P. W., & Friedman, A. (2014). *Cybersecurity and Cyberwar: What Everyone Needs to Know*. Oxford University Press.
12. Waltz, K. N. (1979). *Theory of International Politics*. Addison-Wesley.

Examples of Some French Ethnographic Studies on Algerian Society During the Colonial Period: Eurasian Society as a Model

Abdelhamid BERREGUIA¹¹

Aymene HADJI¹²

Abstract

Ethnography created a source of anxiety for France when it prepared the project to occupy Algeria. After the project was built on ethnographic and sociological studies carried out by men of scientific missions and travelers, in which French orientalist made great efforts to study Algerian society and get to know its various components since they first set foot on the land of Algeria. The exploratory process of the Algerian social reality by the French army was based mainly on field investigation and observations. The form of investigation dominated French ethnographic research in Algeria, and resorting to such ethnographic investigations was dictated by the urgent need for information and data about Algerian society so that the appropriate strategy could be set that would allow for total control. And finally. This study reveals the reality of French ethnographic studies in Algeria, in

¹¹ Asst. Prof. Dr., Batna 1 University, ORCID : 0000-0002-1569-0783, abdelhamid.berreguia@univ-batna.dz

¹² Doctorant, The Institute of Postgraduate Education, ORCID: 0000-0003-3564-7077, aimen.hadji94@gmail.com

addition to the purpose of the huge amount of these studies, most of which serve the French settlement project in Algeria.

Keywords: Ethnography, Algerian Society, French Ethnographic, French Army.

Müstəmləkə Dövründə Əlcəzair Cəmiyyəti haqqında bəzi Fransız Etnoqrafik Tədqiqatlarına Nümunələr: Avrasiya Cəmiyyəti Model Kimi

Xülasə

Etnoqrafiya Fransa Əlcəzairi işğal etmək layihəsini hazırlayarkən narahatlıq mənbəyi yaratdı. Layihə elmi ezamiyyətlərdə olan və səyyahlar tərəfindən aparılan etnoqrafik və sosioloji tədqiqatlar üzərində qurulduqdan sonra, fransız şərqşünasları Əlcəzair torpağına ilk dəfə ayaq basdıqları vaxtdan bəri Əlcəzair cəmiyyətini öyrənmək və onun müxtəlif komponentlərini tanımaq üçün böyük səylər göstərdilər. Fransa ordusu tərəfindən Əlcəzair sosial reallığının araşdırılması prosesi əsasən sahə tədqiqatlarına və müşahidələrə əsaslanırdı. Tədqiqat forması Əlcəzairdəki fransız etnoqrafik tədqiqatlarında üstünlük təşkil edirdi və bu cür etnoqrafik tədqiqatlara müraciət etmək, tam nəzarətə imkan verən müvafiq strategiyanın müəyyən edilməsi üçün Əlcəzair cəmiyyəti haqqında məlumat və məlumatlara təcili ehtiyacla diktə olunurdu. Və sonluq. Bu tədqiqat, əksəriyyəti Əlcəzairdəki fransız məskunlaşma layihəsinə xidmət edən bu tədqiqatların böyük hissəsinin məqsədinə əlavə olaraq, Əlcəzairdəki fransız etnoqrafik tədqiqatlarının reallığını da ortaya qoyur.

Açar Sözlər: Etnoqrafiya, Əlcəzair Cəmiyyəti, Fransız Etnoqrafiyası, Fransa Ordusu.

1. INTRODUCTION

European colonialism invested in the humanities, especially its branches that some called colonial sciences, headed by the dangerous trinity: anthropology, ethnography and ethnology. Its armies did not storm the walls of our countries until

the research teams in these sciences had completed their research and placed before every officer in the Ministries of Interior and War their cognitive output in those sciences, which deeply dissected Algeria and penetrated our idle minds, our outdated mentalities and our superficial religiosity full of rituals devoid of virtues and knew all our follies, thus facilitating the work of the colonial war machine to tighten control over us and ourselves with unparalleled enthusiasm and dazzling foolishness.

To what extent can French ethnographic studies in Algeria be considered to have achieved the desired goal and been able to penetrate Algerian society in order to integrate it into Western civilization?

2. COLONIAL SCIENCES: ANTHROPOLOGY, ETHNOLOGY, ETHNOGRAPHY

It is one of the modern sciences and has a number of branches, of which we are concerned here with cultural anthropology, which studies human beliefs and the systems on which societal structures are based. Some enthusiasts claim that their research in this field can lead them to establish general laws about man in his society, through which an applied science can be established, which is what European colonialism actually applied to man in its colonies. In this context, he "monitors" a number of behavioral traits, all of which are unfortunately extremely negative, and then projects them onto all members of the society under his "anthropological" study, such as harshness of temper, limited intelligence, laziness, and fanaticism... In the end, these "flaws" are summarized in expressions of contempt and insult, such as the expressions (Bougnole and Ratton), which the Arabs (the sons of North Africa) know well and are still used against their communities in France. But the most dangerous of them is what the general population uses against each other in the form of name-calling, which anthropology exploits to ignite the fire of discord between clans and regions, and that is why we called it colonial anthropology (Agoun, 2014).

Or the science of human races, is concerned with the ethnic and racial aspects of peoples, their racial, cultural and economic characteristics, as well as the

movement and migration of peoples, their spread and distribution, their languages, customs and traditions, and even their shortcomings. (Agoun, Al-Hewar Al-Mutamadinun, 2014)

Or the science of describing races, which is a branch of anthropology, its field is the descriptive study of the ways and methods of life of a race, society or people. During the colonial periods, this science was interested in peoples under occupation, which it placed in the category of primitiveness, and it researched their folklore, their contradictions, their sectarian and tribal warring tendencies, and issues such as revenge and name-calling or insulting phrases. Ethnography comes from two Greek words: Ethnos, meaning race, and Graphein, meaning description or image. In this context, it is worth noting the need to differentiate between anthropology, ethnology, and ethnography, as they are sciences that are concerned with humans and intersect in many aspects, and in dealing with them as a social being with a culture to the point that some people can barely differentiate between them. Many people believe that anthropology is the same as ethnology due to the overlap of their fields of study on the same subject. To remove the ambiguity and vagueness about this difference, the field and subject of study of each of them becomes clear. (Agoun, Colonial Sciences, Anthropology, Ethnography, Ethnology,, 2014)

Through what we have reviewed from the definitions of the three sciences, we can clarify the relationship between these three sciences. Anthropology is the complete science of man, and ethnology is the science that specializes in studying peoples, while ethnography is the description of the peoples themselves. However, this relationship remains in its theoretical aspect only because in many cases, especially in the field, these sciences go beyond their methods and goals, and we see them overlapping with each other. Many researchers include ethnography and ethnology as only stages that end with anthropology, as the scientist in the anthropological specialization often uses ethnography as a descriptive study of events and uses ethnology when describing and comparing human groups. While researchers specializing in social sciences believe that anthropology and ethnology are two sides of the same coin, meaning one science with two different names. (Careete, 1849)

3. FRENCH ETHNOGRAPHIC STUDIES ON ALGERIAN SOCIETY

French anthropological researchers contributed to supporting the colonial system with their theories in Algeria through studies and research that confirm the heterogeneity of Algerian society. Most of their research focused on the Berber (Amazigh) element, to the point that Gabriel Camps almost asserts that there are no peoples whose origins have been subjected to research by diligence and fabrication as much as the Berbers. (Akli, 2004)

The exploratory missions came as a first stage of a pragmatic physical geographical nature, and in this regard comes the famous study of "Emile Carette" (Carette.E) on the Kabylie region, which reached forty volumes, concerned with the specificities of the Berber language, its relations with geographical diversity, and describing the demographic aspect in its social structure, specifying its distribution and density.

Which determines the goal of these missions and studies in three axes, including the scientific: demarcating borders and divisions and knowing the surface of the earth, the economic: trade exchanges and aspects of work, and the socio-political: knowing the political conditions and social relations of Algerian society. (Akli, 2004)

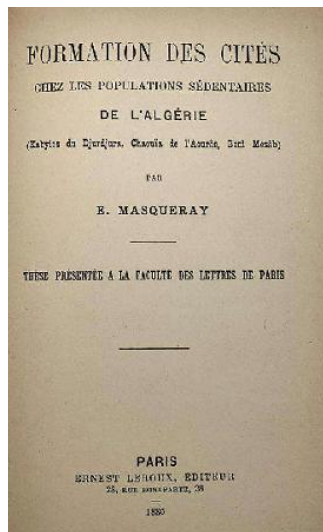
We also find the study of each of Hanoteau and Le Tourneux, which focused on the Kabylie region and its customs in 1868 before the great uprising of the leaders Al-Muqrani and Al-Haddad, and this study is considered one of the most important and largest colonial studies that Algeria knew during the colonial era, and its importance lies in two things, the first is that it aimed to describe social facts through analysis The precise details of customs, traditions, and popular habits, then came later studies by other orientalists known for their dedication and anthropological work in the field, and the most famous of them was the French orientalist Emile Masqueray. (Saadallah)

4. FRENCH ORIENTALIST EMILE MASQUERAY

A French orientalist, historian and sociologist, he came to Algeria in November 1872, was appointed a professor of history and geography at the Algiers High

School in the capital. At this stage, he submitted a request to Mr. Emile le Vasseur, a member of the Higher Institute of Education, to intervene on his behalf by carrying out a scientific mission to the Aures region and the Mزاب Valley. His argument for this was that these regions were of great importance from a scientific point of view and also served colonial policy on the other hand. His trips to the Berber regions were later as follows: the Aures from 1875 to March 1878, and in Mزاب in 1878, and the Kabylie region in January-May 1881. (brahim, 1998)

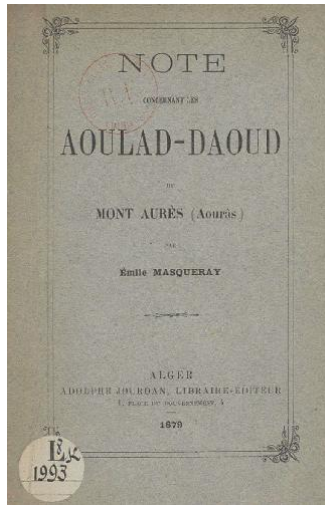
He is considered one of the university professors who were interested in the colonial problem from its academic scientific perspective, especially in the historical period in which his studies appeared. They realistically reflect the concerns of the French administration in the field of organizing the relationship between the locals and the colonial authority, and they can be classified as one of the most important studies that constitute the academic field of study within the framework of studies The accomplished quanality about Algeria, and Emile Mascari is the person who gave more than anyone else to the academic study of Algerian society prestige and legitimacy. He wrote a historical book in 1886 entitled (E.Daumas, 1845.)

Most of his notes in this book were taken from (Duveyrien) about the desert cities. The French orientalist Jacques Berque says about him: He had great credit in completing many of my researches, due to his importance in highlighting the three Berber societies, and his examination, analysis and monographic type of them, but he did not approve of him in the convictions he mentioned in his book, especially his comparison of North African societies to ancient Italian societies. Thanks to him, French Orientalism was able to know the social composition of the Berbers after he had lived and gotten to know them in the Aures, Kabylia and Beni Mzab, and he did everything in his power to possess Algeria for France, not by the sword or the plow, but by science, the word and his writings. What confirms this to us is that he once wrote in the Blue Magazine in 1876 "la Revue Bleu", a political magazine, "If we want Kabylia to become French within two generations, let us put a teacher in each tribe." (A.Bernard, 1894, Vol 38,)

In comparison to the great works that Masqueray presented, his colleague Auguste Bernard wrote a long article about him in the African Magazine in which he narrated the man's history and listed his virtues. He concluded his article by saying: Masqueray served Algeria with all his strength through his writings and also his education. Masqueray believed that science and high intellectual culture would have a place and a role in Algeria... Masqueray stands on the same level as the French officers and administrators who served in Africa.

Among the ethnographic studies that Émile Masqueray completed is his study of the throne of Or the tribe of Oulad Daoud in the Aures, marked with: (NOTE concernant les Oulad Daoud mont Aurè).

Which Masqourai traces back to Berber origins that lived on the banks of the Oujana River, where he mentioned that it is one of the mobile tribes that travel in its space, speaks Chaoui and its origins go back to the character (Burke) whose affiliation was not specified, some of whom traced him back to Roman origins and others Jewish, while some went to consider him Arab, and he mentions that he married twice, and had 9 children from whom the branches and thighs of the tribe were formed.

Masqourai mentions that the sons of Dawoud do not differ in their customs and traditions from their brothers and neighbors from the sons of Abdi, and they also have some customs taken from Judaism, as well as some celebrations borrowed from Christianity, as Masqourai noted that the sons of Dawoud put a cross tattoo on their hands, and they also have less white color compared to their brothers the sons of Abdi. (masqueray, alger,1878)

Among the studies that Masqourai also conducted on the Aures is a study published in the African magazine under the title Le Djebel Chechar Jebel Chechar (currently Khenchela), and In it, he discussed the history of the region and mentioned the most important tribes and clans that make up this region. We

mention them in order: Béni Barbar, Oulad Sultan, Nememcha, Oulad Khiair. It is noticeable through this study of Sakray that he traced the history of the region and its tribes and clans since ancient times. He did not stop there, but he also recorded their various practices, such as medical practices. In this regard, he specifically says: They all practice the art of medicine, often successfully... He adds: A sheikh from the Aures told me that after his arm was broken by a gunshot, he was transferred to a French hospital, where they wanted to amputate it due to the seriousness of the injury, but the sheikh refused and returned to his tribe. There, he went to his doctor in the region, who did a lot for him, so that he recovered very quickly without any complications, and became in good health. On this, everyone agrees that they are skilled in the art of medicine, especially surgical operations such as the skull trepanation (trépanation du crane). (Coquet, 1936)

5. THÉRÈSE RIVIÈRE AND GERMAINE TILLION'S JOURNEY TO THE AURES

(1901-1970) is the sister of Georges-Henri Rivière, who was then deputy director of the Trocadero Museum of Ethnography. Thérèse Rivière is one of the first generation of professional French ethnographers. She left little writing and her career as an ethnographer was interrupted shortly after the war by illness. She was appointed head of a mission by the International Institute of African Languages and Cultures, and left for two years in December 1934 to the Aures, accompanied by Germaine Tillion. She worked at the Museum of Ethnography at the Trocadero, then at the Musée de l'Homme, where she headed the "White Africa and the Orient" department. She specialized in ethnographic objects, Neolithic excavation materials, sound recordings, and her twenty field notebooks, drawings, films and photographs greatly contributed to the introduction of the Aures region. Since anthropologists are in dire need of ethnology to achieve their goals, which are represented by accurate scientific results, we find that the colonial authorities of Algeria allowed some researchers to study the ethnic origins of Algerian society, for the purpose of understanding and rebuilding it. Among the French women who were assigned to conduct anthropological studies on some Algerian regions were the anthropologist and ethnographer Thérèse Rivière and the ethnologist Germaine

Tillieux, after the International Institute of African Languages and Cultures, based in London, decided to conduct a mission in the Arris region in 1934, at the suggestion of Henri Laborit, head of the ethnology department and professor of Sudanese languages at the National School of Modern Oriental Languages and African Civilization of the Colonial School in Paris, in collaboration with the German linguist Diedrich H. Westermann from the University of Berlin. This task was divided between the two researchers, knowing that “Thérèse” hated writing, but she had decided from the beginning to specialize in technical studies and to pay attention to everything material, so she conducted investigations on the techniques of crafts and social professions of the people of the Aures, when she noticed that “Mattia Gaudry” had addressed them in her topic “The Chaoui Woman in The Aures” and that it was unreasonable to repeat a thesis on the same subject, so I headed to study a series of tools used in the daily life of the Aures accompanied by a series of photographs to be displayed later in the Museum of Man, while I commissioned Germaine Tillion to complete a thesis on the social organizations of the Berber population. (others, 2017)

In her study of the region, Ghreena Abdel Nour mentions in her doctoral thesis that he found in one of the documents preserved in the French archives overseas a report that she sent to Governor General Jacques Soustelle in February 1955, in which she stated that she had devoted a section in her work, which was seized by the German police during the Nazi invasion of France, to the titles and names of the Chaouis. Regarding kinship, she mentioned in her report that the Chaouis are closer to the primitive Celts than to the Roman families. Tion tried to study the tribal and family organizations, or what is called in the Chaouis (harfiqth), which means the group, or what is called in other regions (the companionship), which is the group with the same kinship that descends from the same closest ancestors. In 1940, the Museum of Man contained 857 pieces and several thousand photographs that were returned by Therese Rivière and several hundred pieces from Germaine’s missions. As for her 1,500 photographs, she kept them at home. They recovered audio recordings and film that had been abandoned in the museum's basements and therefore unusable. As for Thérèse Rivière's photographs, Fanny Colonna used some of them in her work, as did Germaine. (Ghreina, 1962)

The results of the mission were presented at the Musée de l'Homme in an exhibition entitled The Aures on 28 May 1943. Jacques Foblé was then in charge of the exhibition, at that time Thérèse was suffering from illness, and Germaine Tillion had been arrested and imprisoned in Fresnes prison before being deported to Ravensbrück where she was released in 1945.

The exhibition, organized in three parts, featured a large number of objects and photographs: the first focused on (terraced fields and collective irrigation devices) through photographs and drawings, the second on techniques (objects and photographs showing the stages of use and production), and the last on social organization (with shots of events: weddings, sowing, circumcision, etc.) (DJOGLAL)

6. RESEARCHER GERMAINE TILLION DURING THE LIBERATION REVOLUTION

She was born on May 30, 1907 in Allégny in the village of Haute-Loire in France and moved to live in Paris in 1919 where she continued her higher education at the Louvre School at the Sorbonne University. After 1925, she took a direction that would guide her entire life as a researcher in the humanities when she began studying ethnology. She graduated from the Institute of Ethnology in 1932 and was assigned a scientific research mission with her colleague "Thérèse Rivière" who was also recruited for this mission in the Aures of Algeria by "Marcel Moss", and they settled in the "Aris" region on the slopes of Mount "Lahmar Khedou". (Sarah Frioux-Salgas et Carine Peltier-Caroff, 2015)

She died on April 19, 2008 at the age of 101 in her home in Saint-Mandé. Recently, many files and wonderful works have been dedicated to this exceptional woman. Germaine Tillion trained in ethnology and orientalism under Marcel Mauss and Louis Massignon, and spent a long time among the Chaouia tribes of the Aurès region from 1934 to 1940. When she returned to Paris, France during the war, she became involved in the Resistance in 1940, playing an important role in the work of what would later be called the "Museum of Man" network. She was arrested, after a conviction, in 1942, imprisoned in Fresne and deported in October

1943 to Ravensbrück, where she lived and witnessed horror for fifteen months. After the war, she tirelessly investigated the crimes of Nazism and Stalinism and participated with David Rousset in the International Committee against the Concentration Camp System in All Its Forms. Sent on a mission to Algeria after the 1954 revolution, she pledged to combat "homelessness" by establishing social centers aimed at serving the population once the French occupation of Algeria ended. She conducted several surveys on the status of women in the Islamic world, taught at the École Praticale d'Études Aéroports, where she was appointed director of studies in 1958, and led a research team on Maghrebi societies ("Oral Literature, Dialects, and Ethnology in the Arab-Berber Region") (Augstin Barbara, 2008).

She was later commissioned by the colonial authorities in Algeria to study the economic situation in Algeria, and was sent by François Mitterrand immediately after her return from New York, after she had been on an official mission related to the crimes of the Russian-German war to Algeria, where she was asked to go to the Aures and submit an urgent report on the economic situation there. As the Frenchwoman who knew the region best, having traveled to the Aures in 1934 and visited its poor villages, she also recorded many observations on the situation of the poor peasants and was able to make four trips to the Ahmar Khaddou Mountains. (Christian Bromberger, 2009)

During the investigation she conducted immediately after her arrival in Algeria, especially in the Aures region, she said: "When I returned to them (the Auresians) between November 1954 and February 1955, I was struck by the sudden change in their fortunes and I did not yet express this word 'clochardisation'. Given Germaine Tillon's experience in the Aures region, she was appointed by Mitterrand as a member of a special committee to investigate the economic situation in Algeria and headed to the "Aris" region of the Aures. At first glance, she was violently shocked when she discovered the extent of the decline that the standard of living had reached over the past fourteen years. This researcher gave a comprehensive presentation of what she had observed, and among the most important things mentioned in her report: "One million Muslim Algerians are completely or partially unemployed, while two million others are below the level of employment." What is required, also, is what Germaine noticed in that winter regarding the Aurassians peasants, what she said: "They were watching their herds of

cattle dying due to lack of pasture, and the hungry agricultural workers were forced to eat the seeds of their grains that they were supposed to plant to grow ears of corn next year.” As a result of what was stated in that report, Alistair Horne (in his book entitled “A Brutal War for Peace”) went to the fact that Germaine Tillion attributed the reasons for the outbreak of the liberation revolution in Algeria to economic factors of poverty and hunger, and she did not indicate in her report that the inhabitants of the Aurès, like the Algerian people, were inclined towards independence and freedom. Tillion says in her book (Algeria in 1957) that social misery is one of the reasons for the outbreak of the revolution in the Aurès, and she described that she found the inhabitants of the Aurès in the thirties in great poverty and she met them again in the fifties and found them in great misery, so she says in this regard, as for the French presence (she means the period of her presence in the Aurès in the year 1934) It was very conspicuous by its absence. There is not a single colon. There is a school without a teacher and an empty road. There is no doctor, no nurse, no missionary of civilization. There are some intentions at most, but they are not followed by actions... There are no medical courses, and this is a fact. There is no organized distribution of aspirin, but swamp fever, typhus, and typhoid fever have been destroying the region for about 15 years without the inhabitants witnessing the doctor's visit... After 15 years, here is the picture. There is not a single colon or employee, but peace reigns over the region, health is improving, lice are disappearing due to swamp fever, and mosquitoes have disappeared with typhus. When a real famine (meaning the revolution) comes, not the one that hurts the stomach, but the one that kills people, employees move there to supervise the distribution of flour and rice. Is this colonialism? Yes, it is exactly that, and sometimes it is not as simple or harmless as I want it to appear to people. (Rkibi, 1994)

7. CONCLUSION

Finally, through this research, we conclude a set of results:

- It is noted that the studies of French orientalists, with their multiple specializations in that period, focused on three axes: race, religion, and language, and knowing them is sufficient to know the ethnic reality of

society and the spectrums that constitute it, and through them society can be directed to the direction that the occupier wants.

- The occupier concluded that military occupation must be accompanied by good knowledge of geographical characteristics, cultural, social, and religious patterns.
- The colonial administration realized that anthropological research, due to its power to penetrate societies and analyze them accurately, is sufficient to provide what it wants to know about the other.
- The French orientalisks conducted many studies on the Berber tribes and societies, and they relied on other specializations: such as history, geography, and medical and physical sciences. The Berbers, more than others, received many studies, and many different theories were applied to them, including the theory of European origin and the theory of the Mediterranean race.

In the end, it can be said that it is futile to search for original homelands for the Berbers other than the one in which they originated a long time ago.

BIBLIOGRAPHIE

A. Bernard, E. M. (1894, Vol 38,). *Revue Africaine. imp : Adolph Jourdan, Alger*, , p 369.

Agoun, A.-A. (2014). *Al-Hewar Al-Mutamadinun. Al-Hewar Al-Mutamadinun* , 4401.

Agoun, A.-A. (2014). *Colonial Sciences, Anthropology, Ethnography, Ethnology, . Al-Hewar Al-Mutamadinun* , 4409, 00.

Akli, M. (2004). *Sociology and Society in Algeria, "Proceedings of the National Conference on Sociology and Society in Algeria: What is the Relationship?", presented by Abdelkader Lakjaa. Oran, Algeria: Dar Al-Qasbah for Publishing.*

Augstin Barbara, ,. ,. (2008). *Germaine Tillion une résistante qui a traversé le siècle*. Revue hommes et migration.

brahim, O. o. (1998). la grand mission d'enquête scolaire d'emile masqueray en Kabylie (1881) , revue études et documents berbères. *Paris* , p.8.

Careete. (1849). exploration scientifique de l'Algérie , étude sur la kabyle proprement dite. *bibliothèque national de France* , *paris* , p.6.

Christian Bromberger, C. (2009). Germaine Tillion (1907-2008), , L'Homme. *EHESS* , 11.

Coquet, M. (1936). Missions, enquêtes et terrains - Années 1930 » coordonnée par Christine Laurière Lahic / Ministère de la Culture et de la Communication, Direction générale des patrimoines, Département du pilotage de la recherche et de la politique scientifique,. *Un destin contrarié La mission Rivière-Tillion dans L'Aurès* .

DJOHLAL, D. (s.d.). *Germaine Tillion et ses vies algériennes*. Article publié partiellement dans. Consulté le 11 2024, sur http://www.lequotidien-oran.com/index.php?news=50151&archive_date=2007-06-02:
http://www.lequotidien-oran.com/index.php?news=50151&archive_date=2007-06-02

E.Daumas. (1845.). le Sahara Algérie étude géographique statistique historique. *gallica.bnf.fr* , *Bibliothèque national de France* .

Ghreina, A. N. (1962). Algerian society in French anthropological writings The case of eastern Algeria during the colonial period 1880-1962. *a thesis submitted for a doctorate in modern and contemporary history, University of Algiers 2* .

masqueray, E. (alger,1878). : NOTE concernant les Oulad Daoud mont Aurès (Aura),Adolphe Jourdan. *libraire-éditeur* , , pp21, 25.

others, F. B. (2017). The Aures, descriptions and images of Germaine Tillion (from 1934 to 1963), National Center for Prehistoric Research, . *Anthropology of the History of Algeria, no edition* , , 24.

Rkibi, A. (1994). Identity between Culture and Demography. *Studies and Articles Algeria, Dar Houma* , pp 197-198.

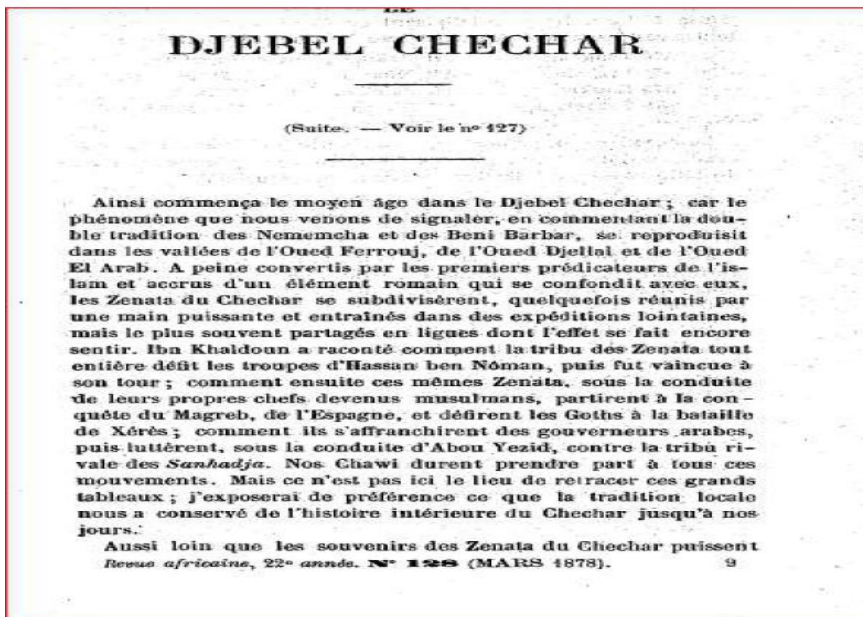
Saadallah, A. a.-Q. (s.d.). *Cultural History of Algeria* , p 36.

Sarah Frioux-Salgas et Carine Peltier-Caroff. (2015). *Le don Guérin-Faubleé et la collection Thérèse Rivière Archives et photographies*. 2: publié sur le site du musée du quai Branly-Jacques Chirac.

APPENDICES

L'Écho d'Alger, 22 décembre 1934

The poster features a dark blue background with a green diagonal stripe on the left and a photograph of a mountain landscape on the right. The text is white and yellow. At the top left is a circular logo with a globe and the text "II ZANGEZUR INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE". Below it, the title "II ZANGEZUR" is in large white letters, followed by "INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE" in smaller white letters. The date and time "OCTOBER 5 AT 10:00" are in yellow. Below that, a quote "The conference will be held via Zoom." is in white. Further down, the languages "In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages" and the deadline "Deadline for submitting articles: September 25, 2025." are in white. Below the deadline is the text "Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields". At the bottom, there are five circular logos of participating institutions: "AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY", "AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS AND BUSINESS", "ADU", "NEDEBBAYEV", and "KAZAKHSTAN REPUBLIC UNIVERSITY". At the bottom right, there are three icons: a telephone, an email, and a website, with the following information: "4994 50 801 01 70", "Samir.gumbatov.1987@mail.ru", and "www.inds-center.com".

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

4994 50 801 01 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.inds-center.com

Коллективное Бессознательное и Травма: Отражение Исторических Страхов в Зангезурском и Казахском Фольклоре

Tanat NURGAZIYEV (Танат НУРГАЗИЕВ)¹³

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена психоаналитическому осмыслению Зангезурского и Казахского фольклора в контексте коллективного бессознательного и исторической травмы. На основе архетипической теории К. Г.Юнга и идеи литературного психоанализа, автор рассматривает фольклор как отражение глубинных страхов, связанных с утратой земли, угрозой со стороны «чужого» и постоянной борьбой за выживание. В Зангезурском фольклоре особое место занимают легенды о превращениях и наказаниях, а также ритуальные жанры благословений и проклятий, в которых проявляется вера в магическую силу слова. Образы горы, дерева и воды выступают сакральными архетипами, задающими границы между мирами и символизирующими защиту и порядок. Казахский фольклор в героических эпосах и обрядовых текстах демонстрирует близкие архетипические модели: страх утраты степи, сакрализацию очага (oshaq) и юрты как символов рода, а также культивацию силы слова в благословениях (бата) и проклятиях (qargys). В обоих случаях фольклор выполняет функцию катарсиса и психологической защиты,

¹³ Dr., Abai Kazak Milli Pedogoji Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-0470-7962, tanat.nurgaziev@gmail.com

позволяя коллективному бессознательному переработать травматический опыт. Сравнительный анализ выявляет общие архетипы (мать-земля, вода, очаг) и универсальные механизмы защиты, сохранившие свою актуальность в устной традиции. Таким образом, Зангезурский и Казахский фольклор представляют собой «память боли» и одновременно средство духовного исцеления народа, формируя уникальную систему символов, укоренённых в коллективном бессознательном.

Ключевые Слова: Зангезур, Казахстан, Фольклор, Психоанализ, Архетип.

Collective Unconscious and Trauma: Reflection of Historical Fears in Zangezur and Kazakh Folklore

ABSTRACT

The article is devoted to the psychoanalytic interpretation of Zangezur and Kazakh folklore in the context of the collective unconscious and historical trauma. Drawing on C. G. Jung's archetypal theory and the ideas of literary psychoanalysis, the author considers folklore as a reflection of deep-seated fears associated with the loss of land, the threat of the "other," and the continuous struggle for survival. In Zangezur folklore, a special place is occupied by legends of transformations and punishments, as well as ritual genres of blessings and curses, which embody a belief in the magical power of the word. The images of the mountain, tree, and water function as sacred archetypes that delineate the boundaries between worlds and symbolize protection and order. Kazakh folklore, in heroic epics and ritual texts, demonstrates similar archetypal models: the fear of losing the steppe, the sacralization of the hearth (oshaq) and the yurt as symbols of kinship, as well as the cultivation of the power of the word in blessings (bata) and curses (qargys). In both cases, folklore serves as a form of catharsis and psychological protection, enabling the collective unconscious to process traumatic experience. Comparative analysis reveals shared archetypes (Mother-Earth, water, hearth) and universal mechanisms of protection that have preserved their relevance in oral tradition. Thus, Zangezur and Kazakh folklore represent a "memory of pain" and, at the same time, a means

of spiritual healing for the people, forming a unique system of symbols rooted in the collective unconscious.

Keywords: Zangezur, Kazakhstan, Folklore, Psychoanalysis, Archetype.

1. ВВЕДЕНИЕ

Фольклор каждого народа является отражением глубинных пластов коллективного бессознательного. В нём закреплены страхи, надежды, травмы и архетипические представления, которые формировались веками. Е. Алтынкайнак в своем труде «Исследование некоторых социальных и экологических элементов, встречающихся в сказках Элязыга» утверждает что в фольклоре «...заключены некоторые поворотные моменты человеческой жизни, фобии, увлечения, усвоенные манеры поведения, используемый язык и языковые коды, культурный багаж и жизненный опыт, жесты и мимика» (Алтынкайнак, 1995:65). Для культур, историческая судьба которых была тесно связана с военными столкновениями, изгнаниями, утратой родной земли и борьбой за выживание, фольклор становится своеобразной «памятью боли», закреплённой в мифах, легендах, обрядах и песнях.

Особое значение в этом контексте имеют Зангезурский и Казахский фольклор. Несмотря на различия в географическом и историко-культурном развитии, оба корпуса текстов демонстрируют удивительное сходство в структуре образов и символов. Это сходство объясняется не только принадлежностью к общетюркской культурной традиции, но и схожий опыт коллективных исторических травм.

Зангезурский фольклор богат легендами о превращениях и наказаниях, в которых архетипическая символика страха и возмездия соединяется с верой в чудесное. Как отмечает Э. Г. Амирли, в азербайджанских легендах «Чудеса, пусть и не во всех случаях, в большинстве, воплощаются превращением» (Амирли, 2019:22). Молитвы, благословения и проклятия, широко распространённые в Зангезурском регионе, выступают ритуальными жанрами, где страх и надежда выражены через магию слова. Сакральные

архетипы горы, дерева, воды и образ покровителей становятся символами защиты от хаоса и разрушения.

Казахский фольклор, в свою очередь, фиксирует коллективные травмы в эпических фольклорных произведениях и обрядовых текстах. Героический эпос (Қобыланды, Ер Тарғын, Алпамыс) концентрируются на архетипе героя-защитника, который противостоит врагу и спасает народ от угрозы. В них ярко выражен страх утраты степи: сакрального пространства, которое воспринимается как «Мать-Земля». В обрядовых жанрах (*bata* и *qargys*) также присутствует вера в магическую силу слова: благословение сакрализует жизнь, а проклятие выражает коллективное бессознательное желание возмездия.

Сходство этих фольклорных традиций объясняется общими архетипическими моделями: сакрализацией природы (гора и степь, вода и дерево), культом очага как символа рода, магией слова как средства защиты и восстановления гармонии. В обоих случаях фольклор выполняет терапевтическую функцию: он позволяет коллективному сознанию переработать травматический опыт, сохраняя его в символической форме и одновременно обеспечивая психологическую защиту. Ведь «Каждому из нас, предположительно, свойствен некий психический процесс, который нами не контролируется, а лишь частично направляется» (Юнг, 2007:11).

Таким образом, исследование Зангезурского и Казахского фольклора в психоаналитической перспективе позволяет выявить универсальные архетипы страха и надежды, характерные для коллективного бессознательного тюркских народов. Фольклорные тексты становятся не только художественными памятниками, но и своеобразными свидетельствами народной памяти, в которых отражены глубинные травмы и способы их преодоления.

2. МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Методологической основой статьи является сравнительно-психоаналитический подход, сочетающий методы фольклористики, культурной антропологии и психоанализа.

Во-первых, использован архетипический анализ К. Г. Юнга: выявлены и систематизированы ключевые архетипы (Мать-земля, Герой-защитник, Очаг, Вода, Слово), представленные в Зангезурском и Казахском фольклоре.

Во-вторых, применён метод литературного психоанализа, ориентированный на интерпретацию фольклорных текстов как символических форм бессознательного опыта. Легенды, эпосы, благословения и проклятия рассматриваются как своеобразная «терапия народа», где за образами скрываются вытесненные коллективные страхи и травмы.

В третьих, проведён сравнительный анализ, направленный на сопоставление архетипов и символов в двух традициях. Особое внимание уделено тому, каким образом различные исторические обстоятельства (войны, изгнания, кочевой образ жизни) влияли на трансформацию общих архетипических структур.

В четвёртых, использован контент-анализ ритуально-обрядовых текстов (благословений, молитв, проклятий) и эпических сюжетов. Это позволило выделить устойчивые мотивы, связанные с коллективным переживанием страха, а также способы их символической переработки. Таким образом, исследование сочетает качественные методы (символический и психоаналитический анализ) с сравнительно-культурным подходом, что обеспечивает целостное понимание роли фольклора как механизма сохранения и переработки исторической травмы.

3. РЕЗУЛЬТАТЫ. ЗАНГЕЗУРСКИЙ ФОЛЬКЛОР: АРХЕТИПЫ СТРАХА И ЗАЩИТЫ

Фольклор Зангезура представляет собой богатейший пласт устного наследия, в котором особенно ясно проявляются архаические архетипы коллективного бессознательного.

3.1. Легенды О Превращениях И Наказаниях

Одной из характерных черт Зангезурских легенд является мотив чудесного превращения, который, как показывает Э. Г. Амирли, связан с верой в неотвратимость судьбы и сакральный характер наказания. В легенде «Скала – Невеста» девушка, нарушившая обет, превращается в камень; в других текстах пастух вместе со стадом окаменеет за неуважение к вере. Подобные превращения символизируют коллективный страх: любое отклонение от традиции или нарушение сакрального порядка грозит утратой жизни и памяти.

<i>Оригинальный текст</i>	<i>Авторский перевод на русский язык</i>
Gelin Gaya Ulu çağlarda Destefur kendinde bir gelin varmış. Abır-heyalı imiş. Hemişe gayınatasının hörmetini gözler, onun yanında artığ egsig danışmazmış. Gayınatası da onun hetrini çoh istermiş. Günnerin bir günü gelin başını yumag isteyir. Gözleyir ki gayınatası çöl işlerine gitsin. Gayınatası geden kimi su gızdırır. Körpesini de dalına şelleyib bir teher başını yumağa başlayır. Bir vaht gayınatası geri gayıdır. Nese yâdından çıxıb evde galıbmış. Kişi o zaman içeri girir ki gelin saçlarını töküb başını yuyurmuş.	Скала-Невеста В древние времена в Дестефуре жила одна невестка. Она была стыдливая и порядочная. Всегда уважала свекра, в его присутствии лишнего или неподобающего слова не говорила. И свекор тоже очень любил её за это. Однажды невестка захотела помыть голову. Она ждала, когда свекор уйдёт по хозяйственным делам. Как только он вышел, она нагрела воду. Ребёнка привязала к спине и начала как-то мыть голову. Вдруг свекор вернулся — что-то забыл и остался дома. Вошёл он как раз в тот момент, когда невестка распустила волосы и мыла голову.

Gayınatasının gefilden içeri girmesini gören gelin özünü itirir. Heyasından gıpgırmızı olur. Gizlenmeye yer de tapmır. Üzünü göğlere tutub yalvarır. -Ay Tanrı, daha biabır oldum inden bele men gayınatamın üzüne nece çıhabilerem. Yaşamagdansa ölmek yahşıdır. Meni ya guş ele ya da daş. Gelin sözünü gurtarmamış arhasından körpe büyük gayaya çevrilir. Hemin zamandan da gayaya “Gelin Gayası” demişler. (Feyzioğlu, 2019:129).	Увидев, что свекор неожиданно вошёл, невестка растерялась. От стыда её лицо покраснело. Спрятаться было негде. Тогда она подняла лицо к небу и взмолилась: - О Боже, я опозорилась. Как теперь я смогу смотреть в лицо своему свекру? Лучше умереть, чем так жить. Преврати меня либо в птицу, либо в камень! Не успела она договорить, как вместе с ребёнком обратилась в огромную скалу. С тех пор эту скалу называют «Скала-Невеста». (Feyzioğlu, 2019:129).

Таблица 1. Легенда «Скала-Невеста».

Здесь архетип «окаменения» можно интерпретировать как бессознательную фиксацию травмы: личность замирает во времени, превращается в памятник страха.

3.2. Молитвы И Благословения Как Защитные Практики

Зангезурский фольклор сохранил обширный корпус текстов благословений и молитв, анализируемых Н. Адишириновым. «Люди очень верят в магическую силу слова. Согласно поверью, сила слова могла принести человеку как пользу (благословение, молитвы), так и вред (проклятия). Сила слова заключается не только в их значении, но и в их фонетико-акустической структуре» (Адиширинов, 2025:90). Формулы «Да хранит тебя Бог под своим крылом» или «Да благословит вас Бог своим очагом» (ААФ, 2005:113) выступают сакральными формулами защиты.

Архетип крыла здесь связан с небесным покровительством и надеждой на защиту от враждебного хаоса, а архетип очага – с сохранением рода и преемственности. Проклятия, напротив, выражают бессознательную агрессию и страх, переработанный в вербальную форму. Таким образом,

фольклорное слово выполняет функцию психической разрядки и символического контроля над внешними угрозами.

Таким образом, Зангезурский фольклор выражает коллективные страхи через мифологическую символику наказания и сакральную силу слова. Легенды фиксируют травматический опыт в форме превращений и утрат, а молитвы и благословения предоставляют психологический выход, создавая иллюзию контроля над судьбой. В этих текстах бессознательные страхи обретают форму, превращаясь в средство сохранения духовной устойчивости народа.

4. КАЗАХСКИЙ ФОЛЬКЛОР: ТРАВМА И АРХЕТИПЫ СТРАХА

Казахский фольклор, как и Зангезурский, является выражением коллективной памяти, в которой сохраняются архетипические формы страха, связанные с угрозой утраты земли, разрушением рода и постоянной борьбой за выживание в условиях кочевой жизни и внешних нашествий. Эти страхи наиболее ярко отражены в эпосах, обрядовых текстах и устойчивых символах материальной культуры.

4.1. Героический Эпос И Архетип Героя-Защитника

Эпические поэмы «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Алпамыс» и другие представляют героя как фигуру, способную защитить народ от внешней угрозы. Герой выступает воплощением архетипа защитника, который в психоаналитической интерпретации отражает коллективное стремление к безопасности.

Враги персонифицируют архетип Тени, то есть бессознательную проекцию страха перед «чужим». Через их образ проявляется глубинное переживание угрозы уничтожения рода и утраты сакрального пространства – степи. Мотив окаменения в легенде «Скала-Невеста» схож с данным мотивом в казахском фольклоре. Описывая легенду о «Жеке батыр», поэт С. Сейфуллин описывает данную историю так:

«Об этом батыре рассказ был таков:
Он гору одну охранял от врагов.
Стоя на посту, он случайно вздремнул,
И спящим остался на веки веков.
Огромной горою батыр тот стоит.
Глаза он закрыл, словно тайну хранит.
Зовется гора эта «спящий батыр»,
Посмотришь: и вправду, как будто кто спит...
А было батыру лет сорок тогда.
Гора - его тело, скала - голова.
Спит в шлеме батыр. Нос батыровский прям.
А грудь покрывает ему борода» (Сейфуллин, 1987:24).

В мифопоэтическом сознании гора символизирует вечность, опору, незыблемость. Батыр, который заснул, но не исчез, а стал частью природы, — это своего рода сакрализация вины. Его ошибка (уснул, не устерёг врагов) не ведёт к полному забвению, а превращается в вечный памятник. В психоаналитическом плане это защитный механизм культуры: травма индивидуальной ошибки перерабатывается в символическую фигуру, которая охраняет народ и пространство уже иным способом.

4.2. Обрядовые Тексты: Бата И Каргыс (Qargys)

Как и в Зангезурской традиции, в казахском фольклоре сакральное значение придаётся слову. Благословения (bata) выполняют функцию защиты и пожелания силы, плодородия, удачи. Проклятия (qargys) же выступают каналом для выражения коллективного бессознательного страха и агрессии.

С психоаналитической точки зрения, бата можно рассматривать как позитивную проекцию коллективного Я: через благословение община передаёт энергию жизни, утверждает связь поколений и обеспечивает преемственность. Это проявление архетипа «Великого Отца» или «Старейшины», чья речь созидает порядок и гармонию.

Напротив, qargys это вербализация подавленных эмоций, вытесненных желаний и страхов. Проклятие символизирует Тень в юнгианском смысле, когда коллективное бессознательное находит выход в агрессии, направленной против врагов, изменников или нарушителей традиции. Оно несёт в себе катартическую функцию: произнесённое слово снимает внутреннее напряжение, канализируя разрушительные импульсы в символическую форму.

Таким образом, «бата» и «qargys» образуют бинарную оппозицию, в которой отражается фундаментальная установка тюркских культур на магическую силу слова. В мифопоэтическом сознании слово не является лишь знаком, оно обладает онтологическим статусом, способным трансформировать реальность. Здесь проявляется архетипическая вера в речь как медиум между сознательным и бессознательным, между человеком и космосом.

Именно поэтому казахский фольклор (как и широкий пласт тюркского эпоса) формирует особую «психологию речи», где каждое произнесённое слово несёт сакральную энергию, а молчание в определённых ситуациях воспринимается как защита от невидимых угроз.

4.3. Символика Пространства И Быта

Казахский фольклор сакрализует не только природу, но и элементы повседневного быта, которые обретают архетипическое значение. Степь воспринимается как «kenistik ana» (мать-пространство), дарующая жизнь, но одновременно таящая опасность: вторжение врагов, голод, изгнание. «Kiyiz uу» (юрта) и «oshag» (очаг) символизируют устойчивость рода и преемственность поколений; разрушение очага = утрата идентичности.

Жылқы (конь) является не только спутником кочевника, но и сакральным символом свободы, силы и защиты.

Таким образом, символика казахского фольклора тесно связана с архетипами выживания и защиты. Она выражает травму народа, но в то же время предлагает модели психологического исцеления через сакрализацию быта и природы.

Казахский фольклор, так же, как и Зангезурский, фиксирует коллективные страхи и травмы, но выражает их прежде всего в героическом эпосе и символике кочевого быта. В нём центральное место занимает архетип героя-защитника, тогда как в Зангезуре важнее роль ритуального слова. При этом оба корпуса текстов опираются на общую психическую структуру: сакрализацию пространства, очага и слова как средств преодоления страха и сохранения целостности народа.

5. ОБСУЖДЕНИЕ. СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Сравнительное рассмотрение Зангезурского и Казахского фольклора позволяет выявить как общие архетипические структуры, так и различия, обусловленные спецификой исторического и культурного опыта.

5.1. Общие Архетипы И Мотивы

а) *Сакрализация природы.* В обоих корпусах текстов земля воспринимается как священное пространство: в Зангезурских легендах это прежде всего гора как граница между мирами, в казахском эпосе – степь, символ «kenistik ana» (матери-пространства). Несмотря на различие в пейзажах, оба образа воплощают архетип Матери-Земли и выражают страх её утраты.

б) *Символика очага и дома.* Зангезурские молитвы содержат пожелания «Да благословит вас Бог своим очагом». Аналогично, в казахском фольклоре «oshaq» и «kiyiz u» символизируют целостность рода. В обоих случаях разрушение очага = разрушение памяти и идентичности.

в) *Магическая сила слова*. Благословения и проклятия в Зангезурском фольклоре имеют прямую параллель в казахских «бата» и «qargys». Вера в сакральное воздействие речи является одним из важнейших архетипов защиты: коллективное бессознательное наделяет слово силой, способной контролировать судьбу человечества.

г) *Образ врага и страх чужого*. В Зангезурских легендах и проклятиях враг представлен в образе разрушителя, «виновного» в несчастье, тогда как в казахском эпосе враг конкретизирован (qalmaq, zhat). В обоих случаях речь идёт об архетипе Тени, выражающем коллективный страх перед чужим.

5.2. Различия В Акцентах

Зангезурский фольклор сосредоточен на ритуальной и мифологической сфере: легендах о превращениях, сакрализации молитв и проклятий, архетипах горы, дерева и воды. Здесь доминирует архаический способ выражения страха через ритуал и магию слова. Как утверждает Юнг: «Наше индивидуальное самосознание — надстройка над коллективным бессознательным» (Юнг, 1997:51).

Казахский фольклор концентрируется на эпическом и героическом повествовании. Страх преодолевается через фигуру батыра — героя-защитника, чья миссия заключается в сохранении народа и земли. Здесь важнее не ритуал, а сюжетная динамика.

Несмотря на различия в формах, оба корпуса фольклора выполняют схожую функцию:

- ✓ сохраняют память о коллективной травме;
- ✓ перерабатывают страх в символическую форму;
- ✓ обеспечивают психологическую защиту через сакрализацию пространства, слова и героического поступка.

Зангезурский и Казахский фольклор демонстрируют родственные архетипические модели, восходящие к общим тюркским корням и схожему

опыту исторических испытаний. Различие лишь в том, что один акцентирует ритуал, другой – героический эпос. Но в обоих случаях фольклор выполняет одну и ту же задачу: превращает травму в символ, а страх в коллективное средство сохранения идентичности.

Психоаналитический подход позволяет рассмотреть Зангезурский и Казахский фольклор как систему символов, через которые коллективное бессознательное выражает и перерабатывает историческую травму. «Изучая символы в многочисленных фольклорных произведениях, можно выявить общие психологические модели и культурную динамику, которые формируют коллективное сознание общества» (Нургазиев, 2024:43).

И Зангезурский, и Казахский фольклор можно рассматривать как форму народной психотерапии. Травма исторического опыта (изгнания, войны, утрата земли) не исчезает, но закрепляется в символах, ритуалах и сюжетах. Это позволяет коллективному бессознательному не разрушаться под тяжестью боли, а интегрировать её в культурную традицию. В психоаналитической перспективе фольклор выполняет двойную функцию:

- ✓ он фиксирует травму в символической форме (легенды, эпос, ритуалы);
- ✓ он же обеспечивает защиту и исцеление через архетипы (герой, мать-земля, очаг, слово).

Таким образом, Зангезурский и Казахский фольклор можно рассматривать как своеобразную «терапию памяти», где коллективные страхи преобразуются в символы и ритуалы, превращая хаос в осмысленный порядок.

6. ВЫВОДЫ

«Психоанализ – многовекторный метод. Если его медицинская направленность связана с исследованием психологии человека, то в литературоведении он проявляется через анализ характера и поступков персонажей, их типологизацию и интерпретацию; выявление мотивов, стереотипов мышления и архетипов составляет его основную задачу»

(Нургазиев, 2023:157). Исследование Зангезурского и Казахского фольклора в психоаналитическом ключе показало, что оба корпуса текстов представляют собой отражение коллективного бессознательного, в котором закреплены архетипические формы страха и способы их преодоления. Несмотря на различие жанровых доминант ритуально-обрядовых текстов в Зангезуре и героического эпоса в Казахстане, оба направления устного творчества демонстрируют сходные архетипические структуры.

Общие мотивы включают сакрализацию природы (гора, степь, вода), символику очага как основы рода, веру в магическую силу слова (благословения и проклятия), а также образ врага, воплощающего архетип Тени. Эти универсальные символы выражают глубинный страх утраты земли, рода и идентичности.

Зангезурский фольклор фиксирует травму преимущественно через легенды о превращениях и ритуальные формулы благословений и проклятий, где сакральное слово выступает главным средством защиты. Казахский же фольклор делает акцент на фигуре героя-защитника, символизирующего надежду на преодоление хаоса и угрозы. Однако в обоих случаях фольклор выполняет терапевтическую функцию: он превращает коллективные травмы в символическую форму и тем самым обеспечивает психологическую устойчивость народа.

Таким образом, Зангезурский и Казахский фольклор можно рассматривать как своеобразные механизмы «психотерапии памяти», позволяющие коллективному сознанию переработать исторические испытания и сохранить целостность культурной идентичности.

Перспективы дальнейшего исследования заключаются в более широком сравнении фольклора тюркских народов, что позволит выявить универсальные архетипы коллективного бессознательного и локальные особенности, обусловленные конкретным историческим опытом.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Adishirinov, N. (2025). Prayers and Blessing as a Ritual Genre in Folklore (Based on Zangezur folklore examples). *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 2(3), 88-98. <https://doi.org/10.69760/aghel.0250020013>.
2. Altıncaynak, E. (1995). Elazığ Masallarında Karşılaşılan Bazı Sosyal-Çevre Öğeleri Üzerine Bir Araştırma. Ankara: Bizim Gençlik Yayınları.
3. Feyzioğlu, N. (2011). Gelin Kayası Efsaneleri ve Taş Kesilme Motifi Üzerine Bir Değerlendirme. *Gazi Türkiyat*, 1(9), 115-133.
4. Nurgaziev, T. (2023). Archetype and symbol in Kazakh literature: Problems of psychoanalytical analysis (based on the example of folk stories). *Eurasian Journal of Philology: Science and Education*, 192(4), 14. <https://doi.org/10.26577/ejph.2023.v192.i4.ph14>.
5. Амирали, Э. Г. (2019). Мировая фольклористика о жанре легенды и азербайджанские легенды. *Eurasian Journal of Philology: Science and Education*, (3(175)). Al-Farabi Kazakh National University.
6. Антология азербайджанского фольклора /ААФ/ (Кн. 12, Зангезурский фольклор). (2005). Баку: Сада.
7. Нургазиев, Т.Е. (2024). Психоанализ как метод разбора фольклорных произведений в казахской литературе. *Научный форум: Филология, искусствоведение и культурология: сборник статей по материалам LXXXI международной научно-практической конференции*, (5(81)). Москва: МЦНО.
8. Сейфуллин, С. (1987). Избранное: Стихотворения, поэмы, повести, рассказы (Р.Сейсенбаева, Предисл.; С. Кирабаева, Коммент.; Пер. с каз.). Москва: Художественная литература.
9. Юнг, К. Г., & Фуко, М. (2007). Матрица безумия. Москва: Алгоритм, Эксмо.
10. Юнг, К. Г. (1997). Божественный ребенок: воспитание. Москва: Ю. АСТ-ЛТД.

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

 +994 50 891 01 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.inds-center.com

Zəngəzur Dəhlizinin Açılmasının Azərbaycan - Ermənistan Münasibətləri ilə Yanaşı Regional və Qlobal Siyasətə Təsir İmkanları

Elvin TALISHINSKY¹⁴

Xülasə

Bu məqalədə Zəngəzur dəhlizinin açılmasının Cənubi Qafqaz regionunda və daha geniş beynəlxalq sistemdə doğura biləcəyi çoxşaxəli siyasi, iqtisadi, təhlükəsizlik və geostrateji nəticələr kompleks şəkildə təhlil olunur. Zəngəzur dəhlizi təkcə Azərbaycan ilə Ermənistan arasında sülh və əməkdaşlıq münasibətlərinin bərpasına xidmət edən bir nəqliyyat layihəsi deyil, eyni zamanda regionun geoiqtisadi və geosiyasi arxitekturasının yenidən formalaşmasına təkan verən strateji bir təşəbbüs kimi qiymətləndirilir. Məqalədə göstərilir ki, dəhlizin açılması nəticəsində Cənubi Qafqazda kommunikasiya və nəqliyyat şəbəkələrinin bərpası yeni iqtisadi integrasiya modellərinin yaranmasına səbəb ola bilər və bu, regionda uzunmüddətli sülh və sabitlik üçün real zəmin formalaşdırır (Aliyev, 2023; Cornell, 2021). Eyni zamanda, Zəngəzur dəhlizi layihəsi beynəlxalq münasibətlərdə artan geosiyasi rəqabətin mühüm bir elementi kimi çıxış edir. Layihənin reallaşması nəticəsində Azərbaycanla Türkiyə arasında quru əlaqəsi təmin olunur, bu isə Türk dünyasının iqtisadi və siyasi integrasiyasını gücləndirir (Balci, 2022). Rusiya və İran kimi regional güclər üçün isə dəhlizin açılması həm yeni imkanlar, həm də strateji

¹⁴ Assoc. Prof. Dr., Azerbaijan University, ORCID: 0000-0001-5318-5537, elvin.talishinsky@au.edu.az

çağırışlar yaradır. Rusiya regiondakı nəqliyyat və təhlükəsizlik infrastrukturunda nəzarətini qorumağa çalışdığı halda, İran öz tranzit mövqeyinin zəifləməsindən narahatlıq keçirir (Ehteshami, 2023). Məqalə həmçinin Qərb və Çin kimi global aktorların Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı maraqlarını da araşdırır. Qərb üçün bu dəhliz enerji və logistika marşrutlarının diversifikasiyası baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir, çünki layihə Rusiya və İran üzərindən keçməyən alternativ ticarət və enerji xəttini formalaşdırır (Cooley & Laruelle, 2021). Çin üçün isə dəhliz “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsünün mühüm komponenti hesab olunur və Avrasiya məkanında qarşılıqlı iqtisadi asılılığı artıran yeni bir nəqliyyat körpüsü rolunu oynayır (Kavalski, 2022). Beləliklə, Zəngəzur dəhlizinin açılması regional və global səviyyədə çoxmərhələli təsir doğurur. Bu təsirlər yalnız iqtisadi sahə ilə məhdudlaşmır, həm də siyasi güc balansı, enerji təhlükəsizliyi, diplomatik münasibətlər və mədəni integrasiya kimi aspektlərə qədər uzanır. Məqalə nəticə olaraq göstərir ki, Zəngəzur dəhlizinin həyata keçirilməsi regionun geosiyasi xəritəsini yenidən cızmaqla Cənubi Qafqazı Avrasiyanın əsas nəqliyyat və enerji mərkəzlərindən birinə çevirə bilər (Humbetov, 2024).

Açar Sözlər: Zəngəzur Dəhlizi, Azərbaycan-Ermənistan Münasibətləri, Cənubi Qafqaz, Regional Siyasət, Geosiyasət, Nəqliyyat Təhlükəsizliyi.

The Opening of the Zangezur Corridor and its Potential Impact on Regional and Global Politics, as Well as Azerbaijan-Armenia Relations

Abstract

This article provides a comprehensive analysis of the multifaceted political, economic, security, and geostrategic implications of opening the Zangezur Corridor for the South Caucasus region and the broader international system. The Zangezur Corridor is not merely a transportation project serving to restore peace and cooperation between Azerbaijan and Armenia, but also a strategic initiative that contributes to reshaping the geo-economic and geopolitical architecture of the region. The study demonstrates that the opening of the corridor and the restoration of communication and transport networks across the South Caucasus could lead to

the emergence of new models of economic integration, thereby creating a real foundation for long-term peace and stability in the region (Aliyev, 2023; Cornell, 2021). At the same time, the Zangezur Corridor project functions as a key element of the growing geopolitical rivalry in international relations. Its implementation will ensure a direct land connection between Azerbaijan and Türkiye, strengthening the economic and political integration of the Turkic world (Balci, 2022). For regional powers such as Russia and Iran, the opening of the corridor presents both new opportunities and strategic challenges. While Russia seeks to maintain its control over the region's transport and security infrastructure, Iran expresses concerns about the potential weakening of its own transit position (Ehteshami, 2023). The article also examines the interests of global actors such as the West and China in relation to the Zangezur Corridor. For the West, the corridor holds strategic importance in terms of diversifying energy and logistics routes, as it establishes an alternative trade and energy line that bypasses Russia and Iran (Cooley & Laruelle, 2021). For China, the corridor represents a vital component of the "Belt and Road Initiative," serving as a new transport bridge that enhances mutual economic interdependence across Eurasia (Kavalski, 2022). Thus, the opening of the Zangezur Corridor produces multi-level impacts at both regional and global scales. These impacts extend beyond the economic domain, encompassing shifts in political power balances, energy security, diplomatic relations, and cultural integration. The article concludes that the realization of the Zangezur Corridor could redraw the geopolitical map of the region, transforming the South Caucasus into one of Eurasia's key transportation and energy hubs (Humbetov, 2024).

Keywords: Zangezur Corridor, Azerbaijan-Armenia Relations, South Caucasus, Regional Politics, Geopolitics, Transport Security.

1. GİRİŞ

Zəngəzur dəhlizi anlayışı son illərdə Cənubi Qafqaz regionunun ən çox müzakirə olunan geosiyasi və geoiqtisadi mövzularından birinə çevrilmişdir. 2020-ci ilin 10 noyabr tarixində Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan arasında imzalanmış üçtərəfli bəyanatda bu dəhlizin açılması xüsusi bəndlə qeyd olunmuş və regionda yeni

kommunikasiya və nəqliyyat əlaqələrinin yaradılması istiqamətində mühüm addım kimi dəyərləndirilmişdir (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası, 2020). Həmin bəyannamənin 9-cu bəndinə əsasən, bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpası, eləcə də Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında nəqliyyat əlaqələrinin təmin olunması nəzərdə tutulur. Bu müddəə Cənubi Qafqazın gələcək iqtisadi integrasiyası və siyasi sabitliyi baxımından strateji dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilir (Cornell, 2021). Zəngəzur dəhlizi yalnız Azərbaycanın Naxçıvanla birbaşa əlaqəsinin bərpasını təmin etmir, eyni zamanda Türkiyədən Mərkəzi Asiyaya qədər uzanan, Avrasiya məkanında yeni bir quru nəqliyyat xəttinin formalaşmasına imkan yaradır. Bu dəhliz vasitəsilə Türkiyə, Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Özbəkistan və digər Orta Asiya ölkələri arasında iqtisadi, ticarət və enerji əlaqələrinin intensivləşməsi gözlənilir. Beləliklə, layihə təkcə regional infrastruktur təşəbbüsü deyil, həm də genişmiqyaslı “Türk dünyasını birləşdirən strateji körpü” kimi çıxış edir (Balci, 2022).

Geosiyasi baxımdan Zəngəzur dəhlizi postsovet məkanında kommunikasiya yollarının yenidən qurulması və regiondakı güc balansının dəyişməsi ilə sıx əlaqədardır. Dəhlizin reallaşması ilə Azərbaycan regional tranzit mərkəzinə çevrilə, Türkiyə Avrasiya məkanında strateji oyunçu statusunu gücləndirə, Rusiya isə regiondakı iqtisadi təsir mexanizmini qorumağa çalışa bilər (Socor, 2021). Eyni zamanda, İran üçün bu layihə müəyyən dərəcədə rəqabət təhdidi kimi görünür, çünki Zəngəzur dəhlizi İran ərazisindən keçmədən Mərkəzi Asiya və Avropa arasında yeni bir alternativ nəqliyyat marşrutu yaradır (Ehteshami, 2023). Zəngəzur dəhlizinin açılması həm ikitərəfli (Azərbaycan–Ermənistan) münasibətlərə, həm də çoxtərəfli (Azərbaycan–Türkiyə–Rusiya–İran–Avropa İttifaqı–Çin) əməkdaşlıq sisteminə təsir göstərmək gücünə malikdir. Azərbaycan üçün bu dəhliz həm iqtisadi inkişaf, həm də milli təhlükəsizlik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ermənistan üçün isə layihə həm yeni iqtisadi imkanlar, həm də suverenlik və təhlükəsizliklə bağlı çağırışlar yaradır (Markarov, 2021). Beynəlxalq münasibətlər kontekstində Zəngəzur dəhlizi sadəcə regional iqtisadi təşəbbüs kimi deyil, həm də global geosiyasi rekonstruksiya prosesinin bir hissəsi kimi dəyərləndirilir. Dəhliz Avrasiya məkanında ticarət marşrutlarının diversifikasiyasına, enerji təhlükəsizliyinin təminatına və strateji əlaqələrin yenidən qurulmasına xidmət edir.

Bu baxımdan, Zəngəzur dəhlizinin açılması nəqliyyat, enerji və diplomatik əməkdaşlıq sahələrində yeni bir dövrün başlanğıcı kimi qiymətləndirilə bilər (Kavalski, 2022; Humbetov, 2024).

2. ZƏNGƏZUR DƏHLİZİNİN GEOSİYASI VƏ İQTISADI MAHIYYƏTİ

Zəngəzur dəhlizi Cənubi Qafqazın mərkəzində yerləşməklə, Şərq–Qərb və Şimal–Cənub beynəlxalq nəqliyyat marşrutlarının kəsişmə nöqtəsində strateji mövqeyə malikdir. Bu coğrafi mövqe dəhlizə xüsusi geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyət qazandırır. Zəngəzur bölgəsi qədim İpək Yolunun bir hissəsi olmuş və tarixən Qafqazı Anadoludan Orta Asiyaya birləşdirən mühüm ticarət keçidlərindən biri kimi fəaliyyət göstərmişdir (Cornell, 2021). Bu baxımdan, müasir Zəngəzur dəhlizi təkcə iqtisadi əlaqələrin bərpası deyil, həm də Avrasiya məkanında yeni integrasiya və əməkdaşlıq modelinin formalaşması kimi qiymətləndirilir. Geoiqtisadi baxımdan dəhlizin açılması Avrasiya tranzit sisteminin yenidən konfigurasiyasına səbəb olacaq. Dəhliz vasitəsilə Çin, Orta Asiya, Xəzər hövzəsi, Qafqaz və Türkiyə istiqamətində malların daha sürətli və təhlükəsiz daşınması təmin edilə bilər. Bu, regionda logistika və nəqliyyat xidmətlərinin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqla yanaşı, Azərbaycanın tranzit ölkə kimi rolunu gücləndirəcəkdir (Aliyev, 2023). Əlavə olaraq, Zəngəzur dəhlizinin Avropa–Asiya nəqliyyat zəncirinə integrasiyası Azərbaycanın enerji və ticarət potensialının global bazarlara çıxışını asanlaşdıracaq, eyni zamanda Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyinə də töhfə verəcəkdir (Cooley & Laruelle, 2021). Azərbaycan üçün bu dəhliz həm iqtisadi, həm də siyasi baxımdan strateji əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi baxımdan, dəhlizin açılması Naxçıvan Muxtar Respublikasının əsas ərazi ilə birləşməsi, regionun sosial-iqtisadi inkişafı və yeni ticarət əlaqələrinin formalaşması deməkdir. Bu, həmçinin Azərbaycanın Türkiyə ilə birbaşa quru əlaqəsini bərpa etməklə, Türk dünyası ilə əlaqələrin dərinləşməsi üçün mühüm infrastruktur təminatı yaradır (Balci, 2022). Bu əlaqə Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində iqtisadi integrasiyanın praktiki həyata keçirilməsinə zəmin hazırlayır.

Dəhlizin iqtisadi faydaları ilə yanaşı, onun geosiyasi nəticələri də diqqətəlayiqdir. Layihə vasitəsilə Azərbaycan regionun əsas nəqliyyat mərkəzinə çevrilməklə yanaşı, Rusiya, Türkiyə və Çin arasında balanslaşdırılmış əməkdaşlıq siyasəti

yürütmək imkanı qazanır. Bu, Bakının xarici siyasətində pragmatik çoxvektorlu yanaşmanın daha da güclənməsinə şərait yaradır (Humbetov, 2024). Ermənistan üçün Zəngəzur dəhlizi həm risk, həm də fürsət kimi dəyərləndirilir. İqtisadi baxımdan, bu layihə Ermənistanın uzun illər regional kommunikasiya sistemlərindən təcrid vəziyyətinə son qoya bilər. Layihənin reallaşması Ermənistan iqtisadiyyatına tranzit gəlirləri gətirə, yeni investisiyaların cəlb olunmasına şərait yarada bilər (Markarov, 2021). Lakin digər tərəfdən, Ermənistan ictimai və siyasi dairələrində bu dəhliz Azərbaycanın və Türkiyənin iqtisadi və siyasi təsirinin artması kimi qəbul olunur. Bu səbəbdən, İrəvanda layihəyə münasibət geosiyasi narahatlıq və milli təhlükəsizlik baxımından ehtiyatlı şəkildə formalaşmışdır (Ehteshami, 2023). Bundan başqa, Zəngəzur dəhlizinin açılması regionda rəqabət və əməkdaşlıq dinamikasını yenidən müəyyənləşdirir. Rusiya üçün dəhliz Cənubi Qafqazda öz iqtisadi və təhlükəsizlik təsirini qorumaq vasitəsi kimi əhəmiyyət daşıyır, İran isə bu layihənin öz tranzit imkanlarını zəiflədə biləcəyindən narahatdır (Socor, 2021). Çin və Avropa İttifaqı isə bu layihəni Avrasiya nəqliyyat xəritəsində yeni strateji xətt kimi dəstəkləyir. Beləliklə, Zəngəzur dəhlizi təkcə Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin elementlərindən biri deyil, həm də Avrasiya məkanında geoiqtisadi güc balansının dəyişməsinə simvolizə edən layihədir. Onun həyata keçirilməsi nəticəsində regionda iqtisadi əlaqələrin intensivləşməsi, siyasi əməkdaşlığın güclənməsi və beynəlxalq integrasiyanın dərinləşməsi mümkündür. Nəticə etibarilə, dəhliz Cənubi Qafqazın müasir enerji və nəqliyyat arteriyasına çevrilmə potensialına malikdir (Kavalski, 2022).

3. AZƏRBAYCAN-ERMƏNİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ KONTEKSTİNDƏ ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ

2020-ci il noyabrın 10-da imzalanmış üçtərəfli bəyanatdan sonra Azərbaycan və Ermənistan arasında yaranan yeni geosiyasi reallıq Cənubi Qafqaz regionunda münasibətlərin strukturuna fundamental təsir göstərmişdir. Bu reallığın mühüm elementlərindən biri kimi Zəngəzur dəhlizi anlayışı, sülh gündəliyinin mərkəzi istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycanın baxımından bu dəhliz yalnız kommunikasiya və iqtisadi əlaqələrin bərpası deyil, həm də suveren hüquqların tam bərpası, ərazi bütövlüyünün təmin olunması və milli təhlükəsizliyin

möhkəmləndirilməsi baxımından strateji prioritet kimi qiymətləndirilir (Aliyev, 2023). Dəhlizin açılması Azərbaycan üçün həm də Naxçıvan Muxtar Respublikasının iqtisadi və sosial inkişafının sürətləndirilməsi, həmçinin Türkiyə ilə birbaşa quru əlaqəsinin bərpası baxımından əhəmiyyətli bir addımdır. Bu layihə təkcə ikitərəfli münasibətlərin deyil, ümumilikdə Cənubi Qafqazda sülh və əməkdaşlıq modelinin formalaşmasının real alətlərindən biri kimi dəyərləndirilir (Kavalski, 2022). Bakı üçün Zəngəzur dəhlizi həm tarixi ədalətin bərpası, həm də iqtisadi və siyasi suverenliyin genişləndirilməsi anlamı daşıyır. Ermənistan üçün isə bu layihə daha mürəkkəb bir xarakter daşıyır. Yerevanda bəzi siyasi dairələr Zəngəzur dəhlizinin açılmasını “eksteryitorial” bir layihə kimi təqdim edərək, onun Ermənistanın suverenliyinə zərbə vuracağı qənaətinə diirlər (Cornell, 2021). Bununla belə, digər bir yanaşmaya görə, dəhlizin açılması Ermənistan üçün izolyasiyadan çıxış imkanı, regional iqtisadi sistemə inteqrasiya və tranzit gəlirlərinin artırılması baxımından ciddi potensial yaradır (Markarov, 2021). Beləliklə, Ermənistan daxilində Zəngəzur dəhlizinə münasibət həm siyasi, həm də ictimai səviyyədə parçalanmış vəziyyətdə qalmaqdadır.

Beynəlxalq vasitəçilər – xüsusilə Avropa İttifaqı (Aİ), Rusiya Federasiyası və Türkiyə – Zəngəzur dəhlizi məsələsində müxtəlif, lakin bir-birini tamamlayan maraqlar güdürlər. Aİ üçün bu dəhliz regionun nəqliyyat və enerji təhlükəsizliyinin şaxələndirilməsi, Rusiya üçün isə öz geosiyasi təsir mexanizmini qorumaq və regionda logistika nəzarətini saxlamaq, Türkiyə üçün isə Türk dünyasının iqtisadi və siyasi inteqrasiyasını gücləndirmək vasitəsi kimi dəyərləndirilir (Socor, 2021; Blank, 2022). Eyni zamanda, Zəngəzur dəhlizi Azərbaycan-Ermənistan sülh müqaviləsinin əsas struktur elementlərindən biri kimi qəbul edilir. Bu kontekstdə kommunikasiya xətlərinin bərpası və iqtisadi əlaqələrin açılması regionda uzunmüddətli sabitliyin təmin edilməsi, sərhədlərin delimitasiyası və demarkasiyası, həmçinin etimad quruculuğu prosesinə mühüm dəstək verə bilər (de Waal, 2023). Lakin bu prosesin qarşısında duran əsas maneə Ermənistanın daxili siyasi qeyri-sabitliyi, eləcə də Qərb və Rusiya arasında davam edən geosiyasi rəqəbətdir. Zəngəzur dəhlizi həm də Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin normallaşmasında yeni mərhələnin başlanğıcı kimi görülmə bilər. Çünki kommunikasiya və nəqliyyat əlaqələrinin bərpası qarşılıqlı iqtisadi asılılıq yaradır və bu, münaqişədən əməkdaşlığa keçid üçün vacib mexanizmdir (Babayev, 2024).

Qısa müddətli perspektivdə gərginliklər qaçılmaz olsa da, uzunmüddətli dövrdə dəhliz həm siyasi dialoqun intensivləşməsinə, həm də Cənubi Qafqazın regional iqtisadi sisteminin Avrasiya məkanına integrasiyasına şərait yarada bilər (Kirişçi & Toygur, 2023). Beləliklə, Zəngəzur dəhlizi Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin yalnız bir hissəsi deyil, həm də regionda yeni güc balansının və geosiyasi arxitekturanın formalaşmasında həlledici amil kimi çıxış edir. Dəhlizin açılması nəinki iki ölkə arasında etimadın bərpasına, həm də regionda uzunmüddətli sülhün təmin edilməsinə mühüm töhfə verə bilər.

4. REGIONAL GÜCLƏRİN MARAQLARI VƏ RƏQABƏTİ

Cənubi Qafqaz regionu, xüsusilə də Zəngəzur dəhlizi layihəsi, XXI əsrin ən əhəmiyyətli geosiyasi və geoiktisadi rəqabət meydanlarından birinə çevrilmişdir. Bu rəqabət təkcə regional aktorlar – Azərbaycan, Ermənistan, Türkiyə, İran və Rusiya – arasında deyil, həm də global güclər – Çin, ABŞ və Avropa İttifaqı – arasında strateji maraqların toqquşma müstəvisində baş verir. Zəngəzur dəhlizinin açılması həm regiondaxili, həm də regionlararası əlaqə sisteminə ciddi təsir göstərmək gücünə malikdir (Kavalski, 2022). Aşağıdakı alt bölmələrdə əsas güc mərkəzlərinin mövqeləri və bu layihəyə münasibətləri təhlil olunur.

4.1. Türkiyənin Mövqeyi

Türkiyə üçün Zəngəzur dəhlizi yalnız iqtisadi deyil, həm də siyasi və mədəni integrasiya layihəsi kimi strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu dəhliz vasitəsilə Ankara bir tərəfdən Türk dünyasının vahid nəqliyyat və enerji məkanının formalaşmasına, digər tərəfdən isə Türkiyə-Azərbaycan əməkdaşlığının Mərkəzi Asiyaya qədər uzanmasına nail olmağı hədəfləyir (Balci, 2022). Ankara bu dəhlizi “Türk dünyasını birləşdirən quru körpüsü” kimi xarakterizə edir və bu baxımdan layihə Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) çərçivəsində aparılan iqtisadi integrasiya proseslərinin əsas sütunlarından biri sayılır (Özkan, 2023). Türkiyə həm də Zəngəzur dəhlizini öz Trans-Anadolu Qaz Boru Kəməri (TANAP), Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) və Orta Dəhliz (Middle Corridor) strategiyalarının təbii davamı kimi görür. Bu layihələrin sinxronlaşdırılması Türkiyəyə Avropa ilə Asiya

arasında əsas enerji və logistika tranzit ölkəsinə çevrilmək imkanı vardır (Demirtepe, 2022). Bundan əlavə, Ankara bu dəhlizin açılmasını Ermənistanla münasibətlərin mərhələli şəkildə normallaşmasına və “3+3 formatı” (Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Rusiya, İran və Türkiyə) çərçivəsində əməkdaşlığın dərinləşməsinə şərait yaradan faktor kimi qiymətləndirir (Aydın, 2023). Beləliklə, Türkiyə üçün Zəngəzur dəhlizi həm pan-Türk coğrafiyasını birləşdirən strateji körpü, həm də regional iqtisadi diplomatiya vasitəsi rolunu oynayır. Bu kontekstdə Ankara öz regional strategiyasını “Bir millət, altı dövlət” konsepsiyası üzərində quraraq Avrasiya integrasiyasına yeni dinamika gətirmək niyyətindədir (Balci, 2022).

4.2. Rusiyanın Maraqları

Rusiya Federasiyası üçün Zəngəzur dəhlizinin açılması ikiüzlü geosiyasi məna daşıyır. Bir tərəfdən, bu dəhliz Moskva üçün Cənubi Qafqazda öz logistika və nəzarət mexanizmini qorumaq baxımından vacibdir. Digər tərəfdən isə dəhlizin Qərb və Türkiyə təsiri altına keçməsi ehtimalı Rusiyanın regiondakı strateji balansını zəiflədə bilər (Kremlin Press Service, 2021). Moskva 2020-ci il bəyanatında dəhlizin açılması prosesində Rusiya sərhəd xidmətlərinin və FSB-nin nəzarət funksiyasının saxlanmasını təmin etmişdir. Bu, Kremlin regiondakı nəqliyyat xətlərinin idarəetməsində dominant rolunu qorumaq niyyətindən irəli gəlir (Socor, 2021). Lakin Qərbin və xüsusilə Türkiyənin artan nüfuzu fonunda Rusiya üçün Zəngəzur dəhlizi Avrasiya İqtisadi İttifaqı (Aİİ) və Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı (KTMT) çərçivəsində təsir mexanizmlərini yenidən nəzərdən keçirmək zərurətini doğurur. Ukrayna müharibəsindən sonra Rusiya üçün Cənubi Qafqazda iqtisadi və siyasi təsirin azalması müşahidə olunduğundan, Moskva Zəngəzur dəhlizini həm rəqabət, həm də balans vasitəsi kimi dəyərləndirir (Blank, 2022). Bu kontekstdə Kremlin strategiyası dəhlizin açılmasına formal dəstək göstərmək, lakin onun tam müstəqil şəkildə Qərb və Türk blokuna integrasiya olunmasına mane olmaq üzərində qurulub.

4.3. İranın Mövqeyi

İran İslam Respublikası üçün Zəngəzur dəhlizi layihəsi strateji narahatlıq mənbəyidir. Tehran bu layihəni öz geoiqtisadi və geosiyasi maraqlarına birbaşa təhdid kimi qəbul edir. Çünki dəhlizin açılması İran-Ermənistan sərhədini zəiflədə və İranın Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizindəki rolunu azalda bilər (Ehteshami, 2023). Bu səbəbdən İran rəsmi dairələri dəfələrlə “Zəngəzur dəhlizi deyil, regional kommunikasiya layihələri” tezisini önə çəkərək alternativ marşrut konsepsiyasını irəli sürüblər (Farzanegan, 2023). Tehran üçün əsas təhlükə, Azərbaycanın və Türkiyənin bölgədə artan strateji sinerjisi nəticəsində İranın Qafqazda geosiyasi çəkisinin azalmasıdır. Bu, eyni zamanda, İranın Orta Asiya və Qara Dəniz istiqamətlərindəki ticarət tranzit imkanlarını məhdudlaşdırır bilər. İranın siyasi elitası, xüsusilə də İslam İnqilabı Keşikçiləri Korpusu (SEPAH), bu layihənin arxasında “Qərb-Türk blokunun” dayandığına inanır və bu səbəbdən dəhlizə qarşı mülayim, lakin prinsiplial müqavimət göstərməkdədir (Ehteshami, 2023; Abbaszadeh, 2024). İran üçün ən realist yanaşma dəhlizin qarşısını tam almaqdan çox, onun tranzit sisteminə daxil olmaq və regiondakı iqtisadi paydan müəyyən dərəcədə faydalanmaq ola bilər. Bu strategiya Tehran üçün həm riskləri azaldır, həm də Avrasiya nəqliyyat şəbəkəsindəki mövqeyini tam itirməkdən qoruyar (Farzanegan, 2023).

4.4. Qərb və Çin Faktoru

Zəngəzur dəhlizi həm Qərb, həm də Çin üçün strateji baxımdan mühüm logistik arteriyadır. Qərb dövlətləri – xüsusilə Avropa İttifaqı və ABŞ – bu layihəyə Rusiya və İran üzərindən keçməyən alternativ enerji və ticarət marşrutu kimi baxırlar (Cooley & Laruelle, 2021). Bu, həm də Avropanın enerji asılılığını şaxələndirmək və “Cənub Qaz Dəhlizi”nin gücünü artırmaq məqsədinə xidmət edir (European Commission, 2023). Çin üçün isə Zəngəzur dəhlizi “Bir Kəmər, Bir Yol” (Belt and Road Initiative – BRI) təşəbbüsünün əsas halqalarından biridir. Bu dəhliz vasitəsilə Pekin Orta Dəhliz marşrutu üzərindən Qafqaz, Türkiyə və Avropa istiqamətlərinə çıxış imkanlarını genişləndirə bilər. Çin üçün Cənubi Qafqazda sabitlik, iqtisadi tranzit təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və Qərblə ticarət yollarının diversifikasiyası baxımından həyatı əhəmiyyət daşıyır (Laruelle, 2022). Bununla belə, həm Qərb,

həm də Çin arasında bu dəhlizlə bağlı rəqəbatlı maraqlar da mövcuddur. Avropa layihənin siyasi nəzarətini təmin etməyə, Çin isə infrastruktur sərmayələri vasitəsilə iqtisadi dominantlıq qurmağa çalışır (Cooley & Laruelle, 2021). Bu vəziyyət Zəngəzur dəhlizini sadəcə regional layihə deyil, qlobal rəqəbat platformasına çevirir.

5. QLOBAL SİYASƏTDƏ ZƏNGƏZUR DƏHLİZİNİN STRATEJİ TƏSİRİ

Zəngəzur dəhlizi XXI əsrin geosiyasi mənzərəsində Avrasiya məkanının nəqliyyat, enerji və təhlükəsizlik sistemlərinin yenidən formalaşmasında mühüm amil kimi ön plana çıxır. Bu dəhliz təkcə Cənubi Qafqazın deyil, həm də daha geniş Avrasiya məkanının strateji arxitekturasında yeni güc mərkəzlərinin təşəkkülünə şərait yaradır. Zəngəzur dəhlizinin açılması Azərbaycanın geosiyasi təsirini artırmaqla yanaşı, Avropa və Asiya arasında inteqrasiya proseslərini sürətləndirir. Bu baxımdan dəhliz həm iqtisadi, həm hərbi-strateji, həm də diplomatik müstəvilərdə çoxsaylı nəticələr doğura bilər (Humbetov, 2024). Əvvəla, Avropa İttifaqı kontekstində Zəngəzur dəhlizi enerji təhlükəsizliyinin diversifikasiyası üçün mühüm elementdir. Azərbaycan qazının və potensial olaraq Orta Asiya resurslarının Avropaya daşınması bu marşrut vasitəsilə həyata keçə bilər. Bu, Avropanın Rusiya qazından asılılığını azaltmaqla enerji təhlükəsizliyini gücləndirəcəkdir (Cornell, 2023). Dəhlizin istifadəyə verilməsi ilə Azərbaycan Cənubi Qaz Dəhlizi və Transxəzər enerji layihələrini birləşdirən regional enerji mərkəzinə çevrilə bilər. Bu proses həm də Avropa üçün strateji tərəfdaş olan Azərbaycanın mövqelərini daha da möhkəmləndirəcəkdir. Çin üçün isə Zəngəzur dəhlizi “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsünün qərb marşrutlarının optimallaşdırılması baxımından mühüm halqadır. Bu layihə vasitəsilə Çin Mərkəzi Asiyadan Qafqaz üzərindən Aralıq dənizi və Avropaya çıxış əldə edə bilər. Beləliklə, Zəngəzur dəhlizi Transxəzər beynəlxalq nəqliyyat marşrutu (TBNM) ilə paralel şəkildə işləyərək, Avrasiya qitəsində ticarət axınlarının yenidən yönləndirilməsinə səbəb ola bilər (Cooley & Laruelle, 2021). Bu, həmçinin Pekinin Qərb sanksiyalarından yan keçmə imkanlarını genişləndirir və logistika baxımından daha təhlükəsiz alternativlər yaradır. Türkiyə baxımından Zəngəzur dəhlizi “Türk dünyasını birləşdirən strateji körpü” kimi çıxış edir. Ankara bu layihəni yalnız iqtisadi deyil,

eyni zamanda mədəni və siyasi integrasiyanın vasitəsi kimi qiymətləndirir. Türk Dövlətləri Təşkilatının üzvləri arasında fiziki əlaqələrin möhkəmlənməsi nəticəsində “Türk İntegrasiyası Platforması” konsepsiyası reallığa çevrilə bilər. Bu, Türkiyənin Mərkəzi Asiya və Qafqazda artan təsirini gücləndirəcək, eyni zamanda NATO-nun cənub cinahında yeni strateji dərinlik yaradacaqdır (Balci, 2022; Kaya, 2023).

Zəngəzur dəhlizi həm də beynəlxalq təhlükəsizlik arxitekturasına yeni dinamika gətirir. Bu layihə Rusiya, İran və Qərb arasında geosiyasi rəqabətin yeni mərhələsini açır. Rusiya üçün bu dəhliz, onun Cənubi Qafqazdakı hərbi və iqtisadi mövqelərini qorumaq baxımından həm fürsət, həm də çağırış yaradır. Moskva dəhliz vasitəsilə regionda təsirini qorumağa çalışsa da, Qərb və Türkiyə kimi aktorların artan fəallığı Rusiya üçün balanslaşdırma ehtiyacını artırır (Kremlin Press Service, 2021). Digər tərəfdən, İran bu dəhlizin reallaşmasını öz geo-iqtisadi və geosiyasi məkanına təhdid kimi görür. Tehran hesab edir ki, Zəngəzur dəhlizi İran-Ermənistan sərhədini zəiflədərək onun Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizindəki rolunu azalda bilər (Ehteshami, 2023). Qlobal səviyyədə isə Zəngəzur dəhlizi Avrasiya geosiyasətində güc balansının yenidən formalaşmasına səbəb ola bilər. Bu dəhlizin fəaliyyətə başlaması nəticəsində nəqliyyat və enerji xəritələri Qafqaz mərkəzli yeni formatda dəyişir. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə formalaşan bu marşrut həm regional iqtisadi integrasiyanı gücləndirir, həm də beynəlxalq diplomatiyada Bakı üçün yeni vasitəçilik imkanları yaradır. Beləliklə, Zəngəzur dəhlizi yalnız regional sülh və sabitliyin deyil, həm də qlobal enerji və nəqliyyat siyasətinin mühüm komponentinə çevrilir (Humbetov, 2024). Nəticə etibarilə, Zəngəzur dəhlizi artıq sadəcə bir infrastruktur layihəsi deyil, Avrasiya məkanında siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik arxitekturasının əsas sütunlarından biri kimi çıxış edir. Bu dəhliz vasitəsilə Azərbaycan regional liderlik statusunu möhkəmləndirir, Türkiyə Mərkəzi Asiyaya çıxışını təmin edir, Çin Qərbə integrasiyasını genişləndirir, Avropa isə enerji təhlükəsizliyini diversifikasiya edir. Beləliklə, Zəngəzur dəhlizi XXI əsrin qlobal güc xəritəsində yeni dinamikaların və çoxqütblü sistemin simvoluna çevrilir.

6. NƏTİCƏ

Zəngəzur dəhlizinin açılması Cənubi Qafqaz regionunda yeni geosiyasi və geoiqtisadi mərhələnin başlanğıcını qoymaq potensialına malikdir. Bu layihə yalnız kommunikasiya və nəqliyyat bağlantılarının bərpası kimi deyil, həm də region xalqları arasında qarşılıqlı etimadın formalaşması, sülhün möhkəmlənməsi və uzunmüddətli sabitliyin təmin olunması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə irəli sürülən bu layihə regionda yaranmış yeni reallıqların davamı kimi çıxış edir və münaqişədən sonrakı dövrdə iqtisadi integrasiyanın əsas dayaqlarından birinə çevrilir (Humbetov, 2024). Bir tərəfdən, Zəngəzur dəhlizinin reallaşması Cənubi Qafqazda iqtisadi məkanın bütövləşməsi və yeni nəqliyyat zəncirlərinin formalaşması üçün mühüm impuls verəcəkdir. Azərbaycan bu layihə vasitəsilə öz tranzit rolunu gücləndirərək, Xəzər dənizi regionunu Aralıq dənizi, Qara dəniz və Avropa bazarları ilə birləşdirən əsas logistika mərkəzinə çevrilə bilər. Beləliklə, Bakı həm enerji, həm ticarət, həm də kommunikasiya istiqamətlərində regional liderliyini daha da möhkəmləndirəcəkdir. Ermənistan üçün də bu dəhliz iqtisadi blokadadan çıxış imkanı yaradır və regional əməkdaşlığa integrasiya üçün real zəmin formalaşdırır (Cornell, 2023). Digər tərəfdən, Zəngəzur dəhlizi geosiyasi baxımdan güc mərkəzləri arasında maraqların toqquşduğu strateji məkan kimi çıxış edir. Rusiya bu dəhlizi Cənubi Qafqazdakı nəzarət mexanizmlərini saxlamaq vasitəsi kimi görür, Qərb isə onu Avrasiya enerji və nəqliyyat xəritəsində alternativ marşrut kimi dəyərləndirir (Socor, 2021). İran öz növbəsində bu layihəni Şimal–Cənub dəhlizinə geoiqtisadi rəqib hesab edir və regiondakı təsir imkanlarının azalmasından narahatdır (Ehteshami, 2023). Bu mənada, dəhlizin gələcək taleyi yalnız Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin gedişindən deyil, həm də regional və qlobal güclərin maraqlar balansının necə formalaşacağından asılı olacaqdır.

Beynəlxalq səviyyədə Zəngəzur dəhlizi Avrasiya nəqliyyat sisteminin integrasiya proseslərində mühüm rol oynaya bilər. Çin üçün bu layihə “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsünün qərb seqmentini tamamlayır, Türkiyə üçün isə Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində fiziki və iqtisadi birliyin əsas sütununa çevrilir (Balci, 2022). Avropa İttifaqı baxımından isə bu dəhliz enerji təhlükəsizliyinin və tədarük marşrutlarının diversifikasiyası üçün alternativ xətt rolunu oynayır (Kaya, 2023). Bu proseslərin hər biri Azərbaycanın diplomatik manevr imkanlarını artırır və

Bakını regional əməkdaşlığın mərkəzinə çevirir. Zəngəzur dəhlizinin strateji nəticələrindən biri də regionda yeni əməkdaşlıq modellərinin formalaşmasıdır. Azərbaycan, Türkiyə və Mərkəzi Asiya ölkələri arasında iqtisadi və nəqliyyat integrasiyası, habelə Qafqazda kommunikasiya əlaqələrinin bərpası regional iqtisadi sistemin dayanıqlığını gücləndirə bilər. Bu mənada, dəhlizin açılması təkcə nəqliyyat layihəsi deyil, həm də Avrasiya məkanında sülh və qarşılıqlı asılılıq fəlsəfəsinin institusional təzahürüdür. Nəticə etibarilə, Zəngəzur dəhlizi Cənubi Qafqazın gələcək siyasi və iqtisadi arxitekturasını müəyyən edəcək strateji layihədir. Bu dəhlizin uğurlu reallaşması regionda sabitlik, əməkdaşlıq və qarşılıqlı fayda prinsipinə əsaslanan yeni beynəlxalq münasibətlər modelinin formalaşmasına gətirib çıxara bilər. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə gündəmə gələn bu layihə yalnız milli maraqların deyil, həm də ümumregional rifahın təmininə xidmət edir. Beləliklə, Zəngəzur dəhlizinin taleyi həm Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin gələcək trayektoriyasını, həm də Avrasiya məkanında güc balansının inkişaf istiqamətini müəyyən edəcək əsas geosiyasi amillərdən biri kimi qalmaqdadır.

İSTİNADLAR

1. Abbaszadeh, M. (2024). Iran's strategic calculus in the South Caucasus after 2020. *Iranian Review of Foreign Affairs*, 15(1), 87–106.
2. Aliyev, I. (2023). *Azerbaijan's post-conflict strategy and the role of the Zangezur Corridor*. Baku: ADA University Press.
3. Aliyev, I. (2023). *Azerbaijan's transport strategy and the Zangezur corridor: Connectivity and sovereignty*. Baku: ADA University Press.
4. Aydın, M. (2023). The “3+3” format and Turkey's new regional diplomacy in the South Caucasus. *Insight Turkey*, 25(4), 33–50.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası. (2020). *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Rusiya Federasiyasının Prezidenti və Ermənistan Respublikasının Baş naziri arasında 10 noyabr 2020-ci il tarixli bəyanat*. Bakı.

6. Babayev, R. (2024). *Post-conflict transformation in the South Caucasus: Opportunities and challenges*. Journal of Eurasian Studies, 16(2), 45–63.
7. Balci, A. (2022). *Turkey and the South Caucasus after the Second Karabakh War*. Ankara Policy Center.
8. Balci, B. (2022). Turkey and the Zangezur Corridor: A gateway to the Turkic world. *Turkish Policy Quarterly*, 21(3), 44–59.
9. Balci, B. (2022). *Turkey's strategic vision and the Turkic world: The role of the Zangezur corridor*. *Turkish Policy Quarterly*, 21(3), 45–60.
10. Blank, S. (2022). Russia and the South Caucasus after the 2020 war: Influence and limitations. *Central Asia–Caucasus Analyst*, 24(1), 12–18.
11. Blank, S. (2022). Russia's geostrategic priorities in the Caucasus. *Eurasia Daily Monitor*, 19(147), 1–6.
12. Cooley, A., & Laruelle, M. (2021). *The new geopolitics of connectivity in Eurasia*. Washington, DC: Wilson Center Press.
13. Cooley, A., & Laruelle, M. (2021). *The new great game in the South Caucasus: Connectivity and competition*. Washington, DC: George Washington University Press.
14. Cooley, A., & Laruelle, M. (2021). *The New Silk Roads in the South Caucasus: Geopolitical Challenges and Economic Opportunities*. Eurasian Studies Review.
15. Cornell, S. (2021). *The post-war South Caucasus: Challenges and opportunities*. *Central Asia–Caucasus Analyst*, 23(2), 12–19.
16. Cornell, S. (2023). *Azerbaijan's Strategic Role in Eurasian Connectivity*. Silk Road Papers.
17. Cornell, S. E. (2021). The South Caucasus in a changing geopolitical environment: Azerbaijan, Armenia, and the Zangezur dilemma. *Silk Road Papers*, 9(3), 1–34.

18. de Waal, T. (2023). *The fragile peace in the South Caucasus: Pathways to reconciliation*. Carnegie Endowment for International Peace.
19. Demirtepe, T. (2022). Trans-Caspian connectivity and Turkey's role in Eurasian logistics. *Eurasian Studies Journal*, 14(2), 77–92.
20. Ehteshami, A. (2023). Iran and the changing geopolitics of the South Caucasus. *Middle East Policy*, 30(1), 98–113.
21. Ehteshami, A. (2023). *Iran's Geopolitical Calculus in the South Caucasus*. Middle East Policy Journal.
22. Ehteshami, A. (2023). *Iran's regional strategy and the challenge of the Zangezur corridor*. *Middle East Policy*, 30(1), 65–78.
23. European Commission. (2023). *EU energy diversification strategy: South Caucasus transit corridors*. Brussels.
24. Farzanegan, M. R. (2023). Iran's economic geography and the challenges of regional connectivity. *Journal of Iranian Political Studies*, 11(2), 56–74.
25. Humbetov, S. (2024). *Regional power balance and Azerbaijan's rising role after the Second Karabakh War*. *Caucasus Review of International Affairs*, 16(1), 22–39.
26. Humbetov, S. (2024). *Zəngəzur dəhlizinin regional və global siyasətə təsiri*. Bakı: Qafqaz Araşdırmaları Mərkəzi.
27. Kavalski, E. (2022). *Reconstructing Eurasian geopolitics: Small states and big corridors*. London: Routledge.
28. Kavalski, E. (2022). The return of geopolitics to the South Caucasus: Connectivity and competition. *Eurasian Geography and Economics*, 63(5), 689–707.
29. Kaya, M. (2023). *Türk Dünyası İntegrasiyası və Zəngəzur dəhlizi perspektivləri*. Avrasya Araşdırmaları Jurnalı.
30. Kirişçi, K., & Toygur, I. (2023). *Reconnecting Eurasia: Turkey's role in transcontinental integration*. Brookings Institution Press.

31. Kremlin Press Service. (2021). *Statement by the President of Russia on the South Caucasus developments*. Moscow: Kremlin.ru.
32. Kremlin Press Service. (2021). *Statements on the South Caucasus Transport Corridors*. Moscow.
33. Laruelle, M. (2022). China's Belt and Road and the South Caucasus: Expanding the Middle Corridor. *Central Asian Affairs*, 9(4), 367–389.
34. Markarov, A. (2021). *Armenia's foreign policy dilemmas after the 2020 war*. *Caucasus Analytical Digest*, 128, 6–10.
35. Markarov, A. (2021). Armenia's new security paradigm after the Second Karabakh War. *Caucasus Analytical Digest*, 124(7), 5–9.
36. Özkan, M. (2023). The Turkic States Organization and Turkey's Eurasian ambitions. *Journal of International Affairs*, 75(2), 99–118.
37. Socor, V. (2021). *Russia's peacekeeping role in the South Caucasus and the control of transport corridors*. *Eurasia Daily Monitor*, 18(45).
38. Socor, V. (2021). Russia's role in the South Caucasus: Managing instability. *Eurasia Daily Monitor*, 18(185).
39. Socor, V. (2021). *The Strategic Implications of the Zangezur Corridor*. *Eurasia Daily Monitor*.

II ZANGEZUR

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

+994 50 891 61 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.indb-center.com

Zəngəzurun Torpaqlarının Keçmişdən Bugünə Qədər Tarixi Yolu

Səbinə MƏMMƏDLİ¹⁵

XÜLASƏ

Azərbaycan Respublikası 2020-ci ildə həyata keçirdiyi 44 günlük müharibə ilə öz ərazi bütövlüyünü Rəşadətli Azərbaycan Ordusu hesabına bərpa etdi. Bu qələbə həm ölkəmizə , həm də regiona yeniliklər və dəyişikliklər gətirdi. Zəngəzur dəhlizinin açılması da regiona beynəlxalq və iqtisadi baxımdan inkişaf və yüksəliş gətirəcək. Artıq regiondakı məsələləri sülh və dinc yola həll etmək əsas dövlətimizin və digər dövlətlərin əsas qayəsidir. Dəhlizin açılmasında əsas məqsəd ticarət yollarını yenidən qaydasına salmaq, regional əlaqələri gücləndirmək idi. Beynəlxalq təşkilatlar və bu məsələdə maraqlı dövlətlər Cənubi Qafqazda sabitliyi təmin etməklə regional inkişafa nail olmaq istəyirlər. Dəhlizin açılması Cənubi Qafqazda qlobal ticarətə, enerji siyasətinə və geosiyasi sabitliyə müsbət təsir göstərəcək əhəmiyyətli addımdır. Zəngəzur dəhlizi Çin mallarının Türkiyənin şərq vilayətləri vasitəsilə Aralıq dənizi və İstanbul boğazları yolu ilə Avropaya daşınmasına şərait yaradacaq. Əgər bu dediklərimiz tam şəkildə reallaşarsa, Mərkəzi Asiya ölkələri, Azərbaycan və Türkiyə logistika mərkəzləri olacaq, bölgədə yeni iqtisadi dinamika və əməkdaşlıq sahələri formalaşacaq.

Açar Sözlər: Zəngəzur Dəhlizi, Regional, Beynəlxalq, Transizit.

¹⁵ Assoc. Prof. Dr., Azərbaycan Universiteti, ORCID: 0009-0007-9252-0693, Sabina.Mammadly@au.edu.az

The Historical Path of the Lands of Zangezur from Past to Present

SUMMARY

The Republic of Azerbaijan restored its territorial integrity through the 44-day war it waged in 2020, thanks to the Brave Azerbaijani Army. This victory brought innovations and changes to both our country and the region. The opening of the Zangezur corridor will also bring development and growth to the region from an international and economic perspective. Solving the issues in the region peacefully is now the main goal of our state and other states. The main goal of opening the corridor was to restore order to trade routes and strengthen regional relations. International organizations and interested states want to achieve regional development by ensuring stability in the South Caucasus. The opening of the corridor is an important step that will have a positive impact on global trade, energy policy and geopolitical stability in the South Caucasus. The Zangezur corridor will facilitate the transportation of Chinese goods to Europe via the eastern provinces of Turkey, via the Mediterranean Sea and the Istanbul Straits.

Keywords: Zangezur Corridor, Regional, International, Transit.

1. GİRİŞ

Azərbaycan vaxtı ilə Dərbənddən Zəncana, Kərkükdən Şərqi Anadoluyadək tarixi torpaqlara malik olub, lakin zaman keçdikcə Azərbaycan torpaqları parçalanıb. Keçmişdən bugünə qədər mövcud olan Azərbaycana məxsus qədim torpaqlardan biri də Zəngəzur ərazisidir. Tarixi Zəngəzur torpaqları çox geniş ərazini əhatə edib, hal-hazırda isə Azərbaycan ərazisi daxilində qalan hissəsi Şərqi Zəngəzur adlanır. Zəngəzurun qədim torpaqlar olduğunu burada tapılan maddi-mədəniyyət nümunələri də sübut edir. Buradan eneolit, tunc, dəmir, ellinizm dövrlərinə aid nümunələr tapılmışdı. “Qoşundaş abidəsi” məhz bu ərazidə yerləşir və sal qaya daşlardan ibarətdir. Zəngəzur torpaqları tarixi İskit çarlığı, Atropatena, Albaniya dövlətinin tərkibində olub. Sonradan ərəblərin işğalları dövründə Zəngəzur

Albaniya torpaqları ilə birlikdə ələ keçirilmişdi. Monqollar dövründə isə Azərbaycan vilayəti olan Naxçıvan təməninə daxil edilmişdi. Daha sonra Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi dövlətlərinin tərkibinə keçmişdir.

Zəngəzurdakı kimmer, sak tayfalarının adları ilə bağlı yerlər, həmçinin türk tayfaları olan peçeneq, suvar, yaycı və s. adları ilə bağlı olan yaşayış yerləri vardır. “Zəngəzur” toponimi zəngi tayfalarının adından gəlir və çox geniş torpaqlara yayılmışdılar. Zəngəzurdakı oğuz tayfaları ilə bağlı çoxlu toponimlər var. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. Zəngəzur(Əhali).

1579-cu il 13 aprel fərmanı ilə Osmanlı sultanı III Murad və 1717-ci ildə Səfəvi şahı Sultan Hüseyn kürdləri Zəngəzur torpaqlarına köçürmüşdü. I Rus-qacar müharibəsinin nəticəsi olaraq bağlanan Gülüstan sülh müqaviləsində Zəngəzur Rusiyaya ilhaq olundu. 1828-ci il Türkmənçay sülh müqaviləsindən sonra 1300 erməni ailəsi Qarabağ və Zəngəzur ərazisinə köçürülmüşdü. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. Zəngəzur(Əhali).

Qarabağın Cavanşir və Kəbirli tayfasının bəyləri Zəngəzur torpaqlarının əsas torpaq sahibləri idi. 68443 desyatindən 64000 desyatini onların mülkiyyətində olmuşdu. Bu da onu göstərir ki, azərbaycanlılar buranın köklü və yerli sakinləri idilər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. Zəngəzur(Əhali).

2. ƏSAS HİSSƏ

Azərbaycan torpaqlarını iki hissəyə ayıran 1828-ci il Türkmənçay sülh müqaviləsinə və 1829-cu ildə Ədirnə sülh müqaviləsi əsasən minlərlə erməni Azərbaycanın Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan ərazilərinə köçürülmüşdü. Qarabağ ərazisinə köçürülən ermənilərin bir hissəsi Zəngəzurdakı məskunlaşdırıldı. İrəvandan gələn ermənilər Zəngəzurun Sisyan və Məgri rayonlarında, Türkiyədən gələn ermənilər isə Qafan və Gorus bölgələrində məskunlaşdırıldılar. Zəngəzurun ən çox ermənilər yerləşdirilən kəndləri Sisyan rayonunun Bələk, Şağat, Təzəkənd, Uz, Əlili, İlizin, Şəki, Ağkənd, Əngələvid, Qarakilsə, Məzrə kəndləri idi. Təəssüflər olsun ki, bu kəndlərdən yalnız Şəki kəndində yerli camaat qaldı, qalan kəndlər

erməniləşdirildi. Ermənilər Qafan ərazisində həm azərbaycanlılar yaşayan, həm ermənilər yaşayan kəndlərdə, həm də Qafan və Qacaran qəsəbələrində məskunlaşdırıldılar. 1905-1906-cı illərdə “Daşnaksütyun” partiyasının təşəbbüsü ilə erməni-müsəlman qırğını baş verdi. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində erməni quldur dəstələri tərəfindən həyata keçirilən bu amansız addımlardan və qətləmlərdən ziyan çəkən ərazilərdən biri də Zəngəzur idi. Bu qırğınlarda Zəngəzurun 43 kəndi dağıdılmış, əhalisi amansızlıqla qətlə yetirilmiş və öz yurdlarından didərgin salınmışdı. Azərbaycan xalqının soykötürünün məhv edilməsinə hədəflənmiş, tariximizə qara hərflərlə yazılmış, qan yaddaşımız olan 1918-ci mart soyqırımına Zəngəzur ərazisi də məruz qalmışdır. Zəngəzura həyata keçirilən soyqırıma erməni generalı Adronik Ozanyan başçılıq etmişdir. Sisyan rayonu bu amansızlıq və vəhşilikdən ən çox ziyan ərazilərdən olmuşdur. Burada bütün azərbaycanlılar yaşayan kəndlər məhv edilmiş, əhalisi xüsusi qəddarlıqla öldürülmüşdür. Daşnak-bolşevik qüvvələri tərəfindən həyata keçirilən mart soyqırımında Zəngəzur qəzasında 100-dən artıq kənd dağıdılmış, 50000 mindən çox insan qaçqın olmuş, mal-qaraları oğurlanmış, əkin sahələri dağıdılmış, insanlara bir milyard manatdan artıq maddi ziyan dəymişdir. Cümhuriyyət dövründə də Zəngəzur qəzası ermənilər tərəfindən hücumlara məruz qalmışdı. Bu hücumlara qarşı qəzanın polis pristavı olmuş Aslan bəy Sultanov qəhrəmanlıqla mübarizə aparmışdı.

1919-cu il 23 noyabrda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Ermənistan arasında bağlanan sazişə əsasən iki dövlət arasında məsələlər dinc yolla həll olunmalı idi. Tərəflər əgər razılığa gələ bilməsələr bu zaman polkovnik Rey münsif kimi qərar qəbul edəcəkdə. Azərbaycan tərəfi razılığa əsasən ordusunu Zəngəzurdan geri çəkdi, erməni tərəfi isə bunun əksinə ordusun bura yeritdi. Yenidən Zəngəzur qəzasının bir sıra kəndlərində əhaliyə divan tutuldu. Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Gorusda Zəngəzur qəza komissiyası yaradıldı. Komissiyanın sədri Şirvani, müavini isə erməni əsilli Qaragözov təyin edildi. Zəngəzura nə maddi, nə siyasi, nə də hərbi yardım edilirdi. Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Sovet rəhbərliyi Zəngəzurun Ermənistana birləşdirilə bilməsi və Qarabağa muxtar statusun verilməsi tezisi ilə çıxış etməyə başladı. 1920-ci il noyabrın 30-da AK(b)P MK siyasi və təşkilat bürolarının iclasında iki ölkə arasında heç bir sərhəd olmadığını, Zəngəzurun və Naxçıvanın Ermənistana veriləcəyini, Qarabağın

əməkçi kəndlilərinin isə öz müqəddəratını təyin etməsi hüququ verildiyi bildirilir. Zəngəzurun adlı-sanlı ailələrindən olan Sultan və Xosrov bəy Sultanov qardaşları Zəngəzurun ermənilərdən azad edilməsində əllərindən gələni əsirgəməmişlər, lakin aprel işğalı bunu yarımçıq qoydu. Xosrov bəy Sultanov millətçilikdə təqsirləndirilib həbs edildi, sonradan həyatın mühacirətdə davam etdirdi. Sultan bəy Sultanov, Aslan bəy Sultanov da təqiblərə məruz qaldılar.

Ermənistan SSR Xalq Komissarları respublikanın 9 qəzadan ibarət olduğunu təsdiqlədi. 1921-ci il 20 iyulda ərazi bölgüsündəki 9-cu qəza Zəngəzur qəzası oldu. Belə ki, bu qəzaya indiki Sisyan, Qafan, Gorus rayonları və Meğri rayonunun bir hissəsi daxil idi. Ermənistan rəsmi razılaşma olmasına baxmayaraq Sisyan, Gorus, Qafan rayonlarına qaçqın düşmüş azərbaycanlıları geri qaytarmadı və hər dəfəsində bunun qarşısını bir yolla almağa çalışırdı. Zaqafqaziya MİK Rəyasət heyətinin 1927-ci il qərarına əsasən Azərbaycanın Mehri-Cəbrayıl qəzasının 27 kəndi, Zəngəzur-Kürdüstan qəzasının 10 min desyatindən artıq yaylaq ərazisi Ermənistana verildi. Rəyasət heyətinin 1929-cu il 18 fevral qərarı ilə Zəngilan rayonunun 3 kəndi- Nüvədi, Ernəzir, Tuğut kəndləri Ermənistana verildi və bunun nəticəsində erməni rayonu olan Meğri rayonu yaradıldı. Rəyasət heyətinin bu qərarı 40 ildən sonra 1969-cu ildə mayın 7-də təsdiq olunmuşdu. Zəngəzurun qərb hissəsinin bağışlanması Naxçıvandan ayrı düşməyimizə və Türkiyə ilə əlaqələrin kəsilməsinə səbəb oldu. Ermənistan sovetləşdikdən sonra qaçqın düşmüş əhalinin bir qismi geri qayıdaraq Şahbuz, Culfa, Ordubad rayonlarında yerləşdirildi. Geri qayıdan insanlar evlərini dağıdılmış, talan edilmiş, yandırılmış formada tapdılar, salamat qalmış evləri isə ermənilər zəbt eləmişdi. Hətta Naxçıvanda B.Şaxtaxtinskının başçılığı ilə Qaçqınlar Komitəsi yaradılmışdı. (Urud.M. 2016)

Zəngəzurda kollektivləşdirmə dövründə qolçomaq olmayan, amma öz sözünü deməyi bacaran insanları da həbs edib, güllələyib, sürgünə göndərirdilər. Zəngəzurdan bir sıra ailələr Ort Asiyaya. Qazaxıstana, Sibirə sürgün olundular. 1948-1953-cü il deportasiyasının tərkib hissəsi olaraq 1950-ci illərin ortalarında Zəngəzurda azərbaycanlılara qarşı deportasiya və mənəvi genosid siyasəti həyata keçirməyə başladılar. Bir sıra azərbaycan kəndləri dağıdılıb boşaldıldı, kolxozları isə erməni kolxəzlərinə birləşdirildi. 1965-ci ildən sonra Zəngəzurda yaşayan azərbaycanlılara qarşı daha fəal şəkildə repressiyalar həyata keçirməyə başladılar. Buna səbəb İrəvanda guya Türkiyə tərəfindən ermənilərə qarşı həyata keçirilən

soyqırımın 50 illiyi idi və buna görə də azərbaycanlılara qarşı mənfi münasibət göstərilirdi. 1988-ci fevral və mart aylarında Zəngəzurun Qafan, Meğri, Gorus, Sisyan rayonlarında insanlar təhqir edilir, döyülür, şantaj edilirdi. May ayında artıq insanlar yaşamağın mümkünsüz olduğunu görüb Bakıya və Sumqayıta üz tutmağa başladılar. 1988-ci ilin dekabr ayında demək olar ki Zəngəzurdə tək-tük azərbaycanlı qalmışdı. Azərbaycanlılara vəhşicəsinə münasibət göstərilirdi, şəxsi əşyaların, hətta paltarların belə götürməyə icazə vermirdilər. İnsanlar ilk öncə avtobuslara mindirilir, daha sonra kənddən çıxdıqdan sonra insanların əynindən paltarları soyundurulur, qızıl-zinət əşyaları əllərindən alınır. Sisyan rayonundakı azərbaycanlıları Ərikli dağın ətəyində qarın-buzun içində avtobusdan insanları məcburi yerə salırdılar. Azərbaycanlıların çoxunu donurma və soyuqdəymədən xəstəxanalara yerləşdirdilər, içərisində bəziləri dözə bilməyib vəfat etmişdi (Urud.M. 2016). 1991-1994-cü illərdə baş verən I Qarabağ müharibəsində Azərbaycan torpaqlarının 20 faizi Ermənistan tərəfindən işğal olundu. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq səviyyədə mövqeyinin möhkəmlənməsi və ordumuzun kifayət qədər güclənməsi işğal altında olan torpaqlarımızı azad etmək üçün 2020-ci il 27 sentyabrda hərbi əməliyyatlara başladı. 44 günlük II Qarabağ müharibəsi bizə Zəfər bəxş elədi. Tarixə adını yazdıran və qəhrəmanlıq göstərən Rəşadətli Azərbaycan Ordusu torpaqlarımızı işğaldan azad etdi və üçrəngli bayrağımızı bu torpaqlarda yenidən dalğalandırdılar. Cəbrayıl rayonunun ardınca igid Azərbaycan oğulları 20 oktyabr 2020-ci ildə Zəngilanın ilk kəndlərin işğaldan azad edib xalqımıza sevinc bəxş etdilər. Zəngilanın azad olunması Qubadlı rayonunu işğaldan azad etməyə imkan yaratdı. Noyabrın 8-də isə Şuşa şəhəri işğaldan azad edildi və noyabrın 10-da Ermənistanın baş naziri kaputilyasiya aktına imzaladı. Bundan sonra Ağdam, Laçın, Kəlbəcər rayonları döyüşsüz geri qaytarıldı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. Azad Şərqi Zəngəzur.

44 günlük Vətən müharibəsində qələbə qazandıqdan sonra işğaldan azad olunmuş ərazilərdə, xüsusilə də Şərqi Zəngəzurdə bərpa və quruculuq işlərinə başlanıldı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 26 aprel 2021-ci ildə Zəngilan rayonunda "Ağıllı kənd" layihəsinin təməlini qoyub. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. Azad Şərqi Zəngəzur.

Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanının təməli Prezident İlham Əliyev tərəfindən 26 aprel 2021-ci ildə qoyulmuşdu. Horadiz-Zəngilan avtomobil yolunun, Horadiz-Ağbənd dəmir yolunun tez bir zamanda hazır olması nəzərdə tutulur. Horadiz-Ağbənd dəmir yolunun böyük əhəmiyyəti var. Belə ki, bu dəmir yolu Azərbaycanın əsas hissəsini Naxçıvan Muxtar Respublikasını Zəngilan dəhlizi ilə birləşdirəcək. 7 iyul 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” fərmanına əsasən Şərqi Zəngəzur və Qarabağın iqtisadi rayonları yaradıldı. Şərqi Zəngəzurun iqtisadi rayonlarına Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın, Zəngilan aid edildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 7 avqust 2021-ci Şərqi Zəngəzurun iqtisadi rayonu olan Laçında Beynəlxalq Hava Limanının təməlini atdı. Dağ çayları üzərində su-elektrik stansiyaları inşa edilməyə başlandı. Zəngilan rayonunda 26 oktyabr 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin və Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidentinin iştirakı ilə “Dost Aqropark”ın və Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd avtomobil yolunun təməli qoyulmuşdu. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. Azad Şərqi Zəngəzur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva 25 oktyabr 2021-ci ildə 110 kv-luq “Qubadlı” yarımstansiyasının açılışında, 27 may 2022-ci ildə Horadiz – Ağbənd dəmir yolu xəttinin Soltanlı stansiyasının, “Cəbrayıl” enerji qovşağının təməlqoyma mərasiminin, Zəngilan rayonun Ağalı kəndində “Ağıllı kənd” layihəsinin birinci mərhələsi üzrə açılış mərasimində iştirak ediblər. Həmçinin 27 iyun 2022-ci ildə “Kəlbəcər-1” Kiçik Su Elektrik Stansiyasının və “İstisu” sanatoriyasının təməlqoyma mərasimində, Kəlbəcər şəhərində İşğal və Zəfər muzeyləri kompleksinin təməlqoyma mərasimlərində də iştirak etdilər. Şərqi Zəngəzurun iqtisadi rayonlarında atılan yeni addımlardan biri də 19 oktyabr 2022-ci ildə Şükürbəyli-Cəbrayıl-Hadrut avtomobil yolunun 14,2 kilometrlik Şükürbəyli-Cəbrayıl hissəsinin istifadəyə verilməsidir. Bundan əlavə Cəbrayıl və Qubadlıda 35 kilovoltluq yarımstansiyalar və Rəqəmsal İdarəetmə Mərkəzinin, Qubadlı şəhərində İşğal və Zəfər muzeyləri kompleksinin, Zəngilan şəhərində məktəb binasının və ilk yaşayış binasının təməli atılıb. Həmçinin Zəngilanda Arximed turbini tipli Su Elektrik Stansiyası fəaliyyətə

başlayıb. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. Azad Şərqi Zəngəzur.

Şərqi Zəngəzurdə bərpa və quruculuq işləri bağlı ən diqqətəlayiq və əhəmiyyətli hadisələrdən biri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevlə Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın iştirakı ilə 20 oktyabr 2020-ci ildə Zəngilan Hava Limanının açılış mərasimi həyata keçirilməsi olub. Xüsusilə qeyd edə bilərik ki, 20 oktyabr 2020-ci il Zəngilan işğaldan azad olan günüdür və açılışın da bu gündə keçirilməsi heç də təsadüfi deyil. Bununla yanaşı dövlət başçıları Zəngilan rayonunda “Dost Aqropark” ağıllı kənd təsərrüfatı kompleksinin birinci mərhələsinin açılışında iştirak ediblər. İki ölkənin başçıları Cəbrayıl rayonunda “Azərbaycan-Türkiyə Beynəlxalq Meşə Tlim Mərkəzi”, “Ağıllı Tingçilik” və “Dostluq Meşəsi” Kompleksinin, Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xəttinin Cəbrayıl rayonundan keçən hissəsində yerləşən Qumlaq stansiyasının təməl qoyma mərasimində iştirak ediblər. İki türk və qardaş ölkənin şirkətləri Xudafərin-Qubadlı-Laçın və Xanlıq-Qubadlı avtomobil yollarını birgə inşa edirlər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 16 noyabr 2022-ci ildə sərəncam imzalamışdır. Bu sərəncama əsasən “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı” təsdiqlənmişdir. Dövlət Proqramına Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun iqtisadi rayonları daxil edilmişdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası.

4 oktyabr 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti “Araz Vadisi İqtisadi Zonası” Sənaye Parkının yaradılması haqqında fərmana verdi. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu Sənaye Parkının yaradılması üçün əlverişli mövqeyə malik idi. Belə ki, Arazboyu ərazisinin düzənlik relyefə və cənub istiqamətində giriş qapısı mövqeyinə malik olması avantajlı idi. Tarixi boyu ticarət əlaqələrinin inkişafı üçün əhəmiyyətli rol oynayan Xudafərin körpüsündə sərhəd-gömrük keçid məntəqəsinin açılması ilə qonşu dövlət olan İranla ticarət əlaqələrinin inkişafına yaxşı təsir göstərəcəkdir. Yenidənqurma ilə əlaqədar olaraq “Qubadlı”, “Zəngilan” və s. bir sıra yarımstansiyalar tikilir. Şərqi Zəngəzurdə elektrik enerjisi təsərrüfatının qurulması sürətli şəkildə həyata keçirilir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur “Yaşıl Enerji Zonası” elan edilib və bunu reallaşdırmaq üçün müəyyən addımlar atılmağa başlanılıb. Bunun üçün Yaponiyanın TEPCO şirkəti cəlb ediləcək və

hətta Baş Plan tərtib olunur. Bu ərazilərdə hidro, günəş, külək, biokütlə və s. digər bərpa olunan enerji potensialının öyrənilməsi üçün araşdırmalar aparılır. (Nərimanoğlu H. 2022).

Cənubi Qafqazda Zəngəzur dəhlizi Avropa və Asiyanı birləşdirən regional nəqliyyat şəbəkəsidir. Zəngəzur dəhlizi Cənubi Qafqazda regionun inkişafına, beynəlxalq münasibətlərdə irəliləyişlər əldə etməyə kömək edəcək. Çinin “Bir kəmər-bir yol” layihəsinin Orta Dəhlizində Zəngəzur mühüm yer tutur. Dəmiryolun uzunluğu 4256 kilometrdir və Zəngəzur dəhlizi bu xətt üzərində tranzit baxımından önəm kəsb edir. Zəngəzur dəhlizinin açılması təkcə Azərbaycan və Ermənistan üçün deyil Avropa və Asiya üçün də əhəmiyyətə malikdir. (Həsənova N.2024).

Zəngəzur dəhlizinin regional müstəvidə əhəmiyyəti bir neçə aspektdən dəyərləndirilə bilər. Dəhliz Türkiyə və Mərkəzi Asiya arasında marşrut rolun oynayacaq. Həmçinin dəhliz vasitəsilə Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə quru yolla rahat bir şəkildə əlaqə qurulacaq və İranın burda təsir dairəsini azaldılacaq. (Əhmədaxanlı C. 2021).

Ermənistan mediasında Heydər Əliyev 1970-1980-ci illərdə Sov. İKP MK-nin siyasi Bürosunun Siyasi Bürosunun üzvü olarkən Böyük Turan layihəsi hazırlayıb. Elə Naxçıvan-Bakı avtomobil yolunun Mehridənkeçən hissəsini türklərin böyük Turan layihəsinin tərkib hissəsi hesab edirdilər. Lakin Ermənistan KP MK-nin birinci katibi Dəmirçyan etiraz edərək bunun reallaşmasının qarşısını alıb. Zəngəzurun Ermənistanın tərkibində qalması həm tarixi torpaqlarımızın itirilməsi, həm də türk dünyasının coğrafi parçalanması demək idi. Zəngəzur dəhlizi əlverişli körpü rolunun oynayır. Burada həyata keçiriləcək nəqliyyat, kommunikasiya, infrastruktur layihələri türk dünyasını birləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Zəngəzur dəhlizinin regional və beynəlxalq rolu da çox böyükdür. Belə ki, bu dəhliz təkcə Azərbaycan deyil, həmçinin Gürcüstan, İran, Türkiyə, Ermənistan, Rusiya, Çin, Qərb və ərəb ölkələri üçün də faydalı olacaq. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Çin müxbirinə verdiyi müsahibəsində bildirmişdi ki, Zəngəzur dəhlizi Azərbaycandan Türkiyə və Avropa istiqamətində gedəcək əlavə yol olacaq, ölkəmizdən daşınacaq yüklər həmçinin Gürcüstan dəniz limanından keçəcək. (Əliyeva Z. 2025).

8 avqust 2025-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Vaşinqton şəhərində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, ABŞ-ın Prezidenti Donald Tramp və Ermənistan Respublikasının Baş naziri Nikol Paşinyanın iştirakı ilə Azərbaycan və Ermənistan arasında Birgə Bəyannamə imzalandı. Bəyannamədə dəhlizin açılması ilə bağlı müddəalar öz əksin tapmışdı. (Məmmədova M. 2025).

Beynəlxalq Sülh və Rifah naminə Tramp Marşrutu (TRİPP-Zəngəzur dəhlizi) Avrasiya məkanında mühüm tranzit xəttinə çevriləcək. Dəhliz təkcə Cənubi Qafqazda əhəmiyyətli rol oynamayacaq, habelə Çindən Avropaya uzanacaq Orta dəhliz strategiyasını möhkəmləndirir. Orta dəhliz sürət, təhlükəsizlik, sabitlik və tranzit baxımından böyük rol oynayır. Çindən Avropaya yüklər əlverişli çəkildə daşınacaq. Xüsusilə artıq Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti və Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı Orta dəhlizdə vacib rol oynayır. Çin və Avropa İttifaqı da bu dəhlizin inkişafında maraqlıdırlar. Zəngəzur dəhlizi Azərbaycan-ABŞ strateji əməkdaşlığında, nəqliyyat və ticarət əlaqələrinin genişlənməsində. Enerji təhlükəsizliyi baxımından çox faydalıdır[9]. Zəngəzur dəhlizinin ən böyük avantajı daşımaları sürətləndirmək, xərcləri azaltmaq, iqtisadi əməkdaşlığı gücləndirməkdir. (Əliyeva Z. 2025).

3. NƏTİCƏ

Şərqi Zəngəzurdə bərpa və quruculuq işlərinin aparılması kənd təsərrüfatının inkişafına müsbət təsir göstərəcək. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün su anbarları mövcuddur. Gələcəkdə bu torpaqlarda üzümçülük, taxılçılıq, pambıqçılıq və heyvandarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaranacaq. Cəbrayıl rayonunda logistika mərkəzinin, müxtəlif xidmət və innovativ sənaye sahələrinin, həmçinin tikinti materialları istehsalı müəssisələrinin yaradılması digər ərazilərin bərpası zamanı kömək olacaq. Prezidentimizin sərəncamına əsasən Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə maliyyə, vergi, gömrük və kommunal xidmətlər üzrə güzəştlər tətbiq edilir və bu da bölgələrin iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərəcək. Atılan addımlar təkcə iqtisadi sahədə deyil, o cümlədən beynəlxalq münasibətlərin tənzimlənməsi, stratejilə əməkdaşlıq baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Zəngəzur dəhlizin açılması bizi regionda kifayət qədər güclü və tranzit bir ölkəyə çevirəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. Zəngəzur (Əhali).
<https://files.preslib.az/projects/zangazur/az/a2.pdf>
2. Urud. M. (2016). Zəngəzur uzaq keçmişdən müasir dövrə qədər. Bakı: “Nurlar” Nəşriyyatı.
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. Azad Şərqi Zəngəzur.
<https://files.preslib.az/projects/zangazur/az/d1.pdf>
4. Nərimanoğlu H. (2022) Şərqi Zəngəzur. Bakı. Füyuzat Nəşriyyat.
5. Həsənova N. (2024). Zəngəzur dəhlizi və onun əhəmiyyəti. Qədim Diyar Beynəlxalq online elmi jurnal, 6(1) 44-49.
[file:///C:/Users/VIP/Downloads/1707293546_q_d_-6_1-esas-9%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/VIP/Downloads/1707293546_q_d_-6_1-esas-9%20(1).pdf).
6. Əhmədaxanlı C. (2021). Zəngəzur dəhlizinin üç müstəvidə əhəmiyyəti.
<https://top-center.org/az/expert-opinion/3247/the-importance-of-the-zangezur-corridor-in-three-dimensions>
7. Əliyeva Z. (2025). Zəngəzur dəhlizinin regional və beynəlxalq əhəmiyyəti var.
<https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/zengezur-dehlizinin-regional-ve-beynelxalq-ehemiyeti-var-1691270156>
8. Məmmədova M.(2025).Zəngəzur dəhlizi: 5 illik zəhmətin Zəfəri.
<https://sesqazeti.az/news/mia/1275515.html>
9. Əliyeva Z.(2025). Zəngəzur dəhlizi (TRİPP) yeni dövrə qapı açır.
<https://www.azerbaijan-news.az/index.php/az/posts/detail/zengezur-dehlizi-tripp-yeni-dovre-qapi-acir-1757455754/369128>

The poster features a dark blue background with a green diagonal stripe on the left and a landscape image of a mountain peak under a cloudy sky on the right. The text is white and yellow. At the top left is a circular logo with a globe and the text "II ZANGEZUR INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE". The main title "II ZANGEZUR" is in large white letters, followed by "INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE" in smaller white letters. The date and time "OCTOBER 5 AT 10:00" are in yellow. Below this, a quote "The conference will be held via Zoom." is in white. The languages "In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages" are listed. The deadline "Deadline for submitting articles: September 25, 2025." is also in white. The directions "Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields" are listed. At the bottom, there are six logos of participating institutions: Azerbaijan State University of Management Sciences, Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan State University of Architecture and Construction, Azerbaijan State University of Engineering and Technology, Azerbaijan State University of Information Technology, and Azerbaijan State University of Social Sciences. At the bottom right, there are contact details: a phone number "+994 50 891 01 70", an email "Samir.gumbatov.1987@mail.ru", and a website "www.inds-center.com".

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

Logos of participating institutions: Azerbaijan State University of Management Sciences, Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan State University of Architecture and Construction, Azerbaijan State University of Engineering and Technology, Azerbaijan State University of Information Technology, and Azerbaijan State University of Social Sciences.

Contact information: +994 50 891 01 70, Samir.gumbatov.1987@mail.ru, www.inds-center.com

From Karabakh to Kashmir: Diversifying Pakistan-Azerbaijan Strategic Ties

Attig-ur-REHMAN¹⁶

Abstract

The changing patterns of cooperative bilateralism between Pakistan and Azerbaijan have drawn the attention of the international community, which is due to the formulation of the Islamabad-Baku-Ankara trilateral strategic alliance. The "Three Brothers" military exercise in 2021 and the termination of the territorial disagreement on the Karabakh issue in Azerbaijan's favour are the momentous developments of the South Caucasian region in this regard. In the South Asian case, the four-day kinetic armed struggle between Islamabad and New Delhi in May 2025 compelled Pakistani leaders to strengthen their positions in the Muslim world, where Azerbaijan and Turkey are the prominently impartial supports of Pakistan. The backing of two Muslim states appeared explicitly vigorous and overtly-spirited for Pakistan during its defence against Indian hybrid warfare aggression in 2025. Thus, the changing scenarios of South Caucasian and South Asian regional political orders have convinced the Pakistani and Azerbaijani leaders to diversify their strategic connections while multiplying them with several new initiatives. It has led the formal political authorities of two states to conclude

¹⁶ Asst. Prof. Dr., Department of International Relations, NUML, Islamabad, arehman@numl.edu.pk

certain trade deals in the defence sector, parallel to conducting several joint military exercises. In this setting, it can be maintained that the cooperative ties between two states have entered into a new phase of strategic collaboration while converting it into a broader security alliance outside the unadventurous defence trade and strategic triangular relations. In this way, this paper's central theme provides a brief understanding of post-Karabakh conflict developments and their association with the renewed strategic alignment of the two states with each other. A descriptive and analytical methodology of the paper is an academic endeavour to comprehend the probabilities of widening Pakistan-Azerbaijan's present strategic interaction against the potential future threats, in which Kashmir still seeks actionable solutions from both sides.

Keywords: Pakistan-Azerbaijan Relations, Strategic Partnership, South Asian Politics, South Caucasian Region, Bilateral Collaboration.

Qarabağdan Kəşmirə: Pakistan-Azərbaycan Strateji Əlaqələrinin Şəxələndirilməsi

Xülasə

Pakistan və Azərbaycan arasında dəyişən əməkdaşlıq ikitərəfliliyi modelləri beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini cəlb edib ki, bu da İslamabad-Bakı-Ankara üçtərəfli strateji ittifaqının formalaşdırılması ilə bağlıdır. 2021-ci ildə keçirilən "Üç Qardaş" hərbi təlimi və Qarabağ məsələsində ərazi mübahisəsinin Azərbaycanın xeyrinə həll edilməsi Cənubi Qafqaz regionunun bu baxımdan mühüm inkişafıdır. Cənubi Asiya məsələsində, 2025-ci ilin may ayında İslamabad və Yeni Dehli arasında dörd günlük kinetik silahlı mübarizə Pakistan liderlərini müsəlman dünyasında mövqelərini möhkəmləndirməyə məcbur etdi, burada Azərbaycan və Türkiyə Pakistanın qərəzsiz dəstəkləridir. İki müsəlman dövlətinin dəstəyi Pakistanın 2025-ci ildə Hindistanın hibrid müharibəsi təcavüzünə qarşı müdafiəsi zamanı açıq şəkildə güclü və açıq ruhlu görünürdü. Beləliklə, Cənubi Qafqaz və Cənubi Asiya regional siyasi quruluşlarının dəyişən ssenariləri Pakistan və Azərbaycan liderlərini strateji əlaqələrini şəxələndirməyə və onları bir neçə yeni

təşəbbüslə artırmağa inandırıldı. Bu, iki dövlətin rəsmi siyasi hakimiyyətini bir neçə birgə hərbi təlim keçirməklə paralel olaraq müdafiə sektorunda müəyyən ticarət müqavilələri bağlamağa vadar etdi. Bu şəraitdə, iki dövlət arasındakı əməkdaşlıq əlaqələrinin strateji əməkdaşlığın yeni mərhələsinə qədəm qoyduğunu və eyni zamanda onu müdafiə ticarəti və strateji üçbucaq münasibətlərindən kənarda daha geniş təhlükəsizlik ittifaqına çevirdiyini iddia etmək olar. Bu şəkildə, bu məqalənin əsas mövzusu Qarabağ münaqişəsindən sonrakı inkişafların və onların iki dövlətin bir-biri ilə yenilənmiş strateji uyğunlaşması ilə əlaqəsinin qısa bir şəkildə anlaşılməsini təmin edir. Məqalənin təsviri və analitik metodologiyası, Kəşmirin hələ də hər iki tərəfdən praktik həllər axtardığı potensial gələcək təhdidlərə qarşı Pakistan-Azərbaycanın hazırkı strateji qarşılıqlı əlaqəsinin genişləndirilməsi ehtimallarını anlamaq üçün akademik bir cəhddir.

Açar Sözlər: Pakistan-Azərbaycan Münasibətləri, Strateji Tərəfdaşlıq, Cənubi Asiya Siyasəti, Cənubi Qafqaz Bölgəsi, İkitərəfli Əməkdaşlıq.

1. INTRODUCTION

The emerging cooperative connections between Islamabad and Baku have gained substantial attention from the international community because the leaders of the two nations have started approaching the unexplored dimensions of the bilateral ties in the strategic domain. The ongoing geopolitical shifts of the great power politics due to their increasing concentrations on the geoeconomic transformations of the international system and their unstoppable impacts on the Southern parts of the Asian and Caucasian regions are significant developments in this regard. These power shifts have started changing the traditional perceptions of Pakistani and Azerbaijani leaderships about world politics, and the governments of both states have decided to strengthen their foreign relations beyond the conventional strategic patterns (Raza, 2024). The end of the Karabakh conflict in Azerbaijan's favour is the primary reason for shifting its focus from victimhood and injustice to a defender of its sovereign strength and self-reliance. However, the unresolved Kashmir dispute and multiplying sufferings of the Muslim population living under Indian occupational areas still seek the non-traditional and pragmatic responses of the international community, especially from the leaders of the Muslim world,

where Azerbaijan has acquired a prominent position. It is pertinent to mention here that the Azerbaijani government has always remained active in providing substantial support to Pakistan on its Kashmir policy while condemning the massive human rights abuses of the Kashmiri Muslim population living in the India occupied areas (Shankar, n.d.). Thus, the support of two states for each against their offensive, aggressive neighbours was the foundational stone of Islamabad-Baku cooperative relations and their strategic orientations.

The mutually agreed reciprocal solidarity model proved to be the strongest element in constructing the closely organised multilayered bilateral cooperation between Pakistan and Azerbaijan, which initially started from a close political communication and active diplomatic coordination at the government level. The combination of both developments further resulted in the economic collaboration and cordial people-to-people contacts to foster inter-societal connections between the two nations (Mammadova & Noor, 2025). The reciprocal realisations of each other's sufferings in their respective regions led the two-sided governments to focus on their strategic collaboration. Thus, the mainstream supports to the constant growth of Islamabad-Baku strategic ties originated from their shared vision of various multilateral cooperative frameworks of the international community. The active participation of two states at the multistate cooperative forums, such as the United Nations (UN), Organisation of Islamic Cooperation (OIC), Economic Cooperation Organisation (ECO), and Conference on Interaction and Confidence-Building Measures in Asia (CICA), led them to communicate their common thoughts to the international community (Siddiq, 2025). It showed an exceptional growth of shared interests and common security concerns between the two states, laced with specific strategic manifestations to formulate bilaterally empowered joint defence mechanisms. For this purpose, the government of Pakistan refrained from formally recognising Armenia for an extended period and provided its categorical and unconditional support to Azerbaijan over the former Karabakh issue. The resolution of the Azerbaijan-Armenia territorial conflict shifted the focus of Islamabad and Baku on the changing contesting patterns of the international system (*Central Asia*, n.d.).

With the support of multidomain collaboration in diverse areas, the government officials from Islamabad and Baku agreed to consolidate their strategic potential

through signing a Declaration of Strategic Partnership in March 2015 (Newspaper, 06:57:19+05:00). It defined the initial parameters for the Islamabad-Baku joint defence partnership to protect their core territorial integrities against challenging foreign aggressions. While signing the formal document of partnership, the presidents of the two states acknowledge their combined plans for ensuring the security and stability of their respective regions under varied challenging scenarios. The signed defence agreement was mainly supported by specific prior developments in the form of a signed Memorandum of Understanding (MoU) in 2003, allowing their militaries to collaborate at the bilateral and multilateral levels (*Azerbaijan, Pakistan Unfold New Chapter in Defence Cooperation*, 2024). The participation in multilateral areas welcomed the contribution of the Azerbaijan Navy in the Pakistan-led naval exercise, Aman-2013. The subsequent progress in the strategic domain resulted in different joint ventures and consensual agreements in which the trilateral military exercises with the involvement of Ankara revolutionised the two states' aspired defence relationship. These developments rationalised their desires for building military-to-military relations, corresponding to extending bilateral cooperation in the defence industry, where the Azerbaijani President officially appreciated Pakistan's defence sector (*Azerbaijan's Growing Military Cooperation With Pakistan*, n.d.). The quest to acquire advanced technologies and modern warfighting capabilities then engaged the two-sided leaders in several combined projects. In this way, a persistent growth of defence ties fostered the conventional foundations of their multilayered cooperation, which has turned another chapter in Pakistan-Azerbaijan cordial bilateral history, especially after the resolution of the Karabakh conflict. Therefore, the paper's central theme seeks to provide a comprehensive account of Pakistan-Azerbaijan bilateral progress in the defence sector, which is presently demanding that the two states' governments widen their mutual strategic aspirations grounded in a pragmatic approach.

2. FOUNDATIONS OF STRATEGIC COLLABORATION

The genesis of the Pakistan-Azerbaijan cooperative bilateralism can be traced in the post-Cold War era when the government of Pakistan advocated the sovereign

and independent rise of Muslim nations in the newly emerged Soviet-less international system. In this view, the initial recognition of Azerbaijan as an independent state mainly appeared from Pakistan, and the Islamabad-based decision-makers decided to lay the foundation of diplomatic ties with Baku while turning back Armenia's recognition as an independent state (Saqib, 2021). It was a diplomatic win for Azerbaijan in its clash with a territorially adjoining state over the Karabakh issue. Islamabad's condemnation of the suffering of the Karabakh people under the Armenian occupational rule inflicted a sense of strategic cooperation in the two countries, and it led them to formulate an unshakable trust relation with Baku. The following years observed a brief layer of reciprocal government visits and the opening of embassies to dignify their bilateral ties, while realising the kinetic security challenges of each other (*BILATERAL RELATIONS*, n.d.). It tentatively defined a preliminary structure of defence relations between Islamabad and Baku, which later resulted in a concise defence agreement. It was the 2003 MoU signed by President Ilham Aliyev and President Mamnoon Hussain while admitting the potential of the two Islamic nations in constructing extra-regional cooperative ties. The vision of both Presidents for strengthening the cordial interaction reiterated their commitment during a formal meeting of the Azerbaijani-Pakistani business forum in March 2015 (*Azerbaijan Strengthens Trilateral Cooperation With Pakistan and Türkiye*, n.d.).

During the visit of the President of Pakistan, Mamnoon Hussain, to Baku for the business community meeting in 2015 caused a formal salutation to bilateral ties was recalled by the President of Azerbaijan, Ilham Aliyev. The latter mentioned in a formal statement, "today the two independent countries create a new format of cooperation based on our historical legacy, our traditions, our religion, at the same time, based on our strategic interest" (*Azerbaijan, Pakistan to Create New Collaboration Format*, 2015). Highlighting the mutual pursuit of working in the defence field, the Azerbaijani President further gave clarifications, "we want to combine our efforts to gain access to modern technologies, as well as have more opportunities to work together in the fields of research, science, and defence technology" (*Azerbaijan, Pakistan to Create New Collaboration Format*, 2015). In this way, a persistent growth of high-profile meetings gradually started to uphold their combined efforts for establishing strong military-to-military ties, which

achieved several milestones, such as a military cooperation agreement of 2014 during a formal meeting held in Islamabad. It was the fifth session of the Azerbaijan-Pakistan Working Group on Military Cooperation when the Foreign Military Cooperation from Islamabad and the International Military Cooperation Department from Baku signed a previously concluded agreement in the fourth meeting of the Working Group (*Azerbaijan, Pakistan sign military cooperation agreement*, 2014). It refreshed their bilateral pledges for supporting each other in the inevitable regional challenges while avoiding any disagreement or divergent of interests on the agreed framework of evolving strategic collaboration.

Further upgrades in the defence domain appeared during the then Prime Minister Nawaz Sharif's visit to Baku for an official meeting with President Aliyev in 2016, when the two leaders accepted the need for expanding their bilateral defence nexus. President Aliyev publicly accepted that the need for collective efforts of Islamabad and Baku for the joint defence production (Dawn.com, 14:16:40+05:00). The Azerbaijani authorities, during the meeting, appreciated the modernising defence industry of Pakistan, which could increase the strategic communications between the two states by arranging joint military trainings and exercises. These steps were considered by two-sided state representatives as the indispensable measures to widen the regular interaction of their armed officials. The central turning point in widening the bilateral defence partnership appeared in the form of Türkiye, and the three states agreed to work together during a trilateral meeting of their respective foreign ministers held in Baku in November 2017 (*Curtain Raiser*, n.d.). It was the first round of political conversation to form a trilateral defence alliance, parallel to keenly observing the contemporary issues of regional and global significance. This meeting was mainly supported by the historical presence of their pleasant bilateral ties rooted in common ideological values and strong associations with socially Islamic orientations (ITPRO, n.d.). In this way, the governments of Pakistan and Azerbaijan have multiplied their strategic partnership with the addition of Türkiye, which has transformed their bilateral cooperation into a trilateral strategic framework.

3. TURKIYE'S INVOLVEMENT

The formulation of the trilateral strategic alliance sensitised the Muslim world about consolidating the defence efforts of Pakistan-Azerbaijan with the support of Ankara's shared cultural and historical relations with Baku and strong military ties with Islamabad. The combination of bilateral ties of Ankara with two like-minded Islamic nations from the South Caucasian and South Asian regions perpetuated an idea of creating extra-territorial strong connections in the Muslim world (*Pakistan to Host the Second Trilateral Meeting of Speakers of Azerbaijan, Pakistan & Turkey in 2022*, n.d.). The fundamental driving force behind this trilateral alliance was the common territorial challenges of the three states in the form of the disputed Kashmir, former Nagorno-Karabakh conflict, and Cyprus issue. These territorial issues provide a chance for unifying the powers of three important Muslim states, as it is endorsed by President Recep Tayyip Erdogan. President Erdogan called this trilateral alliance the Turkiye Axis and internationally appreciated the efforts of Ankara's two leading Islamic partners (Turan, 2025). No doubt, Turkiye's involvement in the Pakistan-Azerbaijan bilateral strategic collaboration represents its own geopolitical interests and the high diplomatic manifestation of President Erdogan's exceptional foreign policy model, but it appeared as a force multiplier for Pakistan-Azerbaijan. The analogous appreciatory remarks were delivered by the government authorities from Islamabad and Baku on the consolidating military inter-responsibility among the three Key players of the Muslim world (Ajansı, 2020). This change surprised the leading academic circles of international strategic communities, especially the anti-Pakistani and anti-Azerbaijani rival gatherings of the states, because the trilateral multileveled meeting between three states institutionalised their mutually agreed strategic interdependence (Avdaliani, 2025). They started an era of mutually benefitting defence industries based on the principles of co-development, co-production, and co-dependence. It was envisioned to alter their existing defence ties, replacing merely the buyer-seller relationships aligned with the bilateral fragmented collaborative contacts with several new initiatives.

The establishment of a trilateral alliance transformed the regular bilateral contact between Islamabad and Baku, which was purely entrenched in a sympathetic model of advocating for each other in their respective regional security complexes. This

shift resulted in a trilateral geostrategic alliance with the arrival of Ankara in their cooperative strategic bilateralism and converted into a new model of strategic collaboration linked with a combined vision of regional politics. This extra-regional and non-territorial alliance of three states changed the perceptions of their regional rivals, members of the Muslim world, and the leaders of great powers (Codingest, 2025). The united strategic aspiration of Türkiye (a NATO member), Azerbaijan (involved in NATO's Partnership for Peace-PfP), and Pakistan (a member of NATO's Partners Across the Globe) changed the perceptions of international alliance politics. Among the non-Western domains of great power politics calls it an extension of a pro-Turkish alliance, and the Iranian-driven Islamic narrations dubbed it a Sunni-Turkic mini bloc, and South Asian perilous anti-Indian observations translated it as a pro-Pakistan triangular alliance. China's economic rise and Beijing's ambitions of constructing long-term connections with the potential trading nations considered the three Muslim states as the rising economic players of the contemporary world. From a geoeconomic perspective, the bilaterally designed cultural and economic relations of the three states primarily convinced the three governments to establish a trilaterally collaborative platform for common defence purposes (*The Turkey-Pakistan Entente*, n.d.).

In this way, the conversion of Pakistan-Azerbaijan's low-risk, high sympathy model into a new triad internationally showed the determination of the three states for combinedly defending each other through kinetic power projection beyond their formal diplomatic energies. It shifted the focus of the new triad from bilateral defence collaboration to a minilateral geostrategic framework, which aligned them with the changing patterns of defence alliances in the contemporary world (Writer, 2021). Between the traditional bilateral and multilateral configurations of Azerbaijan and Pakistan, their acceptance of the trilateral alliance with the joining of Türkiye declared it a minilateral alliance of three Islamic governments. It has communicated to the leaders of Islamic governments the decisive conflict resolution mechanisms of growing mini-alliances within the Muslim world. The validation of the argument originated from the settlement of the Karabakh conflict and the prevention of Armenian aggression through involving the Armenian government in peace dialogues (*Armenia and Azerbaijan Speakers Pursue Parliamentary Dialogue as Pathway to Lasting Peace*, 2025). It has set a precedent

for the entire Muslim world about the extension of their regular cooperative bilateralism into a multistate mini alliance capable of taking essential rational steps to serve their common interests. As the Islamabad-Baku cooperative interaction was a reflection of moral friendship of two states advocating officially their territorial integrities, and the common challenges originating from the bordering nations, Ankara's entry made it an action-oriented model. To counter the rival bloc politics and their geopolitical bellicoseness, the arrangement of joint military exercises and the advocacy for the creation of new trading routes with adequate protection policies have shown a vibrant and shared strategic vision of the three states after Turkish joining.

4. PRESENT SCENARIO

The former Karabakh issue has brought a significant change in Azerbaijan's formal narration, which has conveyed to the entire region the rational strength of its armed forces. It has shown the world the responsible use of advanced weapon systems and the modern warfighting capabilities of the Azerbaijani regular armed forces. It has been proven through the joint trilateral exercises in 2021 and the continuation of regular military interaction of Azerbaijani forces with their Pakistani and Turkish counterparts in the post-Karabakh conflict (Khan, 2021). The post-conflict scenario has shown an implicit acknowledgement of the international community and the regional players of the South Caucasus and South Asia of the growing strategic strengths of the two states to avert the probabilities of future conflicts. The Victory Parade of Azerbaijan in the post-conflict scenario and the appreciation from Islamabad and Ankara further showed to the world the widening defence engagement of Baku beyond the Caucasus region. Thus, the initiation of regular military drills emerged as the prominent development in this situation, where the Turkish Anatolian Eagle exercise became an important forum for increasing military-to-military relations with Pakistani and Azerbaijani armed forces (*Turkiye Hosts Exercise Anatolian Eagle with Allies and Partners*, n.d.). This annual Turkish military exercise, which started in 2001, is designed as a multistate activity where Pakistan and Azerbaijan significantly participated. The participation of both states' fighter aircraft in 2021 exercise brought dramatic changes in the existing

cooperative framework, which was multiplied by several other military exercises. It was due to the Turkish advanced weapon industry equipped with NATO's advanced warfighting capabilities, and the improving indigenous weapon industry of Türkiye (*FW-MAG Future Warfare Magazine - ANATOLIAN EAGLE 2025*, n.d.).

Akin to Anatolian Eagle, a joint Turkish-Azerbaijani air force exercise, TurAz Qartali (TurAz Eagle), became another milestone, increasing the potential of the two states in the defence domain. It was a Joint Flight-Tactical Exercise arranged in 2022 (*Turkish and Azerbaijani Forces to Perform Joint Military Exercises*, n.d.). In the discussion of joint military drills, the role of Eternal Brotherhood cannot be ignored, which is a brief series of military-to-military interaction between six countries: Pakistan, Azerbaijan, Türkiye, Qatar, Kazakhstan, and Uzbekistan. Its fourth episode was recently held in Baku. It facilitated the military representatives of six countries to exchange their experiences while enhancing their warfighting capabilities with the support of each other's learning (*Baku Hosts Eternal Brotherhood - IV Multinational Joint Special Forces Exercise*, n.d.). In October 2025, another milestone achievement in the joint military exercise held in Baku and formally called the "Indus Shield Alpha" exercise, where JF-17 Thunder Block III fighter jets of Pakistan Air Force (PAF) participated. The nonstop flights of the PAF aircraft showed their advanced operational capabilities with high accuracy of aerial refuelling systems (*Pakistan's JF-17 Squad Joins Indus Shield Alpha Air Drills in Azerbaijan | Pakistan Today*, 2025). The widening area of combined military exercises attained the desired goals of advancing the regular warfare competencies of Pakistan-Azerbaijan combined armed forces with the support of the Mustafa Kemal Atatürk exercises of Türkiye. It offered substantial learning opportunities to the forces of Pakistan and Azerbaijan and helped the two countries to rationalise their evolving strategic bonds and defence commitments by moving beyond their strategic symbolism. In this way, a brief overview of the military exercises comprises Three Brothers, Eternal Brotherhood, Indus Shield Alpha, Anatolian Eagle, and Aman proved that the government authorities from Islamabad and Baku are strong-minded in polishing their warfighting skills through together working. It showed the evolving military-to-military communication of the two

states to support the broader areas of their stronger friendship and trust-building, parallel to sharing their innovative defence technologies.

5. CHALLENGES IN SOUTH ASIA

The resolution of Karabakh's conflict in the South Caucasus has shifted the focus of the entire international community to the South Asian region, where Pakistan is still fighting for the Kashmir issue. South Asian politics cannot be separated from the Kashmir issue, which has become a bone of contention and a nuclear flashpoint between Islamabad and New Delhi. The government authorities from two nuclear powers have developed their incompatible and inflexible stances on the issues of the disputed Kashmir land, especially its Muslim population areas living under Indian occupational rule (Imran, 2018). The Indian occupational rule has resulted in an overwhelming wave of human rights abuses in Kashmir while denying the local people's right to self-determination. Pakistan's opposition to the Indian occupational rule and the suffering of the Kashmiri Muslim population has created a long-term power struggle between Islamabad and New Delhi. It has convinced the leaders of two contesting South Asian neighbours to gain the support of extra-regional powers in their regional power contestation, where Azerbaijani support to Pakistan has become a prominent feature of Islamabad's Kashmir policy (Rasizade, 2011). So, the Baku-based political leaders always remained vocal in advocating the position of Pakistan on the Kashmir issue, which has augmented the Armenian hostility through constructing cooperative ties with India. This scenario further provided logical foundations to the widening strategic relations between Pakistan and Azerbaijan and convinced the two-sided government to remain strong-minded in upholding each other in their respective regional politics (*Explainer | How the India-Pakistan Clashes Played out in the Armenia-Azerbaijan Infospace*, 2025).

The four-day kinetic armed struggle between India and Pakistan in May 2025 led the Azerbaijani government to realise Pakistan's suffering against Indian aggression, which recalled memories of the Azerbaijan-Armenia conflict. Additionally, the Turkish government's similar position strengthened Pakistan's standing against India and effectively communicated to New Delhi the decisive support of the Muslim world to Pakistan (G, 2025). Baku's condemnation of India's

aggressive aerial strikes and Azerbaijan's diplomatic support raised the morale of the Pakistan government and helped in eliminating its fear of isolation, as aspired by India. The end of the four-day clash with an explicit Indian defeat added momentum to the Islamabad-Baku strategic nexus, and it was rationalised in the form of a JF-17 Block III fighter jet deal (admin, 2025). The end of a four-day clash validated the potential of the two states in the strategic, diplomatic and political domains, but it alarmed the foundational pledges of the two states in supporting each other on Karabakh and Kashmir issues. Pakistan's Operation Bunyan-un-Marsoos effectively countered Indian launching of Operation Sindoor, but it showed Indian excruciating aggression against Pakistan (*Irs.Org.Pk/Report1/Operation Sindoor vs Banyan al Marsoos (1).Pdf*, n.d.). It forced the Pakistan state officials to multiply their ongoing defence ties and pursuit of achieving unparalleled diplomatic support from the Muslim world. It demanded that the Pakistani and Azerbaijani leaderships believe that alliances matter more than arms amid an armed clash, especially from a territorially adjoining nation. The common goals of the two states for defending territorial integrity and national sovereignty against an aggressive neighbour are due to certain commonalities. In this way, the war in South Asia was a call for Pakistan and Azerbaijan to upgrade their ongoing patterns of strategic communication and military-to-military relations, which should be aligned with the changing circumstances of world politics.

6. CONCLUSION

The international great powers politics cannot be delinked from the politics of different regions, including the South Caucasus and South Asia, due to the longstanding territorial disputes in these two regions. Russia in the Caucasus and the United States in South Asia always remained a detrimental factor due to the territorial issues of Azerbaijan-Armenia and Pakistan-India. The territorial disagreements in both regions remained challenging in upsetting the scope of peace, stability and development in the two regions under the persistent involvement of two great powers. In this matrix, China's economic rise cemented in its intercontinental trading designs emerged as the intervening factor hampering

the traditional interconnections of both regional politics with the great power contestation of the world. The increasing fascination of states towards Chinese trading potential altered the traditional geostrategic outlook of the international system, which was intense and complicated due to long-term power disceptions of states at the regional and global levels. In this setting, the Chinese government could play an effective role in mitigating the security challenges of different regions, including the South Caucasus and South Asia. The South Asian intense regional security apparatus could be treated more seriously than the Caucasian region, where the Karabakh issue has been resolved. Now, the South Asian regional is seeking the impartial attention of the great powers towards India-Pakistan hostility under the nuclear shadows.

In view of the above-mentioned scenario, the rationalisation of the adopted reciprocal solidarity model by Pakistan and Azerbaijan needs an extensive overhauling to align it with the changing patterns of the South Asian regional intense security environment and its inseparable subordination to the great power politics. As the historical growth of South Asian politics always remained dependent on the geopolitical contestation of great powers, especially under the decades-long Cold War era, the present security apparatus of the South Asian nuclearised regional order is still following the historical patterns. The changing patterns of great power politics have made the nuclearised subcontinent one of the leading gravitational points of contemporary world politics, where China, Russia, and the United States are the prominent actors. In this situation, the governments of Azerbaijan and Pakistan could take specific pragmatic measures to counter Indian aggression while preventing the probability of its repetition. Apart from revising their combined vision of great power politics, the bilateral measures could be based on the creation of a Kashmir-Karabakh joint task force, and the launching of a combined media alliance to avert the threats of disinformation warfare. Additionally, the formulation of an Indus-Caspian defence shield and empowerment of Kashmiri youth could further serve the purpose, because it could enable the two governments to counter Indian aggression. Moreover, the widening of their trilateral strategic nexus with the involvement of more like-minded nations could help making the Pakistan-Azerbaijan-Turkiye alliance a broader security

coalition capable of addressing the future challenges of the South Asian regional complex security environment.

REFERENCES

- admin. (2025, October 19). Azerbaijan Receives JF-17C Block III Fighters from Pakistan in \$4.6 B Deal??? A New Era in South Caucasus Airpower. *Defence Security Asia*. <https://defencesecurityasia.com/en/azerbaijan-jf17c-block3-pakistan-fighter-deal-south-caucasus/>
- Ajansı, A. (2020, September 28). Turkey, Pakistan Vow Full Support To Azerbaijan Against Armenia; US, Iran Call For De-Escalation. *EURASIAN TIMES*. <https://www.eurasiantimes.com/turkey-pakistan-vow-full-support-to-azerbaijan-against-armenia-iran-calls-for-de-escalation/>
- Armenia and Azerbaijan Speakers pursue parliamentary dialogue as pathway to lasting peace*. (2025, November 4). Inter-Parliamentary Union. <https://www.ipu.org/news/news-in-brief/2025-10/armenia-and-azerbaijan-speakers-pursue-parliamentary-dialogue-pathway-lasting-peace>
- Avdaliani, E. (2025, June 30). From Lachin to Lahore: The Emerging Eurasian Triangle of Turkey, Azerbaijan, and Pakistan. *Yorktown Institute*. <https://yorktowninstitute.org/from-lachin-to-lahore-the-emerging-eurasian-triangle-of-turkey-azerbaijan-and-pakistan/>
- Azerbaijan, Pakistan sign military cooperation agreement*. (2014, February 14). Sia.az - Dünya və yerli xəbərlərin tək ünvanı. <https://sia.az/az/news/politics/393530.html>
- Azerbaijan, Pakistan to create new collaboration format*. (2015, March 12). Azernews.Az. <https://www.azernews.az/nation/78983.html>
- Azerbaijan, Pakistan unfold new chapter in defence cooperation*. (2024, February 23). Azernews.Az. <https://www.azernews.az/analysis/222275.html>

- Azerbaijan Strengthens Trilateral Cooperation With Pakistan and Türkiye.* (n.d.). Retrieved October 31, 2025, from <https://jamestown.org/program/azerbaijan-strengthens-trilateral-cooperation-with-pakistan-and-turkiye/>
- Azerbaijan's Growing Military Cooperation With Pakistan.* (n.d.). Retrieved October 31, 2025, from <https://thediplomat.com/2017/01/azerbaijans-growing-military-cooperation-with-pakistan/>
- Baku hosts Eternal Brotherhood—IV multinational joint special forces exercise.* (n.d.). MINISTRY OF DEFENSE OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN. Retrieved November 3, 2025, from <https://mod.gov.az/en/news/baku-hosts-eternal-brotherhood-iv-multinational-joint-special-forces-exercise-55504.html>
- BILATERAL RELATIONS.* (n.d.). Retrieved October 31, 2025, from <https://islamabad.mfa.gov.az/en/content/3/bilateral-relations>
- Central Asia.* (n.d.). Retrieved October 31, 2025, from <https://mofa.gov.pk/central-asia>
- Codingest. (2025, June 13). *India's Next Big Threat? Unpacking the Turkey-Pakistan-Azerbaijan Power Play.* Usanas Foundation. <http://usanasfoundation.com/indias-next-big-threat-unpacking-the-turkey-pakistan-azerbaijan-power-play>
- Curtain Raiser: Pakistan, Turkey and Azerbaijan to hold the 2nd Trilateral Meeting.* (n.d.). Retrieved October 31, 2025, from <https://mofa.gov.pk/curtain-raiser-pakistan-turkey-and-azerbaijan-to-hold-the-2nd-trilateral-meeting>
- Dawn.com. (14:16:40+05:00). *Azerbaijan, Pakistan discuss plans for joint military training.* Dawn. <http://www.dawn.com/news/1289965>
- Explainer | How the India-Pakistan clashes played out in the Armenia-Azerbaijan infospace.* (2025, May 16). OC Media. <https://oc-media.org/explainer-how-the-india-pakistan-clashes-played-out-in-the-armenia-azerbaijan-infospace/>

- FW-MAG Future Warfare Magazine - ANATOLIAN EAGLE 2025: Operational lessons from Ukraine and the Middle East, with Turkish industry at the forefront.* (n.d.). Retrieved November 2, 2025, from <https://www.fw-mag.com/shownews/622/anatolian-eagle-2025-operational-lessons-from-ukraine-and-the-middle-east-with-turkish-industry-at-the-forefront>
- G, C. (2025, May 28). Four Days in May: The India-Pakistan Crisis of 2025 • Stimson Center. *Stimson Center*. <https://www.stimson.org/2025/four-days-in-may-the-india-pakistan-crisis-of-2025/>
- Imran, S. (2018). Nation Branding Endeavours of Azerbaijan: Reshaping National Image. *Strategic Studies*, 38(1), 100–115.
- Irs.org.pk/Report1/Operation Sindoor vs Banyan al Marsoos (1).pdf.* (n.d.). Retrieved November 3, 2025, from [https://irs.org.pk/Report1/Operation%20Sindoor%20vs%20Banyan%20al%20Marsoos%20\(1\).pdf](https://irs.org.pk/Report1/Operation%20Sindoor%20vs%20Banyan%20al%20Marsoos%20(1).pdf)
- ITPRO. (n.d.). *Baku Declaration of Azerbaijani, Turkish and Pakistani foreign ministers—FULL TEXT.* Retrieved October 31, 2025, from <https://islamabad.mfa.gov.az/en/news/3227/baku-declaration-of-azerbaijani-turkish-and-pakistani-foreign-ministers-full-text>
- Khan, I. (2021). Pakistan Relations with Azerbaijan in 21st Century. *Pakistan Social Sciences Review*, 5(I), 676–679. [https://doi.org/10.35484/pssr.2021\(5-1\)50](https://doi.org/10.35484/pssr.2021(5-1)50)
- Mammadova, D. K., & Noor, M. A. (2025, March 18). *Azerbaijan-Pakistan Ties: A Bond of Strength and Trust - TDI.* <https://thediplomaticinsight.com/azerbaijan-pakistan-ties-a-bond-of-strength-and-trust/>
- Newspaper, F. the. (06:57:19+05:00). *Mamnoon in Baku on four-day visit.* Dawn. <http://www.dawn.com/news/1168998>
- Pakistan to host the Second Trilateral Meeting of Speakers of Azerbaijan, Pakistan & Turkey in 2022.* (n.d.). Retrieved November 2, 2025, from https://na.gov.pk/en/pressrelease_detail.php?id=4441

- Pakistan's JF-17 squad joins Indus Shield Alpha air drills in Azerbaijan* | *Pakistan Today*. (2025, October 19). <https://www.pakistantoday.com.pk/2025/10/19/pakistans-jf-17-squad-joins-indus-shield-alpha-air-drills-in-azerbaijan/>
- Rasizade, A. (2011). Azerbaijan's Prospects In Nagorno–Karabakh. *World Affairs: The Journal of International Issues*, 15(2), 140–164.
- Raza, S. B. (2024, August 15). *Issue Brief on “Enhancing Cooperation: Pakistan-Azerbaijan multi-sectoral Partnership”* | *Institute of Strategic Studies Islamabad*. <https://issi.org.pk/issue-brief-on-enhancing-cooperation-pakistan-azerbaijan-multi-sectoral-partnership/>
- Saqib. (2021, March 5). Pakistan—Azerbaijan's reliable friend, sincere ally. *Daily Times*. <https://dailytimes.com.pk/730958/pakistan-azerbajians-reliable-friend-sincere-ally/>
- Shankar, S. (n.d.). Pakistan-Azerbaijan Relations: A Liberal Perspective on Diplomacy and Cooperation. *Strafasia | Strategy, Analysis, News and Insight of Emerging Asia*. Retrieved October 31, 2025, from <https://strafasia.com/pakistan-azerbaijan-relations-a-liberal-perspective-on-diplomacy-and-cooperation/>
- Siddiq, A. (2025, September 30). *Issue Brief on “Pakistan–Azerbaijan Relations: Strategic Convergence and Future Prospects”* | *Institute of Strategic Studies Islamabad*. <https://issi.org.pk/issue-brief-on-pakistan-azerbaijan-relations-strategic-convergence-and-future-prospects/>
- The Turkey-Pakistan entente: Muslim middle powers align in Eurasia*. (n.d.). Middle East Institute. Retrieved November 2, 2025, from <https://mei.edu/publications/turkey-pakistan-entente-muslim-middle-powers-align-eurasia>
- Turan, A. (2025, June 1). *‘Türkiye Axis’ in foreign policy: Ankara-Baku-Islamabad trio onstage* | *Opinion*. *Daily Sabah*. <https://www.dailysabah.com/opinion/op-ed/turkiye-axis-in-foreign-policy-ankara-baku-islamabad-trio-onstage>

Turkish and Azerbaijani forces to perform joint military exercises. (n.d.). Anews. Retrieved November 2, 2025, from <https://www.anews.com.tr/world/2022/09/03/turkish-and-azerbaijani-forces-to-perform-joint-military-exercises>

Turkiye hosts Exercise Anatolian Eagle with Allies and Partners. (n.d.). Ac.Nato.Int. Retrieved November 2, 2025, from <https://ac.nato.int/archive/2023/turkiye-hosts-exercise-anatolian-eagle-with-allies-and-partners.aspx>

Writer. (2021, July 18). A new geopolitical formation in Asia, The triangle Pakistan – Turkey – Azerbaijan. *The European Institute for International Relations*. <https://www.eiir.eu/international-relations/asia/a-new-geopolitical-formation-in-asia-the-triangle-pakistan-turkey-azerbaijan/>

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

+994 50 891 01 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.indi-center.com

Idiomatic Expressions in Professional Communication: Their Role in Business Reports and Presentations

Rugiyya KARIMOVA¹⁷

Abstract

Idiomatic expressions play an essential role in shaping natural and persuasive language use. In professional settings—particularly in business reports and presentations—they enhance expressiveness, engagement, and rapport. However, idioms also carry the risk of misunderstanding in multicultural or multilingual contexts. This paper discusses the function, appropriateness, and pedagogical significance of idiomatic expressions in professional communication, emphasizing their impact on clarity, persuasion, and intercultural competence. It further presents findings based on linguistic observation and pedagogical insights, illustrating how idioms can contribute to effective and culturally sensitive communication in global business environments.

Keywords: Idiomatic Expressions, Business Communication, Professional Discourse, Intercultural Competence, Language Learning.

¹⁷ Dr., Nakhchivan State University, ORCID: 0009-0006-2946-7378

Peşəkar Ünsiyyətdə İdiomatik İfadələr: Onların Biznes Hesabatları və Təqdimatlarda Rolu

Xülasə

İdiomatik ifadələr təbii və inandırıcı dil istifadəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Peşəkar şəraitdə, xüsusən də biznes hesabatlarında və təqdimatlarda onlar ifadəliliyi, əlaqəni və əlaqəni artırır. Bununla belə, idiomlar çoxmədəniyyətli və ya çoxdilli kontekstlərdə anlaşılmazlıq riskini də daşıyır. Bu yazı peşəkar ünsiyyətdə idiomatik ifadələrin funksiyası, uyğunluğu və pedaqoji əhəmiyyətindən bəhs edir, onların aydınlığa, inandırmağa və mədəniyyətlərarası sərişələrə təsirini vurğulayır. O, daha sonra linqvistik müşahidə və pedaqoji anlayışlara əsaslanan tapıntıları təqdim edir, deyimlərin global biznes mühitlərində effektiv və mədəni cəhətdən həssas ünsiyyətə necə töhfə verə biləcəyini göstərir.

Açar Sözlər: İdiomatik İfadələr, İşgüzar Ünsiyyət, Peşəkar Diskurs, Mədəniyyətlərarası Səriştə, Dil Öyrənmə.

1. INTRODUCTION

Effective communication is the cornerstone of professional success. In the global business environment, professionals must convey ideas clearly, concisely, and persuasively. One linguistic feature that enriches communication is the use of idiomatic expressions, such as "get the ball rolling," "think outside the box," and "a win-win situation." These expressions add vividness and authenticity to speech and writing, creating a natural and engaging tone.

However, idioms are also highly culture-dependent and may hinder understanding for non-native speakers. Misinterpretation of idiomatic meanings can lead to confusion or even professional misjudgment. Therefore, understanding the appropriate use of idiomatic expressions in business contexts is crucial. This paper examines their role in professional discourse, focusing on business reports and presentations. It explores their functions, benefits, and challenges, particularly in multilingual and intercultural settings.

2. THEORETICAL BACKGROUND

Idioms are fixed or semi-fixed expressions whose meanings cannot be deduced from their individual components (Fernando, 1996). They constitute an essential part of figurative language, reflecting cultural and cognitive conventions within a linguistic community. Pragmatically, idioms perform both referential and social functions: they not only convey meaning but also express attitudes, identities, and relationships (Carter & McCarthy, 2006). In professional and business communication, idioms contribute to several communicative goals:

- Efficiency of expression: conveying complex ideas succinctly.
- Rhetorical strength: adding stylistic and emotional impact.
- Interpersonal bonding: fostering a sense of familiarity and rapport.
- Cultural identity: signaling belonging to a particular linguistic or professional community.

Understanding these roles helps communicators strike the right balance between linguistic creativity and clarity.

2.1. Idioms in Business Reports and Presentations

In written business reports, idioms are used to summarize progress, assess performance, or frame recommendations in an accessible and reader-friendly way. Expressions such as "on the right track," "a tough nut to crack," or "time to cut our losses" create vivid imagery that simplifies abstract ideas and engages readers.

In oral business presentations, idioms serve rhetorical and persuasive purposes. Phrases like "Let's get the ball rolling" or "We need to raise the bar" capture the audience's attention and create a conversational yet professional tone. Skillful use of idioms also contributes to the speaker's credibility, signaling linguistic fluency and confidence.

However, overuse or misuse of idioms can obscure meaning and reduce clarity. Since business English often functions as a lingua franca, communicators must prioritize clarity and inclusivity over stylistic flair, ensuring that idioms enhance rather than hinder understanding.

2.2. Cross-Cultural and Linguistic Aspects

Idiomatic competence develops at advanced stages of language learning and requires not only linguistic but also cultural awareness (Liontas, 2017). For non-native speakers, idioms pose difficulties due to their figurative and non-literal meanings. Misinterpretations may result in communication breakdowns—for instance, taking "hit the ground running" literally instead of figuratively meaning "to start effectively."

In multicultural business environments, idioms may also reveal cultural differences in communication styles. For example, idioms emphasizing competition ("dog-eat-dog world") may be perceived negatively in cultures that value cooperation. Therefore, culturally sensitive communicators tend to select universally understandable idioms or accompany them with brief explanations to ensure mutual understanding.

2.3. Pedagogical Implications

From an educational perspective, teaching idioms within business English and communication courses is essential. Idioms not only expand learners' lexical repertoire but also develop their pragmatic and intercultural competence. Effective instructional strategies include:

- Contextual learning: introducing idioms within authentic business texts or case studies.
- Comparative analysis: contrasting English idioms with equivalents in learners' native languages to highlight cultural nuances.

- Productive practice: encouraging learners to use idioms in simulated business presentations and report writing.

Such pedagogical approaches help learners internalize idiomatic usage, increasing both their fluency and confidence in professional communication.

3. FINDINGS

Analysis of idiomatic use in professional discourse reveals several key findings:

1. Idioms enhance professional image and engagement. Speakers or writers who use idioms appropriately are often perceived as more fluent, confident, and persuasive.
2. Context determines effectiveness. Idioms used in suitable contexts—especially when aligned with organizational culture and audience expectations—strengthen the communicative impact.
3. Cultural adaptability is critical. In multicultural environments, idiom selection must account for audience diversity. Simplified or globally recognized idioms are more effective than culturally bound ones.
4. Pedagogical exposure improves competence. Learners trained through contextual and comparative methods demonstrate higher idiomatic proficiency and intercultural sensitivity.
5. Overuse diminishes clarity. Excessive idiomaticity may reduce precision, especially in formal written reports where factual accuracy is prioritized.

Overall, idiomatic competence contributes significantly to communicative success in professional English, provided that users maintain awareness of cultural and contextual appropriateness.

4. CONCLUSION

Idiomatic expressions, when used effectively, enrich professional discourse by enhancing clarity, engagement, and rhetorical impact. They make business

communication more dynamic and relatable. Nevertheless, inappropriate use can cause confusion and misinterpretation, especially in multilingual contexts. For professionals operating in global environments, achieving a balance between idiomatic naturalness and communicative precision is key. Idioms should serve as tools for connection, not barriers to understanding. Future studies might explore the correlation between idiomatic proficiency and perceived professional credibility or effectiveness in business presentations.

REFERENCES

- [1] Carter, R., & McCarthy, M. (2006). *Cambridge Grammar of English*. Cambridge University Press
- [2] Fernando, C. (1996). *Idioms and Idiomacity*. Oxford University Press.
- [3] Liontas, J. I. (2017). Why idioms are important for language learning and teaching. *ELT Journal*, 71(3), 1–12.
- [4] Wray, A. (2002). *Formulaic Language and the Lexicon*. Cambridge University Press

Theoretical Perspectives on the Caspian – Caucasus Region: Geopolitical and Security Dimensions

Laman GOJAYEVA¹⁸

Abstract

This study examines the Caspian–Caucasus region from a theoretical perspective, highlighting its geopolitical, security and economic significance. The region represents a complex interplay of international and regional actors, energy resources and strategic corridors, making it a focal point for both global and regional powers. The research employs a qualitative methodology, including comparative analysis of geopolitical and security theories such as realism, neorealism and the Regional Security Complex Theory. Special attention is given to the theoretical frameworks explaining energy interdependence, connectivity and regional cooperation. The study identifies the Caspian–Caucasus region as a site of persistent security dilemmas and geopolitical competition, while also highlighting opportunities for multilateral collaboration and economic integration. By bridging theoretical approaches with regional realities, the paper contributes to the existing literature on international relations in post-Soviet spaces offering insights into the strategic calculus of both local and external actors. The findings underscore the necessity of integrating theoretical perspectives into policy-making and regional

¹⁸ PhD Candidate, Azerbaijan Tourism and Management University, ORCID: 0000-0002-8762-5219, leman.suleymanli.88@mail.ru

development strategies, while also suggesting directions for future research on energy security, regional alliances and conflict resolution.

Keywords: Caspian–Caucasus, Geopolitical Theory, Regional Security, Energy Interdependence, Connectivity.

Xəzər–Qafqaz Regionunun Nəzəri Perspektivləri: Geosiyasi və Təhlükəsizlik Ölçüləri

Xülasə

Tədqiqat Xəzər–Qafqaz regionunu nəzəri baxış bucağından araşdırır, onun geosiyasi, təhlükəsizlik və iqtisadi əhəmiyyətini ön plana çıxarır. Region beynəlxalq və regional aktorlar, enerji resursları və strateji nəqliyyat dəhlizləri arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələri nümayiş etdirir və həm qlobal, həm də regional güclər üçün strateji mərkəz kimi çıxış edir. Tədqiqat keyfiyyətə metodologiya əsasında aparılıb və realizm, neorealizm və Regional Təhlükəsizlik Kompleksi Nəzəriyyəsi kimi geosiyasi və təhlükəsizlik nəzəriyyələrinin müqayisəli təhlilini əhatə edir. Xüsusi diqqət enerji qarşılıqlı asılılığı, nəqliyyat bağlantıları və regional əməkdaşlıq kimi mövzuları izah edən nəzəri çərçivələrə yönəldilmişdir. Tədqiqat Xəzər–Qafqaz regionunu davamlı təhlükəsizlik dilemması və geosiyasi rəqabət məkanı kimi müəyyən edir, eyni zamanda çoxtərəfli əməkdaşlıq və iqtisadi inteqrasiya imkanlarını da vurğulayır. Nəzəri yanaşmaların regional reallıqlarla birləşdirilməsi nəticəsində məqalə post-Sovet məkanında beynəlxalq münasibətlər ədəbiyyatına töhfə verir və həm yerli, həm də xarici aktorların strateji hesablamalarına dair əhəmiyyətli məlumatlar təqdim edir. Tədqiqatın nəticələri nəzəri perspektivlərin siyasət quruculuğuna və regional inkişaf strategiyalarına inteqrasiyasının vacibliyini vurğulayır, eyni zamanda enerji təhlükəsizliyi, regional ittifaqlar və münaqişələrin həlli üzrə gələcək tədqiqat istiqamətlərini göstərir.

Açar Sözlər: Xəzər–Qafqaz, Geosiyasi Nəzəriyyə, Regional Təhlükəsizlik, Enerji Qarşılıqlı Asılılığı, Nəqliyyat Bağlantıları.

1. INTRODUCTION

The Caspian–Caucasus region occupies a unique position in international relations, functioning as a strategic bridge between Europe and Asia and as a critical hub for energy resources, transport corridors, and security dynamics (Cornell, 2017). Its geopolitical importance stems from both its abundant hydrocarbon reserves and its location at the intersection of major powers, including Russia, Turkey, Iran and the European Union. Despite numerous empirical studies on regional politics, there remains a notable gap in integrating theoretical perspectives that systematically explain the interactions of state and non-state actors, energy interdependence, and regional security complexes.

This study differentiates itself from prior research by synthesizing classical and contemporary international relations theories—including realism, neorealism, and the Regional Security Complex Theory (Buzan, 1991)—with empirical observations of energy corridors and political alliances. The research contributes to the literature by offering a conceptual framework that links geopolitical and economic dimensions with security considerations, emphasizing the interconnectedness of regional and global actors.

Methodologically, this paper employs qualitative analysis, including comparative theoretical assessment and synthesis of existing scholarship on the Caspian–Caucasus region (Kavalski, 2010). Through this approach, the study elucidates the complex security dilemmas, cooperative potentials, and strategic calculations shaping the region’s contemporary international relations. In doing so, it provides a robust analytical basis for understanding both ongoing conflicts and emerging opportunities for regional integration and multilateral collaboration.

2. GEOPOLITICAL THEORIES AND THE CASPIAN – CAUCASUS REGION

The Caspian–Caucasus region represents a paradigmatic and highly instructive case for the application of both classical and contemporary geopolitical theories, primarily due to its strategic position at the intersection of Europe, the Middle East and Central Asia. This geostrategic location has historically rendered the region a

critical corridor for trade, energy transit, and military logistics, thereby attracting sustained attention from both regional powers and global actors. From a realist perspective, the Caspian–Caucasus exemplifies the enduring struggle for power, influence, and survival among local and external actors, including Russia, Turkey, Iran, and major Western states (Mearsheimer, 2001). Realism foregrounds the centrality of state-centric competition, highlighting how sovereign actors pursue security and relative gains through balancing, bandwagoning, and alliance formation, all of which are clearly manifested in the region’s persistent territorial disputes, ethno-political tensions, and shifting regional alignments.

Furthermore, neorealist frameworks provide a deeper understanding of these dynamics by emphasizing the structural constraints inherent in the international system. These frameworks illustrate how the distribution of material and military capabilities, combined with systemic pressures, limits the strategic autonomy of smaller and medium-sized states, constraining their ability to project influence beyond their immediate neighborhood (Waltz, 1979). In the Caspian–Caucasus context, this structural lens helps explain why regional actors such as Azerbaijan, Armenia and Georgia must constantly navigate the competing interests of larger powers, balancing between assertive domestic strategies and acquiescence to external pressures. Moreover, the neorealist perspective underscores the cyclical nature of security dilemmas in the region, where defensive measures by one actor—such as military modernization or territorial consolidation—are often interpreted as offensive threats by neighboring states, perpetuating a cycle of mistrust and reactive strategic behavior.

By integrating classical and neorealist insights, scholars are better equipped to interpret not only the observable power dynamics but also the underlying structural determinants that shape the geopolitical landscape of the Caspian–Caucasus. This synthesis provides a robust analytical framework for assessing how enduring rivalries, alliance politics, and systemic constraints interact to influence both short-term crises and long-term strategic calculations, highlighting the region’s relevance as a critical case study in international relations theory.

Additionally, classical geopolitical theory offers essential analytical tools for understanding the strategic salience of the Caspian–Caucasus region, with

particular emphasis on Mackinder's Heartland hypothesis and Spykman's Rimland concepts (Spykman, 1942). Mackinder's framework underscores the centrality of land power in global politics, suggesting that control over pivotal interior regions—such as those encompassing the Caspian and the South Caucasus—can significantly influence the balance of global power. Complementarily, Spykman's Rimland theory highlights the importance of peripheral coastal zones and borderlands as critical buffers and corridors for projecting influence, which in the context of the Caspian–Caucasus translates into the region's function as a vital transit zone for energy, trade, and military logistics.

Within this theoretical lens, the Caspian–Caucasus should not be conceptualized as a passive or merely geographic entity; rather, it operates as a dynamic strategic arena where the competing interests of regional and global powers converge. The interplay of energy corridors, transport infrastructure, and territorial positioning renders the region both a locus of geostrategic competition and an enabler of cooperative ventures. Consequently, policy decisions, alliance formations, and security postures in and around the region are deeply informed by its geographic and strategic positioning. The region's configuration thus directly impacts the formulation of national security strategies, the calculation of economic leverage, and the broader geopolitical architecture of Eurasia, making it a paradigmatic case for the application of classical geopolitical theories in contemporary international relations research.

By integrating classical and neorealist insights with the principles of classical geopolitical theory, scholars are better positioned to grasp the persistent volatility, complex interdependencies, and emerging patterns of cooperation that characterize the Caspian–Caucasus region. This multidimensional approach allows for a nuanced understanding of not only the immediate interactions among local and regional actors but also the broader geopolitical consequences that extend to global strategic considerations (Caspian Policy Center, 2020). The region's overlapping spheres of influence, coupled with its strategic energy corridors and transport infrastructure, create a dynamic environment in which local disputes, transnational economic projects, and security dilemmas are mutually reinforcing.

Such an analytical synthesis provides a critical foundation for subsequent investigation into regional security complexes, energy interdependence, and the mechanisms of both conflict and cooperation. By bridging abstract theoretical constructs with empirically observable phenomena, this approach enables scholars to move beyond descriptive analysis toward explanatory frameworks capable of addressing the causal relationships underlying regional stability, power projection, and strategic decision-making. Furthermore, it emphasizes the importance of considering both structural constraints and agency, illustrating how small and medium-sized states, while limited by systemic pressures, actively navigate and shape the security architecture of the Caspian–Caucasus through alliances, infrastructure initiatives, and diplomatic engagement. In this way, the integration of multiple theoretical perspectives not only enhances scholarly comprehension of the region but also provides actionable insights for policymakers engaged in the formulation of security, economic, and energy strategies.

3. REGIONAL SECURITY COMPLEX THEORY AND THE CAUCASUS

The Caucasus region provides a compelling empirical case for the application of Barry Buzan’s Regional Security Complex Theory (RSCT), which asserts that security interdependence is most intense among geographically proximate states, thereby producing distinctive patterns of security interactions that are partially insulated from the pressures of the broader international system (Buzan, 1991). This theoretical framework is particularly relevant for the Caucasus due to its intricate ethnic, political, and territorial composition, coupled with the persistent involvement of multiple external actors, including Russia, Turkey, Iran, and Western powers. The interplay of these factors creates a dense and interlocking web of security concerns, in which local conflicts cannot be meaningfully understood in isolation from regional dynamics or external interventions. RSCT provides the analytical tools necessary to conceptualize how security dilemmas—exemplified by the protracted disputes over Abkhazia, South Ossetia—are not discrete or isolated incidents, but rather integral components of a broader regional security architecture shaped simultaneously by local agency and extraregional strategic calculations (Tsygankov, 2013).

The theory emphasizes the duality of internal vulnerabilities and external pressures, highlighting how internal political fragilities, unresolved ethno-territorial disputes, and governance deficits are often magnified by the involvement of global and regional powers pursuing strategic, economic, and geopolitical objectives. Moreover, RSCT elucidates the formation of security sub-complexes within the Caucasus, demonstrating how the strategic alignment and behavior of small and medium-sized states, such as Azerbaijan, Armenia, and Georgia, are directly influenced by the competing interests of larger regional and extra-regional powers (Guliyev, 2017). These interactions generate a complex mixture of cooperative and competitive dynamics, whereby episodic collaboration—such as joint economic projects or security dialogues—coexists with persistent rivalry, militarization, and strategic mistrust.

By employing RSCT as an analytical lens, this study advances a nuanced understanding of the Caucasus as a multi-layered security environment, bridging the conceptual gap between structural realism and empirical regional politics. It highlights how local actors exercise agency within the constraints imposed by systemic and regional structures, while also demonstrating how regional security patterns are contingent upon broader trans-regional forces, including energy security imperatives, transport corridors, and infrastructural interconnectivity. Ultimately, RSCT provides a robust framework for interpreting both the persistence of instability and the emergence of cooperative initiatives, offering critical insights into the mechanisms through which regional security outcomes are produced and maintained in a highly complex and geopolitically sensitive environment.

4. THEORETICAL REFLECTIONS ON ENERGY AND CONNECTIVITY

The Caspian–Caucasus region occupies a central and strategically pivotal position in contemporary global energy geopolitics, functioning simultaneously as a major supplier of hydrocarbon resources and as a critical transit corridor that links energy-producing states to international markets and consumption centers (Kalyuzhnova, 2016). This dual role elevates the region beyond a mere geographic or economic space, positioning it as a key arena where regional and global power

calculations intersect. From a theoretical perspective, liberal institutionalism and complex interdependence frameworks provide essential analytical tools for understanding how energy resources, transport connectivity, and infrastructural networks shape the interactions of states and non-state actors alike (Keohane & Nye, 1977). These frameworks highlight the mechanisms through which economic interdependence, multilateral institutions, and infrastructure projects can both mitigate security dilemmas and incentivize cooperative behavior, thereby complementing and extending realist accounts of competition and power politics.

In practical terms, major infrastructure projects such as the Baku–Tbilisi–Ceyhan (BTC) pipeline and the Southern Gas Corridor exemplify the dualistic nature of energy connectivity: they simultaneously enhance the strategic autonomy and economic leverage of regional actors while offering external powers channels through which influence, negotiation, and strategic pressure can be exercised (Cornell & Starr, 2009). Beyond pipelines, the region’s broader transport corridors—including trans-Caucasian road and rail networks connecting the South Caucasus to Central Asia, the Middle East, and Europe—demonstrate the multidimensional significance of connectivity, serving as both economic lifelines and vectors of geopolitical influence. These networks facilitate trade and energy transit while simultaneously shaping the security calculus of local, regional, and extra-regional actors.

From a theoretical standpoint, energy interdependence and infrastructural connectivity do not inherently resolve conflict; rather, they create a complex web of incentives that promote negotiation, alliance formation, institutional engagement, and the establishment of cooperative frameworks (Rutland, 2015). By embedding states within interdependent economic and infrastructural systems, these linkages generate both constraints and opportunities, influencing political behavior, strategic decision-making, and economic development trajectories. Furthermore, the interconnection of energy supply, transit routes, and transport infrastructure creates overlapping spheres of influence, where local initiatives, regional cooperation, and external interventions interact to produce dynamic and sometimes unpredictable outcomes.

Integrating these insights within a theoretical framework allows scholars to conceptualize the Caspian–Caucasus not merely as a source of energy or a transit space, but as a strategically critical region where economic, political, and security considerations are deeply intertwined. The multifaceted relationships between energy resources, infrastructural connectivity, and regional stability underscore the necessity of adopting holistic, interdisciplinary approaches in analyzing both the opportunities and constraints facing the region. Such a perspective enables a more nuanced understanding of how connectivity initiatives shape state behavior, foster regional cooperation, and mediate competition, ultimately highlighting the Caspian–Caucasus as a central node in the global strategic and energy architecture.

5. RESEARCH METHODOLOGY

The study employs a qualitative approach, combining comparative theoretical analysis and synthesis of existing literature to examine the Caspian–Caucasus region.

- **Research Topic:** The study examines the Caspian–Caucasus region through theoretical perspectives to understand its geopolitical, security and economic significance.
- **Research Objective:** The objective is to analyze the interactions of regional and global actors, energy interdependence and security dynamics in the Caspian–Caucasus space.
- **Literature Review:** Existing literature highlights regional conflicts, energy corridors and geopolitical strategies, but lacks integrated theoretical analysis linking realism, RSCT, and complex interdependence.
- **Research Model and Hypotheses:** The study employs a qualitative theoretical-comparative model, hypothesizing that energy connectivity and regional security complexes significantly influence both conflict and cooperation patterns.

- **Scope of the Research:** The research focuses on Armenia, Azerbaijan, Georgia, and the surrounding extraregional actors including Russia, Turkey, Iran and the European Union.
- **Data Collection Method:** Data were collected through secondary sources, including academic publications, policy reports, and official statistics on energy and security dynamics.
- **Data Analysis Method:** The analysis utilized qualitative content analysis and comparative theoretical assessment to synthesize empirical evidence with theoretical frameworks.
- **Research Findings:** The study finds that the Caspian–Caucasus region exhibits both persistent security dilemmas and cooperative potentials, where energy interdependence and strategic connectivity shape regional stability and power interactions.

6. CONCLUSION

This study has examined the Caspian–Caucasus region through multiple theoretical lenses, emphasizing its geopolitical, security, and economic significance. By integrating classical realism, neorealism and Regional Security Complex Theory (RSCT) with perspectives on energy interdependence and connectivity, the research highlights the intricate interplay between local actors, regional powers and global stakeholders (Buzan, 1991; Mearsheimer, 2001; Keohane & Nye, 1977). The analysis demonstrates that the region is simultaneously a site of persistent security dilemmas—exemplified by territorial disputes, ethnic tensions and strategic competition—and a locus of potential cooperation facilitated by energy corridors, transport infrastructure and multilateral initiatives (Cornell, 2017; Kalyuzhnova, 2016).

The study's findings underscore the necessity of incorporating theoretical frameworks into policy and strategic planning, as they provide critical insights into the motivations and constraints of both local and external actors. Furthermore, the research contributes to the academic literature by bridging conceptual theory with

empirical realities, offering a nuanced understanding of the region's security architecture, economic interdependence, and geopolitical relevance.

The Caspian–Caucasus region, therefore, should be analyzed not merely as a geographic space but as a dynamic arena where power, resources, and connectivity converge, shaping both regional stability and broader international relations. Future research should further explore the implications of energy security, regional alliances, and cooperative frameworks, particularly in the context of emerging global multipolarity and shifting strategic priorities.

REFERENCES

1. Buzan, B. (1991). *People, states and fear: An agenda for international security studies in the post-Cold War era*. Harvester Wheatsheaf.
2. Cornell, S. E. (2017). *The geopolitics of energy in the Caspian and South Caucasus*. Central Asia-Caucasus Institute.
3. Cornell, S. E., & Starr, S. F. (2009). *The energy security of the Caspian and South Caucasus: Pipelines, politics, and regional cooperation*. Routledge.
4. Guliyev, F. (2017). *The security dynamics of the South Caucasus: Regional actors and external influences*. Caucasus Analytical Digest, 94, 2–11.
5. Kalyuzhnova, Y. (2016). *Energy politics in the Caspian region: Resource wealth and regional development*. Routledge.
6. Kavalski, E. (2010). *Theoretical approaches to the study of the Caucasus: Regionalism and international relations*. Journal of Eurasian Studies, 1(1), 25–36.
7. Keohane, R. O., & Nye, J. S. (1977). *Power and interdependence: World politics in transition*. Little, Brown.
8. Mearsheimer, J. J. (2001). *The tragedy of great power politics*. W.W. Norton & Company.

9. Rutland, P. (2015). *Energy, interdependence and security in the Caucasus*. Europe-Asia Studies, 67(8), 1234–1256.
10. Spykman, N. J. (1942). *America's strategy in world politics: The role of geography in national security*. Harcourt, Brace & Company.
11. Tsygankov, A. P. (2013). *Russia and the West from Alexander to Putin: Honor in international relations*. Cambridge University Press.
12. Waltz, K. N. (1979). *Theory of international politics*. McGraw-Hill.
13. Caspian Policy Center. (2020). *Geopolitical and security developments in the Caspian–Caucasus region*. Retrieved from <https://www.caspianpolicy.org>

Azərbaycan və Türkiyə Arasında Dini Təhsil Sahəsində Əməkdaşlıq

Elçin HƏSƏNLİ¹⁹

Xülasə

Məqalədə təhsilin və dini təhsilin insanın şəxsiyyət olaraq formalaşmasında rolu, eləcədə, dünyəvi dövlət olaraq Azərbaycanda dini təhsilin təşkili problemləri araşdırılmışdır.

Açar Sözlər: Dünyəvi, Dövlət, Din, Dini Təhsil, Qanun.

Abstract

The article examines the role of education and religious education in the formation of a person as a personality, as well as the problems of organizing religious education in Azerbaijan as a secular state.

Keywords: Secular, State, Religion, Religious Education, Law.

¹⁹ Doç. Dr., Azerbaijan.

1. GİRİŞ

Milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis-kadrlar hazırlamaq **təhsilin əsas məqsədlərindən hesab edilir**. [1]

Sözün geniş mənasında təhsil – “fərdlərin ağıl, xarakter və fiziki qabiliyyətlərinin formalaşması prosesi və ya məhsuludur... Texniki mənada isə təhsil - məktəb, kollec, universitet və digər institutlar vasitəsi ilə cəmiyyətin məqsədyönlü şəkildə öz mədəni irsini - yığılmış biliklər, dəyərlər və bacarıqları nəsil-dən-nəslə ötürdüyü prosesdir”. [2]

Təhsilin əsas xüsusiyyəti, onun sosial əhəmiyyəti, məqsəd və vəzifələri, eləcə də təlimin düzgün təşkil edilməsi təhsil konsepsiyalarının xüsusiyyəti, təhsilin idarə edilməsinin qanunauyğunluqları və s. amillər təhsilin fəlsəfəsini təşkil edir. İrəli sürülən müasir ideyalara əsasən, təhsil fəlsəfəsi ümumi fəlsəfi biliklərin bir növüdür və onun əsas mövzusu təhsil problemlərinin araşdırılmasıdır.

Təhsil problemlərinin araşdırılması üçün mütləq bu problemin fənlərarası məkanda öyrənilməsinə ehtiyac yaranır ki, bu da sosial fəlsəfənin, sosial pedaqogikanın və proqnozlaşdırmanın bir sıra sahələrinin sintezini, eləcə də təhsilin metodologiyasının pedaqoji antropologiya, fəlsəfə və təhsil tarixi, sosiologiya, kulturologiya, qlobalistika, təhsil iqtisadiyyatı, demoqrafiya və digər humanitar elmlərin metod və məfhumlarla zənginləşdirilməsini əhatə edir.

Təhsilin əsas məzmunu mədəniyyət və elmin nəticələrindən əldə olunur, eləcə də insanın həyat və təcrübəsi vasitəsi ilə artırılır. Yəni, təhsil sosial-mədəni bir fenomendir və sosial-mədəni funksiyaları yerinə yetirir. Buna görə də təhsil həm ayrı-ayrı sahələrin (iqtisadiyyat, siyasət, mədəniyyət), həm də bütün cəmiyyətin inkişafında zəruri və vacib bir amilə çevrilir.

Pedaqoji sahədə böyük təcrübəsi olan azərbaycanlı tədqiqatçılar Ə.Paşayev və F.Rüstəmovun müəllif olduqları “Pedaqogika, yeni kurs” adlı kitabda təhsilə bu cür tərif verilir: “Təhsil cəmiyyətin və dövlətin mənafeyi naminə şəxsiyyətin intellektual və emosional sferalarını inkişaf etdirmək, onu həyata hazırlamaq məqsədi ilə müasir standartlara uyğun olaraq müəyyənləşdirilmiş məzmunun tədris

müəssisələrində mənimsəmə səviyyəsinin qəbul olunmuş meyarlarla yoxlanılan və hüquqi sənədlərdə təsbit olunan nəticədir.” [3, 13-14]

Məlumdur ki, hər hansı bir cəmiyyətdə fərdin inkişafında təhsil həlledici rol oynayır, ona görə də təhsilə innovativ yanaşma problemi meydana çıxır. Ümumiyyətlə təhsil və xüsusilə də innovativ təhsil fərdin sosial-mədəni formalaşma və inkişaf prosesi hesab olunur. Mədəniyyətin interiorizasiyası (daxilən mənimsənilməsi) eyni zamanda, həmçinin şəxsiyyətin mədəni qabiliyyətlərinin eksteriorizasiyasına (daxili hissələrin ön plana çıxarılması) şərait yaradır. Təhsilin məqsədi bu iki prosesin adekvatlığı üçün şərait yaratmaq, onları vahid bir mədəniyyət prosesinə çevirməkdir. Təhsil sisteminin funksiyası isə mədəniyyətin yenidən öyrənilməsidir. Başqa sözlə, təhsil vasitəsi ilə hər bir şəxs mədəniyyətin tərkib hissəsinə asanlıqla daxil olmağa qadirdir. Cəmiyyətin yeni sosial ehtiyacları da öz növbəsində təhsildə innovativ proseslərin tətbiqini tələb edir.

Təhsil hüququ insanın təbii ayrılmaz əsas hüquq və azadlıqlarından biridir. Təhsil hüququ fərdlərin harmonik mənəvi inkişafına zəmanət verir və ona sosial, siyasi, mənəvi və mədəni irəliləyişlərdə faydalı və yararlı iştirakçı olmağa kömək edir. İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqları sistemində hər kəsin təhsil almaq hüququ üstünlük təşkil edir. Təhsilin xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası ölkənin intellektual, mədəni və iqtisadi potensialının inkişafı üçün öz dövlət siyasətində təhsil sahəsini prioritet sahə kimi müəyyənləşdirmişdir.

Mahiyyətinə, strukturuna, fəaliyyət və inkişaf xüsusiyyətinə görə olduqca mürəkkəb sosial institut olan təhsil ayrı-ayrı fərdlərin şəxsi keyfiyyətlərini, bilik və bacarıqlarını, vərdiş və səriştələrini, dünyagörüşlərini, davranış qaydalarını və nəticə etibarilə cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mənəvi potensialını formalaşdırır, bilavasitə gələcəyə istiqamətlənir. Təhsil sahəsi daim özünəməxsus təkamül prosesi keçir, xarici mühitin dəyişən tələbatlarına uyğunlaşır və eyni zamanda onlara fəal təsir göstərir. Təhsilin cəmiyyətdəki strateji əhəmiyyətli rolunu etiraf etmək – sivilizasiyaların, ayrı-ayrı dövlətlərin, cəmiyyətlərin və hər bir insanın inkişafında onun müstəsna və üstün amil olmasını qəbul etmək deməkdir.

1916-cı ildə nəşr edilmiş “Demokratiya və Təhsil” əsərində amerikalı ictimai xadim və filosof, təhsil fəlsəfəsinin banisi hesab olunan Con Dyui yazırdı ki, ən

geniş anlamda təhsil həyatın sosial davamı üçün bir vasitədir. C.Dyuinin sözlərinə görə, “sosial qrupun hər bir üzvünün doğuluş və ölümünün qaçılmazlığı” təhsili labüd edir, çünki bu bioloji dövriliyə baxmayaraq, “qrupun həyatı davam etməlidir.” [4, 2-3]

İnsan biososiomədəni varlıq olaraq Konstitusiya ilə təsbit edilmiş təhsil almaq hüququna malikdir ki, bu hüquq ona yaşadığı cəmiyyətin mədəni üzvü olmağa zəmin yaradır. Təhsil təkcə bir biliklər məcmusu deyil, həm də təhsil alanın düşüncəsinin əsasını qoyan, onun dünyagörüşü və ətraf mühitə münasibətini formalaşdıran mühüm amillərdən biridir. Dünyəvi təhsil sistemi insanın mədəni bünövrəsini formalaşdırırsa, onun mənəvi boşluğunu dini təhsil doldurur.

Belə ki, təhsil prosesində əsas yeri hər bir insanın şəxsiyyətinin mənəvi bünövrəsini yaradan məhz dini təhsil tutur. Dini təhsil mövzusu bu gün də bütün dünyada hüquqi, tarixi, fəlsəfi, sosioloji və digər aspektlərdən ən çox araşdırılan problemlərdəndir və hər bir dövlətin, xüsusən də dünyəvi dövlətin siyasətində prioritet sahələrdən biridir.

Dünyəvi dövlət - dinin dövlətdən ayrı olduğu və vətəndaş normaları əsasında tənzimlənən bir quruluşa malik dövlətdir. Burada dövlət orqanlarının qərarları dini əsaslandırmaya malik ola bilməz. Dünyəvi dövlət quruluşunu həmçinin bərabərlik və vicdan azadlığı nəzərə alınmaqla dinin dövlət işlərinə qarışmaması kimi də qiymətləndirmək olar. Termin olaraq dövlətin idarəçiliyinin və hüquqi qanunların dindən asılı olmamasına, dövlətin və dinin bir-birinin təsirində qalmaması prinsipinə də dünyəvilik deyilir. [5, 5]

Dövlət təhsilinin dünyəvi xarakter daşması dini təşkilatlar və qurumlarla əməkdaşlığı istisna etmir. Dünyəvi və dini təhsil sistemləri təcrübə mübadiləsi, məlumat, təhsil metodları və texnologiyaları vasitəsilə bir-birini zənginləşdirərək qarşılıqlı fəaliyyət göstərməlidirlər. Dini qurumlar tərəfindən təsis edilən təhsil müəssisələri təhsil proqramlarının məzmununun optimallaşdırılması, tədris prosesinin metodik dəstəyinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün say göstərməlidirlər. Dünyəvi təhsil müəssisələri də öz növbələrində dini təhsil müəssisələrində tətbiq olunan təlim-tərbiyə texnologiyaları ilə tanış ola, həmçinin uşaqların fiziki və psixi sağlamlılıqlarına zərərli olan vərdişlərin qarşısının alınması və onunla mübarizə üsullarından istifadə edə bilərlər. Dini və dünyəvi təhsil

müəssisələrinin qarşılıqlı əlaqəsi gənclərin sağlam həyat tərzinə və yüksək əxlaqi və etik dəyərlərə cəlb olunmasında söylərinin səmərəliliyinin artırılmasına, sağlam vərdişlərin formalaşmasına, estetik dəyərlərə və millətin mədəni ənənələrinin aşılmasına kömək edəcəkdir.

Azərbaycan mütəqilliyini bərpa etdikdən sonra milli mədəniyyəti və mənəviyyatını inkişaf etdirmək və bu işdə İslam dininin mütərəqqi dəyərlərindən səmərəli istifadə etmək imkanı qazanmışdır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 1998-ci ildə Bakıda keçirilən “Müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər” adlı Beynəlxalq konfransdakı çıxışında mənəvi dəyərlərimizin inkişafında dini dəyərlərimizin roluna xüsusi önəm verərək demişdir: “Müasir dünyada dini-mənəvi dəyərlərdən səmərəli şəkildə istifadə olunması hər bir ölkə üçün, hər bir xalq üçün, hər bir din üçün əhəmiyyətlidir”. [6, 9]

Din və təhsil arasında qarşılıqlı əlaqələrin probleminə həsr olunmuş bu gün çoxlu sayda tədqiqatlar mövcuddur ki, bunları araşdırarkən nəticədə üç əsas bloka bölünən fikirləri ayırd etmək olar. Birinci blokda dini təhsilin konfessional ənənəyə giriş kimi şərh edən “ilahiyyat” istiqaməti üzrə araşdırma aparan müəlliflərin təqdim etdiyi fikirlərdir; ikinci blokdan olan tədqiqatçılar dini təhsilə müsbət yanaşmağı və onu məktəblərdə tədris etməyin vacibdliyinə diqqəti çəkirlər; üçüncü blok Qərb tədqiqatçıları tərəfindən təqdim olunur ki, onlar üçün dini təhsil “din haqqında bir elm” mənasını daşıyır.

Azərbaycan Respublikasında din siyasəti dövlətin dünyəvi xarakterlilik prinsiplərinə və onun tolerantlığına əsaslanır. Yəni Azərbaycanda bütün dinlərin tolerant və bərabər fəaliyyəti, dövlətin dinlə sağlam və konstruktiv əməkdaşlığı inkişaf etdirmək istəyi mövcuddur. Ən əsası da odur ki, Azərbaycanda hazırda çoxmillətli cəmiyyət mövcuddur və inkişaf etməkdədir. Ölkənin din sahəsində müstəqillikdən sonra, respublikamızın inkişaf dövründə dövlət siyasətində müsbət dəyişikliklər özünü təhsil sahəsində fundamental dəyişikliklərə gətirib çıxardı. Nəticədə Azərbaycanda dini təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı geniş spektrli məsələlərin həll olunmasına imkan yarandı.

Azərbaycan xalqı tarixən islam dininə və adət-ənənəsinə bağlı olmuşdur. İslam dini, insanların gündəlik həyatını, məişətini, yaşayış tərzini müəyyən edən aparıcı amil olmuşdur. Məscidlərimiz, ibadət yeri olmaqla bərabər, həmin

bölgənin və məhəllənin uşaqlarının tərbiyəsində, yazıb-oxumağı öyrənməsində yaxından iştirak etmişdir. Mədrəsələr islamı elmlərin, dini dəyərlərin nəsil-dən-nəsilə ötürülməsi funksiyasını yerinə yetirmiş və bu nizam əsrlərlə davam etmişdir.

Dini kadrların hazırlanması sahəsində uzun sürən fasilədən və çox böyük çətinliklərdən sonra SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dini İşlər Şurasının 17.01.1989-cu il tarixli, 2 №-li protokoluna əsasən Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin nəzdində Bakı İslam Mədrəsəsinin açılmasına və 15 nəfər tələbənin qəbuluna razılıq verildi. 1991-ci ildə həmin mədrəsənin bazasında Bakı İslam İnstitutu yaradılmış, 1996-cı ildən isə Bakı İslam Universiteti (BİU) kimi fəaliyyət göstərmişdir. Universitetin üç mindən artıq məzunu olmuşdur.

Respublikamızda dini təhsilin inkişaf etdirilməsində heç şübhəsiz qardaş ölkə Türkiyənin də xidmətləri vardır. Türkiyə Dəyanət Vəqfi 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Bakı Dövlət Universiteti ilə müqavilə bağlayaraq BDU-ya bağlı İlahiyyat fakültəsini açmışdır. Fakültənin məzunlarına iki ixtisas: ilahiyyatçı, ərəb dili müəllimi ixtisası verilmişdir. Məzunlar dövlət idarələrində, təhsil və dini müəssisələrdə işləyirlər. Onların bir qismi elmi tədqiqatla məşğul olurlar. [7, 16]

Fakültədə yerli müəllimlərlə bərabər, Türkiyənin bir sıra ilahiyyat fakültələrindən dəvət olunmuş müəllimlər də dərs aparırdılar. Zaman keçdikcə türk müəllimlər, fakültəni bitirmiş və Türkiyədə təcrübə keçmiş yerli kadrlarla əvəz edilmişdi. Keçid dövrünün çətinliklərinə məruz qalan Azərbaycanda, xarici ölkələrdən gələn müxtəlif təşkilatların dini tədris sahəsindəki fəaliyyətləri də diqqət çəkicidir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2018-ci il tarixli Sərəncamına əsasən Azərbaycan Respublikasının Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin tabeliyində Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun yaradılması qərara alınmışdır. İnstitutun yaradılmasında məqsəd Azərbaycan xalqının tarixi ənənələrinə söykənən və dövlət siyasətinin məntiqi nəticəsi olan yüksək dini-mənəvi mühitin qorunub saxlanılmasını və inkişaf etdirilməsini, dini fəaliyyətin təşkili sahəsində yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasını təmin etməkdir. [8]

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyəvi dövlətlərdə dövlət hər bir vətəndaşının dinə

inanıb-inanmaması ilə bağlı verdiyi qərarı, hər bir insanın şəxsi qənaəti olaraq qəbul edir. Dini etiqad azadlığı bərqərar olmuş ölkələrdə dini inanclar və bu inanclara uyğun davranıb-davranmamaq problemi, hər bir insanla Allah-Təala arasındakı bir əlaqədir və dövlət bu əlaqələrə qarışmaz. Dini etiqad azadlığı təmin edilmiş dövlət insanın dini və ictimai həyatına müdaxilə etmədən siyasi və ictimai sahələrdə qanuni tənzimləmələr aparır.

Demokratik dünyəvi dövlətin öz vətəndaşlarının digər hüquqları və azadlıqları ilə yanaşı, din və vicdan azadlıqlarını da qorumaq məsuliyyəti vardır. Belə ki, dünyəvi dövlət həm dövlətçilik əleyhinə olan müdaxilələrin qarşısını alır, həm də vətəndaşların öz azad iradələri ilə seçdikləri inanclarını və şəxsi həyatlarını qoruyacaq tədbirləri həyata keçirir.

Dini təhsilin verilməsi, din mədəniyyətinin öyrənilməsi bəşəriyyət üçün layiqli, cəmiyyət və ətraf üçün təhlükəsiz şəxsiyyətin qazanılması, daha dəqiq desək əldə edilməsi deməkdir. Bu işi yerinə yetirə biləcək olanlar isə valideynlər, yaxın insanlar, məktəblərdə və universitetlərdə din dərslərini tədris edən müəllimlər, məscidlərdə çalışan ruhanilərdir. Din və təhsil bir-biri ilə yaxın əlaqəli olaraq insanın dünyagörüşünə, onun elminə müsbət təsir edən amillərdəndir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dini təhsilin elm sahəsi kimi qəbul edilməsi də yaxın tarixin məhsuludur.

Belə ki, dini təhsilin problem olaraq araşdırılması təhsildə elmin və teologiyanın müasir mənada qurulmasından sonra baş vermişdir. Din təhsili problemlərinin araşdırılması dinin və elmin imkanlarından faydalanmaq üçün bir ehtiyacdır. Bu ehtiyac isə dini elmlərlə (teologiya-ilahiyyat) təhsil elmlərini özünəməxsus bir şəkildə bu iki sahəni bir-birinə daha da yaxınlaşdırdı və onlar arasında bağlılıq yaratdı. Bu tədqiqatların məhsulu olaraq ortaya çıxan yeni elm sahəsi “din təhsili elmləri” halına gəldi.

Pedaqogika elmləri ilə dini elmlər arasındakı bağlılığın Qərbdə də qurulmasının asan olmadığını qeyd etmək lazımdır. Qərb dövlətlərində yalnız məktəbin kilsədən ayrılması nəticəsində məktəbdə tədris olunan din dərslərinin müstəqil şəkildə keçirilməsinə başlanmışdır. Almaniyalı dinşünas-alim Riçard Kabiş öz əsərində belə yazır: “Kilsədə keçirilən dərslər şagirdlərə Kilsəyə və xristian dininə

bağlanmağı öyrədirdisə, məktəbdə tədris olunan dini dərslər yalnız onları din barədə məlumatlandırmaq məqsədini daşıyırdı”. [9]

“Din insanın şəxsiyyətinin bir parçası olduğu üçün ümumi dini təhsil uşaqların xarakterlərinin formalaşdığı, şəxsiyyətin inkişaf dövrü olan ilk və orta təhsil mərhələlərində veriməsinə çox zərurət vardır. “Ağac yaş olarkən əyilir” türk atalar sözü uşaqların milli, mənəvi, mədəni şəxsiyyət kimi formalaşması dövrünə işarə edilmişdir. Bu dövr ümumi dini təhsil üçün çox əlverişlidir.” [10, 141]

Dinin əsas funksiyalarından biri də insanların davranışının tənzimlənməsi, müəyyən bir cəmiyyət çərçivəsində onların düzgün fəaliyyət göstərməsini təmin etməkdir. Bu baxımdan, din birbaşa, elm isə yalnız dolaylı yolla dəyərlərlə, əxlaqla bağlıdır.

Dinin tədrisi bir məktəbin vəzifəsi olduğu qədər, eyni zamanda ailədə valideyn vəzifəsi olaraq da düşünülməlidir və olduqca mühüm bir amildir. Başqa sözlə desək, dini təhsil vaxtında və uşağın inkişaf dönməsində icra olunacaq planlı və proqramlı bir fəaliyyət olduğu qədər, onun bütün həyatı boyu həssaslıqla davam etdirilən maraq sahəsidir.

Bu gün hər bir millətin dövlət siyasətində təhsil (təlim-tədris) mühüm yer tutur. Təhsil insan şəxsiyyətini formalaşdırən əsas amillərdən biridir. Ona görə də insanın cəmiyyətə xeyirli bir şəxsiyyət olaraq formalaşması üçün onun düzgün təhsil alması başlıca şərtlərdəndir. Bu gün dünya mətbuatının, eləcə də elektron medianın gündəmindən düşməyən, xüsusi hazırlanmış akademik nəşrlərdə və ən yüksək dövlət səviyyəsində müzakirə olunan aktual mövzulardan biri də “dini təhsil” məsələsidir.

Din bir sıra sosial funksiyaları yerinə yetirdiyi üçün müasir dünyanın ayrılmaz bir hissəsidir. Axı iman bu gün təkcə dünyaya açılan pəncərələrdən biri deyil, həmçinin din və təhsilin, din və fəlsəfənin, din və elmin sintezidir. Din sivilizasiyaları bir-birilə əlaqələndirərək insanları yalnız əxlaq qaydaları ilə deyil, həm də ənənə və mənəviyyatla birləşdirir. Birmənalı şəkildə qeyd etmək lazımdır ki, dini bir başlanğıc olmadan bir insanın əsasını təşkil edən insansevərlik xüsusiyyəti də olmayacaqdır. Fəlsəfi, elmi və tarixi fikirdən fərqli olaraq dini fikirlər istisnasız olaraq hər kəs üçün əlçatandır və eynidir.

Din bəşər tarixinin əsas amillərindən biridir. Hər bir xalqın həyatı mənəvi dəyərlərə əsaslanır və din hər bir dövlətin inkişafı və hər bir şəxsin dünyagörüşünün inkişafında mühüm rol oynayır. Din ayrı-ayrılıqda fərdlərin dünyagörüşünün tərkib hissəsini təşkil edir və insanlarda sosiomənəvi dəyərləri inkişaf etdirir.

Hal-hazırda insanın mənəvi cəhətdən tərbiyələnməsi üçün dini təhsil həlledici əhəmiyyətə malikdir və ona bütün dövlətlər böyük önəm verir. Şəxsin əxlaqının (onun davranışının) dini baxımdan əsaslandırılması onun mənəvi mədəniyyətinin bir forması olaraq öz şəxsi maraqları ilə əlaqədardır. Din insanın davranış fəaliyyətinin normalarını, ailə mühitində, gündəlik həyatda, sosial mühitdə əlaqəni müəyyənləşdirərək, ona müəyyən dəyərlər sistemi aşılayır. Dini mətnlər təlim, tədris və tərbiyəni özündə təzahür edən komponentləri ehtiva edir. Dini pedaqogikada tərbiyə məsələləri dərinlən işlənib hazırlanır, çünki müqəddəs mətnlərin açıq şəkildə inkişafı xüsusi bir itaət hissi ilə qəbul edilir və onların işlənməsinə əsrlər həsr olunur.

Bütün dinlərdə təhsilə, biliyə və elmə yiyələnməyin əhəmiyyəti olduqca yüksək qiymətləndirilir. Bütün bəşəriyyət üçün rəhbər göstəriş olan Allah kəlamının yer aldığı üç səmavi kitabda – “Tövrat”, “İncil” və “Quran”da da bu məsələlər öz əksini tapmışdır. İslamda bu qaydalar Qurani-Kərimdə və Sünnədə təsbit edilmişdir.

İnsan yaradılışından həmişə imana sığınmaqla, Allahı axtarmaqla məşğul olmuş, Allahı dərk etməyə çalışmışdır. İslam dininin gəlişindən sonra yer üzündəki cəhalət və savadsızlığa qarşı mücadilə başlamış, oxuma-yazmanın genişlənməsinə, zərurət yaranmışdır. İlk İslam təhsil sisteminin “Oxu” əmri ilə başlayan Qurani-Kərimin ayələri və bir müəllim olaraq göndərilən Hz. Peyğəmbər tərəfindən qurulduğunu görmək olar. Qurulan bu təhsil sisteminin təşkilatlanmış bir planı və proqramı olmasa da, Quran, din, əxlaq, hüquq və s. kimi elmlərin eyni zamanda bu istiqamətdə ixtisaslaşmaların başlanğıcı olmuşdur.

Qurani-Kərim və hədislərdə ideal insan belə vəsf edilmişdir: “Allahdan ən çox qorxan, Allahın əzabından heç vaxt əmin olmayan, Allahın razılığını qazanmağa çalışan, səbr edən və səbri tövsiyyə edən, bolluqda da, darlıqda da mallarını sərf edən əsəblərini cilovlayan və insanların səhvlərini bağışlayan, yer üzündə təkəbbürlə deyil, təvazökarlıqla gəzən, comərd, gözəl əxlaq sahibi, müsbət mənada

Allaha itaət göstərən, kasıb olduğu halda bütün gücü ilə çalışan, insanların əza və cəfalarına səbr edən, bütün çətinliklərə baxmayaraq dində əzm göstərən, insanlara ən çox faydası olan, onların ehtiyaclarını qarşılayan, Allah rızası üçün nəfsi (canı) və malı ilə cihad edən, insanlara zərər verməyən, pisliklərdən çəkinən insanlar da ideal insanlar qəbul edilir.” [11, 10]

İslam dini öyrənməyi və öyrətməyi (təlim-tədrisi) ibadətdən üstün sayarkən ibadətə göstərilən diqqətin təhsilə də göstərilməsini istəmiş, alimlərin qələmlərindən axan mürəkkəbin şəhidlərin qanlarına bərabər tutulması, elm, təhsil alarkən ölən bir kimsə ilə peyğəmbərlər arasında Allah qatında sadəcə bir dərəcə fərq olduğu bildirilməkdədir. Hz. Peyğəmbər alimləri peyğəmbərlərin varisləri qəbul etmiş, hədisləri öyrənib sonra onları insanlara öyrədənleri Peyğəmbərin xəlifəsi saymışdır.

İslam dini təhsildə yaş həddi qoymamış, bu mənada “Beşikdən qəbrə” sözü bir əsas olaraq qəbul edilmişdir. Elm, təhsildə cins, zaman və məkan məfhumları önəm daşımamışdır. Elmlər arasında fərq qoyulmamış, sadəcə olaraq dini elmləri deyil, həm də dünyəvi elmlərin də öyrənilməsi vurğulanmışdır.

Qurani-Kərim və hədislərdə xeyirli, yaşayışa əlverişli, ağılın qəbul etdiyi bir iş üçün “məruf (haqq bilinən), pis və yaşayışa əlverişsiz, doğru düşüncələrin yaxşı görmədiyi bir iş üçün isə “mümkər” (tövsiyyə edilməyən) kəlimələri işlənir. Başqa sözlə desək, hər kəs üçün doğru bilinən əmr, pis bilinən isə qadağan forması alır. Bu əmr və qadağaların bir təlim-təhsil fəaliyyəti olduğunu düşünsək, bu iki təməl prinsipin insanın əxlaq tərbiyəsinin əsasını təşkil etdiyini görürük. [11, 11]

Bəzi gənclərin müxtəlif radikal dini hərəkatlardan psixoloji asılılıq fenomeninin yayılması hazırda müasir dünyanın həyəcanlı, qorxulu tendensiyalarından birinə çevrilmişdir. Bu cür destruktiv və radikal dini qurumlar və ya təşkilatlar insanlardan (xüsusən də gənclərdən) ən qiymətli olan zamanlarını, sağlamlılıqlarını və enerjilərini alır, inkişaf etmələrinə mane olur, onların ən istəkli arzularının həyata keçirilməsinin qarşısını alır. Bir çox tədqiqatçıların da dediyi kimi, bu asılılığın əsas səbəbləri məhz tərbiyə və təhsilin mövcud mədəni ənənələrində dəqiq araşdırılmalıdır.

Buna görə də, məktəb və universitet illərindən başlayaraq gənclərə dinin təməl

prinsipləri haqqında genişmiqyaslı məlumatların verilməsi həm cəmiyyəti, həm də dövləti gələcək təhlükələrdən qorumaq istiqamətində görülməli ən optimal və vacib işlərdən biridir. Məlumdur ki, müasir dünya keyfiyyət və kəmiyyət dəyişikliklərinin çox intensiv dinamikası ilə artan informasiya axınları ilə xarakterizə olunur. Əvvəlki nəsillərin mənimsənilməsi və ondan istifadə edilməsi üçün bütün həyatını həsr edə biləcəyi bir məlumat günümüzdə bir neçə il ərzində köhnəlməkdədir. Başqa sözlə desək, informasiya axınında gənclərin çoxu heç də tez-tez müstəqil olaraq əldə olunan son məlumatları mənimsəmək, onları öz həyatlarında tətbiq etmək, düzgün qərar vermək bacarığına malik deyillər, bu isə nəticədə destruktiv dini təşkilatlara onların yerinə düşülmək və gələcək həyatları ilə bağlı qərarlar qəbul etməyə imkan verir. Təcrübəli olmayan bir gənc insan dövlətçiliyə, bəşəriyyətə təhlükəli fikirləri ilə meydan oxuyan bu cür dini qurumların qurbanına çevrildiyinin fərqi nə də varə bilmir.

Belə genişmiqyaslı hadisələrin və vəziyyətlərin nəticələrinin qarşısını almaq üçün əsas vəzifələrindən biri insanın sosiallaşma məkanı olan sosial institutlar, məktəb, kollec və ali təhsil müəssisəsi yalnız onun bilik, bacarıq və qabiliyyətlərini deyil, şəxsi inkişafında da əvəzsiz rol oynamalıdır. Burada qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün yalnız yeniyetmələr və gənclər arasında dini savadlılığın inkişafı, manipulyasiya təsirinin qarşılıqlı təsir və zərərsizləşdirilməsi üçün öz davranış alqoritmünün formalaşması, əxlaqi və etik dəyərləri daşıyan, vətənpərvərlik və tolerantlıq hissləri aşıl原因 dünyəvi və ənənəvi dinlərin, eləcə də qeyri-ənənəvi dinlərin əsasları ilə tanışlıq yolu ilə nail olmaq olar.

Türkiyəli ilahiyyatçı-alim, professor Suat Cebeci insanın bəşəriyyətə faydalı şəxsiyyət kimi formalaşmasında dinin, xüsusən də dini təhsil almağın əhəmiyyətini vurğulayaraq demişdir: “Dinin təməlinə insanı ruhən və əxlaqən yüksəltmək, yetirmək, onu vəzifə və məsuliyyətini bilən və yerinə yetirən cəmiyyətin məhsuldar və faydalı bir üzvü halına gətirmək vardır. Bütün dini qanunlar, əmrlər və qadağalar, inançlı, əxlaqlı, özünə və hər kəsə faydalı olan insan tipini yaratmaq üçün köməkçi faktorlardır.” [10, 131]

Türkiyəli ilahiyyat professoru B.Bilgin və ilahiyyatçı-alim M.Selçuk öz tədqiqatlarında qeyd etdikləri kimi: “Uşaqlıq vaxtı din və əxlaq təhsilini uşaqların dini başa düşmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək və onların dinlər haqqında

sağlam bir düşüncəyə malik olmalarını təmin etmək məqsədinə istiqamətləndirdikdə bu məsələlərə diqqət göstərilməlidir: dini təhsil və tədrisin vasitəsilə qorxunun yerini etimad, mərhəmətsizliyin yerini sevgi, umidsizliyin yerini isə ümid alacaqdır.” [12, 56]

Belə genişmiqyaslı hadisələrin və vəziyyətlərin nəticələrinin qarşısını almaq üçün əsas vəzifələrindən biri insanın sosiallaşma məkanı olan sosial institutlar məktəb, kollec və ali təhsil müəssisəsi yalnız onun bilik, bacarıq və qabiliyyətlərini deyil, şəxsi inkişafında da əvəzsiz rol oynamalıdır. Burada qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün yalnız yeniyetmələr və gənclər arasında dini savadlılığın inkişafı, manipulyasiya təsirinin qarşılıqlı təsir və zərərsizləşdirilməsi üçün öz davranış alqoritminin formalaşması, əxlaqi və etik dəyərləri daşıyan, vətənpərvərlik və tolerantlıq hissləri aşılaraq dünyəvi və ənənəvi dinlərin, eləcə də qeyri-ənənəvi dinlərin əsasları ilə tanışlıq yolu ilə nail olmaq olar.

Bu şəraitdə davamlı sosial inkişafın təmin edilməsi, təhsil işinin (təlim və tədrisin) yaxşılaşdırılması və vətənpərvərlik tərbiyəsi sahəsində elm ilə digər ənənəvi mənəvi praktik formaların qarşılıqlı əlaqələri xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu işin sisteməlik xarakter almasının əsası cəmiyyətin mənəvi həyatında, tarixi-fəlsəfi problemlər, müqayisəli mədəniyyət, dini tədqiqatlar sahəsində elmi araşdırmaların inkişaf etdirilməsidir.

Ümumiyyətlə gənclərin milli-mənəvi dünyagörüşünün formalaşmasında, eləcə də onların ailədə və cəmiyyətdə imanlı, əxlaqlı insan olaraq yetişməsində dini biliklər böyük rol oynayır. Dinin düzgün tədrisi və təbliği, kütləvi dini maarifləndirmə işinin aparılması sayəsində gənclərimizi müxtəlif zərərli vərdişlərdən qorumaq mümkündür. Kütləvi dini maarifləndirmə işinin aparılması üçün ən münasib yer elə ali və orta təhsil müəssisələridir.

Bu gün dini biliklər almağa gənclər daha çox maraq göstərirlər. Fəaliyyət göstərən mədrəsələr və Quran kursları isə onların dini təhsilə olan ehtiyaclarını tam şəkildə ödəmək iqtidarında deyil. Uşaqların və gənclərin bu istəyini qarşılayacaq savadlı pedaqoji kadrlarla təmin olunmuş, lazımi maddi-texniki bazaya və tədris proqramına malik olan mədrəsələr çox azdır. Övladlarına dini bilgilər verilməsini istəyən valideynlər məcbur olub yaxın ətraflarında müəyyən dini savadı olan insanlara müraciət edirlər. Bəzən müəllimlik iddiasında olan

həmin şəxslərin dini biliklərinin yetərincə olmaması, onların gənclərə öyrətdikləri məzhəbçi və təriqətçi fikirlər gələcəkdə ailədə, cəmiyyətdə narahatçılıqlar yaradır və ailələr övladlarına düzgün dini təhsil verə bilmədiklərinə görə əziyyət çəkirlər.

Türkiyəli ilahiyyatçı alim, professor Suat Cebecinin sözlərinə görə: “Din insanın şəxsiyyətinin bir parçası olduğu üçün ümumi dini təhsil uşaqların xarakterlərinin formalaşdığı, şəxsiyyətin inkişaf dövrü olan ilk və orta təhsil mərhələlərində verilməsinə çox zərurət vardır. “Ağac yaş olarkən əyilir” atalar sözümüz uşaqların milli, mənəvi, mədəni şəxsiyyət kimi formalaşması dövrünə işarə edilmişdir. Bu dövr ümumi dini təhsil üçün çox əlverişlidir”. (10, 141)

Son zamanlar DQİDK-nin təşəbbüsü ilə milli-mənəvi dəyərlərimizlə bağlı keçirilən seminar, simpozium və konfranslarda uşaqların və gənclərin dini təhsil problemləri də ən çox müzakirə olunan mövzulardandır. Beləliklə, Azərbaycanda müstəqillik illərinin ilk dövrlərindən başlayaraq bu günədək dini təhsil və dini maarifləndirmə sahəsində aparılan məqsədyönlü dövlət siyasəti yüksək səviyyədə həyata keçirilməkdədir.

Türkiyə Diyanət Vəqfi ilə Bakı Dövlət Universitetinin rektorunun imzaladığı 13.06.1994-cü il tarixli protokola əsasən və AR təhsil Nazirliyinin 03.08.1994-cü il tarixli, 502 sayılı əmri ilə Bakı Türk Liseyi yaradıldı. Lisey dünyəvi təhsili həyata keçirir. Liseyin bütün xərclərini Türkiyə Dəyanət Vəqfi ödəyir. Liseyə 4-cü sinifi bitirmiş şagirdlər test üsulu ilə qəbul edilir. Liseydə dərslər AR Təhsil Nazirliyinin təsdiq etdiyi tədris proqramı və dərsliklər əsasında aparılır. Şagirdlərə əlavə olaraq türk dili, Qurani-Kərim və mənəviyyat dərsləri keçirilir.

Bakı Türk Liseyinin 2012-ci tədris ilində 3, 2014-cü ildə isə 2 nəfər məzunu 700 bal toplamışlar. 2014-cü ildə liseydən məzun olan 100 şagirdən 62-si (62%) ən yüksək 700 bal üzrə 600-dən yuxarı ballarla universitetlərə daxil olmuşlar. 2014-cü ildə TDV-nin Bakı Türk Liseyinin 9 şagirdi prezident təqaüdünə layiq görülmüşdür. [14]

Bakı Türk Anadolu Liseyi Türkiyə Cümhuriyyəti Milli Təhsil Nazirliyi və Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi arasında 28 fevral 1992-ci il tarixində imzalanan anlaşma əsasında 24 yanvar 1994-cü ildə açılmışdır. [146] “İki ölkənin məktəbi” kimi tanınan bu lisey Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyinə

tabedir. Liseydə Azərbaycandaklı tədris proqramına daxil olan dərslərdə tədris olunur. Bu liseydən məzun olan şagirdlərin çoxu təhsillərini Türkiyədə davam etdirirlər. 2011-ci ildə 40 nəfər məzundan 31-i təhsilini davam etdirmək üçün Türkiyəyə getmişdir. Bu məktəbdə Türkiyədən beş il müddətinə gələn müəllimlər üstünlük təşkil edir. Protokola görə bu lisey Azərbaycanlı şagirdlər üçün açılmışdır. Təhsil müşavirliyi, Səfirlik və Lisey sıx işbirliyi şəraitində çalışırlar. [14, 157]

Liseydə tədris prosesi Türkiyə təhsil sisteminə uyğun qurulmuşdur. Lakin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, Azərbaycan coğrafiyası, tarixi dərsləri məcburi dərslər sırasına salınmışdır. Bu dərslər azərbaycanlı müəllimlər tərəfindən tədris olunur. Təhsil Türkiyədə olduğu kimi üç pilləlidir. İlk okul, orta okul və lisey mərhələlərində aparılır. Türkiyədə məcburi dərslər sırasında yer alan “Din kulturu və Əxlaq bilgisi” fənni Liseydə məcburi dərslər sırasında yer almışdır. Həmin fənn ilk və orta okulda həftədə 2 saat, liseydə isə həftədə 1 saat olmaqla tədris olunur.

Bundan başqa liseydə həftədə 2 saat seçməli dərslər olaraq “Siyər” (Hz.Məhəmmədin həyatı), “Qurani-Kərim” və “Təməl dini biliklər” kimi fənlərdə tədris olunur. Liseydə təhsil alan şagirdlərin 50 faizi azərbaycanlı, 50 faizi isə türklərdir.

Bu gün Azərbaycanda dindar insanların dini təhsil tələbatını qarşılayan mərkəzlərdən biri də məscidlərdir. Məscidlərdə dini təhsil imam-xətiblər və Quran kursları müəllimləri tərəfindən tədris olunur. İmamlar namaz qıldırmaqla bərabər cümə günlərində, mübarək gün və gecələrdə xalqa vəz (söhbətlər) edir, camaatın suallarını cavablandırırlar.

Qurani-Kərimdə Uca Allahın qüdrətindən, yerdə və göylərdə olan hər şeyin onun əsəri olduğuna diqqət çəkilmişdir. Rəbbimiz bütün dövrlərdə insanları doğru yola yönləndirmək üçün peyğəmbərlər və kitablar göndərmişdir. Peyğəmbərlərin sonuncusu Hz. Mühəmməd (s.a.v) və son kitab olaraq ona nazil edilən Qurani Kərimdir. Ona inanıb güvənməyimiz bütün insanlığı qaranlıqdan nura çıxarmaq üçün peyğəmbərlər aydın ayətlərlə endirən, Hər şeyin insanın doğru yolu tapması və onun rahatlığı üçün yaxşı işlərə dəvət pis işlərdən çəkəndirmə insan vəzifələndirilmişdir.

Əgər Qurani-Kərimi diqqətlə tədqiq etsək görərik ki, əslində insanlığın tarixi öz əksini tapmışdır. İlk insanın necə və nədən yaranması, onun keçdiyi inkişaf yolu, zaman-zaman Allahın yolundan sarpmış qövmələrin doğru yola qayıtması üçün peyğəmbərlərin və kitabların nazil olması barədə Qurani-Kərimdə təfəsilatı ilə məlumatlar verilir. Uca Rəbbimiz nazil etdiyi kitabında insana ona verilən ömrü necə yaşamağı olduğunu öyrədir.

Qurani Kərimdə Uca Rəbbimizin sevdiyi (yuhubbul) və sevmədiyi (lə yuhubbul) xislətləri gözəl bir şəkildə yetişməkdə olan gənclərə öyrətmək olar. Uca Rəbbimiz səbrli, ədalətli, təmizkar olmağı, yaxşılıq edənləri, müttəqiləri, mütəvəkilləri, tövbə edənləri sevər, israfçı, həddi aşan, təkəbbürlü olanları, zalimləri və kafirləri sevməz. Allahın sevimli bəndəsi olmaq üçün onun sevdiyi xasiyyətlərin daşıyıcısı olmaq, sevmədiyi xislətlərdən isə uzaq olmaq lazımdır. Əslində Rəbbimiz hikmətlə dolu olan Qirani-Kərimdə olan bu cür tərbiyəvi mövzular gözəl bir şəkildə gənclərə öyrədilərsə bundan həmin gənclər və cəmiyyət çox faydalanar.

Gəncləri hər cür dini radikalizm, islam təməlçiliyi (fundamentalizm), ekstremizm kimi mənfi təsirlərdən qorumaq üçün dini təhsilin dövlətin qayğısı və nəzarəti altında verilməsi daha məqsədə uyğundur.

Gənclərin məktəblərdə doğru düzgün, yetərli dini təhsil alması bu boşluğu aradan qaldıra bilər. Din dərslərinin məktəb proqramlarına salınması, keçiriləcək dərslər və tədris proqramlarındakı əsas mövzuları təyin etmək üçün Təhsil Nazirliyindən, Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsindən, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi və AMEA-nın müvafiq institutlarından mütəxəsislər cəlb etməklə dərslərlərin hazırlanmaq olar. Bu proqramlar hər cür məzhəbçilik və təssübkeşlik fikirlərindən uzaq olmalıdır. Dərslərin tədrisi məzhəbçi fikirlərdən uzaq olan savadlı dinşünas ilahiyyatçılar tərəfindən aparıla bilər. Bu dərsləri tədris edəcək müəllimlərin şəxsi keyfiyyətlərinə də çox böyük diqqət yetirmək lazımdır. Çünki, dini sahədə dərslər aparən müəllim öz şagirdinə və tələbəsinə dini biliklərlə bərabər əxlaqda öyrədir. Bu sahədə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Bakı Türk Anadolu Liseyinin və Bakı Türk Liseyinin çoxillik təcrübəsindən yararlanmaq olar.

Gənc nəslin dini savadsızlığından yaranan mənəvi boşluğu milli-mənəvi dəyərlərimizə yad olan çoxlu sayda zərərli vərdişlər doldurur. Gənclərin milli-mənəvi dünyagörüşünün formalaşmasında, eləcə də onların narkomaniya və spirtli

içkilərə aludəçilik, intihar, oğurluq, günahsız insanın qətlə yetirilməsi və s. bu kimi günah əməllərdən çəkinməsində dini bilikləri böyük rol oynaya bilər. Dinin tədrisi hər cür təkəbbürdən uzaq, ətrafında baş verənlərə səbrlə yanaşan, böyüklərə hörmət, kiçiklərə mərhəmət göstərən, “vətəni sevmək imandandır” deyərək vətənin müdafiəsinə hazır olan gənclik yetişdirmək üçün çox geniş imkanlar yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanunu. 2009.
2. George F. Kneller. Introduction to the Philosophy of Education. New York: John Wiley and Sons, 1971. P. 118.
3. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Yeni kurs. Pedaqoji universitetlərin və ali pedaqoji məktəblərin tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2002. – səh. 512.
4. John Dewey. Democracy and Education. Introduction to the Philosophy of Education. Free Press: NY, 1997, p.435.
5. Şanal Görgün, Hukukun Temel Kavramları, Ankara 1985, s.262
6. Əliyev H. “Təhsil millətin gələcəyidir”. Bakı, Təhsil 2002, 580 s.
7. Məmmədəliyev V., Qarayev M., “İlahiyyat Fakültəsi” BDU, İlahiyyat Fakültəsi Elmi Məcmuə. №01 (01), 2004, s.16
8. president.az "Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun yaradılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2018-ci il tarixli Sərəncamı.
9. Richard Kabisch, Gerd Bockwoldt. Wie lehren wir Religion? 1988 – 177.
10. Suat Cebeci, Din eğitimi bilimi ve Türkiyede din eğitimi, Ankara, 2005, 280 s.
11. Mehmet Tütüncü. “Türk-İslam eğitimcisi Zernuci”, İzmir, “Anadolu Matbaacılık”, 1991, 185 səh.

12. Beyza Bilgin, Mualla Selçuk. Din Öğretimi Özel Öğretim Yöntemleri Kavramlar.1.Baskı, Ankara, 208 s.
13. <http://tdv-btl.edu.az/>
14. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri son 20 ildə: uğurlar və imkanlar (məqalələr toplusu) SAM “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi” ATİB Azərbaycan-Türkiyə İş Adamları Birliyi Bakı 2011 səh,157

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

+994 50 891 01 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.indi-center.com

A Relational Analysis of Autonomous AI Systems in Eurasia Security

Aybaniz HUSEYN²⁰

Nalan GELİRLİ²¹

Devrim ŞAHİN²²

Abstract

This study applies relational theory as a methodological approach to examine how AI-driven unmanned aerial vehicles (UAVs) reshape power dynamics in Eurasian conflicts. It hypothesizes that AI-UAV proliferation fosters interconnected networks of relations among states, nonstate actors, and technologies, amplifying asymmetries and necessitating shared governance. Using qualitative case studies—the 2024 Hezbollah drone strike on Israel and drone warfare in the Russia-Ukraine conflict (2024–2025)—the analysis tests these relations through thematic mapping of actor-technology interactions. Findings show that AI-UAVs create non-linear power webs, escalating proxy conflicts and undermining sovereignty. The study advances international relations (IR) debates by operationalizing relationalism for technological disruptions and recommends multilateral norms to manage emergent risks.

Keywords: Unmanned Aerial Vehicles, Intrastate Threats, Artificial Intelligence, Power Transitions, Eurasia.

²⁰ PhD Candidate, The Eastern Mediterranean University, Azerbaijan.

²¹ Asst. Prof. Dr., İstanbul Bilgi University, Türkiye.

²² Asst. Prof. Dr., The Cyprus Aydın University, TRNC.

Avrasya Güvenliğinde Otonom Yapay Zekâ Sistemlerinin İlişkisel Analizi

Özet

Bu çalışma, yapay zeka destekli insansız hava araçlarının (İHA) Avrasya'daki çatışmalarda güç dinamiklerini nasıl yeniden şekillendirdiğini incelemek için metodolojik bir yaklaşım olarak ilişkisel teoriyi uygulamaktadır. Yapay zeka destekli İHA'ların yaygınlaşmasının devletler, devlet dışı aktörler ve teknolojiler arasında birbirine bağlı ilişkiler ağını teşvik ederek asimetrisi artırdığı ve ortak yönetimi gerekli kıldığı hipotezini ortaya koymaktadır. Niteliksel vaka çalışmaları kullanılarak (2024'te Hizbullah'ın İsrail'e düzenlediği drone saldırısı ve 2024-2025 Rusya-Ukrayna çatışmasında drone savaşı), analiz, aktör-teknoloji etkileşimlerinin tematik haritalandırılması yoluyla bu ilişkileri test etmektedir. Bulgular, AI-UAV'lerin doğrusal olmayan güç ağları oluşturduğunu, vekalet savaşlarını tırmandırdığını ve egemenliği zayıflattığını göstermektedir. Çalışma, teknolojik dönüşümler için ilişkiselselcilik işlevselleştirerek uluslararası ilişkiler (IR) tartışmalarını ilerletmekte ve ortaya çıkan riskleri yönetmek için çok taraflı normlar önermektedir.

Anahtar Kelimeler: İnsansız Hava Araçları, Ülke İçi Tehditler, Yapay Zekâ, Güç Geçişleri, Avrasya.

1. INTRODUCTION

Since the United Nations Charter of 1945, the post-World War II international order has long been characterized by state sovereignty under the Westphalian model, in which interstate threats dominate security paradigms. Nevertheless, global politics today is increasingly characterized by intrastate and transnational challenges, such as those posed by armed nonstate actors like terrorist groups, militias, and insurgents. This trend is exacerbated by the proliferation of AI-driven unmanned aerial vehicles (UAVs), also known as drones. They “democratize” access to sophisticated military capability, thereby reshaping power imbalances in

international relations. This study aims to answer questions of how AI-UAVs affect power dynamics in Eurasian conflicts, and what this reveals about shared governance in international relations. It argues that AI-UAVs will reshape power dynamics by fostering relational ties and enabling nonstate actors to integrate into networks that challenge state dominance, while also intensifying proxy conflicts by fostering interdependent relationships among diverse actors that disrupt regional order systems.

AI-UAV advancements in 2025 will continue to influence conflicts such as the Russia-Ukraine war, in which both sides produce millions of drones every year, as well as cross-border incidents such as the Hezbollah drone strike on Israel in 2024. By focusing on Eurasia, the study provides a greater understanding of global security, highlighting as it does a hotspot for proxy wars. Among the main objectives of the study are: one, operationalizing relational theory methodologically by mapping networks in empirical cases; two, testing hypotheses regarding how AI-UAVs generate nonlinear interactions; three, contributing to international relations by connecting relationalism with technological studies; and lastly, offering policy implications for the management of transnational threats. By applying relational IR to autonomous systems and providing new insights into networked power and policy needs for shared governance, the study argues the case for cooperative institutions that go beyond traditional hierarchies in order to handle risks more effectively.

The study aims to make a contribution to the literature by exploring relational approaches that posit non-linear, procedural interactions, which are ideal for analyzing AI-UAVs as relational nodes amplifying asymmetries. The remainder of the study focuses on elaborating on the literature. In the following sections, it provides a brief overview of the theoretical framework and hypotheses of relational theory. As a result, the methodology section discusses the relational application of the model and the empirical analysis of the cases. Finally, the findings are discussed and a summary of their implications is given in the conclusion. Results suggest that relational networks exacerbate risks by revealing how AI-UAVs play a role in networked Eurasian conflicts that encourage cooperative governance while contrasting state-centric viewpoints. In light of this shared destiny, public administration ought to promote relationship regimes, such as the UN drone

regimes - frameworks and regulations governing development, proliferation, and use of unmanned aerial systems (drones) in military, civil, and humanitarian contexts.

2. THE IMPLICATIONS OF AUTONOMOUS SYSTEMS VEHICLES FOR NONSTATE ARMED ACTORS AND STATES

While recent studies in the literature on the topic of autonomous systems emphasize how it disrupts power balances through democratization effects, they overlook non-human actors in relational networks and their non-linear outcomes. The analysis that follows questions the relevance of conventional linear thinking in IR discipline and emphasizes the importance relational thinking plays in deepening our appreciation and understanding of its complexity by arguing that actors base their actions on relations in the first place.

With their emphasis on power, realist scholars would claim AI-UAVs to be a tool used by hegemonic powers to enforce their interests, citing, for example, how the US used drones during its war on terrorism in the early 2000s to track, pursue and eliminate terrorists. Subsequently, many other countries including Russia, Israel and Turkey followed the US approach in their struggle against terrorism. However, they were unable to explain international change since their analyses failed to take account of the interaction within the internal units of agents. Their state-centric analyses overlooked the role of non-state actors such as the arms manufacturing companies and the intrastate threats posed by terrorist organizations.

Liberals advocate regulatory regimes to control the use of UAVs. They emphasize the role of institutions and rationalize cooperation within these governing institutions because it is cheaper and much easier to cooperate. Similar to the school of realism, the liberal theorists and complex interdependence theories still remain too state-centric based on the claim that at the end of the day it remains up to the states involved to give their consent for any decision to be taken. However, recent crises such as the Syrian conflict attest to the ineffectiveness of international organizations when the stakes are very high.

Since emerging as one of the mainstream approaches following the end of Cold War in 1991, constructivism highlights ideational factors, unlike the realist focus on material interests and the liberal focus on economic interests. Norms and values are shaped through interaction by which new technologies redefine threat perceptions and thus shape securitization (Wendt, 1992; Katzenstein, 1996). However, constructivist approaches often fail to take account of relational networks involving non-human actors like UAVs.

In this regard, relational theory offers a holistic perspective, since it views relations as the ontological core via which entities are generated through relationships. Relational theory questions security by examining the way identities, interests, and threats develop in relation to others and it employs regional analysis to further emphasize inter-state competition. The theory demands that identity-constitutive actors relevant to a given analytical context need to be identified, without making *a priori* assumptions. The constructivist approach analyzes how identities and interests are developed internally through domestic contestation and collective self-perception. In this examination of how UAVs contributes to Eurasian regional security, relational and identity-based approaches converge their findings.

These evolving rivalries, coupled with accelerated breakthroughs and increased deployment of artificial intelligence prompted the shift of the nature of their system from state-centric to multi-stakeholder in character which involves not only states, but also nongovernmental organizations, intergovernmental organizations, and multinational corporations. This shatters the delusion that we can rely on the intelligence of present theories to give control and predictability. Relationality research provides a more understated examination of the ways in which AI-driven drones generate rich networks of power, leaving traditional hierarchies standing on their head. One example of the interconnectedness of such modern threats is how a single drone attack can destabilize a region, send global markets into a spin, or shift diplomatic relations.

3. UAV TECHNOLOGY

UAV technology started in the mid-19th century when Austrians employed balloons to guide gunfire against the Italian navy. Since then, UAVs have changed dramatically and now play key roles in current conflicts (Osmani & Schulz, 2024). New uses added since cover agriculture, construction, medicine, and disaster response, with widening commercial usage and applications driving the the surge for enhanced technology.

AI applications are typically divided into two categories: computer vision (CV) and nonimage-based. CV operations include image classification, object detection, object recognition, image segmentation, and video processing, while nonimage operations include speech recognition, data mining, and prediction (Seidaliyeva et al., 2023). The primary benefits of the use of UAV technology in conjunction with AI systems are to enhance autonomy in operations, improve the precision of inspections and damage assessment, facilitate data collection and processing, and mitigate human error. Deployments may be one UAV, such as the Bayraktar TB2, or multiple UAVs, such as the Akinci.

UAVs are gaining in popularity. Airborne target simulating and pilotless flight systems initially led to the development of the flying drone in the early 1950s. The Hewitt-Sperry Automatic Airplane and Curtiss-Sperry Flying Bomb projects were experimental UAVs (Bell, 2019). The Vietnam war saw the development of military-stocked surveillance UAVs, which influenced American interests in the 1980s following the Israeli use of a similar system in the Middle East. By the 1990s, the Gulf War had incorporated UAVs into an air surveillance-cum-combat system capable of providing high-resolution reconnaissance and enhanced targeting in enemy territory thanks to its improved use of space-based satellite systems. Today, UAVs are highly effective across a broad operational range. The Middle and Far East remain the predominant recipients of UAV operations, especially in terms of military operations.

The incorporation of Artificial Intelligence has been a crucial component in the latest generation of unmanned aerial vehicles. The evolving requirements of wireless systems introduce new challenges like high capacity, coverage, augmentation networks, and energy efficiency. Some of the challenges could be

minimized by giving the UAVs flight capabilities and control functions through AI-enabling. The integration of AI is under way in the majority of the UAV segments. However, a comprehensive survey on AI integration for UAV-based wireless networks and challenges is an open research area. The choice of 3GPP (Third Generation Partnership Projects that develops specifications for mobile communications) and UAV-based technologies depends upon the application, environment, and specifications, but an aggregation of UAVs offers interesting advantages in capacity, coverage, and reliability. UAVs exclusively use wireless links, but have to rely on extremely bad channels and wireless demands for control and data links, that must be split in order to avoid jamming and to ensure security. Integration of AI in UAVs can help improve resource management, trajectory planning, and images via computer vision that aid in landmark detection for cooperative relaying, traffic observation, and landing area detection. Additionally, cellular-connected AI-powered UAVs can enable remote surveillance as well as help enhance smart city traffic prediction and management. The ultimate goal of AI and UAV-assisted wireless network integration is to leverage automation and enhance intelligence, respectively, so that their missions and operations can be autonomous and more efficient. The integration is treated from two sides -- i.e. AI for UAVs and UAVs for AI (Lahmeri et al., 2020).

The goal is to counter UAV-borne threats within a safe zone by setting up an ALIEN (assist-learning invasive encroachment neutralization) system. Situation-aware, safe-channel neutralization, efficient detection of variant UAV species, accurate visual identification of objects being carried, and timely intercept in a cluster environment are the four dimensions on which the ALIEN scheme is based. Cyber-Physical Systems (CPSs) employ significantly more AI methods than any other means and benefit vastly from improvements in AI since CPSs rely on the interdependence between their virtual and physical domains. System autonomy and AI are thus inextricably linked. A scenario-based, adaptive-conscious, cognition-friendly model of AI forms the underlying structure of a data-driven, hardware-oriented, real-time CPS. The ALIEN objective function maximizes the deployment of DTS counter-invasive actions by optimal resource allotment under each activity's processing time. The detection process scans and prioritizes offenders in accordance with morphological features; after detection, the system selects an

appropriate counteraction by consideration of perception sensors and threat-information databases (Okechukwu Ajakwe et al., 2023).

4. FROM A STATE-CENTRIC SYSTEM TO ONE WITH MULTIPLE ACTORS

The post-World War II international order, anchored in the United Nations Charter of 1945, has long emphasized sovereign nation state-centric governance under the Westphalian model, where interstate threats dominate security paradigms. This state-centric model, however, faces unprecedented challenges from intrastate and transnational threats from non-state actors (such as terrorist groups, militias, and insurgent organizations) or even multinational arms manufacturers. By democratizing access to sophisticated military capabilities, artificial intelligence has accelerated this shift, speeding up its proliferation, especially in terms of unmanned aerial vehicles and drones. This, in turn, challenges the very notions of sovereignty and control.

There are many occasions today when international conflicts are characterized by proxy wars, in which both states and non-state actors are involved. The Houthi attacks on Saudi Arabia's energy fields and their blockade of the Red Sea, the Hamas 2023 attacks, and the Hezbollah 2024 drone attack on Israel exposed the weaknesses of even advanced defense systems like the Iron Dome. AI-driven drones, with their precision and adaptability, enable nonstate actors to challenge state militaries in a new and unprecedented manner. It should be noted that, unlike traditional international threats, these technologies are not restricted by borders or easily regulated by governments.

AI technologies are at the forefront of this revolution due to their uncontrollable diffusion. Drones powered by AI can fly on their own, target and identify targets, and execute missions with minimal intervention from humans. While states such as the United States and China are investing significantly in these technologies, nonstate groups such as insurgent forces and multinational arm manufacturing corporations are making profits from them. As such, this “democratisation” of

high-tech weapons is shattering what had previously been the state monopoly on violence, something that formed the core of Westphalian sovereignty hitherto.

The upshot is that the development of AI-driven drones has both potential and risks for states. It has enhanced the capability for war on the one hand, while facilitating accurate strikes and reconnaissance. Yet these technologies bring opponents—both state and non-state—into a dangerous realm. To deal with AI-enhanced dangers, states must adjust their defense strategies to counteract the vulnerabilities of systems like the Iron Dome as was discovered against the Hezbollah drones.

Nonstate actors, by contrast, gain disproportionate power with AI-driven drones, which are relatively inexpensive, omnipresent, difficult to follow, and therefore well-suited for the purposes of groups like Hezbollah or militias. These actors are able to project capabilities far greater than was the case in the past, when undermining state sovereignty and exacerbating intrastate conflict.

States, nonstate actors, NGOs, and corporations must now navigate through a world in which technology multiplies threats to political stability, economic security, and environmental sustainability. This reality forces all to fall into line with universal rules and institutions, such as international arms control conventions or ethical AI protocols, if they are to attempt to contain the risks of uncontrolled proliferation.

In Eurasia, a region with endemic conflicts and geopolitical tensions, AI-UAVs represent an agent of change that enables asymmetric warfare and further reduces or blurs the state-nonstate distinction. The innovation not only amplifies built-in weaknesses but also opens new horizons to uncertainties, all of challenge traditional IR theories based on state-centricity.

5. CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

In its view of the IR as being shaped through ongoing relations, this study views international actors as actors-in-relations and views processes defined in terms of relations in motion as ontologically significant. It argues for the need to use relationality as an interdisciplinary approach to methodology to reflect or suggest

the variety of non-linear and unpredictable relations and events that can potentially affect world politics according to different levels of analysis. This approach provides a comprehensive framing of world politics and rivalrous shifting post-9/11 relations by which the peace dividend (the economic benefits of reduced defense spending) and all that it entails is bound to fall in the face of the unpredictability of threats and sources of enmity arising from the increased cooperation between non-Western powers eager to exploit those divisions.

These rivalries, coupled with rapid changes in technology and the increased use of artificial intelligence, have catalyzed the metamorphosis of the nature of the IR system from state-centric to one involving multiple stakeholders – not just states, but nongovernmental and intergovernmental organizations as well as multinational corporations. This disabuses us of the notion that we can rely on the wisdom of extant theories to deliver control and predictability. The relationality approach provides a more nuanced understanding of how AI-driven drones create complex networks of power, where traditional hierarchies are upended. For instance, a single drone attack can destabilize a region, influence global markets, or shift diplomatic relations, illustrating the interconnectedness of modern threats.

All in all, the introduction of artificial intelligence-guided unmanned aerial vehicles marks a new direction for the international system, taking us away from the Westphalian world and towards a more complex, multi-actor world. Using a relationality approach, we are able to actually witness and navigate the unpredictable forces of these technologies. The challenge now is to strike the balance between responsibility and innovation, so that the shared fate of our world community is one of cooperation, not confrontation. To meet these challenges, the findings of this study propose three key steps:

1. Enact Stricter Global Rules: Create binding agreements that limit the proliferation of AI-powered military capabilities, particularly to non-state entities.
2. Enhance Defense Systems: Implement AI-based, adaptive defense systems to counteract innovative drone threats.

3. Foster International Cooperation: Support dialogue between states, non-state actors, and corporations to establish standards for the application of AI in warfare responsibly.

REFERENCES

- Bell, A. (2019). The history of unmanned aerial vehicles.
- Katzenstein, P. J. (Ed.). (1996). The culture of national security: Norms and identity in world politics. Columbia University Press.
- Lahmeri, M. A., Kishk, M. A., & Alouini, M.-S. (2020). Artificial intelligence for UAV-enabled wireless networks: A survey. *IEEE Open Journal of the Communications Society*, 1, 1536–1553.
- Okechukwu Ajakwe, S., Ihekoronye, V. U., Kim, D.-S., & Lee, J.-M. (2023). ALIEN: Assist-learning invasive encroachment neutralization system for UAV-borne threats. *IEEE Transactions on Aerospace and Electronic Systems*, 59(5): 5921–5936.
- Osmani, A., & Schulz, K. (2024). UAV applications in modern conflicts.
- Seidaliyeva, U., Ilipbayeva, L., Taissariyeva, K., & Yergaliyev, D. (2023). Advances of AI in UAV operations: Computer vision and non-image-based applications. *IEEE Access*, 11, 102345–102367.
- Wendt, A. (1992). Anarchy is what states make of it: The social construction of power politics. *International Organization*, 46(2): 391–425.

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

☎ +994 50 891 01 70 ✉ Samir.gumbatov.1987@mail.ru 🌐 www.inds-center.com

İkinci Qarabağ Müharibəsi Sonrası Azərbaycan Türkiyə Əlaqələri

Abbas QURBANOV²³

Özet

Azərbaycan İkinci Qarabağ müharibəsi ilə öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi və tarixi ədalət bərqərar oldu. 44 gün ərzində Azərbaycan Ermənistanın 30 il ərzində qurduğu və möhkəmləndirdiyi bütün mövqelərini darmadağın etməklə Ermənistan ordusuna qarşı aşkar qələbə qazandı. Təbii ki, bu qələbə bir çox cəhətdən mühüm imkanlar yaratdı. Bu imkanlardan ən mühümü Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə bağlı qərardır. Bu qərar türk dünyasının qapısı olan və keçmişdə SSRİ-nin ən uğurlu siyasətlərindən biri kimi görülən Zəngəzur bölgəsinin Azərbaycandan ayrılaraq Ermənistana hədiyyə edilməsi səhvini də aradan qaldırır. Bununla da Azərbaycan iqtisadi-siyasi və geoiqtisadi cəhətdən güclənəcək və öz vətəninə qopmuş Naxçıvana havadan və qurudan bağlanacaq. Eyni zamanda, Türkiyə ilə birbaşa yol əlaqəsi olacaq. Biz son dərəcə əhəmiyyətli Zəngəzur bölgəsinin və dəhlizinin açılışını region üçün əsas strateji inkişaf kimi görülən regional əlaqənin vacibliyi ilə bağlı qısa araşdırma etməyə çalışmışıq.

Açar Sözlər: Azərbaycan, Türkiyə, Ermənistan, Qarabağ, Zəngəzur.

²³ Dr., Azərbaycan Universiteti, ORCID: 0009-0000-8939-1412,
abbasqurbanov@gmail.com

Azerbaijan-Turkey Relations After the Second Karabakh War

Abstract

Azerbaijan restored its territorial integrity with the Second Karabakh war and historical justice was achieved. For 44 days, Azerbaijan won a clear victory against the Armenian army by destroying all the positions that Armenia had built and strengthened for 30 years. Of course, this victory has created important opportunities in many respects. One of the most important of these opportunities is the decision to open the Zangezur corridor. This decision also eliminates the mistake of separating the Zangezur region, which was the gateway to the Turkish world, from Azerbaijan and gifting it to Armenia, which was seen as one of the most successful policies of the USSR in the past. With this, Azerbaijan will be strengthened economically - politically and geo - economically and will be connected to Nakhchivan, which has been separated from its homeland, by air and land. At the same time, there will be a direct road connection with Türkiye. We will try to investigate the opening of the Zangezur region and corridor, which is extremely important, and the relations that are considered extremely important for the region.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, Armenia, Karabakh, Zangezur.

1. GİRİŞ

Cənubi Qafqaz strateji mövqeyinə görə tarix boyu regionun güclü dövlətləri arasında mübarizə meydanı olmuşdur. Sözü gedən bölgə Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı (SSRİ) dövründə tamamilə sovetlərin nəzarətində olduğundan dünyaya qapalı halda olmuşdur. 20-ci əsrin sonlarına doğru isə SSRİ-nin dağılmasından sonra bu bölgə yenidən dünyanın cazibə mərkəzinə çevrilmişdir. Cənubi Qafqazın geosiyasi əhəmiyyəti həm təbii sərvətləri, həm də coğrafi mövqeyi ilə də bağlıdır. Çünki bu bölgə təkcə iki fərqli qitəni, Avropa və Asiyayı birləşdirmir, həm də iki fərqli sivilizasiyanın görüşmə nöqtəsi kimi xarakterizə edilə bilər. Digər tərəfdən, Cənubi Qafqazın mühüm hissəsi olan Azərbaycan

coğrafi baxımdan Yaxın Şərq, Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşir. Belə bir coğrafi mövqeyə malik olması Azərbaycanın geosiyasi əhəmiyyətini artırır, onu regionda iqtisadi və siyasi gücə çevirir. Məsələn, enerji resursları, təhlükəsiz enerji və tranzit daşıma imkanları vacibdir. Eyni zamanda, onun hərbi-strateji mövqeyi, regional integrasiyanı təmin edən sosial və mədəni dəyərləri, siyasi-iqtisadi quruluşu və demoqrafik xüsusiyyətləri son dərəcə mühüm geosiyasi elementlərdir. Onların bir qismi daha çox beynəlxalq və regional xarakter daşıyır.

Bu imkanlardan ən mühümü Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə bağlı qərardır. Bu qərar həm də keçmişdə SSRİ-nin ən uğurlu siyasətlərindən biri kimi görünən türk dünyasının qapısı olan Zəngəzur bölgəsinin Azərbaycandan ayrılaraq Ermənistanla hədiyyə edilməsi səhvini də aradan qaldırır. Bununla da Azərbaycan həm ekosiya, həm də geoiqtisadi cəhətdən güclənəcək, öz doğma yurdundan qopmuş Naxçıvana havadan və qurudan bağlanacaq. Eyni zamanda, Türkiyə ilə birbaşa yol əlaqəsi olacaq.

Zəngəzur qeyd etdiyimiz kimi 20-ci əsrin birinci rübünə qədər Türklərin yaşadığı bölgə olmuşdur. Ermenilər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaranmazdan əvvəl Rusların təşviqi ilə təşkilatlanaraq dəstə dəstə silahlanıb Naxçıvanla bərabər Zəngəzura qarşı hücum etməyə başlamışlardır.

Çünki 1918-ci ildə müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində Zəngəzur rayonu Azərbaycanın sərhədləri daxilində yerləşirdi. Bu, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutuna qədər davam etmişdir. Daha sonra 1920-ci il may ayının əvvəllərində Qırmızı Ordu Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Zəngəzur rayonu ruslar tərəfindən ermənilərə hədiyyə edilib. Bundan məqsəd Anadolu ilə türk dünyası arasındakı əlaqəni kəsmək olmuşdur. 1980-ci illərin sonunda Sovet İttifaqı dağılana qədər ermənilər sovetlərin dəstəyi ilə bu bölgənin DNT-si ilə oynayıbmışlardır. Yəni bu dövrdə bu bölgədə yaşayan türklərə edilən təzyiqlər nəticəsində bu torpaqların demoqrafik quruluşu dəyişdirilmişdir.

Xəritə 1.

1988-1990-cı illərdə ermənilərlə Azərbaycan türkləri arasında qarşıdurmaların şiddətləndiyi zaman ermənilər Zəngəzur bölgəsində dominantlıq etmiş, bununla da Naxçıvanla bağlı olmuşdur. Sovetlərin dağılmasından sonra 1991-ci ildə Ermənistan və Azərbaycan müstəqilliklərini elan etdikdən sonra Naxçıvanla Azərbaycan arasında əlaqə İran və Gürcüstan vasitəsilə həyata keçirilməyə başlanılmışdır. Azərbaycanın 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsində qazandığı böyük qələbənin regionda yeni imkanlar açdığını söyləmək mümkündür. Azərbaycan 30 ilə yaxın torpaqlarının %20 ni işğal edən Ermənistan ilə müzakirələr edərək sülh yolu ilə münaqişəni həll etməyə çalışırsa Ermənistan tərəfi sülhün tərəfdaşı olmamışdır. Bu da 44 gün davam edən savaşa gətirib çıxartmışdır.

2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın başladığı bu sərhəd pozuntusu və təxribat Azərbaycan tarixində unudulmaz günlərdən biri olmuşdur. Ermənistanın hücumundan sonra həmin gün Azərbaycan silahlı qüvvələri əks-hücum keçərək Qarabağı işğaldan xilas edəcək genişmiqyaslı Vətən müharibəsinə başlamışdır. Qısa müddət ərzində Azərbaycan az itki ilə ciddi qazanc əldə edə bildi. O, əvvəlcə bir sıra kəndləri və strateji körpüləri işğaldan azad edir. Oktyabrın 22-dən etibarən Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Qarabağın İranla cənub sərhədini tamamilə ələ

keçirib. İran sərhədinin düşmən işğalından azad edilməsi Zəngəzur dəhlizinin yenidən açılmasına yol açmaktadır. Azərbaycan qüvvələri oktyabrın 23-də Laçın dəhlizinə doğru irəliləməyə başlayır. Laçın dəhlizi Ermənistanı Qarabağla birləşdirən yeganə magistraldır. Sözügedən yola nəzarət Ermənistanın yanacaq, sursat və hərbi istehkam ehtiyatı saxlamasına mane olur. Azərbaycan erməni hərbi karvanlarının keçməsinin qarşısını almaq üçün gün ərzində Ermənistan ordusunu artilleriya və raketlərdən atəşə tutmuşdur. Burada onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün müharibə boyu Azərbaycan silahlı qüvvələrinin hədəfi yalnız Ermənistan ordusu və onun əsgərləri olduğu halda, ermənilər Azərbaycan əsgərləri ilə yanaşı, bir çox mülki yaşayış məntəqələrini də bombalamışlardır. İşğalçı Ermənistan silahlı qüvvələri cəbhə xəttindən atdıqları bomba və raketlərlə Gəncə və Mingəçevir şəhərlərini, xüsusən də Bərdə şəhərini, onların kiçik kənd və qəsəbələrini vəhşicəsinə hədəfə alıb, çoxlu sayda dinc sakinin ölümünə səbəb olmuşdur.

Bu müharibə nəticəsində əldə edilən ən mühüm imkanlardan biri Zəngəzur dəhlizinin açılması olacaqdır. Zəngəzur dəhlizinin açılışı uğurlu olarsa, ilk növbədə Azərbaycanla Naxçıvan Muxtar Vilayəti arasında əlaqə təmin ediləcək. Bu, Azərbaycanın “Şərq və Qərb” və “Şimal və Cənub” nəqliyyat dəhlizlərinin formalaşmasına imkân verəcək. Bu dəhlizin açılması Azərbaycana həm ticarət baxımından, həm də iqtisadiyyatının güclənməsinə, ölkə iqtisadiyyatının yaxşılaşmasına böyük töhfə verəcəkdir. Türk dünyası yenidən Zəngəzur dəhlizi ilə qovuşacaqdır.

Bu dəhliz Azərbaycan və Naxçıvanı təkcə avtomobil yolu ilə deyil, həm də dəmir yolu ilə birləşdirəcək. Yenə də bu dəhliz Azərbaycanda Naxçıvana, Naxçıvandan Türkiyəyə və oradan da Aralıq dənizi vasitəsilə dünya açılacaqdır. Beləliklə, sözügedən dəhlizin açılması Azərbaycanın siyasi və strateji mövqeyini əhəmiyyətli dərəcədə və iqtisadi qüdrətini artıracaqdır. İlham Əliyev 29 İyun 2022 ci il tarixində keçirilən 6 cı Xəzər Dövlət Başqanları Zirvəsi zamanı bildirib ki, “Azərbaycanın əzəli vətəni Zəngəzur indi Türk dünyasını birləşdirici rol oynayacaqdır” sözlərini ifadə etmişdir.

Zəngəzur dəhlizi təkcə Qafqaz üçün deyil, daha geniş mənada region üçün strateji əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün bu dəhlizin açılmasının regionu böyük iqtisadi

potensial və təbii sərvətlərlə birləşdirəcəyi şübhəsizdir. Əsası Füzulinin Əhmədbəyli kəndindən başlayaraq Azərbaycan və Türkiyə prezidentləri tərəfindən qoyulan təxminən 123 kilometr uzunluğunda Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd avtomobil yolunun layihəsi və beynəlxalq magistral kontekstində tikintisinə başlanılıb. Bu mövzuda atılan əhəmiyyətli bir addımdır. Bu arada, 30 ilə yaxındır ki, Gürcüstan həm Azərbaycan, həm də digər Cənubi Qafqaz ölkələri üçün Avropaya mühüm qapı rolunu oynamışdır. Məsələn, son iyirmi ilə nəzər saldıqda, Xəzərdən Avropaya və Aralıq dənizinə daşınan neft, qaz və digər kommersiya malları Dağlıq Qarabağ bölgəsi əvəzinə Gürcüstan üzərindən Türkiyəyə, oradan da digər Avropa ölkələrinə getməyə başlanılmışdır. Zəngəzur dəhlizi açılsa, Gürcüstan və İran ərazisindən keçməyə ehtiyac qalmayacaq və Türkiyə üzərindən Azərbaycana birbaşa çıxış mümkün olacaqdır. Azərbaycan və Türkiyə arasında Zəngəzur üzərindən keçəcək yeni dəhliz Bakı-Tbilisi-Qars xəttindən təxminən 340 km qısa olacaq. Beləliklə, məsafə qısaldıqca və daşıma asanlaşdıqca xərclər azalacaq və Azərbaycanla Türkiyə arasında ticarət daha da artacaq. Ona görə də Azərbaycanın Xəzər regionundakı təbii sərvətləri Türkiyə üzərindən asanlıqla Avropaya daşınacaq. Bundan əlavə, təhlükəsiz və qısa olacaq bu dəhliz Azərbaycanla Türkiyə arasında turizmə də müsbət təsir göstərəcək. Eyni zamanda, bu dəhliz Azərbaycan və Türkiyə münasibətlərinə müsbət töhfə verməklə yanaşı, Türkiyə ilə digər Türk Cümhuriyyətləri arasında birbaşa əlaqələrə də səbəb olacaqdır. Xülasə, Azərbaycan ərazisi olan Qarabağın azad edilməsi və Zəngəzur dəhlizinin açılmasının həm Azərbaycan, həm də Türkiyə üçün yeni inkişaflara, ümidlərə yol açacağı şübhəsizdir.

Bu arada Türkiyənin Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun yükünü yüngülləşdirmək üçün Qars-Naxçıvan arasında yeni dəmir yolunun çəkilməsi planı da bu baxımdan mühüm addım olacaqdır. Türkiyədən Naxçıvana qədər uzanacaq bu dəmir yolu xətti daha sonra İran, Əfqanıstan və Pakistana qədər uzana bilər. Digər tərəfdən, Zəngəzur dəhlizinin açılması sözügedən dəmir yolunun Azərbaycana uzanmasına gətirib çıxaracaq, beləliklə də Türkiyə ilə Azərbaycan arasında dəmir yolu əlaqəsini təmin edəcək. Aydındır ki, bu dəhliz Rusiyaya da ciddi fayda verəcək. Azərbaycan dəmir yollarından istifadə edən Rusiya qatarları Zəngəzur dəhlizindən istifadə etməklə Naxçıvana, oradan isə Türkiyə, İran və Ermənistana gedən xətlərə asanlıqla istiqamətləndirilə bilər. Eyni zamanda Rusiya bu dəhliz vasitəsilə Yaxın

Şərq bazarlarına rahatlıqla çıxma biləcəkdir. Zəngəzur dəhlizinin açılmasının regionda sülhün təmin olunmasında mühüm amil olacağı düşünülür. Region dövlətləri arasında iqtisadi və ticarət əlaqələri daha da inkişaf edəcək və Ermənistanın uzun müddət ərzində üzləşdiyi iqtisadi çətinliklərin aradan qaldırılmasına böyük töhfə verəcək. Çünki Zəngəzur dəhlizinin açılması və ondan keçən nəqliyyat, kommunikasiya və infrastruktur layihələri bütün türk dünyasını birləşdirəcək və Ermənistanla əlavə imkanlar verəcək. Bu səbəbdən də Ermənistanın bu dəhlizin açılmasına əngəl törətməməsi təkcə Azərbaycan və Türkiyəyə deyil, həm də özünə ciddi töhfələr verəcək. Demək olar ki, Zəngəzur dəhlizi üç istiqamətdə əhəmiyyətlidir: yerli, regional və qitələrarası. Dəhlizin yerli səviyyədə əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, yeni nəqliyyat marşrutunun keçdiyi hər bir ölkədə yerli inkişaf üçün stimül rolunu oynayır. Unudulmamalıdır ki, yeni dəhliz hər üç ölkənin (Türkiyə- Azərbaycan- Ermənistan) inkişaf etməmiş bölgələrindən keçir. Sözügedən regionlara əhəmiyyətli iqtisadi töhfələr hər üç ölkəyə aiddir.

Aydındır ki, Zəngəzur dəhlizinin regional səviyyədə əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, bir çox müxtəlif istiqamətlərdə alternativdir. Bunlardan ən əhəmiyyətli Türkiyə ilə Orta Asiya arasında yeni bir marşrutun ortaya çıxmasıdır. Beləliklə, region ölkələri arasında gərginlik azalacaq və inkişaf edən iqtisadi əlaqələrə əsaslanan əməkdaşlıq mühiti yaranacaqdır.

2. NƏTİCƏ

Zəngəzur dəhlizi Asiya ilə Avropanı birləşdirəcək, yeni imkanlar yaradacaq və Azərbaycanın mövqelərini gücləndirəcəkdir. Nəticə və təklif yekun olaraq, Qarabağ bölgəsi ilə yanaşı Zəngəzurun da türk bölgəsi olduğu və bu torpaqların Azərbaycandan ayrılaraq bilərəkdən Ermənistanla verildiyi açıq-aydın görünür. Qarabağın azad edilməsi uğrunda 44 günlük mübarizə bu baxımdan mühüm imkanlar açmışdır. Bunlardan ən mühümünü Zəngəzur dəhlizinin açılması və həyata keçirilməsi olacaqdır.

2020-ci il noyabrın 10-da Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya tərəfindən imzalanan “Üçlü Bəyannamə” müharibəyə son qoymuşdur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan və Türkiyə arasında Zəngəzur dəhlizinin açılması iki ölkə arasında

quru nəqliyyatını bərpa etməklə, ticarət, iqtisadiyyat, hərbi, enerji və nəqliyyat kimi bir çox sahədə böyük imkanlar yaradacaq Gürcüstan, ancaq Türkiyəyə birbaşa bağlı olan Zəngəzur dəhlizi, bu, həm də başqa bir ölkəni uzaqlaşdıracaq və bu dəhliz sayəsində iki qardaş ölkənin bir-birinə birbaşa bağlanmasına imkan verəcəkdir.

Türkiyə heç bir maneə ilə üzləşmədən Orta Asiyadakı digər Türk Cümhuriyyətlərinə rahatlıqla çata biləcək, halbuki erməni tərəfi bunun tam fərqindədir, hətta mümkün olmasa da, bu dəhlizin açılması Ermənistan iqtisadiyyatına böyük töhfə verəcək. Çünki bu yolla Ermənistan Türkiyə ilə münasibətlərini normallaşdıracaq və Türkiyə vasitəsilə bütün dünyaya açılacaq. Daha geniş mənada, Zəngəzur dəhlizi sayəsində Asiya və Avropa bir-birinə bağlanacaq, yeni regionlararası imkanlar yaranacaq, xüsusən də Azərbaycan, Türkiyə və Ermənistanın mövqelərinin möhkəmlənməsinə töhfə verəcək.

ƏDƏBİYYAT

ACİCBE Ceyda, 1918-ci ildən 1921-Ci ilə Qədər Zəngəzurdakı Hadisələr və Zəngəzurun Ermənistana Köçürülməsi, ***Erməni Araşdırmalarına Baxış***, Ankara, 2020, s.151-167

ƏSGÖR Əli, ÖZPINAR, Zeynep Gizem, Azərbaycanı Qələbəyə Yönləndirən Böyük Hücüm: 44 Günlük Mühəribənin Anatomiyası, ***Avrasiya Araşdırmaları Jurnalı***, Cilt.10/1, Karabük, 2021, s.83-106.

DEVECİ Yıldız, Qarabağ Mühəribəsindən Sonra Türkiyə-Azərbaycan-Ermənistan Münasibətləri, ***Balkan və Qara Dəniz Araşdırmaları Jurnalı***, Ankara, 2022, s.127-154.

ELİYARLI Süleyman, ***Azərbaycan tarixi***, Azərbaycan Dövlət Nəşrləri, Bakı 1994.

GÖK Ali, Türk Dövlətləri Təşkilatı və Dağlıq Qarabağ Zəfərinin Yaratdığı Fərsətlər, ***Təhlükəsizlik Strategiyaları Jurnalı***, Qaziantep, 2022, s.109-145.

GÜREL Zeki, Qarabağ Şəfəqdə, ***21-ci Yüzyılda Təhsil və Cəmiyyət Təhsil Elmləri və Sosial Araşdırmalar Jurnalı***, Ankara, 2020, s.979-994.

HÜSEYNOV Yunus, *Qarabağ Tarixi Qaynaqlarda*, AMEA Yay, Bakı, 2012.

PEHLİVAN Zühre, Rusiyanın Ermənistan dövləti qurmaq siyasətlərinin nəticəsi: Qarabağ problemi, *Kiçik Asiya Araşdırmaları*, 2016, s.94-119.

RIZAYEV Rəməş, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Təşəkkülü Mərhələləri, Chronicle - *International Journal of Historical Research*, Sakarya, 2020, s.891-927.

RIZAYEV Rövşen, *Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və Azərbaycanın qələbəsinə gedən yol*, Kanun Yay, Bakı, 2021.

ŞİMŞİR Bilal, Azərbaycan: Qızıl Ordunun Azərbaycanı İşğalı və Türkiyənin Reaksiyonu, *Atatürk Dərgisi*, İstanbul, 2012, s.57-93.

ÜMİDLİ Vidadi, *Azərbaycanın Çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə: 1801-1828*, Elm Yay, Bakı, 2004.

The poster features a dark blue diagonal background on the left and a landscape image of a mountain peak under a cloudy sky on the right. The text is primarily white and yellow/green. At the top left is a circular logo with a globe and the text 'II ZANGEZUR INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE'. The main title 'II ZANGEZUR' is in large white letters, followed by 'INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE' in smaller white letters. The date and time 'OCTOBER 5 AT 10:00' are in yellow/green. Below this, a quote in white says '"The conference will be held via Zoom."' followed by 'In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages'. The deadline 'Deadline for submitting articles: September 25, 2025.' is in white. Below that, 'Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields' is in white. At the bottom, there are six circular logos of various institutions. At the very bottom, contact information is provided: a phone icon with '+994 50 891 01 70', an email icon with 'Samir.gumbatov.1987@mail.ru', and a website icon with 'www.inds-center.com'.

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00
"The conference will be held via Zoom."
In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages
Deadline for submitting articles: September 25, 2025.
Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

+994 50 891 01 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.inds-center.com

1991-2024-cü illərdə Cənubi Qafqaz Regionunda Azərbaycan - Gürcüstan Münasibətləri

Aybəniz QULİYEVA²⁴

Xülasə

1991-ci ildə Cənubi Qafqazda Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan Respublikaları müstəqillik haqqında qanun qəbul etdilər. Həmin ilin dekabr ayında SSRİ ləğv edildi, MDB yarandı. Müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan və Gürcüstan Respublikaları arasında yeni münasibətlərin əsası qoyuldu. Hər iki respublika çətinliklərlə üzləşmişdi. Hər iki ölkədə baş verən mənfi proseslər iki ölkə arasında dostluq münasibətlərinin yaranmasına gətirib çıxardı. Bu məkalədə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin Avroatlantik məkana inteqrasiya siyasətini həyata keçirməsi, onun dövründə Gürcüstan Respublikası ilə dostluq münasibətlərinin əsasının qoyulması, iri kommunikasiya layihələrinin çəkilişi barədə məlumat verilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin Cənubi Qafqaz regionunda Gürcüstan Respublikası ilə dostluq, regional əməkdaşlıq, strateji tərəfdaşlıq münasibətlərini davam etdirməsi haqqında olan məlumatlar tezisdə əks etdirilir.

Açar Sözlər: Cənubi Qafqaz, Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan Respublikası, Prezident, Regional Sabillik, İqtisadi Əməkdaşlıq, BTC, BTƏ, Strateji Tərəfdaşlıq.

²⁴ Dr., Azərbaycan Universiteti, Baş Müəllim, aybenizkuliyeva@mail.ru

Azerbaijan - Georgia Relations in the South Caucasus Region, 1991-2024

Abstract

In 1991, the Republics of Azerbaijan, Armenia and Georgia in the South Caucasus adopted a law on independence. In December of the same year, the USSR was dissolved and the CIS was established. The foundation of new relations was laid between the Republics of Azerbaijan and Georgia, when both countries gained independence. Both republics were faced difficulties. Difficulties and negative processes in both countries led to the establishment of friendly relations between the two countries. This article provides information on the implementation of the policy of integration into the Euro-Atlantic space by the President of the Republic of Azerbaijan H. Aliyev, the establishment of friendly relations with the Republic of Georgia, and the construction of large communication projects. The information about president of the Republic of Azerbaijan I. Aliyev's continuation of friendship, regional cooperation and strategic partnership relations with the Republic of Georgia in the South Caucasus region is reflected in the thesis.

Keywords: South Caucasus, Republic of Azerbaijan, Republic of Georgia, President, Regional Stability, Economic Cooperation, BTC, BTE, Strategic Partnership.

1. GİRİŞ

XX əsrin sonlarında baş verən global siyasi dəyişikliklər, xüsusilə Sovet İttifaqının süqutu, dünya siyasətində yeni mərhələnin əsasını qoydu. Bu proses nəticəsində SSRİ-nin tərkibində olan respublikalar müstəqillik əldə etdilər və yeni beynəlxalq münasibətlər sistemi formalaşmağa başladı. Cənubi Qafqaz regionu da bu dəyişikliklərin mərkəzində dayandı. Regionun üç əsas dövləti – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan – eyni vaxtda həm daxili sabitlik, həm də qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi ilə üz-üzə qaldılar. Xüsusilə Azərbaycan və Gürcüstan arasında yaranan diplomatik münasibətlər, müstəqillik dövründə

regional əməkdaşlıq, təhlükəsizlik və enerji strategiyaları baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etdi. Bu məqalədə Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinin formalaşma mərhələləri, qarşılıqlı diplomatik və siyasi səylər, regional təhlükəsizlik və enerji layihələri kontekstində təhlil olunur.

2. ƏSAS HİSSƏ

Sovetlər dövründə SSRİ-nin tərkibinə 15 respublika daxil idi. Bu respublikalardan üçü Cənubi Qafqazda yerləşən Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan Sovet Sosialist Respublikaları idi. 1985-ci ildə M.S.Qorbaçov SSRİ Mərkəzi Komitəsinin Baş katibi vəzifəsinə təyin edildi. Həmin vaxt Sovet İttifaqı çox ağır günlərini yaşayırdı. Belə ki, bir tərəfdən neftin qiymətinin düşməsi, digər tərəfdən dünya sosialist sisteminin dağılması və nəhayət bu hadisələrin fonunda iqtisadi və sənaye istehsalının böhranı prosesi baş verirdi. Mərkəz müttəfiq respublikalar üzərində nəzarəti getdikcə itirirdi, onun apardığı siyasətin nəticəsi olaraq SSRİ tərkibində bir sıra respublikalarda milli-azadlıq mübarizəsi başladı.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Ali Sovetində aparılan müzakirələrdən sonra “Azərbaycan Respublikasının Dövlət müstəqilliyi haqqında” konstitusiya aktı qəbul edildi. Həmin il dekabrın 8-də Minsk yaxınlığında Belovejskdə RSFSR, Ukrayna və Belarusiya rəhbərliyi SSRİ-ni ləğv etmək haqqında müqavilə imzaladılar və Müstəqil Dövlətlər Birliyini (MDB) yaratdılar. SSRİ-nin ləğv edilməsi bütün respublikalarda olduğu kimi Azərbaycanın da iqtisadi vəziyyətinə çox mənfi təsir etdi. 1991-ci il dekabrın 29-da Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında referendum keçirildi və biz müstəqillik əldə etdik.

Cənubi Qafqazda yerləşən Ermənistan Respublikası 21 sentyabr 1991-ci ildə, Gürcüstan Respublikası isə 9 aprel 1991-ci ildə müstəqillik haqqında qanun qəbul etdilər. Müstəqillik əldə etmiş respublikalar arasında yeni münasibətlərin formalaşmasına ehtiyac var idi. Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası arasında olan münasibətlər mənfi istiqamətdə inkişaf edirdi. Ermənistan Respublikası Azərbaycan dövlətinin torpaqlarına ərazi iddialarında idi və nəticədə torpaqlarımızın bir hissəsi onlar tərəfindən işğal edildi. Cənubi Qafqazda yerləşən digər iki dövlət - Azərbaycan Respublikası və Gürcüstan

Respublikası arasında diplomatik əlaqələrin əsası 1992-ci il noyabrın 18-də qoyuldu. 1995-ci ilin fevral ayında Bakıda Gürcüstan səfirliyi, 1996-cı ilin mart ayında isə Tbilisidə Azərbaycan səfirliyi açıldı. Bu səfirliklərin açılışı iki dövlət arasında əlaqələrin inkişafına əlavə stimül verdi. Azərbaycan və Gürcüstan arasında müstəqillikdən sonra yaranan münasibətləri iki mərhələyə bölmək olar:

- 1991-1993-cü illəri əhatə edən birinci mərhələ
- 1993- cü ildən sonrakı ikinci mərhələ.

Birinci mərhələdə Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan Respublikası arasında yaranan münasibətlər ürəkaçan deyildi. Bir tərəfdən Gürcüstanda Abxaziya və Osetiya, Azərbaycanda isə Qarabağ problemi yaranmışdı. Digər tərəfdən Gürcüstan Respublikasının birinci Prezidenti olan Zviad Qamsaxurdiya (14 aprel 1991 - 6 yanvar 1992) Gürcüstan Respublikasında yaranan gürcü millətçiliyinin qarşısını ala bilmirdi və bu millətçilik hissi yerli azərbaycanlılara qarşı çevrilirdi. Gürcü millətçiliyi Qafqazda Azərbaycanın milli mənafeyinə təhlükə törədirdi. Həmin dövrdə minlərlə azərbaycanlı öz torpaqlarını tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ayaz Mütəllibov 1991-ci il iyulun 12-də Tbilisiyə səfər etdi, iki dövlət arasında “Azərbaycan Respublikası və Gürcüstan arasında dostluq və mehriban qonşuluq haqqında” adlı müqavilə imzalandı. Müqavilədə Azərbaycan və Gürcüstanın rəhbərləri dövlət suverenliklərini, ərazi bütövlüyünü və bir-birinin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipini qarşılıqlı surətdə qəbul etmək, ixtilafları və mübahisəli məsələləri yalnız özləri arasında danışıqlar yolu ilə həll etmək haqqında razılığa gəldilər. Lakin bu müqavilənin imzalanmasına baxmayaraq Gürcüstanda azərbaycanlı əhalinin sıxışdırılması yenə də davam etdi. Həmin dövr üçün Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan Respublikasını aşağıdakı siyasi xətlər birləşdirirdi:

- Müstəqil dövlətin möhkəmlənməsi və beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi
- Qafqazda nisbi siyasi sabitliyin yaranması
- Transqafqaz və Transxəzər magistralının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi
- Demokratik cəmiyyətin, hüquqi dövlətin qurulması.

1992-ci il noyabrın 6-da Gürcüstan Respublikasında Eduard Amvrosiyeviç Şevardnadze hakimiyyətə gəldi. 1993-cü ildə H.Əliyev, 1995-ci ildə E. Şevardnadze prezident seçildi. Bu iki şəxsin prezident seçilməsi Cənubi Qafqazda iki dövlət, iki xalq arasında ziddiyyətlərin aradan qalxmasının bünövrəsini qoydu. Gürcüstanda hakimiyyətə qayıdan E.Şevardnadze azərbaycanlı əhalinin diskriminasiyasına tədricən son qoydu. H.Əliyevin də xarici siyasət sahəsindəki ilk addımlarından biri məhz iki regional qonşu dövlət arasında mövcud olan münasibətlərin inkişafını

normallaşdırmaqdan ibarət oldu. Həmin dövrdə Ermənistan Respublikasının təcavüzü nəticəsində torpaqlarımızın 20%-i işğal edilmişdi. Cənubi Qafqazda yerləşən Gürcüstan Respublikası ilə münasibətlərin normallaşdırılması Azərbaycan Respublikası üçün çox önəmli idi. SSRİ dağılandan sonra hər iki ölkədə baş verən proseslər, daxili və xarici vəziyyətin oxşarlığı, geosiyasi maraqların üst-üstə düşməsi iki ölkə arasında dostluq münasibətlərinin yaranmasına gətirib çıxardı. Digər tərəfdən hər iki respublikada hakimiyyətə gəlmiş şəxslərin kifayət qədər siyasi təcrübəyə malik olması faktı da öz sözünü demiş oldu.

Hakimiyyətə gələn H.Əliyev 1994-cü il mayın 12-də Ermənistanla Azərbaycan arasında atəşkəs elan etdi. Atəşkəsin elan edilməsi ölkədə sabitliyin davam etməsi üçün mühüm şərt idi. 1995-ci ildə ölkə daxilində siyasi sabitlik təmin olunduqdan sonra ölkədə daxili sabitlik əsasən bərqərar olundu. Bundan sonra H.Əliyevin fəaliyyətində əsas diqqət Azərbaycanın Milli təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün Avroatlantik məkana inteqrasiya oldu. 1995-ci ildə Azərbaycan ilə Gürcüstan dövlətləri arasında müqavilə bağlandı. Müqavilə siyasi, iqtisadi, hərbi, kommunikasiya sahələrini əhatə edirdi. Gürcüstan regionda Azərbaycanın ən yaxın müttəfiqlərindən biri idi.

1996-cı il 8 -10 mart tarixində H.Əliyev Tbilisiyə rəsmi səfər etdi. Həmin səfər zamanı tərəflər "Dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik" və "Qafqaz regionunda sülh, təhlükəsizlik və əməkdaşlıq" haqda qarşılıqlı bəyannamələr imzaladılar. Həmin səfər zamanı iki ölkənin müxtəlif sahələrini əhatə edən 15 sənəd imzalandı. Bu səfərdən sonra Azərbaycan və Gürcüstan Respublikaları arasında ikitərəfli münasibətlər daha da inkişaf etməyə başladı. Tbilisi deklorasiyasının imzalanması H.Əliyevin Avroatlantik məkana inteqrasiya

siyasətinin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli rol oynadı. Bu deklorasiyada iri kommunikasiya layihələrinin çəkilişi, çəkilmiş iri kommunikasiyaların təhlükəsizliyinin təmin olunması, beynəlxalq investisiyaların regiona cəlb olunması, regional təşkilatların yaradılması, regionda sabilliyin təmin olunması, əhalinin demokratiyanın inkişafından bəhrələnməsi nəzərdə tutulurdu.

1994-cü ilin 20 sentyabr tarixində Bakıda “Gülüstan” sarayında Azərbaycanın Dövlət Neft şirkəti ilə 6 olkənin 10 böyük neft şirkəti arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlarının dərinlikdə yerləşən hissəsinin birgə istifadə edilməsi və pay bölgüsü haqqında “Əsrin müqaviləsi” adlanan müqavilə imzalandı. Bu müqavilə 400 səhifə həcmində 4 dildə öz əksini tapdı. Bu müqavilənin imzalanması ilə “Yeni neft strategiyası”nın ügürlə həyata keçirilməsinin bünövrəsi qoyuldu. Müqavilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edilərək 12.12 1994-cü il tarixində qüvvəyə mindi. Bu müqavilə sonradan 41 neft şirkəti ilə 30-dan çox sazişin imzalanması üçün yol açdı. İmzalanmış müqaviləyə əsasən Azərbaycanın neft sənayesinin inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş 64 milyard ABŞ dollar həcmində sərmayənin 57,6 milyardı dəniz yataqlarının mənimsənilməsinə və axtarış-kəşfiyyat işlərinin aparılmasına yönəldildi.

“Əsrin müqaviləsi” çərçivəsində qurulmuş Qərb İxrac Boru Kəmərinin böyük əhəmiyyəti var idi. 1997-1998-ci ildə Bakı-Supsa; Qərb İxrac Boru Kəmərinin tikintisi başlandı. Bu boru kəməri vasitəsilə Xəzərin Azərbaycan sektorunda hasil edilən neftin Gürcüstanın Supsa terminalında tankerlərə yükləyərək Bosfor boğazından keçməklə Avropa bazarlarına yola salınması planlaşdırılırdı. Bakı - Supsa boru kəmərinin istifadəyə verilməsi “Əsrin müqaviləsi” imzalandıqdan sonra qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri idi. 1999-cu il aprelin 17-də bu boru kəməri istifadəyə verildi. QIBK ilə yanaşı, Qara dənizin sahilindəki yerüstü Supsa terminalı, Varna-Poti-Batumi-İliçovsk bərə keçidinin də açılışı oldu. Bu münasibətlə qonşu Gürcüstan dövlətində təntənəli mərasimlər keçirildi. Tədbirlərdə H.Əliyev, Gürcüstanın və Ukraynanın dövlət başçıları iştirak etdilər. Bakı-Supsa boru kəmərinin Xəzərin sahilindən başlanan marşrutu dağlardan, dərələrdən, çaylardan keçərək Qara dənizdəki Supsa limanına çatır. Boru xəttinin uzunluğu 829 km-dir. 2006-2008-ci illər ərzində boru kəmərinə təmir işləri aparıldı. 2008-ci ildə kəmər yenidən işə salındı.

1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda keçirilmiş ATÖT-in sammiti çərçivəsində “Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikası ərazilərindən xam neftin nəqli haqqında” sazişin ABŞ Prezidenti B.Klintonun iştirakı ilə Türkiyə Prezidenti S.Dəmirəl, Azərbaycan Prezidenti H.Əliyev və Gürcüstan Prezidenti E.Şevardnadze tərəfindən imzalanması region ölkələrinin strateji əməkdaşlığı və Avropaya integrasiyası sahəsində ciddi addım idi. 2002-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ceyhan ixrac boru kəmərinin təməli qoyuldu. Kəmərin uzunluğu 1767 kilometrdir. Onun 443 km-i Azərbaycanın, 248 km-i Gürcüstanın, 1076 km-i isə Türkiyənin ərazisindən keçir.

Bu dövr ərzində dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında dövlət və hökumət başçılarının qarşılıqlı səfərləri mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. 1993-cü il fevralın 3-də Gürcüstan Respublikasının Prezidenti Eduard Şevardnadzenin Bakıya ilk rəsmi səfəri oldu. Bu səfər zamanı iki respublika arasında SSRİ dağıldıqdan sonra qırılmış

ikitərəfli iqtisadi əlaqələr bərpa edildi. 1997-ci ilin fevralında Gürcüstan Respublikasının Prezidenti Eduard Şevardnadze Bakıya yenidən səfər etdi, iki ölkə arasında strateji əməkdaşlığın inkişafına dair yeni bir sənəd imzalandı. Müqavilə iqtisadi, ekoloji, təhsil, rabitə və s. sahələr üzrə əməkdaşlığı əhatə edirdi. 2000-ci ilin martın 22-23-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin Gürcüstana,

2001-ci ilin sentyabrında Gürcüstan Respublikasının Prezidenti E.Şevardnadzenin Azərbaycana, 2002-ci ilin yanvarında Gürcüstan parlamentinin sədri N.Burcanadzenin Azərbaycana rəsmi səfərlərini də qeyd etmək lazımdır. Ölkələrarası diplomatik münasibətlər qurulandan sonra istər regional, istərsə də global məsələlərdə bu iki dövlət həmişə eyni mövqedən çıxış etdi.

2001-ci il martın 12-də Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Türkiyəyə rəsmi səfəri oldu. Bu səfər çərçivəsində “Azərbaycanın təbii qazının Türkiyə Respublikasına tədarük edilməsinə dair Azərbaycan və Türkiyə respublikaları arasında təbii qazın satışı və alışı haqqında müqavilə” imzalandı. Həmin il sentyabrın 29-da isə Gürcüstan Respublikasının Prezidenti E.Şevardnadzenin Bakıya səfəri zamanı “Təbii qazın Gürcüstan Respublikası ərazisindən tranziti, nəql edilməsi və satışına dair Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında saziş” imzalandı. Bakı-

Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəmərinin inşası haqqında müqavilənin imzalanması Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən “Şahdəniz” yatağından çıxarılan qazın Gürcüstan və Türkiyəyə nəqli üçün inşa edilməsini nəzərdə tuturdu. 2003-cü ildə bu boru kəmərinin inşasına başlandı.

Cənubi Qafqaz Boru Kəməri (CQBK)-nin ümumi uzunluğu 691 kilometrdir. Bu məsafənin Azərbaycan hissəsi 443, Gürcüstan hissəsi 248 kilometrdir. Gürcüstan-Türkiyə sərhədində CQBK-ya 280 kilometrlik boru kəməri birləşdirilib. Səngəçal-Ərzurum marşrutu ilə uzanan bu xətt bütövlükdə Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTƏ) kəməri adlanır. CQBK Heydər Əliyev adına Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) əsas ixrac neft kəməri ilə eyni marşrut boyu uzanır. Azərbaycan-Gürcüstan sərhədində bu iki kəmərin yolu ayrılır. BTC nefti Ceyhana, CQBK-ya qoşulan yeni xətt isə qazı Ərzuruma çatdırır.

Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizinin inkişafı üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında saziş, Azərbaycanın TASİS və TRASEKA proqramı çərçivəsində Avropa İqtisadi Komissiyası ilə əməkdaşlığı və nəhayət Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xəttinin çəkilməsi Avroatlantik məkana inteqrasiya siyasətində həyata keçirilmiş tədbirlərdir. Sözsüz ki, bütün bu layihələrdə iştirak edən Gürcüstan Azərbaycanın ən yaxın müttəfiqlərindən birinə çevrildi. Gürcüstanla Azərbaycanı global enerji, nəqliyyat-kommunikasiya layihələri birləşdirir. Bundan əlavə hər iki respublika GUAM, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər təşkilatlar daxilində əməkdaşlıq etməklə ikitərəfli strateji əlaqələri daha da möhkəmləndirirlər.

H.Əliyevin apardığı bu siyasət Azərbaycanda sabilliyin və təhlükəsizliyin təmin olunması üçün kifayət qədər maraqlı tərəflər yaratdı. Bu tərəflərdən biri də bizimlə qonşu olan Gürcüstan dövlətidir. Artıq 2000-ci ildən başlayaraq qəti şəkildə demək olar ki, Azərbaycan təhlükəsizliyin təmin olunmasında tək deyil.

H.Əliyevdən sonra 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilən İlham Əliyev Gürcüstan Respublikası ilə yaranmış dostluq, əməkdaşlıq münasibətlərini davam etdirdi. Gürcüstan Cənubi Qafqaz regionunda Azərbaycanın ən yaxın müttəfiqlərindən biridir. 4 mart 2004-cü il tarixində Gürcüstan Prezidenti M.Saakaşvili Bakıya rəsmi səfər etdi. İki dövlət arasında imzalanmış “Azərbaycan Respublikası və Gürcüstan arasında Birgə Bəyannamə” əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynadı. Bunun ardınca 2004-cü ilin iyun ayında Azərbaycan

Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin Gürcüstana səfəri oldu. Səfər zamanı ikitərəfli münasibətlər və beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində əməkdaşlıq məsələləri müzakirə olundu.

2005-ci il mayın 24–25-də Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixrac kəmərinin Azərbaycan, oktyabrın 12-də isə Gürcüstan hissəsinin istifadəyə verilməsi mərasimi keçirildi. Bu kəmərlər 2006-cı il 13 iyul tarixində işə salındı. Açılış mərasimində Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Gürcüstan Prezidenti Mixail Saakaşvili, Türkiyə Prezidenti Əhməd Necdet Səzər iştirak etdi.

2006-cı ildə Cənubi Qafqaz Boru Kəməri (CQBK) Xəzərin Azərbaycan sektorundakı “Şahdəniz” yatağından çıxarılan qazı Gürcüstana çatdırdı. Bu kəmərlər bütövlükdə 2007-ci il iyulun 3-də istifadəyə verildi. Mavi yanacağımızın BTƏ xətti ilə Türkiyənin qaz kəmərləri sisteminə daxil olması ilə Azərbaycan qazının daha uzaq ünvanlara çatmasına yol açılmış oldu. Əslində, BTƏ kəməri “Cənub qaz dəhlizi”nin bünövrəsi rolunu oynadı.

Prezident İlham Əliyev 2014-cü il sentyabrın 20-də “Cənub qaz dəhlizi”nin təməlqoyma mərasimindəki çıxışında demişdir: “2007-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin tikintisi də tarixi hadisə idi. Çünki o hadisədən sonra Azərbaycan dünyada artıq özünü qaz ölkəsi kimi göstərməyə başlamışdır. Bu kəmərin yeni xəttinin tikintisi, əslində, bu gün başlayır. Azərbaycan artıq “Cənub qaz dəhlizi”nin birinci hissəsini 2007-ci ildə istifadəyə vermişdir”²⁵.

2018-ci il mayın 29-da “Cənub qaz dəhlizi”nin açılış mərasimində Prezident bu fikri yenidən vurğulamışdır: “2007-ci ildə Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri istifadəyə verildi. Bu da çox önəmli layihədir. Bu layihə olmadan “Şahdəniz” yatağının işlənməsi mümkün deyildi. Beləliklə, ilk dəfə olaraq 2007-ci ildə Azərbaycan qazı Gürcüstana və Türkiyəyə nəql edilməyə başlamışdır...

Doğrudan da, bunlar tarixi nailiyyətlərdir. “Şahdəniz” yatağının gələcək işlənilməsi ilə bağlı addımlar atılmağa başlandı. Əlbəttə, biz hamımız yaxşı bilirdik ki, böyük

²⁵ Rəsmi dövlət qəzeti “Azərbaycan”, 30 dekabr 2024. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/baki-tbilisi-erzurum-kemeri-azerbaycani-qaz-ixracatcisi-kimi-tanitdi-1656794767>

həcmdə Azərbaycan qazını dünya bazarlarına çıxarmaq üçün qaz kəməri lazımdır. Beləliklə, “Cənub qaz dəhlizi”nin yaradılması ilə bağlı praktiki işlərə start verildi. Çox ciddi işlər, danışıqlar aparıldı”²⁶.

“Şahdəniz” yatağının işlənməsinin ikinci mərhələsi çərçivəsində əlavə hasilat həcmələrini qəbul etmək, ildə Türkiyəyə 6 milyard və Avropaya 10 milyard kubmetr mavi yanacaq ötürmək məqsədilə CQBK sisteminin genişləndirilməsi həyata keçirilib. Hacıqabul rayonunun Muğan qəsəbəsi yaxınlığından başlayaraq mövcud kəmərlə yanaşı, yeni xətt tikilib. Buradan Gürcüstan sərhədinə qədər çatan yeni kəmərin uzunluğu 387 kilometrdir. Bununla da genişləndirilmiş CQBK “Cənub qaz dəhlizi”nin güclü bir qoluna çevrildi. CQBK “Cənub qaz dəhlizi”ni təşkil edən üç kəmərin birincisidir. Boru kəmərinin genişləndirilmiş hissəsi 2018-ci ilin iyun ayından Türkiyəyə kommersiya qaz həcmələrinin nəqlinə başlayıb. “Şahdəniz-2” çərçivəsində çıxarılan qaz TANAP-la (Trans-Anadolu Qaz Boru Kəməri) ixrac edilir. Türkiyə-Yunanıstan sərhədində TANAP-a birləşən TAP (Trans-Adriatik Qaz Boru Kəməri) isə 2020-ci il dekabrın 31-dən Azərbaycan qazını Avropaya çatdırır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 17 noyabr 2009-cu il tarixli Sərəncamı ilə Gürcüstanın Batumi şəhərində Azərbaycan Respublikasının Baş Konsulluğu təsis edildi və 3 dekabr 2010-cu il tarixdən Baş Konsulluq rəsmi fəaliyyətə başladı. Gəncə şəhərində Gürcüstanın Baş konsulluğu açıldı və 12 dekabr 2013-cü il tarixində rəsmi fəaliyyətə başladı.

Azərbaycan Respublikasının enerji resurslarının Avropa bazarlarına çatdırılmasında, Şərqdən Qərbə gedən yüklərin daşınmasında Gürcüstan mühüm tranzit rol oynayır. Gürcüstan büdcəsinə ən çox vergi ödəyən şirkət Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətidir. İki ölkə arasında iqtisadi, aqrar-sənaye, mədəni, elmi, humanitar, informasiya əlaqələri inkişaf etməkdədir. 44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanı bir sıra dövlətlər dəstəklədi və dəstəkləyən dövlətlərdən biri də məhz Gürcüstan oldu. Yəqin ki, bunu uzun illər aparılan

²⁶ Rəsmi dövlət qəzeti “Azərbaycan”, 30 dekabr 2024. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/baki-tbilisi-erzurum-kemeri-azerbaycani-qaz-ixracatcisi-kimi-tanitdi-1656794767>

düzgün xarici siyasətin və iqtisadi əməkdaşlığın nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar.

16 mart 2024-cü il tarixində İ.Əliyevin Gürcüstan Respublikasının Baş naziri İrakli Kobaxidze ilə görüşü keçirildi. Mətbuat qarşısında bəyanatla çıxış edən İ.Əliyev iki respublika arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin olması, həyata keçirilmiş infrastruktur layihələrinin bir çox ölkələr üçün böyük əhəmiyyət kəsb etməsi və bundan sonra da bu istiqamətdə əlavə addımların atılacağını qeyd etdi. İ.Əliyev öz çıxışında dedi: “Təbii ki, biz yeni layihələr üzərində də işləyirik. Onlardan biri yaşıl enerji layihəsidir. Burada da Gürcüstan və Azərbaycan digər ölkələrlə bərabər çox böyük və genişmiqyaslı layihənin icrasına başlamışdır. Hesab edirəm ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, Cənub Qaz Dəhlizi, Bakı-Tbilisi-Qars kimi uğur gətirən layihələr yaşıl enerji layihəsi üçün nümunə olacaq və yaşıl enerji layihəsi eyni müvəffəqiyyətlə icra ediləcəkdir”.²⁷

Bu gün Azərbaycan və Gürcüstan arasında regional əməkdaşlıq, strateji tərəfdaşlıq münasibətləri davam etməkdədir. İki dövlət Xəzər-Qara dəniz, Şərq və Qərbi əhatə edən ərazilərdə global layihələri gerçəkləşdirməklə Cənubi Qafqaz bölgəsində təhlükəsizliyin, sabitliyin, sabitliyin möhkəmlənməsində əllərindən gələni edirlər.

3. NƏTİCƏ

Azərbaycan və Gürcüstan arasında müstəqillik dövründə formalaşan münasibətlər zaman-zaman çətinliklərlə müşayiət olunsada, ümumilikdə yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. İlk mərhələdə hər iki ölkənin daxilində yaşanan siyasi qeyri-sabitlik, etnik qarşıdurmalar və regional təhlükələr münasibətlərin inkişafına əngəl yaratsada, 1993-cü ildən sonra hər iki ölkədə təcrübəli liderlərin hakimiyyətə gəlməsi ilə əməkdaşlıq yeni mərhələyə qədəm qoydu. Heydər Əliyev və Eduard Şevardnadzenin rəhbərliyi altında Azərbaycan və Gürcüstan arasında imzalanan strateji sənədlər, regional enerji və nəqliyyat layihələri, o cümlədən "Əsrin müqaviləsi" və Bakı-Supsa boru kəməri kimi təşəbbüslər iki ölkə arasında qarşılıqlı asılılığın və strateji tərəfdaşlığın əsasını qoydu. Bu münasibətlər, yalnız iqtisadi

²⁷ www.president.az, sənədlər, bəyanatlar, <https://president.az/az/articles/view/65371>

deyil, həm də siyasi sabitlik, regional təhlükəsizlik və beynəlxalq arenada ortaq maraqlar baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Nəticə etibarilə, Azərbaycan-Gürcüstan əlaqələri Cənubi Qafqazda sülhün, təhlükəsizliyin və inkişafın təmin olunmasında mühüm rol oynamaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Tofiq Mustafazadə. “Ümumi tarix”, 4 cildə. IV cild. (1918-1997-ci illər). Bakı: Elm, 1998, 416 səh.
2. Верт. Н. История Советского государства. 1990-1991. Пер. с фр.2-е изд. - М.:ИНФРА-М, Издательство «Весь Мир», 1998, 544с.

İnternet qaynaqları:

1. Akademiya az. Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan Respublikası arasında diplomatik əlaqələr.1992
https://www.academia.edu/6746744/Az%C9%99rbaycan_Respublikas%C4%B1_il%C9%99_G%C3%BCrc%C3%BCstan_Respublikas%C4%B1_aras%C4%B1nda_diplomatik_%C9%99laq%C9%99l%C9%99r_1992
2. Azərbaycan xarici işlər nazirliyi, rəsmi internet sahifəsi, xarici əlaqələr - Gürcüstan <https://mfa.gov.az/az/category/avropa/gurcistan>
3. Milli kitabxana-Bakı-Tbilisi-Ceyhan: [https://www.millikitabxana.az/
http://www.anl.az/download/meqale/ses/2010/iyul/127300.htm](https://www.millikitabxana.az/http://www.anl.az/download/meqale/ses/2010/iyul/127300.htm)
4. Rəsmi dövlət qəzeti “Azərbaycan”, 30 dekabr 2024. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/baki-tbilisi-erzurum-kemeri-azerbaycani-qaz-ixracatcisi-kimi-tanitdi-1656794767>

Zəfərin simvolik məkanı: Bakı Hərbi Qənimətlər Parkının tarixi və funksiyası

Səidə Z. QULİYEV²⁸

Xülasə

Vətən müharibəsində zəfərdən sonra Bakıda yaradılmış Hərbi Qənimətlər Parkı müasir Azərbaycan tarixinin əsas hadisəsini ifadə edən bir məkandır. Bu tədqiqatın məqsədi Hərbi Qənimətlər Parkının yaranma tarixini, funksional və ideoloji rolunu araşdırmaqdır. Park Vətən müharibəsi zamanı ələ keçirilmiş hərbi texnika, silahlar, sənədlər və digər qənimətləri sərgiləyərək milli qürur və zəfərin simvoluna çevrilmişdir. Tədqiqatda Azərbaycanın digər zəfər muzeyləri və memorial kompleksləri nəzərdən keçirilir, dünya təcrübəsi ilə müqayisə aparılır. Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, müxtəlif ölkələrdə hərbi muzeylər döyüşlərdə göstərilən qəhrəmanlığı, tarixi yaddaşı qorumaq və gələcək nəsillərə ötürmək ənənəsi təbiidir. Məqalə parkın milli kimliyin formalaşmasında, vətənpərvərlik tərbiyəsində və şəhidlərə ehtiramın gücləndirilməsindəki əhəmiyyətini vurğulayır və Azərbaycanın bu sahədəki spesifik töhfəsini qeyd edir.

Açar Sözlər: Azərbaycan, Hərbi Qənimətlər Parkı, Vətən Müharibəsi, Vətənpərvərlik, Memorial Kompleks.

²⁸ Doç. Dr., Bakı Dövlət Universiteti, ORCID: 0000-0003-4320-3425, saidaquliyeva@bsu.edu.az

Symbolic Space of Victory: The History and Function of the Baku War Spoils Park

Abstract

The Military Trophy Park established in Baku after the victory in the Patriotic War is a space that represents a key event in modern Azerbaijani history. The purpose of this research is to examine the history of the creation of the Military Trophy Park, as well as its functional and ideological role. By displaying captured military equipment, weapons, documents, and other trophies from the Patriotic War, the park has become a symbol of national pride and victory. The study reviews other victory museums and memorial complexes in Azerbaijan and makes comparisons with international practices. The research concludes that the tradition of military museums in various countries preserving the heroism demonstrated in battles and historical memory and passing it on to future generations is natural. The article emphasizes the park's importance in shaping national identity, fostering patriotism, and strengthening respect for the martyrs, noting Azerbaijan's specific contribution in this field.

Keywords: Azerbaijan, Military Trophies Park, Patriotic War, Patriotism, Memorial Complex.

1. GİRİŞ

Azərbaycanın müasir tarixinin əsas hadisəsi Vətən müharibəsi (27 sentyabr – 10 noyabr 2020) ilə səciyyələnir. Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş ərazilərin azad edilməsi ilə nəticələnən müharibə yalnız hərbi uğur deyil, həm də milli kimliyin möhkəmlənməsi, kollektiv yaddaşın bərpası və gənc nəsillərə vətənpərvərlik tərbiyəsinin verilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır (Govern, 2022, 51-65; Hong, 2012, 38-67). Belə bir şəraitdə müharibənin izlərini, qələbənin simvolikasını və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə baş vermiş hadisələri əks etdirən muzeylər və memorial komplekslərin yaradılması zərurətə çevrilmişdir. Bu baxımdan Bakı şəhərində açılmış Hərbi Qənimətlər Parkı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hərbi

Qənimətlər Parkı həm tarixi-siyasi, həm də mədəni-sosioloji baxımdan araşdırıla biləcək bir obyektdir. Məqalənin məqsədi Parkın yaranma tarixi, funksional mahiyyəti və dünya təcrübəsi ilə müqayisədə rolu haqqında elmi mülahizələr təqdim etməkdir.

Araşdırmamız nəticəsində məlum oldu ki, Azərbaycan tarixşünaslığında mövzuya müraciət edilməmişdir. Bu səbəbdən də tədqiqatımız elmi ədəbiyyata töhfə hesab edilir. Eyni zamanda, tədqiqat zamanı müraciət etdiyimiz əsas mənbələr faktiki materiallar və qismən əlaqəli tədqiqatlardır.

2. BAKI HƏRBİ QƏNİMƏTLƏR PARKI, ONU İDEOLOJİ VƏ TARİXİ FUNKSİYALARI

2021-ci ilin aprel ayında istifadəyə verilmiş Bakı Hərbi Qənimətlər Parkı həm Azərbaycan, həm də region üçün özünəməxsus məkandır. Rəsmi olaraq muzey statusu daşımamasına baxmayaraq, park açıq səma altında hərbi muzey funksiyasını icra edir. Burada Vətən müharibəsi zamanı Ermənistan ordusundan ələ keçirilmiş hərbi texnika, zirehli maşınlar, artilleriya qurğuları, pilotsuz uçuş aparatları, silahlar və digər avadanlıqlar nümayiş etdirilir. Həmçinin qənimət götürülmüş bayraqlar, sənədlər və fərdi atributlar ekspozisiyanın əhəmiyyətli tərkib hissəsini təşkil edir. Park Azərbaycan xalqı üçün Zəfərin simvolu olmaqla, müharibənin real izlərini və milli qururu əks etdirir (Salmanlı, 2022, 23 aprel).

Hərbi Qənimətlər Parkı həm milli qürur və zəfər rəmzi, həm də müharibənin faciəvi reallıqlarının xatırlanması funksiyasını yerinə yetirir. Parkın ideoloji rolu gənc nəsillərin vətənpərvərlik tərbiyəsi və şəhidlərə ehtiramın gücləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (Bağırılı, 2025, 12 aprel). Burada sərgilənən eksponatlar yalnız tarixi məlumat təqdim etmir, eyni zamanda ictimaiyyətin və hərbcilərin milli identiklik və peşəkarlıq bacarıqlarının formalaşmasına xidmət edir.

Ümumiyyətlə, hərbi muzeylərdə nümayiş olunan eksponatlar tarixçilər üçün etibarlı elmi mənbə, cəmiyyət üçün vətənpərvərlik dəyərlərinin inkişafında vasitə və hərbcilər üçün peşəkar hazırlığın əhəmiyyətli resurslarıdır. Bu eksponatlar xalqın döyüş təcrübəsini, müdafiə və hücum strategiyalarını, tətbiq edilən hərbi

texnologiya və taktiki yanaşmaları ətraflı şəkildə təqdim edir. Bu baxımdan Hərbi Qənimətlər Parkı hərbi tariximizin öyrənilməsi və müasir dövrdə hərbi təcrübənin təhlili baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Parkın ərazisində işğal dövründə ermənilər tərəfindən yaradılmış istehkamların, minalanmış ərazilərin, qazılmış səngərlərin, müşahidə məntəqələrinin və saxlanma yerlərinin maketləri qurulmuşdur. Bu maketlər orijinal obyektlərin reallığını əks etdirərək, Azərbaycan ordusunun qarşılaşdığı maneələri və hərbi əməliyyatların mürəkkəbliyini dərk etməyə imkan verir. Eyni zamanda, düşmən texnikasının döyüşlər zamanı aldığı zədələr ordunun taktiki hazırlığını, strategiyasını və döyüş texnikasının imkanlarını nümayiş etdirir.

Parkın funksional əhəmiyyəti yalnız eksponatların sərgilənməsi ilə məhdudlaşmır. Burada təşkil olunan multimedia sərgiləri, dioramalar və interaktiv məkanlar vasitəsilə ziyarətçilər müharibənin gedişini vizual olaraq izləyə, fərdi hekayələri öyrənə və tarixi hadisələr barədə ətraflı məlumat əldə edə bilirlər. Bu xüsusiyyət parkı həm tədris, həm də elmi tədqiqat mərkəzi kimi dəyərləndirməyə imkan verir. Qeyd etmək vacibdir ki, düşmənin döyüş texnikasının əsas hissəsini SSRİ dövrünə aid köhnə silahlar və ya Rusiya Federasiyasında istehsal edilmiş silahlar təşkil edir.

Nəticə etibarilə, Bakı Hərbi Qənimətlər Parkı həm tarixi yaddaşın qorunması, həm də vətənpərvərlik və milli kimliyin gücləndirilməsi baxımından əhəmiyyətli bir məkandır. Parkın eksponatları və interaktiv məkanları həm gənc nəsillərin tərbiyəsində, həm də hərbi təlim və elmi araşdırmalarda qiymətli resurs kimi çıxış edir. Azərbaycanın bu sahədəki fəaliyyəti regional və beynəlxalq kontekstdə müasir hərbi muzeylərin nümunələri ilə müqayisə edilə bilər və öz spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bununla yanaşı əlavə etmək lazımdır ki, Park bütünlükdə Azərbaycan xalqının Vətən müharibəsində zəfəri və işğal edilmiş torpaqların azad edilməsi əməliyyatlarının çətinliklərini, döyüşən əsgərlərin qəhrəmanlığını nümayiş etdirir.

3. AZƏRBAYCANIN ZƏFƏR MUZEYLƏRİ VƏ MEMORIAL SİYASƏT

2024-cü il noyabrın 8-də Bakıda Zəfər Parkı və Muzeyi istifadəyə verilmişdir (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı, 2024, 8 noyabr).

Kompleks 44 metr hündürlüyündə Zəfər Tağı, Zəfər Parkı və muzey binasından ibarətdir. Muzeydə müharibənin gedişi, qəhrəmanlıq nümunələri və əldə olunmuş qələbə əks etdirilir (APA TV). 27 sentyabr – Anım günündə xalqın bura axın edərək şəhidləri yad etməsi Azərbaycan tarixində yeni anım məkanının yaranmasına səbəb olmuşdur.

İşğaldan azad edilmiş bölgələrdə – Şuşa, Ağdam, Laçın və digər şəhərlərdə zəfər muzeyləri və memorial komplekslərin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur (Report.az, 2023, 28 may). Bu muzeylər işğal dövrünün faciələrini və müharibə zamanı əldə olunan zəfəri sənədli, şəkil və video materiallarla təqdim edir. Həmçinin respublikanın tarix diyarşünaslıq muzeylərində müharibələrlə bağlı guşə və eksponatlar mövcuddur. Bu, Azərbaycanın tarixi yaddaşının qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi baxımından önəmlidir. Şəhidlərə ehtiram və milli kimliyin formalaşmasında bu məkanların rolu xüsusi qeyd olunmalıdır.

Əlavə edək ki, Azərbaycanda, dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi, hərbi tarixinin öyrənilməsi və qorunması məqsədilə xüsusi muzeylər fəaliyyət göstərir. Müstəqillik dövründə, 1992-ci ildə yaradılmış Hərb Tarixi Muzeyi bu sahədə əsas məkandır. Muzeyin eksponat kolleksiyası qədim dövrlərdən müasir dövrə qədər olan hərbi silahlar, texnika, döyüş geyimləri və ləvazimatlarını, eləcə də döyüşlər zamanı istifadə edilmiş sənədləri əhatə edir (Azərbaycan Hərb Tarixi Muzeyi, n.d.). Bununla yanaşı, muzeydə Milli Qəhrəmanlara həsr olunmuş stendlərin yaradılması milli kimliyin formalaşmasına və vətənpərvərlik hislərinin inkişafına töhfə verir. Muzey yalnız tarixi faktları sərgiləmir, həm də gənc nəsillərin hərbi tarixə dair biliklərini artırmaq, qəhrəmanlıq və fədakarlıq dəyərlərini təşviq etmək funksiyasını yerinə yetirir. Bu baxımdan, Hərb Tarixi Muzeyi həm elmi tədqiqat, həm də vətənpərvərlik təlimi üçün vacib mərkəzdir.

4. DÜNYA TƏCRÜBƏSİ İLƏ MÜQAYİSƏ

Müxtəlif ölkələrdə hərbi muzeylərin yaranma tarixi və struktur xüsusiyyətlərini müqayisə edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu tip məkanlar əsasən müharibələrdə birbaşa iştirak etmiş dövlətlərdə və ya hərbi əməliyyatların baş verdiyi regionlarda formalaşmışdır. Bu muzeylər müharibə dövründə baş vermiş hadisələrin obyektiv

və sistemli şəkildə dərk olunmasına, milli kimlik və vətənpərvərlik duyğularının möhkəmlənməsinə töhfə verir.

Muzeylərin təşkili, eksponatların seçimi və sərgilənmə prinsipləri döyüşlərin gedişi, strateji hadisələr və onların əhali həyatına təsirləri barədə elmi tədqiqatlar üçün zəngin mənbə yaradır. Hərbi muzeylərin əsas məqsədi döyüş tarixini, hərbi texnikanı və qələbələri əks etdirən materialları toplamaq, qorumaq və nümayiş etdirməkdir. II Dünya müharibəsindən sonra bu ənənə geniş vüsət almış, dövlət səviyyəsində hərbi muzeylərin yaradılması intensivləşmişdir (Военные музеи мира, n.d.). Hərbi muzeylər eksponatların sadəcə sərgiləndiyi məkanlar deyil, eyni zamanda keçmiş döyüşləri, qəhrəmanlıq və fədakarlıq nümunələrini əks etdirən, kollektiv yaddaşı qoruyan mühüm mədəni-tarixi müəssisələrdir. Dünyanın ən tanınmış hərbi muzeyləri öz dövlətlərinin və xalqlarının hərbi tarixini, hərbi qüdrətini və milli kimliyini ifadə edən mədəni mərkəzlər kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Məsələn:

- 1) İmperial Müharibə Muzeyi (London, Böyük Britaniya, 1917) – I və II Dünya müharibələri, Koreya, Malaya müharibələri və Britaniyanın hərbi zəfərləri ilə bağlı eksponatlar, ələ keçirilmiş texnika və qənimətlər (Imperial War Museum, n.d.).
- 2) Musée de l'Armée (Paris, Fransa) – Napoleon dövründən II Dünya müharibəsinə qədər hərbi tarixi, hərbi qənimətlər və texnika sərgiləri (Musée de l'Armée, n.d.).
- 3) Milli Hərbi Tarixi Muzeyi (Sofiya, Bolqarıstan, 1916) – Bolqar milli kimliyini ifadə edən hərbi texnika, silahlar, geyim və sənədlər, həmçinin qənimətlər (National Museum of Military History, n.d.; Национальный военноисторический музей. За нас, n.d.).
- 4) Çanaqqala Şəhidləri abidəsi və Hərbi Muzey (Türkiyə) – I Dünya müharibəsi və Osmanlı ordusunun zəfərləri, şəhidlər üçün ayrıca salon (UNESCO, n.d.).
- 5) Böyük Vətən Müharibəsi Muzeyi (Moskva, Rusiya, 1995) – II Dünya müharibəsi, Sovet Ordusunun qələbəsi, 75 min eksponat, o cümlədən Sovet və müttəfiq qənimətləri, texnika və sənədlər (Victory Museum, n.d.).

- 6) National WWII Museum (Nyu Orlean, ABŞ, 2000) – ABŞ-ın II Dünya müharibəsindəki rolu, vurulmuş təyyarələr, qənimətlər, D-Day əməliyyatı, o cümlədən Alman və Yapon qənimətləri, döyüş texnikası (The National WWII Museum, n.d.).
- 7) Koreya Müharibəsi Memorial Muzeyi (Seul, Cənubi Koreya) – 1950-1953-cü illər müharibəsi zamanı qurbanların xatirəsi və döyüşlərin sərgilənməsi (The Nakdong River Victory Memorial Hall, n.d.).
- 8) II Dünya Müharibəsi Tarixi üzrə Milli Muzey (Kiyev, Ukrayna) – Döyüş texnikası və müharibə dövrü eksponatları (National Museum of the History of Ukraine in the Second World War, n.d.).
- 9) Xalxqol Qələbə Muzeyi (Dornod, Monqolustan, 1984), Vyetnam Müharibə Qənimətləri Muzeyi (Vyetnam, 1975), Çin Xalqının Yapon Aqressiyasına Qarşı Müharibəsi Muzeyi (Pekin, Çin) – region üzrə müharibələr və qələbələr, o cümlədən Uzaq Şərq döyüşlərində ələ keçirilmiş silah və texnika (Military Museum of the Chinese People's Revolution, n.d.)
- 10) Vyetnam Müharibəsi Qənimətləri Muzeyi (Ho Chi Minh, Vyetnam) – ABŞ-ın və digər ölkələrə aid texnika və sursatlar.
- 11) Çin Xalqının Yapon Aqressiyasına Qarşı Müharibəsi Muzeyi (Pekin, Çin) – Döyüş texnikası və qənimətlər (The Museum of the War of the Chinese People's Resistance Against Japanese Aggression, n.d.).

Bu nümunələr göstərir ki, müxtəlif ölkələrdə hərbi qənimətlərin sərgilənməsi və qalıcı yaddaş məkanları yaratmaq universal təcrübədir. Bakı Hərbi Qənimətlər Parkını dünya hərbi muzeyləri ilə müqayisə etdikdə oxşar, həmçinin spesifik regional və milli xüsusiyyətlərə malik olduğunu görürük. Məsələn, siyahıya nəzər saldıqda görürük ki, bu muzeylərin əksəriyyətində hərbi qənimətlər nümayiş etdirilir. Yeri gəlmişkən, Böyük Britaniyada yerləşən Imperial Müharibə Muzeyi, Fransa Müharibə və Zəfər Muzeyi və Rusiyanın Böyük Vətən Müharibəsi Muzeyi ilə müqayisədə Milli Qənimətlər Parkı daha müasir və regiona xas hərbi münəqişələrin nəticələrini, qənimətləri və milli qələbəni əks etdirməyə fokuslanmışdır. Bu, parkın milli tarix və identiklik

baxımından xüsusi əhəmiyyətini artırır və Azərbaycanın hərbi tarixi sahəsindəki spesifik töhfəsini vurğulayır. Digər xüsusiyyətlər isə demək olar ki, dünya muzeyləri ilə eynidir. Bu təhlil göstərir ki, Parkın açıldığı dövrdə dünya mediasında yer alan fikirlərin bir hissəsi subyektiv xarakter daşımışdır (France24, 2021, April 13; Aljazeera, 2021, April 13).

5. NƏTİCƏ

Tədqiqat göstərir ki, Bakı Hərbi Qənimətlər Parkı Azərbaycan və Qafqaz üçün unikal məkandır. O, Vətən müharibəsində qazanılmış zəfərin əbədləşdirilməsinə xidmət edir və milli yaddaşın formalaşması, vətənpərvərlik tərbiyəsi və ideoloji təsirin gücləndirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Dünya təcrübəsində oxşar nümunələrin mövcudluğu Parkın beynəlxalq təcrübəyə uyğun olduğunu göstərir. Qarabağ zəfəri ilə bağlı yaradılması isə Azərbaycan tarixi üçün spesifik milli mənə kəsb edir.

Vətən müharibəsində qələbənin beşinci ildönümündə bu mövzunun elmi ədəbiyyata daxil edilməsi Parkın tarixi yaddaş və gələcək nəsillərin milli kimlik şüurunda mühüm simvolik məkan olması baxımından əhəmiyyətlidir. Bu mövzunun digər elmi sahələri üzrə tədqiqata cəlb edilməsi zəfər, hərbi tarixi, milli kimlik, tarixi yaddaş, gənclər arasında vətənpərvərlik hisslərinin tərbiyəsi ilə əlaqəli mövzularında elmi ədəbiyyatın yaranmasına səbəb olacaqdır. Bu proses gələcəkdə göstərilən mövzular üzrə elmi bazanın mövcudluğu deməkdir.

İSTİFADLAR

Aljazeera. (2021, April 13). *Fury in Armenia as Azerbaijan displays war trophies*. <https://www.aljazeera.com/news/2021/4/13/fury-in-armenia-as-azerbaijan-displays-war-trophies>

APA TV. (n.d.). *Vətən Müharibəsinin "Zəfər muzeyi"*. <https://apa.az/apa-tv/xeber/xeberler/veten-muharibesinin-zefer-muzeyi-reportaj-62564>

- Azərbaycan Hərb Tarixi Muzeyi. (n.d.). [Video]. *YouTube*.
<https://www.youtube.com/watch?v=zrBBic-y8Tg>
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı. (2024, 8 noyabr).
İlham Əliyev Bakıda Zəfər parkının açılışında iştirak edib.
<https://president.az/az/articles/view/67241>
- Bağırlı, M. (2025, 12 aprel). Tarixi qələbəmizin əbədləşən təcəssümü: Hərbi Qənimətlər Parkı. *Respublika*, (71), 1, 5.
- France24. (2021, April 13). *Fury in Armenia as Baku displays war trophies*.
<https://www.france24.com/en/live-news/20210413-fury-in-armenia-as-baku-displays-war-trophies>
- Govern, K. H. (2022). Licit war trophies as a means of preserving art and culture in times of war. *Ave Maria Law Review*, 20(1), 51–65.
<https://www.avemarialaw.edu/wp-content/uploads/2022/09/Govern-Proof.pdf>
- Hong, K. (2012). Commemoration and the construction of nationalism: War memorial museums in Korea and Japan. *Asia-Pacific Journal*, 10(S1), 38–67. <https://doi.org/10.1017/S1557466012024485>
- Imperial War Museum. (n.d.). *About the Imperial War Museum (IWM)*. GOV.UK.
<https://www.gov.uk/government/organisations/imperial-war-museum/about>
- Military Museum of the Chinese People's Revolution. (n.d.). *Military Museum of the Chinese People's Revolution*. <http://eng.jb.mil.cn/>
- Musée de l'Armée. (n.d.). Musée de l'Armée, Paris. <https://www.musee-armee.fr/accueil.html>
- Musee du Debarquement Utah Beach. (n.d.). *Utah Beach Museum*. <https://utah-beach.com/en/>
- National Museum of Military History. (n.d.). *Vünshna ekspozitsiya*.
<https://militarymuseum.bg/ekspozitsii/vanshna-ekspozitsiya/>

- National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. (n.d.). *National Museum of the History of Ukraine in the Second World War*. <https://warmuseum.kyiv.ua/en>
- Report.az. (2023, 28 may). *Laçında İşğal və Zəfər Muzeyi Kompleksinin təməli qoyulub*. <https://report.az/daxili-siyaset/lacinda-isgal-ve-zefer-muzeyi-kompleksinin-temeli-qoyulub/>
- Salmanlı, R. (2022, 23 aprel). Xalqımızın qürur ünvanı – Hərbi qənimətlər parkı. *Azərbaycan*. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/xalqimizin-qurur-unvani-herbi-qenimetler-parki-1650748180>
- The Museum of the War of the Chinese People's Resistance Against Japanese Aggression. (n.d.). *The Museum of the War of the Chinese People's Resistance Against Japanese Aggression*. <https://www.1937china.com/kzslw/foreign/views/home/indexrus.html>
- The Nakdong River Victory Memorial Hall. (n.d.). *Evendo*. <https://evendo.com/locations/south-korea/gwandong-region/attraction/nakdong-river-victory-memorial-hall>
- The National WWII Museum. (n.d.). *The National WWII Museum*. <https://www.nationalww2museum.org/>
- UNESCO. (n.d.). *Çanakkale (Dardanelles) and Gelibolu (Gallipoli) Battles Zones in the First World War*. <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5911/>
- Victory Museum. (n.d.). *Victory Museum*. <https://victorymuseum.ru/>
- Военные музеи мира. <http://museumvk.ru/voennjye-muzei-mira>.
- Национальный военноисторический музей. За нас. <https://militarymuseum.bg/za-nas/>.

Sərhədsiz Səyahətlər: Zəngəzurda Turizm və Logistika Arasında Körpü

Günəl İSAYEVA²⁹

Xülasə

Zəngəzur rayonu Cənubi Qafqazın strateji əhəmiyyətli coğrafi hissələrindən biri kimi həm tarixi, həm də iqtisadi baxımdan mühüm rol oynayır. Bu bölgə əsrlər boyu müxtəlif mədəniyyətlərin və xalqların qarşılıqlı təsirinin şahidi olan ticarət yollarının kəsişmə nöqtəsi olmuşdur. Hazırda Zəngəzurun turizm və logistika sahələrindəki potensialı regional inkişaf və əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar yaradır. Məqalədə bu iki sahənin bir-birini necə tamamladığı və sinerji yaratması araşdırılır. Turizm sektoru bölgənin təbii gözəlliklərini, mədəni irsini və ekoturizm imkanlarını ön plana çıxarsa da, logistik infrastruktur bu resurslara çıxışı asanlaşdırır və turist axınının davamlılığını təmin edir. Eyni zamanda, Zəngəzur dəhlizi kimi strateji layihələr regionun nəqliyyat əlaqələrini gücləndirməklə həm iqtisadi, həm də sosial integrasiyaya təkan verir. Məqalədə Zəngəzurun turizm və logistika arasında körpü rolunu oynaya biləcəyi göstərilir, sərhədsiz səyahət və regional əməkdaşlıq ideyası vurğulanır. Bu yanaşma regionun davamlı inkişafına və sülhə töhfə verə bilər.

Açar Sözlər: Zəngəzur Dəhlizi, Turizm Potensialı, Logistika Infrastruktur, Regional Əməkdaşlıq, Davamlı İnkişaf.

²⁹ Senior Lecturer, Nakhchivan State University, Department of “Municipality and Tourism”, Dissertation Candidate, Department of “Economics and Marketing” ORCID: 0009-0003-5640-6106, gunelisayeva@ndu.edu.az

Travel Without Borders: A Bridge Between Tourism and Logistics in Zangezur

Abstract

The Zangezur region, as one of the strategically important geographical parts of the South Caucasus, plays an important role both historically and economically. This region has been a crossroads of trade routes for centuries, witnessing the interaction of different cultures and peoples. Currently, the potential of Zangezur in the fields of tourism and logistics creates new opportunities for regional development and cooperation. The article examines how these two areas complement each other and create synergy. While the tourism sector highlights the natural beauties, cultural heritage and ecotourism opportunities of the region, the logistics infrastructure facilitates access to these resources and ensures the continuity of tourist flows. At the same time, strategic projects such as the Zangezur corridor promote both economic and social integration by strengthening the region's transport links. The article shows that Zangezur can play a bridge between tourism and logistics, emphasizing the idea of borderless travel and regional cooperation. This approach can contribute to the sustainable development of the region and peace.

Keywords: Zangezur Corridor, Tourism Potential, Logistics Infrastructure, Regional Cooperation, Sustainable Development.

1. INTRODUCTION

The Zangezur region, a mountain range located between Azerbaijan and Armenia, occupies an important place on the geographical map of the South Caucasus. This area has been known for centuries as a strategic location along ancient caravan routes and trade routes. As part of the historical Silk Road, Zangezur acts as an important crossing point not only from a cultural and economic point of view, but also from a logistical point of view.

This historical and geographical location of the region further enhances its tourism potential. Zengezur's tourism opportunities are rich in both natural and cultural resources. Mountains, dense forests and mineral springs make this area an ideal place for ecotourism. In addition, the ancient monuments, ethnographic villages and local folklore festivals located in the region create ample opportunities for the development of cultural tourism. Tourists can take walks along hiking routes, explore nature on mountain bikes and relax in camping zones. Thus, Zengezur stands out as one of the rare regions where tourism and logistics sectors complement each other with both its historical past and natural beauty. The role of logistics infrastructure in the Zangezur region is of great importance in terms of both strengthening regional integration and increasing economic dynamics. One of the most notable projects in this area is the Zangezur corridor.

The corridor, being a strategic route connecting Azerbaijan with the Nakhchivan Autonomous Republic, creates new opportunities for the restoration and expansion of domestic and international transport relations. This route is not only a physical connection, but also acts as a symbol of political and economic cooperation. The development of multimodal transportation in the region also increases the flexibility and efficiency of the logistics system. The joint use of railway, road and air transport opportunities creates conditions for faster, safer and more efficient transportation of goods and passengers. This also creates a favorable basis for the development of the tourism sector, as it ensures the comfortable arrival and movement of tourists to the region.

At the same time, the application of digital logistics technologies makes it possible to digitize border crossings and establish cargo tracking systems in Zengezur. Such innovative approaches increase the transparency of transport processes, reduce time losses and improve the quality of service in accordance with international standards. Thus, the logistics infrastructure in the Zengezur region is formed as a complex system that includes not only physical transportation, but also digital transformation (4). Synergy between tourism and logistics The synergy between the tourism and logistics sectors plays an important role in the sustainable development of the Zengezur region. With the increase in tourist flows, interest in the region increases, which in turn increases logistical demand. A strong transport and logistics infrastructure is necessary for tourists to arrive in the region

comfortably and safely, to accommodate them, move around and provide them with services. This infrastructure makes the tourism experience more accessible and attractive by facilitating access to tourism facilities - historical monuments, ecotourism routes, festivals and nature zones. At the same time, the joint development of the tourism and logistics sectors creates new opportunities for regional cooperation. The organization of borderless tourism routes, the preparation of integrated package tours with neighboring regions, and joint promotional campaigns strengthen both economic and cultural ties (1).

This synergy creates conditions for Zangezur to form not only as a transit region, but also as a tourism and transportation center. Thus, tourism and logistics act as complementary sectors, further strengthening the strategic position of the region.

2. CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

The development of tourism and logistics in the Zangezur region presents a number of challenges, as well as great opportunities. One of the main challenges is the political tensions and border issues in the region, which can prevent the full formation of tourism routes and logistics links. The incompleteness of the infrastructure, especially the inadequacy of roads and transport networks, complicates both the comfortable movement of tourists and the efficiency of freight transport. At the same time, environmental risks — the impact of tourism activities on nature in mountainous areas — are a serious concern for sustainable development. However, the strategic location and rich resources of the region create a number of opportunities. As regional stability and cooperation are promoted, Zangezur can become an ideal platform for tourism diplomacy. New investment projects, especially in the transport and service sectors, can both strengthen the local economy and expand international relations (3).

Sustainable tourism and green logistics concepts can ensure the long-term development of the region by minimizing environmental risks. In this context, a number of recommendations can be put forward. First of all, it is important to apply innovative approaches - digital tourism platforms make information about

the region more accessible to tourists, and smart logistics systems optimize cargo and passenger flows (2).

The preparation of qualified personnel in the field of education and training will both increase the quality of tourism services and ensure professional management in the field of logistics. Finally, the organization of joint projects and exhibitions on the Zengezur corridor within the framework of international cooperation can be an important step in terms of promoting the region and increasing its investment attractiveness. These recommendations can further strengthen the bridging role of Zengezur in the fields of tourism and logistics.

3. CONCLUSION

The complementarity of tourism and logistics in the Zangezur region creates important strategic advantages for the future development of the region. The synergy formed between these two areas creates conditions not only for the increase in economic indicators, but also for the strengthening of cultural integration and social ties.

The tourism sector contributes to the well-being of local communities, while logistics provides access to these resources, supporting the sustainability and expansion of tourism activities. This interaction in Zangezur is also of particular importance in terms of creating borderless travel opportunities and promoting regional cooperation. Convenient movement of tourists, optimization of freight transportation and digitalization of border crossings make the region more accessible and attractive.

The article shows that Zangezur does not only play the role of a bridge in geographical terms, but also acts as a strategic platform for cooperation in economic, cultural and technological fields. This approach can contribute to the sustainable development of the region, peace and stability and turn Zangezur into a new integration center in the South Caucasus.

REFERENCES

- K.A.Özman, E. Nurcan, C.D.Köksal “THE SELECTION OF THE TOURISM LOGISTICS CENTER LOCATION WITH AHP: A WEST MEDITERRANEAN APPLICATION” (19.10.2020)
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1219840>
- A.Əliyeva “The role of tourism logistics in the development of the national economy” (may 2023)
https://www.researchgate.net/publication/376191628_The_role_of_tourism_logistics_in_the_development_of_the_national_economy
- H.İ.Karakan “REVERSE LOGISTIC PERCEPTION OF EMPLOYEES IN PRODUCTION ENTERPRISES OPERATING IN TOURISM DESTINATIONS” (18.10.2023)
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/asead/issue/80484/1352379>
- H. Əhmədov, Q.Axundov “TURİZM LOGİSTİKASI VƏ ONUN MƏHSULU OLAN NƏQLİYYAT TƏŞKİLEDİCİSİNİN ARAŞDIRILMASI” (2024)
https://proceedings.aztu.edu.az/uploads/articles/1718092084_c5dba5b280e95fdd7d4d.pdf

Müasir Dövrə Azərbaycanada Muzeşünaslığın İnkişafı

Vəfa ƏLİYEV³⁰

Xülasə

Məqalədə milli muzeylərimizin mənəvi sərvətləri qoruyub saxlamaq kimi əsas xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir. Qeyd edilir ki, muzeylər maddi və mənəvi dəyərlərin saxlanıldığı, qorunduğu və öyrəniləndiyi elm, maarifləndirmə müəssisəsidir. Muzeylər cəmiyyətin mədəniyyətini qorumaqla yanaşı, həm də onun inkişafına və gələcək nəsillərə ötürülməsinə xidmət edir. Azərbaycan muzeyləri beynəlxalq səviyyədə mükafatlara layiq görülmüş, bir çox nüfuzlu sərgilərdə iştirak etmişdir. Müstəqillik dönməndə, digər sferalarda olduğu kimi, mədəniyyət sahəsi də dinamik inkişafı müşayiət olunub, yadda qalan uğurlar əldə edilib. Hər bir xalqın mədəniyyəti, incəsənəti onun qədimliyini və mədəniyyət zənginliyini sübut edir. Muzeylər tarix, incəsənət, mədəniyyət və elmin müxtəlif sahələrinə dair maddi və qeyri-maddi irsi qoruyan, toplayan, tədqiq edən və ictimaiyyətə çatdıran elmi - mədəni müəssisələrdir. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən muzeylər Azərbaycan xalqının mədəniyyət və sərvət ocağıdır. Bu gün muzeylərimiz nadir sənət incilərimizin və milli sərvətlərin nümayiş etdirildiyi geniş bir şəbəkəyə malik olub, respublikamızın bütün bölgələrini əhatə edir. Mənəvi sərvətimiz olan muzeylərin əsas vəzifəsi mənəvi dəyərlərimizi qoruyub - saxlamaq, bu estafeti gələcək nəsillərə vermək və muzeylərə gələn tamaşaçıların maariflənməsinə müsbət təsir

³⁰ Azərbaycan Universitetinin dosenti, Vefa.Eliyev@mail.ru

göstərməkdən ibarətdir. Yeni nəslin estetik və vətənpərvərlik ruhunda inkişafında muzeylər böyük rol oynayır.

Açar Sözlər: Mədəniyyət, Muzey İşı, Sənətsünaslıq, Incəsənət.

The Development of Museology in Azerbaijan in the Modern Era

Abstract

The article discusses the main features of our national museums, such as preserving and preserving spiritual wealth. It is noted that museums are scientific and educational institutions where material and spiritual values are stored, protected and studied. Museums not only protect the culture of society, but also serve its development and transmission to future generations. Azerbaijani museums have been awarded international awards and have participated in many prestigious exhibitions. During the period of independence, as in other spheres, the field of culture was accompanied by dynamic development, and memorable successes were achieved. The culture and art of each nation prove its antiquity and cultural richness. Museums are scientific and cultural institutions that protect, collect, research and convey to the public the tangible and intangible heritage of various fields of history, art, culture and science. Museums operating in our country are the cultural and wealth center of the Azerbaijani people. Today, our museums have a wide network where our rare pearls of art and national wealth are demonstrated, covering all regions of our republic. The main task of museums, which are our spiritual wealth, is to preserve our spiritual values, pass this baton to future generations, and have a positive impact on the education of visitors to museums. Museums play a major role in the aesthetic and patriotic development of the new generation.

Keywords: Culture, Museum Work, Art History, Art.

1. GİRİŞ

Dövlət başçısının "Azərbaycanda muzey işinin yaxşılaşdırılması haqqında" 6 mart 2007- ci il tarixli və 22 May 2009-cu il tarixli sərəncamları ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycanın regionlarında fəaliyyət göstərən muzeylərin müasir standartlara uyğun təmirinə, yeni avadanlıq və zəruri eksponatlarla təchizatına dair xüsusi tədbirlər planı"nın icrası ilə bağlı Bakı şəhərində, eləcə də regionlarımızda muzeylərin müasir standartlara uyğun təmiri, onların maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, muzey fondlarının və ekspozisiyaların zənginləşdirilməsi istiqamətində təqdirəlayiq işlər görüldü.

26 avqust 2014-cü il tarixdə Azərbaycan Xalça Muzeyinin yeni binasının açılış mərasimi keçirilib. Orijinal üslubda inşa olunan bina bükülmüş xalçanı xatırladır. Hazırda muzeyin sərgi və fondlarında 10 mindən çox eksponat və əşya saxlanılır. Muzey maddi mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi, tədqiqi, öyrənilməsi və təbliğini həyata keçirən mədəniyyət və elmi-tədqiqat müəssisəsidir. Muzeylərdə elmi-maarif və mədəni-kütləvi işin təşkili istiqamətində muzey birliklərinin yaradılması şəxsiyyətin yaradıcılıq və maraq dairəsinin genişləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni həyatında sürətlə cərəyan edən proseslər muzey işinin təşkilinə də təkan verib. Bu gün sürətli inkişaf yolunda olan Azərbaycanın, dünya ölkələri sırasında tanınmasında ölkədə olan muzeylərin, muzey eksponatlarının müstəsna əhəmiyyəti vardır. Təəssüf ki, neçə-neçə tarixi muzeylərimiz və muzey eksponatlarımız ötən əsrin 90- cı illərində erməni faşistləri tərəfindən qarət olunub və dağıdılıb. Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın məruz qaldığı itki və təlafatların sırasına sənət abidələri, memarlıq abidələri, tarixi abidələr, arxeoloji abidələr, incəsənət abidələri, muzeylər, kitabxanalar, əlyazmalar, arxiv fondları talanlara və dağıntılara məruz qalmışlar. Daha dəqiq desək, 1510 mədəniyyət müəssisəsi, o cümlədən: 365 klub, 761 kitabxana, 193 mədəniyyət evi, 2645 tarix və mədəniyyət abidəsi, 747 arxeoloji abidə, 64 bağ- park monumental və xatirə abidələri, 23 muzey, 102757 sayda muzey əşyaları, 4 Dövlət Rəsm Qalereyası, 376 rəsm əsəri, 4,6 milyon kitab, 13 arxiv, 260000 arxivləşdirilmiş sənəd, 50000 ədəddən çox vətəndaşların şəxsi kolleksiyalarında saxlanan tarixi əhəmiyyətli ov və məişət əşyaları (xalça, fərməş,

palaz, xurcun, tikmə, kəmə, məişət əşyaları və s.) kimi mədəni irs nümunələri ermənilər tərəfindən qarət edilərək Ermənistanı aparılmışdır. Onların bur qismi dünyanın müxtəlif ölkələrində satışa çıxarılmış, bir qismi ayrı-ayrı şəxslərə hədiyyə edilmiş, bir qismi isə İrəvan şəhərinin müxtəlif müəssisələrində saxlanılır.

1. Şuşa, Qubadlı, Laçın, Xankəndi şəhərindən Dövlət Rəsm Qalereyaları, Xankəndi şəhərində tarix- diyarşünaslıq muzeyi, Şuşada 8 muzey, o cümlədən Dövlət Qarabağ Tarix muzeyi, dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəylinin ev muzeyi, vokal sənətimizin banisi Bülbülün və görkəmli musiqiçi və rəssam Mir Möhsün Nəvvabın memorial xatirə muzeyləri, Azərbaycan Xalça muzeyinin Şuşa filialı, Qarabağ Dövlət Tarix muzeyi, Qarabağ Ədəbiyyat Muzeyi, görkəmli musiqiçi Qurban Pirimovun Ağdam rayonundakı xatirə muzeyi, Ağdamdakı Rəhib Məmmədov adına döyüş şöhrəti muzeyi, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli, Ağdam, Xocalı rayonlarının tarix- diyarşünaslıq muzeyləri, keçmiş SSRİ- də yeganə olan Ağdam Çörək Muzeyi ermənilər tərəfindən dağıdılaraq tamamilə qarət edilib, yerlə yeksan olunmuşdur.

Ermənistanın bu işğalçılığı 1954- cü il Haaqa Konvensiyasına 1999- cu ildə qəbul edilmiş İkinci Protokolunun 9- cu bəndinə ziddir. Mədəni dəyərlərin hüquqi statusunu tənzimləyən beynəlxalq normativ sənədlərə görə, Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində talan edilərək xarici ölkələrə aparılan, Azərbaycanın daşınan mədəni dəyərləri Ermənistan hökuməti tərəfindən Azərbaycana qaytarılmalıdır.

Muzeyşünaslıq elminin əsas məqsədi həm də öyrətməkdən ibarətdir. Muzeylər ziyarətçilərə nəyi bilmək və nəyi öyrənmək lazım olduğunu, hər bir dəyərli və əhəmiyyətli eksponatın, incəsənət əsərinin tarixi obyektinin nədən ibarət olduğunu aşkarlayaraq təqdim edir.

Bütün elmlər kimi muzeyşünaslığın da öz obyekti, predmeti, metodu, dili və strukturu vardır. Muzeyşünaslığın obyekti muzey və muzey işinin ictimai hadisə kimi bütün təzahürləri, predmeti, muzeylərin yaranması, inkişafı, ictimai fəaliyyəti, toplamaq, qorumaq, mühafizə etmək, sosial informasiyanın, adət- ənənələrinin təbliği proseslərinin obyektiv qanunauyğunluqları, metodu isə humanitar və təbiət elmlərinin, xüsusi yardımçı tarix fənlərinin, pedaqogika, psixologiya, sosiologiya və başqa elmlərin metodlarında istifadə etməkdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Muzey işini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında" sərəncamı bu sahədə göstərilən fəaliyyətin optimal perspektivlərini müəyyənləşdirir. Muzeyşünaslıq elminin inkişafında B. Kəngərli, C. Məmmədquluzadə, H. Zərdabi, Ə. Əzimzadə, M. Abdullayev, N. Həbibov, R. Əfəndiyev, L. Kərimov, M. Nəcəfov, İ. Cəfərzadə və başqalarının xüsusi rolu olmuşdur.

Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda qeyd edilir ki, "muzey müəssisələri, bədii və incəsənət, tarix və tarix- diyarşünaslıq muzeyləri, ədəbiyyat, teatr və musiqi profilli, memorial, xatirə muzeyləri, muzey qoruqlar, rəsm qalereyaları və sərgi salonları" da mədəniyyət təsisatları içərisində xüsusi qeyd edilir.

2. Müasir muzey tədbirləri, həm də mədəniyyətin sosial və ictimai təsirlərini genişləndirir. Müxtəlif sosial məsələlərə dair sərgilər və tədbirlər təşkil edilərək, cəmiyyətdə diqqətəlayiq olan mövzulara, məsələn, gender bərabərliyi, ekoloji problemlər və etnik müxtəliflik kimi mövzulara işıq salır.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev muzeylər və mədəni irsin qorunması məsələlərinə xüsusi diqqət göstərmişdir. Ulu öndərin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın mədəni irsinin qorunmasına dair bir sıra möhtəşəm layihələr həyata keçirilmişdir. Bu dövrün ən böyük xüsusiyyətlərindən biri, muzeylərin yalnız sərgiləmə deyil, həm də təhsil və mədəniyyətin inkişafına yönəlmiş funksiyalarını həyata keçirməsidir. Muzeylərdə keçirilən tədbirlər cəmiyyətin mədəni şüurunu artırmaq, həmçinin gənc nəslin tarixə və mədəniyyətə olan marağını canlandırmaq məqsədi daşıyırdı. Ulu Öndər Azərbaycan mədəniyyətinin beynəlxalq aləmdə tanınmasına və təbliğinə də böyük diqqət yetirmişdir. Onun təşəbbüsü ilə təşkil edilən sərgilər və mədəniyyət tədbirləri Azərbaycanın dünya mədəniyyətinə töhfə verməsini təmin etmişdir. Ulu Öndərin liderliyi ilə muzeylərimiz yeni və müasir texnologiyalarla zənginləşdirilmişdir. Muzeylərin beynəlxalq səviyyədə tanınılması, həmçinin mədəni mübadilə və əməkdaşlıq proqramlarının inkişafı ilə həyata keçirilib. Azərbaycanın qədim tarixini və mədəni irsini dünya xalqları ilə bölüşmək, digər ölkələrin muzeyləri ilə əməkdaşlıq etmək, bu irsin qorunması və təbliği üçün əhəmiyyətli addımlardır.

Bir çox beynəlxalq sərgilərdə Azərbaycanın mədəni irsini təqdim edən muzeylər, həmçinin elmi və mədəniyyət sahəsindəki beynəlxalq əlaqələri gücləndirir. Azərbaycan muzeyləri beynəlxalq səviyyədə mükafatlara layiq görülmüş, bir çox nüfuzlu sərgilərdə iştirak etmişdir.

Muzey tədbirlərinin mədəni təsiri cəmiyyətin inkişafına və insanların mədəni irsə olan münasibətinə böyük təsir göstərir. Məsələn, Milli Xalça muzeyinin layihələri Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin təbliğində böyük rol oynayır. Muzeydə fəaliyyət göstərən xalça toxuma kursları həm peşəkarlar, həm də həvəskarlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Muzeyin kolleksiyasından seçilmiş nadir xalçalar Fransa, Almaniya, İtaliya, Rusiya, Türkiyə, Yaponiya və digər ölkələrdə keçirilən beynəlxalq sərgilərdə təqdim olunmuşdur. 2010-cu ildə Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin YUNESKO- nun Qeyri- Maddi Mədəni İrs siyahısına daxil edilməsi bu sahədə uzun illər görülən işlərin beynəlxalq miqyasda tanınmasının göstəricisidir.

2. NƏTİCƏ

Ümumiyyətlə, muzeylər fəaliyyətində tərbiyəedici, təhsilləndirici, inkişafetdirici və formalaşdırıcı imkanlar mövcuddur. Həmin imkanlardan məqsədyönlü istifadə nəticəsində muzey tərəfindən qarşıya qoyulan məqsədə nail olunur. Muzeyin hər sahəsində istər fond, ekspozisiya, istərsə də elmi tədqiqat işlərinin aparılmasında yeniliklər artmaqdadır, bu isə muzey işinin daha da inkişaf etməsinə gətirib çıxarır. Muzey tədbirlərinin muzeyşünaslıqda rolu və yeri çağımızda da xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Muzeylər mədəniyyətin zənginləşməsində, mədəni əlaqələrin inkişafında mühüm rol oynayır. Muzey kolleksiyaları xalqın keçmiş adət - ənənələrini və bu gününü gələn ziyarətçilərə aşılayır. Azərbaycanın Birinci Vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun Prezidenti Mehriban Əliyevanın böyük zəhməti sayəsində "Şirvanşahlar sarayı kompleksi", "Qız qalası" və "Qobustan Milli Tarix- Bədii Qoruğu", "Xan sarayı ilə birgə Şəkinin tarixi mərkəzi" YUNESKO- nun Dünya irsi siyahısına daxil edilib. Fondun həyata keçirdiyi müxtəlif layihələr çərçivəsində Qarabağ muzeyləri haqqında məlumatlar mötəbər beynəlxalq təşkilatlara çatdırılır.

Azərbaycan dövlətinin uğurlu mədəniyyət siyasəti nəticəsində son illər muzeylərimizin dünyanın nüfuzlu muzeyləri ilə əlaqələri genişləniib. Bu gün muzeylərimiz öz dəyərli eksponatları ilə xalqın tarix və mədəniyyətini müasir dövrə aşıl原因 ən gözəl vasitədir. Ənənəvi və müasir muzey tədbirləri arasında keçid muzeylərin inkişafını göstərir və bu inkişaf ziyarətçilərin mədəni irsə daha dərinləndən yanaşmasına imkan yaradır. Muzeylərdə təşkil olunan sərgilər və tədbirlər cəmiyyətin estetik zövqünü inkişaf etdirir. Muzeylər cəmiyyətdə təhsil və məlumatlandırma rolunu da artırır. Gənc nəsil muzeylərdə keçirilən tədris proqramları və interaktiv tədbirlər vasitəsilə tarix və mədəniyyət barədə dərin biliklər əldə edir. Azərbaycan muzeylərində təşkil olunan beynəlxalq tədbirlər və sərgilər həm də Azərbaycanın diplomatik əlaqələrini gücləndirir. Azərbaycan muzeylərinin beynəlxalq səviyyədə tanınması, yalnız mədəni irsin qorunması və təbliği deyil, həm də Azərbaycanın dünya mədəniyyətinə və beynəlxalq münasibətlərə verdiyi töhfənin əhəmiyyətini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mədəniyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. "Azərbaycan" qəzeti, 18 aprel 1998- ci il
2. Əmirxanov S. Muzeyşünaslıq, Bakı, 2012.
3. Həsənov Q. Muzeyşünaslığa giriş, Bakı, 2019.
4. Məmmədov N. Azərbaycanda mədəni irs və muzeylər. Bakı, 2015.
5. Quliyev A. Muzeylər və mədəniyyətin təbliği. Bakı, 2018.
6. Əlizadə R. Muzey işinin təməl prinsipləri. Bakı, 2007.
7. Əliyeva L. Muzeylərin beynəlxalq əlaqələri və global təcrübə. Bakı, 2020.
8. Hacıyeva Z. Azərbaycan Dövlət Muzeyi. Bakı, 2012.

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

☎ +994 50 891 01 70 ✉ Samir.gumbatov.1987@mail.ru 🌐 www.inds-center.com

İranda Geopolitikasında Bəlucistan və Bəlucilər

Günay HÜSEYN³¹

Xülasə

Bu məqalə Bəluç xalqının tarixi köklərini və İranda Bəlucistan bölgəsinin siyasi, sosial və iqtisadi inkişafını geniş şəkildə araşdırır. Məqalədə Bəluçların tarixi miqrasiyaları, orta əsrlərdən XX əsrə qədər bölgədə mövcud siyasi hakimiyyətlərlə qarşılıqlı münasibətləri və müstəqillik uğrunda apardıqları mübarizələr incəlenir. Həmçinin, müasir dövrdə İran hökuməti ilə Bəluç icmaları arasındakı münasibətlər və bu qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində formalaşan radikal silahlı qrupların fəaliyyəti təhlil edilir. Araşdırma göstərir ki, Bəluçların milli kimliyi və sünni dini xüsusiyyətləri tarixi və mədəni proseslər nəticəsində formalaşmış və bölgədəki sosial-iqtisadi şəraitlə sıx bağlıdır. Məqalə həmçinin Jundullah və Jaish-ul Adl kimi radikal qrupların yaranma səbəblərini, onların İran və Pakistan sərhədindəki fəaliyyətlərini, həmçinin regionun sabitliyinə və dövlətin təhlükəsizliyinə təsirlərini qiymətləndirir. Məqsəd, Bəluç kimliyi və tarixi inkişafın həm yerli, həm də regional kontekstdə anlaşılmasını təmin etmək, eləcə də müasir terror qruplarının formalaşmasında tarixi və sosial faktorların rolunu akademik baxışla təqdim etməkdir. Araşdırma, siyasətçilər və tədqiqatçılar üçün Bəlucistanın mürəkkəb strukturunu və İran-Bəluç münasibətlərini dəyərləndirməkdə faydalı məlumatlar təqdim edir.

³¹ Tarix Üzrə Fəlsəfə Doktoru, Azərbaycan Universiteti, ORCID: 0000-0001-7096-2385, Huseyn_gunay@yahoo.com

Açar Sözlər: Bəluç Kimliyi, Bəlucistan, Terrorizm, İran, Jundullah.

Baloch History and Iran's Security Strategies: Sunni-Shia Conflict and Terrorism

Abstract

This article examines the historical roots of the Baloch people and the political, social, and economic development of the Balochistan region. It explores the historical migrations of the Baloch, their interactions with political authorities from the medieval period to the 20th century, and their struggles for independence and autonomy. Furthermore, the study analyzes contemporary relations between Baloch communities and the Iranian government, as well as the activities of radical armed groups that have emerged in this context. The research shows that the Baloch national identity and Sunni religious characteristics have been shaped through historical and cultural processes and are closely linked to the region's socio-economic conditions. The article also evaluates the emergence of radical groups such as Jundullah and Jaish-ul Adl, their operations along the Iran-Pakistan border, and their impact on regional stability and state security. The aim is to provide an academic perspective on the formation of Baloch identity and history, as well as the social and historical factors contributing to the rise of modern militant groups. The study offers useful insights for policymakers and researchers seeking to understand the complex structure of Balochistan and the dynamics of Iran-Baloch relations.

Keywords: Baloch Identity, Balochistan, Terrorism, Iran, Jundullah.

1. GİRİŞ

Bəluclar əsasən Bəlucistan bölgəsində məskunlaşmış, tarixi kökləri İranın şimalından başlayaraq şərqə doğru miqrasiya ilə bağlı olan köçəri bir xalqdır. Onlar özlərini Peyğəmbərin əmisi Əmir Həməzənin nəslindən hesab edir və bölgədə müxtəlif qəbilələrə bölünmüşdür. Tarixi dövrlərdə Bəlucistan strateji baxımdan əhəmiyyətli olmuş, uğrunda böyük dövlətlərin qarşıdurmaları baş vermişdir. XX əsrdə bəlucların milli və siyasi hərəkətləri mərkəzi hökumət tərəfindən əngəllənsə də, 1979-cu ildən sonra məzhəb və etnik gərginlik səbəbindən yeni milli-siyasi təşəbbüslər ortaya çıxmışdır. 1980-ci illərdə Bəluci Muxtar Hərəkəti, 2003-cü ildən isə Cundullah kimi radikal qruplar fəaliyyət göstərmişdir. Hazırda Bəlucistanın sosial, iqtisadi və siyasi problemləri İran hökuməti tərəfindən müəyyən tədbirlərlə həll edilməyə çalışılsa da, bölgədə bəluc kimliyi və muxtariyyəti ilə bağlı gərginlik davam edir. Bu vəziyyət regionda mürəkkəb geopolitik və etnik düynünün hələ açılmadığını göstərir.

2. BƏLUCİLƏR XX ƏSRƏ QƏDƏR

Bəlucistan - Bəlucların məskunlaşdığı ərazi - Hind çayının aşağı axarlarından Hörmüz boğazına və Sistan və Süleyman dağlarından Ərəb dənizi sahillərinə qədər uzanan seyrək məskunlaşmış səhra yaylasıdır. Hazırda onlarla qəbilə tayfalarına bölünmüş bəluc xalqı Pakistan, İran, Əfqanıstan, Qazaxıstan, hətta Türkmənistanın kiçik bir bölgəsində yaşayırlar (Boz, 2011: 52).

Bəlucistan məsələsini dünya miqyasında araşdırılmasının əsas səbəbi isə global miqyasda artan enerji layihələridir. Bölgədə həm strateji enerji yataqlarını olduğu düşüncəsindən başqa eyni zamanda enerji nəqliyyatı baxımından da əhəmiyyətli statusa malikdir. Yine yeni pazarların ortaya çıxması ilə bölgənin stratejik dəyərində ciddi bir artışı olduğu da ifadə edilməlidir.

Bəluclar haqqında birinci xatırlatma bizim eramızın VII əsrində olmuşdur. Bəluclara dair ən erkən tarixi məlumatlar 9-10-cu əsrlərdə ərəb coğrafiyaşünasları tərəfindən verilir. O zaman bəluclar indiki Kirmanda və onun şərqində, Seyistanda yaşayırdı və köçəri maldarlıqla məşğul olurdular (Саттубаев Ə:11). Xarici tədqiqatçıların bir çoxu bəlucların vətəninə İranın şimalı hesab edir ki, bu da dil və antropoloji məlumatlarla təsdiqlənir. Bəlucilərin Sasanilər dövründə şərqə doğru köç etməyə

başlaması güman edilir. Miqrasiyanın səbəbi məlum deyil, lakin ola bilər ki, Xəzəryanı ərazilərdə qeyri-sabit siyasi və təbii şərait bu köçəri maldar tayfalarının sonrakı bir neçə əsr ərzində köçünə səbəb olub. Hətta Firdovsinin “Şahnaməsi”ndə adı keçən bəluç tayfaları isə öz mənşələrini daha sonrakı əsrlərə aparıb çıxarırlar (Саттаев Э:12). Bir rəvayətə görə, bəlucların kökləri Hələbə gedib çıxır və Hz. Əlinin dövrünə qədər dayandırılır. Bu rəvayətdə Hz. Əlinin əmisi, ondan əvvəl mövcud olan bir pəri ilə evlənmiş və həmin bölgəyə köçmüşdür. Onların oğulları isə bütün bəlucların əcdadı hesab olunur. (Kokaislová , 2012: 48). Coğrafi əhəmiyyətinə görə yunanlar, əfqanlar, farslar və sikhlər kimi müxtəlif xalqlar Bəluçistan torpaqlarını nəzarət altına almaq üçün dəfələrlə cəhd göstərmişlər.

Orta əsrlərdə Bəluçistanda bəluç quldurları ilə Qəznəvilər və Səlcuqlar arasıkəsilməz mübarizə aparırdılar. 13-15-ci əsrlərdə Bəluç köçü indiki Pəncaba doğru hərəkət edirdi. Bəluclular dalğalar şəklində köç edərək Sind və Pəncabda məskunlaşaraq Bəluçistan adlanan bölgənin tam olaraq formalaşmasına səbəb oldular. 1506-cı ildən 1747-ci ilə qədər isə bu bölgə İran və ya Hindistanla bağlı olmuşdur. (Hashmi, 2015: 58)

Bölgə uğrunda Səfəviləri ilə Moğol imperatorları mübarizə aparmağa başladılar. 17-ci əsrdə Mir Həsən adlı qəbilə lideri özünü ilk Bəluç xanı adlandırır. 1666-cı ildə Əhmədzaı sülaləsi altında Kalat xanlığını quran Mir Əhməd Xan Qəmbərani onun yerinə keçdi. Xanlıqlar dövründə sünni Bəluclar Səfəvilərə qarşı Osmanlı imperiyası ilə əlaqələr qururdular. XVIII əsrin ortalarında Kalat xanlığını idarə edən Nəsir xana Osmanlı Sultanı tərəfindən “Qaziyu'd Din”, “Nasır-ı Millət-i Muhammediyə” və “Bəylərbəyi” titullarının verildiyi bildirilir. Əvvəlcə Moğollarla ittifaqda olan Kalat xanlığı 1839-cu ildə Britaniya hökuməti ilə müqavilə imzaladıqdan sonra muxtariyyətini itirdi və bölgə faktiki olaraq Britaniyanın nəzarəti altına keçir

Bəluçistan bölgəsi uğrunda ingilis və Qacar hökumətinin mübarizəsi 1871-ci ildə Qoldsmıt xətti yaradılması ilə nəticələndi və bəlucların yaşadığı torpaqların qərbi və şərqı bir-birindən ayrıldı. Əfqanıstan və Hindistandakı Bəluç bölgələri isə Əfqanıstan və Britaniya hökumətləri arasında 1893-cü ildə imzalanmış Dürand xətti ilə bölündü (Baloch :64). XIX əsrin sonuna yaxın, IIIкфт, Əfqanıstan və

Böyük Britaniya arasında imzalanmış razılaşmalar nəticəsində Bəluçistan ərazisi dörd hissəyə bölündü:

1. **Kelat xanlığı** – bəzən sadəcə “Bəluçistan” adlanırdı.
2. **Pəriya (İran) Bəluçistanı** – Kirman sülaləsinin hakimiyyəti altında idi.
3. **Britaniya Bəluçistanı əyaləti**.
4. **Bəluç tayfalarının yaşadığı Britaniya Hindistanının əraziləri** – Pəncab və Sinda yerləşirdi.

Pəriya Bəluçistanı istisna olmaqla, digər hissələr tədricən Britaniya idarəçiliyi altına keçdi. Bununla belə, Kelat xanlığının daxil edilməsi və idarəetmə formaları arasında bəzi fərqlər qalmaqda idi (Петр Коканс 2012: 55).

3. İRAN BƏLUCUSTANI İSLAM İNQILABINA QƏDƏR

Bəluçistanın İranda qalan torpaqları “Sistan və Bəluçistan” adı ilə əyalət statusuna malikdir və İranın üçüncü ən böyük əyaləti sayılır). İranın cənub-şərqində yerləşən bu bölgə Pakistanla həmsərhəd olub, isti, quru və küləkli iqlimi ilə seçilir (Robertson, 2015: 80). İllik yağıntı miqdarı təxminən 80 mm təşkil edir. Bu şərait daşqınlar, eroziya və ağır çöküntüləşmə kimi arzuolunmaz hidroloji təsirlərə səbəb olur. (Hessari, Kazemzadeh, 2009: 49).

İranın ərazi bütövlüyünə, xarici siyasət seçimlərinə və enerji strategiyalarına təsir göstərə biləcək bir bölgə mövqeyində olan Sistan-Bəluçistan, İranın Oman dənizinə çıxışı və Hörmüz boğazını nəzarətdə saxlaya bilməsi üçün böyük əhəmiyyət daşıyan Çabahar limanını da özündə birləşdirir (Tüysüzöglü, 2011: 46). Bu liman Qvadar layihəsi vasitəsilə Çinin enerji strategiyasına daxil edilmiş və Pakistan-Çin regional əməkdaşlığının mərkəzinə çevrilmişdir.

Bu mənada bölgə həm İran-Pakistan-Hindistan, həm də Türkmənistan-Əfqanıstan-Pakistan-Hindistan təbii qaz kəmərləri vasitəsilə Hindistan üçün də mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edir (Tüysüzöglü, 2013: 432). Beləliklə, enerji nəqlinə nəzarəti təmin etmək mümkün olur. Lakin enerji yatırımlarından başqa, bölgədə möhkəm sənaye infrastrukturu mövcud deyil.

1924-cü ildə Pəhləvilər sülaləsini quran Rza şahın dövründə bəluç tayfaları arasında çaxnaşmalar baş verirdi. 1928-ci ildə ingilislərin dəstəyi ilə üsyan edən bəlucları məğlub edərək bəlucların lideri Tehrana aparıldı və 1930-cu ildə edam edildi. Bölgənin əhəmiyyətli tayfalarından olan barakzay bəlucları bölgəni tərk edərək İngiltərənin nəzarəti altında olan bəluç bölgəsində məskunlaşdı. (Петр Кокайсл 2012: 56).

Hal-hazırda bəluçilərin yaşadığı Sistan və Bəluçistan əyaləti İranın 31 əyalətindən biridir. Ölkənin cənub-şərq ucunda yerləşən əyalət Əfqanıstan və Pakistanla həmsərhəddir. Sistan və Bəluçistan əyaləti 181.785 km² ərazisi ilə İranın böyük əyaləti ünvanına malikdir. Bu nəhəng sahədə isə çox az, cəmi 2,5 milyon əhali yaşayır ki, bu əhali sünni müsəlman bəluçilərdən və şiə sistani farslardan ibarətdir.

Son illərdə İran Bəluçistanında mühüm sosial və iqtisadi dəyişikliklər baş vermişdir. Xüsusilə yeni şəhər bölgələrinin formalaşması ilə əlaqədar demoqrafik, sosial və dil sahələrində nəzərəcərpacaq dəyişikliklər müşahidə olunur. Sistan–Bəluçistan əyaləti tarixi olaraq iki mədəni sahənin — Sistan və Bəluç mədəniyyətlərinin — kəsişdiyi bir ərazi olmuşdur. Keçmişdə bölgədəki siyasi və mədəni ayrılıqlar əsasən böyük dövlətlərin müdaxiləsi ilə bağlı yaranmışdır. Bununla yanaşı, əyalət transsərhəd etno-mədəni əlaqələrdən və qonşu ölkələrdəki iqtisadi-siyasi vəziyyətin qeyri-sabitliyindən də təsirlənmişdir. Bu baxımdan, Bəluç mədəniyyətinin İran–Əfqanıstan və İran–Pakistan sərhəd bölgələrinə yayılması faktını nəzərə almamaq mümkün deyil. Belə genişlənmə isə son illərdə sosial-iqtisadi əlaqələrin inkişafına təkan vermiş və əyalətin mövcud sosial-mədəni strukturu üzərində əhəmiyyətli təsir yaratmışdır.

Etnik tərkibli vilayətlərdə — həm mülki, həm də hərbi strukturlarda — yüksək səviyyəli vəzifələrə adətən yerli və şiə mənşəli şəxslər təyin olunur və bu siyasət Sistan–Bəluçistanda da ciddi şəkildə qorunur. Şəhər valisi vəzifəsi Bəluçların yüksələ bildiyi ən yüksək mövqedir və bu posta çata bilənlərin sayı çox azdır. İslam İnqilabından bəri Bəluç mənşəli nazirlər, valilər və ya səfirlər olmamışdır. Silahlı qüvvələrdə isə Bəluçlara hətta ən aşağı səviyyələrdə belə yer verilmir (Aybala 2019: 5912).

Beluçlar, özlərini sadəcə bir etnik qrup olaraq görmək fikrinə qarşı çıxırlar. Onlar özlərini müəyyən bir torpaq parçasına, mədəniyyətə, dilə və sivilizasiyaya sahib bir millət kimi təsvir edirlər. İslam inqilabından əvvəl Beluçlar sayca az idilər və mədəni/etnik fərqliliklərini vurğulaya biləcək bir qurumsallaşmaya malik deyildilər. Bu dövrdə Beluç dilində nəşr etmək qadağan olunmuş, təhsil yalnız fars dilində aparılmışdır. İran hökuməti isə kabile lideri olan ailələrə dəstək verərək onları sistemə inteqrasiya etməyə çalışmışdır, lakin Sistan–Bəlucistan vilayəti iqtisadi və sosial islahatlardan kifayət qədər faydalanmamışdır (Atmaca, 2012: 70).

İran islam inqilabına qədər bəlucların siyasi gücü qacırlar və pəhləvilər dövründə azalmış və 1979-cu ilə qədər heç bir milli hərəkatın görünmədiyi bölgə daha çox mərkəzi hökumət tərəfindən diqqətdən kənarda qalmış, bölgəyə demək olar ki, heç bir investisiya qoyulmamışdı. Bəlucistan sosial imkanlardan məhrum edilmiş bir bölgə idi. Lakin bunu da xatırlatmaq lazımdır ki, 1970-ci illərdə İran da öz hüdudlarından kənarda, Pakistanda müstəqillik tərəfdarı olan bəluc hərəkatlarına qarşı Pakistan hökumətinin hərbi əməliyyatlarını fəal şəkildə dəstəkləmişdir.

Belə görünürdü ki, bölgənin siyasi sakitliyi 1979-cu il İslam inqilabından sonra da davam edəcək. Ancaq vəziyyət birdən –birə dəyişir. Bəluc tayfaları arasında milli-siyasi baxışların alovlanması baş verdi. Buna yeni rejimin səbəb olduğu məzhəb gərginliyi səbəb oldu. Bölgədə şiələrin artan nüfuzu sünni bəlucuları öz milli şəxsiyyətlərini qorumaq üçün hərəkatə keçməyə sövq etdi. Artıq Bəluc kimliyi və sünni anlayışı bir-birindən ayrılmaz bir simvol halına gəldi. Beləliklə İranda bəluculər hərəkatının başlanğıcı qoyulur.

Bu kontekstdə, Azad Bəlucistan Hərəkatı 1960-cı illərdə formalaşmışdır. İslam Respublikası dövründə isə Beluçlar əsas hüquqlarından daha çox məhrum edilmiş və silahlı qrupların fəaliyyətinə zəmin yaranmışdır. Beluçların ən çox problemlər yaratdığı bölgələr Pakistan sərhədlərinə yaxın ərazilərdə yerləşir. İran hökuməti Pakistan tərəfdə Beluç milliyyətçiliyi səbəbilə yaranan gərginliyin öz ərazilərinə keçməsinin qarşısını almaq üçün Sistan–Bəlucistan vilayətində ciddi hərbi mövcudluq yaratmışdır. Eyni zamanda, bölgə idarəsində Şiə əsilli Sistani əhaliyə üstünlük verilir və Beluçlar yaxından izlənilir. Cundullah terror təşkilatının bölgədəki fəaliyyəti və silahlı hücumları İran üçün əsas narahatlıq mənbəyidir

(Tüysüzöğlu, 2013: 425). 1980-ci illərdə Bəluci Muxtar Hərəkatı Əbdüləziz Mollazadə və kürəkəni Əbdülhəmid İsmailzəhi aparırdı.

Əbdüləziz Mollazadənin rəhbərlik etdiyi hərəkat o zaman İran İslam Respublikası ilə müharibə aparan İraq Səddam Hüseyn rejimi tərəfindən dəstəklənirdi. Bəluci Muxtar Hərəkatının əsas tələbləri İran bəluclarına heç olmasa məhdud muxtariyyət verilməsi və iqtisadi güzəştlər idi (Сергей Дерин (2012) .

Müharibə başa çatdıqdan sonra təşkilatın bir çox üzvləri İrandan mühacirət edərək hal-hazırda müasir bəluci diasporunun yaranmasına da səbəb oldu. Lakin bu hərəkatın tamamilə sönməsini də demək olmaz. Hazırda İranın Sistan və Bəlucistan bölgəsində bəluc kimliyi və muxtariyyətini dəstəkləyən 3 əsas qrup vardır. Bunlar;

- ***Dini Mərkəzli:*** Mövləvi Əbdülhəmid İsmayılzəhinin rəhbərlik etdiyi sünni elm və mədrəsə dərnəkləri
- ***Müxtəlif Qeyri-Qanuni Silahlı Qruplar:*** Cindullah və terror təşkilatları
- ***Dünyəvilik Tərəfdarları:*** Bəlucistan Milli Həmrəylik Partiyası.

4. BƏLUCI TERROR TƏŞKİLATI: CUNDULLAH NECƏ YARANDI

Cundullah, Jaish-ul Adl və Hərakat Ansar İran İranda Sistan–Bəluçistan vilayətində fəaliyyət göstərən və İran maraqlarına qarşı hücumlar həyata keçirən üç silahlı qrupdur. Jundullah (“Allahın Əsgərləri”), eyni zamanda İran Xalqının Müqavimət Hərəkatı (Jonbesh-e Moqavemat-e Mardom-e Iran) adı ilə də tanınır, 2002-ci ildə Sistan–Bəluçistanın Bəluç azlığını qorumaq məqsədilə yaradılmış və silahlı kampaniyasına 2005-ci ildə başlamışdır. O vaxtdan bəri qrup rəsmi şəxslərə və təhlükəsizlik qüvvələrinin üzvlərinə qarşı silahlı hücumlar həyata keçirir, girov götürür və bəzən onları öldürür.

Jundullahın İranda ilk böyük terror hücumu 2005-ci ilin payızında baş vermişdir; həmin vaxt İran prezidenti Mahmud Əhmədinejad Bəluçistana səfər edirdi. Onun korteji hücumu məruz qalmış, azı bir nəfər həlak olmuş və daha çox insan yaralanmışdır. Daha sonra 2006-cı ilin mart ayında Jundullah terrorçuları

Bəluçistandakı Tasooki yaxınlığında bir yolu bağlamış və 22 nəfəri qətlə yetirmişdir.

Məsələn, 2006-cı ilin dekabrında qrup İranın cənub-şərqindəki Zahedan şəhərindən yeddi iranlı əsgəri qaçırmışdı. 2007-ci ilin fevralında qrup Zahedan yaxınlığında avtomobilə yerləşdirilmiş bombanın partlaması nəticəsində 11 SEPAH üzvünü öldürüb. 2008-ci ilin dekabrında İranın Saravan şəhərində birləşmiş polis və narkotik bölməsinin qərargahına intiharçı avtomobillə hücum həyata keçirib, 4 zabiti öldürüb, çoxlu sayda zabiti yaralayıb. O, 2009-cu ilin mayında İranın Zahidan şəhərindəki Əmir əl-Möminin məscidində 25 nəfərin ölümü və ən azı 125 nəfərin yaralanması ilə nəticələnən intiharçı hücumun məsuliyyətini öz üzərinə götürüb. İkinci partlayış isə dini liderlərin, qəbilə başçıların və ağsaqqalların toplantısını təşkil edən İslam İnqilabı Keşikçiləri Korpusunun zabitlərinə yönəlib. Hücum nəticəsində 50-yə yaxın insan, o cümlədən SEPAH-ın bir neçə yüksək rütbəli zabiti, xüsusən də SEPAH-ın quru bölmələri komandirinin müavini, general Nur-Əli Şuştəri və SEPAH-ın komandiri həlak olub ((Sahimi, 2009).).

Cundallahın həmin dövrlərdə ən güclü lideri 2010-cu ildə İran hökuməti tərəfindən edam edilmiş Əbdül Məlik Riji idi (Reuters.com (2010). Geniş yayılmış inancə görə, Abdolmalek Riginin ölümü Jundullahın başçılıq etdiyi üsyana son qoyacaq, lakin bu baş verməmişdir. Əksinə, qrup daha da zorakı olub – liderinin ölümündən sonra üç böyük hücum həyata keçirmişdir .

Cundallahın qollarından biri olan Jaish-ul Adl (“Ədalət Ordusu”) 2014-cü ilin fevralında Sistan–Bəluçistan vilayətinin Jakigour ərazisində beş İran sərhəd keşikçisini ələ keçirdiyini iddia edən bir silahlı qrupdur. 25 oktyabr 2013-cü ildə qrup Saravan şəhəri yaxınlığındakı sərhəd bölgəsində 14 İran sərhəd keşikçisini öldürmüş və üç nəfəri yaralamışdır 2013-cü ilin noyabrında Jaish-ul Adl Zəhedanda bir İran prokurorunu qətlə yetirmiş və ardınca dekabrda üç İran İnqilab Keşikçisinin öldüyü bir partlayış baş vermişdir.

Jaish-ul Adl haqqında çox az məlumat mövcuddur, lakin analitiklər hesab edirlər ki, qrup Jundullahın bir törəməsi ola bilər, çünki eyni məqsədləri izləyir. İranın kəşfiyyat orqanları həmçinin hesab edir ki, Jundullahdan ayrılan bəzi liderlər Jaish-ul Adl təşkilatını qurmuşlar.

2013-cü ilin dekabr hesabatına görə, Jundullah 2012-ci ildə öz adını Jaish-ul Adl olaraq dəyişdirmiş və Salahuddin Farooqui ilə Mullah Omar (Əfqan Taliban lideri ilə əlaqəsi olmayan İranlı Bəluç üsyançısı) onun ən önəmli liderlərindən olmuşdur. Omar Maula Bux Darakhshanın qardaşıdır; Maula Bux Darakhshan (Mauluk ləqəbi ilə tanınır) 1990-cı illərdə Sipah-e-Rasoolallah (“Allahın Peyğəmbərinin Ordusu”) qurmuş və onu Pakistanın anti-Şiə sünni silahlı qrupları ilə əməkdaşlığa yönəltdir. Darakhshan 2006-cı ildə İran qüvvələri tərəfindən öldürüləndən sonra, 40 yaşlarında olan və saqqalsız Omar Pakistanın Bəluçistan əyalətinin Kech rayonundakı Kulaho kəndindən anti-İran qrupuna rəhbərlik etmişdir (Sahimi, 2009).

İran hökumətinin bu qrup üzvlərinə qarşı təcəbirlə olduqca sərt olaraq, adətən edamla yekunlaşdığı bildirilir. Həm də Tehran davamlı olaraq Pakistan və ABŞ başda olmaqla bir çox qərb dövlətlərini hökumətini Cundullaha verdiyi dəstəyə görə tənqid edir. Baxmayaraq ki, 2009-cu ildə ABŞ Cundullah təşkilatını terrorçu təşkilat kimi tanımışdır.

5. NƏTİCƏ

İran hazırda ölkənin ən geridə qalmış və gərgin bölgələrindən biri olan Sistan–Bəluçistanı inkişaf etdirmək məqsədilə sosial, iqtisadi və mədəni təcəbirlər həyata keçirir. Hökumət məzhəb fərqliliyinə deyil, Bəluç kimliyinə diqqət yetirərək, bölgədə yeni tərəfdar qazanmağa çalışır. Bunun bir nümunəsi olaraq, hökumət Sistan–Bəluçistanın tanınmış sünni dini xadimi Mövləvi Əbdülhəmid İsmayılzehlə sıx əlaqələr qurub. Qeyd etmək lazımdır ki, İsmayılzehl İran hökumətini insan hüquqları, hicab və qadın məsələlərinə dair tənqid etməkdə davam edir.

İqtisadi inkişafa yönəlik addımlar arasında, Qərbi Asıyanı Çin və Hindistanla birləşdirən dəmir yolu şəbəkəsinin Kirman–Zahidan–Çaxbahar hissəsinin tikintisi planlaşdırılır. Həmçinin, Əfqanıstanın Bamiyan əyalətini Sistan–Bəluçistandakı Çaxbahar limanı ilə birləşdirən dəmir yolu layihəsi də gündəmədədir.

Hökumət bölgədə şiə və sünni icmaları barışdırmaq və qarşıdurmaları azaltmaq üçün təcəbirlər görməyə çalışır. Bundan əlavə, Bəluçların İran dövlətinə bağlılığını artırmaq məqsədilə onları İran silahlı qüvvələrində xidmət etməyə təşviq edir və bu

məqsədlə hərbi təlim mərkəzləri açır. İranın ABŞ və Səudiyyə Ərəbistanı rəhbərliyindəki Kərfəz monarxiyaları ilə qarşıdurmaları, eləcə də nüvə proqramına görə tətbiq olunan iqtisadi sanksiyaların yaratdığı məhdudiyyətlər fonunda Bəluç üsyanının yenidən yüksəlməsi İranın sabitliyinə və nəticədə bütöv regionun təhlükəsizliyinə ciddi təsir göstərə bilər.

Bəluç sünni silahlı qruplarının İranda qarşılaşdığı problemlər əsasən yerli xarakter daşısa da, onların fəaliyyəti getdikcə “qlobal cihad” ideologiyası və sünni-şiə qarşıdurması ilə bağlı daha geniş sektarian münaqişələrlə əlaqələndirilir. Başqa sözlə, bu qrupların hərəkətləri regional səviyyədə İran və Səudiyyə Ərəbistanı arasındakı gərginliyi əks etdirir.

Üstəlik bəluç siyasi liderləri hökumətin sahil bölgələrində yeni şəhərlər salmasını və şiə vilayətlərindən mühacirləri bu şəhərlərə köçürərək Bəluçları öz torpaqlarında azlıq vəziyyətinə salmasını tənqid edirlər. Onlar həmçinin Çin, Rusiya və Hindistanla imzalanmış müqavilələrdə Bəluçların iştirakına imkan verilməməsini və bəluç torpaqlarının şiə mühacirlərə verilməsini etirazla qarşıyırlar.

Bütün bunlar bölgədə siyasi, dini, etnik, sosial sabitliyin hələ uzun illər bərqərar olmasına, nəzərdə tutulan iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsinə nəzər salınacağına kölgə salmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

- Aybala LALE (2019). İRAN'IN BELUÇ SORUNU . Social Sciences Studies Journal, 5908-5917.
- Atmaca, M. (2012). "İran'daki Sünni Grupların Sosial, Kültürel ve Dini Yapılanmaları ve Türkiye'nin Bu Gruplara Yönelik Politikaları", Uzmanlık Tezi, Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akrabalar Topluluklar Başkanlığı.
- Boz, H. (2011). Belucistan, Orta Asya'nın Kürdistan'ı mı?. 21. Yüzyıl, 36, 52-58.
- Kokaislova, P. (2012). "Ethnic Identity of The Baloch People". Central Asia and The Caucasus, 13(3): 45- 55

- Hashmi, R. S., (2015). "Baloch Ethnicity: An analysis of the issue and conflict with state Rehana", JRSP, 52(1): 57-84.
- Gökhan Güneysu (2019) Geleceğin Eski Savaş Alanı olarak Beluçistan . Anadolu strateji dergisi, Yıl 2019, Cilt: 1 Sayı: 1, 61 – 71
- Tüysüzoğlu, G. (2011). "Toplumsal Kimliğe Dayalı Güvenlikleştirmelerin Siyasal Sorunlar Bağlamında İrdelenmesi: Belucistan Örneği", Güvenlik Stratejileri Dergisi, (21): 39-87.
- Tüysüzoğlu, G. (2013). "Kürt ve Beluci Ulusçuluklarının Benzeşen ve Ayrışan Yönleri", Ortadoğu Yıllığı.
- N. A. Baloch (1992)The Baloch People: Their Early Migrations to the Subcontinent and Their Principalities . Pakistan Journal of History & Culture, XIII/2 (1992), 61-68
- Kazemzadeh, A. & Hessari, F.A. (2009). "A case study of sustainable development in the SistanBalochistan province of Iran", Tahran: Materials and Energy Research Center.
- Reuters.com (2010) . <https://www.reuters.com/article/world/iran-executes-brother-of-sunni-rebel-leader-rigi-idUSTRE64N12L/>
- Sahimi, Muhammad. 2009. "Who supports Jundullah?" PBS Frontline, October 22nd.
- Петр Кокайсл. Этнической идентичность белуджи. Центральная Азия и Кавказ. Том 15, выпуск 3 2012, 50-62
- Сатцаев Э. Б. (2017) Структура и языковые особенности белуджского населения исторической области Белуджистана . Гуманитарный научный вестник. №7, 11-18
- Сергей Дерин (2012). Белуджский сепаратизм в Иране. https://iran.ru/news/analytics/79737/b_Beludzhskiy_separatizm_v_Irane_b

The Strategic Significance of the Zangezur Corridor for Türkiye's Middle East and Caucasus Policy

Arzu AKBAROVA³²

Abstract

The Zangezur corridor is of strategic importance and serves as a critical transport and communication route between the western regions of Azerbaijan and the Nakhchivan Autonomous Republic. This transit route is of interest not only to Azerbaijan but also to other regional states, including Türkiye, Russia, Iran, and Armenia. For Türkiye in particular, the Zangezur corridor is the main logistical bridge connecting the Turkic world, and a project that affects the regional balance of power in economic, political and military terms. The opening of the corridor creates new opportunities in Türkiye's Middle East and Caucasus policy, and provides Ankara with strategic advantages in both energy and trade. The corridor makes a significant contribution to strengthening integration between the peoples of the region in the direction of unifying the Turkic world - as a result of the opening of a direct land route to Central Asia. At the same time, it further strengthens Türkiye's role as a transit center between Europe and Asia by creating conditions for the formation of new energy routes. As Türkiye becomes a key regional transit hub, its economic security and political influence grow stronger.

³² PhD Candidate, Baku State University, ORCID: 0000-0002-6361-4697, akberova.ar@gmail.com

Completion of the corridor will increase Türkiye's regional reach, enhance its foreign policy flexibility, and strengthen its security strategy in the Middle East.

Keywords: Zangezur Corridor, Türkiye, Azerbaijan, Russia, Iran, Armenia, Middle East, Caucasus, Regional Security, Geopolitics, Foreign Policy, Economic Integration, Energy Routes, Transport and Communication.

Zangezur Koridorunun Türkiye'nin Ortadoğu ve Kafkasya Politikası Açısından Stratejik Önemi

Özet

Stratejik öneme sahip olan Zengezur Koridoru tamamlandığında Azerbaycan'ın batı bölgeleri ile Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasında ulaşım ve iletişim güzergahı olarak hizmet verecektir. Bu koridor yalnızca Azerbaycan'ın değil, aynı zamanda Türkiye, Rusya, İran ve Ermenistan gibi bölge ülkelerinin de ilgisini çekmektedir. Özellikle Türkiye için, Zangezur Koridoru yalnızca Türk dünyasını birbirine bağlayan ana lojistik köprü olmasının ötesinde, ekonomik, siyasi ve askeri açıdan bölgesel güç dengesini etkileyen bir projedir. Koridorun açılması, Türkiye'nin Orta Doğu ve Kafkasya politikasında yeni fırsatlar yaratmakta ve Ankara'ya hem enerji hem de ticaret alanlarında stratejik avantajlar sağlamaktadır. Orta Asya'ya doğrudan bir kara yolu açılması sayesinde koridor, Türk dünyasının bütünleşmesine bölge halkları arasındaki entegrasyonun güçlendirilmesine önemli bir katkı sağlamaktadır. Aynı zamanda, yeni enerji rotalarının oluşumu için koşullar yaratarak Türkiye'nin Avrupa ile Asya arasında bir geçiş merkezi olarak rolünü daha da pekiştirmektedir. Türkiye, önemli bir bölgesel geçiş merkezi haline geldikçe ekonomik güvenliği ve siyasi etkisi daha da güçlenecektir. Koridorun hayata geçirilmesi Türkiye'nin bölgesel nüfuzunu artıracak, dış politika esnekliğini genişletecek ve Ortadoğu'daki güvenlik stratejisini sağlamlaştıracaktır.

Anahtar Kelimeler: Zengezur Koridoru, Türkiye, Azerbaycan, Rusya, İran, Ermenistan, Orta Doğu, Kafkasya, Bölgesel Güvenlik,

Jeopolitik, Dış Politika, Ekonomik Entegrasyon, Enerji
Güzerahları, Ulaşım ve İletişim.

1. INTRODUCTION

The South Caucasus region has been of great importance throughout history and has recently become one of the regions experiencing the most dynamic changes, emerging as an even greater focus of international politics since the beginning of the 21st century. This area, where the interests of both global and regional powers intersect, remains in the spotlight due to its strategic importance. After the Second Karabakh War that took place in the second half of 2020, new political realities established in the region, and one of the most important consequences of this event was the creation of the Zangezur corridor. The corridor is vital not only to Türkiye's policy in the South Caucasus and the Middle East but also to Armenia and Azerbaijan.

The Zangezur Corridor project will, on the one hand, further strengthen the political and economic relations between Türkiye and Azerbaijan by providing Türkiye with a direct land connection to Azerbaijan. On the other hand, it will accelerate Türkiye's integration with the Turkic world. At the same time, the opening of the corridor will further strengthen Türkiye's central position on the energy, trade and transport routes of the Middle East. This will give Ankara an advantage in the region's growing geopolitical competition. Thus, the Zangezur Corridor serves as more than an economic project; it also becomes an important part of Türkiye's regional and global strategy.

The study analyzed the political and economic impacts of the Zangezur corridor from various aspects and touched upon important issues. Most of the studies conducted on this topic have examined the Zangezur project either in the context of the South Caucasus or mainly within the framework of Azerbaijan - Armenia relations.

However, when viewed in general, it is clear that the number of studies that consider the direct impact of the corridor on the Caucasus and Middle East regions together is very limited. The current research aims to fill this gap to some extent,

by examining Türkiye's regional policy in this direction in a multifaceted way, and to contribute to the field of research by analyzing the innovations that the use of the corridor can create.

Analytical comparison, source analysis, and explanatory methods were used in the preparation of the article. The primary methodology relies on the examination of extant scientific literature, official documents, and analytical reports. This approach paves the way for a systematic assessment of the strategic implications of the Zangezur corridor for Türkiye's activities in the South Caucasus and the Middle East.

2. THE EFFECTS OF THE ZANGEZUR CORRIDOR ON TÜRKİYE'S REGIONAL POLICY

2.1. Türkiye's South Caucasus Policy and the Zangazur Corridor

The South Caucasus region has been a strategic place in Eurasia throughout history where the interests of great powers clashed. Until the 1990s, the influence of the Soviet Union was the main one in the region. However, after gaining independence, a gap prevailed in the new geopolitical background. Competition began between the major countries of the region, Türkiye, Russia, Iran, as well as Western countries tried to fill this gap. For Türkiye, when it comes to the South Caucasus, Azerbaijan comes first. There are important similarities in the foreign policies of the two friendly countries. More precisely, they also take into account each other's interests in foreign policy. Türkiye has been trying to strengthen its position in the region since the 1990s by actively participating in energy and transport projects.

The Second Karabakh War, which began in the second half of 2020, completely changed the political situation in this area. The Zangezur corridor emerged as an important project for both Azerbaijan and Türkiye after war, which led to Azerbaijan's victory and the end of the occupation of its territories. In the Soviet period, Armenia took possession of certain territories historically belonging to Azerbaijan. This obstructed direct access to Nakhchivan, another territory of Azerbaijan. Due to this distance, it was very difficult for Ankara and Baku to have

a direct land connection. Eliminating the barrier promptly would facilitate improved coexistence between the two nations and enhance Türkiye's influence in the South Caucasus. The corridor was also a great way for Türkiye to get closer to the Turkic world. The opening of a direct and shorter transport route with the Central Asian republics made it possible to bring together economic, political, and cultural ties in a new way. This process also changes how the Organization of Turkic States works. So, the Zangezur corridor is becoming one of the most important parts of Türkiye's relations with other countries and its integration with them (Polat, D. Ş., 2023).

It should be noted that the realization of the corridor opening also affects Türkiye's relations with Russia and Iran from a geopolitical perspective. In particular, Iran is concerned about the opening of the new Zangezur corridor, as it has been the only intermediary country connecting Nakhchivan with the rest of Azerbaijan for many years. Iran is also apprehensive that its significance may diminish inside the North–South Transport Corridor (INSTC).

Russia does not want to lose its previous influence in the region as well, but aims to balance Türkiye's growing influence in the region. Nevertheless, Türkiye continues to strengthen itself as a mediator and stabilizing party in the South Caucasus, further strengthening its position in the regional balance of power (Dumlu, H., & Şahin, G., 2023).

The closure of the borders between Türkiye and Armenia as a result of Armenia's aggressive policy after the First Karabakh War deprived Armenia of possible economic relations with its two neighboring countries. The opening of the Zangezur corridor also creates an important opportunity for Armenia to exit the economic blockade. Opening communication lines is essential for ensuring lasting peace in the region. Türkiye is considering the possibility of including Armenia in regional cooperation through the corridor, thus turning a new page between the two countries. This event itself already creates multifaceted opportunities for Türkiye in the South Caucasus.

2.2. The Zangazur Corridor in the Context of Middle East Policy

Türkiye's Middle East policy is focused on three main goals: maintaining the balance of power in the region, ensuring energy security, and bringing regional economies together. The Zangezur corridor gives Ankara new advantages in all three directions. First of all, the corridor makes it possible for Türkiye to become a central player in terms of energy security. This is because it will facilitate the access of energy resources already produced in Central Asia and the Caspian Basin to the Middle East and European markets through Türkiye. This corridor will work with other already existing projects such as TANAP and Baku-Tbilisi-Ceyhan and with new route Türkiye's importance in the region will increase. Türkiye will have a greater role in negotiations on energy exports and transit (Cornell, S. E., 2024).

The corridor also opens up new ways for Türkiye to enhance its economic cooperation with the Gulf countries and Iraq. This new route makes Türkiye a reliable trade gateway for large areas such as Eurasia and the Middle East. The Zangezur corridor greatly facilitates and secures Türkiye's access to Middle Eastern markets, which in turn strengthens economic ties. Therefore, Türkiye plays an important role in the global transport network (Dumlu, H., & Şahin, G., 2023).

In the Middle East, Türkiye has a different position from Iran on the Zangezur corridor issue. Because the corridor, which creates new possibilities and opportunities for Türkiye, promises the opposite for Iran. It should be taken into account that Iran has played the role of a connecting transport transit between Türkiye and Azerbaijan for many years. The opening of a new, shorter and more convenient route could reduce Iran's previous influence and relegate its geostrategic role to the background.

On the diplomatic front, the Zangezur corridor allows Türkiye to maneuver more flexibly in its regional and global policies. This project is not only economically beneficial for Ankara, but also serves as a multi-vector foreign policy orientation.

3. RESEARCH METHODOLOGY

3.1. Subject, Purpose and Significance of the Research

The main purpose of the study is to evaluate the Zangezur corridor for Türkiye's policy in the South Caucasus and the Middle East regions from a theoretical, political, and economic perspective. In parallel, we comprehensively assess the geopolitical benefits of the project for Türkiye, its impact on the regional balance of power, and the opportunities it opens up. Due to its importance, this research work differs somewhat from other studies prepared about this project. In previous studies, the main attention is mainly focused on the changes that will occur in the South Caucasus. But in this research work, the impact of the project on both the South Caucasus and the Middle East regions is highlighted, and the new opportunities that Türkiye will gain in these regions are evaluated in parallel. In general, the article aims to make a new contribution to the literature from both a theoretical and practical perspective.

3.2. Literature Review and Theoretical Framework

Recent studies have emphasized the new prospects that the Zangezur Corridor will generate for the regional countries, particularly Azerbaijan and Türkiye. Dumlu and Şahin (2023) analyzed the effects of the corridor on the foreign trade of Azerbaijan and Türkiye, examined its possible effects, listed its benefits, and emphasized the factors of reducing transportation costs, expanding product export markets, and strengthening integration. At the same time, Dumlu and Şahin (2023) in their article published in the "Journal of European Enquiries" provided a balanced interpretation of the corridor's two-sidedness - risks and opportunities.

Cornell (2024) discusses Türkiye's reestablishment in Central Asia and the Caucasus regarding the Zangezur Corridor. He contends that this initiative, aligned with Türkiye's multi-vector foreign policy, fortifies the nation as a regional power and a conduit between Eurasia and Europe. The study's theoretical framework is predicated on three principal approaches:

1. Geopolitical approach – to comprehend the regional equilibrium of power and the rivalry among major powers;
2. Regional integration theory – to elucidate the influence of economic and transportation relations on interstate collaboration;
3. Energy security approach – to look at how Türkiye plans to become an energy hub.

A more complete picture of the Zangezur corridor's many effects can be seen by putting these theoretical ideas together.

3.3. Research Model, Hypotheses and Analytical Approach

This research utilized qualitative methodologies. The research model is based on a comprehensive literature study, comparative analysis, and the assessment of official documents. The research extensively employed publications from international organizations, analytical studies from regional think tanks, and scholarly articles.

3.4. Analyzing Data and Checking Its Reliability

The data analysis employed comparative analysis and evaluative methodologies grounded in a theoretical framework. Only sources after 2020 that were relevant were used to ensure the information was reliable.

4. CONCLUSION

As we have mentioned earlier, the Zangezur corridor is a project of strategic importance for both economic and political issues. With this project, a new era begins in the South Caucasus and the surrounding region in the 21st century. The main importance of the Zangezur corridor for the South Caucasus is the priority situation arising from the re-establishment of a direct land connection between Türkiye and Azerbaijan. This event helps Türkiye strengthen its political position

in the Caucasus and the Middle East, along with economic relations. It should be noted that Türkiye's strategic alternatives are expanding, because relations that were previously established only through the mediation of Iran and Georgia will now have a direct position.

The opening of the corridor, in turn, creates new opportunities also for Armenia. Armenia, which has come out of the economic embargo, is now entering a new stage of economic and political development through the Zangezur corridor. This is expected to strengthen the atmosphere of lasting peace and cooperation in the region as a whole.

The Zangezur corridor also affects Türkiye's Middle East policy, presenting expanded alternatives for its energy security and economic strategy related to the Middle East. Türkiye's ambition as a "regional energy hub" between the Eastern and Western worlds is gaining significant momentum. Consequently, the Zangezur corridor promises three main strategic advantages for Türkiye: geopolitical, economic, and energy security.

However, the risk factors for the implementation of the corridor include competition with Iran and Russia, and political protests within Armenia. Therefore, Türkiye should properly structure this project not only as an economic tool, but also diplomatically, and prepare cooperation mechanisms based on mutual benefit.

REFERENCES

1. Dumlu, H., & Şahin, G. (2023). *Zengezur Koridoru'nun Azerbaycan ve Türkiye'nin dış ticaretine olası etkileri*. Eğitim Yayınevi.
2. Polat, D. Ş. (2023). *Zengezur Koridoru: Türkiye-Azerbaycan-Nahcivan ekonomik, dış ticaret ve lojistik bağlantıları*. Nobel Akademik Yayıncılık.
3. Dumlu, H., & Şahin, G. (2023). Zangezur Corridor and alternative solutions: Risks, threats, and opportunities for Türkiye. *Journal of European Enquiries*, 2(1), 45–63. İstanbul Üniversitesi Yayınları

4. Cornell, S. E. (2024). *Türkiye's return to Central Asia and the Caucasus*. Silk Road Studies Program. Retrieved from https://www.silkroadstudies.org/resources/240622TRCA_merged.pdf
5. Geopolitical Monitor. (2023, August 14). *The Zangezur Corridor: A key trade link in the South Caucasus*. Geopolitical Monitor. Retrieved from <https://www.geopoliticalmonitor.com/the-zangezur-corridor-a-key-trade-link-in-the-south-caucasus/>
6. JNS. (2023, September 27). *Zangezur Corridor and the shifting geopolitics of the South Caucasus*. JNS. Retrieved from <https://www.jns.org/zangezur-corridor-and-the-shifting-geopolitics-of-the-south-caucasus/>

Erməni Daşnak Millətçilərinin Şərqi Anadolu və Azəri Türklərinə Qarşı Soyqırım Törətməsi

Rəsul MEHDIXANOV³³

Xülasə

Məqalə bütünlüklə Azərbaycana və bütünlüklə türk dünyasına qənim kəsilmiş erməni terrorçu və cəlladlarının qarşı törətdikləri soyqırımı həsr olunmuşdur. Azərbaycanlılara qarşı soyqırım 1918-ci ilin mart ayından başlamış XX əsrin 30-cu illərinə qədər davam etmişdir. Erməni faşistləri Azərbaycanda törətdikləri qırğınlarda 76 minə yaxın insan həyatını itirmişdir. Ən çox qırğına məruz qalmış Bakı Şamaxı Quba Vadihasar qəzaları olmuşdur. Sovet Rusiyası da Ermənilərə xərac vermiş və cənubi Qafqazda baş verən qırğınlara biganəlik göstərmişdir. Rusiya Cənubi Qafqazda Türkçülüyə və Pakislamizmə qarşı mübarizə aparmışdır. Sovet Rusiyasında ictimai quruluş dəyişməsinə və insan hüquqları haqqında qəbul edilmiş qərarlara baxmayaraq Azərbaycanda insan hüquqları pozulur və sürgün olunurdu. Ruslar daşnak ermənilərin əli ilə Azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətmişlər. Çar Rusiyası da Azərbaycan övladlarına etibar etmir, biganəlik göstərir və Azərbaycan övladlarının fiziki və şüurlu əməyindən istismarçı kimi istifadə edirdi. Eyni zamanda Azərbaycanda həyllərin sayını artırmaqla milli mənsəbiyyəti və dini görüşləri xristianların xeyrinə dəyişmək istəyirdilər.

Açar Sözlər: Zəngəzur, Vedibasər, Dələyaraz, Korpus, Soyqırım, Zemstvo.

³³ Doç. Dr., Azərbaycan Universiteti, rasul.mehdikhanov@au.edu.az

Armenian Dashnak Nationalists Committed Genocide Against Eastern Anatolian and Azerbaijani Turks

Abstract

The article is devoted to the genocide committed against Azerbaijan and the entire Turkic world by Armenian terrorists and executioners. The genocide against Azerbaijanis began in March 1918 and continued until the 30s of the 20th century. About 76 thousand people lost their lives in the massacres committed by Armenian fascists in Azerbaijan. The most massacred were the Baku, Shamakhi, Guba, and Vadihasar districts. Soviet Russia also paid tribute to the Armenians and showed indifference to the massacres taking place in the South Caucasus. Russia fought against Turkism and Pakism in the South Caucasus. Despite the changes in the social structure in Soviet Russia and the decisions adopted on human rights, human rights were violated and exiled in Azerbaijan. The Russians committed genocide against Azerbaijanis at the hands of Dashnak Armenians. Tsarist Russia also did not trust the children of Azerbaijan, showed indifference and exploited the physical and conscious labor of Azerbaijani children. At the same time, by increasing the number of Jews in Azerbaijan, they wanted to change the national affiliation and religious views in favor of Christians.

Keywords: Zangezur, Vedibasars, Delyaraz, Corps, Genocide, Zemstvo.

1. GİRİŞ

XIX əsrin sonlarından etibarən Osmanlı imperiyası zəiflədikcə, bu çoxmillətli dövlətin daxilindəki etnik və dini qrupların vəziyyəti və xarici dövlətlərin bu proseslərə müdaxiləsi beynəlxalq siyasətin əsas mövzularından birinə çevrilmişdir. Xristian təriqətli azlıqlar, o cümlədən ermənilər, Osmanlı cəmiyyətində digər etnoslarla yanaşı yaşayırdı, müəyyən dini və ictimai hüquqlardan istifadə edirdilər. Lakin dövrün geosiyasi reallıqları və Avropa dövlətlərinin imperiya üzərindəki hegemonluq iddiaları, Osmanlının daxilindəki azlıqlardan istifadə edərək dövlətin zəiflədilməsi istiqamətində təbliğat və müdaxilə siyasətini sürətləndirdi. Xüsusilə Rusiya, İngiltərə və Fransa kimi böyük dövlətlər Osmanlı ərazisindəki xristianların hüquqlarını bəhanə gətirərək imperiyanın daxili işlərinə qarşımağa çalışırdılar.

Bu fonda erməni məsələsi daha da aktuallaşmağa başladı. Qərbin dəstəyi və erməni kilsəsinin ideoloji təbliğatı nəticəsində "Böyük Ermənistan" ideyası formalaşdı və sistemli

şəkildə erməni əhalisinin şüurunda yer etməyə başladı. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində erməni millətçi dairələrinin və silahlı birləşmələrinin Şərqi Anadolu və Qafqaz bölgələrində törətdiyi təxribatlar və terror aktları, türklərə qarşı yönəlmiş soyqırım cəhdləri Osmanlı və Azərbaycan tarixində faciəli nəticələrə səbəb olmuşdur. Bu kontekstdə 1915-ci il hadisələri, sadəcə lokal bir etnik qarşıdurma deyil, beynəlxalq güclərin Osmanlı imperiyasını parçalama siyasətinin və erməni silahlı dəstələrinin fəallığının nəticəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Erməni iddialarının əksinə olaraq, 1915-ci ildə Osmanlı hökuməti tərəfindən həyata keçirilmiş köç siyasəti, hərbi-strateji zərurətdən doğmuş və imperiyanın sərhəd bölgələrində dinc türk-müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirilən kütləvi qırğınlara cavab mahiyyəti daşımışdır. Təəssüf ki, bu tarixi kontekst beynəlxalq arenada tez-tez təhrif olunur və siyasi məqsədlərlə istifadə edilir. Bu məqalədə məqsədimiz, Osmanlı imperiyasında və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində ermənilərin törətdiyi qırğınların tarixi səbəblərini, beynəlxalq güclərin bu məsələdəki rolunu və həmin dövrdə baş verən hadisələrin obyektiv elmi qiymətləndirilməsini təqdim etməkdir.

2. OSMANLI İMPERİYASINDA ERMƏNİ TƏBLİĞATI VƏ DEMOQRAFİK SİYASƏT

Ermənilər Osmanlı imperiyasındakı xristian təriqətli tələbələr kimi azad yaşayırdılar və sərhədləri şimalda Krıma, cənubda Ədənə, qərbdə isə Vyanaya çatan Osmanlı imperiyası çoxmillətli dövlət idi. Onun qonşuları olan Venesiya, Avstriya, Polşa və Rusiya Osmanlı imperiyasındakı xristianların üsyanlarını müdafiə edir. Osmanlı hökumətini vəhşiliklə xristianların soyqırımında günahlandırır və bundan istifadə edərək dövlətin daxili işlərinə qarışırdılar. Lakin onların hərəkətlərindəki məqsəd aydın idi. Qonşu imperiyalar Osmanlı imperiyasının parçalanmasına və onun əraziləri hesabına öz dövlətlərinin ərazisini genişləndirmək istəyirdilər. Buna görə də Türkiyədə yaşayan azlıqların hüquqlarının müdafiəsi məqsədilə təbliğat aparır, öz missionerlərini buraya göndərirdilər (Azərbaycan qəzeti, 1918:7).

Osmanlı imperiyasında 1915-ci il hadisələri bu üzdənirəq fəaliyyətin nəticəsi idi. Artıq 100 ildən çoxdur ki, ermənilər bütün dünya ölkələrinə müraciət edərək Türkiyədə “Erməni soyqırımı” olduğunu sübut etməyə çalışırdılar.

Erməni təbliğatı XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində daha da genişlənmiş və ermənilər haqsız olaraq türkləri erməni dövlətinin və əhalisinin məhvində günahlandırmışdır. Onların 3 dənizlə əhatə olunmuş Ədənədən Trabzona oradan isə Bakıya qədər ərazilərdə “Böyük

Ermənistan” dövlətini yaratmaq kimi cəfəng arzuları erməni kilsəsi tərəfindən nəinki alqışlanmış hətta əsrlərlə təbliğ edilərək erməni xalqının şüurunu zəhərləmişlər. Ermənistan məsələsi bu uydurma təbliğatlardan törənmişdir. Erməni kilsəsi isə əsrlərdən bəri “erməni krallığı” ideyasını yaşadan bir təşkilat olmuşdur (Seyidov, S. R., & Uslu, R. 2002:78).

Artıq 100 ildən çoxdur ki ,erməni siyasətbazları və saxta alimləri heç bir əsası olmayan dəlil və sübutsuz guya 1915-ci ildə Osmanlı imperiyasının ermənilərin soyqırımının həyata keçirildiyini iddia edirlər. Əslində o vaxt Qafqaz Rus-Türk cəbhəsinin keçdiyi Şərqi anadoluda erməni quldur dəstələri təxribatlar törədərək yüz minlərlə dinc türk-müsəlmanı qətlə yetirdiklərinə görə Osmanlı hökuməti erməniləri həmin bölgədən imperiyanın digər ərazisinə köçürmüşdür. Bir erməni yazarı Q.R.Çalxusyan heç bir mənbəyə əsaslanmadan iddia edir ki, guya Türkiyənin hakim dairələri hələ 1915-ci ildə Türkiyədə kütləvi qırğına məruz qaldıqlarını iddia etməklə kifayətlənməyərək bu qırğında Azərbaycan ziyalılarının böyük mənəvi məsuliyyət daşdığını qeyd edirdi (Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımı. 2016:7).

Osmanlı dövləti müharibəyə qoşulduqdan sonra Qafqaz cəbhəsindəki qoşunların vəziyyətini yoxlamaq erməniləri və gürcüləri Türkiyəyə qarşı müharibəyə ruhlandırmaq üçün II Nikolay Qafqaza səfər edir. Burada Kotolikos V Gevorkla görüşür. Katolikos II Nikolayla görüşündə belə qeyd etmişdir. Türkiyə ermənilərinin nicati yalnız onların Türk hakimiyyətindən qəti olaraq xilas edilməsində və böyük Rusiya dövlətinin qüdrətli himayəsi altında muxtar Ermənistan yaradılmasındadır (Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımı. 2016:7).

Antanta dövlətləri tərəfindən “Böyük Ermənistan” vədi ilə Türkiyəyə qarşı qiyama təhrik edilən ermənilər layiqli cəzalarına çatdıqları bir vaxtda Antaktanın aparıcı dövlətləri ermənilərə vəd etdikləri torpaqları öz aralarında bölüşdürmək üçün danışıqlar aparırdılar (Mustafazadə, T. 2015:352).

Erməni məsələsi Osmanlı imperiyasının torpaqlarını ələ keçirmək üçün can atan aparıcı Avropa dövlətləri ilk növbədə Rusiya tərəfindən uydurulmuşdur. Ancaq Rusiyanın təhriçilik siyasəti nəticəsində ermənilər Türkiyəyə qarşı ayağa qalxmağa başlamış ”Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyasına düşmüşlər.

3. AZƏRBAYCAN ƏRAZISINDƏ ERMƏNİ QULDUR DƏSTƏLƏRİNİN TÖRƏTDİYİ SOYQIRIMLAR

XX əsrin əvvəllərində ermənilərin millətçi quldar dəstələri Azərbaycanın demək olar bütün ərazilərində dinc əhaliyə qarşı soyqırım törətmişlər (Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımı. 2016:2).

1918-ci ilin mart-iyul aylarında 70 minə yaxın soydaşlarımız erməni faşizminin qurbanı olmuşdur. Bakıda, Şamaxıda, Qubada, Qusarda, Xaçmazda, İrəvanda, Naxçıvanda, Zəngəzurda, Qarabağda, Lənkəranda demək olar ki, bütün Azərbaycan ərazisində Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım törətmişlər. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qələbə çaldıqdan sonra (1917-ci il 2 noyabr) Bakıda və Bakının quberniyasında hakimiyyəti ələ keçirmiş Stepan Şaumyanın başçılığı altında erməni daşnaq bolşevik rejimi qabaqcadan hazırlıq görərək düşünülmüş və planlı şəkildə Azərbaycan xalqına qarşı kütləvi soyqırım cinayətləri həyata keçirmişlər. On minlərlə dinc silahsız türk-müsəlman əhali, Azərbaycan türkləri, ləzgilər, tatlar, talışlar, avarlar, kürdlər və digər xalqların nümayəndələri o cümlədən uşaqlar, qadınlar, qocalar etnik mənsubiyyətinə görə amansızcasına qətlə yetirilmişdir. Soyqırımın həyata keçirilməsinə bilavasitə Stepan Şaumyan başçılıq etmişdir (Rüstəmov, S.T. 2019:287–289).

Bakıda olduğu kimi Azərbaycanın digər bölgələrində də soyqırımlar məhz S.Şaumyanın şəxsi göstərişi ilə həyata keçirilmişdir. Məsələn Şamaxıda Azərbaycanlılara divan tutmuş Stepan Lalayan və Tateves Əmiryan bilavasitə Stepan Şaumyanın göstərişlərini həyata keçirmişlər.

Ermənilərin 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyası ərazisində azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı və Azərbaycanlıların yaşayış məntəqələrinin silah gücünə darmadağın edilməsi barədə arxiv və dövrü mətbuatda kifayət qədər materiallar öz əksini tapmışdır (Şərqi qəzeti. 2019, 9 noyabr.№13).

Rusiyada 1917-ci il fevral inqilabından sonra çar üsul idarəsi devrilmiş müvəqqəti hökumət yaranmışdır. 1917-ci ilin martın 9-da müvəqqəti hökumətin qərarı ilə Qafqaz canişinliyi buraxılmış və Cənubi Qafqaz Xüsusi komitəsi yaradılmışdır. Noyabrın 11-də Tiflisdə yığıncaq keçirilmiş və cənubi Qafqaz komissarlığı yaradılmışdır. Komissarlığın müsəlman fraksiyası təşkil edilmişdir. Noyabrın 17-də Cənubi Qafqaz komissarlığı milli əlamətlərinə görə yerli özünü idarə orqanları «Zemstvolar» yaradılması haqqında dekret qəbul etmiş və İrəvan quberniyası mübahisəli ərazilər siyahısına daxil edilmişdir. Erməni və onların havadarlarının birinci dünya müharibəsi dövründə Şərqi Anadolu müstəqil erməni dövləti yaratmaq niyyəti baş tutmamasından və Rusiya 1917-ci il oktyabr çevrilişi nəticəsində rus

qoşunlarının Türkiyə torpaqlarından geri çəkilməsindən sonra İrəvan quberniyası ərazisində erməni dövləti yaratmaq ideyası gündəmə gəlmişdir (Əliyev, N. 2009:203).

İrəvan quberniyasında Azərbaycanlılara qarşı erməni silahlı dəstələrinin törətdikləri kütləvi qırğınların ilk mərhələsi 1917-ci ilin sonu 1918-ci ilin əvvəllərini əhatə edir. 1918-ci il fevralın 12-də Türk ordusu ermənilərin Şərqi Anadoluda törətdikləri qırğınlara dözməyərək əks hücumə keçmişdir. Qafqaz cəbhələrində Türkiyəyə qarşı vuruşan erməni əsgər və zabitləri əllərində silah Cənubi Qafqaza çəkildilər. Birinci Dünya müharibəsi dövründə ermənilər İrəvanı qərbi ermənistan adlandırırdı və Şərqi Anadolu ərazisindən 260-min erməni Cənubi Qafqaza gəlmiş və İrəvan Quberniyasına sığınmışlar. Petroqraddan gələn nümayəndələr erməni əsgərlərini digər cəbhələrdən geri çağırır Qafqaz Cəbhəsinə göndərilməsini təmin etdilər. 35 min erməni geri çağırıldı. Qafqaz diviziyasının sabiq komandanı Tovmas Nazarbekyanın komandanlığı altında erməni korpusu formalaşdırıldı. Korpusun komissarı D.Kananyan təyin edilmişdir. Bu zaman Cənubi Qafqazda 3 diviziya təşkil edildi. 1-ci diviziyanın rəhbəri Mixail Aresor təyin olunmuşdur. 2-ci diviziyanın rəhbəri Mövses Silkov təyin olunmuşdur. 3-cü diviziya Türkiyədən gəlmiş ermənilərdən təşkil edilmiş və rəhbəri də general Andronik Ozanyan idi. Bu diviziyalar qərbi Azərbaycanda, Vanda və Naxçıvanda soyqırımlar törətmişlər və qərbi Azərbaycanda törətdikləri qətləmlərə görə Azərbaycan, Şərqi Anadolunun türk-müsəlman əhalisini məhv edən Androniki Şaumyan xalq qəhrəmanı adlandırmışdır (Alişov, V. 2017:12).

Şaumyan dənizdən dənizə erməni dövləti yaratmaq məqsədilə Azərbaycanın Şimal bölgələrinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Ona görə də erməni qatillərindən təşkil edilmiş terrorist qüvvələrinin bir hissəsini S.Lalayanın rəhbərliyi ilə Şamaxı bölgəsinə göndərdi. Quba bölgəsinə isə Hamazaps göndərmişdir. Bilavasitə Hamazaps Qubada soyqırımı Şaumyanın göstərişi ilə həyata keçirmişdir. Çünki terrorçu və millətçi təşkilatçıların ən ekstrimist radikal üzvləri Ş.Şaumyanın ətrafında birləşmişlər. Soyqırımı həyata keçirənlərdən biri ən qəddar terrorçu qatillərdən biri Tatevas Əmiryan olmuşdur. Hətta Şaumyan və daşnaksütun partiyası Osmanlı Sultanı II-ci Əbdülməmidə sui-qəsd təşkil etməyi də məhz T.Əmiryana etibar etmişlər (Alişov, V. 2017:12).

T.Əmiryan ilə Lalayanı Şamaxıda 7 min soydaşımızı qətlə yetirmişlər. Bunlardan 1653 nəfər qadın, 965-i körpə uşaq olub. Qubada qətlə hətta keçirən Hamazaps Sırvanşyan qəddarlığı ilə seçilmişdir. O, ilk əvvəl Türkiyənin Van bölgəsində terrorçu təcrübəsi toplamışdır və 1905-ci ildə öz fəaliyyət mərkəzini Qarabağa köçürmüşdür. O, Qarabağda misli görünməmiş qətlər törətmişdir. Onun Qarabağdakı dinc Azərbaycanlılara qarşı törətdiyi vəhşiliklərə görə daşnaksütun partiyası ona general rütbəsi verilmişdir.

Quba soyqırımında Hamazapsa B.Bolşevik Qafqaz ordusunun Hərbi İnqilab komitəsinin sədri Qriqori Korqonori da silah sürsatla kömək etmişdir (Məlikməmmədov, A. 2019:15).

Azərbaycan xalqına qarşı soyqırım cinayətinin başında duran S.Şaumyanın ən yaxın silahdaşlarından biri də Anastas Mikoyan olmuşdur. O, soyqırımda iştirak edən hərbi birləşmənin briqada komissarı olmuşdur. 1918-ci ildə Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımın həyata keçirilməsinə S.Şaumyanla birlikdə rəhbərlik edənlərdən biri də Prakofiy Çaparidze olmuşdur. O, 1917-ci ilin dekabrından 1918-ci ilin aprelində Şaumyanın müavini və Bakı Soveti icrayə komitəsinin sədri olmuşdur. Quba qəzasında baş vermiş hadisələr sözün əsl mənasında soyqırım idi. Şamaxı, Bakı, Kürdəmirdə soyqırım yalnız milliyyətçə Azərbaycanlı olan əhaliyə qarşı yönəlmişdirsə, Quba qəzasında etnik düşmənçilik Azərbaycanlılarla yanaşı həm də digər millətlərə, ləzgilərə, ləzgidilli xalqlar olan qızlara buduqlara çeklərə və bütün tat əhalisinə qarşı yönəlmişdir. Erməni daşnaqları 1918-ci ildə on minlərlə müsəlman əhalisini qətlə yetirdikdən sonra bütün dünyaya telegramlar göndərərək bildirirdilər ki, guya ermənilər müsəlmanlar tərəfindən daim sıxışdırılır.

Erməni cəlladları soydaşlarımızın qətləri ilə kifayətlənməyib tarixi abidələrimizi də məhv edib dağıtmışlar. Müsəlmanların dini hissiyatına toxunaraq məscidlərimizə od vurub yandırmışlar. Erməni daşnaqları təkcə Quba, Qusar və Xaçmaz rayonu ərazisində 20-dən çox məscidi od vurub yandırmışlar.

Dini ocaqlarla yanaşı daşnaqlar dinə, şərq tarixinə və ədəbiyyatına aid minlərlə qiymətli kitabları da məhv edib yandırmışlar. Ermənilərin özbaşnalığına dözməyən şimal bölgəsinin əhalisi Hatəm ağa və Möhübəli əfəndənin başçılığı ilə müdafiə qrupu yaratdılar və Qubanın Qanlı dərə hissəsində 1918-ci il 15 mayda Hamazapsın terrorçu birləşmələrini məğlub etdilər və Qubadan qovdular.

Bundan sonra erməni vandalları Osmanlıların qisasını Cənubi Qafqazda yaşayan Azərbaycanlılardan almaq məqsədilə soyqırma başladılar.

4. ARAŞDIRMANIN METODOLOGİYASI

Bu araşdırma Osmanlı İmperiyasında və Azərbaycanda ermənilərin törətdiyi soyqırımların tarixi səbəblərini müəyyən etmək, beynəlxalq güclərin rolunu araşdırmaq və o dövrdə baş verən hadisələri obyektiv qiymətləndirmək məqsədilə aparılıb. Tədqiqat metodologiyası tarixşünaslığa klassik və müasir yanaşmalardan istifadə edir və aşağıdakı metod və prinsipləri özündə birləşdirir:

- **Tarixi-Analitik Üsul:** Osmanlı İmperiyasında və Azərbaycanda baş verən hadisələr dövrün siyasi, ictimai və hərbi kontekstində araşdırılıb. Bu üsul erməni təbliğatını, “Böyük Ermənistan” anlayışını, xarici dövlətlərin müdaxiləsini araşdırırdı.
- **Sənədlərin və Arxiv Materiallarının Təhlili:** Tədqiqat üçün arxiv mənbələrindən, dövrü nəşrlərdən, dövlət və şəxsi yazışmalardan istifadə edilmişdir. Bu yanaşma hadisələrin obyektiv araşdırılmasını təmin edir.
- **Müqayisəli-Tarixi Metod:** Osmanlı İmperiyasında və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində baş verən soyqırımların mahiyyəti, səbəbləri və nəticələri müqayisəli şəkildə araşdırılmış, qırğınlar tarixi kontekstdə qiymətləndirilmişdir.
- **Tənqidi-Analitik Prinsip:** Erməni iddiaları və saxtalaşdırılmış tarixi məlumatlar elmi tənqiddə məruz qalmış, mötəbər faktlarla müqayisə əsaslı nəticələr çıxarmağa imkan vermişdir.
- **Fənlərarası Yanaşma:** Hadisələrin siyasi, hərbi və sosial aspektlərinə diqqət yetirildi. Tarixi hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən etmək üçün beynəlxalq münasibətlər, demoqrafik proseslər və dini təbliğat birgə təhlil edilib.

5. NƏTİCƏ

Osmanlı imperiyasının son dövrlərində və Azərbaycan ərazisində baş verən hadisələr göstərir ki, erməni millətçiliyi və "Böyük Ermənistan" iddiaları təkcə bir etnosun siyasi ideyası deyil, eyni zamanda Qərb dövlətlərinin imperiya daxilindəki geosiyasi maraqlarının bir vasitəsi olmuşdur. XIX əsrin sonlarından başlayaraq erməni təşkilatlarının həyata keçirdiyi təxribatlar, terror aktları və yerli müsəlman əhalisinə qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlar, bu məqsədin nə dərəcədə sistemli və məqsədyönlü olduğunu sübut edir. Tarixi faktlar göstərir ki, ermənilərin Osmanlı və Azərbaycan torpaqlarında törətdikləri vəhşiliklər, məhz həmin dövrdə aparılan ideoloji təbliğatın və xarici siyasi dəstəyin nəticəsi idi.

1915-ci il hadisələrinin dünya ictimaiyyətinə "soyqırımı" kimi təqdim olunması isə tarixi təhrifin və siyasi manipulyasiyanın bariz nümunəsidir. Əslində isə, həmin dövrdə Osmanlı hökumətinin ermənilərə qarşı həyata keçirdiyi köç siyasəti, dövlətin hərbi-strateji təhlükəsizliyini qorumaq məqsədi daşıyırdı və bölgədə erməni silahlı dəstələrinin törətdiyi qırğınlara qarşı zəruri cavab idi. Bununla belə, beynəlxalq arenada bu hadisələrin məqsədli şəkildə kontekstdən çıxarılması, Türkiyə və Azərbaycanın haqlı mövqeyinə qarşı

informasiya təzyiqinin davam etdiyini göstərir. Bu baxımdan, ermənilərin XIX-XX əsrlərdə Osmanlı və Azərbaycan torpaqlarında törətdikləri soyqırımı və qırğınların tarixi həqiqətlərə əsaslanan şəkildə araşdırılması və bu məlumatların beynəlxalq ictimaiyyətə düzgün çatdırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tarixi təhriflərin qarşısını almaq və ədalətli beynəlxalq yaddaş formalaşdırmaq üçün bu cür elmi araşdırmalar vacibdir. Bu tədqiqat həm də göstərir ki, tarixin siyasi məqsədlərlə saxtalaşdırılması təkcə keçmiş deyil, bu günkü beynəlxalq münasibətləri də mənfi təsirə məruz qoyur və regional sabitliyə təhdid yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan qəzeti. (1918, 25 sentyabr). №4.
2. Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il soyqırımı. (2016). Bakı: Nəşriyyat. s. 4–13.
3. Azərbaycan qəzeti. (2014, 3 may). №6.
4. Alishov, V. (2017). *Quba qəzasında Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımı*. Bakı: Nəşriyyat. s. 12.
5. Əliyev, N. (2009). *1917-1918-ci illərdə Azərbaycanda türk müsəlman soyqırımları: İlk mənbələrdə*. Bakı: Nurlan. s. 203.
6. Məlikməmmədov, A. (2019). *Qanlı dərdə soyqırımı 1918-ci il: Quba faciəsi*. Bakı: Nəşriyyat. s. 15, 41, 112.
7. Mustafazadə, T. (2015). *Avropa diplomatiyasında “erməni məsələsi” və ya Türkiyəni bölüşdürmək planı*. Bakı: Nəşriyyat. s. 352.
8. Rüstəmov, S. T. (2019). *31 mart tariximizin faciəli səhifəsi*. Bakı: Nəşriyyat. s. 287–289.
9. Şərq qəzeti. (2019, 9 noyabr). №13.
10. Seyidov, S. R., & Uslu, R. (2002). *Osmanlı imperiyasında milli münasibətlər, erməni məsələsi (XIX əsrin II yarısı – XX əsrin 1-ci rübü)*. Bakı: Nəşriyyat. s. 78.

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

☎ +994 50 891 01 70 ✉ Samir.gumbatov.1987@mail.ru 🌐 www.inds-center.com

E.ə. I -Eranın I Əsrlərində Atropatenanın Xarici Əlaqələrində Zəngəzur Ərazisinin Rolu

Yasin ALMƏMMƏDOV³⁴

Xülasə

Məqalə Atropatenanın e.ə I əsr - eramızın I əsrində iqtisadi və siyasi əlaqələrində Zəngəzur bölgəsinin oynadığı rola həsr olunmuşdur. Göstərilən dövrdə Zəngəzur bölgəsi siyasi-iqisadi və geosiyasi baxımdan Qafqaz, Kiçik Asiya, Cənubi Azərbaycan və indiki İraq bölgəsini birləşdirən kommunikasiya xəttlərinin üzərində yerləşirdi. Qədim mənbələrdə Zəngəzur bölgəsi əvvəlcə Sisakan, daha sonra isə Sünik adı ilə xatırlanır. Sisakan ərazisi əslində Albaniyaya tabe olmasına baxmayaraq Albaniya, Atropatena və Parfiya dövlətlərinin sərhədlərində yerləşmişdir. Göstərilən amil də bölgənin geosiyasi əhəmiyyətini dəfələrlə artırmış olur. Məqalədə müxtəlif mənbələrdə olan məlumatların müqayisəli təhlilinə, onlarda olan məlumatların tənqidi analizinin aparılmasına çalışılmışdır. Bölgənin qədim tarixi haqqında mənbə məlumatlarının az olması, Atropatena haqqında tədqiqatların da kifayət olmamasına gətirib çıxarmışdır. Buna görə də mənbələrdə, araşdırmalarda olan hər bir kiçik detala aydınlıq gətirmək, eyni zamanda onları müqayisəli şəkildə təhlil etmək lazım gəlmişdir. Beləliklə, məqalədə əsas məqsəd

³⁴ Doktorant, AMEA-nın Abbasqulu ağa Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu, AMEA Gəncə Bölməsi Diyarşünaslıq İnstitutu Tarix şöbəsinin kiçik elmi işçisi, ORCID: 0009-0002-1204-7255, almmmdovyasın@gmail.com

e.ə I əsr-əranın I əsrlərində Atropatenanın həm siyasi həm də iqtisadi əlaqələrində Zəngəzur bölgəsinin rolunun göstərilməsi, eyni zamanda qaynaqların əsasında Zəngəzur bölgəsinin rolunu və geosiyasi əhəmiyyətini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Açar Sözlər: Atropatena, Roma, Parfiya, Zəngəzur, Sünik, Albaniya.

On the Role of the Zangezur Territory in the Foreign Relations of Atropatena in the 1st Century BC - 1st Century AD

Abstract

The article is dedicated to the role of the Zangezur region in the economic and political relations of Atropatene during the 1st century BC – 1st century AD. In the indicated period, the Zangezur region was located on the communication routes that connected the Caucasus, Asia Minor, Southern Azerbaijan, and the present-day territory of Iraq from both political-economic and geopolitical perspectives. In ancient sources, the Zangezur region was first mentioned as Sisakan and later as Syunik. Although the territory of Sisakan formally belonged to Albania, it was situated on the borders of Albania, Atropatene, and the Parthian state. This factor significantly increased the geopolitical importance of the region. The article attempts to conduct a comparative analysis of information found in various sources, as well as a critical evaluation of the data they contain. The scarcity of source material concerning the ancient history of the region, along with the insufficient research on Atropatene, has complicated the subject further. Therefore, it has been necessary to clarify every small detail found in sources and studies, while also analyzing them comparatively. Thus, the main purpose of the article is to demonstrate the role of the Zangezur region in both the political and economic relations of Atropatene during the 1st century BC – 1st century AD, and at the same time, to determine the role and geopolitical significance of the Zangezur region on the basis of primary sources.

Keywords: Atropatena, Rome, Parthia, Zangezur, Syunik, Albania.

1. GİRİŞ

Atropatenanın xarici əlaqələri Azərbaycan tarixşünaslığında ən az öyrənilən məsələlərdən biridir. Bunun da obyektiv və subyektiv səbəbləri vardır. Obyektiv səbəblərdən biri Atropatenanın tarixinə aid olan mənbələrin xüsusilə də eranın I-III əsrlərinə olan mənbələrin azlığı, bəzi hallarda isə yox dərəcəsində olmasıdır. İkinci səbəbi isə adətən Qafqaz Albaniyasının tarixinə diqqət ayrıldığı üçün Atropatenanın tarixinin öyrənilməsinin bir növ arxa plana keçirilməsidir. Üçüncü amil isə sırf subyektiv xarakter daşımaqdadır. Bu da İran hakimiyyət orqanları tərəfindən Atropatenanın tarixinin öyrənilməsinə qısqançlıqla yanaşılmasıdır.

Atropatena tarixində araşdırılmalı olan baza məsələlərdən biri də Atropatenanın xarici ölkələrlə iqtisadi və siyasi münasibətləri, xüsusilə də bu münasibətlərdə Zəngəzur bölgəsinin rolu məsələsidir. Zəngəzur bölgəsinin Atropatenanın xarici əlaqələrində hansı rolu oynadığı barəsində də mənbələrin məlumatları da epizodik xarakter daşımaqdadır. Bu da öz növbəsində qədim dövrlərdə Zəngəzur bölgəsinin mövcud siyasi, iqtisadi vəziyyətinin tədqiq edilməsini daha da aktuallaşdırır. Bu araşdırmanın da məqsədi məhz qədim Azərbaycan dövləti olan Atropatenanın xarici əlaqələrində Zəngəzur bölgəsinin geosiyasi və iqtisadi rolunu ortaya qoymaqdır.

2. ZƏNGƏZUR BÖLGƏSİNİN TARİXİ COĞRAFIYASINA BİR NƏZƏR

Mənbələrdə Zəngəzurun adının ilk dəfə nə zaman çəkilməsi haqqında tarixçilərin fikirləri bir-birinə ziddir. Lakin onların hamısının yekdil olduğu bir fikir var ki, erkən mənbələrdə Zəngəzur bölgəsinin adı ilk olaraq Sisakan formasında çəkilməmişdir (Musa Urud, 2016). Eranın VII əsrindən sonra isə Sisakan adı ilə birgə bəzi mənbələrdə Zəngəzur bölgəsi Sünik deyə anılmışdır. Lakin Sisakan adının ilk dəfə nə zaman çəkilməsi haqqında da tarixçilərin fikirləri müxtəlifdir. Başqa dilli mənbələrdə Sisakanın adı Sünik, Syuni, Sisəcan, Sevineti və başqa formalarda çəkilməmişdir. Erməni tarixçiləri fəal şəkildə Sisakanın köklü erməni-hay ərazisi olduğunu bildirsələr də, əslində bütün mənbələrdə Sisakan əhalsinin qədim

dövlərlərdən bəri qeyri-erməni dillərində danışdıqlarını demək olar ki, bütün mənbələr təsdiq edir (Vəlixanlı N, 2021).

Belə ki, bəzi tarixçilərin fikirlərinə görə Sisakan bölgəsinin adı ilk e.ə I əsrdə, Strabonun “Coğrafiya” əsərində çəkilmişdir (Наджафова И. М., 2008). Lakin bəzilərinin fikrincə isə Sisakan bölgəsinin adı VI əsrdə Suriya tarixçisi Zaxari Ritor tərəfindən çəkilmişdir. Hətta müəllif Sisakanı yarım müstəqil idarəçiliyə malik olan bir bölgə kimi də təsvir etmişdir. Zaxari Ritorun fikrincə Sisakan cənubdan Atropatena ərazisi ilə qonşu olmuşdur (Musa Urud, 2016). Sonradan bu ərazilər tarixdə Sünik olaraq adlandırılmışdır. Zəngəzur ərazisi indiki dövrdə Azərbaycanı Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə bağlayan yeganə yaxın ərazi olmaqla yanaşı, eyni zamanda Qafqazın mühüm ticarət yollarından da biridir. Eyni zamanda Zəngəzur ərazisi indiki Ermənistanın İranla demək olar ki, yeganə həmsərhəd zonasıdır. Qədim dövrdə isə Sisakan və yaxud Sünik Atropatənani ticarət, iqtisadi əlaqələrlə Qafqazın başqa dövlətləri ilə bağlayan mühüm ticarət yolu, eyni zamanda mühüm geostrateji məkan idi. Təbii ki, E.ə I -əranın I əsrlərində həm Atropatena, həm də Qafqaz ərazisində baş verən geosiyasi proseslərin də mərkəzində olmalı idi. Sisakan (Sünik) haqqında məlumat verən mənbələr də bu ərazinin Azərbaycan dövləti olan Qafqaz Albaniyasının tərkib hissəsi olduğunu sübut etməkdədir. Bunu hətta Albaniyanın mifik banisi Aranın mənşəyi haqqında Moisey Kalankatlının məlumatları da təsdiq edir. O, Aranı türklərin ulu babası sayılan Yafəsin oğlu Sisakın nəslindən hesab edir (Vəlixanlı N, 2021).

Sisakan əhalisinin türk olması fikrinin daha bir sübutunu tədqiqatçı Elşad Əlilinin tədqiqatlarında öz əksini tapmışdır. Onun fikrincə Sisakan qədim pəhləvi dilində “Üç sak” mənasını verir (Алили, Э, 2012). Hazırda Zəngəzur bölgəsi inzibati - coğrafi cəhətdən –1. Megri rayonu 2. Sisyan rayonu 3. Qafan rayonu 4. Qubadlı rayonu 5. Laçın rayonu 6. Gorus rayonu 7. Zəngilan rayonuna bölünür. Bölgə cənubdan İran İslam Respublikası, şimaldan indiki Ermənistan Respublikası, qərbdən Naxçıvan Muxtar Respublikası, şərqdən isə Azərbaycan Respublikasının əsas ərazisi ilə həmsərhəddir ki, bu da onu regionun mühüm strateji əhəmiyyət daşıyan bölgələrindən birinə çevirir.

3. E.Ə I -ERANIN I ƏSRİNDƏ ATROPATENANIN XARİCİ ƏLAQƏLƏRİNDƏ ZƏNGƏZUR BÖLGƏSİ

E.ə. I əsrdə Atropatenanın xarici siyasi əlaqələrində mühüm dəyişikliklər baş verir. Belə ki, Atropatena cənub-şərqdən Yaxın Şərqin ən böyük imperiyası olan Parfiyanın, qərbdən isə dövrün böyük imperiyası olan Romanın artan siyasi təzyiqləri ilə üzləşir. Bundan başqa Atropatena ərazisi Alan tayfalarının da hücumlarına məruz qalır. Alanların basqınları isə adətən iki tərəfdən –Dəryal keçidi vasitəsilə şimaldan, bir də Dərbənd keçidi vasitəsilə baş verirdi. Ümumiyyətlə, alanların Albaniya və Atropatena üzərinə hücumlarının istiqaməti məsələsində tarixçilərin fikirləri müxtəlifdir..

Bəhs edilən dövrdə Atropatenanın coğrafi sərhədləri haqqında Strabonun məlumatları daha maraqlıdır. Belə ki, Strabon Atropatenanın sərhədləri haqqında məlumat verərkən onun indiki Ermənistanla sərhədlərinin Araz çayı ilə bir birindən ayırır. Bundan başqa Strabonun məlumatlarında Atropatena (Kiçik Midiya) Böyük Midiyadan qərbə yerləşməkdədir (Наджафова И. М., 2008). Müasir tarixçilər tərəfindən Böyük Midiyanın indiki İran İslam Respublikasının cənub şərq ərazilərində qərarlaşdırdıqlarını nəzərə alsaq, Atropatenanın müasir Cənubi Azərbaycan indiki Azərbaycan və Ermənistan Respublikalarının bəzi hissələrini əhatə etdiyini söyləmək mümkündür (Mehrddad Ghodrat-Dizaji, 2010).

Strabonun məlumatlarına görə Atropatenanın şimal-qərb ərazilərində Matiena bölgəsi yerləşirdi ki, onun da ərazisində Mantiana yaxud Kapauta gölü yerləşirdi. Müasir dövrdə tarixçilər əksəriyyət etibarilə bu gölü Urmiya gölü ilə eyniləşdirirlər (Наджафова И. М., 2008). Strabon Atropatenanın Matiena və Armeniya ilə sərhədləri haqqında aşağıdakıları yazır: “Armeniya və Matieanadan şərqdə, Böyük Midiyadan qərbdə yerləşən ölkə cənubdan Hirkan dənizinin sularına yaxınlaşır. Midiyada Kapauta gölü vardır ki, burada küllü miqdarda duzun kristallaşması və çökməsi prosesi gedir. Atropatenalılardan güclü qonşuları Parfiya və Armeniya vardır ki, tez tez onların ölkəsinə basqınlar edirlər. Lakin, Atropatena əhalisi onlarla mübarizəyə qalxır və alınan torpaqlarını geri qaytarırlar. Məsələn, ermənilərin Roma asılılığına düşməsindən yararlanan atropatenalılar onlardan Simbaka ərazisini geri aldılar” (Клим Давыдов, 2020).

Atropatenanın sərhədləri məsələsinə Sasani dövrünə aid olan mənbələr qismən aydınlıq gətirmişlər. Doğrudur, Sasani dövrünə aid olan mənbələr Atropatenanın şimal sərhədləri məsələsində yekdil məlumat verməsələr də, onların diqqətlə araşdırılması Atropatenanın ərazisini birmənalı şəkildə Sasani imperiyasının şimal qərb hüdudlarında yerləşdirməyə imkan verir ki, bu Atropatena torpaqlarının Zəngəzur bölgəsi ilə həmsərhəd olduğunu göstərir. Sasani mənbələrinin verdikləri məlumatların ziddiyyətli olmasının səbəbi isə məlumatların Atropatenanın Sasanilərin tərkibində müəyyən inzibati bölgəyə aid olması ilə bağlıdır (Mehrdad Ghodrat-Dizaji, 2010)

E.ə. I əsrdən başlayaraq Atropatena Roma və Parfiya arasında siyasi qarşıdurmanın mərkəzlərindən birinə çevrilir. Eyni zamanda Atropatenadan qərbdə yerləşən Armeniya -Arşakiləri ilə də gərgin siyasi münasibətlər dövrünə qədəm qoyur. Hazırkı Zəngəzur bölgəsinin Atropatenanın şimal sərhədlərində mühüm bir yeri tutmasını nəzərə alsaq, aydındır ki, Atropatenada baş verən istənilən siyasi proseslər həm də bu bölgənin də ərazisini əhatə etmiş olurdu.

E.ə. I əsrdən başlayaraq Atropatena güclü şəkildə Parfiya təsirinə məruz qalmağa başladı. Bunun da səbəbi həm hər iki dövlətin eyni dini meyarlara malik olması (hər iki dövlət Zərdüştü dini təsir dairəsindən idi), həm də Parfiyanın Atropatena ilə qonşuluğu idi. Əslində Atropatena hökmdarları da bacarıdıqları qədər Parfiya ilə münasibətlərinin pozulmamasına çalışırdılar. Atropatenanın kəskin Parfiya təsirinə məruz qaldığını eyni zamanda arxeoloji qazıntılar da sübut edir. Bunlardan biri də tarixçilərin Atropatena şəhəri Fanaaspa ilə eyniləşdirdikləri müasir dövrdə Qale-ye Zohək adlandırılan arxeoloji kompleksdir. Parfiyanın Atropatena və Albaniyada siyasi və iqtisadi təsirini Albaniya, o cümlədən indiki Zəngəzur bölgəsindən aşkar edilən Parfiya sikkələri, Parfiya zoomorf üslununa uyğun olan tapıntılar da sübut etməkdədir (Алиев И. Г., 1989).

E.ə. 95- ci ildə II Mitridat Parfiya qoşunlarının köməyi ilə Armeniya taxtına Tıqranı otuzdurur. Təşəkkür rəmzi olaraq isə o, Parfiyaya 70 əyaləti güzəştə gedir ki, bunlara Atropatenanın bəzi torpaqları da aid idi. Burada Atropatenanın siyasi vəziyyəti barəsində tarixçilərin fikirləri fərqlidir. Bir sıra tarixçilərin fikrinə görə Atropatena Parfiya ilə müttəfiq münasibətlərdə olmuşdur və göstərilən faktın özü, hadisəyə bu zəmindən baxdıqda şişirdilmiş olur. Başqalarına görə isə Atropatenada

yerli sülalə hakimiyyətdə olsa da Parfiyadan asılı halda olmuşdur. Atropatena çarı Mitridat isə bu dövrdə Tiqrانla qohum olmuş, onun bütün hərbi yürüşlərində iştirak etmişdi. Bu baxımdan Tiqrان Parfiyaya müəyyən ərazilər güzəştə gedə bilərdi (Клим Давыдов, 2020). Lakin Atropatenalılar onlardan Roma tərəfindən alınan Sofena ərazisini hücum edib, özlərinə qaytarmışdılar.

Parfiyanın dəstəyindən istifadə edən Tiqranın güclənməsi Romanın bölgəyə siyasi müdaxilə etməsinə səbəb oldu. E.ə 69-cu ildə Roma sərkərdəsi Lukullun bölgəyə böyük yürüşü baş verdi. Mənbə Lukulla qarşı çıxan Tiqranın ordusunda atropatenlərin, albanların da toplandığı xəbərini verir (qeyd etmək lazımdır ki, mənbələrdə söhbət Armeniya çarlığından gedir ki, bununla hay dövləti anlayışları arasında da böyük fərqlər vardır). İlk vaxtlar Lukull Tiqrان və müttəfiqləri üzərində böyük qələbə qazansa da, qüvvələrini toplayan müttəfiqlər e.ə 68- ci ildə Arasani çayı yaxınlığında parlaq Lukull üzərində parlaq qələbə qazandılar. Arxasınca Atropatena orduları Kappadokiya ərazisini qarət etdilər.

E.ə. 66-cı ildə Lukullu əvəz edən Qney Pompey Şərq ölkələrinə yeni yürüşə başladı. Bu həm Parfiya və onun müttəfiqləri Armeniya, Atropatena qarşı, həm də Pont dövlətinə qarşı idi. Müharibə zamanı Pompey Armeniya ərazisindən keçərək Albaniya, oradan da Kolxida və İberiya ərazilərinə soxuldu. Armeniya ərazisinin indiki Türkiyənin cənub şərq ərazilərində yerləşdiyini nəzərə alsaq Pompeyin Albaniyaya gəlməsi, Albaniya ərazisi olan Sisakan yaxud indiki Zəngəzurdan keçməklə mümkün ola bilərdi. Bu zaman Atropatena hökmdarı, əslən Parfiya şahzadəsi olan Dara idi (Halgar Fenrison, 1994).

E.ə. 53- cü ildə Karra yaxınlığında dəhşətli məğubiyyətdən sonra Romanın revanş hərəkəti e.ə I əsrin 30- cu illərində Roma sərkərdəsi Antoninin Parfiya üzərində yeni hücumu ilə nəticələndi. Parfiya üzərindən bir neçə qələbə çalan Antoni e.ə 36-cı ildə Atropatenanın yay paytaxtı Fraaspanı mühasirəyə aldı (Алиев И. Г., 1989). Lakin həm şəhəri ala bilmədi, həm də burada çoxlu vaxt itirdi. Buna görə də Parfiya ilə atəşkəs imzalayaraq geri döndü. Belə hesab olunduğuna görə onun ordusu geriye Araz çayı boyunca uzanan ərazilərlə qayıtmışdı ki, buralarda əhali müharibələrdən qarət edilməmişdi (Алиев И. Г., 1989). Məlumatı Roma müəllifi Valley Paterkul da təsdiqləmişdi (Алиев И. Г., 1989). Verilən məlumatın

doğruluğu təsdiqlənsə müasir Zəngəzur bölgəsinin də Roma və Parfiya əlaqələrinin mərkəzində olması fikri öz təsdiqini tapmış olur.

Romada Oktavian Avqustun zamanında qısa müddətə də olsa Atropatena Romaya meyl etsə də, sonradan Atropatena öz siyasi taleyini məhz Parfiya ilə bağlamış oldu. Bu dövrdə yarım müstəqil Albaniya dövlətinin Parfiya Arşakilərinin təsiri altına düşdüyünü nəzərə alsaq həm Atropatena, həm də Albaniya vahid iqtisadi, siyasi və coğrafi məkanda birləşmiş olurdular. Bu isə hər iki ölkə arasında siyasi, ticarət, iqtisadi və mədəni əlaqələrin də inkişaf etməsinə səbəb olurdu.

Oktavian Avqustdan başlayaraq Roma ilə Atropatena və Albaniya arasındakı münasibətlər də daha çox diplomatiya və iqtisadi əlaqələr, bəzən də əməkdaşlıq səviyyəsinə qalxır. Bunu sübut edən amillərdən biri də Dağlıq Qarabağ, Bərdə və Mingəçevir ərazilərində arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən Parfiya hökmdarı IV Fraatin adından kəsilən, təxminən e.ə I əsrin 40-30- cu illərinə aid olan Parfiya sikkələridir. Maraqlı burasındadır ki, məhz onlarla bir yerdə reversində Oktavian Avqust, Qay Yuli Sezarın şəkilləri olan Roma sikkələri də aşkar edilmişdir (Расулова М.М., 2008). Bu göstərilən dövrdə Albaniya, Atropatena ilə həm Roma, həm də Parfiya arasında geniş iqtisadi əlaqələrin olduğunu nümayiş etdirir. Coğrafi cəhətdən məhz bu bölgələrin mərkəzində olan Zəngəzur ərazisindən belə geniş ticarət əlaqələrinin keçməsi də kəskin ehtimal edilən məsələlərdən olmalıdır. Arxeoloji qazıntılar Avqustun zərb etdiyi pulların hətta onun ölümündən sonra da, düz eranın III əsrinə qədər Atropatena və Albaniya ərazisində dövriyyədə istifadə edildiyi faktını da aşkara çıxarmışdır. Belə sikkələr Atropatenanın paytaxtı Qazaka şəhərinin yerində aparılan qazıntılarda, eyni zamanda Naxçıvan, Qəbələ şəhərləri ərazisində də aşkar edilmişdir (Мамедзаде Сельджан, 2020; Расулова М.М., 2008).

4. NƏTİCƏ

Yuxarıdakı faktlardan göründüyü kimi Atropatena dövləti e.ə I əsr—eranın I əsrində Yaxın Şərqi beynəlxalq münasibətlər zəncirində fəal mövqə tutmuş və geniş xarici siyasət xətti irəli sürmüşdür. Atropatena hökmdarlarının xarici siyasəti eyni zamanda uzaqgörən, hərtərəfli olmuş, ilk başlanğıcda dövlətin gələcək

iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələrinin də gözlənilməsi fonunda baş vermişdir. Azərbaycanın tarixi Zəngəzur (Sisakan-Sünik) bölgəsi də bu siyasi-iqtisadi əlaqələrin mərkəzində yer alaraq həm Atropatena, həm də Albaniyanın xarici əlaqələrində mühüm rol oynamışdır. Bu baxımdan gələcək Zəngəzur bölgəsinin qədim dövrlərdə Qafqazın, eləcə də Yaxın Şərqi iqtisadi-siyasi münasibətlər sistemində yerinin dərinlənəndən araşdırılmasına ehtiyac vardır və sevindirici haldır ki, bu istiqamətdə mühüm addımlar atılmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Musa Urud Zəngəzur. (2016). Uzaq Keçmişdən müasir dövrə qədər. Bakı. “Nurlar” Poliqrafiya-nəşriyyat mərkəzi. 480 s.
2. Vəlixanlı, N. (2021). Zəngəzur - ərəblərdən monqollaradək. Bakı: Təhsil, 264 səh
3. Mehrdad Ghodrat-Dizaji. (2010). Adurbadağan during the late Sasanian Period: a study in administrative geography. Urmia University. https://www.academia.edu/3291013/_%C4%80durb%C4%81dag%C4%81n_during_the_Late_Sasanian_Period_A_Study_in_Administrative_Geography_Iran_Journal_of_the_British_Institute_of_Persian_Studies_vol_48_2010_pp_69_80
4. Halgar Fenrirson. (1994). Помпей на Кавказе: Колхида, Иберия, Албания. «Вестник древней истории», № 1. <https://ancientrome.ru/publik/article.htm?a=1345938886>
5. Алиев, И. Г. (1989). Очерк истории Атропатены. Б.: Азернешр. 160 с.
6. Алили, Э. (2012). Древнее тюркское наследие: Саки Сисакана и Арана (3 часть). <https://www.rizvanhuseynov.com/2012/07/3.html>
7. Давыдов, Клим. (2020). Геополитическая история Азербайджана, исторического и нового. М. Издательство «Перо». 396 с.

8. Мамедзаде, Сельджан. (2020). Из ранней истории городов Атропатены. *Academic Journal of and İdea. Akademik tarih ve düşünce dergisi*. History <https://doi.org/10.46868/atdd.61>.
9. Наджафова, И. М. (2008). Страбон о Мидии- Атропатене. *AMEA Tarix İnstitutu Elmi Əsərləri*. Cild 23. Səh 3-14.
10. Расулова, М.М. (2008). Торгово-Экономические и культурные связи кавказской Албании с античным и эллинистическим миром: IV век до н.э. – III век н.э. Баку: «Мутарджим». -228 с.
11. Семенов, И.Г. (2011). Сведения Псевдо-Бардесана Эдесского о Кавказе: III - первая половина IV века. Махачкала. Алеф. Стр 111
12. Смышляев, А. Л. (2018). Латинская надпись из Азербайджана: проблемы и история интерпретации. *Вестник древней истории* 78/3, 581—610

1920-1991-Ci İllərdə Ermənistan–Azərbaycan Arasında Sərhəd Məsələləri

Aybəniz OSMANOVA³⁵

Xülasə

XX əsrin 20-ci illəri Cənubi Qafqaz respublikaları üçün mürəkkəb dövr kimi yadda qaldı. 1917-ci il oktyabr çevrilişi ilə Rusiyada hakimiyyəti zəbt edən bolşeviklər 1920-ci ilin aprelində Azərbaycan Cümhuriyyətini, həmin ilin noyabrında isə Cənubi Qafqazın digər respublikası olan Ermənistanı, 1921-ci ilin əvvəlində isən Gürcüstanı işğal edərək sovetləşdirdilər. Bundan sonra, Cənubi Qafqaz Respublikalarının tarixi taleyində olduqca mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövr başladı. Hələ çar Rusiyası dövründə Cənubi Qafqaza, xüsusilə Azərbaycan torpaqlarına köçürülüb yerləşdirilmiş ermənilər SSRİ rəhbərliyinin imperiya maraqlarını davam etdirməyə başladılar. Mərkəzin xeyir-duasını alan qonşu Ermənistan Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan və digər bölgələrə ərazi iddiaları ilə çıxış etməyə başladı. Ərazi uğrunda mübahisələr qısa zamanda iki dövlət arasında siyasi müstəvidə də qarşıdurmalara gətirib çıxardı. Bütün bunlar məqalədə təhlil olunur, tarixi ədəbiyyat əsasında araşdırılır.

Açar Sözlər: Azərbaycan, Ermənistan, Ərazi, Sərhəd, Mübahisə, Qarabağ, Naxçıvan.

³⁵ Arş. Gör., AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutu, ORCID: 0000-0002-9030-0618, Skazka-alin@mail.ru

Border Issues Between Armenia and Azerbaijan in 1920-1991

Abstract

The 1920s were remembered as a difficult period for the republics of the South Caucasus. The Bolsheviks, who seized power in Russia with the October Revolution of 1917, occupied the Republic of Azerbaijan in April 1920, the other republic of the South Caucasus, Armenia, in November of the same year, and Georgia in early 1921, and sovietized it. After that, a very complex and contradictory period began in the historical fate of the Republics of the South Caucasus. Armenians, who had been resettled in the South Caucasus, especially in the lands of Azerbaijan, during the reign of Tsarist Russia, began to pursue the imperial interests of the USSR leadership. Neighboring Armenia, which received the blessing of the center, began to make territorial claims to Karabakh, Zangezur, Nakhchivan and other regions. Disputes over territory soon led to political conflicts between the two states. All this is analyzed in the article and investigated on the basis of historical literature.

Keywords: Azerbaijan, Armenia, Territory, Border, Dispute, Karabakh, Nakhchivan.

1. GİRİŞ

XX əsrin 20-ci illəri Cənubi Qafqaz respublikaları üçün mürəkkəb dövr kimi yadda qaldı. 1917-ci il oktyabr çevrilişi ilə Rusiyada hakimiyyəti zəbt edən bolşeviklər 1920-ci ilin aprelində Azərbaycan Cümhuriyyətini, həmin ilin noyabrında isə Cənubi Qafqazın digər respublikası olan Ermənistanı, 1921-ci ilin əvvəlində isən Gürcüstanı işğal edərək sovetləşdirdilər. Bundan sonra, Cənubi Qafqaz Respublikalarının tarixi taleyində olduqca mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövr başladı. Hələ çar Rusiyası dövründə Cənubi Qafqaza, xüsusilə Azərbaycan torpaqlarına köçürülüb yerləşdirilmiş ermənilər SSRİ rəhbərliyinin imperiya maraqlarını davam etdirməyə başladılar. Mərkəzin xeyir-duasını alan qonşu

Ermənistan Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan və digər bölgələrə ərazi iddiaları ilə çıxış etməyə başladı. Ərazi uğrunda mübahisələr qısa zamanda iki dövlət arasında siyasi müstəvidə də qarşıdurmalara gətirib çıxardı. Bütün bunlar məqalədə təhlil olunur, tarixi ədəbiyyat əsasında araşdırılır.

2. 1920–1922-Cİ İLLƏRDƏ ERMƏNİSTAN SSR-NİN AZƏRBAYCAN SSR-YƏ QARŞI ƏRAZI İDDİALARI

1920-ci ilin aprelində Azərbaycanın, həmin ilin dekabrında isə Ermənistanın sovetləşdirilməsi ilə bölgə formal olaraq Moskvanın nəzarəti altına keçdi. Lakin bu, Ermənistan və Azərbaycan arasında mövcud olan sərhəd mübahisələrini aradan qaldırmadı. Əksinə, yeni hakimiyyət orqanları-Zaqafqaziya Fövqəladə Komissiyası və Rusiya Kommunist Partiyası (bolşeviklər) Mərkəzi Komitəsinin Qafqaz Bürosu bu məsələlərin həllində aparıcı rol oynamağa başladılar.

Ən böyük mübahisə Qarabağ və Zəngəzur bölgələri üzərində idi. Ermənistan tərəfi Zəngəzurun tam şəkildə öz ərazisinə birləşdirilməsinə çalışırdı. 1921-ci ilin dekabrında qəbul edilən qərarla Zəngəzurun böyük hissəsi Ermənistan SSR-in tərkibinə qatıldı. Bu addım nəticəsində Azərbaycan ərazisi coğrafi baxımdan parçalanmış, Naxçıvan ilə əsas torpaq arasındakı əlaqə kəsilmişdir.³⁶

Eyni zamanda, Naxçıvan məsələsi də beynəlxalq xarakter daşıyırdı. 1921-ci ilin martında bağlanan Moskva müqaviləsi və həmin ilin oktyabrında imzalanan Qars müqaviləsi nəticəsində Naxçıvan Azərbaycan SSR-in tərkibində muxtar qurum kimi saxlanıldı. Bu qərar həm Türkiyənin, həm də Sovet Rusiyasının siyasi maraqları ilə bağlı idi. Beləliklə, Ermənistanın Naxçıvan üzərində iddiaları rədd olundu.³⁷

Qarabağ məsələsində isə daha mürəkkəb vəziyyət yaranmışdı. Ermənistan bu bölgənin də öz ərazisinə birləşdirilməsini tələb edirdi. Lakin 1921-ci il iyulun 5-də Qafqaz Bürosunun qərarı ilə Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in tərkibində

³⁶ Нифталиев И. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян. Баку: Тахсил, 2009, с. 20-21.

³⁷ Нифталиев И. Азербайджанская ССР, с. 27.

muxtar vilayət kimi saxlanıldı. Bu qərar Ermənistan rəhbərliyinin narazılığına səbəb olsa da, Moskva üçün regionda siyasi balansı qorumaq baxımından vacib idi.

3. 1923–1930-CU İLLƏRDƏ SƏRHƏD MƏSƏLƏLƏRİ VƏ SSRİ-NİN SİYASƏTİ

1923-cü ildən başlayaraq Ermənistan və Azərbaycan arasındakı sərhəd məsələləri Sovet hakimiyyətinin inzibati siyasəti çərçivəsində formalaşmağa başladı. Bu dövrdə Qafqaz regionunda siyasi balansı qorumaq məqsədilə Moskva rəhbərliyi bir sıra inzibati və diplomatik addımlar atdı.

İlk növbədə, 1923-cü ilin martında Azərbaycan–Ermənistan sərhəd komissiyası yaradıldı. Komissiyanın əsas vəzifəsi bölgədə mövcud sərhəd mübahisələrini həll etmək və inzibati xəritələri dəqiqləşdirmək idi. Bu qərar SSRİ-nin mərkəzi hakimiyyəti tərəfindən sərhəd ixtilaflarını nizamlamaq və yerli etnik qarşıdurmaları minimuma endirmək məqsədilə verildi.³⁸

Bu dövrdə ən diqqətçəkən məsələlərdən biri Zəngəzur qəzası idi. Azərbaycan rəhbərliyi Naxçıvan ilə əsas ərazi arasında əlaqəni təmin etmək üçün bu bölgənin strateji əhəmiyyətini vurğulayırdı. Lakin Ermənistan SSR də bölgədəki ərazilərin idarə edilməsində iddialı mövqə tuturdu. Nəticədə, SSRİ Mərkəzi Komitəsi və Qafqaz Bürosu Zəngəzuru inzibati baxımdan Ermənistan SSR-in tərkibində saxladı, lakin Azərbaycan ilə əlaqə koridorunun açıq qalmasına şərait yaratdı.³⁹

1924–1927-ci illərdə sərhəd məsələləri daha çox iqtisadi və inzibati sahədə tənzimləndi. Sovet hakimiyyəti kənd təsərrüfatı resursları və nəqliyyat xətləri ilə bağlı strateji ərazilərin birbaşa nəzarətini təmin etmək üçün bölgələrarası sərhəd xəritələrini dəqiqləşdirdi. Bu addımlar, həmçinin, yerli etnik qarşıdurmaların və sərhəd mübahisələrinin qarşısını almağa xidmət edirdi.⁴⁰

³⁸ Yenə orada, s. 164.

³⁹ Qasımlı M. Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək erməni iddiaları: tarix-olduğu kimi (1920-1994). Bakı: EİF, 2016, s. 162-163.

⁴⁰ Yenə orada.

1928–1930-cu illərdə isə SSRİ-nin mərkəzi planlaşdırma siyasəti sərhəd məsələlərini daha çox muxtariyyət və inzibati bölgülər çərçivəsində həll etməyə yönəltdi. Naxçıvan Muxtar Respublikası və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti bu dövrdə də Azərbaycanın tərkibində saxlanıldı. Bu qərarlar Moskvanın Qafqazda etnik balansını qorumaq strategiyasının tərkib hissəsi idi. Həmin illərdə Ermənistanın sərhəd iddiaları rəsmi şəkildə dayandırıldı, lakin diplomatik və siyasi kanallar vasitəsilə müəyyən təsirlərini qoruyurdu ⁴¹. Beləliklə, 1923–1930-cu illərdə Ermənistan–Azərbaycan sərhəd məsələləri SSRİ-nin mərkəzi siyasəti, inzibati qərarlar və muxtariyyət sistemləri vasitəsilə nizama salındı. Bu dövr regionda uzunmüddətli sərhəd sabitliyinin və siyasi balansın əsasını qoydu.

4. 1931–1940-CI İLLƏRDƏ AZƏRBAYCAN SSR-NİN MUXTAR RESPUBLİKARI SSRİ QANUVERİCİLİYİNDƏ

1930-cu illərin əvvəllərində SSRİ-də siyasi və iqtisadi mərkəzləşdirmə prosesi sürətləndi. Bu dövrdə Ermənistan və Azərbaycan arasındakı sərhəd məsələləri artıq yalnız inzibati yox, həm də siyasi kontekstdə tənzimlənirdi.

1931–1935-ci illərdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin statusu Azərbaycan SSR-in tərkibində saxlanıldı və muxtariyyət hüquqları genişləndirildi. Bu, bölgədə etnik qarşıdurmaların qarşısını almaq və Azərbaycanın siyasi sərhədlərini qorumaq məqsədilə atılmış addım idi. ⁴² Eyni zamanda, Naxçıvan Muxtar Respublikası da Azərbaycan SSR-in tərkibində öz muxtariyyətini qoruyurdu və bölgədə Türkiyə ilə strateji əlaqələri möhkəmləndirirdi. ⁴³

1936-cı ildə SSRİ Konstitusiyası qəbul olunduqdan sonra inzibati bölgü və sərhəd məsələləri daha da qanuniləşdirildi. Azərbaycan SSR ilə Ermənistan SSR arasında sərhədlər rəsmi xəritələrdə dəqiqləşdirildi və bu sərhədlər uzunmüddətli stabilliyi təmin etdi. Sovet hökuməti sərhəd mübahisələrinin diplomatik yolla həllinə

⁴¹ Qasımlı M. Göstərilən əsəri, s. 169.

⁴² Yenə orada, s. 212.

⁴³ Yenə orada.

üstünlük verdi və hər iki respublika üçün iqtisadi və nəqliyyat baxımından əlaqəli zonalar müəyyənləşdirdi.⁴⁴

Bu dövrdə həmçinin, SSRİ-nin mərkəzi planlaşdırması çərçivəsində regionda kənd təsərrüfatı və sənaye layihələri sərhəd bölgələrində strateji əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycan və Ermənistan arasında sərhəd xətlərinin dəqiqləşdirilməsi bu layihələrin uğurla həyata keçirilməsinə şərait yaratdı.

Beləliklə, 1931–1940-cı illərdə sərhəd və muxtariyyət məsələləri Sovet mərkəzinin siyasəti çərçivəsində qanuniləşdirildi, Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan bölgələri Azərbaycan SSR-in tərkibində muxtar statuslarını saxladılar və bölgədə etnik və siyasi balans qorundu.

5. 1941–1945-Cİ İLLƏRDƏ SƏRHƏD VƏ MUXTARIYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ

İkinci Dünya Müharibəsi dövründə SSRİ-nin diqqəti əsasən hərbi strategiya və iqtisadi resursların səfərbər olunmasına yönəlmişdi. Bu səbəbdən Ermənistan və Azərbaycan arasındakı sərhəd məsələləri nisbətən stabilləşmiş vəziyyətdə qaldı və əsas diqqət muxtar bölgələrin təhlükəsizliyinə və resurs təminatına yönəldi.

1941–1943-cü illərdə Azərbaycanın sərhəd zonalarında kənd təsərrüfatı məhsulları və neft resurslarının çıxarılması vacib prioritet kimi qiymətləndirilirdi. Bu dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikası və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Azərbaycan SSR-in tərkibində muxtariyyət hüquqlarını qoruyurdu, Ermənistan isə sərhəd məsələlərində heç bir ciddi iddia irəli gətirmirdi⁴⁵

SSRİ mərkəzi hakimiyyəti, xüsusilə Qafqaz Bürosu və Azərbaycan Kommunist Partiyası, sərhəd bölgələrində etnik gərginliyin qarşısını almaq üçün inzibati tədbirləri gücləndirdi. Bu dövrdə sərhəd mübahisələrinin qaldırılması milli birliyin və hərbi hazırlığın təmin olunmasına mane ola bilərdi⁴⁶

⁴⁴ Yenə orada, s. 231-234.

⁴⁵ Məmmədov N. Azərbaycan SSR-nin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində ictimai-siyasi həyat, iqtisadi və mədəni inkişaf (1923-1991). Bakı: Təhsil, 2008, s. 58-59.

⁴⁶ Yenə orada.

1944–1945-ci illərdə isə müharibənin sonunda Sovet rəhbərliyi Qafqazda inzibati stabilliyi qorumaq üçün sərhəd xəritələrini rəsmi şəkildə təsdiqlədi. Bu qərarlar, həmçinin, gələcəkdə respublikalararası iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin inkişafını təmin etmək məqsədini daşıyırdı. Beləliklə, müharibə dövründə sərhəd və muxtariyyət məsələləri praktiki olaraq dəyişməz qaldı, Dağlıq Qarabağ və Naxçıvan Azərbaycanın tərkibində saxlanıldı⁴⁷.

Nəticə etibarilə, 1941–1945-ci illərdə Ermənistan-Azərbaycan sərhəd məsələləri hərbi və strateji şəraitin tələblərinə uyğun olaraq stabilləşdirildi. Muxtar bölgələrin statusu qorundu və Sovet rəhbərliyi bölgədə etnik və inzibati balansı effektiv şəkildə təmin etdi.

6. 1946–1955-CI İLLƏRDƏ SƏRHƏD VƏ MUXTARİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ

İkinci dünya müharibəsindən sonra SSRİ-nin Cənubi Qafqaz regionunda siyasi və iqtisadi bərpa prosesi başladı. Bu dövrdə Ermənistan və Azərbaycan arasındakı sərhəd məsələləri əsasən inzibati və muxtariyyət statusları çərçivəsində tənzimləndi.

1946–1948-ci illərdə Sovet hakimiyyəti sərhəd bölgələrində kənd təsərrüfatı və sənaye infrastrukturalarının bərpasına xüsusi diqqət göstərdi. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti və Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan SSR-in tərkibində öz muxtariyyət hüquqlarını qoruyur, Ermənistan isə bu dövrdə sərhəd iddialarını rəsmi şəkildə irəli sürmədi⁴⁸.

1949–1952-ci illərdə SSRİ-nin mərkəzi planlaşdırma sistemi çərçivəsində regionda sərhəd və inzibati məsələlərə yenidən baxıldı. Sərhəd xəritələri dəqiqləşdirildi və respublikalararası koordinasiya gücləndirildi. Bu dövrdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycan SSR-in tərkibində saxlanması həm etnik, həm də strateji balansın qorunması baxımından vacib hesab edildi⁴⁹.

⁴⁷ Yenə orada.

⁴⁸ Yenə orada, s. 97.

⁴⁹ Yenə orada.

1953–1955-ci illərdə isə SSRİ-də siyasi dəyişikliklər – Stalinin ölümündən sonra – regionda inzibati stabilliyi qorumaq üçün sərhəd məsələlərinin diqqətlə izlənməsinə gətirib çıxardı. Hər iki respublika arasında sərhəd mübahisələri gündəmə gəlmədən, mərkəzi hakimiyyətin nəzarəti altında həll olundu. Bu dövr Dağlıq Qarabağ və Naxçıvanın muxtar statuslarının möhkəmləndiyi bir mərhələ kimi tarixdə qalır.⁵⁰

Beləliklə, 1946–1955-ci illərdə Ermənistan–Azərbaycan sərhəd və muxtariyyət məsələləri Sovet mərkəzi siyasəti çərçivəsində stabilləşdi, muxtar bölgələrin hüquqları qorundu və regionda uzunmüddətli siyasi və inzibati balans təmin edildi.

7. 1956–1965-CI İLLƏRDƏ SƏRHƏD VƏ MUXTARIYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ

1956–1965-ci illərdə SSRİ-də iqtisadi və siyasi mərkəzləşdirmə prosesləri davam edirdi. Bu dövrdə Ermənistan və Azərbaycan arasındakı sərhəd məsələləri əsasən inzibati və muxtariyyət hüquqları çərçivəsində tənzimlənirdi.

1956–1959-cu illərdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti və Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan SSR-in tərkibində muxtariyyət hüquqlarını qoruyur, bölgədə etnik və siyasi balansın saxlanması prioritet hesab edilirdi. SSRİ mərkəzi hakimiyyəti sərhəd bölgələrində sosial-iqtisadi inkişaf layihələrinə önəm verirdi ki, bu da sərhəd mübahisələrinin kəskinləşməsinin qarşısını alırdı.⁵¹

1960–1962-ci illərdə regionda sərhəd və muxtariyyət məsələləri inzibati qaydalar və mərkəzi planlaşdırma sistemi çərçivəsində təkmilləşdirildi. Sərhəd xəritələrinin dəqiqləşdirilməsi, kənd təsərrüfatı və sənaye resurslarının bölgələr üzrə optimal paylanması məqsədilə həyata keçirildi. Bu dövrdə Ermənistanın sərhəd iddiaları gündəmə gətirilmədi, muxtar bölgələrin statusu isə qorundu.⁵²

1963–1965-ci illərdə isə SSRİ-də regional siyasət və iqtisadi planlaşdırma sərhəd məsələlərinin həllində əsas rol oynadı. Azərbaycan və Ermənistan arasında sərhəd xəttinin dəqiqləşdirilməsi, Dağlıq Qarabağ və Naxçıvanın muxtar statuslarının

⁵⁰ Məmmədov N. Göstərilən əsəri, s. 108-109.

⁵¹ Yenə orada, s. 116-117.

⁵² Yenə orada, s. 120

saxlanması mərkəzi hakimiyyət tərəfindən təsdiqləndi. Bu addımlar regionda siyasi sabilliyi və etnik tarazlığı möhkəmləndirdi.⁵³

Beləliklə, 1956–1965-ci illərdə Ermənistan–Azərbaycan sərhəd və muxtariyyət məsələləri mərkəzi hakimiyyətin koordinasiyası altında sabilləşdi, muxtar bölgələrin hüquqları qorundu və regionda uzunmüddətli siyasi və inzibati balans təmin edildi.

8. 1966–1975-CI İLLƏRDƏ SƏRHƏD VƏ MUXTARIYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ

1966–1975-ci illərdə SSRİ-də siyasi və iqtisadi mərkəzləşdirmə siyasəti davam edirdi və bu dövrdə Ermənistan–Azərbaycan sərhəd məsələləri əsasən inzibati və muxtariyyət statusları çərçivəsində tənzimlənirdi.

1966–1969-cu illərdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Azərbaycan SSR-in tərkibində muxtar hüquqlarını qoruyur, Naxçıvan Muxtar Respublikası isə Azərbaycanla əlaqəsini saxlayırdı. Bu dövrdə Sovet mərkəzi hakimiyyəti sərhəd bölgələrində iqtisadi və sosial infrastruktur layihələrinə üstünlük verirdi ki, bu da sərhəd mübahisələrinin qarşısını alır və bölgədə etnik sabilliyi təmin edirdi.⁵⁴

1970–1972-ci illərdə sərhəd və muxtariyyət məsələləri inzibati qaydalar çərçivəsində təkmilləşdirildi. SSRİ rəhbərliyi sərhəd xəritələrini dəqiqləşdirdi və kənd təsərrüfatı, sənaye və nəqliyyat layihələrinin koordinasiyasını təmin etdi. Bu addımlar bölgədə siyasi sabilliyi qorumaq və respublikalararası əməkdaşlığı gücləndirmək məqsədi daşıyırdı.⁵⁵

1973–1975-ci illərdə isə Dağlıq Qarabağ və Naxçıvanın muxtar statusları Azərbaycan SSR-in tərkibində sabit şəkildə saxlanıldı. Ermənistan tərəfi sərhəd və muxtariyyət məsələlərini rəsmi şəkildə gündəmə gətirmədi, mərkəzi hakimiyyət isə

⁵³ Yenə orada, s. 169-171.

⁵⁴ Yenə orada.

⁵⁵ Qasımlı M. Göstərilən əsəri, s. 349.

bölgədə etnik və inzibati balansı qorumağa davam etdi. Bu dövr regionda uzunmüddətli siyasi sabilliyin möhkəmləndiyi bir mərhələ kimi tarixdə qaldı⁵⁶.

Beləliklə, 1966–1975-ci illərdə Ermənistan–Azərbaycan sərhəd və muxtariyyət məsələləri mərkəzi SSRİ siyasəti çərçivəsində sabilləşdi və muxtar bölgələrin hüquqları qorundu, regionda etnik və inzibati balans təmin edildi.

9. 1976–1985-CI İLLƏRDƏ SƏRHƏD VƏ MUXTARIYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ

1976–1985-ci illərdə SSRİ-də siyasi və iqtisadi mərkəzləşdirmə siyasəti davam edirdi. Bu dövrdə Ermənistan və Azərbaycan arasındakı sərhəd məsələləri əsasən inzibati və muxtariyyət statusları çərçivəsində tənzimləniirdi və regionda sabillik qorunurdu.

1976–1979-cu illərdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Azərbaycan SSR-in tərkibində muxtar hüquqlarını qoruyur, Naxçıvan Muxtar Respublikası isə Azərbaycanla əlaqəsini davam etdirirdi. SSRİ mərkəzi hakimiyyəti sərhəd bölgələrində sosial-iqtisadi layihələrə, eləcə də kənd təsərrüfatı və sənaye infrastrukturuna diqqət yetirirdi ki, bu da sərhəd mübahisələrinin qarşısını alır və etnik sabilliyi təmin edirdi⁵⁷.

1980–1982-ci illərdə sərhəd və muxtariyyət məsələləri inzibati qaydalar çərçivəsində təkmilləşdirildi. Sərhəd xəritələri dəqiqləşdirildi və respublikalararası iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin davamlılığı təmin edildi. Bu dövrdə Ermənistan tərəfi rəsmi şəkildə sərhəd iddialarını gündəmə gətirmədi, muxtar bölgələrin statusu isə qorundu⁵⁸.

1983–1985-ci illərdə Dağlıq Qarabağ və Naxçıvanın muxtar statusları Azərbaycan SSR-in tərkibində sabilliklə saxlanıldı. Sovet rəhbərliyi bölgədə etnik və inzibati

⁵⁶ Yenə orada, s. 365.

⁵⁷ Yenə orada, s. 368.

⁵⁸ Yenə orada, s. 375.

balansı qorumağa davam etdi və hər hansı yeni sərhəd mübahisəsinin yaranmasının qarşısını aldı⁵⁹.

Beləliklə, 1976–1985-ci illərdə Ermənistan–Azərbaycan sərhəd və muxtariyyət məsələləri mərkəzi SSRİ siyasəti çərçivəsində stabilləşdi, muxtar bölgələrin hüquqları qorundu və regionda uzunmüddətli siyasi və inzibati balans təmin edildi.

10. 1986–1991-CI İLLƏRDƏ SƏRHƏD VƏ MUXTARIYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ

1986–1991-ci illər SSRİ-nin son dövrünü və bölgədəki siyasi gərginliyin artdığı illəri əhatə edir. Bu dövrdə Ermənistan və Azərbaycan arasındakı sərhəd və muxtariyyət məsələləri həm inzibati, həm də siyasi baxımdan diqqətlə izlənilirdi.

1986–1988-ci illərdə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində etnik gərginliklər artırdı. Azərbaycan SSR-in tərkibində olan bu vilayətdə erməni əhalisi muxtariyyət hüquqlarının genişləndirilməsini tələb edirdi. Ermənistan SSR isə Dağlıq Qarabağ üzərində siyasi və inzibati təsirini artırmaq məqsədilə müxtəlif kanallardan təzyiqlər göstərirdi⁶⁰.

1989–1990-cı illərdə Sovet rəhbərliyi sərhəd məsələlərində passiv mövqe tutdu və regionda etnik qarşıdurmaların qarşısını almaq üçün hərbi və inzibati tədbirlər gördü. Bu dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan SSR-in tərkibində stabilliyini qoruyurdu, lakin Dağlıq Qarabağda vəziyyət daha mürəkkəb idi⁶¹.

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması ilə birlikdə Azərbaycan və Ermənistan arasında sərhəd məsələləri yenidən gündəmə gəldi. Həmin dövrdə Dağlıq Qarabağ və Naxçıvanın statusu, Sovet dövründə möhkəmləndirilmiş muxtar hüquqlar baxımından, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində qorunurdu. Lakin etnik və

⁵⁹ İmanov R.C. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd-qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti. Bakı: Adiloğlu, 2005, s. 56.

⁶⁰ Qasımlı M. Göstərilən əsəri, s. 422-424.

⁶¹ Yenə orada.

siyasi gərginliklərin artması sərhəd və muxtariyyət məsələlərinin yeni mərhələyə keçdiyini göstərdi ⁶².

Beləliklə, 1986–1991-ci illərdə Ermənistan–Azərbaycan sərhəd və muxtariyyət məsələləri SSRİ-nin son dövründə etnik və siyasi gərginliyin artdığı bir şəraitdə davam etdi. Dağlıq Qarabağ və Naxçıvanın muxtar statusu qorunsa da, regionda uzunmüddətli sabilliyin təmin olunması çətinləşdi.

11. NƏTİCƏ

Beləliklə, aparılan araşdırmalar göstərir ki, 1920–1991-ci illər ərzində Ermənistan SSR ilə Azərbaycan SSR arasında mövcud olan mübahisəli sərhəd və muxtariyyət məsələləri Sovet hakimiyyətinin imperiya siyasətinin nəticələrindən qaynaqlanmışdır. 1920–1930-cu illərdə sərhəd mübahisələri əsasən Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan bölgələri ətrafında cərəyan etmiş, Moskva rəhbərliyi bu məsələlərdə aparıcı rol oynamışdır. Azərbaycan SSR rəhbərliyinin siyasi iradəsi ilə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti və Naxçıvan Muxtar Respublikası Azərbaycan SSR-in tərkibində saxlanıldı.

1936-cı ildə SSRİ Konstitusiyası qəbul olunduqdan sonra inzibati bölgü və sərhəd məsələləri daha da qanuniləşdirildi. Azərbaycan SSR ilə Ermənistan SSR arasında sərhədlər rəsmi xəritələrdə dəqiqləşdirildi və bu sərhədlər uzunmüddətli sabilliyi təmin etdi. Sovet hökuməti sərhəd mübahisələrinin diplomatik yolla həllinə üstünlük verdi və hər iki respublika üçün iqtisadi və nəqliyyat baxımından əlaqəli zonalar müəyyənləşdirdi.

Bütövlükdə, 1920–1991-ci illər ərzində Ermənistan SSR ilə Azərbaycan SSR arasındakı sərhədlərin mübahisə predmetinə çevrilməsi SSRİ-nin siyasi strategiyası, inzibati qərarları və muxtariyyət sistemli qərarlarından qaynaqlanırdı.

⁶² Yenə orada.

ƏDƏBİYYAT

1. İmanov R.C. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qəsd-qondarma Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti. Bakı: Adiloğlu, 2005.
2. Qasımlı M. Ermənistanın sovetləşdirilməsindən Azərbaycan ərazilərinin işğalınadək erməni iddiaları: tarix-olduğu kimi (1920-1994). Bakı: EIF, 2016
3. Məmmədov N. Azərbaycan SSR-nin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində ictimai-siyasi həyat, iqtisadi və mədəni inkişaf (1923-1991). Bakı: Təhsil, 2008.
4. Нифталиев И. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян. Баку: Тахсил, 2009

II ZANGEZUR

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

☎ +994 50 891 01 70 ✉ Samir.gumbatov.1987@mail.ru 🌐 www.inds-center.com

Yeni Dünya Düzeninde Küreselleşmə və Göç Süreçlərinin Güvenliğe Etkisi

Təbrizə BAĞIROVA⁶³

Özet

Bu çalışma, küreselleşme olgusunun hız kazandırdığı göç hareketlerinin, günümüzün şekillenen yeni dünya düzeninde ulusal ve küresel güvenlik üzerindeki etkilerini incelemektedir. 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren derinleşen küresel etkileşim, yalnızca ekonomik ya da kültürel yapıları değil, aynı zamanda toplumsal hareketliliği de köklü biçimde dönüştürmüştür. Bu bağlamda göç, artık yalnızca demografik ya da ekonomik bir süreç değil; siyasal istikrar, iç güvenlik ve uluslararası ilişkiler açısından da stratejik düzeyde önem kazanan çok boyutlu bir mesele haline gelmiştir. Araştırmanın temel amacı, küreselleşmenin göç dinamikleri üzerindeki etkilerini analiz ederek, bu etkileşimin güvenlik politikalarına yansımalarını ortaya koymaktır. Çalışma, bu yönüyle yalnızca mevcut durumu açıklamakla kalmayıp, aynı zamanda küreselleşmenin evrensel değerler, uluslararası hukuk normları ve devletlerin egemenlik hakları bağlamında nasıl yönetilmesi gerektiğine dair değerlendirmelerde bulunarak literatüre teorik bir katkı sağlamayı hedeflemektedir. Ayrıca, küreselleşmenin devlet bütünlüğü, yönetim kapasitesi ve toplumsal refah üzerindeki potansiyel etkilerine de dikkat

⁶³ Doktorant, Naxçıvan Dövlət Universiteti, ORCID: 0009-0009-7451-4649, tabrizabaghirova@ndu.edu.az

çekilmektedir. Çalışmanın metodolojik altyapısı nitel araştırma yaklaşımlarına dayanmaktadır. Literatür taraması yoluyla elde edilen veriler, betimleyici analiz tekniği ile değerlendirilmiş; küreselleşme-göç-güvenlik ilişkisi hem tarihsel bağlamda hem de güncel örneklerle açıklanmıştır. Uluslararası kuruluşların raporları, akademik yayınlar ve politika belgeleri temel kaynaklar olarak kullanılmıştır. Araştırma sonucunda, küreselleşmenin yol açtığı yapısal değişimlerin, özellikle göç üzerinden güvenlik paradigmasını yeniden tanımladığı görülmüştür. Göç süreçleri, artık yalnızca sınırları aşan birey hareketliliği değil; aynı zamanda devletlerin iç politikalarını, toplumsal yapısını ve uluslararası ilişkiler ağını doğrudan etkileyen stratejik bir olgu olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle, güvenlik politikalarının küresel gerçeklikler doğrultusunda yeniden yapılandırılması, sadece ulusal değil, küresel düzeyde barış ve istikrarın sağlanması açısından da hayati öneme sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Küreselleşme, Göç Politikaları, Ulusal Güvenlik, Yeni Dünya Düzeni, İnsan Hareketliliği.

The Impact of Globalization and Migration Processes on Security in the New World Order

Abstract

This study examines the impact of migration movements, accelerated by globalization, on national and global security in today's emerging new world order. Global interaction, which has deepened since the last quarter of the 20th century, has radically transformed not only economic or cultural structures but also social mobility. In this context, migration is no longer merely a demographic or economic process; it has become a multidimensional issue that has gained strategic importance in terms of political stability, internal security, and international relations. The primary objective of the research is to analyze the effects of globalization on migration dynamics and to reveal the implications of this interaction for security policies. In this respect, the study aims not only to explain the current situation but also to make a theoretical contribution to the literature by

evaluating how globalization should be managed within the context of universal values, international legal norms, and the sovereign rights of states. Furthermore, attention is drawn to the potential impacts of globalization on state integrity, governance capacity, and social welfare. The methodological basis of the study is based on qualitative research approaches. Data obtained through the literature review were evaluated using descriptive analysis techniques. The globalization-migration-security relationship is explained both historically and with contemporary examples. Reports from international organizations, academic publications, and policy documents were used as primary sources. The research demonstrates that the structural changes caused by globalization, particularly through migration, have redefined the security paradigm. Migration processes are no longer merely a movement of individuals across borders; they are also considered a strategic phenomenon that directly impacts states' domestic policies, social structures, and international relations networks. Therefore, restructuring security policies in line with global realities is crucial for ensuring peace and stability not only at the national but also at the global level.

Keywords: Globalization, Migration Policies, National Security, New World Order, Human Mobility.

1. GİRİŞ

Küreselleşme, yalnızca ekonomik ilişkiler bağlamında değil, aynı zamanda toplumsal, kültürel ve siyasal alanlarda da etkileri olan çok katmanlı bir süreçtir. Geleneksel sınırların aşıldığı, ülkeler arası etkileşimin hız kazandığı bu dönemde küreselleşme, dünya sisteminin yeniden şekillendiği bir dönüşüm dalgası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu olgu, belirli bir zaman aralığında başlayıp sona eren statik bir yapıdan ziyade, dinamik, sürekli evrilen ve çeşitli aktörlerin etkisiyle biçimlenen bir süreçtir.

Küreselleşmenin tarihsel gelişimi incelendiğinde, farklı dönemlerde farklı biçimlerde tezahür ettiği görülmektedir. Roland Robertson'ın kuramsal çerçevesinde tanımladığı küreselleşme evreleri – oluşum, başlangıç, yükseliş, hegemonya mücadelesi ve belirsizlik – tarihsel kırılma noktalarıyla birlikte küresel

sistemin geçirdiği evrimsel dönüşümü yansıtır. 15. yüzyıldan itibaren coğrafi keşiflerle temelleri atılan bu süreç, sanayi devrimiyle ivme kazanmış, iki dünya savaşı ve Soğuk Savaş sürecinde ise siyasi, ekonomik ve ideolojik eksenlerde yoğunlaşmıştır. Özellikle 20. yüzyılın sonlarından itibaren dijitalleşmenin ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla küreselleşme, artık yalnızca devlet aktörlerinin değil, bireylerin ve toplumsal grupların da doğrudan etkilediği bir yapıya dönüşmüştür (Bayraktutan & İnmez, 2023:120).

20. yüzyılın sonu ve 21. yüzyılın başı "Göç Çağı" olarak adlandırılmaktadır. Günümüzde uluslararası göç, dinamik olarak gelişen büyük ölçekli küresel bir süreçtir. Bireylerin ve toplumların bir bütün olarak göç etmesi, medeniyet gelişiminin önemli bir özelliğidir (Castles & Miller, 2024:45). Bu süreç, önceki insan toplumlarının yeni niteliklerini ve yeni yüzlerini oluşturarak yenilerini yaratır. Nüfus göçü, devletlerin oluşum, çöküş ve dönüşüm sürecinde her zaman önemli bir rol oynamıştır. Ekonomik koşullardaki değişiklikler, siyasi mücadeleler ve şiddetli çatışmalar çerçevesinde yeni göç eğilimleri ortaya çıkabilir.

Bu dönüşümle birlikte göç olgusu da yeni bir boyut kazanmış, bireylerin ülkeler arası hareketliliği daha görünür ve yoğun hale gelmiştir. Bu bağlamda göç, sadece insani bir hareket değil, aynı zamanda güvenlik, kimlik, egemenlik ve sosyal entegrasyon gibi çok boyutlu sorun alanlarını beraberinde getiren karmaşık bir süreç olarak değerlendirilmektedir. Yeni dünya düzeninde artan göç hareketliliği, devletlerin sınır politikalarını, iç güvenlik stratejilerini ve uluslararası ilişkilerini yeniden tanımlamaya zorlamaktadır.

Bu çalışma, küreselleşme ve göç süreçlerinin güvenlik üzerindeki etkilerini çok boyutlu bir yaklaşımla ele almayı amaçlamaktadır. Mevcut literatürde küreselleşme ya da göç olgusu tekil biçimde incelenmiş olsa da, bu iki yapının kesişim noktasının güvenlik politikaları üzerindeki yansımaları sınırlı düzeyde analiz edilmiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın temel farkı, küreselleşme ve göçün birlikte değerlendirildiği, çok disiplinli bir perspektifle güvenlik paradigmasını yeniden düşünmeye imkan tanıyan bir çerçeve sunmasıdır. Bu yönüyle araştırma, mevcut literatüre kuramsal bir katkı sağlamayı ve politika yapıcılar için uygulanabilir çıkarımlar üretmeyi hedeflemektedir.

Çalışmanın metodolojisi, betimleyici ve analitik bir yaklaşıma dayanmaktadır. Nitel veri analizi yöntemiyle, uluslararası raporlar, akademik kaynaklar ve politika belgeleri ışığında küreselleşme ve göç süreçleri arasındaki ilişki incelenmiş; bu süreçlerin güvenlik üzerindeki etkileri tarihsel ve güncel örneklerle desteklenmiştir.

2. KÜRESELLEŞMENİN EKONOMİK, SOSYO-KÜLTÜREL VE POLİTİK BOYUTLARI: GÜVENLİK PERSPEKTİFİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

Küreselleşme, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekonomik, sosyo-kültürel ve politik alanlarda meydana getirdiği yapısal değişimlerle dünya sisteminde köklü dönüşümlere neden olmuştur (Ulusoy, 2011:132). Bu çok boyutlu süreç, sadece ekonomik ilişkilerin değil, aynı zamanda toplumsal yapılar, kültürel kimlikler ve siyasi egemenlik anlayışlarının da yeniden şekillendiği bir dönemi başlatmıştır. Göç hareketlerinin hız kazanmasıyla birlikte, bu dönüşüm ulusal ve küresel güvenlik bağlamında da yeni risk alanları yaratmıştır.

Ekonomik küreselleşme, özellikle sermayenin serbest dolaşımı, ticaretin liberalleşmesi ve üretim zincirlerinin uluslararası ölçeğe taşınması ile birlikte ülkeler arası ekonomik bağları kuvvetlendirmiştir. Ancak bu entegrasyon, yalnızca ekonomik kalkınmayı teşvik etmekle kalmamış; aynı zamanda gelir eşitsizliklerini derinleştirerek bazı bölgelerde sosyal huzursuzlukları tetiklemiş ve göç baskısını artırmıştır. Teknolojik gelişmelerin ve dijitalleşmenin etkisiyle bilgiye erişimin kolaylaşması, ekonomik fırsatlar açısından bazı kesimlere avantaj sağlarken, birçok gelişmekte olan toplumda ekonomik kırılganlığı artırmış ve bu durum güvenlik açısından potansiyel tehditlere zemin hazırlamıştır.

Üretimin küresel ölçekte yeniden organize edilmesi süreci, gelişmiş ülkelerin çevresel kısıtlamalardan kaçınarak daha esnek düzenlemelere sahip gelişmekte olan ülkelere yatırım yapmasıyla karakterize edilmiştir. Bu durum, sadece ekonomik kaynakların daha az gelişmiş ülkelere kaydırılması anlamına gelmemiş, aynı zamanda çevresel risklerin küresel düzeyde yeniden dağılmasına neden olmuştur. "Kırılacak sığınağı" gibi yaklaşımlar, küreselleşmenin ekolojik güvenlik boyutunu da

ön plana çıkarmakta, özellikle çevresel tehditlerin göç dalgalarını tetikleyici faktör haline geldiğini göstermektedir (Turan & Koyuncu, 2020: 140).

Sosyo-kültürel düzeyde ise küreselleşme, toplumların iç yapısında kimlik, aidiyet ve kültürel değerler açısından ciddi değişimlere yol açmıştır. Bilgi ve kültür akışının hızlanması, eğitim sistemlerinin uluslararasılaşması ve medya aracılığıyla kültürel normların yayılması; bir yandan toplumlar arası etkileşimi artırmış, diğer yandan ise yerel kültürlerin asimilasyon riskini beraberinde getirmiştir. Batı merkezli kültürel değerlerin baskın hale gelmesi, özellikle geleneksel yapıya sahip toplumlarda sosyal uyumsuzluklara ve çatışmalara yol açabilmektedir. Bu durum, göçmen topluluklarla ev sahibi toplumlar arasında yaşanan entegrasyon sorunlarını da derinleştirmekte, kültürel uyumsuzluk temelli güvenlik tehditlerini artırmaktadır.

Politik alanda ise küreselleşme, devletlerin egemenlik anlayışını zorlayan, karar alma süreçlerini uluslararası kuruluşlarla paylaşmayı gerektiren yeni bir yönetim modeli ortaya koymuştur (Sönmez, 2014:10). Ulusal sınırların anlamının değiştiği bu düzlemde, özellikle göçmen hareketliliğiyle bağlantılı güvenlik tehditleri, sadece bireysel devletlerin değil, küresel güvenlik mimarisinin de yeniden yapılandırılmasını zorunlu kılmaktadır. Göçün siyasal araç olarak kullanılması, radikal unsurların sınırlar arasında daha kolay hareket etmesi ve devlet dışı aktörlerin etkinlik kazanması gibi olgular, küreselleşmenin politik güvenlik açısından doğrudan etkilerine işaret etmektedir (Koser, 2016:30).

Sonuç olarak, küreselleşmenin ekonomik, sosyo-kültürel ve politik boyutları birbiriyle iç içe geçmiş karmaşık bir yapı sunmakta ve bu yapı, yeni dünya düzeninde göç süreçleri üzerinden güvenliğe dair çok katmanlı tehditlerin oluşmasına neden olmaktadır. Bu nedenle, küreselleşme olgusunun yönetimi yalnızca ekonomik kazançlar üzerinden değil; sosyal denge, kültürel bütünlük ve ulusal güvenlik dengeleri çerçevesinde değerlendirilmelidir.

3. TEKNOLOJİK VE EKONOMİK KÜRESELLEŞME DİNAMİKLERİNİN GÜVENLİK ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Küreselleşmenin en belirgin yapı taşlarından biri, kapitalist ekonomik sistemin genişleyici doğasıdır. Kapitalizmin içsel mantığı, kar oranlarını sürdürülebilir kılmak adına sürekli yeni pazarlar ve üretim alanları arayışına girmesini zorunlu kılar. Bu nedenle kapitalist sermaye, sadece yerel ya da bölgesel değil, küresel ölçekte yayılma eğilimindedir. Tüketim kültürü aracılığıyla, daha önce lüks ya da isteğe bağlı olarak sunulan ürün ve hizmetler zamanla temel ihtiyaçlara dönüştürülmekte ve bu yolla piyasa talebi sürekli canlı tutulmaktadır. Bu durum, küresel kapitalizmin sadece ekonomik değil, aynı zamanda toplumsal davranışları dönüştüren bir mekanizma haline geldiğini göstermektedir.

Bu genişleme süreci, yalnızca ekonomik ilişkilere değil, aynı zamanda göç hareketlerine de doğrudan etki etmektedir. Yeni pazarların yaratılması ve üretim süreçlerinin düşük maliyetli bölgelere kaydırılması, özellikle emek piyasalarında ciddi dalgalanmalara yol açmakta; işsizlik, gelir adaletsizliği ve yaşam standartlarındaki farklılıklar göçü teşvik eden temel faktörler arasında yer almaktadır. Bu anlamda, küreselleşmenin ekonomik ve teknolojik dinamikleri, göç olgusunu sadece bir sonuç değil, aynı zamanda bu sistemin sürdürülebilirliği açısından vazgeçilmez bir unsur haline getirmektedir.

Günümüz uluslararası ekonomik yapısında iki ana eğilim dikkat çekmektedir: bir yanda sermaye, bilgi ve ticaretin sınır tanımayan serbest dolaşımı söz konusuyken; diğer yanda bölgesel ticaret blokları ve ekonomik entegrasyon projeleri ile yeni sınırlar ve düzenlemeler ortaya çıkmaktadır. Avrupa Birliği örneği başta olmak üzere, NAFTA, MERCOSUR ve APEC gibi yapılar; hem bölgesel iş birliğini teşvik etmekte hem de küresel rekabetin dinamiklerini şekillendirmektedir (Ohmae, 2015:17). Bu yapılar, ekonomik güç dengesinde yeni merkezler oluşturmakla birlikte, bölgesel güvenlik anlayışlarını da yeniden tanımlamaktadır. Özellikle düzensiz göç hareketleri ve bölgesel eşitsizlikler, bu entegrasyonların güvenlik politikalarına doğrudan etki etmektedir.

2000'li yıllardan itibaren dijitalleşmenin ve internetin etkisiyle, küreselleşme yeni bir boyuta taşınmıştır. Artık dünya, fiziksel sınırların ötesinde dijital ağlarla birbirine bağlanmış bir yapıya bürünmüş; bireylerin, şirketlerin ve sermayenin

küresel pazarlara erişimi büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Bu dijital devrim, hem ekonomik üretim süreçlerini hem de toplumsal etkileşim biçimlerini yeniden şekillendirmiştir. Ancak aynı zamanda siber güvenlik, dijital eşitsizlik ve teknolojik bağımlılık gibi yeni güvenlik risklerini de beraberinde getirmiştir.

Bu dönüşüm sürecinde, ABD gelişmiş teknoloji yatırımları sayesinde ekonomik liderliğini pekiştirirken, Çin ve Hindistan gibi ülkeler, teknolojiye dayalı üretim kapasitesi ve düşük maliyetli iş gücü avantajı sayesinde küresel ekonomide önemli aktörler haline gelmiştir (Robertson, 2022:40). Bu yükseliş, sadece ekonomik dengeleri değil, aynı zamanda demografik hareketlilikleri de doğrudan etkilemiştir. Nitelikli iş gücü göçü, beyin göçü ve bölgesel emek hareketleri gibi olgular, hem ev sahibi hem de göç veren ülkelerde güvenlik, sosyal uyum ve ekonomik istikrar açısından yeni dinamikler yaratmaktadır.

Buna karşın, kısa vadeli ve spekülasyon sermaye hareketlerinin bazı bölgelerde — özellikle Latin Amerika gibi ekonomik kırılganlığa açık ülkelerde — finansal krizleri tetiklediği ve toplumsal istikrarsızlıklara yol açtığı da göz ardı edilmemelidir. Bu tür krizler, kitlesel göç dalgalarıyla birlikte sosyal huzursuzluk ve siyasi gerilimleri artırarak ulusal ve bölgesel güvenliği tehdit eden boyutlara ulaşabilmektedir.

Teknolojik ve ekonomik küreselleşme dinamikleri, yalnızca ekonomik büyüme ve pazar genişlemesi açısından değil, aynı zamanda göç hareketleri, dijitalleşme ve güvenlik tehditleri ekseninde de analiz edilmesi gereken çok katmanlı bir yapı sunmaktadır. Bu dinamikler, yeni dünya düzeninde güvenliğin artık sadece askeri ya da sınır temelli değil; ekonomik adalet, dijital erişim ve toplumsal istikrar gibi geniş bir çerçevede ele alınmasını zorunlu kılmaktadır.

4. KÜRESELLEŞME SÜRECİYLE BİRLİKTE DÖNÜŞEN GÖÇ DİNAMİKLERİ

Tarihsel olarak insanlıkla birlikte var olan göç olgusu, küreselleşmenin etkisiyle yeni boyutlar kazanarak daha karmaşık ve çok yönlü bir yapıya dönüşmüştür. Geçmişte çoğunlukla ekonomik, politik ya da çevresel nedenlere dayalı olarak ortaya çıkan göç hareketleri, günümüzde bireylerin kişisel tercihlerine, yaşam

tarzlarına ve hatta kariyer hedeflerine bağlı olarak da şəkillənməkdədir. Zorunlu və gönüllü göçlər arasındakı ayrım gədərək bulanıqlaşır, küresel hərəkətililiğin artması, yeni göç türünün ortaya çıxmasına zəmin hazırlamışdır. Özellikle küresel turizm fəaliyyətləri kapsamında gerçəkləşən uzun sürəli hərəkətililiklər bilə artıq bəzi bağlamlarda göç kategorisində dəğərlandırılməkdədir (Stiglitz, 2012:89).

Bu dönüşümün arkasındakı ən temel itici güçlərdən biri, iletışim və ulaşım teknolojilerinde yaşanan hızlı ilerlemelerdir. Küreselleşmenin dijital altyapısı, bireylerin farklı coğrafiyalardakı yaşam standartları, iş firsatları və sosyal imkanlar hakkında daha kolay bilgi edinmesini sağlamış; bu durum da göç kararlarını daha bilinçli və stratejik hale getirmiştir. Artık insanlar yalnızca daha iyi ekonomik koşullar için değil, aynı zamanda eğitim, sağlık, güvenlik ya da bireysel özgürlük gibi değərler uğruna da ülkelerini terk etme kararı alabilməkdədir.

Diğər yandan, dijitalleşme sayesinde fiziksel mesafelerin sembolik hale gelmesi, göç kararını kolaylaştırsa da, bu durum her zaman olumlu sonuçlar doğurmamaktadır. Gelişmiş ülkelere yönelik artan göç baskısı, birçok devleti daha katı sınır kontrol politikaları benimsemeye yöneltmiştir (Sassen, 2019:55). Göçmen akışını düzenleyebilmek amacıyla geliştirilen vize rejimleri, sınır güvenliği teknolojileri ve uluslararası iş birlikleri, devletlerin bu süreçə karşı verdiği tepkilerin sadece bazı örnekleridir.

Ancak burada dikkat çeken temel mesele, göçün artık yalnızca bireysel bir hareket değil, aynı zamanda güvenlik politikalarıyla doğrudan bağlantılı stratejik bir unsur haline gelmiş olmasıdır. Özellikle düzensiz göç, insan kaçakçılığı, terör tehditleri ve kültürel uyum sorunları gibi faktörler, göçü yöneten devletler için ciddi güvenlik riskleri oluşturmaktadır. Bu nedenle günümüz göç hareketleri, sadece sosyolojik ya da ekonomik bir mesele olarak değil, aynı zamanda ulusal güvenlik, sınır yönetimi ve uluslararası hukuk bağlamında da ele alınması gereken çok yönlü bir olguya dönüşmüştür.

Küreselleşmenin hızlandırdığı göç süreçleri, hem bireylerin yaşam pratiklerini hem de devletlerin güvenlik önceliklerini yeniden tanımlamaktadır. Bu bağlamda, küreselleşme ile birlikte şekillenenx' yeni göç dinamiklerinin, sadece nüfus hərəkətililiği açısından değil; aynı zamanda sosyal uyum, güvenlik ve uluslararası iş birliği bağlamında da çok boyutlu bir şekilde analiz edilmesi kaçınılmazdır.

5. SONUÇ

Küreselleşme olgusu, yalnızca ekonomik ilişkileri dönüştürmekle kalmamış; aynı zamanda toplumsal yapıları, kültürel etkileşimleri ve devletlerin güvenlik anlayışlarını da kökten değiştiren küresel bir sürece dönüşmüştür. Bu kapsamlı değişimin merkezinde yer alan göç hareketleri, günümüzde hem bireysel tercihler hem de yapısal zorunluluklar doğrultusunda daha karmaşık bir nitelik kazanmıştır.

Artık göç, sadece ekonomik sıkıntıların ya da savaşların sonucu olarak değerlendirilmemekte; eğitim olanakları, yaşam kalitesindeki farklılıklar, siyasi özgürlük arayışı ve güvenlik kaygıları gibi çok çeşitli faktörlerle şekillenmektedir. Bu durum, göçü yalnızca demografik bir hareketlilik olarak değil, aynı zamanda siyasi karar alma süreçlerini, sosyal düzeni ve güvenlik politikalarını doğrudan etkileyen çok boyutlu bir mesele haline getirmiştir.

Özellikle dijitalleşme ve iletişim teknolojilerindeki ilerlemeler, bireylerin farklı yaşam alanlarına dair farkındalığını artırmış ve göç eğilimlerini hızlandırmıştır. Fiziksel mesafelerin anlamını yitirdiği bu yeni düzende, insanlar daha kolay hareket edebilir hale gelmiş; bu da devletlerin sınırlarını koruma ve iç güvenliği sağlama yönündeki baskılarını artırmıştır. Düzensiz göç akımları, sınır ötesi suç faaliyetleri ve entegrasyon sorunları, güvenlik tartışmalarının merkezine yerleşmiştir.

Böylesi bir bağlamda, göç artık yalnızca yerel veya ulusal bir sorun değil, uluslararası toplumun ortak çözüm üretmesi gereken küresel bir mesele haline gelmiştir. Hem insan haklarına duyarlı, hem de güvenlik hassasiyetlerini gözetken dengeli politikaların oluşturulması zorunlu hale gelmiştir.

Sonuç olarak, küreselleşmenin etkisiyle yeniden şekillenen göç dinamikleri, sadece nüfus hareketliliği değil; aynı zamanda siyasi istikrar, sosyal uyum ve uluslararası güvenlik açısından da kritik önem taşımaktadır. Bu nedenle, göç olgusunun etkin yönetimi; çok boyutlu, disiplinler arası ve küresel iş birliğine dayalı stratejileri gerektirmektedir. Gelecekte sürdürülebilir barış ve toplumsal istikrarın sağlanabilmesi, bu dönüşen göç olgusunun adil ve kapsayıcı biçimde ele alınmasına bağlıdır.

KAYNAKÇA

- Bayraktutan, Y., & İnmez, E. (2023). Gelişmekte olan ülkelerde çevre politikaları ve kirlilik sığınağı hipotezi: Panel veri analizi. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 3(2), 119–138. <https://doi.org/10.20979/ueyd.303332>
- Castles, S., & Miller, M. J. (2024). *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World* (4th ed.). Palgrave Macmillan.
- Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D., & Perraton, J. (1999). *Global Transformations: Politics, Economics and Culture*. Stanford University Press.
- İçduygu, A. (2016). Uluslararası göç kuramları: Eski sorular, yeni yaklaşımlar ve güncel gelişmeler. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 61(4), 133–162.
- Koser, K. (2016). *International Migration: A Very Short Introduction* (2nd ed.). Oxford University Press.
- Ohmae, K. (2015). *The End of the Nation State: The Rise of Regional Economies*. Free Press.
- Robertson, R. (2022). *Globalization: Social Theory and Global Culture*. SAGE Publications.
- Sassen, S. (2019). *Globalization and its Discontents: Essays on the New Mobility of People and Money*. New Press.
- Sönmez, M. (2014). Küreselleşme ve yeni dünya düzeni. *Toplum ve Bilim*, 99, 5–30.
- Stiglitz, J. E. (2012). *Globalization and its Discontents*. W.W. Norton & Company.
- Turan, A. H., & Koyuncu, A. (2020). Dijitalleşme ve göç: Yeni medya araçlarının göç kararları üzerindeki etkileri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 1137–1155. <https://doi.org/10.15869/itobiad.717230>
- Ulusoy, M. (2011). Güvenlik kavramının dönüşümü ve insan güvenliği. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8(29), 129–154.

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

+994 50 891 01 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.indi-center.com

Azərbaycan Dili və Ədəbiyyatı Harmoniyasında Nizami Motivlərinin Rəngarəngliyi

Vəsilə HÜSEYNOVA⁶⁴

Xülasə

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı xalqımızın mədəniyyətinin, tarixi yaddaşının və milli kimliyinin ən qiymətli təzahürlərindən biridir. Dil insanların bir – birilə ünsiyyət qurduğu, fikirlərini ifadə etdiyi, dünyagörüşünü yaratdığı əsas vasitə olmaqla yanaşı, millətin varlığını və davamlığını təmin edən ən önəmli amildir. Azərbaycan dili isə əsrlər boyu öz zənginliyi və ifadə imkanları ilə fərqlənmiş, müxtəlif tarixi dövrlərdə milli şüurun, ədəbiyyatın və mədəniyyətin inkişafında aparıcı rol oynamışdır. Azərbaycan ədəbiyyatı isə milli dilimizin təcəssümü olmaqla, xalqın həyatını, arzularını, duyğularını və tarixini sənət əsərlərində əks etdirir. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı yalnız milli dəyərlərin qorunub saxlanılması üçün deyil, həm də müasir dünyada Azərbaycan mədəniyyətinin tanınması və inkişaf etdirilməsi üçün vacib vasitədir. Dilimiz və ədəbiyyatımız vasitəsilə biz öz kimliyimizi dünyaya təqdim edirik, milli ruhumuzu yaşadıq. Bu sahəyə diqqət yetirmək, onu təkmilləşdirmək və gənc nəslə ötürmək hər bir azərbaycanlının vətəndaşlıq borcudur. Nəticə olaraq, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı milli mənəvi sərvətlərimizin təntənəsi, xalqımızı keçmişi ilə gələcəyini bağlayan möhkəm

⁶⁴ Arş. Gör., AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, ORCID: 0009-0001-8870-7072, vasilahuseynova1969@gmail.com

körpüdür. Onların zənginliyini və dərinliyini milli kimliyimizin möhkəmlənməsində əvəzsiz rol oynayır və bu irsi qorumaq, inkişaf etdirmək hər bitimizin əsas vəzifəsidir.

Açar Sözlər: Milli Dəyər, Poetik Ənənə, Ünsiyyət, Sənət Əsəri, Tənqidi Realizm.

The Diversity of Nizami's Motifs in the Harmony of Azerbaijani Language and Literature

Abstract

The Azerbaijani language and literature are among the most valuable expression of our nation's culture, historical memory, and national identity. Language is not only a means of communication and interaction between people, but also a fundamental factor in expressing thoughts, forming a worldview, and ensuring the continuity and development of a nation. Throughout history, the Azerbaijani language has played a crucial role in shaping national consciousness, literature, and culture due to its richness, flexibility, and expressive power. Azerbaijani literature reflects the nation's life, aspirations, emotions, and history through the aesthetic power of the language. Azerbaijani language and literature are not only essential for preserving national values, but also serve as a means of promoting and developing Azerbaijani culture in the modern world. Through our language and literature, we present our identity to the world and express our national spirit. Preserving and enriching them is the responsibility of every Azerbaijani citizen. As a result, Azerbaijani language and literature represent the triumph of our national spiritual values and serve as a strong bridge between our past and future/ Their richness and depth play an irreplaceable role in strength our national identity. It is the duty of each of us to protect and develop this heritage.

Key Words: National Value, Poetic Tradition, Communication, Work Of Artwork, Critical Realism.

1. GİRİŞ

Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə aid olaraq minilliklər boyu inkişaf edib. Qədim yazılı abidələr - “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Orxon-Yenisey” yazıları, o cümlədən xalq dastanları onun zənginliyinə əsas yaradıb. Qeyd etmək vacibdir ki, xalqımızın müdrikliyini əks etdirən bayatılar, nağıllar, dastanlar, atalar sözləri və məsəllər dilin ifadə gücünə bilavasitə təsir edərək onun inkişafına səbəb olub.

Azərbaycan Şərqlə Qərbin qovşağında yerləşdiyi üçün həm türk, həm İran, həm də Qafqaz mədəniyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olub. Təbii ki, bu amil dilin lüğət tərkibini, ədəbiyyatının üslub rəngarəngliyini, onun ruhunu daha da kamilləşdirib.

Əsərləri bəşəri ideyalarla dolğun olan Nizami Gəncəvi, Füzuli, Xaqani, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Səməd Vurğun və başqa dahilər Azərbaycan ədəbiyyatının düşüncə tərzini, onun poetik ənənəsini formalaşdıran şəxsiyyətlər olmuşlar. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının zənginliyi onun qədim tarixindən, xalq yaradıcılığından, mədəniyyətlərəarası təmaslardan, böyük ədiblərin irsindən və dilin daxili imkanlarından qaynaqlanır.

Azərbaycan dili həm sadə gündəlik danışiq üçün, həm də dərin fəlsəfi, poetik məna ifadə etmək üçün geniş imkanlara malikdir. Şeyrlərimizdə ahəngdarlıq, qafiyə zənginliyi və musiqinin qücu mühüm faktordur.

2. AZƏRBAYCAN DİLİNİN BƏDİİ-ESTETİK İMKANLARI

Hazırda Azərbaycan dili dövlət dili kimi mövqeyini möhkəmləndirib, ədəbiyyat isə müasir dövrdə də müxtəlif janrlarda – poeziya, nəsr, dramaturgiya, publisistika – zəngin yaradıcılıq nümunələri ilə inkişaf edir.

Dil və ədəbiyyat bir-biri ilə çox sıx bağlı olan sahələrdir. Yazıçı, şair öz hisslərini və fikirlərini oxucuya çatdırmaq üçün mütləq dilə müraciət edir. Dil olmasa ədəbiyyat yarana bilməz. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dili öz zəngin lüğət fondu, ifadə vasitələri, zəriflik və ahəngdarlığı ilə yazıçı və şairlərə bədii yaradıcılıqda geniş imkanlar açır. Ədəbiyyat dilin güzgüsüdür. Ədəbiyyat xalqın dilini qoruyub zənginləşdirir və inkişaf etdirir. Klassik poeziyada, dastan və bayatılarda işlədilən və unudulmaq üzrə olan söz və ifadələr Azərbaycan dilinin

yaddaşını saxlayır. Azərbaycan dilini ifadə edən Azərbaycan ədəbiyyatında xalqın tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri tərənnüm olunur. Azərbaycan dili xalqımızın ən böyük milli sərvətidir. Onun zənginliyi yalnız gündəlik ünsiyyətdə deyil, həm də bədii yaradıcılıqda özünü göstərir. Azərbaycan ədəbiyyatı isə məhz bu zəngin dil üzərində qurulmuş və dünya mədəniyyətinə dəyərli əsərlər bəxş etmişdir. Ədəbiyyatın gücü, xalqın dilində olan söz ehtiyatından, ifadə imkanlarından meydana çıxır və zənginləşir. Ədəbiyyat dilin saflığını, gözəlliyini qoruyur, dilin tarixini, inkişafını gələcək nəsillərə çatdırır [Əhmədov, 2015:48].

3. DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ NƏZƏRİYYƏLƏRİ KONTEKSTİNDƏ MÖVZUNUN TƏHLİLİ

Dil insan həyatının bütün sferasında - elm, siyasət, təhsil, məişət, mətbuat, internet, texnologiya və gündəlik həyatın hər bir anında istifadə olunur. Belə ki, o, ünsiyyət vasitəsi olaraq, xalqın kimliyini qoruyub saxlayır. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı - xalqın düşüncə tərzini, dünyagörüşünü, mədəni dəyərlərini və tarixi yaddaşını əks etdirən bir ədəbiyyat sahəsi olaraq Azərbaycan dilinin inkişafında əvəzsiz rolu olmuş, onun bədii nümunələri ilə Azərbaycan dilində bədii təfəkkür formalaşmış və poetik üslub inkişaf etmişdir. Bu isə gündəlik nitqdə istifadə olunan müdrik fikir və ifadələrin meydana çıxmasına səbəb etmişdir. Xalq ədəbiyyatı təkcə dilin forması ilə deyil, həm də, yuxarıda söylədiyimiz kimi, məzmunu ilə Azərbaycan xalqının təfəkkür tərzini, dəyərlər sistemini, məntiqi və dünyaya baxışını əks etdirmiş və bu da Azərbaycan dilində etik (əxlaqi) və estetik fikirlərin daha da parlaq nümayişinə xidmət etmiş, dilin funksional imkanlarını, duyğu və fikir ifadə etmə bacarığını genişləndirmişdir.

Azərbaycan dilinin gözəlliyi və axarlılığı klassik ədəbiyyatımızda özünü bürüzə verir. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin, şair və ədiblərinin əsərləri ana dilimizi həm dilçilik, həm də poetik güc baxımından zənginləşdirərək ədəbi dilimizə, onun inkişafına böyük töhfələr vermişlər. Məsələn, Nizami Gəncəvi, klassik fars - ətiki Azərbaycan poeziyasında ritm və qafiyədən ustalıqla istifadə edərək dili misiqi kimi işlətməmişdir. Bu isə dilin yalnız ünsiyyət vasitəsi olmadığını, həm də bədii sənət üçün ideal bir "alət" olduğunu göstərir [Hüseynzadə, 2012:73].

Digər ədibimiz, Azərbaycan poeziyasının zirvəsi sayılan Məhəmməd Füzuli ana dilində yazmaqla Azərbaycan türkcəsinin ədəbi dildə möhkəmlənməsinə təkan verdi. Dərin fəlsəfi və ictimai məzmunlu əsərləri ilə Xaqani Şirvani, Azərbaycan poeziyasını yüksək intellektual səviyyəyə qaldırdı. Azərbaycan satirik poeziyasının banisi Mirzə Ələkbər Sabir “Hophopnamə” ilə xalqın dərdlərini dilə gətirərək, dilə sadəlik, aydınlıq və kəskin ictimai məzmun gətirmişdir. Onun irsi Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin inkişafına yol açdı. Cəlil Məmmədquluzadə - Azərbaycan realist nəsrinin və dramaturgiyasının əsasını qoydu. “Molla Nəsrəddin” jurnalında yazıları ilə həm dilin sadələşməsinə, həm də ədəbiyyatın maarifçilik və ictimai fəallıq qazanmasına böyük təsir göstərmişdir. Sovet dövründə milli poeziyanın öncüllərindən biri olan Səməd Vurğun Azərbaycan dilinin poetik imkanlarını yeni dövrün ideyaları ilə birləşdirərək, milli ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatına yaxınlaşdırdı. Yenə də, Nizami Gəncəvi yalnız Azərbaycan deyil, ümumşərq ədəbiyyatının zirvəsidir. Nizami irsi milli poeziyaya sujet bolluğu, obraz zənginliyi və bəşəri ideyalar gətirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı xüsusi yer tutur. O, yaradıcılığını fars dilində davam etdirsə də, əsərlərini Azərbaycan xalq ədəbiyyatından, folklor motivlərindən, atalar sözlərindən və türkdilli xalqların ortaq ədəbi dilindən formalaşmışdır. Həmçinin, ədibimiz Azərbaycan sözlərindən geniş istifadə etmişdir.

Şair poemalarında həm gündəlik, həm də elmi, mifoloji, tarixi sözlərdən istifadə edərək mənalı, obrazlı ifadə tərzini yarada bilmişdir. Onun əsərlərində hər bir detal həm hadisəni izah edir, həm də mənəvi və fəlsəfi mesaj daşıyır.

4. NIZAMI GƏNCƏVİ İRSİNİN QORUNMASI VƏ TƏDQIQINDƏ ƏLYAZMALAR İNSTITUTUNUN ROLU

Nizami irsinin ətrafında yaranmış əlyazma ənənəsi də Azərbaycan dilinin zənginliyini göstərən əsas amildir. Ən önəmlisi ondan ibarətdir ki, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” si orjinal olaraq fars dilində yazılsa da, əsrlər boyu onun köçürmə ənənəsi, tərcümə və üzərində aparılan tədqiqatlar Azərbaycan dilinin çoxqatlı zənginliyinin bariz nümunəsidir.

Nizami Gəncəvi əlyazmaları əsrlər boyu Azərbaycan əlyazma məktəblərində (Gəncə, Təbriz, Şamaxı, Naxçıvan, Şirvan, Qarabağ) köçürülüb. Bu nüsxələrin kənarlarında (kolofon, marginal qeydlər, şərhlər) çox vaxt Azərbaycan türkcəsinə məxsus sözlərə, izahlara və tərcümələrə rast gəlinir. Əsərlərin oxucuya daha aydın olması üçün farca sözlərin izahı Azərbaycan türkcəsinə yazılırdı. Məs., orta əsrlərin müxtəlif katibləri tərəfindən Nizami irsi köçürülərək sətirləti və ya sətirüstü şəkildə, həmin sözlərin açıqlaması (“eşq “ sözünün yanında “sevgi “ və ya “məhəbbət” yazılması, “hikmət” in yanında “ağıl” və s.) göstərilirdi ki, bu da Azərbaycan dilinin tərcüməçilik sənətinə və izah imkanlarına işarə edirdi.

Əlyazmalarda Gəncə, Təbriz, Şirvan, Bərdə kimi toponimlər və Azərbaycan türkcəsinə məxsus şəxsi adlar tez- tez işlənir. Bu adlar həmin nüsxələrin Azərbaycan mühitində köçürüldüyünü və dilin canlı izlərinin saxlanıldığını bir sübutudur. Nizami əsərlərinin Azərbaycan dilinə çevrilməsi və izahının verilməsi dilin söz yaradıcılığını, zənginliyi və poetik imkanlarını daha da artırır. Nizami əlyazmaları üçün çəkilmiş miniatürlərin də Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ilə sıx əlaqəsi vardır. Əlyazmalar üçün çəkilmiş miniatürlər çox vaxt şərh və tərcümə qeydləri ilə zəngin olur.

Burada Azərbaycan türkcəsinə məxsus olan sözlər və deyimlər işlədilir, mətnin poetik ifadələri miniatürlərdə vizual olaraq təsvir olunur. Miniatürlər Azərbaycan ədəbiyyatında olan poetik obrazların vizual ekvivalentini yaradır. Rəng, kompozisiya, fiqurların təsviri – Nizami irsindəki obrazların, emosiyaların və dramatik gərginliyin vizual təəcəssümü hesab olunur. Miniatürlərdəki obrazlar, geyimlər, memarlıq detalları, adət ənənələr dilin ifadə etdiyi mədəniyyət elementləri ilə birləşir. Bu isə dilin və ədəbiyyatın mədəniyyət yaddaşını qorumağa kömək edir. Oxucu həm sözlə, həm də vizual vasitələrlə xalqın tarixini və mədəniyyətini dərk edir. Şairin poetik təsvirlərindəki detalları miniatürlər vasitəsilə daha canlı və anlaşılan görmək olur. Miniatürlərdəki eşq, ədalət, ağıl və güc kimi abstrakt fikirlər konkret obrazlarla canlandırılaraq oxucu həm mətnlə, həm də təsvirlərlə qarşılaşır və mövzu daha aydın və yadda qalan olur və beləliklə, dilin bədii potensialı və mədəni məzmunu vizual sənətlə birləşərək daha geniş auditoriyaya çatır [Məmmədov, 2012:28].

Əlyazmalar üçün miniatürlərin hazırlanması əsərin dəyərini artıraraq onun yayılmasına kömək edir. Orta əsrlərdə miniatürlərlə bəzədilmiş əlyazmalar çox qiymətli və nüfuzlu əsərlər sayılırdı. Bu cür kitablar, xüsusi ilə saraylarda və elitar təbəqələr arasında mədəniyyət nümunəsi kimi qorunur, kolleksiya edilir və gələcək nəsillərə ötürülürdü. Bu hadisə Nizami irsinin uzunömürlü olmasına xidmət edib. Miniatürlər yalnız gözəllik üçün deyil, həm də öyrətmək üçün çəkilirdi. Nizami “Xəmsə”si türk, fars, ərəb və hind mədəniyyətlərinin motivlərini birləşdirir. Bu multikultural məzmun öz əksini miniatürlərdə tapırdı. Miniatürlər mədəniyyətlərarası əlaqələri təqdim edən vasitə rolunu oynayır. Orta əsrlərdə əlyazmalara məlumat daşıyıcısı deyildi – o, estetik sənət əsəri hesab olunurdu. Qızıl suyuna çəkilmiş başlıqlar, naxışlı səhifələr, zəngin miniatürlər – bunlar hamısı kitabın qiymətini və dəyərini artırır. Nizaminin əsərləri isə o qədər yüksək səviyyəli hesab olunurdu ki, onları sadə şəkildə yox, ən zəngin kitab sənəti nümunələri kimi təqdim etmək zəruri hesab olunurdu.

Miniatürlər həm də Azərbaycan rəssamlıq məktəblərinin inkişafını və mədəni irsin qorunmasını göstərir. Əlyazmaların illüstrasiyaları milli estetikanın, geyim və memarlıq üslubunun yadda saxlanmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, əlyazmalar üçün çəkilmiş miniatürlər, Azərbaycan mədəniyyətinin zənginliyini və bədii potensialını əks etdirən mühüm sənət nümunələridir. Bu miniatürlər, həm ədəbiyyatın, həm də vizual sənətin birləşdiyi nöqtə olaraq, dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini göstərir [Arashı, 1947:95]. Qeyd edək ki, miniatürlərdəki mədəni, sosial və təbiət motivləri Azərbaycan mədəniyyətinin zənginliyinin göstəricisidir.

5. NIZAMI GƏNCƏVİ IRSİNDƏ AFORİZMLƏRİN BƏDII-ESTETİK FUNKSIYASI

Azərbaycan ədəbiyyatında Nizami Gəncəvi yaradıcılığını əks etdirən nümunələrdən biri də - aforizmlərdir. Nizami Gəncəvinin aforizmləri onun poeziyasını xalq müdrikliliyi ilə zənginləşdirmək, Azərbaycan folklorunu qoruyub saxlamaq və yüksəltmək, Azərbaycan xalqının dünyagörüşünü, psixologiyasını, milli ruhunu əks etdirməklə Azərbaycan ədəbiyyatına əvəzsiz töhfələr vermişdir [Qasımozadə, 1981:108]. Əlyazmalarda aforizmlər çox vaxt qızılı hərflərlə yazılır,

ayrıca qeyd edilir ki, oxucu onları dərhal seçə bilsin. Çünki, Nizaminin hikmətli sözləri sonrakı ədiblər üçün həmişə nümunə olub. Hətta, bir çox aforizmlər xalq arasında atalar sözü kimi yayılıb və Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığına qarışıb.

Qısaca olaraq, söyləyək ki, Azərbaycan dilinin məkanı sayılan Azərbaycan ədəbiyyatı qədim və şanlı yola sahibdir. Orta əsrlərdən etibarən onu duyan və təbliğ edən sənətkarlarımız, o cümlədən alim və şairlərimizin zəhməti az olmamışdır. Onları Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kontekstində araşdırmaq həmin sahəni daha da zənginləşdirmək deməkdir.

6. NƏTİCƏ

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı harmoniyasında Nizami Gəncəvi motivlərinin rəngarəngliyi milli bədii düşüncənin zənginliyini, poetik ənənələrin gücünü və ideya-estetik dərinliyini açıq şəkildə nümayiş etdirir. Nizami yaradıcılığında sevgi, ədalət, vətənpərvərlik mövzuları təkcə orta əsrlərin deyil, həm də bu günümüz üçün mühüm əxlaqi və bədii dəyərləri özündə əks etdirir. Onun əsərlərindəki motivlər Azərbaycan ədəbiyyatının dil ahənginə ustalıqla qovuşaraq zəngin məna qatları yaratmış, həm xalq yaradıcılığına, həm də sonrakı ədəbiyyatın inkişafına güclü təsir göstərmişdir.

Nizami poetik dilində işlənən simvollar, məcazlar və obrazlar Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarını daha da genişləndirmiş, onun bədii-estetik funksiyasını yüksəltmişdir. Bu motivlərin rəngarəngliyi həm klassik poeziyada, həm də müasir ədəbiyyatda yeni cığır açmışdır. Nizami poeziyası dil və ədəbiyyat arasında bir körpü rolunu oynamış, hər iki sahənin harmonik vəhdətində özünəməxsus iz buraxmışdır. Ümumilikdə, bu harmoniya təkcə ədəbiyyatın bədii-estetik gücünü deyil, həm də dilin zənginliyini və sabitliyini təsdiqləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev, Ə.(1981). “ Nizami və Azərbaycan ədəbi fikri”. Bakı.
2. Araslı, H.(1947). “ Nizami Gəncəvi”. Bakı: “Azərnəşr”.
3. Əhmədov, H. (2015) “Azərbaycan dil və ədəbiyyatının inkişaf mərhələləri”. Bakı: ADPU nəşriyyatı.
4. Ə. Əliyev, Ə. (2007). “Azərbaycan dilinin tarixi “ Bakı; Elm.
5. Əlizadə, C. (2004). “ Azərbaycan xalq ədəbiyyatı “. Bakı: Çapıoğlu.
6. Hüseynzadə, A. (2012). “ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi “ (Orta əsrlərdən XX əsrə qədər). Bakı: Elm və Təhsil.
7. Qasımzadə, F. (1981). “ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi “, Bakı: Maarif.
8. Gəncəvi, N. (2003). “ Xəmsə “ (seçilmiş əsərlər). Bakı: Lider nəşriyyatı 2003,s-210.
9. Məmmədov, Y. (2012). “ Nizami hikmətləri”. Bakı: Elm və təhsil.

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

+994 50 891 01 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.indi-center.com

Seyid Əzim Şirvani və Azərbaycan Mətbuatının Formalaşmasında Maarifçi Baxışlar

Günəl QULIYEVA⁶⁵

Xülasə

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbi və ictimai fikir tarixinin görkəmli nümayəndələrindən olan Seyid Əzim Şirvani, yalnız şair və maarifçi kimi deyil, həmçinin mətbuatla sıx əlaqəsi olan ziyalı kimi tanınmışdır. Şairin elmi fəaliyyəti dövründə qəzet və jurnallar maarifçilik ideyalarının yayılmasında mühüm vasitə hesab edilirdi. Seyid Əzim Şirvani müxtəlif qəzetlərdə yazılar dərc etdirərək savadsızlığın aradan qaldırılması və sosial ədalətin bərpası mövzularına toxunmuşdur. O, mətbuatı xalqı oyadan, cəmiyyətdə yeniliklərə yol açan ən güclü tribuna hesab edirdi. Seyid Əzim Şirvani “Əkinçi”, “Ziya”, “Kəşkül” kimi qəzetlərlə əməkdaşlıq etmiş, şeirləri, maarifçi məqalələri işıq üzü görmüşdür. Şairin yazılarında geriliyə, mövhumata qarşı sərt münasibət, elmə və tərəqqiyə çağırış əsas xətt olmuşdur. O, dövrünün ictimai-siyasi problemlərini sadə və anlaşıqlı dildə oxucularına çatdıraraq qəzetlərin maarifçilik funksiyalarını gücləndirməyə nail olmuşdur. Seyid Əzim Şirvani üçüm mətbuat təkə yazı meydanı deyil, eləcə də fikir mübadiləsi, ictimai şüurun formalaşması üçün bir məktəb idi. Onun fəaliyyəti Azərbaycan jurnalistikasının inkişafında mühüm

⁶⁵ Dissertant, AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, ORCID: 0009-0004-5772-5560, gunelramizqizi90@gmail.com

mərhələyə yol açmış, sonrakı dövrlərdə ziyalıların marağının artmasına zəmin yaratmışdır. Beləliklə, Seyid Əzim Şirvaninin mətbuatla əlaqələri həm ədəbi, həm də ictimai baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir.

Açar Sözlər: Mətbuat, Maarifçilik, Əkinçi, Kəşkül, Ziya.

Seyid Azim Shirvani and Enlightenment Perspectives in the formation of the Azerbaijani Press

Abstract

Seyid Azim Shirvani, one of the prominent representatives of Azerbaijani literature and public thought in the second half of the 19th century, was known not only as a poet and an enlightener, but also as an intellectual with close ties to the press. During this period, newspapers and magazines were considered an important means of promoting enlightenment. Seyid Azim Shirvani published numerous articles in different newspapers, touching on the issues of eliminating illiteracy and restoring social justice. He considered the press to be the most powerful platform that awakens the people and paves the way for innovations in society. Seyid Azim Shirvani collaborated with newspapers such as "Ekinchi", "Ziya", "Kashkul", and published his poems and educational articles there. The main line of the poet's writings was a tough attitude towards backwardness and superstition, a call for science and progress. He managed to strengthen the enlightening functions of newspapers by conveying the socio-political problems of his time to his readers in a simple and understandable language. For Seyid Azim Shirvani, the press was not only a place for writing, but also a school for the exchange of ideas and the formation of public consciousness. His activity marked an important stage in the development of Azerbaijani journalism and added the foundation for the growth of interest among intellectuals in subsequent periods. Thus, Seyid Azim Shirvani's relations with the press are of great importance both from a literary and a social point of view.

Key Words: Press, Educational Movement, Ekinchi, Kashkul, Ziya.

Seyid Azim Şirvani Və Azərbaycan Basınının Oluşmasında Maarifçi Bakışlar

Özet

19-cu yüzylın ikinci yarısında Azərbaycan edebiyatının ve halk düşüncesinin önde gelen temsilcilerinden Seyid Azim Şirvani, yalnızca bir şair ve aydın olarak değil, aynı zamanda basınla yakın bağları olan bir aydın olarak da tanınıyordu. Bu dönemde gazete ve dergiler, aydınlanmayı teşvik etmenin önemli bir aracı olarak görülüyordu. Seyid Azim Şirvani, farklı gazetelerde cehaletin ortadan kaldırılması ve toplumsal adaletin yeniden tesis edilmesi konularını ele alan çok sayıda makale yayınladı. Basının, halkı uyandıran ve toplumda yeniliklerin önünü açan en güçlü platform olduğunu düşünüyordu. Seyid Azim Şirvani, "Ekinçi", "Ziya" ve "Kaşkul" gibi gazetelerle iş birliği yaparak şiirlerini ve eğitici makalelerini orada yayınladı. Şairin yazılarının ana teması, geri kalmışlığa ve batıl inançlara karşı sert bir tavır, bilime ve ilerlemeye çağrıydı. Döneminin sosyo-politik sorunlarını okuyucularına sade ve anlaşılır bir dille aktararak gazetelerin aydınlatıcı işlevini güçlendirmeyi başardı. Seyid Azim Şirvani için basın, yalnızca bir yazı mekânı değil, aynı zamanda fikir alışverişi ve toplumsal bilinç oluşturma okuluydu. Onun faaliyetleri, Azərbaycan gazeteciliğinin gelişiminde önemli bir aşamayı işaret etmiş ve sonraki dönemlerde aydınlar arasında gazeteciliğe olan ilginin artmasına zemin hazırlamıştır. Bu nedenle Seyid Azim Şirvani'nin basınla ilişkileri hem edebi hem de toplumsal açıdan büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Basın, Maarifçilik, Ekinçi, Keşkül, Ziya.

1. GİRİŞ

Azərbaycan mətbuatı tarixində bir sıra görkəmli ziyalılar və ədəbiyyatşünaslar öz elmi fəaliyyətləri ilə cəmiyyət həyatına təsir edə bilmişlər. Bu şəxsiyyətlər sırasında dahi Azərbaycan şairi Seyid Əzim Şirvanini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Onun yaradıcılığı yalnız ədəbi sahə ilə məhdudlaşmayaraq, mətbuat vasitəsilə ictimai fikrin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. XIX və XX əsrin

əvvəllərində mətbuat Azərbaycan cəmiyyətində maarifçilik ideyalarının yayılması və milli şüurun inkişafı üçün əsas vasitələrdən biri olmuşdur. Bu baxımdan, Seyid Əzim Şirvaninin yazıları həm ədəbi keyfiyyəti, həm də ictimai mesajı ilə dövrün oxucularında dərin təsir yaratmışdır.

Seyid Əzim Şirvani həm poetik yaradıcılığı, həm pedaqoji fəaliyyəti, həm də publisistik yazıları ilə maarifçilik hərəkatına önəmli təsir göstərmişdir. O, dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə biganə qalmamış, xalqın inkişafı uğrunda mübarizənin ön cərgələrində daima savaşırmışdır. Seyid Əzim Şirvaninin əsas amalı Azərbaycan cəmiyyətində savadsızlığın, möhvumatin qarşısını almaq idi. Şairin elmi-publisistik fəaliyyəti yalnız dövrün problemlərini işıqlandırmaqla kifayətlənməmiş, həmçinin gələcək nəsillərə bir məktəb qoymuşdur. Şair elmi fəaliyyəti dövründə qəzet və jurnallarda sadə, anlaşıqlı məzmunlu yazılar dərc edərək xalqı qəflət yuxusundan oyatmağa səy göstərmişdir. Bu xüsusiyyətlər şairin publisistik irsini daha da şaxələnməsinə zəmin yaratmışdır.

Seyid Əzim Şirvani dövrün, sosial, siyasi və mədəni mühitini diqqətlə müşahidə etmiş, mətbuat vasitəsilə əxlaqi və maarifləndirici ideyaları cəmiyyətə çatdırmağa çalışmışdır. Onun əsərlərində yer alan aktual mövzular, sosial ədalət, təhsil və milli-mədəni dəyərlərin qorunması kimi məsələlər geniş əks olunmuşdur.

2. “ƏKİNCİ” QƏZETİ VƏ SEYİD ƏZİM ŞİRVANI

“Əkinçi” qəzeti 1875-ci ildə Azərbaycan dilində nəşr olunmuş ilk milli qəzetdir. Qəzetin təsisçisi və redaktoru Həsən bəy Zərdabidir. O dövrdə Azərbaycan torpaqlarında maarifçilik, milli özünüdərkini inkişafı və xalqın maariflənməsi üçün belə bir təşəbbüs böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Qəzet sadə və anlaşıqlı dildə yazıldığı üçün geniş oxucu kütləsini ətrafına toplaya bilmişdir. Bu qəzetin fəaliyyətinə dəstək verən ziyalılardan biri Seyid Əzim Şirvani olmuşdur. O, Azərbaycan klassik şeir və maarifçi ziyalıları kimi “Əkinçi” qəzetində müxtəlif səpkili yazıları ilə çıxışlar etmişdir.

İlk növbədə Seyid Əzim Şirvaninin həyatının ən gözəl səhifələrindən biri görkəmli xadim Həsən bəy Zərdabi ilə olan dostluq əlaqələridir. Bu möhkəm dostluq Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığını realist inkişafına çox böyük töhfə vermişdir. Seyid

Əzim Şirvani Həsən bəy Zərdabiyə daima böyük rəğbət bəsləmiş, qabaqcıl elm xadimi kimi yüksək qiymətləndirmişdir. Bu dostluq əlaqələrini biz şairin Həsən bəy Zərdabiyə həsr etdiyi şeirlərində aydın duya bilərik. Bu nöqtəyi-nəzərdən “Əkinçi” qəzeti hər iki elm xadimi arasında olan dostluq münasibətlərini daha da möhkəmləndirmişdir. Seyid Əzim Şirvani “Əkinçi” qəzetində dostu üçün dərin məzmunlu şeirlər yazmışdır. Əkinçi qəzetinin 1875-ci il 6-cı nömrəsində dərc olunmuş təbrik şeirində Həsən bəy Zərdabinin qəzetin inkişafı tarixində misilsiz işlər gördüyünü xüsusi vurğulamışdır. Şair qəzet oxucularını qəflət yuxusundan oyadan Əkinçini və Həsən bəy Zərdabini “Qafqaz xalqının xeyirxahı” adlandırırdı. Bu səpkidə olan şeirlər siyahısında “Həsənbəydən iltimas”, “Həsənbəy Məlikov Zərdabiyə”, “Həsən bəyin hüzuruna”, “Əkinçi qəzetinə yardım üçün” xüsusilə seçilirlər [Hüseynov, 1987:21].

Əkinçi qəzeti Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığında realizm ənənələrinin qüvvətlənməsinə faydalı təsir göstərmişdir. Şair bəzi şeirlərində “Əkinçi” qəzetinin irəli sürdüyü məsələləri qabartmağa nail olmuşdur. Onun Əkinçidə dərc olunan “Oğluma”, “Möhsünə cavab” adlı şeirləri bu cəhətdən xarakterik hesab olunur.

“Əkinçi”nin yüksək fəaliyyəti bir çox ruhanilərdə ikrah hiss yatarmışdır. Onlar hər fürsətdə “Əkinçi” qəzetini “şeytan əməli” adlandıraraq xalqın gözündən salmağa çalışırdılar. Bu işə qəzetin bağlanma təhlükəsində olmasına zəmin yaradırdı. Əkinçi qəzetinin ağır böhtan keçirməsindən narahat qalan Seyid Əzim Şirvani qəzetin yaşaması üçün Həsən bəy Zərdabi ilə birlikdə gecə-gündüz çalışır, qəzetin yüksəlişi üçün alternativ yollar axtarırdı. Şairin 1877-ci ildə 18-ci nömrədəki qələmə aldığı “Qəzet nədir?” adlı şeirində əsas silah “Əkinçi” qəzetinin düşmənlərinə tuş gəlirdi:

Hamı millətdə var qəzetlər çox,

Demə kim, bundan hiç faidə yox.

Qəzetin çoxdu xəlqə mənfəəti,

Nə bilir kim, yoxdur mərifəti [Rüstəmov, 2015:103].

Həsən bəy Zərdabi qəzetin ikinci ilində abunəçilərin kəskin azalmasından şikayətlənərək vurğulayırdı ki, 1875-ci ildə qəzetin 600 nəfər abunəçisi olduğu

təqdirdə, indi abunəçilərin sayı bir illik 283, yarımillik 57 nəfərə düşərək azalmışdır. O, abunəçilərin azalmasının izahını belə verirdi: “Buna bir səbəb yoxdur, savay bizim qanmazlığımız... Ey qəpiyə milləti atan qardaşlar. Siz adınızı müsəlman qoyub qeyrilərin müsəlmanlığına şərək edirsiniz. Vay-vay sizin halınıza ki, müsəlmanlığın şəriətlərindən bircə namaz qılıb, oruc tutmağı bilirsiniz [Hüseynov, 1987:21].

Həsən bəy Zərdabının bu sözləri Seyid Əzim Şirvaniyə çox təsir etmiş, Əkinçi düşmənlərini qarşı nifrəti birə min artmışdır. Şair qəzetin əleyhdarlarına qarşı çıxaraq deyirdi:

Nə müddətdir ki, Həsənbəyi-zar,

Hüsnü tədbir ilə o fəxri-kibar.

Öz qədimi lisanımızda haman

Qəzetə çapını edib ünvan.

Özünə gərçi yoxdu faidəsi,

Leyk var xalqa feyzü faidəsi [Hüseynov, 1987:22].

1877-ci il Rusiya-Türkiyə müharibəsi zamanı çar hökuməti “Əkinçi” qəzetinə müharibə haqqında yazmağı qadağa qoydu. Bu səbəbdən müəllif və oxucuların çoxu qəzetlə əlaqəlini kəsmək məcburiyyətində qalır. Belə bir çətin vəziyyətdə Seyid Əzim Şirvani “Əkinçi qəzetinə yardım üçün” adlı şeirini yazdı. Şair şeirdə qəzetə üz döndərənləri tənqid atəşinə tuturdu:

Ey “Əkinçi” xirid edən kəslər,

Verməsə cəngdən “Əkinçi” xəbər.

Qəzetə tərkini etməyin zinhar,

Nə gərəkdir bizə o nəqlü güzar.

Qədəğəndir o növ söhbətlər,

Eşidin pəndlər, nəsihətlər.

Biz gərək səy edək məişət üçün,

Sənətü kəsb üçün, ziraət üçün [Bayramoğlu].

Şair “Əkinçi qəzetinə yardım üçün” adlı şeirində həyəcan signalı çalırdı:

Səy edin, ey güruhi-niksifat,

Etməsin ta bizim “Əkinçi” vəfat.

Sonra göydən əgər yenə İsa,

Edə bilməz o mürdəni ehya [Hüseynov, 1987:23].

Həsən bəy Zərdabi də dostununun “Əkinçi”dəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirmişdir. Onun yazdığı “Bizim nəğmələrimiz” adlı məqaləsində Seyid Əzim Şirvaninin qəzetin çağırışına səs verərək maarifçi şeirlər şeirlər qələmə almaqla poeziyamızın zənginləşməsinə vasitəçi olduğunu xüsusilə vurğulamışdır.

3. MƏTBUAT VƏ MILLİ ŞÜURUN INKIŞAFI: ZIYA QƏZETİ VƏ SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ

Əkinçi qəzetinin süqutundan sonra Səid Ünsizadənin təşəbbüsü ilə Tiflisdə “Ziya” adlanan qəzet nəşrə buraxılmışdır. Səid Əbdürrəhman oğlu Ünsizadə də Şamaxı torpağının yetirməsi kimi Seyid Əzim Şirvaninin Şamaxıdakı “Beytüs-səfa” ədəbi məclisinin fəal üzvlərindən biri olmuşdur. Onun əsas məqsədi Şamaxıda yeni üsullu məktəb açmaq təşəbbüsü idi. Səid Ünsizadə yaxın dostu və məsləkdaşı Seyid Əzim Şirvaniyə məktəbin bütün işlərini həvalə etmişdi. Səid Əfəndi 1879-cu il 14 yanvar tarixində “Ziya”nın ilk nömrəsini nəşrə təqdim etmişdir. Bu, milli mətbuatımızın tərəqqisi baxımından “Əkinçi”dən sonra ikinci qəzet hesab edilirdi.

Qəzet təxminən 5 il yarım-1879-cu ilin yanvarından 1884-cü ilin iyununa qədər fəaliyyət göstərmişdir. Qəzet ilyarım daşbasma üsulu ilə nəşr olunmuşdur. Daha sonra qəzet “Ziyayi-Qafqaziyyə” başlığı ilə nəşr olunmuşdur. “Ziya”nın səhifələrində Seyid Əzim Şirvaninin, Həsən bəy Zərdabinin imzaları xüsusilə qeyd olunmalıdır. Şair Əkinçi qəzetində “Qəzet nədir?” sualına burada yenidən cavab axtardı:

Qəzet bir hüdhüdi-ziba, qəzetxanlar

Süleymandır,

Yetib Bilqeysi-mənayə gərək onlar

Səbalənsin.

Qəzetdir peyki-ruhani ki, söylər

sirri-pünhani,

Nə lazım peyki-həq künci - xəfadə

ixtifalənsin.

1895-ci ildə Seyid Əzim Şirvaninin oğlu Micəfər Seyidzadə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin təşəbbüsü ilə atasının hekayə və təmsillərindən ibarət “Məcmuə”sini çap etdirmişdi. 255 səhifədən ibarət olan kitabda yer alan əsərlərin bir qismi parnoqrafik şeirlərdən ibarət idi [Şirvani, 1967:5].

4. KƏŞKÜL QƏZETİ VƏ SEYİD ƏZİM ŞİRVANI

“Ziyayi-Qafqasiyyə” qəzetinin süqutundan sonra Tiflis şəhərində 1883-1891-ci illərdə “Kəşkül” jurnalı nəşr olundu. Jurnalın nəşiri “Ziyayi-Qafqasiyyə” jurnalının redaktoru Səid Ünsizadənin ortancıl qardaşı Cəlal Ünsizadə idi.

Jurnalın elə ilk sayında Seyid Əzim Şirvaninin “Qurani-əzimülşən və çobani-nadan”, “Çoban və yexisərd”, “Kor atlandı kəndin basdı” başlıqlı rəvayətləri çap olunmuşdur.”Kəşkül”ün digər nömrələrində də Seyid Əzim Şirvani “Kəlilə və Dimnə”dən, klassik Şərq ədəbiyyatının digər nümunələrindən etdiyi tərcümələri jurnala rənaqarənklik qatmışdır. Jurnalın nəşiri Cəlal Ünsizadə şairin şəxsiyyətini yüksək qiymətləndirmiş, onun vəfatından sonra da qəzetdə tərcüməyi halına və yaradıcılığına dair məqalələr yazılmışdır. Həbib Sadıq oğlu da 1892-ci ildə Seyid Əzim Şirvaninin əsərlərini çap etdirmək üçün divan halında tərtib etmişdi [Şirvani, 1967:5].

5. NƏTİCƏ

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Seyid Əzim Şirvani Azərbaycan mətbuatının inkişafında və ictimai fikrin formalaşmasında əhəmiyyətli dərəcədə rol oynamışdır. Onun yazıları ədəbi dəyərləri ilə seçilməmiş, həm də cəmiyyətin maariflənməsinə və milli şüurun güclənməsinə xidmət etmişdir. Şairin mətbuat sahəsindəki fəaliyyəti, dövrün ictimai və mədəni mühitini əks etdirən fikirləri gələcək nəsillərə nümunə olacaq bir irs yaratmışdır. Məqalədə təhlil olunan məlumatlar göstərir ki, şairin ədəbi və ictimai təsiri müasir dövrdə də aktualdır və onun əsərləri mətbuat tarixində özünəməxsus yer tutur. Bu baxımdan, Seyid Əzim Şirvaninin fəaliyyəti həm tarixi, həm də ədəbi baxımdan dəyərləndirilməli, mətbuat və cəmiyyət arasında körpü rolunu daim xatırlamaq vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramoğlu, Alxan. (2015). Azərbaycan. <https://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2015/iyul/448910.htm>
2. Hüseynov, S. (1987). Seyid Əzim Şirvani. Bakı: “Yazıçı”. s.-124.
3. Məmmədov, X. (2005). Köhnə dünyanın sonuncu, yeni dünyanın birinci şairi. Seyid Əzim Şirvani. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I cild, Bakı: AVRASIYA PRESS. s. -400 səh.
4. Rüstəmov, L. (2015). Xıx ƏSR Azərbaycan mətbuatında maarifçilik ənənələri. Azərbaycan jurnalı, 12(4), 101-115.
5. Şirvani, S. Ə. (1967). Seçilmiş əsərləri. 3 cildə; I cild, Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası. s.-742 səh.

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

+994 50 891 01 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.indo-center.com

Türkiye–AB İlişkilerinde Ermeni Sorununun Yeri ve Ermenistan ile Normalleşme Sürecine Azerbaycan’ın Yaklaşımı (2020 Öncesi)

Vagif HÜSEYN⁶⁶

Özet

Bu makalede Avrupa Birliği ile Türkiye arasındaki ilişkilerde “Ermeni sorunu”nun rolü incelenmektedir. Özellikle Avrupa Parlamentosu tarafından alınan kararların ve Komisyon politikalarının Türkiye’nin üyelik sürecine etkisi üzerinde durulmaktadır. Çalışmada “Ermeni soykırımı” iddiaları, Türkiye–Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi ve Türkiye’deki azınlıkların durumu gibi başlıklar ele alınmaktadır. Ayrıca, Zürih süreci çerçevesinde Ermenistan ile ilişkilerin normalleşmesinin Azerbaycan açısından önemi ve Bakü’nün konuya bakışı da değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Birliği, Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan, Ermeni Sorunu.

⁶⁶ Dr., İstanbul Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-6842-311X, huseynvagif@gmail.com

The Place of the Armenian Question in Türkiye-EU Relations and Azerbaijan's Approach to the Normalization Process with Armenia (Before 2020)

Abstract

This article examines the role of the “Armenian question” in Turkey–EU relations. It focuses on the impact of the European Parliament’s resolutions and the European Commission’s policies on Turkey’s accession process. The study analyzes issues such as the “Armenian genocide” claims, the normalization of Turkey–Armenia relations, and the situation of minorities in Turkey. In addition, the significance of the Zurich process for Azerbaijan and Baku’s perspective on Turkey–Armenia normalization are also assessed.

Key Words: European Union, Turkey, Azerbaijan, Armenia, Armenian Issue.

1. GİRİŞ

Türkiye’nin Avrupa Birliği ile ilişkilerinde “Ermeni sorunu” Türkiye’nin Birliğe üyelik için başvurusundan sonra ortaya çıkmıştır. Türkiye ile Avrupa Birliği (o zamanki adıyla AET) arasında 12 Eylül 1963 tarihinde imzalanarak 1 Aralık 1964 tarihi itibarıyla yürürlüğe giren Ankara Anlaşması ile Ortaklık İlişkisi kurduğu andan itibaren “ermeni sorunu” çeşitli platformlarda dile getirilmeye başlanmıştır.

Ermeni diasporası, özellikle Birlik organları içinde meşruiyetini direk olarak AB vatandaşlarından alan Parlamento üzerinden Türkiye’nin üyelik sürecini sabote etmeye çalışmıştır. Batı Avrupa devletlerinin bir kısmından önemli destek alan diasporanın ve Türkiye karşıtı güçlerin yardımıyla Avrupa Parlamentosu 18 Haziran 1987 Yılında aldığı kararla üyelik sürecine “soykırım” meselesini sokmuştur. Bunun sonucunda Türkiye-Avrupa Birliği ilişkilerinde “Ermeni sorunu” 3 ana hat olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi “1915 Olaylarına ilişkin Ermeni iddiaları”, yani Soykırım meselesi, ikincisi Ermenistanla ilişkilerin normalleşmesi ve sınır kapılarının açılması, üçüncüsü ise Türkiye’deki azınlıkların durumudur.

Avrupa Birliḡinin bu konuda Türkiye ile baḡlı siyaseti Parlamento ve Komisy n vasit sıyla f rkl  yollarla hayata ge c rilmiřtir. Sözde “Ermeni soykırımı” konusunda en net yaklařım Parlamento tarafından sergilenmiřtir. Komisy n ise genel olarak Türkiye’deki azınlıqların durumu ve Türkiye-Ermenistan iliřkilerine odaklanmıřtır.

Çalıřmamızda AB’nin kurumsal olarak Ermeni sorununa bakıřı, AB’nin, özellikle Avrupa Parlamentosunun aldıḡı kararlar ve bunun Türkiye’nin AB  yelik sürecine etkisi ele alınmıřtır. Türkiye-Ermenistan arasında ikili iliřkileri normalleřtirmek amaçıyla bařlatılan “Zürih s re i”, bu süreç içinde atılan adımlar Avrupa Birliḡi ile beraber bölgedeki diḡer aktörleri, özellikle Türkiye’nin en yakın müttefiki Azerbaycanı yakından ilgilendirmektedir. Bu anlamda Bak ’n n bu soruna bakıř açısının ve pozisyonun  yrenilmesi de oldukca önemlidir.    nk  baḡımsızlıḡın ilk yıllarında Türkiye ile duygusal baḡlılık ön planda olsa da zaman geçtikçe Azerbaycanla ekonomik ve stratejik m tteliklik diḡer alanları geride bıraktıḡı kesindir. Bundan bařka Türkiye’nin Ermenistan ile iliřkilerinin Türkiye’nin AB  yeliḡine olan etkisi, bunun Avrupa Birliḡi kurumlarının kararlarındaki yansımaları incelenmeye çalıřılmıřtır.

Çalıřmada niteliksel bir yöntem benimsenmiř, Avrupa Birliḡi kurumlarının resmi belgeleri, Avrupa Parlamentosu kararları ve konuyla ilgili akademik literatür esas alınmıřtır. Arařtırmanın  zg n yönü, Ermeni meselesinin yalnız Türkiye–AB iliřkilerindeki etkisini deḡil, aynı zamanda Azerbaycan açısından tařıdıḡı stratejik önemi de dikkate almasıdır. Bunun yanı sıra, Avrupa Birliḡi’nin ulusüstü yapısı ile Avrasya Ekonomik Birliḡi’nin daha çok ekonomik odaklı yapısı arasında dıř politika alanındaki yaklařımların farklılıḡı da karřılařtırmalı analiz bakımından incelemenin dolaylı bir zeminini oluřurmaktadır.

2. AVRUPA BIRLIḒI’NIN KURUMSAL YAKLAřIMI: ERMENİ MESELESİNİN TÜRKİYE’NİN ÜYELİK SÜRECİNE ETKİLERİ

Türkiye’nin 1959 yılında Avrupa Ekonomik Topluluḡuna  yelik bařvurusu diasporanı Ankaraya karřı harekete geçirmiř ve bu yönde bazı Avrupa devletlerinden önemli destek almıřtır.

Özdala göre, “kamuoyu tarafından yaygın olarak bilindiğinin aksine, “Ermeni Sorunu” olarak da adlandırılan “1915 Olaylarına İlişkin Ermeni İddiaları” 1987 yılından itibaren değil, Türkiye’nin Avrupa Toplulukları (AT) dolayısıyla Avrupa Birliği (AB) ile ilişkilerinin hukuksal başlangıcını oluşturan 1 Aralık 1964 tarihinden günümüze değin önemli bir olgu olarak yer almaktadır. Diğer bir değişle vurgularsak 1964 yılından itibaren 1980’li yılların ortalarına kadar olan süreçte Ermeni diasporası 1915 yılında yaşananları bir efsane haline getirerek, bunu dışarıda Ermeni kimliğinin oluşturulması ve korunması amacıyla kullanmıştır. 1980’li yılların ortalarından itibaren “1915 olayları” hem Avrupa Ekonomik Toplulukları, hem de ABD nezdinde yeniden gündeme getirilmiştir”.⁶⁷

“Soykırım” konusunun en fazla tartışıldığı, bu konuda en fazla raporun hazırlandığı ve karar alındığı kurum Avrupa Parlamentosu olmuştur. Türkiye’nin AB’ye yönelik ilgisi fark edilir fark edilmez, Avrupa diasporasındaki Ermeniler Parlamento üyelerine yönelik propaganda faaliyetlerini başlatmışlardır.⁶⁸ Tarihi süreç içinde ele alındığında Avrupa Birliği ve bazı üye ülkelerinin Ermeni tezlerini destekledikleri, Ermeni sorununu fırsat buldukça gündeme getirerek Türkiye üzerinde siyasi ve psikolojik bir baskı unsuru yarattıkları gözlenmektedir. Bu bağlamda Avrupa Parlamentosu’nun başta 1987 tarihli referans kararı ve bu karara atıfla alınan diğer kararlar ve hazırlanan raporlar da işlerini hayli kolaylaştırmaktadır.⁶⁹

Bu yaklaşım, Avrupa Birliği’ni diğer bölgesel entegrasyon modellerinden de ayırmaktadır. Nitekim Avrasya Ekonomik Birliği örneğinde dış politika alanı tamamen üye devletlerin yetkisine bırakılmış olup, birlik düzeyinde ortak bir dış

⁶⁷ Barış Özdal, “Avrupa Birliği, Türkiye – Ermenistan İlişkilerini Nasıl Okuyor? –İlerleme Raporları İtibarıyla Genel Bir Analiz”, Yeni Türkiye Ermeni Meselesi Özel Sayısı, Cilt V, Eylül-Aralık 2014, Yıl 20, Sayı 64., s.3847

⁶⁸ Deniz Altınbaş, “Avrupa Birliği Kurunlarında Ermeni Meselesi ,Ermeni Araştırmaları 2011, Sayı 39 , s. 75

⁶⁹ Emel Poyraz, Avrupa Birliği’nin Ermeni Soykırımı Sorunundaki İletişim Stratejisi: 1987 Referans AP Kararı Örneği, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/avrupa-birliginin-ermeni-soykirimi-sorunundaki-iletisim-stratejisi-1987-referans-ap-karari-ornegi/>

politika mekanizması bulunmamaktadır. Burada ayrıca dikkat edilmesi gereken husus, Avrupa Birliği'nin ulusüstü yapısı sayesinde dış politika gibi geleneksel olarak devletlerin yetkisinde olan alanlarda dahi ortak bir çizgi geliştirebilmesidir. Buna karşılık Avrasya Ekonomik Birliği esasen ekonomik işbirliğine odaklanmakta ve dış politika alanında benzer bir ulusüstü mekanizma barındırmamaktadır. Bu farklılık, entegrasyon modelleri arasındaki yapısal ayrımı ortaya koymaktadır.

Ermeni lobisinin bu meselede Avrupa Parlamentosu üzerinde yoğunlaşması da tesadüf değildir. Zira devletlerarası ilişkilerde ihtiyati durum sergileyen devlet ve hükümet başkanlarının ve diğer resmilerin temsil edildiği kurumlardan farklı olarak Parlamente'nin durumu ayrıdır. Burada kuşkusuz en önemli husus Parlamento'nun Birlik yapısı içinde direk olarak Avrupa Birliği vatandaşları tarafından seçilen tek organ olmasıdır. Avrupa Parlamentosu kendi meşrutiyetini ve hukuk gücünü Birliği oluşturan devletlerin resmi makamlarından değil, direk olarak Birlik vatandaşlarından almaktadır ve liderliğin değil, farklı ideolojilerin ve siyasi bakışların yansıdığı yasama platformudur.

Altınbaşın doğru olarak ifade ettiği gibi, “Parlamento, Konsey gibi hukuki-siyasi ya da Komisyon gibi hukuki-teknik bir kurum olmayıp, tamamen siyasi bir kurumdur. Her türlü konuda, çok sayıda tartışmanın yapıldığı bu siyasi arena, aynı zamanda propagandalara, lobi faaliyetlerine, rüşvetlere, etkilemelere açık olan, oy kaygıları ve yönlendirmelerle hareket edilen bir ortama da elverişlidir.”⁷⁰. Onun için AET, daha sonra AB içindeki Türkiye karşıtı gruplar Türkiye ile ilgili bir çok önemli kararları AP üzerinden hayata geçirmiştir. Parlamento kararlarının tavsiye nitelikli olmasına rağmen Türkiye ilgili tüm belgelerde, onlar referans olarak alınmıştır.

Ermeni soykırımı iddialarıyla ilgili Avrupa Birliği organlarının farklı yaklaşımları ve iletişim stratejileri vardır. Avrupa Komisyonu, Konseyi ve Zirveler daha diplomatik formülasyonlarla üstü kapalı kararlar alırken Avrupa Parlamentosu diplomatik kaygılardan uzak daha net ve açık kararlar almaktadır.⁷¹ Avrupa

⁷⁰ Deniz Altınbaş, Avrupa Birliği Kurunlarında Ermeni Meselesi Ermeni Araştırmaları 2011, Sayı 39 s.67-141 129

⁷¹ Şeref Ünal, Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2011, s.258.

Parlamentosu, “1915-1917 yıllarındaki Ermeni olaylarını, Birleşmiş Milletler’in 9 Aralık 1948 tarihli kararındaki soykırım tanımına uygun bulur ve ilan eder, Türk hükümetinin de bunu kabul etmesini ister. Türkiye’nin bu olguyu reddetmesinin Avrupa Topluluğu üyeliğinin kesin engeli olduğunu açıklar” şeklindeki Ermeni soykırımını tanıyan 1987 18 Haziran kararını çıkarmıştır.⁷²

Kararın Avrupa Parlamentosunda baskı ve tehdit yoluyla alındığı bilinmektedir. Zira Belçikalı Raportör Vanbdelemeulebroucke’nin raporu, Avrupa Parlamentosu Siyasi Komitesi’nde oylamada reddedilmiştir. Normalde oylamada reddedilen raporun bir daha gündeme gelmemesi gerekirken Siyasi Komite Başkanı değişince gündeme alındı.⁷³

Emekli elçi Pulat Tacarın ifade ettiği gibi “Oylama öncesi tehdit o boyuttaydı ki Alman Parlamenter Wedekind silahla tehdit edildiğini ve bunun bir skandal olduğunu kürsüden belirtmiştir”⁷⁴. Nitekim Avrupa Parlamentosunda raporun kabulünden önce Ermeni lobisinin baskısıyla “Ermenilerin maruz kaldığı trajedi” ifadesi raportörün karşı çıkmasına rağmen “soykırım” olarak değiştirilmiştir⁷⁵.

Kararda; Avrupa Parlamentosu’nda konuyla alakalı daha önce verilen tüm önerge, yasa teklifleri ve raporlara tek tek atıf yaparak, Ermeni sorunuyla ilgili önyargılı ve taraflı olarak Türkiye’yi oldukça rahatsız eden hükümler içermekteydi. Kararda Ermeni tarafının, 1915 olaylarını 1948 Birleşmiş Milletler Sözleşmesi kapsamında

⁷² European Parliament resolution on a political solution to the Armenian question (18 June 1987), https://www.cvce.eu/en/obj/european_parliament_resolution_on_a_political_solution_to_the_armenian_question_18_june_1987-en-91fbffca-0721-49d5-9e53-f95393d470b2.html

⁷³ Kamer Kasım, Avrupa Birliği ve Ermeni Sorunu: Türkiye’nin üyelik süreci bakımından değerlendirme Yeni Türkiye 60/2014, s.1-11.

⁷⁴ Pulat Tacar, “Avrupa Parlamentosunun 1987 Yılında Aldığı Ermeni Sorununa Siyasal Çözüm Başlıklı Kararın Öyküsü”, *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 5, Sayı. 18, Yaz 2005, s.66 ss. 60-73. <https://avim.org.tr/images/uploads/Yayin/Ermeni-Arastirmalari-Sayi-18-pdf.pdf>

⁷⁵ Soner karagül “Avrupa Birliği ve Ermeni Sorunu”, *Ermeni Araştırmaları*, Cilt 2, Sayı 8, Kış 2003, ss. 181-182.

planlı bir soykırım olarak dəyərləndirdiyi, Türk Devleti'ninse soykırım suçlamasının asılsız olduğu gerekçesiylə sürekli reddettiği vurğulanmaktadır. Karara görə, AP Türkiyə'də yaşayan Ermeni halkanın etnik, dil və din bakımından azınlık kimliyinin tanınmasının, kendi tarixlərinin qəbuluylə başlayacağına da emindir.

Kararda, Parlamento'nun 1915-1917 olaylarının soykırım olduğuna inandığı belirtilirən, bugünün Türkiyəsi'nin hüquqi ya da maddi tələplərə dayanak oluşturmayaacağı vurğulanmaktadır. Ancak arkasından olayların “uyğun biçimə tələfi ediləcəyi” ifadə edilməktə, böyləcə iki cümle çelişərək aslında birbiri qötürməktədir.

Altınbaşın göstərdiyi qibi “Birbirinin tam əksini bildirən iki ifadənin birlikdə qullanılması, Avrupalıların sıklıqla yaptıqı “iki tərəfi də məmnun etmə” kurnazlığını göstərməktədir. Fəkat bu tür ikili oynamalar, ilərində daha böyük sorunlara səbəp olmaqtadır”.⁷⁶

Kararın 4. maddəsində *Kıbrıs'ta Türk işğal qüvvətlərinin müdahəlesi və Kürt sorununun varlığını rəddetməsi; Gerçek parlamentər demokrasiyinin əksikliyi; Bireysel və toplumsal özgürlüklər, özəldə isə dinsel özgürlük konusundakı bəşarısızlığı qibi konuyla ilgili olmaya ifadələr yer almaktadır.* Bu dənəmdə Avrupa Toplulukları nəzdində Daimi Təmsilçilik qörevində bulunan Pulat Tacar, bəşədilən bölümü “torba paragraf” olaraq dəyərləndirmişti.⁷⁷

1987 qibi ərən bir tarixtə AP tərəfindən ifadə edilən bu aşılamağ əngəllər Türkiyə-AB ilişkileri için tüm derinliğıylə hala qəçərliqliyini qorumaktadır. Avrupa Birliğı müktəsebatına qöre, Avrupa Parlamentosu tarixi olayların yargılandığı bir qurum vəya uluslararası bir məhkəmə dēğildir, amə tarixi bir olaya hiç ilqisi olmadığı halde tərəf olmuş siyasi bir qərar alaraq Türkiyə'ye qarşı bir baskı unsuru

⁷⁶ Deniz Altınbaş, Avrupa Birliğı Kurunlarında Ermeni Məsələsi Ermeni Araştırmaları 2011, Sayı 39 s.76

⁷⁷ Pulat Tacar, “Avrupa Parlamentosunun 1987 Yılında Aldığı ‘Ermeni Sorununa Siyasal Çözüm’ Başlıklı Qərarın Öyküsü”, *Ermeni Araştırmaları*, No. 18, Yaz 2005, s. 66

oluşturmuştur.⁷⁸ Böylece, Ermeni iddiaları Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecine bağlanarak, Avrupa Parlamentosu aracılığıyla direkt veya dolaylı yollardan çeşitli kılıflarda, tam üyelik koşulu olarak bu iddiaların kabulü ve sözde Ermeni soykırımının tanınması istenmektedir. Ermeni lobisi ise 1987 yılında alınan bu kararlar yetinmeyerek konuyu, gündemde tutmak için parlamenterler aracılığıyla tekrar AP'ye getirmeye çalışmıştır.

13 Eylül 1996 tarihinde, Hélène Carrère d'Encausse tarafından hazırlanan “Trans-Kafkas Cumhuriyetlerle İlişkiler için bir AB Stratejisine Doğru” başlıklı bilgilendirme raporunda Ermenilerle ilgili hristiyanlık bağları vurgulanmakta ve ermenilerin “soykırıma uğramalarından” bahsedilmektedir. Bundan başka raporda Azerbaycanın eski Cumhurbaşkanı Ebülfez Elçibeyin Türkiye ile yakınlaşma siyasetinin “fatal error”, yani ölümcül hata olarak gösterilmesi ayrıca dikkatçekici bir husus sayılmalıdır.⁷⁹

Avrupa Parlamentosu 15 Kasım 2000'de Fransız Hristiyan Demokrat Philippe Morillon tarafından hazırlanan Türkiye Raporu'na da Ermeni soykırımı iddialarını gündeme getirmiştir.⁸⁰ Hazırlanan rapor Genel Kurul'a getirildiğinde, “Ermenilerin başına gelen trajedi” ifadesi, “Ermenilerin maruz kaldığı soykırımı resmen kabul ederek” ifadesi ile değiştirilmiştir.⁸¹

⁷⁸ Şeref Ünal *Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Sorunu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011, s. 258

⁷⁹ Report 13 September 1996 PE 217.251/fin. A4-0279/96 on the communication from the Commission entitled 'Towards a European Union strategy for relations with the Transcaucasian Republics' (COM(95)0205 - C4-0242/96), Rapporteur: Mrs Hélène Carrère d'Encausse
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=REPORT&reference=A4-1996-0279&language=EN>

⁸⁰ Report on the 1999 Regular Report from the Commission on Turkey's progress towards accession (COM(1999) 513 – C5-0036/2000 – 2000/2014(COS)) Committee on Foreign Affairs, Human Rights, Common Security and Defence Policy Rapporteur: Philippe Morillon,
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+REPORT+A5-2000-0297+0+DOC+PDF+V0//EN&language=EN>

⁸¹ Soner Karagül, “Avrupa Birliği ve Ermeni Sorunu”, Ermeni Araştırmaları, Sayı 8, Kış 2003

28 Şubat 2002'de, Yeşiller Grubundan İsveçli Per Gahrton tarafından hazırlanan AB'nin Güney Kafkasya ile ilişkilerini konu edinen bir rapor kabul edilmiştir. Raporun özelliği, 1987 kararına yönelik referanslar içermesi ve kararı bir kez daha onaylamasıdır.⁸² Bu devirde Ermeni meselesi sadece Avrupa Parlamentosunun değil, Adalet Divanının gündemine getirilmiştir.

Fransada yerleşik bir dernek ile bu derneğin yöneticileri olarak tanıtılan Gregoire ve Suzan Kirkoryan isimli şahıslarca ABAD İlk Derece Mahkemesi'ne açılan dava 9 Ekim 2003 reddilmiştir.⁸³ Mahkeme, Avrupa Parlamentosu'nun 1987 tarihli kararının tamamen siyasi olduğunu, tavsiye nitelikli bu kararın yaptırım gücü bulunmadığını, Avrupa Parlamentosu'nun bu karar her an değiştirebileceğini, kararın hiçbir hukuki etkisi bulunmadığını bildirmiştir.⁸⁴ Davacılar 16 Şubat 2004 Tarihinde temyiz başvurusunda bulunmuşlardır. Bu defa Adalet Divanı, İlk Derece Mahkemesi'nin kararını onayarak temyiz başvurusunu reddetmiştir.⁸⁵

31 Mart 2004 tarihinde AP Genel Kurul'un da yapılan son görüşmelerin ardından yapılan oylamada ise Arie Oostlander tarafından hazırlanan Türkiye raporu ve buna bağlı tavsiye karar tasarısı, 84 oya karşı 211 oyla kabul edilmiştir. Kabul edilen bu kararda, Ermeni soykırım iddialarına doğrudan yer verilmezken, 17 Haziran 1987

⁸² Report 28 January 2002 PE 302.039 A5-0028/2002 on the communication from the Commission to the Council and the European Parliament on the European Union's relations with the South Caucasus, under the partnership and cooperation agreements (COM(1999) 272 – C5-0116/1999 – 1999/2119(COS)) Committee on Foreign Affairs, Human Rights, Common Security and Defence Policy Rapporteur: Per Gahrton, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A5-2002-0028+0+DOC+XML+V0//EN&language=EN>

⁸³ Teoman Ertuğrul Tulun, Avrupa Parlamentosunu Türkiye'ye yönelik yapıcı olmayan yaklaşımı, Analiz No:2019/5, <https://avim.org.tr/tr/Analiz/AVRUPA-PARLAMENTOSU-NUN-TURKIYE-YE-YONELIK-YAPICI-OLMAYAN-YAKLASIMI>

⁸⁴ <http://curia.europa.eu/juris/showPdf.jsf?text=&docid=48869&doclang=EN>

⁸⁵ Rıdvan Karluk, Avrupa Birliği Türkiye ilişkileri: Bir çıkmaz sokak, Beta yayınları, İstanbul 2013, s.537, ayrıca bkz.<https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2005:019:0010:0011:EN:PDF>

tarhli AP kararına atıfta bulunulmuş ve Türkiye'ye "...Ermenistan ile sınırları açması ve tarihi uzlaşmayı engellememesi çağrısı..." yapılmıştır.⁸⁶

AP, AB Komisyonu'nun 6 Ekim 2004 tarihli "Komisyon'un 2004 İlerleme Raporu"na istinaden, 15 Aralık 2004 tarihinde tavsiye niteliğinde bir karar tesis etmiştir. Raporda diplomatik ilişkilerin kurulması ve kara sınırının açılması ile Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesi gerektiği özellikle vurgulanmıştır.⁸⁷ Avrupa Parlamentosu Türkiye ile müzakerelerin 3 Ekim'de başlamasını öngören tasarıyla "evet" derken, bu tasarı için verilen değişiklik önergesiyle, Türkiye'nin AB üyesi olmadan önce Ermeni soykırımını tanınması bir önşart olarak kabul etmiştir. Avrupa Parlamentosu'nun 28 Eylül 2005 tarihli Kararı'nda sözde Ermeni soykırımına ilkin yer alan madde başlıkları aşağıdaki şekildedir:

*Madde 5. Ermeni soykırımının tanınması konusunda Türkiye'ye çağrıda bulunur; bu tanımının Avrupa Birliğine katılımın bir ön koşulu olduğunu belirtir.*⁸⁸

2006'da Avrupa Parlamentosu tarafından kabul edilen Camiel Eurlings'in hazırladığı raporda da Ermeni "soykırımını" tanınması hususu vurgulanmış ve bunun AB üyeliğinin ön koşulu olduğu belirtilmiştir.⁸⁹ Avrupa Parlamentosu'nun

⁸⁶ Barış Özdal, Avrupa Parlamentosu'nun Aldığı Kararların Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerine Etkileri, <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/avrupa-parlamentosunun-aldigi-kararlarin-turkiye-avrupa-birligi-iliskilerine-etkileri/>,<https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+REPORT+A5-2004-0204+0+DOC+XML+V0//EN&language=EN>,

⁸⁷ European Parliament resolution on the 2004 regular report and the recommendation of the European Commission on Turkey's progress towards accession, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2004-0096&language=EN>

⁸⁸ European Parliament resolution on the opening of negotiations with Turkey, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2005-0350&language=EN>

⁸⁹ Report on Turkey's progress towards accession(2006/2118(INI)) Committee on Foreign Affairs, Rapporteur: Camiel Eurlings, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?reference=A6-2006-0269&type=REPORT&language=EN&redirect>

bu tutumunun daha sonra dəyiştiği görülməkdir. Burada önəmli husus 2008'den itibaren Avrupa Parlamentosu soykırım vurgusunu bırakmış olmasıdır. Örneğin Avrupa Parlamentosu 21 Mayıs 2008'de kabul edilən Türkiyə'nin 2007 İlerleme Raporuna ilişkin qərarında Türkiyə'dən Ermenistan sərhədini açmasını iktəmi və politik əlaqələri tam olaraq təsis etməsini istəməkdə və Türk və Ermeni hökumətlərindən uzlaşma prosesini başlataraq keçmiş olaylar haqqında açıq və samimi tartışmaya izn vermələrini istəməkdədir.⁹⁰ Bunda Türkiyə ilə Ermenistan arasında protokollərə giden prosesin etkisinin olduğu şübhə doğurmaktadır. Malum olduğu üzərə Ermenistan'ın bağımsızlığını qazanacağı 1990 yılında belli olunca Türkiyə, bir durum dəyərləndirməsi yəparək, Osmanlı (Türk) –Ermeni əlaqələrində iki tərəftə də yaşanan trəjedilər nədəniylə yəni Ermeni dəvləti ilə iyi əlaqələr yürütülməsi, dəğim yerindəysə bəyaz bir sayfa açılmaya çalışılması siyaseti bənimsənmiş və uyğulanmaya çalışılmıştır.

Ancak Türkiyə'nin bu uzlaşıcı və barışçı yaklaşımının Ermenistan'dan karşılıq gördüğünü söylemek güçtür. Ermenistan bağımsızlığından yaklaşık bir yıl önce, 23 Ağustos 1990 tarihinde, bir “Bağımsızlık Bildirgesi”nin 11-i maddesinde Doğu Anadolu'yu Batı Ermenistan olarak tanımlamakla Türkiyəyə karşı toprak iddiaları iləri sürülmüş və kurulacak dəvlətin əsas görevini soykırım iddialarının uluslararası alanda tanınması olacağı bəlirtılmıştır.⁹¹

1995'te kabul edilən Ermenistan Anayasası'nda yer almasa da, anayasanın giriş bölümünde “Ermenistan Bağımsızlık Bildirgesinde yer alan ulusal arzularını tanıyarak” ifadesinin yer alması Türkiyə tərəfindən uzun vadede tazminat və toprak talepleri gündəmə gələceği şeklinde yorumlandı. Anayasanın 13. maddesinin 2. paragrafında isə Türkiyə topraklarında bulunan Ağrı Dağı'nın dəvlət arması olarak kabul edildiği bəlirtildi.⁹²

⁹⁰ European Parliament resolution of 21 May 2008 on Turkey's 2007 progress report <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2008-0224&language=EN>

⁹¹ Armenian Declaration of Independence, <https://www.gov.am/en/independence/>

⁹² Constitution of the Republic of Armenia, https://publicofficialsfinancialdisclosure.worldbank.org/sites/fdl/files/assets/law-library-files/Armenia_Constitution_1995_EN.pdf

Türkiye, Karabağ dışındaki Azeri topraklarının işgalinin sürmesi ve Kelbecer şehrinin Ermeni güçleri tarafından işgal edilmesinden sonra Ermenistan'a olan tüm ulaşımı durdurmuştur. Dışişleri Bakanlığı bu konuda 3 Nisan 1993 tarihinde yaptığı bir açıklamada Türkiye-Ermenistan sınırının kapatıldığını, Ermenistan ile demiryolu ve hava bağlantılarının kesildiğini, ayrıca Türkiye üzerinden Ermenistan'a transit ticaretin de durdurulduğunu bildirmiştir.⁹³

Türkiye'nin ilişkileri düzeltmek adına yaptığı girişimler çoğunlukla Ermenistan tarafının uzlaşmaz tutumları nedeniyle başarısız olmuştur. Genel olarak bakıldığında ise Türkiye'nin Ermenistan'la ilişki kurmaya yönelik attığı adımlar 2007 yılından itibaren belirgin bir şekilde hız kazanmıştır. 2008 yılı ise iki ülke arasındaki ilişkilerin normalleştirilmesi için yeni bir diyalog süreci arayışı içinde birtakım somut girişimler- de bulunulan yıl olmuştur. Bu yılın ilk aylarında önce "Peynir Diplomasisi" ardından da "Futbol Diplomasisi" başlamıştır.

Bütün bu gelişmelerin etkisiyle 22 Nisan 2009'da İsviçre'nin arabuluculuğuyla Türkiye- Ermenistan arasında ikili ilişkileri normalleştirmek, iyi komşuluk ve karşılıklı saygı çerçevesinde bölgede barış, güvenlik ve istikrarı geliştirmek için bir yol haritası belirlenmiştir. 10 Ekim 2009'da iki ülke arasında İsviçre'nin Zürih kentinde, 31 Ağustos 2009'da paraf edilen "Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü" ve "İkili İlişkilerin Geliştirilmesi Protokolü", imzalanmıştır.⁹⁴

3. AZERBAYCAN'IN TÜRKİYE-AB-ERMENİSTAN ÜÇGENİNDEKİ KONUMU VE ERMENİ MESELESİNE YAKLAŞIMI

Azerbaycan resmi makamları tüm bu gelişmelere temkinli, ama eleştirel reaksiyon vermişlerdir. Çünkü Dağlık Karabağ konusuna protokollerde değinilmemesi Ermenistan açısından diplomatik başarı sayılabilirdi. Başkan Aliiev İstanbul'daki Medeniyetler İttifakı toplantısına gelmemiş, Cumhurbaşkanı Gül'ün kendisine telefon etmesine rağmen ve ayrıca ABD Dışişleri Bakanı Hillary Clinton'un da

⁹³ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>

⁹⁴ Zurich protokollerinin metinleri için bkz., http://www.mfa.gov.tr/site_media/html/zurih-protokolleri-tr.pdf

gəldiyi təqdirdə Başkan Obama ilə görüşəbileceğini söyləməsinə rağmen fikrini dəyişirməmişdir.⁹⁵ “Basında çıxan həbərlərə və iddialara görə, iş Cümhurbaşkanı Aliyevin “Türkiyəyə satılan qazın nədən ucuz verildiyi, “Rusiya Türkiyəyə qazı 400 dolara satıyorsa, biz nədən 120 dolara satıyoruz” söylediği nuktasına gəlmişdir.”⁹⁶

Protokollar imzalanmazdan bir gün öncə Bağımsız Dəvətlər Dəvətlər Topluluğunun Zirvə Toplantısında iştirak etmək için Moldovanın başkenti Kişinevdə rəsmi ziyəttə bulunan Azərbaycan Cümhurbaşkanı İlham Aliyev Azərbaycan dəvət tēlēvizyonuna verdiği mülakəttə sūrcə ilə ilgili görüşlərini ortaya koymuşdur. Aliyev ilk öncə iki ölkə arasında kurulacaq iştiraklərə asla müdāhələ etməyəcəklərini və bunu yolverilməz olduğunu vurgulamışdır. Lakin bununla bərabər o, Türkiye-Ermenistan iştiraklərinin Dağlık Karabağ sorununun çözülməsindən öncə dūzənləndiyi halde, Ermenistan'ın müzakərə sūrcəndə konumunun daha da sıkılaştırılabiləcəyinə inandığını dilə gətirmişdir. Onun fikrincə Ermenistan bunu bir tür politik və diplomatik başari olaraq göstərməyə çalışacaq və müzakərələrdə daha da zorlaşacaq və qəbul edilməz hālə gələcəkti.”⁹⁷

İlham Aliyev 16 Ekim 2009 Yılında, Bakanlar Kurulunun Genişlətilmiş Toplantısında Protokolların imzalanmasıyla ilgili görüşlərini tēkrarlamışdır. Aliyevin, “Azərbaycan'ın katılıımı olmadan bölgədəki hiçbir sorunun çözüleməyəcəğini söylemiştir. Biriləri bundan məmnun kala vəya qalmayab bilir. Ama bu bir gerçək və bu biz gerçəkləri yarattık. Azərbaycan ilkeli duruşundan vazgəçməyəcəkdir” cümle sarfetməsi diqqətçəken hususdur.”⁹⁸

⁹⁵ “Obama İle Görüşmə Vaadi de Aliyev'i İknə Edemedi,” *Hürriyet*, 6 Nisan 2009, <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/obama-vaadi-de-ikna-edemedi-11373327>

⁹⁶ Elxan Şahinoğlu, “Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin normallaşmasının Cənubi Qafqaza mümkün təsirləri”, <http://hca-anc.org/?p=178>

⁹⁷ Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Moldovaya səfəri, Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan Tēlēviziyasına müsahibəsi “Xəlf qəzeti”.-2009.- 10 oktyabr .- № 225.- S.1.

⁹⁸ Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2009-cu ilin doqquz ayının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş geniş iclası keçirilmişdir “Xəlf qəzeti”.-2009.- 17 oktyabr .- № 231.- S.1-4.

İlham Aliyev 31 Ekim 2009 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi Dış İşleri Komisyon üyelerini kabul zamanı süreçle ilgili bahsederken, Türkiye'nin Türkiye, Ermenistanın Nisan 1993'te Kelbeceri işgal ettikten sonra, Ermenistanla sınırını kapattığını ve sınırların kapanmasına Ermenistanın Azerbaycan topraklarını işgaline göre olduğunu hatırlatmıştır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı bu sebepten Türkiye'nin Dağlık Karabağın işgali kalkana kadar Ermenistanla sınırlarını açamayacağına dair verdiği söze de inandıklarını dile getirmiştir.⁹⁹

Dikkatçekici makam protokollerin imzalanması meselesinde Azerbaycan mühalefetine ve mühalif basının aynı temkinle yaklaşım sergilemesidir. Buna rağmen basında sürecden dolayı Azerbaycanın tedirgin olduğunu haberleri çıkmaktaydı.¹⁰⁰ Her bir halde Azerbaycanda olan genel kanaat Türkiye ve Ermenistan arasında münasebetlerin normalleştirilmesinin abartıldığı kadar kötü karşılanmadığı, lakin Türkiye'nin Ermenistanın Dağlık Karabağ ve etraf bölgenin işgaline son vermeyeceğine kadar sınırların açılmasının aslında Erivanın elini güçlendireceyi, süreçte Ermenistana güvenilmeyeceği yönündeydi.¹⁰¹

Zaten Ermenistanın iki ülke arasındaki ilişkilerin düzeltilmesinde ne kadar “samimi” olduğu bir sonraki adımlarında kendini gösterdi. Merhum büyükelçi Ömer Engin Lütemin doğru olarak ifade ettiği gibi, “protokoller imzalandıktan hemen sonra “Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyanın “Ermenistan Cumhuriyeti halkına ve tüm Ermenilere” hitaben yaydığı bildiride imzalanan protokollerin Ermenistanın soykırım iddialarından vazgeçmediği, toprak bütünlüğüne ve sınırlarının dokunulmazlığına ilişkin ifadelerin Karabağ sorunu ile ilgili bulunmadığına dair Türkiye tarafını kızdıracak tarzda söylediği sözleri

⁹⁹ Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Türkiyə Böyük Millət Məclisinin xarici əlaqələr komissiyasının üzvlərini qəbul etmişdir, “Xalq qəzeti”.-2009.- 29 oktyabr .- № 241.- S.1-2.

¹⁰⁰ https://musavat.com/news/turkiye-ermenistan-protokollari-6-ay-gizledilib_59632.html?d=1; Türkiyə-Ermənistan protokolları Azərbaycanın maraqlarına cavab vermir - müxalifət partiyasının lideri, <https://az.trend.az/azerbaijan/politics/1603843.html>

¹⁰¹ Türkiyə-Ermənistanın münasibətlərinə Bakıdan baxış, <https://www.amerikaninsesi.org/a/a-56-aze-davudturkiyeelxan-88672827/714536.html>

asında Protokolların ölü doğduğunu göstərməkteydi”.¹⁰² Üstəlik Ermenistan Anayasa Mahkemesi 12 Ocak 2010'da protokollar hakkındaki verdiği kararda protokolların Ermenistan Anayasası'na uygun bulunduğu açıklarken, gerekçeli kararda ise bazı maddelerin değiştirilmesine hükmetti etti.¹⁰³

Ermenistan bu kararla birlikte sınırların açılması için Türkiye'nin ileri sürdüğü Dağlık Karabağ şartını kabul etmediğini, ortak sınırı tanımadığını, kendilerine göre “soykırımın” kesin ve tartışılmaz olduğunu, protokollerde kastedilen Ortak Tarih Komisyonu'nun kurulamayacağını bir anlamda ilan etmiş oldu.¹⁰⁴ Merhum emekli elçi Ö.Lüteme göre, bununla Protokollar Türkiye bakımından yarar sağlamayan bir hale gelmiş ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesi süreci de başa, Protokolların imzalanmasından önceki duruma, dönmüştür.¹⁰⁵

Netice itibarıyla Ermenistan 2010 yılının 22 Nisanında Ermenistan Türkiye ile imzalanan protokolları askıya alındığını duyurdu. 2018 yılının 1 Martındaysa Cumhurbaşkanlığı Basın Sözcüsü Vladimir Akopyan, yaptığı açıklamada, Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın Milli Güvenlik Kurulu toplantısında Zürih protokollarını feshettiklerini bildirdi.¹⁰⁶

Tüm bu gelişmeleri yakından izleyen Avrupa Birliği yine süreç içinde ve sonrasında Ermenistanı değil, Türkiye'ni suçlayan ve onun haksız olduğunu

¹⁰² Ömer Engin Lütem, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin güncel durumu, Ermeni Araştırmaları Dergisi, 2015, say 50, s.231-373, s.289

¹⁰³ <http://concourt.am/english/decisions/common/pdf/850.pdf>, The decision of the Constitutional Court of the Republic of Armenia on the Case on Determining The issue of Conformity with the Constitution of the Republic of Armenia of the Obligations stipulated by the protocol on the establishment of diplomatic relations between the Republic of Armenia and the Republic of Turkey and by the protocol on development of relations between the Republic of Armenia and the Republic of Turkey signed in Zurich on 10 October 2009

¹⁰⁴ Türkiye-Ermenistan İlişkileri, Bilge Adamlar Kurulu Raporu, hazırlayan Fatih Özbay, rapor NO:25, Bilgesam Yayınları, İstanbul 2011

¹⁰⁵ Ömer Engin Lütem, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin güncel durumu, Ermeni Araştırmaları Dergisi, 2015, say 50, s.231-373, s.295

¹⁰⁶ Ermenistan, Zürih protokollarını feshetti <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ermenistan-zurih-protokollarini-feshetti/1077406>

gösteren tavır sergilemiştir. Nitekim Avrupa Parlamentosunun 10 Şubat 2010, 9 Şubat 2011, 23 Mart 2012, 18 Nisan 2013 ve 7 Mart 2014'de kabul edilen Türkiye'nin 2009, 2010, 2011, 2012 ve 2013 İlerleme Raporlarına ilişkin kararlarında ise Türkiye ve Ermenistan'a ilişkilerin normalleşmesi için ön şart olmaksızın protokolleri yürürlüğe koymaları ve sınırı açmaları çağrısında bulunmaktadır.¹⁰⁷

Bu husus AP'nin 15 Nisan 2015 tarihinde aldığı kararda bir kez daha açıkça vurgulanmıştır. Avrupa Parlamentosu bu raporda bir daha 18 Haziran 1987 kararına atıfta bulunmuştur. Kararda 1915-1917 arası Ermenilere karşı vuku bulan trajik olayları 1948 tarihli Soykırım Suçunun Cezalandırılması ve Önlenmesi Konvansiyonu ışığında soykırım olarak tanımlandığı vurgulanmıştır. Bundan başka Türkiye'ye önkoşulsuz olarak Ermenistanla sınırların açılması çağırısı yapılmıştır.¹⁰⁸

Avrupa Parlamentosu'nun (AP), Avrupa Komisyonu'nun 2014 Türkiye İlerleme Raporu'na ilişkin kararı 10 Haziran 2015 tarihinde Strazburg'da AP Genel Kurulu'nda kabul edilmiştir. Bu kararda da Ap'nin 1915 olayları hakkındaki 15 Nisan 2015 tarihli kararına atıfta bulunulmuştur.¹⁰⁹ Avrupa Parlamentosunun 6 Temmuz 2017¹¹⁰, Dış ilikleri komitesinin 26 Şubat 2019 kararlarında da ise Türkiye ve Ermenistan'a ilişkilerin normalleşmesi için ön şart olmaksızın

¹⁰⁷ Barış Özdal, Avrupa Parlamentosu'nun Aldığı Kararların Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerine Etkileri, <http://turksandarmanians.marmara.edu.tr/tr/avrupa-parlamentosunun-aldigi-kararlarin-turkiye-avrupa-birligi-iliskilerine-etkileri/>, ayrıca bkz. European Parliament resolution of 15 April 2015 on the centenary of the Armenian Genocide https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0094_EN.html

¹⁰⁸ European Parliament resolution of 15 April 2015 on the centenary of the Armenian Genocide https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0094_EN.html

¹⁰⁹ European Parliament resolution of 10 June 2015 on the 2014 Commission Progress Report on Turkey https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0228_EN.html?redirect

¹¹⁰ European Parliament resolution of 6 July 2017 on the 2016 Commission Report on Turkey https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0306_EN.html

protokolləri yürürlüğe koymaları və sənırı açmaları çağırısı təkrarlanmışdır.¹¹¹ Türkiyə ilə ilgili ilərlemə 2015. 2016, 2017, 2018 və 2019 ilərlemə raporlarında da Ermenistan ilə imzalanən protokollər hənüz onaylanmışdığını ifadələri yer almışdır.¹¹²

4. SONUÇ

Türkiyə–AB ilişkilerinde Ermeni meselesi tarihsel süreç içinde farklı aşamalardan geçerek günümüze kadar önemini korumuştur. Avrupa Parlamentosu kararları, ilerleme raporları ve hukuki süreçler, meselenin Türkiye’nin AB üyelik sürecine doğrudan yansımaları sağlamıştır. Ermenistan’la ilişkilerin normalleştirilmesi yönünde atılan adımlar ise çeşitli protokollerle kurumsallaşmaya çalışılmış, ancak Ermenistan Anayasa Mahkemesi’nin tutumu ve sonraki süreçte protokollerin feshi bu girişimleri sonuçsuz bırakmıştır.

Azerbaycan’ın yaklaşımı, bu süreçte Türkiye açısından stratejik bir denge unsuru olmuştur. Enerji güvenliği, bölgesel işbirliği ve jeopolitik konum, Türkiye–Azerbaycan ilişkilerini güçlendirmiş, Avrupa Birliği açısından da önemli bir stratejik değer yaratmıştır. Türkiye’nin bölgesel konumunun güçlenmesi, AB’nin çıkarlarıyla da örtüşmekte ve bu bağlamda Türkiye’nin üyeliği Avrupa Birliği için daha da stratejik hale gelmektedir.

Avrupa Birliği’nin ulusüstü yapısı, dış politika gibi geleneksel olarak devletlerin yetkisine giren alanlarda dahi ortak bir çizgi geliştirebilmesini sağlamış, bu nedenle Ermeni meselesi Türkiye–AB ilişkilerinde sürekli gündemde tutulmuş ve bir baskı unsuru haline gelmiştir. Buna karşılık Avrasya Ekonomik Birliği esasen ekonomik işbirliğine odaklanmakta, dış politika alanında ise üye devletlerin bağımsızlığını korumaktadır. Bu farklılık, entegrasyon modellerinin yapısal özelliklerini ve Türkiye’nin AB sürecinde Ermeni meselesinin neden özel bir önem taşıdığını açıklamaktadır.

¹¹¹ Report on the 2018 Commission Report on Turkey
https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2019-0091_EN.html

¹¹² Avrupa Komisyonu Tarafından Hazırlanan Türkiye Raporları
https://www.ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html

Bu çalışmanın mevcut literatüre katkısı, Ermeni meselesinin Türkiye–AB ilişkilerindeki konumunu yalnız tarihsel ve kurumsal boyutlarıyla değil, aynı zamanda Azerbaycan’ın stratejik perspektifiyle birlikte ele almasıdır. Ayrıca Avrupa Birliği’nin ulusüstü yapısının Avrasya Ekonomik Birliği’nin ekonomik odaklı yapısıyla karşılaştırılması, entegrasyon modellerinin dış politika üzerindeki etkilerine dair farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Gelecek çalışmalar, Türkiye–AB ilişkilerinde Ermeni meselesinin seyrini bölgesel güvenlik, enerji politikaları ve AB’nin Kafkasya’daki rolü çerçevesinde daha kapsamlı bir şekilde inceleyebilir.

KAYNAKÇA

- ALTINBAŞ, D. (2011). Avrupa Birliği kurumlarında Ermeni meselesi. *Ermeni Araştırmaları*, 39, 67–141. <https://avim.org.tr/tr/Dergi/Ermeni-Arastirmalari/39>
- BİLGESAM. (2011). *Türkiye-Ermenistan ilişkileri* (Rapor No. 25; F. Özbay, Haz.). Bilgesam Yayınları. <http://www.bilgesam.org/Images/Dokumanlar/0-96-201403263turkiye-ermenistan-iliskileri.pdf>
- KARAGÜL, S. (2003). Avrupa Birliği ve Ermeni sorunu. *Ermeni Araştırmaları*, 2(8), 177–197. <https://avim.org.tr/tr/Dergi/Ermeni-Arastirmalari/8>
- KASIM, K. (2014). Avrupa Birliği ve Ermeni sorunu: Türkiye’nin üyelik süreci bakımından değerlendirme. *Yeni Türkiye*, 60. <http://haypedia.com/makale/Osmanl%C4%B1%20Tarihi/647fbe20-a0ce-4c44-8d1a-8fff7587ef5f.pdf>
- LÜTEM, Ö. E. (2015). Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin güncel durumu. *Ermeni Araştırmaları*, 50, 231–373. <https://avim.org.tr/tr/Dergi/Ermeni-Arastirmalari/50>
- ÖZDAL, B. (2014). Avrupa Birliği, Türkiye–Ermenistan ilişkilerini nasıl okuyor? İlerleme raporları itibarıyla genel bir analiz. *Yeni Türkiye*, 20(64), 3843–3852.

- ÖZDAL, B. Avrupa Parlamentosu'nun aldığı kararların Türkiye–Avrupa Birliği ilişkilerine etkileri. Marmara Üniversitesi. <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/avrupa-parlamentosunun-aldigi-kararlarin-turkiye-avrupa-birligi-iliskilerine-etkileri/>
- ÖZDAL, B. (2009). Türkiye–Ermenistan diyalogu: Uzun bir sürecin başlangıcı mı? *Ortadoğu Analiz*, 1(10), 69–78. <https://www.orsam.org.tr/tr/turkiye-ermenistan-diyalogu-uzun-bir-surecin-baslangici-mi/>
- POYRAZ, E. Avrupa Birliği'nin Ermeni soykırımı sorunundaki iletişim stratejisi: 1987 referans AP kararı örneği. Marmara Üniversitesi. <http://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/avrupa-birliginin-ermen-soykirimi-sorunundaki-iletisim-stratejisi-1987-referans-ap-karari-ornegi/>
- ŞAHİNOĞLU, E. Türkiye–Ermenistan münasibətlərinin normallaşmasının Cənubi Qafqaza mümkün təsirləri. <http://hca-anc.org/?p=178>
- TACAR, P. (2005). Avrupa Parlamentosu'nun 1987 yılında aldığı “Ermeni sorununa siyasal çözüm” başlıklı kararın öyküsü. *Ermeni Araştırmaları*, 5(18), 60–73. <https://avim.org.tr/images/uploads/Yayin/Ermeni-Arastirmalari-Sayi-18-pdf.pdf>
- ÜNAL, Ş. (2011). *Uluslararası hukuk açısından Ermeni sorunu*. Türk Tarih Kurumu Basımevi

Resmi Belgeler

- Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyevin konuşmaları, demeç ve beyanları, <http://files.preslib.az/site/ialiyev/2009.pdf>
- Avrupa Komisyonu Tarafından Hazırlanan Türkiye Raporları, https://www.ab.gov.tr/ilerleme-raporlari_46224.html
- Armenian Declaration of Independence, <https://www.gov.am/en/independence/>

- Constitution of the Republic of Armenia,
https://publicofficialsfinancialdisclosure.worldbank.org/sites/fdl/files/assets/law-library-files/Armenia_Constitution_1995_EN.pdf
- European Parliament resolution on a political solution to the Armenian question (18 June 1987),
https://www.cvce.eu/en/obj/european_parliament_resolution_on_a_political_solution_to_the_armenian_question_18_june_1987-en-91fbffca-0721-49d5-9e53-f95393d470b2.html
- European Parliament resolution on the 2004 regular report and the recommendation of the European Commission on Turkey's progress towards accession,
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2004-0096&language=EN>
- European Parliament resolution on the opening of negotiations with Turkey, 2005,
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2005-0350&language=EN>
- European Parliament resolution of 21 May 2008 on Turkey's 2007 progress report
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=TA&reference=P6-TA-2008-0224&language=EN>
- European Parliament resolution of 15 April 2015 on the centenary of the Armenian Genocide, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0094_EN.html
- European Parliament resolution of 10 June 2015 on the 2014 Commission Progress Report on Turkey, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2015-0228_EN.html?redirect
- European Parliament resolution of 6 July 2017 on the 2016 Commission Report on Turkey, (çevrimiçi) https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2017-0306_EN.html
- REPORT, 13 September 1996 PE 217.251/fin. A4-0279/96 on the communication from the Commission entitled 'Towards a European Union strategy for relations with the Transcaucasian Republics' (COM(95)0205 - C4-0242/96),

Rapporteur: Mrs Hélène Carrère d'Encausse , (çevrimiçi)
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?type=REPORT&reference=A4-1996-0279&language=EN>

REPORT on the 1999 Regular Report from the Commission on Turkey's progress towards accession (COM(1999) 513 – C5-0036/2000 – 2000/2014(COS)) Committee on Foreign Affairs, Human Rights, Common Security and Defence Policy Rapporteur: Philippe Morillon,
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+REPORT+A5-2000-0297+0+DOC+PDF+V0//EN&language=EN>

REPORT on Turkey's progress towards accession(2006/2118(INI)) Committee on Foreign Affairs, Rapporteur: Camiel Eurlings,
<http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?reference=A6-2006-0269&type=REPORT&language=EN&redirect>

REPORT on the 2018 Commission Report on Turkey,
https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2019-0091_EN.html

The decision of the Constitutional Court of the Republic of Armenia,
<http://concourt.am/english/decisions/common/pdf/850.pdf>

Gazeteler

<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ermenistan-zurih-protokollerini-feshetti/1077406>

<http://www.hurriyet.com.tr/dunya/obama-vaadi-de-ikna-edemedi-11373327>

https://musavat.com/news/turkiye-ermenistan-protokollari-6-ay-gizledilib_59632.html?d=1

<https://az.trend.az/azerbaijan/politics/1603843.html>

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

+994 50 891 01 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.indi-center.com

Azərbaycanda Maddi-Mənəvi Mədəniyyət Nümunələrinin Qorunması və Xatirələrdə Yaşadılması: Qərbi Azərbaycanın Tarixi-Etnoqrafik Materialları Əsasında

Məhbubə ƏLİYEVƏ¹¹³

Xülasə

Məqalədə Qərbi Azərbaycanın (indiki Ermənistan) tarixi Azərbaycan torpağı olduğu, burada mövcud olan maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrinin Azərbaycan türklərinə məxsus olduğu diqqətə çatdırılır. Uzun illər Azərbaycan torpaqlarını işğal altında saxlayan ermənilərin bu ərazilərə Çar Rusiyası dövründə köçürülməsi tarixi sənədlərlə göstərilir. Onlar (ermənilər) Azərbaycanın qədim tarixi və dini abidələrini dağıdaraq toponimləri, oykonimləri dəyişdirərək erməniləşmə siyasəti aparmışlar. Məqalədə İrəvanda avtoxton Azərbaycan türklərinə məxsus olan məscidlər, karvansaralar, hamamlar haqqında tarixi məlumat verilir. O tarixi abidələr ki, illərlə erməni vandalizminə məruz qalıb. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan, cənab İlham Əliyev, mətbuat qarşısında çıxışlarında, Qərbi Azərbaycanın əbədi-əzəli Azərbaycan torpağı olduğunu dəfələrlə vurğulayaraq, bunu sübut edən tarixi faktların, sənədlərin, xəritələrin olduğunu nəzərə çatdırmışdır. Eyni zamanda məqalədə, Azərbaycanın qədim dövlətçilik irsinə malik olduğu və Səlcuqlar dövründə inşa edilmiş memarlıq

¹¹³ Arş. Gör., AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutu, ORCID: 0000-0002-6983-8376, mehbubemamedova80@gmail.com

abidələrindən söhbət açılır. Məqalədə soydaşlarımızın deportasiyalara məruz qalmamışdan öncə, Qərbi Azərbaycanda ziyarət etdikləri Ağbal Ağa ocağı, Buğakar piri, Seyid Bayram Ağa ocağı, Kərbəlayı Seyid Qulu və Miskin Abdal və s. kimi pirlər və ocaqlar haqqında yaşlı nəsil nümayəndələrinin (informerlərin) xatirələrini təqdim edir, onların ermənilər tərəfindən dağıdılmasından bəhs edir.

Açar Sözlər: Qərbi Azərbaycan, İrəvan, Zəngəzur, Avtoxton Əhali, Deportasiya.

Preservation and Remaining in Memories of Material and Spiritual Culture in Azerbaijan: Based on Historical-Ethnographic Materials of Western Azerbaijan

Abstract

The article emphasizes that Western Azerbaijan (present-day Armenia) is historically Azerbaijani land and that the tangible and intangible cultural heritage found in this region belongs to the Azerbaijani Turks. It is documented with historical sources that Armenians, who occupied Azerbaijani territories for many years, were resettled in these lands during the period of Tsarist Russia. The article highlights how they (the Armenians) pursued a policy of Armenianization by destroying Azerbaijan's ancient historical and religious monuments and altering toponyms and place names. The study provides historical information about mosques, caravanserais, and bathhouses in Yerevan that originally belonged to the autochthonous Azerbaijani Turks. These monuments have suffered from years of Armenian vandalism. The President of the Republic of Azerbaijan, Supreme Commander-in-Chief Mr. Ilham Aliyev, has repeatedly emphasized in his public addresses that Western Azerbaijan is an eternal and ancient part of Azerbaijani territory, drawing attention to the existence of historical facts, documents, and maps that confirm this reality. At the same time, the article discusses Azerbaijan's ancient statehood heritage and refers to architectural monuments built during the Seljuk period. It also presents the memories of elderly informants about sacred sites such as the Aghbal Agha shrine, the Bugakar pir, the Seyid Bayram Agha shrine, the Karbalayi Seyid Gulu and Miskin Abdal sites, which were visited by

Azerbaijani compatriots before their deportation from Western Azerbaijan. The article narrates how these sacred places were destroyed by Armenians.

Keywords: Western Azerbaijan, Iravan, Zangezur, Autochthonous Population, Deportation.

1. GİRİŞ

Ümummilli lider Heydər Əliyev demişdir ki, *“Xalq bir çox xüsusiyyətləri ilə tanınır, sayılır və dünyaya xalqları içərisində fərqlənir. Bu xüsusiyyətlərdən ən yüksəyi, ən böyüyü mədəniyyətdir”*. Türk dünyasının bir parçası olan Azərbaycan Respublikası milli, mədəni, maddi-mənəvi, əbədi dövlətçilik irslərinə malikdir. Qədim və zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan öz maddi-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlamış və nəsildən-nəsilə ötürmüşdür. Hər bir xalqın ərazi baxımından yerli sakin olmalarını təsdiqləyən mühüm amillərdən biri də həmin ərazilərdə o xalqa məxsus maddi mədəniyyət nümunələrinin olmasıdır.

Bu gün dünya Azərbaycanı və Azərbaycan xalqını öz milli-mənəvi dəyərlərinə sadıq qalan, onu qoruyan bir dövlət, bir xalq kimi tanıyır və qəbul edir. Bir Azərbaycan xalq məsələsində deyilir: *“Keçmişini unudanın gələcəyi də olmaz”*. Günümüzə qədər gəlib çıxan abidələr, ocaqlar, pirlər və bütün bunlarla bərabər zəngin milli adət-ənənələrimiz xalqımızın nə qədər qədim tarixə malik olduğundan xəbər verir.

2. TARİXİ ABİDƏLƏR VƏ SƏLCUQ DÖVRÜ MEMARLIĞI

Səlcuqlar dövründə Azərbaycanın bir sıra şəhərlərində bir-birindən möhtəşəm, memarlıq quruluş və forması, bəzəkləri ilə fərqlənən müxtəlif təyinatlı abidələr inşa olunmuşdur. Bu siyahıya məscidlər, mədrəsələr, türbələr, karvansaralar, minarələr, hamamlar və s. tikililər daxildir. Memarlıq abidələrindən zamanəmizə qismən salamat qalan türbələr, minarələr və məscidlərdir. Elmi ədəbiyyatda səlcuq incə sənəti adlandırılan yeni incəsənətin “səlcuq üslubu” ayrı-ayrı xalqların, o cümlədən də türklərin öz ənənələrini bir-birinə ötürmələri nəticəsində yaranmışdır. Bu üslub, motiv və formalar Yaxın Şərqdə yayılmış bütöv bir sistem idi. Təsədüf

deyil ki, Azərbaycanda Gəncədən Qəzvinədək olan memarlığın aparıcı bədii ornamentləri “Səlcuq üslubu” yaxud “Səlcuq memarlıq dekoru” adı ilə məşhurlaşmış və elmi ədəbiyyatlarda öz əksini tapmışdır (Qafqaz Albaniyasının Etnomədəni İrsi, 2023, s.215).

Tarixi Azərbaycan torpaqlarının tərkib hissəsi olan Qərbi Azərbaycanda baş verən hadisələr zamanı erməni qüvvələrinin Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi bir sıra zorakılıq aktları və ərazi iddiaları nəticəsində mədəniyyət obyektlərinə ziyan dəydi və insanlığa qarşı cinayətlər baş verdi. Onların ərazi iddiaları heç bir etibarlı mənbələrdə öz əksini tapmamışdır və Qərbi Azərbaycan heç vaxt Ermənistan ərazisi kimi qeyd olunmamışdır. Lakin mənfur qonşularımız bu reallığı qəbul etmək istəmirlər. Çünki bu günkü müasir Ermənistan hakimiyyəti yaxşı bilir ki, bu torpaqlar Azərbaycanın əzəli və tarixi torpaqlarıdır. Əslən Qərbi Azərbaycandan olan Əziz Ələkbərli özünün “Türk-Oğuz yurdu “Ermənistan“ adlı kitabında Qərbi Azərbaycanın Əştərək rayonu haqqında məlumat verərək qeyd edir ki, Əştərək (Aştarak) 1930-cu il sentyabr ayının 9-da yaradılıb (Ələkbərli, 1994, s.113). V-VII əsrlərə aid qədim türk məbədi olan Yağavərli də məhz elə bu kəndin ərazisində inşa olunub, ermənilərin isə bu ərazilərə ilk gəlişi XIII əsrə təsadüf edir.

Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisi Azərbaycan xalqının tarixi torpaqları olmaqla, buradakı qədim və orta əsrlər maddi mədəniyyət nümunələri də xalqımıza məxsusdur. Azərbaycanın mədəni irsinin böyük bir hissəsi, o cümlədən çoxsaylı abidələri indiki Ermənistan respublikasının ərazisindədir. Tarixi Azərbaycan torpağı olan indiki Ermənistan ərazisində çoxlu sayda tarixi-memarlıq abidələri, karvansaralar, imarətlər, məscidlər, qəbiristanlıqlar, məqbərələr, qəbirüstü abidələr və.s mövcud olmuşdur. İrəvan şəhərindəki Xan sarayı, məscidlər, karvansaralar haqqında səyyahların, sənətsünəslərin, arxeoloqların, rəssamların əsərlərində geniş məlumat verilmişdir. Rəsmi məlumatlara görə, XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasının ərazisində hər biri bir memarlıq əsəri olan 310 məscid mövcud olmuşdur (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Kitabxanası, 2015).

İrəvan şəhərində 1728-ci ildə 428 türk-müsəlman ailəsi yaşamışdır. 1865-ci ildə şəhərdə 2000-dən çox fərdi yaşayış evi və 40 xəzinə evi var idi. Bundan başqa şəhərdə azərbaycanlılara məxsus 293 sənətkar emalatxanası, 8 hamam (Şəhər (Şeyxülislam), Zalxan, Mehdi bəy, Hacı Bəyim, Təpəbaşı, Hacı Əli, Hacı Fətəli və

Kərim bəy hamamları), ticarət yollarının kəşşməsində yerləşən çox sayda karvansaralar (Sərdar, Şeyxülislam, Dağlı, Sulu, Susuz, Hacı, Kömürçü, Culfa, Hacı İlyas və b.) olmuşdur. Rusiya işğalından sonra İrəvan ticari və strateji əhəmiyyətini itirdi. Bu özünü karvansaraların sayının azalmasında da göstərirdi. Belə ki, XIX əsrin əvvəllərində şəhərdə yalnız 8 karvansara (Əfşar, Culfa, Gürcü, Zərrabi xan, Tahir, Sulu, Susuz və Hacıəli karvansaraları) qalmışdı.

Sovet hakimiyyəti dövründə həmin abidələri Azərbaycan abidələri kimi tədqiq etmək bəzi səbəblər üzündən mümkün olmadığından ermənilər onları özlərininkiləşdirmək, dünyaya öz abidələri kimi təqdim etmək yolunda demək olar ki, xeyli irəli getmişdilər. Amma cənab prezident, Ali Baş Komandanımız İlham Əliyev öz çıxışlarında tarixi faktlara əsaslanaraq bunu onlara dəfələrlə söyləmişdir: “Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpağımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər təsdiqləyir, tarixi xəritələr təsdiqləyir, bizim tariximiz təsdiqləyir. Ancaq əfsuslar olsun ki, ermənilər Qarabağdakı kimi Qərbi Azərbaycanda da bizim bütün tarixi, dini abidələrimizi yerlə-yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər, ancaq buna nail ola bilməyiblər. Çünki, tarix var, sənədlər var, xəritələr var”.

Ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi ilə bağlı bir sıra digər tarixi faktlar da vardır. 30 mart 1828-ci ildə rus ordusunda xidmətdə olarkən erməni əsilli Qazaros Lazaryan ermənilərin qarşısında çıxış edərək demişdir: “orada (Azərbaycanın şimalı) siz xristianların məskunlaşdırıldığı yeni vətən əldə edəcəksiniz... Tələsin! Vaxt qiymətlidir. Tezliklə rus qoşunları İrəni tərk edəcək, bundan sonra sizin köməyiniz çətinləşəcək və sizin təhlükəsizliyiniz üçün olmayacaşıq. Azca itkiyə məruz qalsanız da, qısa zamanda hər şeyə nail olacaşınsız, özü də həmişəlik...İrən (Qacar) çörəyi yeməkdənsə, rus otu yemək daha yaxşıdır” (Qərbi Azərbaycanın tarixi və mədəni irsi, 2023, s.182).

Bu tarixi gerçəyi nə ermənilər, nə də onların havadarları qəbul etmək istəmirlər. Bunu sanki bir məğlubiyyət hesab edirlər. Hansı ki, bu gün həqiqətən də istər hər b meydanında istərsə də siyasi meydanda məğlubiyyətə uğrayıblar. Ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə gətirilmələrini ermənilər özləri inkar etsələr də, bunu bir çox dünya tarixçiləri və tədqiqatçıları bunu özlərinə məxsus şəkildə təsdiqləyirlər. Gürcü tarixçisi A. Çavçavadze yazırdı:“...Ermənilər aborigen albanları süni şəkildə

qriqoryanlaşdıraraq vaxtilə sığındıqları Azərbaycan torpaqlarını “Hay ölkəsi”adlandırırlar. Lakin tədqiqatçılar göstərir ki, hətta xristianlıq dövrü abidələri belə, nə erməni dininə (qriqoryanlıq), nə də erməni mədəniyyətinə və mənşəyinə uyğun gəlir. Belə ki, Azərbaycan ərazilərindəki Alban-xristian abidələrinin tarixi-arxeoloji və memarlıq baxımından tədqiqi xristianlığın bir çox xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa kömək edir” (Qafqaz Albaniyasının etnomədəni irsi, 2023 s.225). Vaxtında yazılmış tarix hər şeyi öz yerinə qoyur.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycanın çoxəsrlik qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malik olduğunu arxeoloji və etnoqrafik faktlara söykənərək demişdir: „Azərbaycan insanın, bəşəriyyətin beşiyi olan nadir ölkələrdən biridir. Burada həyat çox erkən yaranmışdır və Azıx mağarasında tapılmış azıxantrop Azərbaycanın ən qədim ibtidai insan məskənlərindən biri olmasını sübut edir. Qobustandakı və Gəmiqayadakı qayaüstü təsvirlər və petroqliflər, Kür-Araz və Xocalı mədəniyyətlərinə aid maddi mədəniyyət nümunələri, Kurqan tapıntıları sübut edir ki, hətta miladdan əvvəlki minilliklərdə də Azərbaycanda inkişaf etmiş mədəniyyət mövcud olmuşdur” (Mahmudov, 2002 s.17).

Erməni vandalları azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarındakı izlərini itirməklə yanaşı, onlara məxsus toponimlərə qarşı da soyqırım həyata keçirmişlər. Monoetnik erməni dövlətində əvvəllər azərbaycanlıların yaşadıkları 703 yaşayış məntəqəsinin adlarını dəyişdirərək erməniləşdirmişlər. Özlərini dünyaya “qədim və mədəni xalq” kimi təqdim edən ermənilər, həqiqətdə azərbaycanlıların mədəni irsinə qarşı əsl barbarlıq və vandallıq nümunəsi göstərmişlər. Dünyada bir mədəniyyət abidəsini yaratmaq, yaşatmaq sənin xalqına məxsus olduğunu sübut etmək və tarix boyu qoruyub saxlamaq çətindir. Yazılanları itirməklə, abidələri dağıtmaqla tarixi silmək olmaz. Xalq yaddaşı deyilən bir üstünlük var ki, onu dağıtmaqla, xalqı öz yurdundan qovmaqla məhv etmək olmur.

3. İNFORMATORLARIN XATİRƏLƏRİ VƏ ZİYARƏTGAHLAR

3.1. Şirazlı Kəndi və Ağbal Ağa Ocağı

Qərbi Azərbaycanın Vedi rayonun Şirazlı kəndindən olan Cəfərova Dilbər öz doğma yurdunu və orada yaşatdıqları mənəvi dəyərləri belə xatırlayır. O Şirazlıda

yaşayan vaxtlarda kəndlərində və ətraf kəndlərdə olan ziyarətgahlar haqqında danışır. “Kənddə, Ağbal Ağa ocağı var idi. Çox sınıanmış bir ocaq idi. Biz azərbaycanlılarla bərabər ermənilər özləri də Ağbal Ağaya inam gətirirdilər. Onlar da eynən bizlər kimi ocağa nəzir deyirdilər, qurban boyun olurdular. Niyyətləri yerinə yetəndə qurban da kəsirdilər, niyyət edən zaman dedikləri nəziri də paylayırdılar. Bir sözlə biz necə Ağbal Ağaya inam gətirirdiksə ermənilər də həтта kürdlər də o ocağa inanırdılar. İnanırsız ermənilər də gəlib ağaya dua yazdırırdılar. Kimi deyirdi uşağım qorxub gecələr yatmır, kimisi deyirdi qızım evdə qalıb bir dua yaz bəxti açılsın. Kimisi də malına-heyvanına dua yazdırırdı. Maraqlısı da o idi ki, o duaları da öz üzərlərində gəzdirirdilər, ipə keçirdib boyunlarından asırdılar. Amma 1988-ci ildə münaqişə başlayanda vandallar Ağbal ağanın başını daşla zədələmişdilər. Evinə hücum edib onu zorla həyətə çıxarıb döymüşdülər. Ziyarət olunan ocağı dağıtmışdılar. Ziyarətgah çox qədim idi. Çünki, nənəm də həmişə ocağın çox sınıanmış və güclü olduğunu deyirdi. Mənim indi 70-ə yaxın yaşıım var. Nənəm də 99 il ömür sürüb. Ona görə deyirəm ki, ocaq çox qədim idi. Biz Şirəzlədən köçəndən sonra eşitdik ki, Ağanın başını daşla vurub yaran erməni öz maşınıyla öz uşağını vurmuşdu. Maşını arxaya sürəndə görməyib öz uşağını vurubmuş. İndi bu hadisə təsadüfmi idi yoxsa ki, Ağanın cəddidimi onu tutmuşdu onu bilmirəm” (D. Cəfərova, şəxsi kommunikasiya, 2023) (Şək.1,2).

Şəkil 1-2. İnformator Dilbər Cəfərova ilə Müsahibə

Foto: Məhbubə Əliyeva

Multukultural dəyərlərdən, humanist hisslərdən uzaq olan Ermənistan, Azərbaycan əleyhinə yalan məlumatlar yayaraq dünya dövlətləri arasında onu nüfuzdan salmağa çalışırlar. Bu günkü gündə monoetnik Ermənistan Azərbaycan türklərinə

aid olan heç bir maddi-mədəniyyəti normal şəkildə qoruyub saxlamadıqları halda respublikamızın paytaxtı Bakı şəhərində erməni qriqoriyan kilsəsi öz adı ilə mövcuddur. Amma Azərbaycanın tarixi şəhəri İrəvanda qalan yeganə məscidin adı dəyişdirilərək fars məscidi kimi tanındılır. Qərbi Azərbaycanın heç bir yerində ermənilərin qədim dövrə aid heç bir nişanəsinə rast gəlinmir (Qərbi Azərbaycanın tarixi və mədəni irsi, 2023, s.7).

3.2. Nurnus Kəndi və Göy Kilsə

Digər informatorum Kənəkir rayonunun Nurnus kəndindən olan, amma sonralar bir müddət Şirazlıda yaşayan 83 yaşlı Səadət nənə də öz xatirələrini belə ifadə edir: “Nurnusda yaşayan vaxtlarda yadımdadı ki, yay ayları tez-tez dağlara gedərdik. O yerlərin gözəl güllü-çiçəkli dağları var. Hədis dağının ətəyində, Göykilsə kəndinin yaxınlığında bir dama oxşar tikili var idi. Kəndin camaatı ora ziyarətə gedirdilər. Görünüşündən köhnə, ucuq, divarının bir tərəfi dağılmış qədim, çox qədim bir tikili var idi. Göy kilsə deyirdilər. Nənəngil də ora ziyarətə gedirdilər. Bizim kənddə də, ətraf kəndlərdə də, bizdən başqa yəni Azərbaycan türklərini nəzərdə tuturam, ermənilər də, kürdlər də hətta malakanlar yaşayırdı. Bizim kəndin də, ətraf kəndlərində camaatı, ziyarətə Göy kilsəyə gedirdi. Bir də Şirazlı kəndində Ağbal ağa ocağı var idi. Onların ziyarətgahlarından başqa kəndin İrəvan tərəfdən girəcəyində ancaq seyidlərin dəfn olunduğu qəbiristanlıqları var idi. O qəbiristanlığa ağanın atası, babası, ulu babaları dəfn olunmuşdu. Kənd camaatının qəbiristanlığı ayrı idi. O qəbiristanlıq isə Naxçıvan tərəfdən gələn səmtdə kənd məktəbinin yanında idi. İki ya üç mərtəbəli məktəbdə azərbaycanlı uşaqlar oxuyurdular. Dərs deyən müəllimlərin də hamısı azərbaycanlılar idi. Bizi ordan qovandan sonra qəbiristanlığı dağıtmışdılar. Təkcə Şirazlıda deyil elə o ətraf kəndlərin hamısında Qiz qalasıda, Quyludu, Dəlləylidi, Yelqovandı, Qarağaladı, Hilardı, Kənkəndi nə qədər ocaqlar, pirlər, seyidlər qəbiristanlıqları yəni bir sözlə insanların müqəddəs saydıqları nə qədər inanc yeri və əzizlərini dəfn etdikləri qəbiristanlıqları var idisə hamısını dağıtmışdılar. İnsanlar pərən-pərənə düşdülər hərə ailəsini götürüb bir yerə qaçdı. Camaat kimisi Gəncəyə, kimisi keçmiş Xanlar indi Göygöl adlandırılıb ora, kimisi Bakıya nə bilim kimin harda qohum-əqrabası, tanışı var idi oralara qacmışdılar. Sınaqlı Ağbal Ağa ocağına gedərdik. Qurbanlar kəsərdik. İrəvanda,

Cadqıranda məscid var idi. Şəhərə gedəndə məscidə də gedirdik. Amma çox heyif, deyirlər ermənilər hamısını dağıdıblar. Bilirsən qızım o yerləri, o torpaqları görmək lazımdı. Allah Heydarın öglunu saxlasın. Deyir o torpaqların hamısını qaytaracaq. Gedib oraları görəndə bilərsiz, mən sözlə deyə bilmirəm. O dağlardakı çiçəklərdən bu yaşa gəlmişəm, hələ heç yerdə görməmişəm (S. Balyeva, şəxsi kommunikasiya, 2023) (şək.3,4).

Şəkil 3-4. Informator Səadət Balyeva ilə Müsahibə

Foto: Məhbubə Əliyeva

Bu günkü Ermənistan Respublikasının paytaxtı olan İrəvan şəhəri də daxil olmaqla bütün İrəvan əyaləti qədim Azərbaycan türklərinin məskunlaşdıqları tarixi ərazilər olduğu hamıya məlumdur. Bunu insanların inanc yerləri olan pirlər, ocaqlar, ziyarətgahlar da sübut edir. Belə ziyarətgahlardan biri də Zəngəzur mahalında Meğri rayonunun ərazisində Buğakar kəndində olan Buğakar piri. Belə ehtimal olunur ki, Buğakar kəndi öz adını IX yüzil ərəb sərkərkəsi Buğa əl-Kəbirin, adından almış, Ziyarətqah isə kəndin adı ilə - Buğakar ziyarətqahı kimi tanınmışdır. Kənddə həmişə azərbaycanlılar yaşamışdır. 1930-cu illərdə Buğakar kəndi ləğv edilmiş, əhalisi qonşu azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə köçürülmüşdür. Buna baxmayaraq, Buğakar (yerli tələffüzdə Bığıkar) piri ətraf kəndlərin azərbaycanlı əhalisi üçün ziyarətqah olaraq qalmışdır (Ələkbərli, 2007 s.250). Azərbaycan memarlığı üslubunda inşa edilmiş Buğakar piri 1988-ci ilədək Azərbaycan türklərinin inanc yeri olmuşdur. 1988-ci ildə Azərbaycan türklərinə qarşı başlayan soyqırım siyasəti nəticəsində həmyerlilərimiz öz dədə-baba

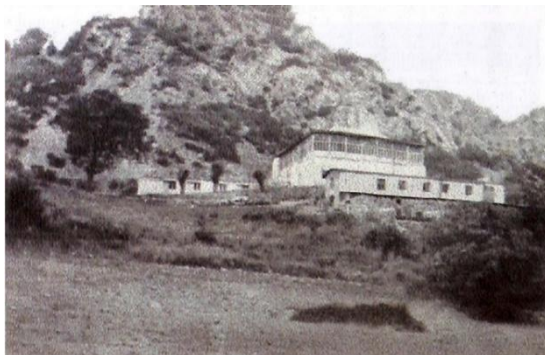
yurdlarını məcburən tərk etdikdən sonra belə pirlər, ocaqlar, ziyarətgahlar erməni vandalları tərəfindən dağıdılmışdır. Onlar haqqında məlumatlar yalnız insanların yaddaşlarında qalmışdır.

3.3. Buğakar Piri və Meğri Rayonu

Əslən Qərbi Azərbaycan-dan olan hal-hazırda Bakı şəhərində yaşayan Ülviyyə Səfərova da o torpaqlarda dünyaya göz açıb. Uşaqlıq illərinin ən gözəl vaxtını o yerlərdə keçirib. Meğri şəhərində rus məktəbinə gedib. İlk təhsilini orada alan Ülviyyə xanım o bölgənin gözəlliyini, füsunkar dağlarını xatırlayaraq deyir ki, “Çox gözəl yerlərdi oralar. Evimizin pəncərələri düz dağlara açılırdı. Biz köçüb gələndə mən bir neçə ay ağlayırdım ki, öz məktəbimi istəyirəm. Ülviyyə xanım söyləyir ki, yaz ayları gələndə Araz çayı qıp-qırmızı axırdı. Yaz vaxtı Novruz bayramını qeyd edəndə biz erməni qonşularımıza da bayram payından verirdik. Təsəvvür edirsiniz erməni uşaqlar bizə papaq atırdılar. Hətta bir erməni qonşunun balaca bir oğlu var idi. O uşaq demək olar ki, bizim evdən çıxmırdı. Anamın yaxşı əl qabiliyyəti vardı, ona görə də o uşaq bütün günü bizdə olurdu. Yediyini yeyirdi hələ bir ata-anasını da fikirləşirdi. Anama deyirdi ki, bunlardan qoy anamgilə də aparım. Anam da balaca olduğundan onu çox istəyirdi qəlbinə dəymirdi. Çox gözəl xatirələrim var o torpaqlarla bağlı. Bütün nə milli adət-ənənələrimiz varsa necə ki burda, eləcə də orda hər bir adətimizi yerli-yerində keçirirdik. Orda da Qurban bayramı geniş, dövlət səviyyəsində qeyd olunmasa da, yaşlı nəsil vaxtını bilirdi. Qurban boyun olanlar bayrama qədər deyilmiş qurbanlarını kəsərdilər. Çünki, bayram günü ancaq və ancaq İsmayıl qurbanı kəsilərdi. Eləcə də digər bayramlarımız. Ramazan bayramı da eynən, kim istəyirdi özü evində orucunu da tuturdu, namazını da qılırdı, bayramını da keçirirdi. Ziyarətgahlar var idi. Bizim camaat Buğakara gedirdilər. Yadımda anam, nənələrim, qohum-əqrəbə ümumiyyətlə kənd camaatı ziyarətə həmişə Buğakara gedərdilər. Deyilmiş nəzirlərini olanda aparıb orada paylayırdılar. İnsanlar tərəfindən sınanmış bu ocağa qurbanlar deyilirdi. Niyətlər yerinə yetəndə qurbanlar kəsilərdi. Hətta onu da qeyd edim ki, ermənilər özləri də bu ocağa o qədər inam gətirirdilər ki, onlar da qurban deyirdilər və sonra da gətirib kəsirdilər. Buğakar piri bizim, yəni

Azərbaycan türklərinin sınıanmış inanc yeri idi. Ətraf kəndlərdən də camaat Buğakara ziyarətə gəlirdilər (Ü. Səfərova, şəxsi kommunikasiya, 2023) (şəkil 5,6).

Şəkil 5. Buğakir Piri, Məgri (Mehri) Rayonu. XX Əsrin Ortalarında Çəkilmiş Foto

Mənbə: Ələkbərli, Ə., 2007.

Şəkil 6. Buğakir Piri, Məgri (Mehri) Rayonu. Müasir Görünüşü, Inventar Nömrəsi: 4625.

3.4. Göyçə Mahalı və Miskin Abdal Ocağı

Qərbi Azərbaycanımızın qədim Ogüz yurdu Göyçə mahalından olan Durna Əsəd qızı Quliyeva da doğma Göyçəmizdən danışır. Durna xanım 1953 il yanvar ayının 25-də Basarkeçər rayonunun Böyük Məzrə kəndində dünyaya gəlib. Hal-hazırda Azərbaycanın Göy-göl rayonunda yaşayır. Durna xanım deyir ki, bizim mahalın çox sınanmış, camaatın inam gətirdiyi ocaqları var idi. Daşkənddə Seyid Bayram ağanın ocağı, elə mənim özümün babam Kərbalayı Seyid Qulunun ocağı varıydı. O ocağa insanlar ətraf kəndlərdən də ziyarətə gələrdilər. Babamın ocağına həтта ermənilər də gətirib qurban kəsirdilər. Onlar qurbanı çox vaxt xoruzdan kəsirdilər. Nənəm deyirdi bir gün səhər tezdən durdum ki, bir erməni qonşu var idi gəlnini də yanına alıb gəlib ki, mənim gəlnim neçə gündür ki, yuxusunda sizin ocağı görür. Yuxuda deyirmişlər ki, get o ocaqda qurban kəs. Mən də gətirmişəm. Bir dənə iri xoruz gətirmişdi ki, babamın ocağında qurban kəsə. Düzdü sovet hökumətinin vaxtında bir o qədər də belə yerlərə önəm verməzdilər. Yəni camaatın inam gətirdiyi sınaqlı yerlərə dövlət tərəfindən diqqət olmazdı. Elə ocaq yiyəsi, pır yiyəsi elin-obanın hesabına saxlayırdılar o müqəddəs yerləri. Ümumiyyətlə sovet dövrü nəinki, ziyarətgahlara diqqət yetirmək, dini mərasim və bayramları və yaxud da ki, oruc tutmaq namaz qılmaq bütün bunları insanlar hərə öz evində edirdi. Sarı Yaqub kəndində Miskin Abdal ocağı var idi. Çox sınanmış ocaq idi. Şah İsmayılın müridlərindəndi deyirdilər. İndi dağılıbmı qalıbmı bilmirəm. Allahın izni ilə qismət olsa o torpaqlarımızı da prezidentimiz Ali Baş Komandanımız bizlərə qaytarar onda hamılıqla gedib görərik. İnşəallah. (D. Quliyeva, şəxsi kommunikasiya, 2023) (şəkil 7,8).

Şəkil 7-8. Informator Durna Quliyeva ilə Müsahibə

Foto: Məhbubə Əliyeva

Səfəvilərin böyük dövlət xadimi, Şah İsmayıl Xətəinin mürşidi, dövrünün tanınmış diplomatu, sərkərdə, təəvvüf mütəfəkkiri, sufi şairi, haqq aşığı (aşıqlıq) sənətinin əsasını qoymuş, Qeyb Ərəni, “Ricaül-qeyb”, Pir, Allahdan əta edilmiş böyük möcüzələr, kəramətlər, müqəddəs “Ocaq sahibi” olan Övliya Miskin Abdal təxminən 1430-cu ildə tarixi Oğuz yurdu – Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun Zərgərli (sonralar Sarıyaqub adlandırılan) kəndində dünyaya gəlmişdir. Zərgərli kəndi Çar Rusiyası dövründə XIX əsrdə Miskin Abdalın şəcərəsindən olan “Sarı” ləqəbli Yaqub Ağanın şərəfinə Sarıyaqub adlandırılmışdır. 105 il ömür sürən Miskin Abdal 1535-ci ildə dünyasını dəyişir və elə Zərgərli (Sarıyaqub) kəndində öz ulularının yanında kənd qəbiristanlığında dəfn olunur. Özündən sonra kənddə Miskin Abdalın adı ilə iki tayfa: Şadmanlı - oğul və Ocaqlı - qız tayfaları qalır. Ocağında qalan əşyalar və sənədlər bunlardır: 1515-ci ildə Şah İsmayıl Xətai tərəfindən Miskin Abdalın adına verilmiş fərman, üzərində ay və səkkizguşəli ulduz təsviri olan möhür daşı, müxtəlif tarixi və adi sənədlər, sənədlərin Səfəviyyə təsdiqləməsi, İrəvan xanlığı qazisinin şəhadətnaməsi, sənədləri saxlamaq üçün taxta mücrü, qələmdanı və qələmləri, “Qurani-Kərim”-dən müxtəlif xətt üslubları ilə yazılmış dualar, “Hacadil” atının bədnəzər duası, canamızı, əsası və s. əşyaları. (Hüseynzadə, 2018 s.31).

4. AZƏRBAYCAN MƏDƏNİ İRSİNİN QORUNMASI VƏ DÖVLƏT SİYASƏTİ

Mədəniyyətin qorunması, nəsil-dən-nəslə ötürülməsi və yaşadılması milli dəyərlərin ən mühüm daşıyıcısıdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə Azərbaycan mədəniyyətinə istər ölkə miqyasında, istərsə də beynəlxalq səviyyədə böyük qiymət verilmişdir. O, həm maddi həm də mənəvi mədəniyyəti xalqın tükənməz sərvəti hesab edirdi.

Milli maddi-mənəvi dəyərlərimiz həm dövlətimiz, həm xalqımız və eyni zamanda qanunlarımızla da qorunur. Azərbaycan qanunvericiliyində milli dəyərlərimizə geniş yer verilmişdir. Hüquqi sferada Ali (Əsas) qanun olan Konstitusiyamızda ana dilimiz, tolerantlıq, mədəniyyətin qorunması kimi məsələlər də öz əksini tapmışdır. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq 14 fevral 2014-cü il tarixli 273-nömrəli “Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Konsepsiyası” haqqında imzaladığı sərəncamda, Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafını, dünya mədəniyyətinə uğurlu inteqrasiyasını, mədəniyyət sahəsində vətəndaşların hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi öz əksini tapmışdır. Qanunlarımızda da Azərbaycan xalqının milli-mənəvi, mədəni dəyərləri əsas dayağa çevrilmişdir. Qədim və zəngin milli adət-ənənələrimizin, maddi-mənəvi mədəniyyətimizin bu günkü günü Respublikanın Mədəniyyət Konsepsiyasında yer alması onu göstərir ki, Azərbaycan öz keçmişini, tarixini, milli-mədəni dəyərlərini unutmamışdır .

Qədim, zəngin və çoxəsrlik tarixə malik Azərbaycanın mövcud Konstitusiyasına uyğun olaraq 2001-ci ildə təsdiq edilmiş “Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” qanuna ölkə ərazisində dövlət mühafizəsinə götürülmüş daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin əhəmiyyət dərəcəsinə görə bölgüsü, yeni aşkar olunmuş abidələr mütəmadi olaraq daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin siyahısına əlavə olunmuşdur. Qanunun 2-ci maddəsinə əsasən “Tarix və mədəniyyət abidələri (bundan sonra - abidələr) arxeoloji və memarlıq obyektləri, etnoqrafik, numizmatik, epigrafik, antropoloji materiallar, tarixi hadisə və şəxsiyyətlərlə bağlı olan bina, xatirə yerləri, əşyalar xalqın dini əqidəsi ilə bağlı dəyərlərdir” (Maddi Mədəni İrsin sosial-iqtisadi təsirləri, 2022, s. 12).

Hal-hazırda Heydər Əliyev siyasi kursunun davamçısı Prezident İlham Əliyev öz çıxışlarında: “Azərbaycan xalqının öz milli-mənəvi dəyərlərinə sadıq qaldıqlarını və qloballaşan dünyada Azərbaycan Respublikası və azərbaycanlılar özünün maddi-mənəvi və intellektual potensialına uyğun layiqli yer tutacaqlar”-nı söyləyir.

Müəyyən təzyiqlərə baxmayaraq ölkədə başqa sahələrdə olduğu kimi mədəniyyət sahəsində də inkişaf davam edir və uğurlu addımlar atılırdı. Azərbaycana səfər edən xarici qonaqlar da xalqımızın yaratdığı maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrini heyranlıqla izləyirlər. Hazırda bir çox mədəniyyət nümunələrimiz dünya muzeylərini bəzəməkdədir.

Respublikamızın ərazisində çoxlu sayda tarix və mədəniyyət abidələri dövlət tərəfindən mühafizə olunaraq qorunur. Bütün bunlarla yanaşı, dövlət tarix-mədəniyyət, memarlıq və etnoqrafiya qoruqları da fəaliyyət göstərir. Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin bərpası, qorunması, tarix və mədəniyyət qoruqlarının təkmilləşdirilməsi və inkişafına dair 2014-2020-ci illər üzrə Dövlət Proqramı isə Prezident İlham Əliyevin 2013-cü il 27 dekabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.

5. ERMƏNİ FAŞİZMİ VƏ MƏDƏNİYYƏTƏ ZƏRƏR

Son onilliklərdə erməni faşizminin Azərbaycan xalqının başına gətirdikləri müsibətlərə dünya dövlətləri şahid oldu lakin, bəzi dövlətlər bu soyqırma göz yumdular və heç bir reaksiya vermədilər. Erməni vandalları xalqla bərabər xalqa aid olan maddi mədəniyyət nümunələrini də məhv etməyə çalışmışdılar. Qərbi Azərbaycan ərazisində azərbaycanlılara aid olan, azərbaycanlıların tarixi keçmişini əks etdirən çox az sayda abidə qalmışdır. Onların da bir hissəsinin təyinatı ya dəyişdirilmişdir və yaxud gerçək tarixi təhrif olunmuşdur. 1949-cü ilin 12 avqust tarixli Cenevrə Konvensiyaları və onlara əlavə Protokollar-da, açıq-aydın göstərilmişdir ki, silahlı münaqişə zamanı mülki obyektlərə, mədəniyyət abidələrinə, məscidlərə və.s. ziyan vurulmamalıdır. Konvensiyanın “Mülki Obyektlər” adlanan üçüncü fəslinin “Mülki obyektlərin ümumi müdafiəsi” adlı 52-ci maddəsində deyilir:

1. “Mülki obyektlər həmlə və ya qisas obyektı olmamalıdır.

2. “Hərbi olmayan bütün obyektlər mülki obyektlərdir” (Geneva Conventions, 1949 s.258).

Bu maddələrdən sanki xəbərsiz olan Ermənistan dövləti müharibə dövründə bizim çoxsaylı mülki obyektlərimizi, dinc əhali yaşayan ərazilərimizi uzunmənzilli raketlərdən atəş açaraq vurmuşdular. Mülki obyektlərlə yanaşı xalqa aid olan mədəniyyət obyektlərini, ibadətgahları da vurmaqla insanlığa qarşı və ən əsası da türklərə qarşı içlərində olan kini-nifrəti, vəhşiliyi bir daha sübuta yetirdilər. Özləri ibadətgahları təyinətı üzrə istifadə etmədikləri halda qarşı tərəfində də bu kimi obyektlərinə həmlə gözü ilə baxırlar. İbadət yerləri ilə bağlı Cenevrə Konvensiyasının “Mədəniyyət obyektlərinin və ibadətgahların müdafiəsi” adlı 53-cü maddəsində deyilir:

“Silahlı münaqişə zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında 1954-cü il 14 may tarixli Haaqa Konvensiyasının və başqa müvafiq beynəlxalq sənədlərin müddəalarına xələl gətirmədən aşağıdakılar qadağandır:

- a. Xalqların mədəni və ya dini irsini təşkil edən tarixi abidələrə, incəsənət əsərlərinə və ya ibadətgahlara qarşı hər hansı düşmənçilik hərəkətlərinin törədilməsi.*
- b. Belə obyektlərdən hərbi səyləri dəstəkləmək məqsədilə istifadə olunması.*
- c. Belə Obyektlərin əvəzçixma obyektlərinə çevrilməsi.”*

Bütün bu qəbul olunmuş Konvensiyalara, protokollara baxmayaraq bizim mədəniyyət abidələrimizi, məscidlərimizi, mülki ərazilərimizi həmlə edərək atəşə tutan erməni faşistləri heç nəyə məhəl qoymadılar. Onlar Xalqımıza aid maddi mədəniyyət nümunələrini məqsədli surətdə dağıdaraq Azərbaycan türklərinin həmin yerlərin əzəli-əbədi sakinlərinin olduğunu inkar etməklə, özlərini köklü sakin kimi göstərərək tarixi saxtalaşdırmağa çalışırlar. Onların Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi, çar Rusiyası ilə Qacarlar dövləti arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən baş tutmuşdur. Belə ki, 1828-ci il fevral ayının 10-da çar Rusiyası ilə Qacarlar dövləti arasında imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinin 15-ci bəndinə əsasən, İrandan 40 min erməni ailəsi köçürülmüşdür. Bundan əlavə 1829-

cu ildə Osmanlı dövləti ilə sentyabr ayının 14-də bağlanmış Ədirnə müqaviləsinin 13-cü maddəsinə əsasən, Anadoludan 84 min erməni ailəsi köçürülərək Azərbaycan ərazilərində yerləşdirilmişdir. Köçürülmüş ermənilər Araz çayının şimalındakı İrəvan, Göyçə, Dərələyəz, Ağbaba-Şorəyel, Vədi, Zəngəzur, Qarabağ və Borçalı ərazilərində yerləşdirilmişdir. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi zamanı (İrandan) rəsmi qeydə alınan əhalinin sayı 124 min təşkil edirdi. Lakin qeyri rəsmi isə 200 min nəfərdən çox olduğu deyilir (Шавров, 1911, с. 134).

Məskunlaşma siyasəti bitdikdən sonra ermənilər özlərini bu yerlərin sanki yerli sakinləriymiş kimi hiss etməyə başladılar. Yavaş-yavaş xalqımıza aid olan bəzi mədəniyyət abidələrini adlarını dəyişdirərək ya yiyələnməyə ya da ki, yararsız hala gətirməyə başladılar. Bu yolla xalqın keçmişini silmək, itirmək istəyirdilər. Beləliklə, Azərbaycan türklərinin bu yerlərin qədim sakinləri olmalarını əks etdirən abidələrin əksəriyyəti XIX əsrin birinci yarısında bura köçürülən ermənilər tərəfindən dağıdılaraq məhv edilmişdir. Yer adları dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdi. Neçə-neçə tarixi abidə və muzeylərimiz ötən əsrin 90-cı illərində erməni işğalçıları tərəfindən qarət olunmuş və dağıdılmışdır. Belə ki, erməni vandalları işğal dövründə 22 muzey və 4 rəsm qalereyasını tamamilə dağıdaraq məhv etmişdilər. Birinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycan torpaqları təcavüzkar Ermənistan tərəfindən işğal olunanda yüzlərlə yerli və dünya əhəmiyyətli tarixi abidələr erməni faşizmi tərəfindən yerlə-yeksan olmuşdur. Həmin dövrdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə 13 dünya əhəmiyyətli, (bunların 6-sı memarlıq və 7-si arxeoloji olmaqla), 292 ölkə əhəmiyyətli 119-u memarlıq, 173-ü arxeoloji, 330 yerli əhəmiyyətli (270 memarlıq, 22 arxeoloji, 23 bağ), park, monumental və xatirə abidələri, 15 dekorativ sənət nümunəsi, tarix və mədəniyyət abidələri vardı. Bütün bu sadalananlarla yanaşı həmin ərazilərdə 40 mindən artıq eksponatın toplandığı 22 muzey, 4,6 milyon kitab fondu olan 927 kitabxana, 808 klub, 4 teatr və 2 konsert salonu, 31 məscid, 9 tarixi saray, 8 mədəniyyət və istirahət parkı və 4 rəsm qalereyası mövcud idi ("Azərbaycanın maddi-mədəniyyət abidələrinin zənginliyi daim diqqət çəkir", 2023).

İşğal dövründə ermənilər Azərbaycana məxsus maddi və mənəvi dəyərləri misilsiz olan bütün tarixi nümunələrin bir hissəsini dağıdaraq məhv etmiş, bir hissəsini də qarət edərək Ermənistana daşıyıb aparmışlar. Qədim yaşayış məskənlərindən olan

Azıx və Tağlar mağaraları ermənilər tərəfindən talan olunmaqla yanaşı tarixini də saxtalaşdırmağa cəhd etmişdilər. Lakin daşlara yazılmış yaddaşı, pozmaq və ya dəyişdirmək yadellilərə heç də həmişə müyəssər olmamışdır.

Azərbaycanda həm yerli, həm də dünya əhəmiyyətli abidələrin çox olması və qorunması yalnız ölkəmiz üçün deyil, eyni zamanda bəşər tarixinin öyrənilməsi baxımından da əhəmiyyətli və vacibdir. Bu sahədə beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr qurulur və uğurla inkişaf etdirilir. Dünya tərəfindən mədəni irsimiz tanınır. Çünki, bu torpaqlar, sərvəti bitib tükənmək bilməyən, zənginliklərlə dolu, qədim, əzəli və əbədi Azərbaycan torpağıdır.

6. ARAŞDIRMANIN METODOLOGİYASI

Bu məqalə Azərbaycanın tarixi torpaqları olan Qərbi Azərbaycanda mövcud olmuş maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələrinin tədqiqi məqsədilə keyfiyyət tədqiqat metodologiyasına əsaslanaraq hazırlanmışdır. Tədqiqatın əsas məqsədi, Ermənistanın işğal siyasəti nəticəsində məhv edilmiş tarixi abidələrin və unudulmaqda olan mənəvi irsin qorunub saxlanılmasıdır.

Araşdırmanın əhatə dairəsi Qərbi Azərbaycanın müxtəlif bölgələrini, xüsusən İrəvan, Mehri, Göyçə və Vədi rayonlarını əhatə edir. Tədqiqatın əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu iş Azərbaycana qarşı aparılan mədəni vandalizmin sənədləşdirilməsinə və bu ərazilərdə yaşayan insanların yaddaşında qalan tarixi faktların üzə çıxarılmasına xidmət edir.

Məlumat toplama yöntəmi olaraq, XX əsrin əvvəllərində Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunmuş azərbaycanlıların xatirələrinə əsaslanan şifahi tarix metodundan istifadə edilmişdir. Bu metod vasitəsilə Şirazlı, Nurnus, Bala Məzrə və Mehri rayonundan olan informatorlar (Dilbər Cəfərova, Səadət Baliyeva, Durna Quliyeva və Ülviyyə Səfərova) ilə müsahibələr aparılmışdır. Müsahibələr zamanı onlara kəndlərindəki dini ocaqlar, tarixi abidələr və gündəlik həyatla bağlı açıq suallar verilmişdir. Həmçinin, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Kitabxanasının sənəd materialları, eləcə də Ə. Ələkbərli, T. Hüseynzadə kimi müəlliflərin əsərləri və digər elmi məqalələr kimi ikinci mənbələrdən də istifadə olunmuşdur.

Toplanmış məlumatlar deskriptiv (təsviri) analiz metodu ilə təhlil edilmişdir. İnformatorların xatirələri və tarixi faktlar qarşılaşdırılmış, mədəni irsin itirilməsi və toponimlərin dəyişdirilməsi prosesləri təsvir edilmişdir. Bu metodologiya məqalənin əsas məqsədi olan tarixi irsin qorunması və yaddaşlarda yaşadılması probleminin tam şəkildə araşdırılmasına imkan vermişdir.

7. NƏTİCƏ

Azərbaycanın maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələri xalqımızın tarixi yaddaşı, milli kimliyi və mənəvi dayaq sütunları kimi dəyərləndirilməlidir. Qərbi Azərbaycan ərazisində əsrlər boyu formalaşmış memarlıq abidələri, qəbiristanlıqlar, dini tikililər, toponimlər, aşığı və dastan ənənələri bu bölgənin türk-müsəlman sivilizasiyasının ayrılmaz tərkib hissəsi olduğunu sübut edir. Lakin XX əsrin əvvəllərindən etibarən erməni şovinist dairələrinin məqsədyönlü etnik təmizləmə və mədəni vandalizm siyasəti nəticəsində bu zəngin irs sistemli şəkildə dağıdılmış, yerli türk əhalisi isə ata-baba yurdlarından zorla çıxarılmışdır.

Araşdırmalar göstərir ki, bu proses təkcə maddi irsin məhvini deyil, həm də qeyri-maddi mədəni dəyərlərin – adət-ənənələrin, mərasimlərin, folklorun və yaddaşın silinməsi məqsədini daşıyır. Buna baxmayaraq, Qərbi Azərbaycandan deportasiya olunmuş əhali bu irsi yaddaşında qoruyub saxlamış, onu nəsildən-nəslə ötürmək üçün ciddi səylər göstərmişdir. Bu baxımdan, son illər Azərbaycan dövləti və ictimai təşkilatlar tərəfindən Qərbi Azərbaycana dair mədəni irsin toplanması, tədqiqi və beynəlxalq elmi ictimaiyyətə çatdırılması istiqamətində atılan addımlar əhəmiyyətli nəticələr verir.

ƏDƏBİYYAT

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Kitabxanası. (2015). Erməni vandalizmi. Bakı. https://armenianvandalism.preslib.az/az_armenia.html
- Azərbaycan-News.az. (2023, April 18). Azərbaycanın maddi-mədəniyyət abidələrinin zənginliyi daim diqqət çəkir. <https://www.azerbaycan-news.az/posts/detail/azerbaycanin-maddi-medeniyyet-abidelerinin-zenginliyi-daim-diqqet-cekir-1681765397>
- Ələkbərli, Ə. Y. oğlu. (1994). Qədim Türk-Oğuz Yurdu “Ermənistan”. Bakı: Sabah.
- Ələkbərli, Ə. Y. oğlu. (2007). Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı: Nurlan.
- Geneva Conventions of 12 August 1949 and Additional Protocols. (1949). Bakı.
- Hüseynzadə, T. M. (2018). Xəyal cıdırı (Cild I). Bakı: Zərdabi LTD MMC.
- İnformator: Dilbər Cəfərova. Qərbi Azərbaycan Vədi rayonu Şirazlı kəndi.
- İnformator: Durna Quliyeva. Qərbi Azərbaycan Göyçə mahalı Bala Məzrə.
- İnformator: Səadət Bəliyeva. Qərbi Azərbaycan Vədi rayonu Nurnus kəndi.
- İnformator: Ülvüyyə Səfərova. Qərbi Azərbaycan Mehri rayonu.
- Qafqaz Albaniyasının Etnomədəni İrsi (№ 4). (2023). Bakı.
- Qərbi Azərbaycanın tarixi və mədəni irsi mövzusunda respublika elmi konfransının materialları. (2023). Bakı: Füzuyat nəşriyyatı.
- Maddi Mədəni İrsin sosial-iqtisadi təsirləri. (2022). Bakı.
- Mahmudov, Y. (2002). Azərbaycan tarixində Heydər Əliyev şəxsiyyəti. Bakı: Təhsil.
- Шавров, Н. (1911). Русская колонизация на Кавказе. В Вопросы колонизации (т. 8, с. 134). Санкт-Петербург.

Universitet Tələbələrinin Tələffüz Bacarıqlarının İnkişafında İnteraktiv Yanaşmaların Rolu

Elçin MİRZƏYEV¹¹⁴

Xülasə

Bu məqalə ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən universitet tələbələrinin tələffüz bacarıqlarının inkişafında interaktiv öyrənmənin rolunu araşdırır. Tədqiqat bir neçə semestr ərzində aparılmış dərs müşahidələrinə və müəllimin pedaqoji refleksiyalarına əsaslanır. Eksperimental məlumatlardan istifadə etmək əvəzinə, məqalə real dərs təcrübəsinə və tələffüz tədrisində eklektik metodun tətbiqinə diqqət yetirir. Cütlüklərlə iş, qrup müzakirələri və qısa dram tapşırıqları kimi interaktiv üsulların tələbələrin motivasiyasını və inamını artırdığı müəyyən edilmişdir. Bu fəaliyyətlər tələbələrə danışmaq zamanı vurğu, ritm və intonasiyaya daha çox diqqət yetirməyə kömək etmişdir. Eklektik yanaşma müəllimlərə müxtəlif metodlardan ən səmərəli strategiyaları seçib tələbələrin ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaq imkanı verir. Nəticələr göstərir ki, eklektik yanaşma çərçivəsində interaktiv öyrənmə tələffüz məşğələlərini daha cəlbedici və praktik edir. Bu yanaşma dəqiqliklə axıcılıq arasında əlaqə yaradır və kommunikativ bacarıqları dəstəkləyərək müəllimlərə ali təhsildə tələbələrin tələffüz bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün çevik bir yol təqdim edir. Bu nəticələr tələffüz tədrisini

¹¹⁴ Arş. Gör., Naxçıvan Dövlət Universiteti, ORCID: 0009-0007-6815-7441, elchin_mirze85@ndu.edu.az

kommunikativ dil öyrətməsinə integrasiya etmək istəyən müəllimlər üçün praktik istinad mənbəyi ola bilər.

Açar Sözlər: Eklektik Metod, Tələffüz, Interaktiv Öyrənmə, Universitet Tələbələri, Ünsiyyət, Motivasiya, Dil Tədrisi.

The Role of Interactive Approaches in Developing University Students' Pronunciation Skills

Abstract

This paper explores the role of interactive learning in improving pronunciation among university students who study English as a foreign language. The study is based on classroom observations and teaching reflections collected over several semesters. Rather than using experimental data, it focuses on real classroom experience and the application of the eclectic method in pronunciation teaching. Interactive techniques such as pair work, group discussions, and short drama tasks were found to increase student motivation and confidence. These activities helped learners pay attention to stress, rhythm, and intonation while speaking naturally. The eclectic approach supported teachers in selecting effective strategies from different methods to meet the needs of learners. The findings suggest that interactive learning within the eclectic framework makes pronunciation practice more engaging and practical. It connects accuracy with fluency and supports communicative competence, offering teachers a flexible way to develop students' pronunciation skills in higher education. These insights may serve as a practical reference for teachers seeking effective ways to integrate pronunciation practice into communicative language teaching.

Keywords: Eclectic Method, Pronunciation, Interactive Learning, University Students, Communication, Motivation, Language Teaching.

1. GİRİŞ

Tələffüz istənilən xarici dildə uğurlu ünsiyyətin vacib hissəsidir. Tələbələr sözləri aydın və təbii tələffüz etdikdə, ötürülən informasiya daha asan başa düşülür. Bir çox universitet tələbələri isə xüsusilə ingilis dilinin xarici dil kimi tədris olunduğu mühitlərdə tələffüzü yaxşılaşdırmaqda ciddi problemlərlə üzləşirlər. Səbəb çox vaxt məhdud nitq təcrübəsi və real ünsiyyətdən daha çox nəzəriyyəyə bel bağlamaqla əlaqəlidir.

Ənənəvi tələffüz tədrisi adətən imitasiya, təkrarlama və kontekstdən kənar nümunələrə əsaslanır. Bu üsullar ilkin mərhələlərdə kömək edə bilsə də, həmişə təbii nitqin real inkişafına səbəb olmur. Son illərdə dil müəllimləri tələbələrə önəmli kontekstlərdə tələffüzün praktikasına kömək edəcək daha interaktiv yolları araşdırmağa başlayıblar. İnteraktiv təlim fəaliyyətləri tələbələri cütlər və ya qruplar şəklində danışmağa, dinləməyə və cavab verməyə təşviq edir. Bu, onlara tələffüz problemlərini görməyə və ünsiyyət vasitəsilə onları düzəltməyə imkan verir.

Eklektik metod müxtəlif interaktiv strategiyaları birləşdirmək üçün faydalı çərçivəyə çevrilmişdir. O, müəllimlərə bir neçə tədris yanaşmalarından ən səmərəli elementləri seçməyə və onları sinif ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağa imkan verir. Tələffüz yönümlü tapşırıqlarla istifadə edildikdə, bu üsul dəqiqliyi və səlisliyi bir-birilə əlaqələndirməyə kömək edir. Tələbələr vurğu, ritm və intonasiya üzərində məşq edə, eyni zamanda danışmada özünəinamlarını artırma bilirlər.

Bu məqalədə eklektik metod daxilində interaktiv yanaşmaların universitet tələbələri arasında tələffüz bacarıqlarının inkişafına necə kömək edə biləcəyi müzakirə edilir. O, tələffüzü öyrənməyi daha cəlbədicə və tələbə mərkəzli edən sinif təcrübələrinə diqqət yetirir. İdeyalar müəllifin universitet səviyyəsində tədris təcrübəsinə əsaslanır və bir neçə semestr ərzində real sinif müşahidələrini əks etdirir.

2. ƏSAS BAŞLIQ(LAR)

Tələffüz tədrisində son zamanlarda müəyyən dəyişikliklər nəzərə çarpır, çünki yeni üsullar mexaniki təcrübə ilə əvəz olunmuşdur. Tədqiqatçılar göstərdilər ki, tələffüz

ayrılıqda öyrədilməməli, ünsiyyət və qarşılıqlı fəaliyyətlərlə əlaqələndirilməlidir (Levis, 2018). Müasir dil sinifləri tələbələri yalnız bir modeldən sonra təkrarlamaqdansa, danışığın bir hissəsi kimi tələffüzdən istifadə etməyə məcbur etmək məqsədi daşıyır.

İnteraktiv təlim fəal iştiraka və tələbələrarası ünsiyyətə təşviq edir. Tədqiqatlar vurğulayır ki, öyrənənlər fəal nitq tapşırıqları və rəy seanslarında iştirak etdikdə daha sürətli təkmilləşirlər (Gilakjani & Sabouri, 2016). Bu ideya tələffüzün dəqiqliyi və səlisliyinin praktik qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində birlikdə inkişaf edə biləcəyi fikrini dəstəkləyir.

Eklektik metod müəllimlərə müxtəlif yanaşmalardan olan faydalı texnikaları birləşdirməyə imkan yaradır. Məsələn, müəllimlər audio-linqual metoddan təkrar, kommunikativ tədrisdən real situasiyalar üzərində qurulan dialoqlar və TPR (Total Physical Response) metodundakı hərəkət və ya jestlərdən istifadə edə bilirlər. Belə blend olunmuş metodlar tələbələrə tələffüz təcrübəsi zamanı aktiv və diqqətli olmağa kömək edir. Mirzəyevin (2024) izah etdiyi kimi, eklektik yanaşma müəllimlərə motivasiyanı qoruyaraq tələbələrin ehtiyaclarına uyğun fəaliyyətlər tərtib etməyə imkan verir.

Tələffüzün öyrədilməsi ilə bağlı son tədqiqatlar da sinifdə motivasiya və emosional rahatlığın vacibliyini vurğulayır. Tələbələr özlərini rahat və inamlı hiss etdikdə, onlar səhvlərinin düzəlişlərinə və təcrübələrə daha açıq fikirli olurlar və verilən rəyləri müsbət qəbul edirlər (Derwing & Munro, 2015). Öyrənmənin bu emosional tərəfi oyunlar, yoldaşlarla müzakirələr və dram fəaliyyətləri kimi interaktiv tapşırıqlarla möhkəmlənir. Bu üsullar tələbələrə ünsiyyət zamanı təbii olaraq vurğu, ritm və intonasiya nümunələrini görməyə kömək edir.

Bir neçə tədqiqatçı qeyd edir ki, interaktiv üsullar ali təhsildə tələffüz təlimini daha faydalı hala gətirir (Celce-Murcia, 2019). Mirzəyev (2023, 2024) həmçinin qeyd edir ki, interaktiv təlimin tələffüz dərslərinə integrasiyası tələbələri sərbəstlik və nitq vərdisləri haqqında məlumatlılığı inkişaf etdirməyə təşviq edir. Bu nəticələri birləşdirdikdə aydın olur ki, eklektik və interaktiv yanaşma universitet tələbələrində daha yaxşı tələffüz bacarıqlarının inkişafı üçün real bir yol təqdim edir.

3. ARAŞDIRMANIN METODOLOGİYASI

Araşdırma ingilis dilini xarici dil kimi öyrənən universitet tələbələri ilə aparılmış sinif təcrübəsinə əsaslanır. Tədqiqat sorğu və ya qeydə alınmış müsahibələr kimi rəsmi məlumatların toplanmasına əsaslanmır. Bunun əvəzinə, o, davamlı sinif müşahidələrinə və bir neçə semestr ərzində aparılmış müşahidələr nəticəsində toplanmış tədris qeydlərinə və məlumatlarına əsaslanır. Əldə olunan nəticələr tələbələrin fəal tələffüz tapşırıqlarına reaksiyasını və onların dərslərdə iştirakının necə dəyişdiyini təsvir edir.

İştirakçılar əsasən 3-cü və 4-cü kurs bakalavr tələbələri idi. Onların dil səviyyəsi Avropa Dilləri üçün Ümumi Çərçivəyə (CEFR) əsasən B1-dən B2-yə qədər dəyişirdi. Dərslər əsas diqqətin danışq və tələffüz üzərində toplandığını əks etdirən müntəzəm ingilis dili dərslərinin bir hissəsi idi.

Tələffüz dərsləri zamanı cütlərlə və qrup işi, tələffüz oyunları, qısa dram tapşırıqları kimi interaktiv üsullardan istifadə olunub. Eklektik metod müxtəlif tədris yanaşmalarının elementlərini birləşdirmək üçün imkan yaradırdı. Audio-lingual metoddan dəqiqliyi gücləndirmək üçün təkrarlanan tələffüz məşqlərindən istifadə edilmişdir. Kommunikativ tədrisdən başlayaraq, real danışq tapşırıqları tələbələrə təbii danışmağa kömək edirdi. TPR (Total Physical Response)-dan tələffüzü daha yaddaqalan etmək üçün jestlər və hərəkətlər əlavə edilmişdir.

Bu fəaliyyətlərin məqsədi interaktiv tədrisin tələbələrdə tələffüzün düzgünlüyünə, vurğusuna, ritminə və intonasiasına necə təsir etdiyini müşahidə etmək idi. Tədris prosesi zamanı toplanan refleksiylar və qeydlər düzgün şəkildə təhlil edilmişdir. Onlar interaktiv elementlərin real universitet kontekstində tələffüz bacarıqlarının inkişafına necə dəstək verdiyini göstərir.

4. NƏTİCƏ

Sinifdə aparılan müşahidələr göstərdi ki, interaktiv fəaliyyətlər tələbələrin tələffüzünə müsbət təsir göstərir. Dərslərin əvvəlində tələbələrin çoxu çəkingən, inamsız və utancaq idi və tez-tez yoldaşları qarşısında danışmaqdan çəkinirdi.

Tələffüz səhvləri etmək də daima onları narahat edən məsələlərdən idi. Cütlər və qrup işlərini əhatə edən bir neçə sessiyadan sonra tələbələr daha fəallaşdılar və özlərinə inamları artdı. Fikirlərini daha sərbəst ifadə etməyə başladılar və real situasiya söhbətlərində ingilis dilindən istifadə etdilər.

Tələffüz oyunları və dramatik fəaliyyətlər səmimi öyrənmə mühiti yaratdı. Tələbələr qısa dialoqlar və ya rol oyunları oynayanda vurğu, ritm və intonasiyaya daha çox diqqət yetirirdilər. Tələbələr qarşılıqlı səmimi rəylər əsasında bir-birlərinin səhvlərini anlayış və dəstək mühiti içində düzəldilər. Bu, sinif mühitini daha da dinamik etdi və onlarda səhv etmə qorxusunu azaltdı. Əldə olunan refleksiyalar və nəticələr göstərdi ki, tələbələr səsləri və söz vurğularını təkbəşlərinə təkrar edərək deyil, oyun və qarşılıqlı fəaliyyətlər vasitəsilə həyata keçirdikdə daha yaxşı yadda saxlayırlar.

İnteraktiv tələffüz tapşırıqları dinləmə bacarıqlarını da yaxşılaşdırdı. Tələbələr dil daşıyıcılarının müəyyən səsləri necə çıxardığını görməyə başladılar və beləliklə onları daha dəqiq təqlid etməyə çalışdılar. Onların nitqi daha ritmik və təbii ingilis dilinə daha yaxın oldu. Jestlərdən və fiziki hərəkətlərdən istifadə vizual və kinestetik öyrənmələrə düzgün tələffüz nümunələrini mənimsəməyə kömək etdi.

Digər mühüm nəticə motivasiyanın artması idi. İnteraktiv texnikalar dərsləri daha zövqlü və mənalı hala gətirmişdi. Tələbələr onların səylərinin qiymətləndirildiyini və özlərindəki irəliləyişin fərqi varıldığını hiss etdilər. Onlar sinifdən kənarda da yeni sözlər öyrənməkdə və onların tələffüzü ilə məşğul olmaqda maraqlı olduqlarını bildirdilər.

Bu nəticələr tələffüzün təkmilləşdirilməsində qarşılıqlı əlaqənin, tələbələrin dərstdə fəallığının və iştirak səviyyəsinin əhəmiyyətini vurğulayır. (Gilakjani & Sabouri, 2016; Levis, 2018). Əldə olunan nəticələr Mirzəyevin (2023, 2024) tədqiqatında vurğulanan fikirlərlə üst-üstə düşür; interaktiv strategiyaların eklektik metod çərçivəsində birləşdirilməsi dəqiqlik və səlislik arasında tarazlıq yaradır. Ümumilikdə, müşahidələr göstərdi ki, interaktiv öyrənmə və eklektik metod bir-birini müsbət şəkildə tamamlayır. Onların vəhdəti tələffüzün tədrisini daha praktik, kommunikativ və tələbə yönümlü edir.

Sinif təcrübəsindən və müşahidələrindən əldə edilən refleksiyaalar göstərir ki, interaktiv öyrənmə tələffüzü yaxşılaşdırmağa güclü təsir göstərir. Tələbələr cütlərlə işlərə, qrup fəaliyyətlərinə və dramatik tapşırıqlara cəlb olunduqda, onlar daha fəal iştirak edir və daha çox inamla danışırlar. Bu fəaliyyətlər tələffüz məşqini daha mənalı və zövqlü edir. Eklektik metod müəllimlərə müxtəlif yanaşmalardan olan səmərəli texnikaları birləşdirməyə imkan verməklə bu prosesi gücləndirir, metodları tələbələrin ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaq azadlığı verir. Bu dinamik yanaşma vasitəsilə tələffüz dərsləri daha cəlbədicə və praktik olur. Tələbələr təkcə sözləri düzgün tələffüz etməyi öyrənmirlər, həm də real ünsiyyətdə təbii ritm, vurğu və intonasiyadan necə istifadə etməli olduqlarını anlaşırlar.

İnteraktiv tələffüz tədrisi həmçinin öyrənmənin sosial və emosional aspektlərini inkişaf etdirməyə kömək edir. Tələbələr özlərini daha rahat, motivasiyalı və müzakirələrdə iştirak etməyə hazır hiss edirlər. Bu müsbət atmosfer onları daha çox tələffüz məşqləri etməyə və səhvlərini inkişaflarının bir hissəsi kimi görməyə təşviq edir.

Əldə olunan təcrübəyə dayanaraq, eklektik metod daxilində interaktiv üsullar tələffüzü öyrətmək üçün ortaya balanslaşdırılmış bir yol qoyur. Bu üsullar dəqiqlik və səlislik, eləcə də nəzəriyyə və praktika arasında əlaqə yaradırlar. Gələcək tədqiqatlarda bu mövzu daha dərinlən araşdırıla və ali təhsildə interaktiv tələffüz tədrisinin uzunmüddətli təsirləri ölçülə bilər.

ƏDƏBİYYAT

- Celce-Murcia, M., Brinton, D. M., & Goodwin, J. M. (2019). Teaching pronunciation: A course book and reference guide (2nd ed.). Cambridge University Press.
- Derwing, T. M., & Munro, M. J. (2015). Pronunciation fundamentals: Evidence-based perspectives for L2 teaching and research. John Benjamins. <https://doi.org/10.1075/lllt.42>
- Gilakjani, A. P., & Sabouri, N. B. (2016). Learners' listening comprehension difficulties in English language learning: A literature review. *English Language Teaching*, 9(6), 123–133. <https://doi.org/10.5539/elt.v9n6p123>
- Levis, J. M. (2018). Intelligibility, oral communication, and the teaching of pronunciation. Cambridge University Press.
- Nakhchivan, E. M. (2023). Phonetics and phonology at NSU: Integrating the eclectic method in transformative student research. *Web of Semantics: Journal of Interdisciplinary Science*, 1(2), 25-29.
- Mirzayev, E. (2024a). A comprehensive guide to English's most common vowel sound. *Global Spectrum of Research and Humanities*, 1(1), 19-26.
- Mirzayev, E. (2024b). Enhancing pronunciation skills through the eclectic method in university-level English teaching. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 1(2), 139-148.
- Mirzayev, E. (2024c). Bridging pronunciation gaps: The impact of eclectic teaching methods in tertiary English education. *Acta Globalis Humanitatis Et Linguarum*, 1(1), 97-107.
- Mirzayev, E. (2024d). Uniting TPR and eclectic methodology to maximize pronunciation proficiency for university students. *Biological Sciences*, 54.
- Mirzayev, E. (2024e). Enunciating effectively: The influence of Bloom's Taxonomy on teaching pronunciation. *Sciences of Europe*, (137), 93-101.

Cultural Synergy of Azerbaijan and Türkiye

Shahismayıl İSMAYİLOV¹¹⁵

Abstract

This article examines how information warfare influences the state and dynamics of regional security in the South Caucasus, using the communication and political processes unfolding around the Zangezur Corridor as a case study. It focuses on the media and diplomatic strategies of key actors-Azerbaijan, Armenia, Iran, Türkiye, and Russia-as well as the role of global players such as the European Union and the United States in shaping and interpreting narratives related to this project. Particular attention is paid to how information flows, propaganda campaigns, disinformation, and digital technologies become tools for influencing public opinion, political decisions, and international negotiations. It also explores the opportunities associated with creating a resilient information environment: developing a culture of media literacy, creating mechanisms for transparent communication between countries, and strengthening international cooperation in cyber and information security. Thus, the paper offers a comprehensive view of the information dimension of regional security in the South Caucasus, emphasizing that, in the context of hybrid conflicts, information policy is becoming a key tool for ensuring stability, trust, and strategic balance in the region.

Keywords: Cooperation, Partnership, Brotherhood, Unity, Integration.

¹¹⁵ Assoc. Prof. Dr., Azerbaijan University - Baku Slavic University, ORCID: 0000-0002-7441-3575, ismayilovshahismayil@gmail.com

İnformasiya Müharibəsi və Regional Təhlükəsizlik: Zəngəzur Dəhlizi Kontekstində

Xülasə

Bu məqalədə Zəngəzur dəhlizi ətrafında cərəyan edən kommunikasiya və siyasi proseslərdən nümunə götürərək Cənubi Qafqazda informasiya müharibəsinin regional təhlükəsizliyin vəziyyətinə və dinamikasına təsiri araşdırılır. Tədqiqatda əsas aktorların – Azərbaycan, Ermənistan, İran, Türkiyə və Rusiyanın – media və diplomatik strategiyalarına, eləcə də Avropa İttifaqı və ABŞ kimi qlobal oyunçuların bu layihə ilə bağlı povestlərin formalaşmasında və şərh edilməsində roluna diqqət yetirilir. Həmçinin informasiya axınları, təbliğat kampaniyaları, dezinformasiya və rəqəmsal texnologiyaların ictimai rəyə, siyasi qərarlara və beynəlxalq danışıqlara təsir alətinə çevrilməsinə xüsusi diqqət ayrılır. Məqalədə davamlı informasiya mühitinin yaradılması ilə bağlı imkanlar da araşdırılır: media savadlılığı mədəniyyətinin inkişafı, ölkələr arasında şəffaf ünsiyyət mexanizmlərinin yaradılması, kibertəhlükəsizlik və informasiya təhlükəsizliyi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi. Beləliklə, məqalədə Cənubi Qafqazda regional təhlükəsizliyin informasiya ölçüsünə hərtərəfli baxış təqdim edilir və vurğulanır ki, hibrid münaqişələr kontekstində informasiya siyasəti regionda sabitliyin, etimadın və strateji tarazlığın təmin edilməsi üçün əsas alətə çevrilir.

Açar Sözlər: Zəngəzur Dəhlizi, Regional Təhlükəsizlik, Cənubi Qafqaz, Azərbaycan, Ermənistan, Geosiyasət, Nəqliyyat İnteqrasiyası.

1. INTRODUCTION

Historically, relations between Azerbaijan and Turkey have been based on deep cultural, ethnic, and historical ties. These connections are not only grounded in the principles of brotherhood and friendship but are also supported by modern foreign policy principles such as strategic partnership, political coordination, and economic

cooperation. One of the key features of bilateral relations is the development of joint strategies to ensure stability and security in the region.

In recent years, joint military exercises, the sharing of military technologies, and cooperation in the field of defense have emerged as practical indicators of the strategic partnership between the two countries. At the same time, in the economic sphere, Azerbaijan's energy resources and Turkey's transit and logistics capacities have been integrated to form a mutually beneficial model of cooperation. Furthermore, political support for each other on international platforms, the protection of shared interests, and the promotion of regional integration are important components of this partnership.

This article analyzes the strategic partnership between Azerbaijan and Turkey in the field of foreign policy. It explains the concepts of partnership, cooperation, brotherhood, unity, and integration through practical examples. The aim is not only to demonstrate the nature of bilateral relations but also to evaluate the opportunities and significance that this partnership creates for regional and international politics. First and foremost, these relations can be analyzed in four main dimensions: political, economic, cultural, and military.

2. AZERBAIJAN – TÜRKİYE RELATIONS: CULTURAL, POLITICAL, ECONOMIC, AND MILITARY DIMENSIONS

Azerbaijan and Türkiye are not only geographically close and historically connected, but they are also deeply linked by language, religion, culture, and moral values. Both nations belong to the Turkic family, and this common identity forms the basis of their political, economic, and cultural relations. The famous phrase *"One nation, two states,"* first voiced by the National Leader of the Azerbaijani people, Heydar Aliyev, became a symbolic motto that succinctly expresses the essence of these relations. It demonstrates that the friendship between the two countries is not limited to political and diplomatic ties but is rooted in deep historical and cultural foundations.

Throughout history, the cultural relations formed between the two nations have served as a pillar not only for intergovernmental relations but also for spiritual

closeness and unity around shared values. Since the late 20th century — following Azerbaijan's independence — Azerbaijani–Turkish relations have entered a new phase and developed dynamically. Bilateral agreements, joint projects, and cultural events signed and implemented during this period have significantly contributed to strengthening ties. Initiatives such as cultural days, joint exhibitions, mutual art festivals, and educational exchange programs have further expanded cooperation. Today, Azerbaijani–Turkish cultural collaboration manifests itself in literature, music, cinema, theater, education, media, and other fields. Moreover, in the modern digital era, cooperation extends to social media and online cultural projects.

Strengthening the cultural foundations of strategic partnership between the two countries is of great importance for transmitting common national and moral values to future generations. Socio-cultural ties reflect not only intergovernmental relations but also the scale of connection and cooperation between the peoples of both nations. Some of the key agreements forming the legal basis for these relations include:

- February 9, 1992 – Protocol on Cooperation between the State Television and Radio Committee of the Republic of Azerbaijan and the Turkish Radio and Television Corporation (TRT)
- May 3, 1992 – Agreement on Educational, Training, Technical, and Scientific Cooperation
- November 2, 1992 – Protocol on Training of Specialist Personnel
- November 2, 1992 – Agreement on Scientific and Technical Cooperation between the Azerbaijan National Academy of Sciences and TÜBİTAK
- February 9, 1994 – Protocols on Cooperation in the Fields of Sports, Culture, and Education
- May 30, 1994 – Agreement on Cooperation in Scientific, Technical, Social, Cultural, and Economic Fields
- December 8, 1995 – Agreement in the Field of Television Broadcasting

Governmental and non-governmental institutions have played a major role in the development of socio-cultural relations between Azerbaijan and Türkiye. In Turkey, organizations such as the Ministry of National Education, the Ministry of Culture, the Ministry of Foreign Affairs, YÖK, TRT, DİB, BYEGM, and AKDITYK have been active; in Azerbaijan, institutions such as Çağ Educational Institutions, TÜDEV, TKAE, and TDAV have made significant contributions.

Within this framework, joint cultural days, exhibitions, music festivals, and educational exchange programs have been held. For instance, the “*Kharibulbul Music Festival*” held in the city of Shusha in 2022 served as an example of joint cultural presentation. In the digital era, cultural cooperation has also taken on new forms. According to a memorandum of understanding signed in 2021 between the Ministries of Culture of Azerbaijan and Türkiye, virtual cultural festivals and online conferences were organized, ensuring the continuity of cultural relations during the pandemic.

In addition, in 2024, Azerbaijan and Türkiye signed an “*Agreement on Tourism Cooperation*,” aimed at strengthening tourism ties between the two countries. The development of cultural cooperation between Azerbaijan and Türkiye also contributes to broader Turkic cultural integration, ensuring that shared values, language, and traditions are transmitted to future generations.

The Azerbaijani government has worked purposefully to establish relations with Türkiye on the basis of mutual benefit and modern partnership, achieving notable results. Importantly, both regional states and international organizations were convinced that Azerbaijani–Turkish relations were no longer based solely on ethnic solidarity but on the principles of cooperation between two independent states.

Modern Azerbaijani–Turkish political cooperation, developed under the principle of “One nation, two states,” has reached the level of comprehensive strategic alliance. After regaining independence following the Soviet collapse, Azerbaijan regarded Türkiye as a priority partner. Türkiye’s recognition of Azerbaijan’s independence in November 1991 symbolized the beginning of this partnership. The establishment of diplomatic missions—embassies and consulates—further ensured the continuity of relations.

Since 1992, Azerbaijani–Turkish cooperation has expanded across political, economic, and military fields. The Joint Declaration signed between Presidents Turgut Özal and Heydar Aliyev laid the foundation for strategic cooperation. Türkiye’s support for Azerbaijan’s territorial integrity during the Armenia–Azerbaijan conflict strengthened their alliance both diplomatically and militarily.

Cooperation in energy and transport projects also represents a vital aspect of political integration. Projects such as the Baku–Tbilisi–Ceyhan oil pipeline, Baku–Tbilisi–Erzurum gas pipeline, and TANAP have enhanced Azerbaijan’s energy security and deepened its strategic partnership with Türkiye.

The Shusha Declaration, signed in 2021, formalized the mutual commitment to consult in the event of any threats and support each other’s sovereignty in international relations. Thus, Azerbaijani–Turkish political cooperation not only serves the national interests of both countries but also contributes significantly to regional stability and global peace.

4. Economic relations between Azerbaijan and Türkiye have grown considerably in recent years. In 2023, bilateral trade turnover reached USD 7.5 billion, marking a significant increase compared to previous years. This reflects the strengthening of trade ties and the deepening of strategic partnership.

In the energy sector, cooperation remains crucial. Through the *Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP)*, Azerbaijani gas is delivered to Türkiye and from there to Europe. By the end of 2024, approximately **73.3 billion cubic meters** of gas had been transported via TANAP. Investment cooperation also demonstrates positive trends. In the first half of 2025, Azerbaijan’s direct investments in Turkey amounted to **USD 177.4 million**, a **63.9% increase** compared to the same period of the previous year.

Both countries also cooperate within regional formats such as the *3+3 Regional Cooperation Platform*, whose third meeting was held in Istanbul in October 2024. Overall, Azerbaijani–Turkish economic relations are developing based on strategic partnership and mutual benefit, expanding across trade, energy, investment, and regional cooperation.

5. Military cooperation between Azerbaijan and Turkey has significantly expanded in recent years, particularly within the framework of the High-Level Strategic Cooperation Council established in 2010. Joint military exercises, defense industry cooperation, and law enforcement collaboration highlight the strength of this partnership.

In September 2024, defense ministers of Azerbaijan, Turkey, and Georgia held a trilateral meeting to discuss strengthening regional security and military collaboration. In October 2024, the three countries planned joint cyber defense exercises. Furthermore, in November 2024, Azerbaijan and Turkey conducted SAT–SAS 2024 naval exercises, focusing on boarding operations and combat readiness. The foundation of long-term military partnership rests on key documents such as:

- February 9, 1994 – Treaty of Friendship and Comprehensive Cooperation
- August 16, 2010 – Agreement on Strategic Partnership and Mutual Assistance
- June 15, 2021 – Shusha Declaration on Alliance
- The Shusha Declaration marked a new phase, ensuring closer cooperation in military training, cyber security, and strategic planning, as well as mutual assistance in ensuring regional stability.
- Today, Azerbaijan and Turkey continue to deepen cooperation in joint exercises, defense industry projects, and cyber defense initiatives—strengthening both bilateral partnership and regional security.

3. THE METHODOLOGICAL BASIS

The methodological foundation of this study is based on a combination of **systemic, comparative, and interdisciplinary approaches**, allowing for a comprehensive analysis of the Azerbaijan–Turkey strategic partnership in its political, economic, cultural, and military dimensions. The research methodology

integrates both qualitative and quantitative elements, ensuring a balanced interpretation of theoretical concepts and empirical data.

4. CONCLUSION

The analysis of Azerbaijan–Turkey relations demonstrates that their partnership is one of the most comprehensive and dynamic examples of bilateral cooperation in the modern international system. Rooted in common historical, cultural, and linguistic heritage, these relations have successfully evolved into a multidimensional strategic alliance that plays a vital role in ensuring regional stability and fostering integration across the South Caucasus and wider Eurasian region.

REFERENCES

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi, Prezident Kitabxanası. (n.d.).
- Blacksea-Caspia. (n.d.). *Azerbaijan discloses gas volume transported through TANAP and TAP pipelines*. <https://blacksea-caspia.eu/en/azerbaijan-discloses-gas-volume-transported-through-tanap-and-tap-pipelines>
- Caliber.az. (n.d.). *Azerbaijan–Türkiye bilateral trade booms, reaching 7.5 billion in 2023*. <https://caliber.az/en/post/azerbaijan-turkiye-bilateral-trade-booms-reaching-7-5-billion-in-2023>
- Dövlət Turizm Agentliyi. (n.d.). *Azərbaycan və Türkiyə arasında yeni sənəd imzalanacaq*. <https://report.az/amp/medeniyyet-siyaseti/turkiye-ile-azerbaycan-arasinda-yeni-sened-imzalanacaq>
- Hüseynova, F. (2007). *Müstəqillik dövründə Azərbaycan–Türkiyə əlaqələrinin kulturologi aspektləri (elm, təhsil, mədəniyyət)* (s. 69). Bakı, Azərbaycan: Nurlan.
- MFA of Turkey. (n.d.). *Official website of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey*. <https://www.mfa.gov.tr/default.tr.mfa>

- MOD Azerbaijan. (n.d.). *Ministry of Defence of the Republic of Azerbaijan*.
<https://mod.gov.az/>
- Novruzov, K. (2012). Azərbaycan və kardeş Türkiyə arasındaki eğitim ilişkileri. İçində C. Veliyev, R. Resullu & K. Aslanlı (Ed.), *Azərbaycan–Türkiyə: dostluk, kardeşlik ve strateji ortaklık* (s. 135, 140–145). Ankara: Berikan.
- Shusha.today. (n.d.). *Khari Bulbul Music Festival*.
<https://shusha.today/kharibulbul-music-festival/>
- Startup.az. (n.d.). *Azərbaycan–Türkiyə iqtisadiyyatına birbaşa investisiya qoyuluşunu artırıb*. <https://www.startup.az/en/news-content/azerbaycan-turkiye-iqtisadiyyatına-birbasha-investisiya-qoyulushunu-artirib-2271>

The poster features a dark blue background with a green diagonal stripe on the left and a landscape image of a mountain peak under a cloudy sky on the right. The text is white and yellow. At the top left is a circular logo with a globe and the text "II ZANGEZUR INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE". Below it, the title "II ZANGEZUR" is in large white letters, followed by "INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE" in smaller white letters. The date and time "OCTOBER 5 AT 10:00" are in yellow. Below that, a quote "The conference will be held via Zoom." is in white. Further down, the languages "In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages" and the deadline "Deadline for submitting articles: September 25, 2025." are in white. Below the deadline is the text "Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields". At the bottom, there are six circular logos of various institutions: Azerbaijan State University of Management Sciences, Azerbaijan State University of Economics, Azerbaijan State University of Architecture and Construction, Azerbaijan State University of Engineering and Technology, Azerbaijan State University of Information Technologies, and Azerbaijan State University of Social Sciences. To the right of these logos are contact details: a phone icon with the number "4994 50 801 01 70", an email icon with the address "Samir.gumbatov.1987@mail.ru", and a website icon with the URL "www.inds-center.com".

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

4994 50 801 01 70 | Samir.gumbatov.1987@mail.ru | www.inds-center.com

Toplumsal Bütünleşme Perspektifinden Denetimli Serbestlik

Mohamad İSMAİL¹¹⁶

1. GİRİŞ

“*Toplumsal Bütünleşme Perspektifinden Denetimli Serbestlik*” başlığı altında değerlendirmek üzere seçtiğimiz konuya; hem kuramsal altyapısıyla hem de Türkiye bağlamındaki uygulamasıyla yaklaşmak istiyorum. Öncelikle suç, ceza ve toplumsal bütünleşme kavramların çerçevesini çizip ardından toplum içinde suçlu olarak etiketlenmiş bireylerin Denetimli Serbestlik uygulamaları ile yeniden topluma kazandırılması ve suç tekrarının önlemesi üzerinde durarak sistemin toplumsal bütünleşmeye dair işlevine, fırsatlarına ve karşılaştığı zorluklara odaklanacağım. Son olarak da politika önerileriyle değerlendirmeyi tamamlayacağım. Suç, günümüzde giderek daha kaygan, akışkan ve karmaşık bir yapıya bürünen çağdaş toplumların en ciddi sorunlarından biri haline gelmiştir. Toplumsal bir olgu olarak suç, hukuk, kriminoloji, sosyoloji, coğrafya ve antropoloji gibi çeşitli disiplinler tarafından incelenmiş; her bir bilim dalı, kendi yöntem ve perspektifleri doğrultusunda suçu farklı şekillerde tanımlamıştır (Aydoğan, 2025, s. 287).

Genel bir tanımlama yapacak olursak; suç, toplumun yürürlükteki yasal normlarını ihlal eden, hukuken yasaklanmış ve devlet tarafından cezai yaptırıma bağlanmış

¹¹⁶ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitimi Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Bölümü A.B.D., ORCID: 0009-0007-2714-8418, mohamad.ismail0@ogr.dpu.edu.tr

davranışlardır. Başka bir deyişle, suç bir yasaya aykırılık durumudur, yasal düzenin ihlalidir. Türk Ceza Kanunu'na göre suç, “kanunun suç saydığı fiildir” (TCK md.2). Ceza ise suç işleyen kişiye devlet tarafından uygulanan yaptırımdır. Amaç hem toplumsal düzeni korumak hem de suçlunun yeniden topluma kazandırılmasını sağlamaktır. Apaydın ve

Kaplan'a (2019, s. 187) göre ceza, yapılan kötülüğün karşılığı, yani bedeli olduğundan geçmişe, ayrıca önleme fonksiyonu bulunduğu geleceğe yöneliktir. Geleceği koruma altına alır. Cezalar tarihi süreç içinde insancıllaşmış yani toplumların kültür düzeylerine paralel olarak şiddetini kaybetmiştir. Toplumsal bütünleşme kavramı da; bireylerin toplumla kurduğu bağların güçlenmesi, toplumsal normlara uyum sağlaması ve toplumsal yaşama aktif katılımı olarak tanımlanabilir. Durkheim'e göre bireyin toplumun içinde uyumlu olması, birey ve toplum arasındaki dengenin sağlanması toplumda bütünleşmenin gerçekleşmesi ile ilgilidir ve bunu sağlayacak unsurların başında ahlaki kod, din ve hukuk gelir (Yükselbaba, 2017, s. 200).

2. SUÇ VE CEZA KAVRAMLARININ SOSYOPOLİTİK ANALİZİ

Toplum Bilimleri ve Ceza Hukuku alanlarında, suç ve ceza kavramları klasik olarak, suç işleyen bireyin toplumsal normlara aykırı davranışı ile bu davranışın toplumsal düzeni yeniden sağlamak üzere yaptırımlarla karşılanması biçiminde ele alınmaktaydı. Ancak günümüzde yalnızca cezanın uygulanması değil, ceza sonrası sürecin yani suçlunun topluma yeniden katılımının ya da toplumsal bütünleşmesinin sağlanması da önem kazanmıştır. “Türkiye’de ceza adaleti sistemi, uzun süredir modernleşme sürecinin yarattığı ikili baskılarla şekillenmektedir: bir yandan uluslararası normlara, özellikle Avrupa Konseyi ve Avrupa Birliği standartlarına, uyum sağlama zorunluluğu, diğer yandan ise toplumsal istikrarı ve yerel yapıları koruma ihtiyacı. Bu ikili baskı, ceza rejimini yalnızca hukuki değil, aynı zamanda toplumsal işlevler üstlenen bir alana dönüştürmektedir. Bu bağlamda, Türkiye’de 2005 yılında uygulamaya konan denetimli serbestlik sistemi, yalnızca cezaevi nüfusunu azaltmaya dönük teknik bir çözüm değil; birey ile devlet, sosyal kontrol ile sosyal destek ve modern hukuk ile yerel toplumsal yapı arasındaki gerilimleri yöneten bir kurumsal ara mekanizma olarak anlam

kazanmaktadır” (Aydoğan, 2025, s. 285). Sistem, cezalandırma ve izolasyon yerine gözetim, destek ve yeniden entegrasyon yaklaşımı sunarak suç, ceza ve toplumsal bütünleşme kesişiminde bir kavramsal köprü işlevi görür. Suç, tarihsel süreçte bütün toplumlarda var olmuş ve süregelen önemli bir sosyal problemdir. Bu bakımdan tüm zamanlarda suça yönelik verilen ceza ve tepkiler, suçu kontrol altına almak için yapılan müdahaleler söz konusu olmuştur, ancak cezanın niteliği toplumsal değişimle birlikte dönüşüme uğramıştır (Soysal Bulgurcu, 2023, s.10).

Suç işleyen bir birey, toplumsal normları ihlal etmiş ve toplumsal düzen açısından bir “uyumsuzluk” hali ortaya koymuştur. Ceza uygulamasıyla da bu uyumsuzluk giderilmeye çalışılırken, yalnızca izolasyon ya da cezalandırmayla toplumsal bütünleşme sağlanamayacağı açıktır. Zira birey dışlanırsa, damgalanma ve marjinalleşme riski de artacaktır. Bu durumda, topluma yeniden katılımı destekleyecek mekanizmalar önem kazanarak; ceza ve izolasyon yerine, gözetim, destek ve yeniden katılım perspektifiyle Denetimli serbestlik gibi alternatif uygulamalar devreye girmiştir. Türkiye’de 2005 yılında uygulamaya konulan sistem, Denetimli Serbestlik Hizmetleri Yönetmeliği’nde; “şüpheli, sanık veya hükümlünün toplum içinde denetim ve takibinin yapıldığı, iyileştirilmesi ve topluma kazandırılması için ihtiyaç duyulan her türlü hizmet, program ve kaynakların sağlandığı alternatif bir ceza ve infaz sistemidir” (madde 4) olarak tanımlanmakta ve hapis cezasının ertelenmesi ya da hapis sonrası gözetim ve denetim koşulları altında bireyin iyileştirilmesini ve topluma geri kazandırılmasını amaçlayan bir infaz yöntemi olarak karşımıza çıkmaktadır.

3. TOPLUMSAL BÜTÜNLEŞME VE DENETİM SERBESTLİK İLİŞKİSİ

Sistem, denetim ve toplum içinde gözetim fonksiyonlarıyla öne çıkan, tedbir kapsamında cezası infaz edilen yükümlülerin, eğitim ve iyileştirme faaliyetlerinin yürüttüğü çok kapsamlı uygulamalar bütünüdür. “Bu uygulamalar ile düzen ve disiplin sağlama, sorumluluk duygusunu geliştirme ve kurallara uyma gibi alışkanlıkların kazandırılması amaçlanmaktadır. İyileştirme fonksiyonu ile suça sebep olan etkenleri tespit etme ve suç tekrarını önleme, mesleki ve sosyal yetenekler kazandırma ve sosyal süreçlere dahil etme gibi imkanlar sunarak

bireylerin suçtan uzak bir yaşam biçimi benimsemesi yönünde faaliyet alanlarına dahil edilmesi hedeflemektedir” (Gün ve Önder Erol, 2023).

Bu bağlamda sistem, toplumsal bütünleşme ve sosyal içirme süreçlerinin etkin bir biçimde işletilmesini hedefleyen bir adalet sistemidir. Bireyin sosyal rollerini yeniden kazanmasına destek olurken aynı zamanda bireyin aidiyet duygusunu güçlendirmesini sağlamaktadır. Bu yönüyle denetimli serbestlik sosyal içerici bir adalet anlayışının da temsilcisidir. Toplumsal bütünleşme, suçun ve cezanın sosyolojik olarak anlaşılması açısından merkezi bir kavramdır. Bireyin toplumsal normlarla ilişkisi, toplumsal kurumlara katılımı ve aidiyet hissetmesi; suçun işlenmesi veya yeniden işlenmesinin engellenmesinde kritik öneme sahiptir. Ceza uygulamaları yalnızca cezalandırmaya odaklandığında, toplumsal bütünleşmeyi güçlendirmekten ziyade zayıflatma riski taşımaktadır. Bunun aksine topluma yeniden kazandırma ve destek mekanizmalarını içeren uygulamalar, toplumsal bütünleşmeye katkı sağlayabilir. Bu bağlamda denetimli serbestlik sistemi de toplumsal bütünleşme perspektifinden oldukça umut verici bir model sunmaktadır: Hükümlünün toplumdan tamamen izole edilmemesi, toplumsal bağlarının kopmaması ve normatif resosyalizasyon sürecine dahil olması gibi unsurlar bu modeli desteklemektedir. Ancak dezavantajlılık, etiketlenme ve yetersiz destek mekanizmaları gibi faktörler sistemin potansiyelini sınırlayabilir. Bu nedenle uygulamanın toplumsal bütünleşme işlevi açısından başarısı; yalnızca hukuki ya da teknik düzenlemelere değil; sosyal hizmetler, eğitim, istihdam ve kamu algısı gibi daha geniş toplumsal bağlamlara bağlıdır.

4. SONUÇ

Aynı zamanda sistemin sürdürülebilir başarıya ulaşabilmesi; yalnızca uygulayıcı kurumların değil, toplumun tüm paydaşlarının sürece katılımıyla mümkündür. Bu bağlamda sistemin etkinliğini artırmak için kamuoyunun doğru bilgilendirilmesi, medya desteği ve toplumsal farkındalığın geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Adalet Bakanlığımızın yürüttüğü kıymetli çalışmaların yanı sıra; akademisyenlerin bilimsel katkıları, üniversiteler ile işbirliği içinde yürütülecek saha araştırmaları ve bugünkü panel programımız gibi çok yönlü akademik düzenlemeler, denetimli serbestlik sisteminin hem toplumsal meşruiyetini hem de bilimsel dayanaklarını

güçləndirecektir. Bu tür çalışmalar, toplumun adalet sistemine duyduğu güveni artırarak, denetimli serbestliğin asıl hedefi olan topluma kazandıran adalet anlayışını daha görünür kılacaktır. Sonuç olarak toplumsal bütünleşme perspektifi, denetimli serbestlik uygulamalarında hem normatif hem operasyonel bir rehber sunabilir; uygulama bu perspektifle ele alındığında, suç ve ceza ilişkisinin ötesine geçerek toplumsal düzenin yeniden inşasına katkı sağlayabilir.

KAYNAKÇA

- Apaydın, C. ve Kaplan, H. (2019) “Ceza İnfaz Sistemi ve Denetimli Serbestlik.” *İstanbul Aydın Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2, 185-207.
- Aydoğan, R. (2025). Denetimli Serbestlik Rejiminin Sosyolojik Anatomisi: Mübeccel Kıray’ın Tampon Mekanizma Kavramı Üzerinden Bir Okuma. *Journal of Humanities and Tourism Research*, 15 (2), 284-300.
- Denetimli Serbestlik Hizmetleri Yönetmeliği (2021). Remi Gazete Tarih:10.11.2021, Sayı: 31655
- Gün, E. Ve Önder Erol, P. (2023). Etiketleme Kuramı Perspektifinden Toplum Ve İyileştirme Temelli Bir Ceza İnfaz Sistemi Olarak Denetimli Serbestlik. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 34(1), 111-132.
- Sosyal Bulgurcu, H. (2023). Damgalama Yaklaşımı ve Onarıcı Adalet Bağlamında Denetimli Serbestlik. *Olgu Sosyoloji Dergisi*, 2(1), ss. 9-19.
- Türkiye Cumhuriyeti Ceza Kanunu (2004). Resmi Gazete Tarih: 12.10.2004, Sayı: 25611.
- Yükselbaba, Ü. (2017). Èmile Durkheim'a Göre Toplum, Düzen Ve Hukuk: Hukukun Ve Cezanın Evrimi, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt: 75, Sayı: 1 Sayfa: 191-226.

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

☎ +994 50 891 01 70 ✉ Samir.gumbatov.1987@mail.ru 🌐 www.inds-center.com

Sınır Güvenliği, Nüfus Güvenliği, Tarım, Gıda ve Su Yetmezliğiyle Türkiye'ye Göç Konusunun Doğal Kaynaklar Açısından Değerlendirilmesi

Rahman AGHAZADA¹¹⁷

1. GİRİŞ

Günümüzde güvenlik kavramı, sadece askeri tehditler ve sınır ihlalleriyle sınırlı kalmamakta; çevresel, toplumsal ve ekonomik boyutları da içerecek şekilde genişlemektedir. Bu çerçevede sınır güvenliği ve nüfus güvenliği, doğal kaynaklara olan erişimle doğrudan ilişkilidir. Özellikle tarım, su ve gıda gibi yaşamsal kaynaklara erişim sorunları, göç hareketlerinin temel sebepleri arasında yer almaktadır. Türkiye, coğrafi konumu itibarıyla hem göç veren hem de göç alan bir ülke olarak bu süreçlerden doğrudan etkilenmektedir. Orta Doğu, Afrika ve Asya'dan gelen göç dalgaları, Türkiye'nin sınır ve kaynak güvenliği politikalarını yeniden değerlendirmesini zorunlu kılmaktadır. Bu yazıda Türkiye'ye yönelik göç olgusu, doğal kaynaklar ekseninde ele alınarak sınır ve nüfus güvenliği bağlamında değerlendirilecektir. Analizler, özellikle tarım, su ve gıda temelli tehditlere odaklanacaktır.

¹¹⁷ Doktorant, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, LEE, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler A.B.D., ORCID: 0000-0001-8236-1536, rahman.aghazada@ogr.dpu.edu.tr

2. SINIR GÜVENLİĞİ VE GÖÇ

Sınır güvenliği, devletlerin egemenlik haklarını koruması ve ülke topraklarına izinsiz geçişlerin önlenmesi açısından temel bir güvenlik alanıdır. Türkiye, uzun kara sınırları nedeniyle yasa dışı göç hareketlerine oldukça açıktır. Suriye iç savaşı sonrası başlayan yoğun göç dalgası, özellikle güney sınırlarında güvenlik ve insani krizlerle birlikte ele alınması gereken çok boyutlu bir soruna dönüşmüştür. Kontrolsüz göç, sadece ulusal güvenlik açısından değil, aynı zamanda ekonomik ve sosyal düzen açısından da çeşitli tehditler yaratmaktadır. Bu durum, sınır güvenliğini yalnızca askeri değil, insani ve çevresel güvenlikle birlikte değerlendirme gerekliliğini ortaya koymaktadır. Sınır hatlarında artan insan hareketliliği, su ve gıda kaynaklarının da etkili biçimde denetlenmesini zorlaştırmaktadır. Böylece sınır güvenliği, doğal kaynaklara erişim bağlamında da stratejik bir hale gelmektedir. Günümüzde sınırlar, devletlerin egemenlik yetkilerini kullanabilmeleri açısından, özellikle bölgesel düzeyde ortaya çıkan tehditlerin en yoğun şekilde hissedildiği alanlar olarak öne çıkmaktadır. Devletlerin karşı karşıya kaldıkları tehdit türleri, ulusal güvenlik politikalarının şekillendirilmesinde belirleyici bir unsur olmakta; bu durum, sınır güvenliğini güvenlik stratejilerinin temel bileşenlerinden biri hâline getirmektedir. Bu bağlamda, bir ülkenin sınırları, sınır güvenliğinin sağlandığı ilk ve en kritik aşama olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu sınırlar ister tarihsel süreçte oluşmuş doğal sınırlar, isterse uluslararası anlaşmalar neticesinde belirlenmiş çizgiler olsun, devlet egemenliğinin korunması ve güvenlik politikalarının uygulanması açısından vazgeçilmez bir unsur niteliğindedir (Yeşiltaş, 2015, s. 11).

Bu doğrultuda Geddes (2008), sınırları bölgesel, kavramsal ve örgütsel olmak üzere üç temel yapı üzerinden incelemektedir. Bu üçlü yapı, özellikle uluslararası göç dinamiklerinin haritalandırılması, vatandaşlık, kimlik ve aidiyetin tanımlanması ile göçmenlerin toplumsal entegrasyonu bağlamında önemli bir işlev üstlenmektedir. Devletlerin sınır yapıları ve bu sınırlarda güvenliğin sağlanmasına yönelik uyguladıkları yöntemler, ülkelerin karşılaştıkları tehditlerin niteliğine bağlı olarak farklılık göstermektedir. Her devletin karşı karşıya olduğu güvenlik riskleri özgün olduğundan, sınır güvenliğine yönelik yaklaşımlar da katı ve tek tip çözümlerden ziyade esnek, duruma özel ve pratik stratejiler gerektirmektedir. Bu

çeşitlilik, sınır güvenliği kavramının net bir biçimde tanımlanmasını güçleştirmekte ve kavramı muğlaklaştırmaktadır (Karakaya, 2020, s. 101).

Sınır güvenliği, yalnızca kara, hava ve deniz sınırlarının korunmasını değil, aynı zamanda giriş noktaları olarak işlev gören havalimanları, limanlar, tren istasyonları ve sınır kapılarında ortaya çıkabilecek tehditlerin önlenmesini de kapsamaktadır. Devletler, bu kapsamda farklı stratejiler geliştirerek modern teknolojik imkânlardan faydalanma yoluna gitmişlerdir. Sınır güvenliği stratejileri, yalnızca yasal girişlerin ve ticari mal akışının düzenlenmesini değil, aynı zamanda yasa dışı geçişlerin ve güvenlik tehditlerinin engellenmesini de hedeflemektedir. Bu stratejiler; tehditlerin belirlenmesi, tanımlanması, sınıflandırılması ve bu tehditlere karşı etkin müdahale süreçlerinin geliştirilmesini içermektedir. Dolayısıyla, sınır güvenliği politikaları, algılanan tehdit unsurlarına karşı geliştirilen taktik ve uygulamalar doğrultusunda şekillenmektedir (Nelson vd., 2010, s. 16).

Son yirmi yıllık süreçte devletlerin sınır güvenliği politikalarında önemli dönüşümler meydana gelmiştir. Bu dönemde ortaya çıkan yeni tehdit türleri, devletlerin güvenlik stratejilerinde köklü değişikliklere yol açmıştır. Soğuk Savaş dönemine özgü, devlet merkezli ve dış tehditlere odaklı güvenlik anlayışı yerini; terörizm, organize suçlar ve yasadışı göç gibi sınır aşan tehditlerin önlenmesine yönelik daha kapsayıcı ve çok boyutlu güvenlik paradigmalarına bırakmıştır. Soğuk Savaş sürecinde iç savaşların kontrolü, dış güvenliğin sağlanması ve ulusal egemenliğin korunması gibi merkeziyetçi hedefler ön plandayken, günümüzde güvenlik anlayışı; devletin yanı sıra bireyin de yaşam alanını etkileyen tüm müdahaleleri ve hareketlilikleri kapsayacak şekilde genişlemiştir. Bu değişim, güvenlik tehditlerinin algılanmasında da köklü bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. 1980'li yıllarda devlet bekasının teminine yönelik uygulamalar hâkimken, günümüzde bu anlayışın yerini küresel düzeyde geliştirilen güvenlik teorilerine bıraktığı gözlemlenmektedir. Artık güvenlik politikaları, realist yaklaşımların ötesine geçerek, savunma ve askeri temelli söylemlerin sınırlandığı, modern teknolojilerin başat bir rol üstlendiği yeni bir güvenlik anlayışı doğrultusunda şekillenmektedir. Bu doğrultuda, geleneksel sınır güvenliği yaklaşımlarının geçerliliğini büyük ölçüde yitirdiği ve pek çok devletin bu uygulamalardan uzaklaşarak daha proaktif ve çok aktörlü güvenlik stratejilerine yöneldiği görülmektedir (Kaya, 2013, s. 6).

11 Eylül 2001 saldırıları, özellikle Amerika Birleşik Devletleri (ABD) başta olmak üzere küresel ölçekte sınır güvenliği yaklaşımlarında köklü bir dönüşüme neden olmuştur. Bu olay sonrasında geleneksel sınır güvenliği anlayışı, büyük ölçüde göç ve gümrük kontrollerine dayalı yapısını terk ederek, daha kapsamlı ve güvenlik odaklı bir paradigma ile yer değiştirmiştir (Uzman, 2016, s. 140). Bu yeni anlayış çerçevesinde, teröristlerin ve diğer potansiyel tehdit unsurlarının sınır geçişlerinin engellenmesine yönelik mekanizmalar hızla devreye sokulmuştur. Sınır güvenliği yalnızca terörist tehditlerle sınırlı kalmamış; insan kaçakçılığı, uyuşturucu trafiği ve ulus aşırı organize suçlar gibi çok boyutlu güvenlik tehditleri de devletlerin ulusal güvenlik politikalarında öncelikli gündem maddeleri haline gelmiştir. Bu doğrultuda çeşitli kurumsal yapılar oluşturulmuştur: ABD, 2003 yılında Ulusal Güvenlik Bakanlığı'nı (Department of Homeland Security) kurarken; Avrupa Birliği, 2005 yılında üye ülkelerin dış sınırlarının yönetimine yönelik Operasyonel İşbirliği Ajansı (FRONTEX) aracılığıyla Sınır Güvenliği Birimi'ni oluşturmuş, İngiltere ise 2008 yılında İngiltere Hukuk Muhafaza Dairesi'ni (UKBA) kurma yoluna gitmiştir. Bu gelişmeler, klasik sınır güvenliği anlayışının yerini daha korumacı, tehdit önleyici bir yaklaşıma bırakmasına neden olmuştur. Söz konusu süreçte, hem iç hem de dış kaynaklı tehditlerin ulusal iç güvenliği doğrudan etkilediği görülmüş; bu bağlamda sınır güvenliğinin daha da sıkılaştırılması gerekliliği yaygın kabul görmüştür. Ancak bu yönelim, devletlerin sınır güvenliği politikalarını çoğunlukla bağımsız biçimde şekillendirmeleriyle sonuçlanmış ve bu durum, örgütsel ve politika düzeyinde bütüncül reformların geliştirilmesini engellemiştir. Avrupa Birliği, dış sınırlar konusunda ortak standartlar ve tutumlar geliştirmeye çalışsa da, küresel ölçekte devletler arasında ortak bir sınır güvenliği yaklaşımı benimsenememiştir (Nelson vd., 2010).

3. NÜFUS GÜVENLİĞİ KAVRAMI

Bir devletin sınırları içerisindeki nüfusun demografik yapısının korunması, izlenmesi ve gerektiğinde yönlendirilmesi amacıyla alınan stratejik önlemleri ifade eder. Bu kavram, özellikle küreselleşme, kitlesel göç hareketleri ve demografik değişimler gibi dinamiklerin arttığı bir çağda daha da önem kazanmıştır (Yalçın, 2020).

Devletler, nüfusun yaş, cinsiyet, etnik yapı ve ekonomik faaliyetlere katılım gibi özelliklerini güvenlik perspektifinden değerlendirerek politikalarını şekillendirirler. Nüfusun azalması ya da dengesiz bir biçimde artması, sosyal huzuru ve ekonomik sürdürülebilirliği tehdit edebilir (Demirtaş, 2019). Özellikle genç nüfusun yoğun olduğu ülkelerde istihdam sorunu, güvenlik açısından ciddi riskler yaratabilir. Buna karşılık, yaşlanan nüfusa sahip ülkeler ise iş gücü eksikliği ve sosyal güvenlik sistemlerinin sürdürülebilirliği açısından zorluk yaşarlar (Koç, 2021). Bu bağlamda nüfus güvenliği, sadece niceliksel değil, aynı zamanda niteliksel bir güvenlik sorunudur. Demografik yapıdaki değişimler, devletlerin dış politikalarını ve güvenlik stratejilerini doğrudan etkileyebilir. Nüfus güvenliği, göç hareketleriyle yakından ilişkilidir. Uluslararası göçler, hem göç alan hem de göç veren ülkeler için çeşitli güvenlik sorunlarını beraberinde getirir (Aydın, 2022).

Göç alan ülkelerde kültürel uyum sorunları, iş piyasasında rekabet ve toplumsal gerilimler yaşanabilir. Bu durum, iç güvenlik politikalarının yeniden şekillendirilmesini zorunlu kılar. Göç veren ülkelerde ise beyin göçü, demografik dengesizlikler ve sosyal yapıdaki çözümler önemli sorunlar arasında yer alır (Ersoy, 2021). Özellikle düzensiz göç, sınır güvenliği, kimlik doğrulama ve entegrasyon gibi çok katmanlı güvenlik sorunlarını beraberinde getirir. Bu nedenle, nüfus güvenliği politikaları, göç yönetimini de kapsayacak biçimde tasarlanmalıdır. Etkin bir nüfus yönetimi, hem toplumsal barışı sağlamak hem de ulusal güvenliği korumak açısından kritik öneme sahiptir.

Teknolojik gelişmeler de nüfus güvenliği kavramını dönüştürmektedir. Veri tabanları, yapay zekâ ve biyometrik sistemler, nüfus hareketlerinin izlenmesi ve analiz edilmesinde etkin araçlar haline gelmiştir (Şahin, 2023). Bu teknolojiler, güvenlik açısından avantaj sağlarken, bireysel hak ve özgürlükler bağlamında etik sorunları da gündeme getirmektedir. Özellikle kişisel verilerin korunması ve veri güvenliği, nüfus güvenliğinin dijital boyutunu tartışılır hale getirmiştir (Yılmaz, 2020). Devletler, dijital altyapılarını güçlendirirken, aynı zamanda hukuki ve etik çerçeveleri de göz önünde bulundurmak zorundadır. Dijital gözetim ile güvenlik arasında denge kurulması, demokratik toplumlar açısından kritik bir sınavdır. Bu bağlamda, nüfus güvenliği artık yalnızca fiziksel değil, dijital alanda da korunması gereken bir güvenlik başlığı haline gelmiştir. Teknoloji ile güvenlik arasındaki ilişki, nüfus politikalarının geleceğini belirleyecek temel unsurlardan biri olacaktır.

Nüfus güvenliği çok boyutlu bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Demografik yapıdaki değişiklikler, ulusal güvenlik stratejilerinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir (Kara, 2022).

Göç, yaşlanma, kentleşme ve teknolojik dönüşümler gibi olgular, nüfus güvenliğini doğrudan etkileyen faktörlerdir. Bu nedenle, nüfus güvenliği politikalarının yalnızca güvenlik kurumları tarafından değil, aynı zamanda sosyal politika yapıcıları ve akademisyenler tarafından da ele alınması gerekir. Etkin nüfus güvenliği stratejileri, yalnızca tehditlere karşı savunma değil, aynı zamanda fırsatların değerlendirilmesi açısından da önem taşır. Toplumun tüm kesimlerini kapsayan kapsayıcı politikalar geliştirilmesi, uzun vadeli istikrarın temelini oluşturur. Sonuç olarak, nüfus güvenliği, günümüzün karmaşık güvenlik ortamında stratejik önemi artan bir alan olarak değerlendirilmelidir. Bu çerçevede yapılacak her analiz, devletlerin hem iç hem de dış güvenlik politikalarında belirleyici olacaktır. Türkiye'nin demografik yapısı, son yıllarda yoğun göç hareketleriyle önemli ölçüde değişim göstermektedir. Özellikle büyük şehirlerde nüfus yoğunluğunun artması, barınma, sağlık, eğitim ve temel hizmetlere erişim konusunda ciddi baskılar yaratmaktadır. Bu durum, hem yerel halk hem de göçmen gruplar açısından sosyal gerilimlerin doğmasına neden olabilmektedir. Nüfus güvenliğinin sağlanamaması, sosyal bütünlüğün zedelenmesi ve toplumsal huzursuzlukların artması gibi riskleri beraberinde getirmektedir. Göçmen nüfusun entegrasyonu sürecinde doğal kaynaklara olan talep artışı da yönetilmesi gereken önemli bir konudur. Bu bağlamda, nüfus güvenliği ile kaynak güvenliği arasında güçlü bir karşılıklı etkileşim bulunmaktadır.

4. TARIM ALANLARI ÜZERİNDEKİ BASKI

Türkiye, sahip olduğu verimli topraklar sayesinde tarih boyunca önemli bir tarım ülkesi olmuştur. Ancak artan nüfus ve göçmen hareketleri, özellikle şehir çevresindeki tarım arazileri üzerinde yoğun bir yapılaşma baskısı yaratmaktadır. Kırsal alanlardan kent merkezlerine olan göç, tarımın iş gücü açısından zayıflamasına yol açarken; göçle birlikte gelen yeni nüfus, tarım dışı yerleşimlerin hızla artmasına neden olmaktadır. Bu durum, hem gıda üretimini olumsuz etkilemekte hem de ekosistemlerin sürdürülebilirliğini tehdit etmektedir. Tarım

arazilerinin betonlaşması, gıda arz güvenliğini riske atarken, iklim değişikliğiyle birlikte su kaynaklarının azalması sorunu da daha karmaşık hale gelmektedir. Göç politikaları ile tarım politikalarının entegre biçimde planlanması, uzun vadeli kaynak güvenliği açısından büyük önem taşımaktadır. Aksi takdirde tarım sektöründe üretim düşüşleri ve kırsal alanların boşalması gibi sonuçlar kaçınılmaz olacaktır.

5. SU KAYNAKLARININ KİTLİĞİ VE GIDA GÜVENLİĞİ TEHDİTLERİ

Su kaynakları, hem yaşam için vazgeçilmez bir ihtiyaç hem de göç hareketlerinin şekillenmesinde etkili bir faktördür. Türkiye, su zengini bir ülke olmamakla birlikte, son yıllarda iklim değişikliği, hızlı kentleşme ve artan nüfus nedeniyle ciddi su stresiyle karşı karşıyadır. Göçmen nüfusun yoğunlaştığı bölgelerde kişi başına düşen su miktarında düşüş yaşanmakta ve altyapı sistemleri yetersiz kalabilmektedir. Özellikle tarımsal sulama, sanayi ve içme suyu alanlarında artan talep, mevcut kaynaklar üzerinde baskıyı artırmaktadır. Su kıtlığı, hem yerli halk hem de göçmenler açısından toplumsal huzursuzluklara yol açabilecek bir kriz alanı haline gelmiştir. Bu nedenle göçmenlerin yerleştirileceği bölgelerin doğal kaynak kapasitesine göre planlanması hayati önem taşımaktadır. Su kaynaklarının sürdürülebilir yönetimi, göç yönetimiyle birlikte ele alınmalıdır.

Gıda güvenliği, bireylerin sağlıklı yaşamlarını sürdürebilmeleri için güvenli, besleyici ve yeterli gıdaya sürekli erişimini ifade eder (FAO, 2021). Gıda güvenliği tehditleri ise bu erişimi engelleyen biyolojik, kimyasal, fiziksel ve ekonomik riskleri kapsamaktadır. Günümüzde küreselleşme, iklim değişikliği ve artan nüfus, bu tehditlerin çeşitlenmesine neden olmaktadır. Özellikle düşük ve orta gelirli ülkelerde, gıda güvenliği tehditleri halk sağlığına doğrudan etki etmektedir (WHO, 2020). Gıda kaynaklı hastalıklar, yılda milyonlarca insanın hastalanmasına ve yüz binlercesinin ölümüne neden olmaktadır. Bu hastalıkların çoğu, kontamine olmuş su, hijyenik olmayan üretim koşulları ve yanlış depolama yöntemlerinden kaynaklanmaktadır (Unnevehr ve Hirschhorn, 2021). Ayrıca, gıdaya erişimdeki eşitsizlikler de önemli bir güvenlik tehdidi oluşturmaktadır. Bu nedenle, gıda güvenliği tehditlerinin çok boyutlu yapısı dikkate alınmalı ve bütüncül çözümler geliştirilmelidir. Gıda güvenliğini tehdit eden biyolojik etkenler arasında bakteriler,

virüsler, parazitler ve toksin üreten mikroorganizmalar yer almaktadır (CDC, 2023).

Salmonella, E. coli ve Listeria gibi patojenler, özellikle çiğ veya az pişmiş gıdalarda yaygın olarak görülmektedir. Bu mikroorganizmalar, hem akut hem de kronik sağlık sorunlarına yol açabilir. Kimyasal tehditler ise pestisit kalıntıları, ağır metaller, veteriner ilaçları ve endüstriyel kontaminantları içermektedir. Tarımda yoğun kimyasal kullanımı, ürünlerdeki kalıntı seviyelerini artırarak halk sağlığını tehlikeye sokmaktadır (EFSA, 2022). Ayrıca, plastik ambalajlardan sızan kimyasallar gibi çevresel toksinler de besin zincirine dahil olabilmektedir. Bu tehditlerin kontrolü, etkin denetim sistemleri ve gıda izlenebilirliği ile mümkündür. Eğitimli personel ve halkın bilinçlendirilmesi de önleyici tedbirlerin başarısı açısından kritik önemdedir.

İklim değişikliği, gıda güvenliğini hem üretim hem de dağıtım aşamasında tehdit etmektedir. Aşırı hava olayları, kuraklıklar ve su kaynaklarının azalması, tarımsal üretkenliği olumsuz yönde etkilemektedir (IPCC, 2021). Özellikle tarımın yoğun yapıldığı bölgelerde ürün kayıpları artmakta ve gıda fiyatlarında dalgalanmalar görülmektedir. Bu durum, hem üretici hem de tüketici için ekonomik riskler doğurmaktadır. Ayrıca iklim değişikliği, gıda zincirindeki mikroorganizma yapısını değiştirerek yeni bulaşma yollarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Örneğin, artan sıcaklıklar salmonella gibi bakterilerin yayılmasını kolaylaştırmaktadır (Lake et al., 2020). Bu bağlamda, iklim değişikliği ile mücadele stratejileri gıda güvenliği politikalarına entegre edilmelidir. Tarımsal adaptasyon uygulamaları, sürdürülebilir üretim teknikleri ve erken uyarı sistemleri bu tehditleri azaltmada önemli rol oynamaktadır.

Gıda güvensizliğinin önemli nedenlerinden biri de ekonomik yetersizliklerdir. Gelir dağılımındaki adaletsizlikler, düşük gelirli grupların sağlıklı ve güvenli gıdaya erişimini sınırlamaktadır (FAO, 2022). Küresel ekonomik krizler, enflasyon ve işsizlik gibi faktörler gıda güvensizliğini artırmaktadır. Ayrıca, savaşlar, göç hareketleri ve sosyal istikrarsızlıklar da gıda sistemlerini zayıflatmaktadır. Pandemi döneminde bu durum daha da belirgin hale gelmiş ve pek çok ülkede açlık riski artmıştır (UN, 2021). Gıda bankaları ve sosyal destek sistemleri gibi uygulamalar, kısa vadeli çözümler sunsa da kalıcı çözümler için yapısal reformlar

gerekmektedir. Tarımda sürdürülebilir kalkınma, kırsal kalkınma politikaları ve sosyal adalet temelinde şekillenen bir yaklaşım benimsenmelidir. Sonuç olarak, gıda güvenliği tehditleri yalnızca teknik değil, aynı zamanda sosyal ve politik bir meseledir.

Türkiye'de nüfus artışı ve göç hareketleri, gıda talebini önemli ölçüde artırmıştır. Özellikle büyük şehirlerde gıda fiyatlarının yükselmesi, düşük gelirli kesimleri ve göçmen toplulukları daha fazla etkilemektedir. Bu durum, sosyal adaletsizlik duygusunu pekiştirmekte ve yer yer toplumsal çatışmalara neden olabilmektedir. Tarımsal üretimin azalması, gıda enflasyonunu tetiklerken, gıda ithalatına bağımlılığı da artırmaktadır. Türkiye'nin gıda güvenliğini sağlayabilmesi için hem yerli hem de göçmen nüfusun ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde üretim ve dağıtım politikaları geliştirmesi gerekmektedir. Gıda sistemlerinin dayanıklılığı, sadece ekonomik değil, aynı zamanda stratejik bir güvenlik meselesi olarak görülmelidir. Bu bağlamda göçmen politikalarının, gıda güvenliği hedefleriyle uyumlu hale getirilmesi gerekmektedir.

6. DOĞAL KAYNAKLARA BAĞLI SOSYAL UYUM

Doğal kaynakların sınırlı olması, göçle gelen nüfusun yerel halkla ilişkilerinde hassasiyet gerektiren bir durum yaratmaktadır. Kaynak paylaşımı konusundaki adaletsizlik algısı, sosyal uyumu zedeleyebilir ve ayrımcılığı besleyebilir. Özellikle su, enerji, gıda ve barınma gibi temel ihtiyaçlar söz konusu olduğunda bu hassasiyet daha da artmaktadır. Türkiye'de bazı bölgelerde göçmenlere yönelik negatif söylemlerin ve tepkilerin temelinde bu kaynak rekabeti yatmaktadır. Sosyal uyumu sağlamak için sadece kültürel entegrasyon politikaları yeterli değildir; aynı zamanda kaynakların adil paylaşımını esas alan bir planlama gereklidir. Bu bağlamda merkezi ve yerel yönetimlerin, kaynakları sürdürülebilir biçimde yönetirken sosyal uyumu da gözetmeleri önemlidir. Kaynak yönetimi ve sosyal bütünleşme arasındaki ilişki, göç politikalarının başarısında belirleyici olacaktır (Şeker, 2023, s. 175).

Türkiye, artan göç hareketleriyle birlikte sınır güvenliği, nüfus güvenliği ve doğal kaynak yönetimi arasında hassas bir denge kurmak zorundadır. Tarım, su ve gıda

kaynaklarının etkin yönetimi, göçün yaratabileceği krizlerin önlenmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Sınırların sadece fiziksel değil, aynı zamanda insani ve ekolojik güvenlik açısından da korunması gereklidir. Göç politikalarının sürdürülebilirlik ilkeleriyle uyumlu hale getirilmesi, uzun vadeli toplumsal ve çevresel istikrar açısından zorunludur. Kaynak planlamasında yerel koşullar, nüfus yoğunluğu ve çevresel kapasite dikkate alınmalıdır. Ayrıca, uluslararası iş birliği ile kaynak paylaşımında adaletin sağlanması, Türkiye'nin göç yönetimi stratejilerine destek sağlayacaktır. Bu çok boyutlu güvenlik yaklaşımı, hem yerli halkın refahını koruyacak hem de göçmenlerin insan onuruna yakışır bir yaşam sürmelerini mümkün kılacaktır.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Y. (2021). Türkiye'de Kadın İstihdamı ve Nüfus Politikaları. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Bilgin, P. (2008). Güvenlik Çalışmalarına Giriş. İstanbul: Küre Yayınları.
- Buzan, B. (1991). People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era. London: Harvester Wheatsheaf.
- CDC. (2023). Foodborne Germs and Illnesses. Centers for Disease Control and Prevention. <https://www.cdc.gov/foodsafety/foodborne-germs.html>
- Demirtaş, B. (2021). "Nüfus Güvenliği ve Sosyal Uyum Politikaları". Uluslararası Güvenlik ve Strateji Dergisi, 3(1), 55-70.
- EFSA. (2022). Pesticide Residues in Food. European Food Safety Authority. <https://www.efsa.europa.eu/en/topics/topic/pesticides>
- Erdoğan, M. (2020). Türkiye'de Suriyeliler: Uyum ve Güvenlik Politikaları. İstanbul: Orion Kitabevi.
- FAO. (2021). The State of Food Security and Nutrition in the World 2021. Food and Agriculture Organization.
- FAO. (2022). Food Security Indicators. <https://www.fao.org/economic/ess/ess-fs/>

- Geddes, A. (2008). Borders, territory, and migration in the European Union. In Schmidtke, O., Ozcurumez, S. (Eds.) Of states, rights, and social closure. Palgrave Macmillan, New York. https://doi.org/10.1057/9780230610484_10
- IPCC. (2021). Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Intergovernmental Panel on Climate Change.
- İçduygu, A., & Ünalın, T. (2001). Göç ve Nüfus Politikaları. Ankara: Mülkiyeliler Birliğı Vakfı Yayınları.
- Karakaya, İ. (2020). Küresel terörizmle mücadele: Yerel, bölgesel ve küresel güçlerin Işid ile mücadele politikaları. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 92-108.
- Kaya, A. (2013). Sınır güvenliğı paradigmalarındaki değışim ve Türkiye'nin sınır güvenliğı yapısının analizi. *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*, 4(2), Article 2.
- Kaya, A. (2019). Demografik Güvenlik ve Türkiye. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 8(2), 91-110.
- Kirişçi, K. (2003). "Turkey: A Transformation from Emigration to Immigration." Migration Policy Institute.
- Lake, I.R., et al. (2020). Climate change and foodborne disease in the UK. *Environmental Health*, 19(1), 1–11.
- Nelson, R. O., Conley, H. A., Schaffer, T. C., Bodurian, B., Kraut, J., Cipoletti, T. J., Dukkupati, U., Walker, R. J., & Rajca, A. (2010). Border security in a time of transformation (s. 46). CSIS. <https://www.csis.org/analysis/border-security-time-transformation>
- Özdemir, E. (2018). "Yaşlanan Nüfusun Ekonomik Etkileri", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 10(1), 22-36.
- Şeker, B. D. (2023). Doğal Afetlerin Göç Üzrindeki Etkileri: Depremler ve Türkiye. *Göç Dergisi (GD)*, 10(2), 173-187.
- TÜİK. (2023). Doğum İstatistikleri, 2022. <https://data.tuik.gov.tr>

- UN. (2021). Policy Brief: The Impact of COVID-19 on Food Security and Nutrition. United Nations.
- Unnevehr, L., & Hirschhorn, N. (2021). Food safety issues in developing countries. *Health and Nutrition Journal*, 14(2), 75–88.
- Uzman, N. (2016). Türkiye'nin sınır güvenliği açısından Suriyeli sığınmacılar meselesi. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 5(15), Article 15.
- WHO. (2020). Food safety. World Health Organization. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/food-safety>
- Yeşiltaş, M. (2015). İç savaşa komşu olmak: Türkiye'nin Suriye sınır güvenliği siyaseti (s. 40) [Analiz]. SETA. http://file.setav.org/Files/Pdf/20150827110513_sinir-guvenligi.pdf.

Türk Dünyasında Liderlik: Bölgesel Güç Olarak Türkiye'nin Türk Devletler Teşkilatı (TDT) Politikası

Sayed Zakir Hussain AHMADI¹¹⁸

Samir HÜMBƏTOV¹¹⁹

Özet

Bu makale, bölgesel güç olarak Türkiye'nin Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) içerisindeki liderlik politikasını analiz etmektedir. Türkiye'nin TDT'ye yönelik stratejisi, ülkenin değişen dış politika önceliklerini ve bölgesel güç statüsünü yansıtmaktadır. Analiz, Türkiye'nin TDT içerisindeki yaklaşımının, özellikle 2002-2016 yılları arasında Ortadoğu'da izlediği ve "bölgesel hegemonya" denemesi olarak yorumlanabilecek politikalarından farklılaşarak, daha çok eşitlikçi bir "bölgesel liderlik" modeline yöneldiğini ortaya koymaktadır. Bu liderlik stratejisi, ortak kimlik, dil, tarih ve kültürel bağlara yapılan vurgu, kurumsallaşmaya verilen önem ve karşılıklı fayda ilkesine dayalı iş birliği projeleriyle kendini göstermektedir. Makale, TDT'nin kurumsallaşma sürecini, 2040 Türk Dünyası Vizyonu gibi stratejik belgelerini ve Türkiye'nin bu süreçteki rolünü almaktadır. Sonuç olarak, Türkiye'nin TDT içerisindeki liderlik stratejisinin başarısının, hem

¹¹⁸ Lisans Öğrencisi, Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0009-0005-8965-6237, Zakir.ahmadi94@gmail.com

¹¹⁹ Lecturer, PhD Student, Azerbaijan University, ORCID: 0000-0001-6840-5600, Samir.Gumbatov.1987@mail.ru

teşkilat içi dinamikleri (karşılıklı yarar sağlama, egemenliğe saygı) yönetebilme hem de Rusya ve Çin gibi dış aktörlerin etkisini dengeleyebilme becerisine bağlı olduğu vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), Türk Dış Politikası, Bölgesel Güç, Liderlik, Türk Dünyası.

Leadership in the Turkic World: Turkey's Policy towards the Organization of Turkic States (TDT) as a Regional Power

Abstract

This article analyzes Turkey's leadership policy within the Organization of Turkic States (OTS) as a regional power. Turkey's strategy toward the OTS reflects the country's shifting foreign policy priorities and its evolving regional power status. The analysis reveals that Turkey's approach within the OTS has diverged from its earlier policies in the Middle East between 2002 and 2016—often interpreted as attempts at “regional hegemony”—toward a more egalitarian model of “regional leadership.” This leadership strategy manifests itself through an emphasis on shared identity, language, history, and cultural ties, a focus on institutionalization, and cooperation based on the principle of mutual benefit. The article examines the institutionalization process of the OTS, its strategic documents such as the *Turkic World Vision 2040*, and Turkey's role within this process. In conclusion, the success of Turkey's leadership strategy within the OTS is argued to depend on its ability to manage intra-organizational dynamics—such as ensuring mutual benefit and respect for sovereignty—while balancing the influence of external actors like Russia and China.

Keywords: Turkey, Organization of Turkic States (OTS), Turkish Foreign Policy, Regional Power, Leadership, Turkic World.

1. GİRİŞ

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Sovyetler Birliği'nin (SSCB) 1991 yılında dağılması, uluslararası sistemde radikal bir değişim süreci başlatmış ve bu değişim, Türkiye'nin stratejik konumunu radikal bir şekilde etkilemiştir (Avcı, 2022). Bu dönemde, eski Sovyet coğrafyasında, özellikle Orta Asya ve Kafkasya'da beş Türk Cumhuriyeti (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan) bağımsızlıklarını ilan ederek, bağımsız aktörlere (Sarıkaya vd., 2020). Bu tarihi gelişme, yaklaşık 300 milyonluk nüfusa sahip olan (diğer Türk topluluklarıyla birlikte) Türk Dünyası kavramını yeniden uluslararası gündeme taşımış ve Türkiye Cumhuriyeti, bu süreçte coğrafi olarak Türk Dünyası'na yönelmiştir (AydiLek, 2022).

Türkiye, jeopolitik konumu, artan maddi kapasitesi, güçlü liderliği ve siyasi girişimleri sayesinde uluslararası sistemde daha görünür ve etkin bir bölgesel güç haline (Özsoy vd., 2022). Bölgesel güçler, bölgesel düzeydeki etkileşimleri güçlü bir şekilde etkileme ve iş birliği veya çatışma derecesi ile kurumsallaşma düzeyinin şekillenmesine önemli katkıda bulunma potansiyeline(Şahin & Argalı, 2022). Türkiye'nin temel dış politika hedeflerinden biri, uluslararası alanda kendi ad ve hesabına siyaset üretebilme kabiliyetini artırmaktır (Gömeç, 2007). Bu bağlamda, Türkiye'nin bölgesel bir aktör olarak rolü, Batılılaşma/modernleşme odaklı geleneksel dış politika kimliğinden, Asya ve Türk kimliğini de öne çıkaran çok boyutlu bir yaklaşıma doğru (Şahin & Argalı, 2022).

Türkiye, bu yeni vizyon doğrultusunda, Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) çatısı altında Türk Dünyası için ortak değerler ve çıkarlar üretme hedefiyle “bölgesel liderlik” stratejisini benimsemiştir. 2009 yılında kurumsal bir yapıya bürünen ve 2021 yılında adı TDT olarak değiştirilen bu örgüt, tek bir ulusal devletten daha güçlü bir yapı oluşturma potansiyeli (Babahanoğlu & Akbaş, 2023) Bu makale, bölgesel bir güç olarak Türkiye'nin TDT içerisindeki liderlik rolüne odaklanarak, Türkiye'nin Türk Dünyası'na yönelik uyguladığı politikaları, teşkilatın kurumsallaşma süreçlerini analiz etmeyi amaçlamaktadır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE TÜRKİYE’NİN YÜKSELEN GÜÇ KİMLİĞİ

2.1. Bölgesel Güç ve Hegemonya Kavramları

Uluslararası ilişkilerde bölgesel güç, etki alanı bulunduğu bölgeyle sınırlı olan, ilgili bölgeye ait olan, güç kabiliyetleri açısından bir üstünlük sergileyen ve bölge üzerinde bir etkiye sahip olan devletleri (Şahin & Argalı, 2022). Türkiye, jeopolitik konumu ve artan yetenekleriyle bu tanıma (Özsoy vd., 2022). Bölgesel güç rolü, bazen “bölgesel hegemonya” ile “bölgesel liderlik” arasında bir ayrım gerektirir. Hegemonya, olumsuz çağrışımlara sahip olabilirken, bazı teoriler başlangıçta kendi çıkarını gözetken ancak aynı zamanda sistemi istikrara kavuşturmak için yatırım yapan hegemonları "yardımsever" olarak tanımlar, Türkiye’nin Türk Dünyası’na yönelik yaklaşımı, 1990’lardaki ideolojik hamasetten uzak, realpolitığe yakın, rıza kavramı ve adalete dayalı diplomatik bir liderlik modeli üzerine inşa edilmeye (Şahin & Argalı, 2022).

2.2. Türkiye’nin Stratejik Eksende Kayması

Türkiye’nin dış politikası, 2000’li yılların başında Arap Baharı’na kadar aktif bir rol oynama çabasıyla Orta Doğu’ya yoğunlaşmış ve bu çabalar, bazen “İslamcı” ve “neo-Osmanlı eğilimli” olmakla eleştirilmiş, bazen de “vizyoner” olarak (Şahin & Argalı, 2022). Dönemin Dışişleri Bakanının 2010 yılındaki sözleri, dış politikanın kapsamını Kars’tan Fas’a, Sinop’tan Sudan’a kadar uzanan bir güvenlik ve ekonomik entegrasyon kuşağı (Şahin & Argalı, 2022) vizyonunu göstermiştir (Şahin & Argalı, 2022). Ancak, 2016 sonrası gelişmeler, Türkiye’nin rotasını Türk Dünyası başta olmak üzere Asya’ya çevirdiğini işaret etmektedir (Şahin & Argalı, 2022).

2019 yılında ilan edilen “Yeniden Asya” açılımı, Türkiye’nin dış politikadaki bu eksen kaymasını somutlaştırmıştır (Şahin & Argalı, 2022). Dışişleri Bakanı Mevlüt Çavuşoğlu, Türkiye’yi "en batıdaki Asyalı, en doğudaki Avrupalı" olarak tanımlamıştır. Bu dönemde dış politikada, "İslam" kimliğinden ziyade "Türk" kimliği daha fazla öne çıkmaya başlamıştır. Eksen kaymasına somut bir örnek olarak, Türkiye burslarının yüzdesel dağılımında uzun süre Orta Doğu ve Kuzey

Afrika'ya yoğunlaşılırken, 2019'da Orta Asya ve Kafkasya toplamının %13'e, 2020 yılında ise %21'e yükselmesi gösterilebilir. Türkiye'nin bu yönelimi, 1990'lardaki hamasetten uzak, realpolitığe yakın ilerliyor gibi görünmektedir (Şahin & Argalı, 2022, ss. 28-29).

3. TÜRK DÜNYASI İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

3.1. Bağımsızlık ve İlk Dönem Yaklaşımlar (1991-2000)

1991 de SSCB'nin dağılması uluslararası sistemde kargaşa ve belirsizlik yaratmıştır, ancak bu belirsizlikle birlikte yeni fırsatlarda yaratılmıştır, bu fırsatların başında Orta Asya Türk halkların Rusya sömürge ve katliamlarından kurtuluşu ve Türkiye'nin Türk dünyasında söz sahibi ve etkili aktör olma fırsatı (Yiğit & Durmuş, 2021). Türkiye, SSCB'nin dağılmasının ardından bağımsızlıklarını kazanan Türk cumhuriyetlerini ilk tanıyan ve bu ülkelerde ilk büyükelçilik açan ülke olmuştur. Bu dönemde Türkiye, bu yeni devletlere uluslararası arenada rehberlik etmiş ve sosyalist sistemden liberal sisteme geçişte bir "rol model" olarak görülmüştür (Yüce, 2022).

Adriyatik'ten Çin Seddi'ne" gibi söylemler, özellikle Rusya ve İran tarafından "Turancı" ve "emperyal" hedefler taşıdığı şeklinde yorumlanmış ve Türkiye'nin bölgedeki politikalarına karşı olumsuz bir algı yaratmıştır (Zengin, 2025). Türkiye'nin bölgedeki girişimleri, bölge üzerine var olan rekabeti tetiklemiş ve Rusya, Çin, İran gibi devletler, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile olan ilişkilerinden rahatsız olamaya (Gömeç, 2007). Böylece 1990lerde Türkiye, ortak dil, din, ırk, kimlik ve benzeri değerlerden yola çıkarak Türk Cumhuriyetleri ile çok yönlü ilişkiler kurmaya çalışarak, onlara "ağabeylik" yapmaya çalışmıştır. Türkiye söz konusu politikaları izlerken karşısında Rusya'nın Yakın Çevre Politikasını bulmuş ve o yüzden politikaları bölgede pek olumlu karşılanmamıştır. Bölgedeki gelişmeleri ve gerçekleri göz onunda bulundurarak, 1995ten itibaren, Türkiye politikasını değiştirip "ağabey" rolünden vazgeçip eşitlik kardeşliğe yumuşak geçiş yaptı (Gömeç, 2007).

İlk dönemdeki iddialı hedeflere ulaşamamasına rağmen, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkileri kurumsal bir zemine oturtma yönünde bazı

önemli adımlar atılmıştır. 1992 yılında Ankara'da başlayan Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları Zirveleri, en üst düzeyde siyasi danışma mekanizması oluşturmuştur. Yine 1992'de, bölge ülkelerinin kalkınmasına teknik yardım sağlamak amacıyla Türkiye İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) kurulmuştur. 1993 yılında ise ortak Türk kültürünü araştırmak, tanıtmak ve gelecek nesillere aktarmak amacıyla Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) hayata geçirilmiştir. Bu kurumlar, ilişkilerin sürekliliği açısından önemli bir altyapı oluşturmuştur (Babahanoğlu & Akbaş, 2023). Ancak bu kurumsallaşma çabalarına rağmen, 1990'ların ortalarından 2000'lerin sonlarına kadar olan dönemde ilişkiler genel olarak ilk heyecanını kaybetmiş ve durağan bir seyir izlemiştir. Türkiye'nin kendi iç sorunlarıyla (PKK terörü, siyasi istikrarsızlıklar, ekonomik krizler) meşgul olması ve 2000'li yıllarda dış politikasında Orta Doğu'ya artan bir ilgi göstermesi, Türk Dünyası'nın ikinci plana düşmesine neden olmuştur. Hatta Türk Dünyası ile ilgilenmek için kurulan TİKA'nın bile bu dönemde faaliyetlerini Orta Doğu ve Afrika gibi farklı bölgelere kaydırduğu görülmüştür. Zirveler düzensiz aralıklarla yapılmış ve somut işbirliği projeleri sınırlı kalmıştır (Babahanoğlu & Akbaş, 2023).

3.2. AK Parti Dönemi ve Yeni Yaklaşım (2002 Sonrası): Eşitlikçi Ortaklık ve Pragmatizm

2002 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) iktidara gelmesiyle birlikte, Türk dış politikasında genel bir yeniden yapılanma sürecine girilmiştir. Bu süreç, Türk Dünyası ile ilişkilere de yansımıştır. Önceki hükümetlerin "bölge liderliği" ve "ağabeylik" gibi söylemlerini bir kenara bırakan AK Parti yönetimi, "Yeni Büyük Oyun" adı altındaki jeostratejik rekabet zihniyetini terk ederek, daha pragmatik ve işbirliğine odaklı yeni bir bölge politikası anlayışı geliştirmiştir (Zengin, 2025). Bu yeni yaklaşımın temel ilkeleri "eşitlik", "kardeşlik", "karşılıklı saygı" ve "karşılıklı çıkar" olarak belirlenmiştir. Türkiye, bölge ülkelerine akıl vermek veya model dayatmak yerine, onların kendi iç koşullarını dikkate alarak, demokratikleşme ve liberal ekonomi süreçlerini desteklemeyi, bölgesel istikrar ve işbirliğine katkıda bulunmayı hedeflemiştir. Pasif iyi komşuluk anlayışı yerine, aktif dostluk ve işbirliği ilkesi benimsenmiştir. Bu çerçevede, liderler düzeyinde karşılıklı ziyaretlere yeniden hız verilmiş, ilişkileri canlandırma yönünde siyasi irade ortaya

konulmuşdur. Örneğin, Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün 2009 yılında Kırgızistan ve Tacikistan'a yaptığı ziyaretler ve bu ziyaretlerde “rakip değil, aynı takımın oyuncuları” vurgusu, bu yeni yaklaşımın somut bir göstergesidir. Aynı dönemde Kazakistan ve Türkmenistan Devlet Başkanlarının Türkiye'yi ziyaretleri de ilişkilerdeki yeniden canlanmayı işaret etmiştir (Zengin, 2025).

Ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi de bu yeni dönemin önceliklerinden biri olmuştur. Türk işadamları bölge ülkeleriyle ticari bağlarını güçlendirme yönünde teşvik edilmiş ¹, TİKA'nın bölgedeki tarım, eğitim, sağlık gibi alanlardaki teknik yardım projeleri devam etmiştir. Bu dönem, Türkiye'nin Türk Dünyası politikasında 1990'lardaki hatalardan ders çıkardığını ve daha gerçekçi, sürdürülebilir ve karşılıklı kabul edilebilir bir ilişki modeline yöneldiğini göstermektedir. Bu pragmatik dönüşüm, sadece söylemde kalmamış, aynı zamanda ilişkileri daha somut bir kurumsal çerçeveye oturtma çabalarıyla da desteklenmiştir ki bu çabaların en önemli sonucu Türk Devletleri Teşkilatı'nın kurulması olmuştur. Türkiye'nin dış politikasındaki bu öğrenme süreci ve pragmatizme yöneliş, TDT'nin mevcut yapısının ve 2040 Vizyonu gibi gelecek hedeflerinin temelini oluşturmaktadır. Başarısız "ağabeylik" modelinin yerini, eşit ortaklar arasında kurumsal işbirliğine dayalı, somut projelere ve karşılıklı çıkarlara odaklanan daha rasyonel bir yaklaşım almıştır (Özsoy, 2023).

Ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi de bu yeni dönemin önceliklerinden biri olmuştur. Türk işadamları bölge ülkeleriyle ticari bağlarını güçlendirme yönünde teşvik edilmiş , TİKA'nın bölgedeki tarım, eğitim, sağlık gibi alanlardaki teknik yardım projeleri devam etmiştir. Bu dönem, Türkiye'nin Türk Dünyası politikasında 1990'lardaki hatalardan ders çıkardığını ve daha gerçekçi, sürdürülebilir ve karşılıklı kabul edilebilir bir ilişki modeline yöneldiğini göstermektedir. Bu pragmatik dönüşüm, sadece söylemde kalmamış, aynı zamanda ilişkileri daha somut bir kurumsal çerçeveye oturtma çabalarıyla da desteklenmiştir ki bu çabaların en önemli sonucu Türk Devletleri Teşkilatı'nın kurulması olmuştur. Türkiye'nin dış politikasındaki bu öğrenme süreci ve pragmatizme yöneliş, TDT'nin mevcut yapısının ve 2040 Vizyonu gibi gelecek hedeflerinin temelini oluşturmaktadır. Başarısız "ağabeylik" modelinin yerini, eşit ortaklar arasında kurumsal işbirliğine dayalı, somut projelere ve karşılıklı çıkarlara odaklanan daha rasyonel bir yaklaşım almıştır (Babahanoğlu & Akbaş, 2023).

4. TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI (TDT): KURUMSAL EVRİM VE STRATEJİK YÖNELİM

Türkiye'nin Türk Dünyası politikasının merkezinde yer alan Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), Soğuk Savaş sonrası dönemde filizlenen işbirliği arayışlarının somut bir kurumsal yapıya dönüşmesini temsil etmektedir. Kuruluşundan günümüze önemli bir evrim geçiren TDT, sadece adını değil, aynı zamanda stratejik yönelimini ve hedeflerini de geliştirmiştir.

4.1. Kuruluş ve Dönüşüm: Keneş'ten Teşkilat'a

TDT'nin temelleri, 1992'de başlayan Devlet Başkanları Zirveleri'ne dayansa da, kurumsal yapısı 3 Ekim 2009 tarihinde Azerbaycan'ın Nahçıvan şehrinde imzalanan Nahçıvan Anlaşması ile "Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi" (gayri resmi adıyla Türk Keneşi) olarak atılmıştır. Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan kurucu üyeler olarak bu anlaşmayı imzalamışlardır. Anlaşma, 17 Kasım 2010 tarihinde yürürlüğe girerek Konsey'i uluslararası bir örgüt statüsüne kavuşturmuştur (Erişik, 2024).

Örgütün tarihinde önemli bir dönüm noktası, 12 Kasım 2021 tarihinde İstanbul'da düzenlenen 8. Zirve olmuştur. Bu zirvede, üye devletler oybirliğiyle örgütün adını "Türk Devletleri Teşkilatı" (TDT) olarak değiştirme kararı almışlardır. Bu isim değişikliği, sadece sembolik bir anlam taşımamakta, aynı zamanda örgütün daha kapsamlı, derin ve iddialı bir işbirliği vizyonuna sahip olduğunu, "konsey" statüsünden daha ileri bir "teşkilatlanma" düzeyini hedeflediğini göstermektedir. "Türk Dili Konuşan Ülkeler" ifadesi yerine "Türk Devletleri" ifadesinin kullanılması, ortak kimlik vurgusunu güçlendirmiş ve örgütün siyasi ağırlığını artırma niyetini ortaya koymuştur. Bu dönüşüm, üye devletlerin siyasi iradesinin arttığına ve TDT'yi daha işlevsel ve etkili bir uluslararası aktöre dönüştürme kararlılığında olduklarına işaret etmektedir (Erişik, 2024). TDT'nin temel amaç ve görevleri, kurucu belge olan Nahçıvan Anlaşması'nın 2. maddesinde ayrıntılı olarak (Zengin, 2025). Bu amaçlar özetle şunlardır.

Üye devletler arasında karşılıklı güven, dostluk ve iyi komşuluğu güçlendirmek. Bölgesel ve küresel barış, güvenlik ve istikrara katkıda bulunmak. Ortak çıkarların söz konusu olduğu dış politika meselelerinde ortak tutumlar geliştirmek ve uluslararası platformlarda eşgüdüm sağlamak. Uluslararası terörizm, ayrılıkçılık, aşırıcılık, organize suçlar (insan kaçakçılığı, uyuşturucu ticareti vb.) ile mücadelede işbirliği yapmak. Ticaret, ekonomi, sanayi, enerji, ulaştırma, gümrük, turizm, eğitim, bilim, kültür, sağlık, çevre gibi alanlarda ikili ve çok taraflı işbirliğini teşvik etmek. Ticaret ve yatırım için elverişli koşullar yaratmak; mal, hizmet, sermaye ve insanların serbest dolaşımını kolaylaştırmak. Kapsamlı ve dengeli ekonomik büyüme, sosyal ve kültürel gelişimi sağlamak. Hukukun üstünlüğü, iyi yönetim, insan hakları ve temel özgürlüklerin korunmasını teşvik etmek. Ortak Türk dili, tarihi, kültürü ve mirasının korunması, araştırılması ve tanıtılması yönünde işbirliği yapmak; medya ve iletişim alanında etkileşimi ((*Nahçıvan Anlaşması*, 2009)., t.y.). Bu amaçlar, TDT'nin sadece kültürel bir platform olmadığını, aynı zamanda siyasi, güvenlik ve ekonomik boyutları da içeren kapsamlı bir işbirliği mekanizması olarak tasarlandığını göstermektedir. Örgütün faaliyetleri, üye devletlerin egemen eşitliği, toprak bütünlüğüne saygı, iç işlerine karışmama, uluslararası hukuka bağlılık gibi temel ilkeler üzerine kuruludur.

4.2. Örgütsel Yapı

TDT, uluslararası bir örgüt olarak kendine özgü bir kurumsal yapıya sahiptir. Nahçıvan Anlaşması'na göre ve sonraki zirvelerde geliştirilen yapı şu ana organlardan oluşmaktadır (Öcal & Sumbaevaye, 2024):

- i. **Devlet Başkanları Konseyi:** Örgütün en üst karar alma organıdır. Üye devletlerin devlet başkanlarından oluşur ve yılda en az bir kez toplanır. Örgütün genel politikalarını ve stratejilerini belirler.
- ii. **Dişişleri Bakanları Konseyi:** Devlet Başkanları Konseyi'nin kararlarını takip eder, örgütün güncel faaliyetlerini koordine eder ve Devlet Başkanları Zirvesi'ne hazırlık yapar.

- iii. **Aksakallar Konseyi:** Üye devletlerin saygın ve deneyimli temsilcilerinden (genellikle eski devlet adamları veya diplomatlar) oluşan bir danışma organıdır. Türk dünyası ile ilgili konularda tavsiyelerde bulunur.
- iv. **Kıdemli Memurlar Komitesi:** Üye devletlerin ilgili bakanlık ve kurumlarından üst düzey yetkililerin oluşturduğu teknik bir komitedir. Konsey kararlarının uygulanmasını koordine eder ve uzmanlık gerektiren konularda çalışmalar yapar.
- v. **Sekreteryaya:** Örgütün daimi idari organıdır. İstanbul'da yerleşiktir. Genel Sekreter tarafından yönetilir ve örgütün günlük işleyişini, koordinasyonunu ve iletişimini sağlar(Ergenç, 2024).

Bu ana organların yanı sıra, TDT'nin faaliyetlerini destekleyen ve farklı alanlarda işbirliğini yürüten ilişkili kuruluşlar bulunmaktadır:

- **Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA):** Parlamentolar arası işbirliğini ve yasal uyumu (Zengin, 2025).
- **Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY):** Ortak Türk kültürünü, sanatını ve dilini araştırır, geliştirir ve (Zengin, 2025).
- **Uluslararası Türk Akademisi:** Türk dünyası ile ilgili bilimsel araştırmalar yapar ve (Babahanoğlu & Akbaş, 2023).
- **Türk Kültür ve Miras Vakfı:** Türk kültürünü ve mirasını korur ve (Babahanoğlu & Akbaş, 2023).
- **Türk İş Konseyi:** Üye devletlerin iş dünyaları arasındaki ilişkileri ve ticareti (Zengin, 2025).
- **Türk Yatırım Fonu:** (Kuruluş süreci devam etmektedir) Ortak ekonomik projeleri finanse etmeyi (Zengin, 2025).

4.3. Üyelik ve Genişleme: Kapsayıcılığa Doğru

TDT, kuruluşundan bu yana üye ve gözlemci sayısını artırarak daha kapsayıcı bir yapıya doğru evrilmiştir. Kurucu üyeler olan Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve

Kırgızistan'a, 15 Ekim 2019'daki Bakü Zirvesi'nde Özbekistan'ın tam üye olarak katılmasıyla önemli bir coğrafi ve demografik genişleme sağlanmıştır. Özbekistan'ın katılımı, Orta Asya'nın nüfus açısından en büyük ülkesinin entegrasyon sürecine dahil olması anlamına gelmektedir. Gözlemci statüsü de TDT'nin etki alanını genişletmesinde önemli bir araç olmuştur. Avrupa Birliği üyesi olan Macaristan, Türk halklarıyla olan tarihsel bağlarına dayanarak 2018 yılında gözlemci statüsü kazanmıştır. Macaristan'ın katılımı, TDT'nin sadece Türk kökenli devletlerle sınırlı kalmayıp, kültürel ve tarihsel yakınlık duyan diğer ülkelerle de işbirliğine açık olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Macaristan, TDT Sekretaryasına diplomat atayarak bu statüye verdiği önemi (Babahanoğlu & Akbaş, 2023).

Tarafsızlık politikası izleyen Türkmenistan, uzun süre zirvelere katılmamış ancak 12 Kasım 2021 İstanbul Zirvesi'nde gözlemci statüsüyle örgüte dahil olmuştur. Bu katılım, TDT'nin tüm bağımsız Türk devletlerini (farklı statülerde de olsa) bünyesinde barındırması yolunda kritik bir adımdır ve örgütün kapsayıcılığını (Babahanoğlu & Akbaş, 2023). En son olarak, 11 Kasım 2022 tarihinde Semerkant'ta düzenlenen 9. Zirve'de Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC), TDT'ye gözlemci üye olarak kabul edilmiştir. Bu karar, KKTC'nin uluslararası alanda tanınırlığını artırma ve Türk Dünyası ile entegrasyonunu sağlama yolunda atılmış sembolik ve siyasi açıdan son derece önemli bir adımdır. Ancak KKTC'nin uluslararası statüsünün tartışmalı olması, bu üyeliğin bazı ülkeler (özellikle Güney Kıbrıs Rum Yönetimi ve Yunanistan) tarafından tepkiyle karşılanmasına neden olmuş ve TDT içinde de hassasiyetler yaratmıştır. Nitekim KKTC Cumhurbaşkanı'nın 2023 Astana Zirvesi'ne katılmamış olması, bu hassasiyetlerin devam ettiğini göstermektedir. Buna rağmen Astana Senedinde KKTC'nin TÜRKPA ve Türk Ticaret ve Sanayi Odaları Birliği nezdinde gözlemci statüsü kazanmasının memnuniyetle karşılandığının belirtilmesi, entegrasyon sürecinin farklı kanallardan devam ettiğine işaret (Zengin, 2025).

4.4. Temel Belgeler ve Zirveler: Stratejik Yönelimin Haritası

TDT'nin stratejik yönelimi ve öncelikleri, temel kurucu belgeler ve düzenli olarak yapılan Devlet Başkanları Zirvelerinde alınan kararlarla şekillenmektedir. Bu

belgeler ve zirveler, örgütün zaman içindeki evrimini ve hedeflerindeki değişimi takip etmek için önemli birer göstergedir.

- **Nahçıvan Anlaşması (2009):** Örgütün hukuki temelini atan, amaçlarını, ilkelerini ve temel yapısını belirleyen kurucu belgedir.¹ Başlangıçta işbirliğinin genel çerçevesini (Ergenç, 2024).
- **İstanbul Zirvesi Bildirisi (12 Kasım 2021):** Örgütün adının TDT olarak değiştirildiği, Türkmenistan'ın gözlemci statüsü kazandığı ve 2040 Vizyon Belgesi'nin kabul edildiği tarihi zirvenin sonuç bildirgesidir. Örgütün yeni ve daha iddialı bir döneme girdiğini ilan etmiştir (Öcal & Sumbaevaye, 2024).
- **Semerkant Zirvesi Bildirisi (11 Kasım 2022):** KKTC'nin gözlemci statüsü kazandığı, Türk Yatırım Fonu'nun kuruluş anlaşmasının imzalandığı ve ticaretin kolaylaştırılması gibi ekonomik konuların ön plana çıktığı zirvenin kararlarını içerir (Öcal & Sumbaevaye, 2024).
- **Astana Zirvesi ve Astana Senedi (3 Kasım 2023):** "Türk Devri" (TURKTIME) teması altında toplanan zirvede kabul edilen Astana Senedi, 2040 Vizyonunun uygulanmasına yönelik somut adımları ve yeni taahhütleri içermektedir. Ticaretin Kolaylaştırılması Stratejisi, TURANSEZ konsepti, TDT Sivil Koruma Mekanizmasının kurulması gibi kararlar bu zirvede alınmıştır. Ayrıca, Gazze'deki durum gibi güncel uluslararası konulara ilişkin ortak tutumlar da belirlenmiştir (Öcal & Sumbaevaye, 2024). Bu belgeler ve zirve kararları, TDT'nin zamanla daha somut hedeflere yöneldiğini, özellikle ekonomik entegrasyon ve bağlantısallık konularına öncelik verdiğini, ancak aynı zamanda siyasi koordinasyon ve güvenlik işbirliği gibi alanlarda da ilerleme kaydetme niyetinde olduğunu göstermektedir.

4.5. Stratejik Yönelim: Kültürel Birliktelikten Jeopolitik Aktörlüğe

TDT'nin stratejik yönelimi, başlangıçta daha çok ortak dil, tarih ve kültüre dayalı bir "yumuşak güç" platformu olma hedefinden, zamanla daha kapsamlı siyasi ve ekonomik işbirliğini içeren, Avrasya jeopolitiğinde potansiyel bir etki merkezi olma arayışına doğru evrilmektedir. Örgütün adının "Teşkilat" olarak

değiştirilmesi, 2040 Vizyonunun iddialı hedefleri ve son zirvelerde alınan somut kararlar (yatırım fonu, özel ekonomik bölge, sivil koruma mekanizması), bu evrimin göstergeleridir. TDT, Avrasya'nın kalbinde yer alan stratejik konumuyla ¹, Doğu ile Batı, Kuzey ile Güney arasındaki ticaret ve enerji koridorları üzerinde önemli bir potansiyele sahiptir. Özellikle Hazar Geçişli Orta Koridor 'un geliştirilmesi, TDT ülkeleri için önemli bir jeoekonomik fırsat sunmaktadır.² Bu potansiyel, TDT'yi sadece bir kültür birliği olmaktan çıkarıp, küresel tedarik zincirlerinde ve enerji haritasında dikkate alınması gereken bir aktör haline (Erişik, 2024).

Ancak TDT'nin bu potansiyeli gerçekleştirmesi, başta Rusya ve Çin olmak üzere bölgedeki diğer büyük güçlerle olan ilişkilerini nasıl yöneteceğiyle yakından bağlantılıdır. TDT üyelerinin birçoğunun ŞİÖ, Avrasya Ekonomik Birliği (AEB) veya Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü (KGAÖ) gibi Rusya ve/veya Çin liderliğindeki örgütlere de üye olması, TDT'nin hareket alanını ve entegrasyon derinliğini etkileyebilecek önemli bir faktördür. TDT'nin stratejisi, bu diğer örgütlerle rekabet etmek yerine, Avrasya'da işbirliğini ve bağlantısallığı artırmaya yönelik tamamlayıcı bir rol oynamak üzerine kurulabilir. Ancak TDT'nin siyasi ve güvenlik alanlarında daha fazla derinleşmesi, Rusya ve Çin tarafından bir meydan okuma olarak algılanma riskini de taşımaktadır. Bu nedenle TDT'nin stratejik yönelimi, iç bütünleşme hedefleri ile dış jeopolitik dengeler arasında hassas bir denge kurmayı (Erişik, 2024).

Bu kurumsal evrim ve stratejik yönelimdeki hızlanma, TDT'nin artık sadece sembolik bir birliktelik olmaktan çıkarak, somut hedefleri ve artan bir siyasi iradesi olan, potansiyel olarak etkili bir uluslararası örgüte dönüşme sürecinde olduğunu göstermektedir. Bu sürecin başarısı, büyük ölçüde 2040 Vizyonunda belirlenen hedeflerin ne ölçüde hayata geçirilebileceğine bağlı olacaktır.

5. TÜRK DÜNYASI 2040 VİZYONU: KAPSAMLI BİR BÜTÜNLEŞME STRATEJİSİ

Türk Devletleri Teşkilatı'nın 12 Kasım 2021 tarihinde İstanbul'da düzenlenen 8. Zirvesi'nde kabul edilen "Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi", örgütün gelecek

vizyonunu ve stratejik yol haritasını ortaya koyan temel bir metindir. Bu belge, üye ve gözlemci devletler arasında siyasetten ekonomiye, ulaşımdan enerjiye, kültürden eğitime kadar geniş bir yelpazede işbirliğini derinleştirmeyi ve nihayetinde Türk Dünyası'nda kapsamlı bir bütünleşmeyi (Akçapa, 2023).

5.1. Vizyonun Kapsamı ve Amacı

2040 Vizyonu, TDT'yi sadece mevcut işbirliğini sürdüren bir platform olmaktan çıkarıp, geleceğe yönelik ortak hedefler belirleyen ve bu hedeflere ulaşmak için somut stratejiler ortaya koyan iddialı bir belge niteliğindedir. Belgenin temel amacı, Türk devletlerinin küreselleşmenin getirdiği fırsatlardan yararlanmasını ve zorluklarla ortaklaşa başa çıkmasını sağlamak, halklarının refah seviyesini yükseltmek ve Türk Dünyası'nın uluslararası alandaki yerini güçlendirmektir. Vizyon, üye devletlerin bireysel ve toplumsal kapasitelerini artırmayı destekleyici bir çerçeve sunarken, aynı zamanda ortak eylemler yoluyla sinerji yaratmayı hedeflemektedir.¹ Öncelikli olarak ekonomik ve kültürel bütünleşmeyi hedeflese de ¹, siyasi ve güvenlik boyutlarını da içeren çok katmanlı bir entegrasyon modeli öngörmektedir. Bu vizyon, Türk birliğini yeniden tesis etme yolunda stratejik bir hamle olarak (Akçapa, 2023).

5.2. Vizyonun Değerlendirilmesi

Türk Dünyası 2040 Vizyon Belgesi, TDT'nin tarihinde bir dönüm noktası niteliğindedir. Belge, oldukça kapsamlı ve iddialı hedefler içermekte, Türk devletleri arasında bugüne kadar ulaşılamamış derinlikte bir bütünleşme perspektifi sunmaktadır. Özellikle ekonomik bütünleşme, ticaretin kolaylaştırılması ve ulaştırma bağlantılarının güçlendirilmesi gibi alanlarda belirlenen somut hedefler, vizyonun en güçlü ve potansiyel olarak en hızlı sonuç alınabilecek yönlerini oluşturmaktadır.

Bu alanlar, üye devletler için somut ekonomik kazanımlar vaat etmekte ve işbirliğinin lokomotifi olma potansiyeli taşımaktadır. Bağlantısallık (connectivity) konusuna yapılan güçlü vurgu, TDT'nin öncelikli olarak bir jeoekonomik

entegrasyon projesi olarak kurgulandığını göstermektedir. Orta Koridor gibi projelerin başarısı, sadece üye ülkeler için değil, küresel ticaret akışları için de önemli sonuçlar doğurabilir.

Ancak vizyonun hayata geçirilmesi, önemli zorlukları da beraberinde getirmektedir. Belirlenen hedeflerin birçoğu (örneğin, mal, hizmet, sermaye ve insanların serbest dolaşımı, ortak alfabe, siyasi konularda ortak tutum benimseme) oldukça iddialıdır ve üye devletlerin ulusal mevzuatlarında, politikalarında ve hatta egemenlik anlayışlarında önemli değişiklikler gerektirebilir. Üye devletler arasındaki siyasi sistem, ekonomik gelişmişlik düzeyi, dış politika öncelikleri ve ulusal çıkar tanımlarındaki farklılıklar, bu hedeflere ulaşmada önemli engeller oluşturabilir. TDT'nin kurumsal kapasitesinin ve Sekreteryanın kaynaklarının bu iddialı vizyonu uygulamak için yeterli olup olmadığı da bir başka soru işaretidir.

Ayrıca, ortak alfabe gibi bazı hedefler, teknik zorlukların ötesinde derin siyasi ve kültürel hassasiyetler barındırmaktadır. Üye ülkelerdeki farklı alfabe gelenekleri (Kiril, Latin varyantları) ve ulusal kimlik algıları, tek bir ortak alfabeye geçişi oldukça zorlu bir süreç haline getirebilir. Bu hedefin uygulanması, TDT içindeki uyumu ve bütünleşme iradesini test edecek önemli bir gösterge olacaktır(Ergenç, 2024).

Vizyonun başarısı, sadece üye devletlerin siyasi iradesine ve işbirliği ruhuna değil, aynı zamanda bölgesel ve küresel jeopolitik dinamiklere de bağlı olacaktır. Özellikle Rusya ve Çin'in TDT'nin derinleşmesine nasıl tepki vereceği, Batı'nın bu süreci nasıl algılayacağı ve destekleyip desteklemeyeceği, vizyonun uygulanabilirliğini etkileyecek kritik dış faktörlerdir.

Sonuç olarak, Türk Dünyası 2040 Vizyonu, TDT için iddialı bir gelecek perspektifi sunmakla birlikte, bu vizyonun gerçeğe dönüşmesi uzun vadeli, sabırlı ve kararlı bir çabayı, üye devletler arasında güçlü bir siyasi iradeyi ve dış jeopolitik dengeleri dikkatli bir şekilde yönetmeyi gerektirecektir.

6. TÜRKİYE’NİN TDT POLİTİKASI: LİDERLİK VİZYONU VE UYGULAMALARI

Türkiye, Türk Devletleri Teşkilatı'nın (TDT) kurulmasından bugüne uzanan süreçte, örgütün en aktif ve yönlendirici üyelerinden biri olmuştur. TDT, Türkiye'nin dış politikasında ve genel stratejik vizyonunda önemli bir yer tutmakta; hem tarihsel ve kültürel bağların güçlendirilmesi hem de jeopolitik ve jeoekonomik çıkarların ilerletilmesi için kilit bir platform olarak görülmektedir. Türkiye'nin TDT içindeki rolü, geçmişteki "ağabeylik" yaklaşımından dersler çıkararak, daha çok işbirliğine dayalı bir "bölgesel liderlik" vizyonu üzerine inşa edilmeye çalışılmaktadır.

6.1. Türkiye'nin TDT İçindeki Rolü ve Vizyonu

Türkiye, TDT'nin kurumsallaşması ve gelişmesinde itici bir güç rolü oynamıştır. Zirvelere sıklıkla ev sahipliği yapmış, Sekreteryanın İstanbul'da kurulmasını sağlamış ve örgütün gündeminin belirlenmesinde aktif rol almıştır. TDT'nin isim değişikliği ve 2040 Vizyonunun kabul edilmesi gibi önemli adımlarda Türkiye'nin diplomatik çabaları etkili olmuştur. Türkiye, TDT'yi dış politikasının önemli bir sütunu olarak görmektedir. Bu platform, Türkiye'ye şunları (Zengin, 2025):

Bölgesel Güç Projeksiyonu: TDT, Türkiye'nin Avrasya'da siyasi, ekonomik ve kültürel etkisini artırması için önemli bir kaldıraç (Zengin, 2025). **Kimlik ve Değer Temelli Dış Politika:** TDT, Türkiye'nin ortak tarih, dil ve kültüre dayalı "Türk Dünyası" kimliğini uluslararası alanda ifade etmesi ve bu kimlik üzerinden değer temelli bir dış politika inşa etmesi için bir zemin oluşturmaktadır (Zengin, 2025). Türkiye'nin TDT vizyonu, resmi söylemde "eşitlik", "kardeşlik" ve "karşılıklı fayda" ilkelerine dayanmaktadır. 1990'lardaki "ağabeylik" veya "model dayatma" yaklaşımının yarattığı olumsuzluklardan kaçınılmaya çalışılmaktadır. Ancak Türkiye'nin bölgedeki diğer üyelere göre sahip olduğu göreceli olarak daha büyük ekonomik, askeri ve diplomatik kapasitesi, fiiliyatta onu örgütün doğal lideri konumuna getirmektedir. Bu durum, Türkiye'nin "eşitler arasında birinci" (primus

inter pares) rolünü nasıl oynayacağı ve liderlik vizyonu ile eşitlik ilkesi arasındaki dengeyi nasıl kuracağı sorusunu gündeme (Babahanoğlu & Akbaş, 2023).

6.2. Stratejik Uygulamalar

Türkiye, TDT çerçevesindeki liderlik vizyonunu çeşitli stratejik uygulamalarla hayata geçirmeye çalışmaktadır:

- **Diplomatik Liderlik:** Türkiye, TDT zirvelerinin düzenli yapılmasını teşvik etmekte, gündem oluşturmada aktif rol almakta ve örgütün kurumsal kapasitesinin geliştirilmesine (Sekreteryanın güçlendirilmesi, ilişkili kuruluşların etkinleştirilmesi) katkı sağlamaktadır. Örgütün genişlemesi (Özbekistan'ın tam üyeliği, Türkmenistan ve KKTC'nin gözlemci statüsü) yönündeki diplomatik çabaları desteklemektedir. Ayrıca, TDT'nin diğer uluslararası örgütlerle (BM, İİT, AGİT, EİT) ilişkilerini geliştirmesi ve uluslararası görünürlüğünü artırması için girişimlerde bulunmaktadır(Zengin, 2025).
- **Ekonomik Katkılar ve İş Birliği:** Türkiye, TDT ülkeleriyle ikili ticaret ve yatırım hacmini artırmaya yönelik politikalar izlemektedir. Türk özel sektörünün (müteahhitlik, tekstil, enerji, perakende vb.) bölgedeki faaliyetleri teşvik edilmekte ve desteklenmektedir. Enerji alanında, Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) ve Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) gibi projelerle Hazar enerji kaynaklarının Türkiye üzerinden Batı'ya taşınmasında kilit rol oynamaktadır. Ulaştırma alanında ise Hazar Geçişli Orta Koridor'un geliştirilmesi için (Bakü-Tiflis-Kars demiryolu gibi projelerle) çaba göstermektedir. Kurulmakta olan Türk Yatırım Fonu'na önemli bir katkı yapması (Babahanoğlu & Akbaş, 2023).
- **Güvenlik ve Savunma İşbirliği:** Türkiye, TDT üyeleriyle (özellikle Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan ile) ikili düzeyde askeri eğitim, tatbikat ve savunma sanayii işbirliği anlaşmaları yapmaktadır. Özellikle Azerbaycan'a İkinci Karabağ Savaşı'nda sağladığı askeri ve teknolojik destek (İHA/SİHA'lar), bu iş birliğinin somut sonuçlarını ve stratejik önemini göstermiştir. Türkiye, TDT çerçevesinde terörle mücadele, sınır güvenliği,

siber güvenlik gibi alanlarda da iş birliğinin kurumsallaşmasını desteklemektedir. Ancak TDT'nin henüz bir askeri ittifak olmadığı ve güvenlik iş birliğinin daha çok ikili düzeyde veya istişari nitelikte olduğu (Zengin, 2025).

- **Yumuşak Güç ve Kamu Diplomasisi:** Türkiye, TDT ülkeleriyle ilişkilerinde ortak tarih, dil ve kültür vurgusunu güçlü bir şekilde kullanmaktadır. TİKA , Yunus Emre Enstitüsü, Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), Maarif Vakfı gibi kurumlar aracılığıyla eğitim, kültür, kalkınma yardımı ve burs programları yürütmektedir. Kazakistan'daki Hoca Ahmed Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi ve Kırgızistan'daki Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi gibi ortak üniversiteler, akademik iş birliğinin önemli örnekleridir. TRT Avaz gibi yayın organları, Türk Dünyası'na yönelik yayınlar yaparak kültürel bağları güçlendirmeyi hedeflemektedir. Ortak alfabe çalışmaları gibi girişimler de bu çabaların bir (Erişik, 2024)

6.3. Türkiye'nin Yaklaşımının Değerlendirilmesi

Türkiye'nin mevcut TDT politikası, kuramsal çerçevede ele alındığında, Destradi'nin tanımladığı "bölgesel liderlik" modeline önemli ölçüde uymaktadır. 1990'lardaki başarısız "hegemonya" denemelerinden farklı olarak, bugünkü yaklaşım daha çok iş birliği, ortak kurumlar inşa etme , karşılıklı çıkarları gözetme ve yumuşak güç unsurlarını kullanma üzerine kuruludur . Türkiye, TDT içinde kararların oybirliğiyle alınmasını desteklemekte ve diğer üyelerin egemenlik hassasiyetlerine özen göstermeye (Çetin & Yurdugüzel, 2025).

Bu liderlik yaklaşımı, Türkiye'nin son dönemde benimsediği "istikrarlaştırıcı güç" veya "oyun kurucu" rolleriyle de örtüşmektedir. Türkiye, TDT platformunu kullanarak bölgesel sorunların çözümüne katkıda bulunmayı (örneğin, Azerbaycan-Ermenistan normalleşmesine destek), ekonomik kalkınmayı teşvik etmeyi ve Avrasya'da istikrarı güçlendirmeyi hedeflemektedir . TDT, Türkiye'nin bu rollerini icra etmesi için önemli bir diplomatik ve stratejik araç (Çetin & Yurdugüzel, 2025).

Ancak bu liderlik modelinin sürdürülebilirliği, Türkiye'nin artan gücünü ve etkisini nasıl kullandığına, diğer üye devletlerin Türkiye'nin rolünü nasıl algıladığına ve TDT içinde gerçek bir ortaklık ruhunun ne ölçüde korunabildiğine bağlı olacaktır. Türkiye'nin tek taraflı hareket etme veya kendi çıkarlarını diğerlerinin önüne koyma eğilimi göstermesi durumunda, "liderlik" algısı zedelenebilir ve geçmişteki güvensizlikler yeniden ortaya çıkabilir. Bu nedenle, liderlik vizyonunun başarılı bir şekilde uygulanması, sürekli bir diyalog, şeffaflık ve diğer üyelerin görüş ve çıkarlarına saygı göstermeyi gerektirmektedir (Erişik, 2024).

7. SONUÇ

Bu makalede, Türkiye'nin Soğuk Savaş sonrası dönemden günümüze Türk Dünyası'na yönelik politikalarının evrimi ve bu politikaların kurumsal merkezi haline gelen Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Analiz, bölgesel güç stratejileri, rol teorisi ve inşacı yaklaşımların entegre edildiği bir kuramsal çerçeveye dayandırılmış ve tarihsel süreç, kurumsal yapı, stratejik belgeler (özellikle 2040 Vizyonu), Türkiye'nin politikaları ve karşılaşılan dinamikler (meydan okumalar ve fırsatlar) üzerinden yürütülmüştür. Temel bulgular ve argümanlar şu şekilde özetlenebilir:

- *Türkiye'nin Dış Politikasında Stratejik Bir Eksen Olarak Türk Dünyası:* Değişen küresel ve bölgesel dinamikler, Orta Doğu politikalarının sınırlarına ulaşılması ve stratejik özerklik arayışı gibi faktörler, Türkiye'nin dış politikasında Türk Dünyası'nın stratejik önemini artırmıştır. Türkiye, TDT'yi bu stratejik yönelimin temel aracı olarak görmektedir.
- *"Hegemonyadan "Liderlik" Stratejisine Evrim:* Türkiye'nin 1990'lardaki Türk Dünyası açılımı ve 2002-2016 arasındaki Orta Doğu politikası, bölge gerçeklerini ve kendi sınırlılıklarını yeterince dikkate almayan, model dayatmaya veya kendi vizyonunu ön plana çıkarmaya çalışan "bölgesel hegemonya" denemeleri olarak okunabilir ve bu yaklaşımlar başarısız olmuştur. Buna karşılık, Türkiye'nin mevcut TDT politikası, geçmişteki hatalardan ders çıkararak, daha çok eşitlik, karşılıklı fayda, ortak kurumlar inşa etme ve işbirliğine dayalı bir "bölgesel liderlik" stratejisine yönelmiştir.

- *TDT'nin Hızlanan Kurumsallaşması ve İddialı Vizyonu:* TDT, özellikle son yıllarda (isim değişikliği, yeni üyeler/gözlemciler, 2040 Vizyonu, Astana Senedi) kurumsallaşma ve derinleşme sürecini hızlandırmıştır. 2040 Vizyon Belgesi, örgütün ekonomik entegrasyon, bağlantısallık, siyasi koordinasyon ve kültürel bütünleşme gibi alanlarda oldukça iddialı hedefler belirlediğini göstermektedir. TDT, sembolik bir platform olmaktan çıkarak, Avrasya'da potansiyel olarak etkili bir bölgesel aktör olma yolunda ilerlemektedir.
- *Türkiye'nin Liderlik Rolü: Fırsatlar ve Sorumluluklar:* Türkiye, TDT'nin gelişiminde öncü ve yönlendirici bir rol oynamaktadır. Artan kapasitesi (ekonomik, askeri, diplomatik, yumuşak güç) TDT'nin hedeflerine ulaşmasında önemli bir katkı sunmaktadır. Ancak bu liderlik rolü, "ağabeylik" algısından kaçınmayı, diğer üyelerin egemenlik hassasiyetlerine saygı göstermeyi ve ortaklık ruhunu korumayı gerektiren önemli sorumlulukları da beraberinde getirmektedir. Liderliğin sürdürülebilirliği, bu dengenin başarılı bir şekilde kurulmasına bağlıdır.

Sonuç olarak, Türk Devletleri Teşkilatı, Türkiye'nin bölgesel güç statüsünü pekiştirmesi, stratejik özerklik arayışını desteklemesi ve Avrasya'da etkinliğini artırması açısından önemli bir potansiyel taşımaktadır. Türkiye'nin benimsediği "bölgesel liderlik" stratejisi, geçmişteki hegemonya denemelerine göre daha gerçekçi ve sürdürülebilir bir yaklaşım sunmaktadır. Ancak TDT'nin ve Türkiye'nin bu liderlik rolünün başarısı, belirlenen iddialı vizyonun somut projelere dönüştürülmesine, üye devletler arasında güçlü bir siyasi iradenin ve ortaklık ruhunun korunmasına ve karmaşık bölgesel ve küresel dengelerin ustalıkla yönetilmesine bağlı olacaktır. TDT'nin evrimi, sadece üye ülkeler için değil, aynı zamanda Avrasya'nın ve küresel sistemin gelecekteki şekillenmesi açısından da yakından izlenmesi gereken önemli bir süreçtir. Türk Dünyası bütünleşmesi, uzun vadeli bir perspektifle, sabır ve kararlılıkla inşa edilmesi gereken, ancak potansiyel olarak hem bölgeye hem de dünyaya önemli katkılar sunabilecek bir projedir.

KAYNAKÇA

- Akçapa, M. (2023). Türk Devletleri Teşkilatı'nın Tarihsel Gelişimi: Teşkilatın Dünü, Bugünü ve Yarını. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 11(34), 473-491. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.1223099>
- Avcı, E. (2022). Türkiye'nin Orta Asya Politikalarının Dönemsel Analizi. *Bilge Strateji*, 13(24), 209-242.
- AydiLek, E. (2022). Türk Devletleri Teşkilatının Siyasi ve Ekonomik Potansiyeli. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 5(3), 716-728. <https://doi.org/10.33712/mana.1192419>
- Babahanoğlu, V., & Akbaş, Z. (2023). Türkiye'nin Bölgesel Oyun Kurucu Rolü Ve Düzen İnşasına Dair İmkân Ve Kabiliyeti: Türk Devletleri Teşkilatı Örneği. *Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(Anısına Kongre Özel Sayısı), 243-268. <https://doi.org/10.33399/biibfad.1253074>
- Çetin, N., & Yurdugüzel, Ö. (2025). Türk Devletleri Teşkilatı'nın Kuruluş Ve Gelişmesinde Türkiye'nin Rolü. *Avrasya Etüdları*, 31(64), 121-160.
- Ergenç, S. (2024). Türk Dünyasında Bütünleşme: Türk Devletleri Teşkilatı Ve Türk Dünyası 2040 Vizyonu. *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 135-141.
- Erişik, E. B. (2024). *Rol Teorisi Bağlamında Değişen Dünya Düzeninde Yükselen Orta Güç Olarak Türkiye'nin Rolü* [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Gömeç, S. (2007). Türkiye-Türk Cumhuriyeti İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme. *Journal Of International Social Research*, 1(1), 114-131.
- (*Nahçıvan Anlaşması*, 2009). (T.Y.).
- Özsoy, B. (2023). 'Türk Dünyası' Söylemi İçinde Türk Devletleri Teşkilatı'nın Rolü ve Önemi. *Anasay*, 7(25), 40-55. <https://doi.org/10.33404/Anasay.1324953>

- Özsoy, B., Sipahi, E. B., & Sayın, Y. (2022). Orta Asya’da Enerji Politikaları Ve Küresel Rekabet Bağlamında Türkiye’nin Rolü Üzerine Bir Değerlendirme. *Gazi Akademik Bakış*, 15(30), 303-328. <https://doi.org/10.19060/Gav.1131224>
- Sarıkaya, Y., Aksu, İ. F., Kesgin, S., Türbedar, E., Duman, S., Semin, A., Korkmaz, K., Aslanlı, A., Palabıyık, M. S., Öztürk, S., Karaca, R. K., İpek, C. D., Bağbaşıoğlu, A., Şahin, M., & Peker, H. S. (2020). *2023’e Doğru Küresel Ve Bölgesel Gelişmeler Karşısında Türk Dış Politikası* (1.). Tasav.
- Şahin, G., & Argalı, M. (2022). Bölgesel Liderlik Bağlamında Türk Dış Politikasının Jeopolitik Gerçeği: Türk Dünyası. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 5-37. <https://doi.org/10.17752/Guvenlikstrjt.1080249>
- Yiğit, Y., & Durmuş, M. (2021). Rekabetten İş Birliğine: Türkiye’nin 1991-2001 Yılları Arasındaki Orta Asya Politikası Üzerine Bir Değerlendirme. *Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 215-232. <https://doi.org/10.52539/mad.927333>
- Yüce, M. (2022). “*Rapor: Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye ile İlişkiler*” (No. 195). SETA.
- Zengin, A. K. (2025). Türkiye’nin Büyük Stratejisi ve Türk Devletleri Teşkilatı. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 12(Türk Devletleri Teşkilatı), 306-317. <https://doi.org/10.16985/mtad.1628123>

Türkiye'nin Bölgesel ve Küresel İlişkileri: Afrika, Orta Doğu, Balkanlar, Güney Kafkasya ve Türk Dünyası Perspektifi

Abdifatah Ahmed ADAN¹²⁰

Samir HÜMBƏTOV¹²¹

Özet

Bu çalışma, Türkiye'nin dış ilişkilerinin tarihsel temellerinden günümüze uzanan çok boyutlu dönüşümünü analiz etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet dönemine geçiş sürecinde şekillenen dış politika anlayışı, günümüzde ekonomik diplomasi, güvenlik işbirliği ve kültürel etkileşim ekseninde yeniden tanımlanmaktadır. Türkiye'nin Afrika, Orta Doğu, Balkanlar, Güney Kafkasya ve Türk Dünyası ile kurduğu ilişkiler, hem tarihsel mirasın hem de modern diplomasi stratejilerinin bir sonucudur. Ekonomik yatırımlar, enerji projeleri ve kültürel diplomasi faaliyetleri, Türkiye'nin bölgesel ve küresel düzeydeki etkisini artıran başlıca unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Çalışma, Türkiye'nin çok yönlü dış politika yaklaşımının gelecekteki fırsat ve zorluklarını da değerlendirmekte; sürdürülebilir bir dış politika için ekonomik, diplomatik ve kültürel alanların entegrasyonunun gerekliliğini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Dış Politika, Ekonomik Diplomasi, Kültürel Diplomasi, Güvenlik İşbirliği, Bölgesel İlişkiler.

¹²⁰ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, LEE, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler A.B.D., Yarecarap60@gmail.com

¹²¹ Lecturer, PhD Student, Azerbaijan University, ORCID: 0000-0001-6840-5600, Samir.Gumbatov.1987@mail.ru

Turkey's Regional and Global Relations: Africa, the Middle East, the Balkans, the South Caucasus, and the Turkic World Perspective

Abstract

This study analyzes the multidimensional transformation of Turkey's foreign relations from their historical roots to the present. The foreign policy approach, shaped through the transition from the Ottoman Empire to the Republican era, has been redefined today around the axes of economic diplomacy, security cooperation, and cultural interaction. Turkey's relations with Africa, the Middle East, the Balkans, the South Caucasus, and the Turkic World are the outcome of both its historical legacy and its modern diplomatic strategy. Economic investments, energy projects, and cultural diplomacy initiatives stand out as the main instruments enhancing Turkey's regional and global influence. The study also evaluates the future opportunities and challenges of Turkey's multi-dimensional foreign policy, emphasizing the need for an integrated approach among economic, diplomatic, and cultural dimensions to ensure sustainability.

Keywords: Turkey, Foreign Policy, Economic Diplomacy, Cultural Diplomacy, Security Cooperation, Regional Relations.

1. GİRİŞ

Türkiye'nin dış politikası, tarihsel deneyimlerin, coğrafi konumun ve değişen küresel dengelerin etkisiyle şekillenen dinamik bir yapıya sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan miras kalan diplomatik gelenek, Cumhuriyet dönemiyle birlikte modernleşmiş ve çok boyutlu bir dış politika anlayışına evrilmiştir. Bu süreçte Türkiye, Batı ile entegrasyonunu sürdürürken aynı zamanda Afrika, Orta Doğu, Balkanlar, Güney Kafkasya ve Türk Dünyası ile olan tarihsel ve kültürel bağlarını güçlendirmiştir.

Türkiye'nin dış politikasında ekonomik diplomasi, kültürel etkileşim ve güvenlik işbirliği unsurları, ulusal çıkarların korunmasında ve bölgesel etkinin artırılmasında temel rol oynamaktadır. 2000'li yıllardan itibaren "aktif dış politika" yaklaşımıyla Türkiye, Afrika ve Orta Doğu'da yeni diplomatik ağlar kurmuş, Balkanlar ve Güney Kafkasya'da barış ve işbirliği politikalarını desteklemiştir. Aynı zamanda kültürel diplomasi, Türk dizileri, burs programları ve kültürel kurumlar aracılığıyla yumuşak gücün etkin bir aracı hâline gelmiştir.

Bu çalışma, Türkiye'nin dış politikasının tarihsel bağlamını, bölgesel ilişkilerdeki dönüşümünü ve ekonomik, diplomatik, kültürel boyutlarını kapsamlı biçimde incelemektedir. Amaç, Türkiye'nin bölgesel etkisini belirleyen temel dinamikleri ortaya koymak ve gelecekteki stratejik yönelimlerine ışık tutmaktır.

2. TÜRKİYE'NİN DIŞ İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL BAĞLAMI

Türkiye'nin dış ilişkileri, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e uzanan uzun bir tarihsel süreçle şekillenmiştir. Osmanlı döneminde, Afrika, Orta Doğu ve Balkanlar ile hem ekonomik hem diplomatik bağlar kurulmuştur. Osmanlı'nın siyasi nüfuzu, ticaret yolları ve kültürel etkisi, modern Türkiye'nin diplomasi anlayışının temelini oluşturmuştur. Bu tarihsel arka plan, günümüzde Türkiye'nin bölgesel ilişkilerini anlamak açısından kritik öneme sahiptir (Öniş & Kutlay, 2017).

Cumhuriyet dönemiyle birlikte Türkiye, modern bir diplomasi anlayışı benimsemiş ve uluslararası ilişkilerde daha aktif bir rol oynamaya başlamıştır. Türkiye'nin Batı ile entegrasyonu, NATO üyeliği ve Avrupa odaklı politikaları, dış politikanın yönünü belirlemiştir. Aynı zamanda, Osmanlı döneminden kalan kültürel bağlar, Afrika, Balkanlar ve Güney Kafkasya ile ilişkilerin sürdürülmesinde etkili olmuştur. Tarihsel bağlar, sadece diplomasi ve politika alanında değil, kültürel ve sosyal bağlarda da kendini göstermektedir.

Osmanlı döneminden kalan mimari, eğitim kurumları ve kültürel miras, Türkiye'nin bölgesel etkisini artıran unsurlar arasında yer alır. Bu bağlar, Türkiye'nin kültürel diplomasi stratejilerinde de önemli bir rol oynamaktadır. Günümüzde Türkiye'nin dış politikası, tarihsel bağlar ile ekonomik ve güvenlik odaklı stratejilerin bir birleşimi olarak ortaya çıkmaktadır. Türkiye, geçmişten

gelen diplomatik deneyimleri ve kültürel mirası, bölgesel ve küresel politikalarını güçlendirmek için kullanmaktadır.

3. TÜRKİYE-AFRİKA İLİŞKİLERİNİN EKONOMİK VE DİPLOMATİK BOYUTLAR

Türkiye-Afrika ilişkileri, özellikle 2005 sonrası hızlı bir gelişim göstermiştir. Türkiye, kıtada diplomatik temsilcilik sayısını artırmış ve TİKA, Yunus Emre Enstitüsü gibi kuruluşlar aracılığıyla eğitim ve kültürel programlar yürütmüştür (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2023). Bu programlar, Türkiye'nin Afrika'daki etkisini artırmakta ve halklar arası ilişkileri güçlendirmektedir. Ekonomik ilişkiler, Türkiye-Afrika işbirliğinin merkezinde yer almaktadır. 2023 verilerine göre Türkiye-Afrika ticaret hacmi yaklaşık 25 milyar USD'dir. İnşaat, enerji, altyapı ve tarım alanındaki işbirlikleri, hem Türkiye hem de Afrika ülkeleri için stratejik öneme sahiptir. Türk firmaları, kıtadaki birçok projede aktif olarak yer almakta ve bölgesel kalkınmaya katkı sağlamaktadır. Diplomatik açıdan, Türkiye Afrika Birliği ile stratejik ortaklıklar kurmuş ve çok taraflı forumlarda aktif rol almıştır. Türkiye, kıtada barış, kalkınma ve işbirliğini destekleyen bir aktör olarak öne çıkmaktadır. Bu diplomatik yaklaşım, Türkiye'nin uluslararası prestijini artırmakta ve Afrika ülkeleriyle sürdürülebilir ilişkiler kurmasını sağlamaktadır. Ancak Afrika'da siyasi istikrarsızlık, güvenlik sorunları ve ekonomik belirsizlikler, işbirliğinin önünde önemli engeller oluşturmaktadır. Türkiye'nin gelecekte kıtada enerji, teknoloji ve altyapı yatırımlarını artırması, hem ekonomik hem de diplomatik fırsatlar sunacaktır.

4. ORTA DOĞU'DA TÜRKİYENİN STRATEJİK ÇIKARLAR VE ZORLUKLAR

Orta Doğu, Türkiye için stratejik ve tarihsel öneme sahip bir bölgedir. Osmanlı döneminden bu yana süregelen kültürel ve siyasi bağlar, günümüzde diplomatik ve ekonomik işbirlikleri ile devam etmektedir (Altunışık & Martin, 2016). Türkiye, bölgedeki krizlere müdahil olurken aynı zamanda ekonomik ve kültürel ilişkileri geliştirmeyi sürdürmektedir. Enerji ticareti, inşaat ve altyapı projeleri, Türkiye'nin

Orta Doğu'daki ekonomik işbirliyinin temel taşlarını oluşturmaktadır. Özellikle Irak, Suudi Arabistan ve Birləşik Arap Emirləkləri ilə ticarət və yatırım anlaşmaları, Türkiyə'nin bölgedeki etkisini artırmaktadır. Türk firmaları, bölgedeki projelerde hem ekonomik kazanç hem de diplomatik etki sağlamaktadır. Güvenlik açısından, Türkiyə Orta Doğu'daki çatışmalar ve krizlərə aktif olarak müdahlil olmaktadır. Suriye ve Irak'taki istikrarsızlık durumunda Türkiyə, hem diplomatik girişimlerde bulunmuş hem de insani yardım ve barış operasyonlarını yürütmüştür. Mülteci krizləri ve terörle mücadele, bölgedeki güvenlik politikalarının merkezinde yer almaktadır. Kültürel diplomasi de Türkiyə'nin Orta Doğu stratejisinin önemli bir unsurudur. Türk dizileri, medya ve eğitim programları, bölgedeki Türkiyə imajını güçlendirmekte ve halklar arası ilişkileri geliştirmektedir. Bu kültürel yaklaşım, ekonomik ve siyasi hedeflerle uyumlu bir şekilde yürütülmektedir.

5. TÜRKİYE - BALKAN İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL MİRAS VE MODERN İŞ BİRLİĞİ

Balkanlar, Türkiyə'nin tarihsel bağlarını sürdürdüğü ve modern diplomasi stratejileri geliştirdiği bir bölgedir. Osmanlı döneminden kalan kültürel ve sosyal bağlar, günümüzde eğitim, kültür ve siyasal işbirlikleri aracılığıyla devam etmektedir. Bu tarihsel bağlar, Türkiyə'nin Balkan politikalarında önemli bir rol oynamaktadır. Ekonomik işbirliği, Türkiyə-Balkan ilişkilerinin merkezini oluşturmaktadır. Türkiyə, bölgedeki inşaat, enerji ve ticaret projelerine yatırım yapmakta ve ekonomik kalkınmayı desteklemektedir. Türk firmalarının projeleri, bölgedeki istikrar ve işbirliğine katkı sağlamaktadır. Siyasi açıdan, Türkiyə, Balkan ülkeleri ile barış, istikrar ve AB entegrasyonu süreçlerinde aktif rol oynamaktadır. Türkiyə'nin diplomatik girişimleri, bölgesel güvenliği güçlendirmekte ve uzun vadeli ilişkileri desteklemektedir. Kültürel diplomasi de Balkanlar'da öne çıkmaktadır. Yunus Emre Enstitüsü ve burs programları, Türkiyə'nin kültürel etkisini artırmakta ve halklar arası ilişkileri güçlendirmektedir. Bu strateji, hem diplomatik hem de ekonomik hedeflerle uyumludur.

6. TÜRKİYE - GÜNEY KAFKASYA İLİŞKİLERİNİN ÖZEYİNDE ENERJİ VE GÜVENLİK

Güney Kafkasya, Türkiye'nin stratejik ilişkilerinin merkezini oluşturan bir bölgedir. Özellikle Azerbaycan ile “iki devlet, bir millet” anlayışı, hem diplomatik hem de kamuoyu algısı açısından önemlidir (Demir, 2020). Türkiye, bölgedeki enerji projelerine öncülük ederek ekonomik ve politik etkisini artırmaktadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ve TANAP (Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı) projeleri, Türkiye'nin bölgedeki ekonomik etkisini güçlendiren önemli yatırımlardır. Bu projeler, enerji güvenliği ve bölgesel kalkınma açısından stratejik öneme sahiptir. Güvenlik alanında, Dağlık Karabağ çatışması ve bölgesel istikrar girişimleri, Türkiye'nin diplomatik ve askeri stratejilerinin merkezinde yer almaktadır. Türkiye, bölgedeki barış süreçlerine aktif olarak katılmakta ve stratejik işbirliklerini güçlendirmektedir. Ayrıca, Türkiye-Güney Kafkasya ilişkileri, ekonomik, diplomatik ve kültürel boyutları ile bütüncül bir stratejiye dayanmaktadır. Bu yaklaşım, bölgesel etkisini artırmak ve Türkiye'nin diplomatik prestijini yükseltmek açısından önemlidir.

7. TÜRKİYE-TÜRK DÜNYASI İLİŞKİLERİNİN KÜLTÜREL DİPLOMASİ VE İŞ BİRLİĞİ

Türk Dünyası ile ilişkiler, dil, kültür ve tarihsel bağlar üzerine kuruludur. Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan ile diplomatik, kültürel ve ekonomik işbirliğini artırmaktadır. TÜRKSOY ve Türk Konseyi gibi kuruluşlar, bu işbirliğini destekleyen başlıca aktörlerdir (Demir, 2020). Eğitim ve burs programları, Türk Dünyası ile ilişkilerin güçlendirilmesinde önemli bir araçtır. Türkiye, genç kuşaklar arasında kültürel bağları güçlendirmek ve diplomatik ilişkileri derinleştirmek için bu programları aktif olarak yürütmektedir. Ekonomik işbirlikleri, ticaret, enerji ve altyapı alanlarında yoğunlaşmaktadır. Türkiye'nin bölgedeki yatırımları, hem ekonomik büyümeye katkı sağlamakta hem de diplomatik ilişkileri desteklemektedir. Siyasi açıdan, Türkiye ve Türk Dünyası ülkeleri arasında stratejik işbirliği güçlendirilmekte ve bölgesel barış, güvenlik ve kalkınma projelerinde ortak çalışmalar yürütülmektedir.

8. EKONOMİK DİPLOMASİ BAĞLAMINDA TİCARET, YATIRIM VE ALTYAPI PROJELERİ

Türkiye, ekonomik diplomasiyi dış politikasının temel unsuru olarak kullanmaktadır. Afrika, Orta Doğu, Balkanlar ve Güney Kafkasya'daki yatırımlar, Türkiye'nin bölgesel etkisini güçlendiren başlıca araçlardır. İnşaat, enerji, ulaşım ve telekomünikasyon projeleri, ekonomik ilişkilerin merkezinde yer almakta ve Türkiye'nin diplomatik hedefleriyle uyumludur (Öniş & Kutlay, 2017). Afrika'da, Türk firmaları enerji ve altyapı projelerine yatırım yapmakta ve bölgesel kalkınmaya katkı sağlamaktadır. Bu projeler, hem ekonomik kazanç hem de diplomatik etki üretmektedir. Benzer şekilde, Balkanlar ve Orta Doğu'da Türkiye'nin inşaat ve yatırım projeleri, bölgesel işbirliği ve istikrarın artırılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Ticaret hacmi ve doğrudan yatırımlar, Türkiye'nin ekonomik diplomasi stratejisinin merkezini oluşturmaktadır. 2023 verilerine göre Türkiye'nin Afrika ve Orta Doğu'daki ticaret hacmi milyarlarca dolar düzeyindedir ve yıllık artış trendi devam etmektedir. Bu ekonomik yaklaşım, bölgesel etkisini artırmak isteyen Türkiye için kritik öneme sahiptir. Bunun yanında, ekonomik diplomasi, kültürel ve politik ilişkilerle bütünleşerek daha etkili hale gelmektedir. Türkiye, ekonomik işbirliklerini diplomasi ve kültürel etkileşimle destekleyerek uzun vadeli ilişkiler kurmaktadır. Bu strateji, bölgesel ve küresel düzeyde Türkiye'nin etkisini artırmaktadır.

9. TÜRKİYE'NİN DIŞ POLİTİKASINDA GÜVENLİK VE ASKERİ İŞBİRLİĞİ

Güvenlik ve askeri işbirliği, Türkiye'nin bölgesel stratejisinin temel taşlarından biridir. Türkiye, NATO üyeliği ve bölgesel ittifakları aracılığıyla güvenlik alanında aktif bir rol oynamaktadır. Askeri işbirlikleri ve savunma anlaşmaları, Afrika, Orta Doğu ve Güney Kafkasya'da Türkiye'nin stratejik etkisini güçlendirmektedir (Altunışık & Martin, 2016). Terörle mücadele ve sınır güvenliği, Türkiye'nin güvenlik politikalarının odak noktalarını oluşturur. Suriye, Irak ve Güney Kafkasya'da yürütülen askeri operasyonlar, bölgesel istikrarın sağlanmasına

yönelik stratejik girişimlerdir. Bu girişimler, diplomatik ve ekonomik ilişkilerle birlikte Türkiye'nin kapsamlı bir bölgesel politika yürütmesini sağlamaktadır. Türkiye ayrıca barış operasyonları ve uluslararası güvenlik projelerinde aktif rol almaktadır. Afrika'da, özellikle Somali ve Libya gibi ülkelerde Türkiye'nin askeri varlığı, güvenlik işbirliği ve barış süreçlerine katkı sağlamaktadır. Bu durum, Türkiye'nin küresel aktör olarak prestijini artırmaktadır. Askeri işbirlikleri, diplomasi ve ekonomik ilişkilerle entegre bir şekilde yürütülmektedir. Türkiye, hem güvenliği hem de bölgesel istikrarı sağlayarak, uzun vadeli stratejik hedeflerine ulaşmayı amaçlamaktadır. Bu yaklaşım, Türkiye'nin dış politikada etkili bir aktör olmasını sağlamaktadır.

10. KÜLTÜREL DİPLOMASİ VE YUMUŞAK GÜÇ

Kültürel diplomasi ve soft power, Türkiye'nin bölgesel ve küresel etkisini artıran önemli araçlardır. Eğitim, medya, burs programları ve kültürel değişim projeleri, Türkiye'nin diplomatik stratejilerinin ayrılmaz bir parçasıdır (Demir, 2020). Bu araçlar, Türkiye'nin hem ekonomik hem de siyasi ilişkilerini desteklemektedir. Balkanlar, Afrika ve Türk Dünyası'nda yürütülen kültürel diplomasi projeleri, halklar arası ilişkilerin güçlendirilmesini amaçlamaktadır. Yunus Emre Enstitüsü ve TÜRKSOY gibi kuruluşlar, dil, kültür ve sanat alanında etkinlikler düzenleyerek Türkiye'nin bölgesel etkisini artırmaktadır. Türk dizileri, filmler ve medya ürünleri, kültürel diplomasi aracının bir parçası olarak bölgesel algıyı güçlendirmektedir. Özellikle Orta Doğu ve Balkanlar'da Türkiye'nin imajını pozitif yönde etkileyen bu strateji, diplomatik ve ekonomik hedeflerle uyumludur. Kültürel diplomasi aynı zamanda uzun vadeli ilişkilerin sürdürülmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Türkiye, kültürel bağları güçlendirerek diplomatik etki alanını genişletmekte ve bölgesel işbirliklerini derinleştirmektedir. Bu yaklaşım, Türkiye'nin soft power kapasitesini artırmakta ve uluslararası prestijini güçlendirmektedir.

11. TÜRKİYE'NİN BÖLGESEL ETKİSİNİN GELECEKTEKİ BEKLENTİLERİ VE ZORLUKLARI

Türkiye'nin bölgesel ve küresel etkisi, ekonomik, diplomatik, güvenlik ve kültürel stratejilerin bir birleşimiyle şekillenmektedir. Gelecek perspektifinde, enerji yatırımları, ticaret projeleri ve kültürel diplomasi öne çıkacak ve Türkiye'nin bölgesel etkisini artıracaktır (Öniş & Kutlay, 2017). Ancak Türkiye'nin karşı karşıya olduğu riskler de bulunmaktadır. Bölgesel istikrarsızlık, ekonomik dalgalanmalar ve siyasi çatışmalar, Türkiye'nin stratejik hedefleri için önemli tehditler oluşturmaktadır. Bu nedenle sürdürülebilir bir dış politika, uzun vadeli planlama ve çok boyutlu stratejiler gerektirmektedir. Enerji ve altyapı projeleri, diplomatik girişimler ve kültürel etkileşim, Türkiye'nin bölgesel etkisini artırmak için kullanılacak başlıca araçlardır. Türkiye, bu stratejilerle hem ekonomik hem diplomatik avantaj elde etmeyi amaçlamaktadır.

Gelecekte, bölgesel işbirlikleri ve uluslararası diplomasi, Türkiye'nin dış politika başarısında belirleyici rol oynayacaktır. Türkiye'nin etkin bir bölgesel aktör olarak kalabilmesi için, ekonomik, kültürel ve güvenlik alanlarındaki stratejilerini entegre bir şekilde sürdürmesi gerekmektedir. Eğitim ve burs programları, Türk Dünyası ile ilişkilerin güçlendirilmesinde önemli bir araçtır. Türkiye, genç kuşaklar arasında kültürel bağları güçlendirmek ve diplomatik ilişkileri derinleştirmek için bu programları aktif olarak yürütmektedir. Ekonomik işbirlikleri, ticaret, enerji ve altyapı alanlarında yoğunlaşmaktadır. Türkiye'nin bölgedeki yatırımları, hem ekonomik büyümeye katkı sağlamakta hem de diplomatik ilişkileri desteklemektedir. Siyasi açıdan, Türkiye ve Türk Dünyası ülkeleri arasında stratejik işbirliği güçlendirilmekte ve bölgesel barış, güvenlik ve kalkınma projelerinde ortak çalışmalar yürütülmektedir.

12. SONUÇ

Türkiye'nin dış politikası, tarihsel bağlar, ekonomik ilişkiler, diplomasi ve kültürel etkileşimlerin birleşimiyle şekillenmektedir. Afrika, Orta Doğu, Balkanlar, Güney Kafkasya ve Türk Dünyası ile ilişkiler, hem stratejik hem de kültürel boyutlarıyla Türkiye'nin bölgesel ve küresel etkisini güçlendirmektedir. Tarihsel bağlar,

diplomatik girişimler ve ekonomik yatırımlar, Türkiye'nin uzun vadeli hedefleri için kritik öneme sahiptir. Ekonomik diplomasi ve altyapı projeleri, Türkiye'nin bölgesel etkisini artırmakta ve hem diplomatik hem de kültürel bağları güçlendirmektedir.

Güvenlik politikaları ve askeri işbirlikleri, Türkiye'nin bölgesel istikrar sağlama kapasitesini artırmakta ve stratejik avantaj sağlamaktadır. Aynı zamanda kültürel diplomasi ve soft power araçları, halklar arası ilişkileri geliştirmekte ve Türkiye'nin uluslararası prestijini güçlendirmektedir. Bununla birlikte, Türkiye'nin karşılaştığı riskler göz ardı edilemez. Bölgesel istikrarsızlık, ekonomik dalgalanmalar ve siyasi çatışmalar, Türkiye'nin stratejik hedeflerini zorlayabilir. Bu nedenle, sürdürülebilir bir dış politika için ekonomik, kültürel ve güvenlik alanlarının entegre bir şekilde yönetilmesi gerekmektedir.

Gelecekte Türkiye'nin bölgesel ve küresel etkinliğini artırması, diplomasi, ekonomik işbirliği ve kültürel etkileşimi bütüncül bir stratejiyle sürdürmesine bağlıdır. Bu yaklaşım, Türkiye'nin hem bölgesel hem de uluslararası alanda saygın ve etkili bir aktör olarak konumunu güçlendirecektir.

KAYNAKÇA

- Altunışık, M. B., & Martin, L. G. (2016). *Turkey's foreign policy toward the Middle East: A framework for analysis*. *Middle Eastern Studies*, 52(6), 915–932. <https://doi.org/10.1080/00263206.2016.1187127>
- Demir, M. (2020). *Türk dış politikasında kültürel diplomasi ve yumuşak güç: Teorik ve bölgesel bir değerlendirme*. Ankara: SETA Yayınları.
- Öniş, Z., & Kutlay, M. (2017). *The dynamics of emerging middle-power influence in regional and global governance: The paradoxical case of Turkey*. *Australian Journal of International Affairs*, 71(2), 164–183. <https://doi.org/10.1080/10357718.2016.1183586>
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2023). *Afrika ile ilişkiler*. Retrieved from <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa>

TÜRKSOY. (2022). *Türk kültürünün uluslararası tanıtımında kurumsal diplomasi*. Retrieved from <https://www.turksoy.org>

Yunus Emre Enstitüsü. (2023). *Kültürel diplomasi faaliyetleri ve uluslararası etkileşim*. Retrieved from <https://www.yee.org.tr>

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

☎ +994 50 891 01 70 ✉ Samir.gumbatov.1987@mail.ru 🌐 www.inds-center.com

Türkiye'nin Orta Doğu Politikası: Jeoekonomik, Güvenlik ve İnsani Boyutlarıyla Bölgesel Stratejik Yönelim

Bakr ABDULJABBAR¹²²

Anas ABDULJABBAR¹²³

Özet

Bu çalışma, Türkiye'nin Orta Doğu'daki dış politika davranışlarını çok boyutlu bir perspektiften incelemektedir. Araştırma, 2010 sonrası dönemde Türkiye'nin karar alma süreçleri, ekonomik ve askerî iş birlikleri, enerji politikaları, insani diplomasi ve yumuşak güç araçları üzerinden bölgesel etkinliğini analiz etmektedir. Nitel ve betimsel bir yöntem benimsenmiş; literatür taraması ve bölgesel analiz teknikleriyle akademik yayınlar, düşünce kuruluşu raporları ve resmî belgeler değerlendirilmiştir. Çalışmanın kuramsal çerçevesi, bölgesel güç olma iddiasının jeoekonomik ve jeopolitik araçlarla nasıl pekiştirildiğini, çok kutuplu uluslararası sistemde Türkiye'nin denge arayışlarını ve kriz yönetimi kapasitesini irdelemektedir. Türkiye–Irak ve Türkiye–Suriye ilişkilerinin yanı sıra İran ve Körfez ülkeleriyle kurulan ağlar, enerji güvenliği ve lojistik koridorlar ekseninde ele alınmıştır. Bulgular, Türkiye'nin Orta Doğu politikasının bağımsızlık, çok

¹²² Yüksek Lisans Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, LEE, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler A.B.D., bakerabduljabbar.baj@gmail.com

¹²³ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, LEE, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler A.B.D., enesabdulsattar@gmail.com

yönlülük, ekonomik entegrasyon ve insani sorumluluk ilkeleri etrafında kurumsallaştığını; güvenlik, kalkınma ve diplomasi sütunlarına yaslanan bütüncül bir stratejinin benimsendiğini göstermektedir. Son olarak çalışma, politika önerileriyle birlikte sürdürülebilir bölgesel istikrar ve karşılıklı bağımlılığın artırılması hedeflerine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Suriye, Jeopolitik, Güvenlik.

Abstract

This study examines Turkey's foreign policy behavior in the Middle East from a multidimensional perspective. The research analyzes Turkey's regional influence in the post-2010 period through its decision-making processes, economic and military cooperation, energy policies, humanitarian diplomacy, and soft power tools. A qualitative and descriptive approach was adopted, evaluating academic publications, think-tank reports, and official documents through literature review and documentary analysis techniques. The theoretical framework of the study explores how Turkey's regional power aspirations are reinforced through geoeconomic and geopolitical instruments, its balancing efforts within a multipolar international system, and its crisis management capacity. Networks established with Iraq, Syria, Iran, and Gulf countries are examined in the context of energy security and logistical corridors. The findings indicate that Turkey's Middle East policy is institutionalized around the principles of independence, multidimensionality, economic integration, and humanitarian responsibility, adopting a holistic strategy based on the pillars of security, development, and diplomacy. Finally, the study points to policy recommendations aimed at sustainable regional stability and enhancing mutual interdependence.

Keywords: Turkey, Syria, Geopolitics, Security.

1. GİRİŞ

Türkiye, günümüzde dış politika karar süreçlerinde bağımsızlığını pekiştirme ve uluslararası sistem içerisindeki konumunu güçlendirme hedefiyle hareket etmektedir. Ekonomik baskılar ve küresel ölçekteki zorluklar Ankara'nın diplomatik yönelimleri üzerinde zaman zaman etkili olsa da Türkiye'nin ulusal ekonomik çıkarları ile dış politikadaki bağımsızlık ilkesini dengeleyen bir stratejiyi sürdürmesi beklenmektedir. Bu çerçevede Türkiye, hem bölgesel hem de küresel düzeydeki hedefleriyle uyumlu bir dış politika yaklaşımını benimsemekte ve çok boyutlu bir diplomatik vizyon geliştirmektedir. Bu bağlamda Orta Doğu, Türkiye'nin yeni dış politika vizyonunun somut bir yansıması olarak öne çıkmaktadır. Türkiye'nin dış politikasında ekonomik boyut giderek daha fazla önem kazanmakta; Irak, Suriye ve Körfez İşbirliği Konseyi ülkeleriyle yakınlaşma süreci dikkat çekici biçimde hızlanmaktadır. Bu süreçte ekonomik ve askerî iş birliği ekseninde şekillenen yeni ilişkiler, Türkiye'nin bölgesel nüfuzunu pekiştirme ve ekonomik ilişkileri dış politikada stratejik bir araç olarak kullanma eğilimini yansıtmaktadır.

2. METODOLOJİK YAKLAŞIM

Bu çalışma, Türkiye'nin Orta Doğu politikasını çok boyutlu bir perspektiften ele alan nitel (qualitative) ve betimsel (descriptive) bir araştırma yaklaşımına dayanmaktadır. Çalışmanın amacı, Türkiye'nin son yıllarda Orta Doğu bölgesindeki dış politika davranışlarını, ekonomik ve askerî stratejilerini, insani diplomasi anlayışını ve bölgesel etkinliğini akademik bir çerçevede incelemektir. Araştırmada kullanılan yöntem, mevcut literatürün sistematik analizi ve karşılaştırmalı değerlendirmesine dayanmaktadır. Bu doğrultuda, ulusal ve uluslararası düzeyde yayımlanmış akademik makaleler, kitaplar, düşünce kuruluşu raporları ve güvenilir haber ajanslarının verileri temel alınmıştır.

Kaynaklar arasında TRT Arabi, Anadolu Ajansı, Atlantic Council, El-Ahram Stratejik Araştırmalar Merkezi, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı raporları ve çeşitli bilimsel yayınlar yer almaktadır. Bu yöntemle, hem teorik hem de ampirik düzeyde bilgi üretimi hedeflenmiştir. Türkiye'nin dış politikasında karar

alma süreçleri, ekonomik iş birlikleri, enerji politikaları ve bölgesel güvenlik stratejileri analiz edilmiştir. Ayrıca, çalışmada kullanılan veriler yalnızca 2010 sonrası dönemi kapsamaktadır; çünkü bu dönem, Türkiye'nin dış politikasında bağımsızlık, bölgesel güç olma ve ekonomik diplomasi gibi kavramların belirginleştiği bir dönemi temsil etmektedir. Çalışma, herhangi bir istatistiksel ölçüm veya anket verisine dayanmamakta; bunun yerine belgesel analiz (document analysis) ve literatür taraması (literature review) teknikleriyle yürütülmüştür. Bu yöntem, konunun tarihsel arka planını anlamaya ve güncel gelişmeleri açıklamaya imkân tanımaktadır. Analiz sürecinde üç temel aşama izlenmiştir:

1. **Veri Toplama:** Konuyla ilgili güvenilir bilimsel kaynaklar, hükümet raporları ve medya haberleri toplanmıştır.
2. **Veri Sınıflandırma:** Türkiye'nin Orta Doğu'daki ilişkileri tematik olarak Irak, Suriye, Körfez ülkeleri ve Arap Baharı olmak üzere dört ana başlık altında kategorize edilmiştir.
3. **Analiz ve Yorumlama:** Toplanan bilgiler, bölgesel ilişkilerdeki değişim dinamikleri ve Türkiye'nin dış politika hedefleri bağlamında değerlendirilmiştir.

3. TÜRKİYE'NİN ORTA DOĞU POLİTİKASININ TARİHSEL GELİŞİMİ (1923–2025)

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren Türkiye'nin Orta Doğu'ya yaklaşımı, iç ve dış güvenlik öncelikleri ile uluslararası konjonktürün gerektirdiği denge arayışları arasında şekillenmiştir. 1923–1950 döneminde Ankara'nın temel hedefi, ulusal egemenliği pekiştirmek ve Lozan sonrası barışı sürdürmek olmuştur. Bu evrede Türkiye, sınır güvenliği ve statükonun korunması doğrultusunda temkinli bir çizgi izlemiş, bölgesel ihtilaflara doğrudan müdahil olmaktan kaçınmıştır. 1937 tarihli Sadabad Paktı, bölge ülkeleriyle iyi komşuluk ve güvenlik iş birliğinin öncül örneği niteliğindedir.

Soğuk Savaş'ta (1950–1990) NATO üyeliği, Türkiye'nin Batı ittifakıyla kurumsal entegrasyonunu derinleştirirken, Orta Doğu'ya yönelik politikaları da komünizmle

mücadele ve çevreleme doktrinlerinin gölgesinde şekillenmiştir. Bağdat Paktı/CENTO deneyimi, bir yandan bölgesel güvenlik mimarilerinde Türkiye'nin rolünü artırmış, diğer yandan Arap milliyetçiliği ve bölgesel rekabetler nedeniyle kırılğan bir zeminde seyretmiştir. Bu dönemde Türkiye, bölgeyle ekonomik bağlarını sınırlı ölçüde derinleştirebilmiş; güvenlik öncelikleri ekonomik açılımların önüne geçmiştir. 1990'lar, iki kritik dönüşüme işaret eder: SSCB'nin dağılması ve Körfez Savaşı. Sovyet tehdidinin ortadan kalkması, Türkiye'nin Avrasya ve Orta Doğu'ya aynı anda yönelmesini mümkün kılmış; enerji koridorları ve ulaştırma ağları bağlamında yeni jeoekonomik fırsatlar ortaya çıkmıştır.

Öte yandan Irak'taki kriz, sınır güvenliği, düzensiz göç ve terörle mücadele gibi başlıklarda Türkiye'yi aktif risk yönetimi politikalarına itmiştir. 2000'lerle birlikte Türkiye, “çok yönlü dış politika” ve “girişimci ve insani dış politika” kavramları etrafında Orta Doğu'da daha görünür hâle gelmiştir. Ticaretin bölgeselleşmesi, vizelerin esnetilmesi, ulaştırma ve inşaat projeleri, Türk özel sektörünün sahadaki varlığını artırmıştır. Arap Baharı ise (2010 sonrası) Türkiye'nin normatif hedefleriyle (halk iradesi, demokratikleşme, insani koruma) realpolitik gereklilikler (güvenlik, enerji, göç yönetimi) arasındaki dengeyi yeniden sınamıştır. Suriye krizi, Türkiye'nin sınır ötesi güvenlik mimarilerini (güvenli hatlar, terörle mücadele, insani koridorlar) ve çok taraflı diplomasi kabiliyetlerini geliştirmesine yol açmıştır.

2015 sonrası çok kutupluluğun derinleşmesiyle, Türkiye bölgesel güçler ve küresel aktörler arasında dengeleyici ilişkiler tesis etmeye yönelmiştir. Irak'ta Kalkınma Yolu, Suriye'de insani ve güvenlik odaklı yaklaşımlar, Körfez ülkeleriyle ekonomi ve savunmada kurulan ortaklıklar, İran'la rekabet-iş birliği diyalektiği, bu dönemin belirleyici sütunlarıdır. 2020'ler ise tedarik zincirlerinin yeniden yapılanması ve enerji güvenliğinin öne çıktığı bir bağlamda Türkiye'nin Orta Doğu'daki jeoekonomik rolünü büyüttü. Böylece tarihsel süreç, statüko odaklı temkinlilikten, kurumsal güvenlik mimarileri üzerinden geçen ve nihayetinde jeoekonomi-insani diplomasi dengesine dayanan proaktif bir stratejiye evrilmiştir. Araştırma Sorusu ve Varsayım: Bu çalışma, Türkiye'nin Orta Doğu'daki dış politika yönelimlerinin ekonomik çıkarlar, güvenlik kaygıları ve insani diplomasi ilkeleri arasında nasıl bir denge kurduğunu sorgulamaktadır. Varsayımımız, Ankara'nın 2010 sonrası dönemde jeoekonomik araçları (ticaret, enerji, lojistik)

güvenlik mimarileri ve yumuşak güç unsurlarıyla eşgüdümlü kullanarak bağımsız karar alma kapasitesini artırdığı yönündedir.

- **Sınırlılıklar:** Çalışma 2010–2025 dönemine odaklanmakta; nicel veri analizinden ziyade nitel içerik çözümlemesine dayanmaktadır. Bulgular, açık kaynaklı resmî belgeler, düşünce kuruluşu raporları ve akademik yayınların karşılaştırmalı okumasıyla elde edilmiştir.
- **Bilimsel Etik:** Araştırma, akademik dürüstlük ilkelerine uygun yürütülmüştür. Tüm alıntılar APA 7 sistemine göre gösterilmiş, herhangi bir intihal veya veri manipülasyonuna başvurulmamıştır.

Bu makale, Türkiye'nin Orta Doğu politikasını açıklamada Neoklasik Realizm ve Kompleks Karşılıklı Bağımlılık yaklaşımlarından yararlanmaktadır. Neoklasik realizm, dış politika çıktılarının yalnızca uluslararası sistemik baskılarla değil, iç politik değişkenler (ekonomik öncelikler, karar alıcı algıları, bürokratik kapasite) tarafından da biçimlendirildiğini varsayar. Bu çerçevede Türkiye'nin 2010 sonrası dönemde güvenlik risklerini yönetirken ekonomik büyüme hedefiyle jeoekonomik araçları (enerji hatları, lojistik koridorlar, ticaret) öne çıkardığı kabul edilmektedir. Diğer yandan Kompleks Karşılıklı Bağımlılık, devletler arası ilişkilerin tek boyutlu güvenlik rekabetiyle açıklanamayacağını; çoklu kanallar (ticaret, finans, kültür, sivil toplum), gündem çeşitliliği (enerji, göç, insani yardım) ve güç araçlarının göreceli ikamesi (sert/yumuşak güç bileşimi) üzerinden yürüdüğünü savunur. Türkiye–Irak enerji ve lojistik entegrasyonu, Türkiye–Suriye insani koridorları, Türkiye–İran enerji/transit bağımlılığı ve Türkiye–Körfez yatırım–savunma iş birlikleri bu yaklaşımın ampirik örnekleri olarak değerlendirilebilir. Bu iki çerçeve birlikte ele alındığında, Ankara'nın çok vektörlü (multi-vector) stratejisinin hem iç meşruiyet ve ekonomik gereklilikler hem de bölgesel/küresel denge arayışlarıyla uyumlu olduğu görülmektedir.

3.1. Türkiye – Irak İlişkileri

Türkiye–Irak ilişkileri, Orta Doğu'daki en önemli ve en istikrarlı ikili ilişkilerden biri olarak değerlendirilmektedir. Coğrafi yakınlık, ortak tarihsel geçmiş, kültürel bağlar ve stratejik çıkarlar, bu ilişkilerin hem sürekliliğini hem de derinliğini

sağlamaktadır. İki ülke arasındaki diplomatik ve ekonomik ilişkiler, tarih boyunca karşılıklı bağımlılık ve çok boyutlu iş birliği ilkeleri üzerine inşa edilmiştir.

Ekonomik faktörler, Türkiye–İrak ilişkilerinin şekillenmesinde merkezi bir rol oynamaktadır. Bu ilişkiler karşılıklı çıkar ilkesine dayanmakta; bir yandan Türkiye Irak’ın başlıca ticaret ortaklarından biri olarak ülkeye mal ve hizmet akışını sağlamaktadır, diğer yandan Irak ham petrol ihracatında Türkiye topraklarını stratejik bir geçiş güzergâhı olarak kullanmaktadır. Kerkük–Ceyhan Petrol Boru Hattı aracılığıyla Irak petrolünün Akdeniz’e ulaştırılması, iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin jeostratejik niteliğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Tarihsel olarak da iki halk arasındaki bağlar oldukça derindir. Türk ve Irak toplumları, tarih boyunca kültürel, sosyal ve hatta akrabalık bağlarıyla birbirine yakın olmuşlardır. Ortak gelenekler, toplumsal değerler ve yaşam biçimleri, iki ülke arasındaki halklar düzeyindeki yakınlaşmayı güçlendirmektedir. Siyasal düzlemde ise Türkiye ile Irak arasındaki ilişkiler karşılıklı anlayış ve iş birliği temelinde ilerlemektedir. Irak, dış ticaretinde büyük oranda Türkiye’ye bağımlıdır; Türkiye ise Irak’ın enerji ihracatı açısından vazgeçilmez bir konuma sahiptir. Bu karşılıklı bağımlılık, ilişkilerin hem ekonomik hem de stratejik boyutunu güçlendirmektedir. Son yıllarda iki ülke arasında büyük ölçekli ekonomik projeler hayata geçirilmiştir. Bu projelerin başında Kalkınma Yolu Projesi (Development Road Project) gelmektedir. Basra’dan başlayarak Türkiye üzerinden Avrupa’ya uzanması planlanan bu proje, yaklaşık 1200 kilometrelik kara ve demiryolu ağını kapsamaktadır. Proje, Orta Doğu’yu Avrupa’ya bağlamayı hedeflemekte ve Türkiye’nin bölgesel lojistik merkez olma vizyonuna katkı sunmaktadır (TRT Arabi, 2024; Anadolu Ajansı, 2024).

Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanı Ömer Bolat, iki ülke arasındaki ticaret hacmini orta vadede 30 milyar dolar seviyesine çıkarmayı hedeflediklerini belirtmiş; Türkiye’nin Kalkınma Yolu Projesi’nin ana aktörlerinden biri olacağını vurgulamıştır. Ayrıca Türk inşaat sektörünün Irak’ta gerçekleştirdiği projelerin toplam değerinin 36,5 milyar dolar civarında olduğu ifade edilmiştir. Bu veriler, iki ülke ekonomilerinin birbirini tamamlayıcı nitelikte olduğunu ve stratejik bir ortaklık geliştirdiklerini göstermektedir (Anadolu Ajansı, 2024).

3.2. Türkiye – Suriye İlişkileri: Politik, Bölgesel ve İnsani Boyutlar

Türkiye–Suriye ilişkileri tarihsel olarak uzun bir geçmişe sahip olsa da, 2011’de Suriye iç savaşının patlak vermesiyle köklü bir dönüşüm geçirmiştir. Türkiye, savaşın başlangıcından itibaren hem sınır güvenliğini sağlamak hem de bölgesel istikrarı korumak amacıyla kapsamlı ve çok boyutlu bir dış politika izlemiştir.

Ankara, kuzey sınırlarını korumak ve terör tehdidini önlemek amacıyla askerî ve diplomatik düzeyde aktif bir politika yürütmüştür. Dışişleri Bakanı Hakan Fidan, Türkiye’nin Suriye krizinde rejim değişikliği sürecinde doğrudan diplomatik müzakerelere katıldığını ve Rusya ile İran’ın rejim lehine müdahalesini engellemeye çalıştığını belirtmiştir. Türkiye, bu süreçte muhalif grupları destekleyerek bölgede dengeli bir güvenlik ortamının oluşmasını sağlamıştır.

Türkiye, iç savaşın başlangıcından bu yana üç milyondan fazla Suriyeli mülteciye ev sahipliği yapmaktadır. Mültecilere eğitim, sağlık ve altyapı hizmetleri sunulmuş; sınır bölgelerinde insani yardım faaliyetleri yürütülmüştür. Bu yaklaşım, Türkiye’nin sadece güvenlik ve siyaset temelli değil, aynı zamanda insani değerleri önceleyen bir dış politika anlayışını benimsediğini göstermektedir.

2016–2020 yılları arasında gerçekleştirilen Fırat Kalkanı, Zeytin Dalı, Barış Pınarı ve Bahar Kalkanı operasyonları, Türkiye’nin Suriye’nin kuzeyinde istikrarı sağlama yönündeki kararlılığını göstermiştir. Türkiye, 2017 itibarıyla İdlib, Hama ve Halep’te toplam 81 gözlem noktası kurmuş, böylece bölgedeki çatışmaların yoğunluğunu azaltmıştır. Ekonomik olarak Türkiye, savaş sonrası yeniden yapılanma sürecinde Suriye’nin en önemli ticaret ortağı hâline gelmiştir. Türkiye’nin Suriye’ye ihracatı 2023 yılında 2 milyar doları aşmış, Türk malları Suriye pazarında %40’a varan bir paya ulaşmıştır. Türkiye, Arap ortaklarıyla birlikte 14 milyar dolarlık altyapı yatırımı yapmayı taahhüt etmiş; bu yatırımlar özellikle enerji ve ulaştırma sektörlerinde yoğunlaşmıştır. 2024 yılında Türkiye ile Suriye arasında Ortak Ekonomik ve Ticari Komite kurulmuş; yatırım ve yönetim alanlarında yeni mutabakat zaptları imzalanmıştır. Bu gelişmeler, Türkiye’nin Suriye’nin yeniden imarında uzun vadeli stratejik bir ortak olarak rol oynadığını ortaya koymaktadır (Atlantic Council, 2024).

3.3. Türkiyə – İran İlişkileri: Tarihəsel Süreç, Rekabet və İş Birliyi Dinamikləri

Türkiyə–İran ilişkileri, tarih boyunca hem iş birliği hem de rekabet unsurlarını bünyesinde barındıran çok katmanlı bir yapıya sahiptir. İki ülke arasındaki ilişkilerin kökeni, her iki ulusun da İslamiyet’i kabul ettiği döneme kadar uzanmaktadır. Türkler Orta Asya’dan batıya göç ederken İran coğrafyasıyla temas etmiş, bu temas her iki kültür üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Özellikle sanat, bilim, edebiyat ve devlet yönetimi alanlarında karşılıklı etkileşim yaşanmış, Türkler İran kültüründen önemli unsurları benimsemiştir. 11. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar İran’da hüküm süren birçok hanedan Türk kökenliydi; Gazneliler, Selçuklular, Harzemşahlar, Akkoyunlular ve Safeviler bu geleneğin örnekleridir. Bu durum, Türk–İran tarihinin iç içe geçmiş karakterini göstermektedir. Ancak bu tarihsel yakınlık, siyasi rekabeti de beraberinde getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ile Safeviler arasında 16. ve 17. yüzyıllarda yaşanan uzun savaşlar, hem mezhepsel farklılıklara (Sünni-Şii) hem de bölgesel güç mücadelesine dayanmaktaydı. Safevilerin Şiiliği resmî mezhep olarak benimsemesiyle, Osmanlılar Sünni dünyanın lideri haline gelmiş ve bu durum iki devlet arasında ideolojik rekabeti daha da derinleştirmiştir.

Bu rekabetin sembolik dönüm noktası, 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması olmuştur. Bu antlaşma, günümüzde dahi geçerliliğini koruyan Türk–İran sınırını belirlemiş ve Orta Doğu’da “emperyal cetvelle çizilmemiş tek doğal sınır” olarak dikkat çekmiştir. Böylece iki ülke arasında uzun vadeli bir statüko oluşmuş ve bölgesel güç dengesi belirlenmiştir. Cumhuriyet döneminde, Türkiye–İran ilişkileri genellikle karşılıklı saygı ve denge politikaları çerçevesinde ilerlemiştir. 1930’larda sınır bölgelerinde yaşayan Kürt aşiretlerinin yarattığı güvenlik sorunları nedeniyle gerginlikler yaşanmış, ancak 1932 sınır düzenlemesi ve ardından imzalanan 1937 Sadabad Paktı bu sorunları büyük ölçüde çözmüştür. Bu pakt, Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında bölgesel güvenliği sağlamayı amaçlayan önemli bir girişimdir.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında İran’ın müttefik güçlerce işgali, iki ülke ilişkilerini geçici olarak zayıflatmış, ancak savaş sonrası dönemde ilişkiler yeniden normalleşmiştir. Soğuk Savaş döneminde ise iki ülke farklı kutuplarda yer almış; Türkiye Batı ittifakına, İran ise başlangıçta tarafsız bir konuma yönelmiştir.

Bununla birlikte, her iki ülke de Sovyet tehdidine karşı birbirini dengeleyen unsurlar olarak varlığını sürdürmüştür. 1979 İran İslam Devrimi, Türk-İran ilişkilerinde yeni bir dönüm noktası olmuştur. Devrim sonrası ideolojik farklılıklara rağmen, Ankara açık bir “İran karşıtı” tutum benimsememiştir. Türkiye, İran’ın Sovyet nüfuzuna girmesini istemediği için tarafsız bir çizgi izlemiş ve ABD’nin İran’a uyguladığı ambargoya katılmamıştır. Bu tutum, iki ülke arasında güven unsurunu güçlendirmiştir. 1980–1988 İran-İrak Savaşı döneminde Türkiye tarafsız bir politika izleyerek hem İran hem de Irak’la ekonomik ilişkilerini sürdürmüştür. Kerkük–Yumurtalık boru hattı bu süreçte faaliyette kalmış ve Türkiye savaş bölgesindeki istikrarsızlıktan ekonomik olarak en az etkilenen ülkelerden biri olmuştur. Bu dönemde İran, Türkiye’nin PKK konusundaki hassasiyetlerine de belirli ölçüde dikkat göstermiştir.

1990’lı yıllarda ise ilişkilerde yeniden dalgalanmalar yaşanmıştır. Türkiye’de meydana gelen bazı siyasi cinayetlerde İran’ın parmağı olduğuna dair iddialar, karşılıklı güveni zedelemiştir. Buna karşın, Başbakan Necmettin Erbakan’ın 1996’da Tahran ziyareti ve İran Cumhurbaşkanı Haşimi Rafsancani’nin Türkiye’ye karşılık ziyareti, ilişkilerin yeniden iyileşmesini sağlamıştır. Aynı dönemde iki ülke, Orta Asya’daki Türk Cumhuriyetleriyle iş birliği geliştirmek üzere Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) çatısı altında ortak hareket etmiştir. Soğuk Savaş sonrası dönemde, özellikle enerji güvenliği ve ticaret alanında ilişkiler derinleşmiştir. Türkiye, İran doğalgazının Avrupa’ya taşınmasında önemli bir transit ülke konumundadır. Ayrıca, iki ülke arasındaki ticaret hacmi 2000’li yıllardan itibaren hızla artmıştır. İranlı turistlerin Türkiye’ye yönelik ilgisi, kültürel etkileşimi de güçlendiren bir unsur olmuştur. Günümüzde Türkiye–İran ilişkileri, tarihsel rekabetin gölgesinde olsa da karşılıklı ekonomik bağımlılık ve bölgesel istikrar arayışı çerçevesinde sürmektedir. Suriye, Irak, Kafkasya ve Orta Asya gibi alanlarda iki ülke hem rakip hem de zaman zaman ortak çıkarlar doğrultusunda iş birliği yapan aktörlerdir. Dolayısıyla Türkiye–İran ilişkileri, Orta Doğu’daki güç dengelerini anlamak açısından jeopolitik açıdan kilit bir örnek teşkil etmektedir.

3.3.1. Enerji Güvenliği ve Jeoekonomik Strateji

Enerji güvenliği, Türkiye'nin Orta Doğu politikasının hem araçsal hem amaçsal düzeyde merkezinde yer almaktadır. Türkiye, sınırlı hidrokarbon rezervlerine karşın, coğrafi konumu sayesinde doğu–batı ve kuzey–güney eksenlerinde transit ve ticaret düğümü olarak konumlanmaktadır. Bu bağlamda boru hatları, rafineri–liman altyapısı ve lojistik ağları, dış politikanın jeoekonomik uzantıları hâline gelmiştir. Irak'la ilişkilerde Kerkük–Ceyhan boru hattı ve Kalkınma Yolu Projesi, ham petrol ve ticari yük akışını Akdeniz üzerinden küresel pazarlara yönlendiren stratejik hatlardır. Proje kapsamında kara/demiryolu kombine taşımacılık modelinin hayata geçirilmesi, Türkiye'nin lojistik merkez hedefini desteklemektedir. Suriye bağlamında, savaş öncesi dönemde gündeme gelen enerji ve transit hatları, güvenlik riskleri nedeniyle sekteye uğramış olsa da, yeniden imar ve normalleşme aşamalarında enerji–altyapı–ulaştırma üçgeninin bölgesel entegrasyona katkı potansiyeli yüksek kalmaktadır. İran ile enerji ilişkileri, doğalgaz tedariki ve olası çeşitlendirme seçenekleri üzerinden stratejik önem taşır. Türkiye'nin arz güvenliği, kaynak çeşitliliği (diversification) ve fiyat istikrarı hedefleriyle doğrudan bağlantılıdır. İran gazının Avrupa pazarlarına yönlendirilmesinde Türkiye'nin transit rolü, jeopolitik riskler ve yaptırım rejimleri dikkate alınarak değerlendirilmektedir. Körfez ülkeleriyle ilişkilerde ise LNG tedariki, petrokimya yatırımları ve finansal ortaklıklar öne çıkar; bu alanlar Türkiye'nin enerji ticareti ekosistemini genişletmesine imkân verir.

Enerji güvenliği, salt arz–talep optimizasyonu değil, aynı zamanda dış politika kaldıraçlarının yönetilmesidir. Türkiye, enerji diplomasisini ticaret, finansman, teknoloji transferi ve yerli ekipman üretimi (ör. boru, vana, depolama) ile entegre ederek değer zinciri içindeki payını artırmaya çalışmaktadır. Bu çerçevede serbest bölgeler, liman hinterlandı, demiryolu bağlantıları ve gümrük kolaylıkları gibi unsurlar, Türkiye'nin bölgesel jeoekonomik cazibesini güçlendirir. Enerji–lojistik entegrasyonu, aynı zamanda kriz dayanıklılığı sağlar: ikame rotalar, alternatif tedarikçiler ve esnek sözleşme yapıları, şoklara karşı dış politika hareket alanını genişletir. Son olarak, yeşil dönüşüm ve enerji verimliliği gündemleri, Türkiye'nin Orta Doğu ile kuracağı yeni nesil iş birliklerinin zeminini oluşturmaktadır. Yenilenebilir enerji ekipman üretimi, yeşil hidrojen, akıllı şebekeler ve depolama teknolojileri, yakın gelecekte Türkiye'nin bölgesel ortaklarıyla geliştirebileceği

yüksek katma değerli iş birliği alanlarıdır. Böylece enerji güvenliği, sadece fosil yakıt tedariki değil, aynı zamanda teknolojik ortaklık ve sürdürülebilir kalkınma başlıklarıyla genişlemektedir.

3.3.2. Yumuşak Güç ve Kamu Diplomasisi

Türkiye'nin Orta Doğu'daki görünürliğini artıran temel sütunlardan biri de yumuşak güç kapasitesidir. TİKA projeleri, Yunus Emre Enstitüsü kültür merkezleri, Türkiye Bursları programı ve Kızılay-AFAD koordinasyonundaki insani yardımlar, Türkiye'nin normatif meşruiyetini güçlendiren araçlardır. Medya ve kültürel üretim (diziler, belgeseller, haber kanalları) ise toplumsal düzeyde algı ve yakınlık inşasına katkı sunar. Suriye krizinde yürütülen insani koridorlar, eğitim-sağlık altyapısının desteklenmesi ve yerel yönetim kapasitesinin güçlendirilmesine dönük projeler, Türkiye'nin "girişimci ve insani dış politika" çerçevesinin sahadaki karşılığıdır. Irak'ta yeniden imar ve belediyeçilik iş birlikleri; Körfez'de kültür, eğitim ve spor diplomasisi; İran'la akademik-kültürel değişim programları, toplumlar arası etkileşimi kurumsallaştırmaktadır. Yumuşak gücün etkili olabilmesi, tutarlılık ve kurumsallaşma ile mümkündür. Bu nedenle kamu diplomasisi faaliyetlerinin, ticaret ve enerji başlıklarıyla eşgüdümlü yürütülmesi; yerel paydaşlar (belediyeler, üniversiteler, STK'lar, iş dünyası) ile çok katmanlı iş birliği ağlarının kurulması önemlidir. Bu ağlar, kriz dönemlerinde güven inşası ve yanlış algıların azaltılmasına hizmet ederek Türkiye'nin hareket alanını genişletir. Neticede yumuşak güç, sert güç enstrümanlarının yerine değil; onları tamamlayan bir meşruiyet ve etki çoğaltma aracıdır.

4. TÜRKİYE – KÖRFEZ ÜLKELERİ İLİŞKİLERİ: TARİHSEL ARKA PLAN VE GÜNCEL DİNAMİKLER

Türkiye ile Körfez ülkeleri arasındaki ilişkiler, tarihsel olarak Osmanlı dönemine kadar uzanmaktadır. Osmanlı Devleti, Hicaz ve Basra Körfezi kıyılarında geniş bir hâkimiyet kurmuş ve bölgedeki deniz ticaret yollarını dış tehditlerden koruma amacı taşımıştır. Bu dönemde Osmanlı yönetimi, hac yollarının güvenliğini sağlamak, kervan yollarını korumak ve kutsal şehirlerdeki yoksul halklara mali

destek sunmak gibi dinî ve sosyal görevler üstlenmiştir. Ancak XVIII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte bölgedeki hâkimiyet de aşamalı olarak azalmıştır. Bu süreç, Körfez bölgesinde yerel güçlerin ve sömürgeci aktörlerin (özellikle İngiltere ve Portekiz) etkisinin artmasına yol açmıştır.

I. Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte, Türkiye Cumhuriyeti ve Arap dünyası arasında yeni bir diplomatik dönem başlamıştır. Ancak bu dönemde ilişkiler, bölgesel dengelerin yeniden şekillendiği karmaşık bir ortamda gelişmiştir. Türkiye, öncelikle ulusal bağımsızlığını pekiştirme ve Batı ile ilişkilerini kurumsallaştırma sürecine odaklandığı için, 20. yüzyılın ilk yarısında Orta Doğu politikalarında sınırlı bir varlık göstermiştir. 1980'li yıllardan itibaren ise Türkiye ile Körfez ülkeleri arasındaki ilişkilerde belirgin bir canlanma yaşanmıştır. Bu dönemde imzalanan ekonomik, güvenlik ve kültürel iş birliği anlaşmaları iki tarafın da çıkarına hizmet etmiştir. Enerji güvenliği, inşaat yatırımları, savunma sanayii iş birlikleri ve ticaret hacmindeki artış, ilişkilerin kurumsal temellerini güçlendirmiştir. 2000'li yıllarda Türkiye'nin Orta Doğu politikasında aktif bir rol üstlenmeye başlamasıyla birlikte, Körfez ülkeleriyle olan ilişkiler stratejik boyut kazanmıştır. Birleşik Arap Emirlikleri, Katar ve Suudi Arabistan gibi ülkelerle ticaret hacmi büyük oranda artmış; Türk şirketleri özellikle inşaat, savunma ve enerji sektörlerinde etkin hâle gelmiştir. Türkiye, bu dönemde “yumuşak güç” unsurlarını da (kültürel diplomasi, eğitim ve medya iş birlikleri) kullanarak bölgedeki etkisini pekiştirmiştir.

Bugün Türkiye–Körfez ilişkileri, karşılıklı ekonomik çıkarlar ve bölgesel güvenlik kaygıları temelinde gelişmektedir. Türkiye'nin savunma sanayiindeki ilerlemeleri, Körfez ülkelerinin dikkatini çekmiş; bu alanda stratejik ortaklıklar kurulmuştur. Aynı zamanda enerji arz güvenliği ve yatırım projeleri, iki tarafın karşılıklı bağımlılığını artıran faktörler hâline gelmiştir. Bu kapsamda Türkiye, Körfez bölgesini yalnızca ekonomik fırsatlar bakımından değil, aynı zamanda bölgesel istikrarın korunması açısından da stratejik bir alan olarak değerlendirmektedir. Ankara, Körfez ülkeleriyle yürüttüğü çok yönlü iş birliği sayesinde hem enerji koridorlarının çeşitlendirilmesini hem de bölgesel güvenlik dengesinin güçlendirilmesini hedeflemektedir.

5. ENERJİ GÜVENLİĞİ VE JEOEKONOMİK STRATEJİ

Enerji arz güvenliği, Türkiye'nin Orta Doğu politikasının merkezî bileşenidir. Kerkük-Ceyhan hattı ve Kalkınma Yolu ile Irak'la kurulan entegrasyon, ham petrol ve yük akışlarını Akdeniz üzerinden küresel pazarlara bağlayarak Türkiye'yi bir lojistik-enerji düğümü hâline getirmektedir. Suriye bağlamında güvenli hatların tesisi ve yeniden imar dönemindeki altyapı/ulaştırma projeleri, bölgesel entegrasyon potansiyelini artırmaktadır. İran ile doğalgaz tedariki ve olası transit/çeşitlendirme seçenekleri Türkiye'nin kaynak çeşitliliği ve fiyat istikrarı hedefleri açısından stratejik önem taşır. Körfez'le LNG, petrokimya ve finansal ortaklıklar, Türkiye'nin enerji ticareti ekosistemini genişletir. Jeoekonomik yaklaşım, enerji diplomasisinin ticaret, finansman, teknoloji transferi ve yerli ekipman üretimiyle bütünleşmesini öngörür. Serbest bölgeler, liman hinterlandı ve demiryolu bağlantıları gibi unsurlar Türkiye'nin cazibesini güçlendirirken, ikame rotalar ve esnek sözleşmeler kriz dayanıklılığını artırır. Yeşil dönüşüm (yenilenebilir, depolama, yeşil hidrojen) ekseninde geliştirilecek ortaklıklar ise orta-uzun vadede enerji güvenliğine sürdürülebilir bir zemin sunar.

6. TÜRKİYE'NİN ARAP BAHARI'NA YAKLAŞIMI: İLKESEL TUTUM VE STRATEJİK HESAPLAR

2010 yılı sonunda Tunus'ta başlayan ve kısa sürede Mısır, Libya, Suriye ve Yemen gibi ülkelere yayılan Arap Baharı, Türkiye'nin dış politikası açısından önemli bir dönüm noktası olmuştur. Halk ayaklanmaları ve rejim değişiklikleri, Ankara'nın uzun süredir ekonomik, kültürel ve siyasi olarak yatırım yaptığı Orta Doğu bölgesinde yeni bir denge arayışını zorunlu kılmıştır.

6.1. Zorluklar ve Dönüm Noktaları

Arap Baharı süreci, Türk dış politikasını iki temel ikilemle karşı karşıya bırakmıştır. Bir yandan Türkiye, halkların özgürlük, adalet ve demokrasi taleplerine destek verme yönünde güçlü bir eğilim göstermiştir; diğer yandan ise mevcut rejimlerle kurduğu ekonomik ve diplomatik ilişkileri koruma zorunluluğu

bulunmaktaydı. Bu durum, Türkiyə'nin dış siyasətində dəyişiklik və esneklik arayışını zorlaşdırmış; bəzi dövrlərdə "ikili" və ya "pragmatik" bir tutum olaraq yorumlanmışdır. Əsəllə Mısırlı və Tunus'ta rejimlərin hızlı bir şəkildə dəyişməsi, Türkiyə'nin demokratik dönüşümlərə olan inancını gücləndirmişdir. Ancaq Libya və Suriyə örnəklərində çatışmaların uzun sürməsi və insani kayıpların artması, Türkiyə'nin bölgəyə yönəlik stratejilərini yenidən gözəndə keçirməsinə yol açmışdır. Türkiyə'nin Arap Baharı sürecində bənimsədiğı dış siyasət ilkləri şu şəkildə özetlenebilir:

1. Halk iradəsinə və demokratik tələplərə sayğı: Türkiyə, Arap halklarının dəyişiklik və reform tələplərini məşru görmüş, bu tələplərin dış müdaxilə olmadan gerçəkləşməsi gerektiğini savunmuşdur.
2. Barışçıl dönüşüm və istikrarın korunması: Dəyişimin şiddət yoluyla değil, siyasət diyalog və reform süreçləriylə gerçəkləşdirilməsi gerektiğini vurgulanmışdır.
3. Yabancı askeri müdaxilələrə karşı çıkış: Türkiyə, Irak və Afganistan örnəklərinin təkrarlanmaması için bölgəyə dış güçlərin müdaxiləsinə karşı net bir tavr almışdır.
4. Ulusal çıkarların korunması: Türkiyə, həm bölgədəki ekonomik yatırımlarını həm də vatandaşlarının güvenliğini ön planda tutmuşdur.
5. Uluslararası hukuk və Birləşmiş Milletlər qərarlarına bağıllık: Dış siyasət qərarlarında məşruiyyət çərçəvesinin korunmasına özen gösterilmiştir.
6. Her ülkenin iç dinamiklərinə sayğı: Türkiyə, tek tip bir model yerine, her ülkenin kendi toplumsal və tarihsel koşullarına uygun bir dönüşüm sürecini desteklemiştir.
7. İnsani yardım və sivil koruma: Türk Silahlı Kuvvetleri'nin rolü askeri değil, insani və koruyucu misyonlarla sınırlı tutulmuşdur.

6.2. Arap Baharı Sonrası Türkiye'nin Bölgesel Rolü

Arap Baharı'nın ardından Türkiye, bölgedeki konumunu yeniden tanımlamış ve "aktif bölgesel aktör" kimliğini pekiştirmiştir. Türkiye, demokratik dönüşüm yaşayan ülkelerde hem ekonomik hem de siyasi açıdan yeniden yapılanma süreçlerine katkı sağlamış; özellikle Kuzey Afrika ve Orta Doğu'daki yeni yönetimlerle yakın ilişkiler geliştirmiştir. Bu süreçte Türkiye, yalnızca bir "model ülke" olarak değil, aynı zamanda deneyim paylaşan bir stratejik ortak olarak da öne çıkmıştır. Türk demokrasisinin tecrübesi, bölgedeki ülkelerde düzenlenen akademik konferanslar ve siyasi forumlarda örnek olarak gösterilmiştir. Arap ve Türk araştırmacılar arasında iş birliklerinin artması, yeni bir entelektüel diyalog zeminini doğurmuştur (El-Ahram Stratejik Araştırmalar Merkezi, 2023).

Gelecek perspektifi ve politika önerileri;

1. Kurumsal Eşgüdüm: Enerji, lojistik ve finansman projeleri için kamu-özel eşgüdümünü güçlendiren kalıcı platformlar kurulmalı; bölgesel ortaklarla ortak yatırım fonları tasarlanmalıdır.
2. Çeşitlendirilmiş Enerji Diplomasisi: LNG, boru hattı ve yenilenebilir enerji projeleri eş zamanlı ilerletilmeli; yeşil dönüşüm odaklı teknoloji ortaklıkları öncelikle dirilmelidir.
3. Kırılgan Alanlarda Esneklik: Suriye ve Irak sahalarında yerel paydaşlarla esnek ve kademeli normalleşme/iş birliği modelleri geliştirilmelidir.
4. Yumuşak Güçte Derinleşme: TİKA-YEE-üniversiteler-STK'lar aynı hedeflere hizalanmalı; burs ve değişim programları sektörel ihtiyaca (enerji, ulaştırma, sağlık) göre ölçeklendirilmelidir.
5. Kriz Dayanıklılığı: Arz zinciri şoklarına karşı ikame rotalar ve alternatif tedarikçi portföyleri hazır tutulmalı; ticari sözleşmelerde esnek fiyatlama ve tahkim mekanizmaları güçlendirilmelidir.
6. Veri ve Etki Analizi: Bölgesel projelerin etki değerlendirmesi düzenli yapılmalı; güvenlik, ekonomi ve insani göstergelerle ölçülebilir hedefler konulmalıdır.

7. SONUÇ

Genel olarak değerlendirildiğinde, Türkiye'nin Orta Doğu politikası son yıllarda bağımsızlık, çok boyutluluk, ekonomik entegrasyon ve insani sorumluluk ilkeleri üzerine inşa edilmiştir. Türkiye, bölge ülkeleriyle ilişkilerinde hem kendi ulusal çıkarlarını korumakta hem de bölgesel istikrarın sağlanmasına katkıda bulunmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin Orta Doğu'daki stratejik vizyonu; güvenlik, kalkınma ve diplomasi ekseninde şekillenen kapsamlı bir dış politika anlayışını temsil etmektedir. Ankara, ekonomik iş birliklerini artırarak, siyasi ve insani sorumluluklarını dengeleyerek ve bölgesel aktörlerle karşılıklı saygıya dayalı ilişkiler kurarak Orta Doğu'da kalıcı bir barışın ve iş birliğinin tesis edilmesini amaçlamaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye'nin Orta Doğu politikası son on yılda önemli bir dönüşüm sürecinden geçmiştir. Ankara, dış politikada bağımsız karar alma kapasitesini güçlendirmeyi, ulusal ekonomik çıkarlarla diplomatik esnekliği dengelemeyi ve bölgesel etkinliğini artırmayı hedeflemiştir. Irak, Suriye ve Körfez ülkeleriyle geliştirilen ilişkiler, Türkiye'nin yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasi ve stratejik bir aktör olarak bölgedeki konumunu pekiştirdiğini göstermektedir.

Türkiye, özellikle enerji güvenliği, ticaret yolları, altyapı projeleri ve savunma iş birlikleri alanlarında önemli başarılar elde etmiştir. Ayrıca Türkiye, insani diplomasi anlayışıyla Suriyeli mülteciler konusunda uluslararası düzeyde örnek bir politika izlemiş, yeniden imar süreçlerine aktif katkı sağlamıştır. Arap Baharı sürecinde ise Ankara, halk iradesine saygı, barışçıl dönüşüm, uluslararası hukuk ve bölgesel istikrar ilkelerini esas alarak, hem normatif hem de pragmatik bir dış politika modeli geliştirmiştir. Genel itibarıyla Türkiye'nin Orta Doğu'daki yaklaşımı, güvenlik, kalkınma, diplomasi ve insani sorumluluk unsurlarını bütünləştiren çok boyutlu bir stratejiye dayanmaktadır. Bu strateji, Türkiye'yi bölgesel krizlerin çözümünde aktif, yapıcı ve dengeleyici bir güç konumuna taşımaktadır.

KAYNAKÇA

1. Anadolu Ajansı. (2024, Mart 12). Türkiye–Irak ticari ilişkileri ve Kalkınma Yolu Projesi. Erişim: <https://www.aa.com.tr/tr/>
2. TRT Arabi. (2024, Mayıs 3). Orta Doğu’da Türkiye’nin yeni dış politika vizyonu. Erişim: <https://www.trtarabi.com/>
3. TRT Arabi. (2023, Kasım 18). Türkiye’nin Suriye politikası ve insani rolü. Erişim: <https://www.trtarabi.com/>
4. Atlantic Council. (2024). Turkey’s economic reintegration in post-war Syria. Erişim: <https://www.atlanticcouncil.org/>
5. Al Jazeera. (2024, Nisan 21). Türkiye–Suriye ilişkilerinin yeni dönemi ve bölgesel yansımaları. Erişim: <https://www.aljazeera.com/>
6. El-Ahram Stratejik Araştırmalar Merkezi. (2023). Arap Baharı ve Türkiye’nin dış politika yaklaşımı üzerine analiz. Erişim: <https://acpss.ahram.org.eg/>
7. T.C. Ticaret Bakanlığı. (2024). Irak ile ekonomik iş birliği raporu. Erişim: <https://www.trade.gov.tr/>
8. T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2024). Orta Doğu politikası genel çerçevesi. Erişim: <https://www.mfa.gov.tr/>
9. ORSAM. (2024). Orta Doğu politika analizleri yılı. Erişim: <https://orsam.org.tr/>

Türkiye - Azerbaycan'ın Çok Yönlü Stratejik Ortaklığı

Rahman AGHAZADA¹²⁴

Özet

Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ilişkiler, 1991 yılında Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasıyla birlikte stratejik bir nitelik kazanmıştır. Bu çalışma, iki ülke arasındaki siyasi, askerî ve ekonomik iş birliğini tarihsel bir perspektiften inceleyerek “bir millet, iki devlet” anlayışının somut uygulamalarını analiz etmektedir. Siyasi alanda, 1994 tarihli *Asrın Anlaşması*, 2010'daki *Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması* ile 2021 *Şuşa Deklarasyonu* gibi önemli dönüm noktaları, ikili ilişkileri müttefiklik düzeyine taşımıştır. Askerî iş birliği çerçevesinde, Türkiye'nin eğitim, danışmanlık ve teknoloji transferi alanlarındaki katkıları, özellikle 2020 Karabağ Savaşı sürecinde Azerbaycan'ın askerî kapasitesinin güçlenmesinde belirleyici rol oynamıştır. Ekonomik alanda ise Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Petrol Boru Hattı, Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu gibi stratejik projeler, iki ülke arasındaki entegrasyonu derinleştirerek Avrupa'nın enerji güvenliğine önemli katkılar sağlamıştır. Bu çok boyutlu ortaklık, Güney Kafkasya'da Rusya ve İran gibi bölgesel aktörlerin etkisini dengeleyici bir unsur haline gelmiş ve Türk dünyasının jeopolitik konumunu güçlendirmiştir. Dolayısıyla bu çalışma, literatürde sıklıkla görülen tek boyutlu değerlendirmelerin ötesine geçerek, Azerbaycan-Türkiye

¹²⁴ Doktora Öğrencisi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, LEE, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler A.B.D., rahman.aghazada@gmail.com

ilişkilerini tarihsel süreklilik, güç dengesi ve bölgesel güvenlik bağlamında disiplinlerarası bir yaklaşımla ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-Azerbaycan İlişkileri, Stratejik Ortaklık, Şuşa Deklarasyonu, Azerbaycan, Türkiye.

Türkiye - Azerbaijan Multifaceted Strategic Partnership

Abstract

Relations between Azerbaijan and Turkey gained a strategic dimension following Azerbaijan's independence in 1991. This study examines the political, military, and economic cooperation between the two countries from a historical perspective, analyzing the practical implications of the notion "one nation, two states." In the political sphere, milestones such as the *Contract of the Century* (1994), the *Strategic Partnership and Mutual Assistance Agreement* (2010), and the *Shusha Declaration* (2021) elevated bilateral ties to the level of alliance. In the military field, Turkey's contributions in training, consultancy, and technology transfer played a decisive role in strengthening Azerbaijan's military capabilities, particularly during the 2020 Karabakh War. Economically, strategic projects such as the Baku–Tbilisi–Ceyhan (BTC) oil pipeline, the Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP), and the Baku–Tbilisi–Kars railway deepened economic integration and ensured Europe's energy security. This multidimensional cooperation has acted as a balancing force against the influence of regional powers such as Russia and Iran while enhancing the geopolitical standing of the Turkic world. Consequently, this study moves beyond the one-dimensional analyses often found in the literature by adopting an interdisciplinary approach that explores the historical continuity, power dynamics, and regional security implications of Azerbaijan–Turkey relations.

Keywords: Türkiye-Azerbaijan Relations, Strategic Partnership, Shusha Declaration, Azerbaijan, Türkiye.

1. GİRİŞ

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler, tarihsel derinliklere dayanan çok boyutlu bir ortaklık zemininde şekillenmiştir. Bu ilişkiler yalnızca coğrafi yakınlık veya jeopolitik çıkarların bir sonucu değil; ortak dil, kültür, din ve kimlik temelleri üzerine inşa edilmiş köklü bir kardeşlik anlayışının yansımasıdır. Osmanlı-Safevi döneminde başlayan siyasal ve kültürel etkileşimler, 19. yüzyılda Rus ve Fars nüfuzuna karşı verilen mücadelelerle daha da güçlenmiş, iki toplumun tarihsel kaderini birbirine bağlamıştır. 1918’de kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Türkiye’nin diplomatik ve moral desteğiyle bağımsızlık idealini somutlaştırmaya çalışmış; ancak bu süreç, Sovyet işgaliyle kesintiye uğramıştır. Sovyet döneminde uygulanan asimilasyon ve kültürel baskılara rağmen, Türk kimliği ve milli bağımsızlık düşüncesi, Mehmet Emin Resulzade gibi öncü isimlerin çabalarıyla yaşatılmıştır.

1991’de Azerbaycan’ın yeniden bağımsızlığını kazanması, iki ülke ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Türkiye’nin Azerbaycan’ı ilk tanıyan ülke olması ve Karabağ Savaşı sürecinde Ermenistan’a yönelik ambargo politikası uygulaması, stratejik dayanışmanın somut göstergelerindendir. Haydar Aliyev’in “bir millet, iki devlet” söylemi, bu dönemde hem diplomatik hem ekonomik düzlemde kurumsallaşan bir stratejik vizyona dönüşmüştür. 1994 tarihli “Asrın Anlaşması” ile enerji alanındaki iş birliği temelleri atılmış; 2006’da faaliyete geçen Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı, Azerbaycan’ın enerji kaynaklarını küresel piyasalara taşıırken, Türkiye’nin Avrasya enerji koridorundaki merkezi rolünü pekiştirmiştir.

2020 Karabağ Savaşı, iki ülke arasındaki askeri ve savunma iş birliğini derinleştiren önemli bir dönüm noktası olmuştur. Türkiye’nin sağladığı Bayraktar TB2 SİHA’lar ve teknik destek, Azerbaycan’ın askeri üstünlüğünde belirleyici rol oynamış; savaşın ardından 2021’de imzalanan Şuşa Deklarasyonu ile ilişkiler “müttefiklik” seviyesine taşınmıştır. Bu deklarasyon, Zengezur Koridoru’nun açılması ve Nahçıvan’ın enerji güvenliğinin sağlanması gibi bölgesel hedeflerle, Kafkasya’daki jeopolitik dengeleri yeniden şekillendirmiştir.

Bu çalışma, Türkiye ile Azerbaycan ilişkilerinin tarihsel temellerini, siyasi-diplomatik gelişim sürecini, askeri iş birliğinin dönüm noktalarını ve ekonomik

entegrasyonun bölgesel etkilerini kapsamlı biçimde analiz etmeyi amaçlamaktadır. İki ülke arasında geliştirilen çok yönlü stratejik ortaklık, yalnızca Kafkasya'daki güç dengelerini dönüştürmekle kalmamış; aynı zamanda Rusya ve İran'ın bölgedeki etkinliğini sınırlamış, Avrupa'nın enerji arz güvenliğine de önemli katkılar sağlamıştır. Bu bağlamda, makalede “bir millet, iki devlet” anlayışının pratikteki yansımaları; eğitim, kültürel iş birlikleri, ortak altyapı projeleri ve toplumsal bağların güçlendirilmesi örnekleri üzerinden ele alınmaktadır.

2. TÜRKİYE VE AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL ARKA PLANI

Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ilişkiler, tarihsel olarak ortak etnik, dilsel ve dini unsurlara dayanan çok katmanlı bir geçmişe sahiptir. Bu ilişkilerin kökeni, Osmanlı ve Safevi devletlerinin hâkimiyet dönemlerine kadar uzanmakta; her iki toplumun da Türk-İslam kimliği ekseninde şekillendiği görülmektedir. Ancak, Osmanlı-Safevi rekabeti zaman zaman iki toplum arasında siyasi ve kültürel ayrışmalara yol açmıştır. Buna rağmen 19. yüzyıl sonlarında Rus ve Fars baskısına karşı gelişen milliyetçi hareketler, Türk dünyasında ortak kimlik bilincini yeniden canlandırmış, bu da Türkiye-Azerbaycan dayanışmasının tarihsel temelini oluşturmuştur. Bu süreçte karşılıklı yardımlaşma ve kültürel etkileşim, iki halk arasında kardeşlik duygusunu güçlendiren önemli bir faktör olmuştur.

Osmanlı Devleti, Azerbaycan'a yönelik desteğini yalnızca askerî alanla sınırlı tutmamış, ekonomik ve kültürel iş birliğini de geliştirmiştir. Bu bağlamda yapılan ticaret anlaşmaları, para basımına verilen destek ve eğitim alanındaki girişimler, iki taraf arasındaki derin tarihsel bağın göstergeleridir. Öte yandan Azerbaycan Türkleri de Balkan Savaşları sırasında Osmanlı'ya hem maddi hem manevi destekte bulunmuş; Müsavat Partisi'nin bildirilerinde Türkiye'nin bağımsızlığının Türk dünyasının kurtuluşu için temel koşul olduğu vurgulanmıştır. Mehmet Emin Resulzade'nin “iki halkın kaderi ortaktır” yaklaşımı, bu dönemde ortak kimlik bilincinin entelektüel bir zemine oturduğunu göstermektedir (Arıkan, 2014; Aslanlı, t.y.).

1917 Bolşevik Devrimi sonrasında Azərbaycan, 1918 yılında bağımsızlığını ilan edərək Türk dünyasında örnək təşkil edən ilk modern cümhuriyyət olmuşdur. Başkentin Gence'ye taşınmasının ardından Mehmet Emin Resulzade'nin cümhurbaşkanlığıyla Azərbaycan Halk Cümhuriyeti kurulmuş, Kafkas İslam Ordusu'nun 15 Eylül 1918'de Bakü'yü kurtarmasıyla bağımsızlık fiilen pekişmiştir. Azərbaycan'ın bağımsızlığı hem Osmanlı Mebusan Meclisi'nde hem de Paris Barış Konferansı'nda tanınmıştır. Ancak kısa süre sonra yaşanan iç karışıklıklar, ekonomik darboğaz ve Ermeni silahlı gruplarla yaşanan çatışmalar, Bolşevik etkisini artırmış ve 1920'de Kızıl Ordu'nun Bakü'ye girişiyle Azərbaycan Demokratik Cümhuriyeti'nin varlığı sona ermiştir (Çevikel, 2023).

Mart 1918'de Bolşevik-Ermeni ittifakının gerçekleştirdiği Bakü katliamı, Azərbaycan tarihinde travmatik bir dönüm noktası olarak kayda geçmiştir. 30 Mart–1 Nisan arasında gerçekleşen bu olaylarda 12.000'den fazla Azərbaycan Türkü katledilmiş, şehirdeki Türk varlığı büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Müsavat Partisi'nin Osmanlı'dan yardım çağrısı üzerine Enver Paşa'nın talimatıyla Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu bölgeye girmiş ve Bakü'yü düşman işgalinden kurtarmıştır. Ancak Mondros Mütarekesi sonrasında Osmanlı'nın bölgeden çekilmesi, İngiliz işgaline zemin hazırlamış; İngiliz yönetimi Azərbaycan'ın bağımsızlığını “Türk nüfuzunun ürünü” olarak nitelendirerek meşruiyetini sorgulamıştır. 1920'de Sovyet işgaliyle birlikte Azərbaycan'ın siyasi bağımsızlığı sona ermiş, petrol kaynakları Sovyet ekonomisine entegre edilmiştir. Türk kimliği bastırılmış, “Azərbaycanlılık” kavramı devlet eliyle kimliksel bir araç haline getirilmiştir (Arıkan, 2014; Şimşir, 2012).

1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla Azərbaycan yeniden bağımsızlığını ilan etmiş ve Türkiye, bu bağımsızlığı tanıyan ilk devlet olmuştur. Bu dönemden itibaren Türkiye-Azərbaycan ilişkileri siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda hızla kurumsallaşmıştır. 1990'ların başında Dağlık Karabağ sorunu nedeniyle bölgedeki istikrarsızlık artmış; Türkiye, Ermenistan'a uyguladığı ambargo ile Azərbaycan'a destek vermiştir. 1994'te imzalanan “Asrın Anlaşması” ve ardından gelen Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) boru hattı projesi, enerji iş birliğini derinleştirerek iki ülke ilişkilerinde yeni bir dönemi başlatmıştır. Ayrıca “Dostluk ve Çok Yönlü İş Birliği Anlaşması” ve “Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyi” gibi girişimler,

ilişkilerin yasal ve kurumsal temelini güçlendirmiştir (Hasanoğlu vd., 2020; Erarslan ve Özdemir, 2021).

2000’li yıllarda ilişkiler duygusal temellerden stratejik ortaklığa evrilmiş, enerji hatları, savunma anlaşmaları ve kültürel projeler aracılığıyla çok boyutlu bir iş birliği modeli geliştirilmiştir. 2010 yılında imzalanan Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması, iki ülke arasında karşılıklı savunma taahhütlerini içeren tarihsel bir belge niteliği taşımaktadır. Bu süreçte zaman zaman yaşanan siyasi gerilimlere rağmen (örneğin 1995 darbe girişimi veya 2008 Türkiye-Ermenistan protokolleri), diyalog kanallarının açık tutulması ilişkilerin istikrarını sağlamıştır. Sonuç olarak, tarihsel, kültürel ve stratejik temeller üzerine kurulan Azerbaycan-Türkiye ilişkileri, “bir millet, iki devlet” anlayışı doğrultusunda günümüze kadar sürekli güçlenerek devam etmiştir (Aslanlı ve Kurban, 2016).

3. SİYASİ VE DİPLOMATİK İŞ BİRLİĞİ

Azerbaycan’ın 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmesinin ardından Türkiye, Azerbaycan’ı tanıyan ilk devlet olmuş ve iki ülke arasında diplomatik ilişkiler hızla tesis edilmiştir. Bu süreçte 150’yi aşkın iş birliği anlaşmasıyla ikili ilişkilerin hukuki temeli oluşturulmuştur. 1993 yılında Haydar Aliyev’in iktidara gelmesi, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcını temsil etmiştir. Aliyev’in 1994 Şubat ayında Ankara’ya gerçekleştirdiği ziyarette imzalanan 10 yıllık “Dostluk ve İş Birliği Anlaşması”, “bir millet, iki devlet” anlayışını kurumsallaştırarak ilişkilerin stratejik boyutunu güçlendirmiştir. Bu dönemde iki ülke, Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı gibi enerji projelerinde uzlaşmaya varmış; böylece Türkiye, Azerbaycan’ın Batı’ya enerji ihracında kilit bir transit ülke konumuna yükselmiştir (Akdoğan, 2007; Çevikel, 2023:161).

İki ülke arasındaki bu dostane ilişkiler, karşılıklı kalkınma süreçlerine önemli katkılar sağlamıştır. Tarihsel devlet geleneğine sahip olan Azerbaycan, bağımsızlık sonrasında Türkiye’yi yönetsel ve kurumsal anlamda model olarak benimsemiştir. Özellikle kamu yönetimi yapısında, Türkiye üzerinden Fransa’nın “kara Avrupası yönetim modeli” esas alınmıştır. Azerbaycan, Sovyet döneminden miras kalan aşırı merkeziyetçi yapıyı reforme etme sürecinde, kuvvetler ayrılığı ilkesini

benimseyerek demokratikleşme yönünde önemli adımlar atmıştır (Mecek, 2018:55). Bununla birlikte, iki ülke arasındaki yakın ilişkiler zaman zaman kısa süreli gerginliklere de sahne olmuştur. 1995 yılındaki darbe girişimi ve 1999'daki protokol krizi, bu çerçevede dikkat çeken örneklerdir.

13–17 Mart 1995 tarihinde, Azerbaycan'da dönemin Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'e karşı gerçekleştirilen darbe girişiminde, bazı Türk yetkililerin destek verdiğine dair iddialar ortaya atılmıştır. Ancak Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in, Aliyev'i darbe planı hakkında önceden uyarması, iki ülke arasındaki güven ilişkisinin sürdüğünü göstermiştir. Azerbaycan güvenlik güçlerinin müdahalesiyle girişim başarısızlığa uğramış, darbeci lider Rövsən Cavadov öldürülmüştür. Olayın ardından yaşanan kısa süreli diplomatik gerilime rağmen, Türkiye–Azerbaycan ilişkileri stratejik çizgisinden sapmamıştır (Babayeva, 2013:66).

1997'de imzalanan Stratejik Ortaklık Deklarasyonu, iki ülke ilişkilerinde yeni bir aşamayı temsil etmiş, enerji güvenliği ve Dağlık Karabağ sorunda Türkiye'nin Azerbaycan'a verdiği destek vurgulanmıştır (Akdoğan, 2007). 1999'da AGİT Zirvesi gibi uluslararası platformlarda süregelen diplomatik temaslar, ilişkilerin kurumsallaşmasını sağlamıştır. Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik ambargo politikasını sürdürmesi ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü kararlılıkla desteklemesi, ikili ilişkilerin güven temelli niteliğini pekiştirmiştir (Özsoy, 2024:768–769). 2000'li yıllara gelindiğinde, Kafkasya İstikrar Paketi (2002) gibi girişimler, bölgesel güvenlik iş birliğinin yapı taşlarını oluşturmuştur (Babayeva, 2013:66).

2000'li yıllar, Türkiye–Azerbaycan ilişkilerinin enerji ve altyapı temelli bir derinleşme sürecine girdiği dönem olmuştur. 2003'te İlham Aliyev'in cumhurbaşkanlığına seçilmesi ve Türkiye'de AK Parti iktidarının başlamasıyla, iki ülke arasında siyasi, ekonomik ve savunma alanlarında eşgüdümlü bir iş birliği dönemi başlamıştır. Bu süreçte Bakü–Tiflis–Ceyhan Petrol Boru Hattı (2006), Bakü–Tiflis–Kars Demiryolu (2017) ve Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP, 2018) gibi stratejik projeler hayata geçirilmiştir (Çevikel, 2023:164–165). Bu projeler, Azerbaycan'ı enerji ihracında küresel bir aktör haline getirirken, Türkiye'yi Avrasya enerji koridorunun merkezi konumuna taşımıştır. Türkiye'nin

2010 yılında Hocalı Soykırımı'nı kınayan kararı ve Dağlık Karabağ'ın işgalini tanınamama politikası, siyasi dayanışmayı daha da güçlendirmiştir (Babayeva, 2013).

2010 yılı, iki ülke ilişkilerinde kurumsallaşmanın dönüm noktası olmuştur. 16 Ağustos 2010 tarihinde imzalanan Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması ile 15 Eylül 2010'da kurulan Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyi, ilişkileri müttefiklik düzeyine taşımıştır (Aslanlı, 2020). Anlaşmanın ikinci maddesinde, taraflardan birine yönelik saldırı durumunda ortak savunma mekanizmasının devreye gireceği hükme bağlanmıştır. Bu madde, 2020'deki İkinci Karabağ Savaşı sırasında Türkiye'nin sağladığı askerî ve teknolojik destekle fiilen uygulanmıştır (Zeynalova, 2022:2–4). Türkiye'nin sağladığı Bayraktar SİHA'lar, Azerbaycan'ın zaferinde belirleyici olmuştur. Ankara yönetimi, Azerbaycan'ın topraklarını kurtarma mücadelesini uluslararası hukuk çerçevesinde desteklemiş; Cumhurbaşkanı Erdoğan, Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu ve Milli Savunma Bakanı Akar'ın açıklamalarıyla bu desteği diplomatik, askerî ve sembolik düzlemlerde güçlendirmiştir (Asker ve Özpinar, 2021:93–96).

Bu sürecin ardından, 2021 yılında imzalanan Şuşa Deklarasyonu, iki ülke ilişkilerini tam anlamıyla müttefiklik seviyesine taşımıştır. 1921 tarihli Kars Antlaşması'nın ruhunu yansıtan bu belge, Dağlık Karabağ'ın yeniden inşası, Zengezur Koridoru'nun açılması ve bölgesel ulaşım hatlarının canlandırılması hedeflerini içermektedir (Zeynalova, 2022:2–4). Şuşa Deklarasyonu, askerî iş birliğini (ortak tatbikatlar, savunma sanayii entegrasyonu) ve kültürel dayanışmayı (Şuşa'nın “Türk Dünyası Kültür Başkenti” ilan edilmesi) kalıcı bir yapıya kavuşturmuştur (Bozkuş, 2022:139). Ayrıca 2023 yılında temeli atılan Iğdır–Nahçıvan Doğalgaz Hattı, Nahçıvan'ın enerji bağımsızlığını sağlamayı ve bölgesel enerji güvenliğini güçlendirmeyi amaçlamaktadır (Çevikel, 2023:164–165).

Azerbaycan ile Türkiye arasındaki siyasi ilişkiler tarihsel olarak genellikle olumlu bir seyir izlese de, 2009 yılında Bursa'da yaşanan Bayrak Krizi, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin hassasiyetlerini ortaya koyması bakımından önemli bir olay olarak değerlendirilmektedir. Ekim 2009'da Bursa'da düzenlenen Türkiye-Ermenistan Dünya Kupası eleme maçı, iki ülke arasındaki normalleşme sürecine katkı sağlamak amacıyla organize edilmiştir. Ancak maç öncesinde, Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'a yönelik protesto gösterilerinin planlandığı ve

statta Azərbaycan bayraqlarının taşınacağı haberlərinin ortaya çıkması üzerine FIFA, Azərbaycan bayraqlarının yasaklanması talimatını vermiştir. Bu karar, statta bayraqların toplatılmasına ve bir polisin bayrağı çöpe atarken görüntülenmesine yol açmış, Azərbaycan kamuoyunda ve Türkiye’de çeşitli siyasi partiler ile sendikalar nezdinde ciddi tepkilere neden olmuştur. Dönemin CHP Genel Başkanı Deniz Baykal, hükümeti eleştirerek, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde simgesel bir sorun olarak değerlendirilebilecek bu olaya dikkat çekmiştir (Gaytancıoğlu, 2010:47-48).

Olayın ardından Azərbaycan, Bakü’deki Türk şehitliklerindeki bayrakları, yeni yürürlüğe giren "Bayrak Yasası" gerekçe göstererek geçici olarak indirerek tepki göstermiştir. Türkiye Dışışleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, Azərbaycan’ın bu tutumuna ilişkin olarak, Azərbaycan topraklarının Türkiye tarafından kendi toprakları gibi görüldüğünü ifade etmiştir. Her ne kadar iki ülke yetkilileri olayı bir “provokasyon” olarak nitelendirip ilişkilerin bozulmayacağını vurgulamış olsa da, kriz döneminde medya ve siyasi aktörlerin yatıştırıcı açıklamaları sürecin normalleşmesine katkı sağlamıştır (Gaytancıoğlu, 2010:48). Kısa süre içinde Bakü’deki Türk bayrakları yeniden dikilmiş ve Azərbaycan Dışışleri Bakanlığı tarafından sürecin geçici bir parantez olduğu açıklaması yapılmıştır.

2016’da Türkiye’de gerçekleşen darbe girişiminin ardından Azərbaycan’ın FETÖ yapılanmalarını tasfiye etmesi ve 2020 Karabağ Savaşı sırasında Türkiye’nin Azərbaycan’a sağladığı askeri destek, iki ülke arasındaki stratejik ilişkinin derinliğini yeniden teyit etmiştir (Çevikel, 2023:164-165). Ayrıca Türkiye’nin 1993’ten beri Ermenistan sınırını kapalı tutması, Azərbaycan’ın toprak bütünlüğüne verdiği desteğin en somut göstergelerinden biri olarak değerlendirilmektedir (Babayeva, 2013).

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde “Tek millet, iki devlet” söylemi, salt duygusal bir retorik olarak kalmayıp, askeri ittifaklar, ekonomik koridorlar ve kültürel iş birlikleriyle somut bir politika pratiğine dönüşmüştür. Bu iş birliği, Kafkasya bölgesinde Rusya ve İran’ın etkisini dengelemiş, Avrupa’nın enerji güvenliğine katkı sağlamış ve Türk dünyasının uluslararası alandaki görünürliğini artırmıştır. Özellikle 2020 Karabağ Savaşı ve Şuşa Deklarasyonu, bu stratejik ortaklığın

ulaştığı seviyeyi ve bölgesel etkisini simgelemektedir (Zeynalova, 2022:2-4; Deveci Bozkuş, 2022:139).

4. ASKERÎ VE GÜVENLİK İŞ BİRLİĞİ

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki askerî iş birliği, Azerbaycan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasının ardından resmîyet kazanmıştır. 25 Ocak 1992'de Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ayaz Muttalibov'un Ankara ziyareti sırasında dile getirdiği "acilen savunma ordusu kurma" çağrısı, iki ülke arasında askerî ilişkilerin temellerini oluşturmuştur. Ancak bu süreçte somut adımlar, Ebulfez Elçibey döneminde atılmıştır. 1992 yılında Elçibey yönetimi, Türk emekli subaylarının Azerbaycan ordusunu eğitmesine izin vererek 200 Azerbaycanlı öğrenciyi Türkiye'deki askerî okullara göndermiştir. Bu doğrultuda 11 Ağustos 1992'de imzalanan Askerî Eğitim İş Birliği Anlaşması, iki ülke arasındaki askerî ilişkilerin kurumsallaşması açısından bir dönüm noktası olmuştur. Türkiye, bu anlaşma çerçevesinde Dağlık Karabağ işgali nedeniyle zor durumda olan Azerbaycan'a eğitim, lojistik ve teknik destek sağlamıştır (Yüce, 2006).

Elçibey döneminde başlatılan bu iş birliği, Haydar Aliyev'in iktidara gelmesiyle kısa süreli bir duraksama yaşamış olsa da 1996 yılında imzalanan Askerî Eğitim ve Teknik İş Birliği Anlaşması ile yeniden canlanmıştır. Bu anlaşma, Türkiye ile Azerbaycan arasında savunma alanındaki kurumsal iş birliğini derinleştirmiş, NATO standartlarında harp okulları ve eğitim programlarının oluşturulmasına zemin hazırlamıştır. Ayrıca 1999'da Kosova Barış Gücü bünyesinde Azerbaycan askerlerinin Türk taburu ile birlikte görev alması, iki ülke arasındaki askerî dayanışmanın uluslararası bir boyut kazandığını göstermiştir (Babayeva, 2013; Göktürk Çetinkaya, 2020).

1997'de imzalanan protokol kapsamında Bakü'nün Qala bölgesinde modern bir eğitim merkezi kurulmuş, 1998–2001 yılları arasında Türk Jandarma Eğitim Timi tarafından 1.559 Azerbaycanlı personel eğitilmiştir. Bu dönemde Azerbaycan askerleri Türkiye'de komando, keskin nişancı ve terörle mücadele gibi alanlarda da eğitim almışlardır. 2011 yılında bu kurumun Dâhili Koşunlar Âli Harbi Mektebi'ne

dönüştürülməsi, Türkiyə'nin Azərbaycan'ın askəri kurumsallaşmasına yaptığı katkının kalıcılığını göstərməkdir (Göktürk Çetinkaya, 2020).

2000'li yıllarda askəri iş birliğı, enerji güvenliğı, sınır koruması və NATO standartlarına uyum əksenində genişləmişdir. 2000 tarixli Savunma Sənaye İş Birliğı Anlaşması, iki ölkə arasında zırhlı araç, mühimmat və elektron sistemlərin ortaq istehsalını öngörmüş; 2001'də imzalanan Karşılıqsız Askəri Yardım Anlaşması ilə Türkiyə, Azərbaycan ordusuna 3 milyon ABD dolları tutarında dəstək sağlamışdır. Eyni il Nahçıvan'daki 5. Kolordu'nun modernizasyonu için 80 askəri araç hibe edilmişdir. Ayrıca 2003'teki Askəri İstihbarat İş Birliğı Protokolü ilə istihbarat paylaşımı rəsmiyyət qazanmış, Türkiyə'nin sağladığı toplam 170 milyon dollarlıq askəri yardım, Azərbaycan ordusunun NATO standartlarına uyum sürecinə önəmli katkı sunmuşdur (Yüce, 2006; Babayeva, 2013).

2010 yılında imzalanan Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması, iki ölkə ilişkilerini mütəfəklilik düzeyinə taşımışdır. Bu anlaşmanın ikinci maddəsi, tərəflərdən birinə yönəlik silahlı saldırı durumunda BM Şartı'nın 51. maddəsi uyarınca ortaq savunma yükümlülüğünü öngörməkdir. Eyni il kurulan Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliğı Konseyi ilə savunma sənayii, istihbarat paylaşımı və ortaq tətbiqatlar (örneğin TURAZ Şahini) kurumsallaşmışdır. Türkiyə'nin Azərbaycan'a insansız hava aracı (İHA) texnologisi transferi, 2020 Karabağ Savaşı'nda belirleyici bir rol oynamış; Bayraktar TB2 və MAM-L/C mühimmatları, Azərbaycan ordusunun üstünlük sağlamaına imkân tanımışdır. Bu süreçte Türk savunma texnologisinin Azərbaycan'a entegrasyonu, yalnızca askəri dəstək değıl, kalıcı bir stratejik ortaklığın göstergesi olmuşdur (Özdemir, 2021).

Karabağ Zəferi'nin ardından 15 Haziran 2021'də imzalanan Şuşa Deklarasyonu, iki ölkə ilişkilerinde askəri ittifaqın ən üst düzey kurumsal çerçevesini oluşturmuşdur. Deklarasyon; ortaq savunma, savunma sənayii entegrasyonu, Zəngəzur Koridoru'nun güvenliğı və Nahçıvan'daki Türk 3. Ordu dəsteğı gibi unsurları içərməkdir. Bu anlaşma, Türkiyə'yi Güney Kafkasya'da kalıcı bir güvenlik aktörü halinə getirmişdir (Zeynalova, 2022; Deveci Bozkuş, 2022).

Karabağ Savaşı sonrası kurulan Ağdam'daki Türk-Rus Ortak Gözlem Merkezi, atəşkesin uygulanmasını denetlemek üzere 60 Türk və 60 Rus askerinin görev yaptığı bir izleme üssü olarak faaliyet göstərməkdir. Bu merkez, bölgede

Türkiye'nin askerî-diplomatik varlığını pekiştirirken, Azerbaycan'ın egemenlik alanını koruma kapasitesini de artırmıştır (Çeliksoy, 2021).

Sonuç olarak, Türkiye–Azerbaycan askerî ve güvenlik iş birliği 1990'lardan günümüze eğitim, savunma sanayii, istihbarat ve ortak operasyon alanlarında derinleşerek stratejik bir ittifaka dönüşmüştür. 2020 Karabağ Zaferi ve Şuşa Deklarasyonu, “tek millet, iki devlet” anlayışının askerî boyutta somutlaşmasını sağlamıştır. Bu ortaklık, yalnızca iki ülkenin ulusal güvenliğini güçlendirmekle kalmamış, aynı zamanda Kafkasya’da Rusya ve İran etkisine karşı dengeli bir güvenlik mimarisi oluşturmuştur. Savunma sanayii entegrasyonu, enerji koridorlarının korunması ve bölgesel istikrarın tesisi, Türkiye ile Azerbaycan'ın Avrasya güvenlik sisteminde kilit aktörler haline gelmesini sağlamıştır (Göktürk Çetinkaya, 2020; Zeynalova, 2022).

5. EKONOMİK İŞ BİRLİĞİ VE ENTEGRASYON

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ekonomik iş birliği, Azerbaycan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasının ardından hızlı bir gelişim sürecine girmiştir. İki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin hukuki temelleri, 1 Kasım 1992’de Ankara’da imzalanan ve 23 Ocak 1993’te yürürlüğe giren “Ticaret ve Ekonomik İş Birliği Anlaşması” ile atılmıştır. Bu anlaşma, taraflar arasındaki ticari ve ekonomik faaliyetlerin düzenlenmesinde yol gösterici bir çerçeve oluşturmuş, karşılıklı yatırım ve ticaretin kurumsal düzeyde ilerlemesine imkân tanımıştır. 1994 sonrası dönemde gerçekleştirilen yasal ve kurumsal düzenlemeler, ekonomik iş birliğini güçlendirmiş ve ilişkilerde yapısal bir dönüşümün temelini atmıştır. Bu kapsamda 1996 yılında kurulan Azerbaycan-Türkiye Karma Ekonomik Komisyonu (KEK), iki ülke arasındaki ekonomik faaliyetlerin koordinasyonunda merkezi bir rol üstlenmiştir. Komisyonun eş başkanlığını Azerbaycan adına Başbakan Ali Asadov, Türkiye adına ise Cumhurbaşkanı Yardımcısı Fuat Oktay yürütmektedir. 19 Şubat 2021’de Ankara’da gerçekleştirilen 9. toplantıda kabul edilen Eylem Planı, ikili ilişkilerin derinleştirilmesine ve taahhütlerin somut projelere dönüştürülmesine yönelik önemli bir adım olmuştur (Azerbaycan Cumhuriyetinin Türkiye Büyükelçiliği, t.y).

İki ölkə arasındakı ticaretin artırılması və gümrük süreçlərinin asanlaşdırılması amacıyla 25 Şubat 2020'de Bakü'de "Tercihli Ticaret Anlaşması" imzalanmış ve 1 Mart 2021 itibarıyla yürürlüğe girmiştir. Anlaşma kapsamında 15 ürün grubunda yıllık tarife kotası uygulanarak gümrük vergilerinin sıfırlanması, özellikle tarım, kimya ve tekstil sektörlerinde ticari hareketliliği teşvik etmiştir (Azerbaycan Cumhuriyetinin Türkiye Büyükelçiliği, t.y).

Azerbaycan'ın bölgesel ekonomik iş birliğine verdiği önem doğrultusunda iki ölkə, uluslararası ölçekte stratejik değere sahip birçok altyapı projesine ortak olmuştur. Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum (BTE) doğalgaz boru hattı, Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demiryolu hattı ve Trans Anadolu Doğalgaz Boru Hattı (TANAP) bu kapsamda öne çıkan örneklerdir. Azerbaycan'ın Hazar Denizi'ndeki zengin hidrokarbon kaynakları, Türkiye ile geliştirilen enerji iş birliğinin temelini oluşturmuştur. 1994 yılında imzalanan "Yüzyılın Anlaşması", Azerbaycan enerji sektöründe uluslararası yatırımcıların katılımını sağlamış ve ülkenin küresel enerji piyasalarındaki konumunu güçlendirmiştir. 2006 yılında faaliyete geçen BTC hattı, yıllık 50 milyon tonluk kapasitesiyle 2,4 milyar varilden fazla petrol taşımış; böylece Azerbaycan petrolünün dünya pazarlarına Rusya ve İran'a bağımlı olmadan ulaşması sağlanmıştır. 2007'de tamamlanan BTE hattı ise Şah Deniz sahasından Türkiye'ye yıllık 6,6 milyar m³ doğalgaz aktararak iki ülkenin enerji ortaklığını pekiştirmiştir (Akdoğan, 2007; Ünlü ve Kabak, 2016: 965–966).

Enerji alanında gerçekleştirilen en kapsamlı projelerden biri olan TANAP, Türkiye ile Avrupa Birliği'nin enerji arz güvenliğini sağlamada stratejik bir işlev üstlenmiştir. 2018'de gaz akışına başlayan proje, başlangıçta yıllık 16 milyar m³ kapasiteyle faaliyete geçerken, ilerleyen süreçte bu kapasitenin 31 milyar m³'e çıkarılması planlanmıştır. 1.850 kilometre uzunluğundaki boru hattı, 2019 yılı itibarıyla Trans-Adriyatik Boru Hattı (TAP) ile entegre edilerek Güney Gaz Koridoru'nun önemli bir parçası haline gelmiştir. TANAP'ın finansman yapısında SOCAR (%58), BOTAŞ (%30) ve BP (%12) yer almakta olup, Dünya Bankası'nın sağladığı 800 milyon dolarlık kredi projeye uluslararası güvenilirlik kazandırmıştır (Erdoğan, 2017; Ünlü ve Kabak, 2016: 967).

Güney Gaz Koridoru (GGK) aracılığıyla Azerbaycan gazının Avrupa'ya taşınması, Rusya'nın bölgesel enerji tekeli kırılmış ve Türkiye'yi Avrupa'nın "güvenilir enerji ortağı" konumuna yükseltmiştir. Bu enerji altyapısı, 2020 yılında tamamlanan İkinci Karabağ Savaşı sürecinde Azerbaycan'ın ekonomik dayanıklılığını güçlendirmiş, Türkiye'nin bölgesel nüfuzunu artırmıştır. SOCAR'ın İzmir Aliaga'daki STAR Rafinerisi ve Petkim yatırımlarıyla birlikte 17 milyar dolarlık toplam sermaye girişi, Azerbaycan'ın Türkiye ekonomisindeki önemini pekiştirmiştir (Erdoğan, 2017; Zeynalova, 2022: 7).

Azerbaycan, Türkiye'nin en büyük yatırımcı ülkelerinden biri haline gelmiştir. 1995–2021 döneminde Azerbaycan'dan Türkiye'ye yapılan doğrudan yatırımların toplam tutarı 20,3 milyar ABD dolarına ulaşmış; bunun 17,1 milyar doları enerji sektörüne, 3,2 milyar doları ise imalat, finans ve turizm gibi alanlara yönelmiştir. 2018 yılında açılan STAR Rafinerisi, 6,3 milyar dolarlık sermayesiyle Türkiye tarihindeki en büyük tek seferlik yabancı yatırım olmuştur (Azerbaycan Cumhuriyeti Büyükelçiliği, t.y).

Ticaret hacmi açısından Türkiye, Azerbaycan'ın en önemli dış ticaret ortaklarından biridir. 2021 yılı itibarıyla iki ülke arasındaki ticaret hacmi 4,6 milyar dolar seviyesinde gerçekleşmiştir. Azerbaycan'ın Türkiye'ye ihracatı 2,8 milyar dolar, ithalatı ise 1,8 milyar dolar olarak kaydedilmiştir. Aynı yıl Azerbaycan'da faaliyet gösteren 4.797 Türk şirketi, özellikle işgalden kurtarılan bölgelerde yürütülen yeniden yapılanma projelerine aktif katkı sağlamıştır (Azerbaycan Cumhuriyeti Büyükelçiliği, t.y).

Ekonomik iş birliğinin kurumsallaşmasını destekleyen 200'ü aşkın anlaşma imzalanmıştır. 2010 yılında yürürlüğe giren Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması, enerji ve altyapı projelerinin kalıcı hale gelmesini sağlamıştır. Aynı yıl kurulan Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyi (YDSK), TANAP ve BTK gibi projelerin hayata geçirilmesinde etkin bir platform işlevi görmüştür. Bununla birlikte Karma Ekonomik Komisyon toplantılarında gümrük kolaylıkları, ortak ticaret odası kurulması ve Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan üçlü iş birliği girişimleri gündeme gelmiştir (Aslanlı, 2018: 20–21).

İkili ilişkilerin önündeki temel sorunlar arasında yüksek gümrük tarifeleri, "al ya da öde" şartlı enerji anlaşmaları ve lojistik maliyetler yer almaktadır. Türkiye'nin

enerji ithalatında dışa bağımlılığının yüksek olması (%93 petrol, %98,7 doğalgaz) Azərbaycan gazının tam kapasiteyle istifadəsini açıqlayan bir faktördür. Bu maddədə, gümrük vergilərinin düşürülməsi, enerji anlaşmalarının genişləndirilməsi və yeni sektorlərdə (məsələn texnologiya, kənd təsəvvüfatı, yaşıl enerji) iş birliklərinin artırılması təklif olunur (Şahin və Konak, 2019; Aslanlı, 2018: 17–19).

Sonuç olaraq Türkiyə-Azərbaycan iqtisadi iş birlikli, enerji koridorları, infrastruktur investisiyaları və qarşılıqlı sermayə axışlarıyla “bir millət, iki dövlət” vizyonunu somutlaşdırılmışdır. BTC, TANAP və BTK kimi layihələr yalnızca iki ölkənin deyil, eyni zamanda bölgəvi sabitliyin və Avropa'nın enerji təhlükəsizliyinin güclənməsinə töhfə vermişdir. Mövcud maneələrə baxmayaraq, dərinləşən iqtisadi inteqrasiya və kurumsallaşan stratejik əməkdaşlıq, Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin gələcəkdə daha geniş maddəvi iş birlikli modelinə çevrilmə potensialını ortaya qoymaktadır (Baghirova vd., 2017: 306; Erdoğan, 2017).

6. SONUÇ

Azərbaycan ilə Türkiyə arasındakı münasibətlər, tarixi, mədəni və stratejik əsaslar üzərində qurulmuş, zaman içində siyasi, iqtisadi və hərbi sahələrdə dərinləşərək çox boyutlu bir stratejik əməkdaşlığa çevrilmişdir. Sovyetlər Birliyi'nin dağılmasının ardından müstəqilliyini qazanan Azərbaycan, Türkiyə'nin bölgədəki ən yaxın və ən güclü müttəfiqi konumuna gəlmişdir. “Bir millət, iki dövlət” anlayışı, yalnızca ortaq etnik və dilsel amillərə deyil, eyni zamanda iki ölkənin kəsişən geopolitik hədəflərinə və qarşılıqlı çıxar münasibətlərinə dayanır. Müstəqillik sonrasında Azərbaycan'ın yaşadığı Dağlıq Qarabağ problemi, siyasi sabitliklər və iqtisadi dönüşüm prosesində Türkiyə'nin sağladığı diplomatik, iqtisadi və hərbi dəstək, iki münasibətlərin sağlam bir əsas qurmasına töhfə vermişdir. Heydər Əliyev dövründə izlənən balanslı xarici siyasət, Qərbi və Rusiya arasındakı həssas balansı qoruyaraq Türkiyə ilə münasibətlərin stratejik əməkdaşlıq səviyyəsinə yüksətilməsinə imkan vermişdir. Bu dövrdə imzalanmış “Asrın Anlaşması” kimi enerji layihələri, Azərbaycan'ın beynəlxalq tanınırlığını artıraraq Türkiyə'nin enerji təhlükəsizliyi baxımından da kritik bir rol oynamışdır.

Ekonomik iş birliği, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin en dinamik ve sürdürülebilir boyutunu oluşturmaktadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı ve Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Projesi gibi enerji hatları, Azerbaycan'ın doğal kaynaklarını küresel piyasalara ulaştırırken Türkiye'yi bölgesel bir enerji koridoruna dönüştürmüştür. TANAP projesi ile bu ortaklık daha da derinleşmiş, Avrupa'ya yönelik enerji arzında çeşitlilik sağlanarak Rusya'nın bölgedeki tekелci konumu zayıflatılmıştır. Türkiye'nin Azerbaycan'daki yatırımlarının 6,5 milyar doları, Azerbaycan'ın Türkiye'deki sermayesinin ise 5 milyar doları aşması, ekonomik ilişkilerin karşılıklı niteliğini göstermektedir. Ulaştırma alanında ise Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu gibi projeler, bölgesel entegrasyonu güçlendirerek Türk dünyası arasında ekonomik bağları pekiştirmiştir. Bu projeler, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda siyasi dayanışmayı da kurumsallaştıran stratejik girişimler olarak değerlendirilmektedir.

Askerî ve güvenlik alanındaki iş birliği, ittifakın kritik bir boyutunu temsil etmektedir. 1992'de imzalanan ilk askerî anlaşmalardan 2020'deki İkinci Karabağ Savaşı'na kadar Türkiye, Azerbaycan'a teknik, istihbarî ve stratejik destek sağlamıştır. Türk yapımı İHA ve SİHA'ların savaş sürecinde etkin biçimde kullanılması, Azerbaycan'ın askerî kapasitesini önemli ölçüde güçlendirmiştir. Türkiye'nin Ermenistan'a karşı uyguladığı “sınırların açılmasını Karabağ'ın kurtarılmasına bağlama” politikası, iki ülke arasındaki dayanışmanın somut göstergesi olmuştur. 2020'deki Üçlü Bildiri sonrasında Rusya'nın bölgede barış gücü konuşlandırmasına rağmen, Türkiye'nin Nahçıvan'da gözlem noktası kurması, bölgesel dengeleri değiştiren stratejik bir hamle niteliği taşımıştır. Ortak askerî tatbikatlar, savunma sanayiinde ortak üretim projeleri ve istihbarat paylaşımı, iki ülke arasındaki güvenlik koordinasyonunu daha da derinleştirmektedir.

Kültürel ve toplumsal ilişkiler ise bu stratejik ortaklığın sürdürülebilirliğini sağlayan en önemli unsurlardandır. Türkiye'de eğitim gören binlerce Azerbaycanlı öğrenci ile Azerbaycan'da faaliyet gösteren Türk eğitim kurumları, kültürel etkileşimi ve ortak kimlik bilincini güçlendirmektedir. Ortak dil, edebiyat, medya ve sanat projeleri, iki halk arasındaki manevi bağı canlı tutmaktadır. Türkiye'nin Ermenistan ile yürüttüğü normalleşme süreçlerinde dahi Azerbaycan'ın hassasiyetlerini gözetmesi, “kardeşlik” söyleminin söylem düzeyinde kalmadığını

göstərməkdir. 2021'de imzalanan Şuşa Deklarasyonu, bu dostluk və iş birliğini “stratejik müttəfiklik” çərçəvinə kurumsallaşdıraraq ilişkilerin siyasi və hüquqi altyapısını gücləndirmişdir.

Son yıllardakı jeopolitik gelişmeler, Türkiye-Azerbaycan ittifakının bölgesel ve küresel etkisini daha da artırmıştır. Rusya-Ukrayna Savaşı sonrasında değişen güç dengeleri, iki ülkeyi Güney Kafkasya’da kilit aktörler haline getirmiştir. Zengezur Koridoru projesi, Nahçıvan ile Azerbaycan’ı doğrudan bağlayarak bölgesel ticareti canlandıracak ve Türk dünyasının coğrafi bütünlüğünü sağlayacaktır. Ermenistan’ın direnişine karşın bu projenin kararlılıkla sürdürülmesi, Türkiye ve Azerbaycan’ın ortak vizyonunu yansıtmaktadır. Ayrıca Türkiye’nin NATO üyeliği ve Azerbaycan’ın AGİT Minsk Grubu’ndaki konumu, iki ülkenin uluslararası arenada daha etkin bir diplomatik koordinasyon yürütmesini kolaylaştırmaktadır.

Geleceğe yönelik perspektifte, Türkiye-Azerbaycan ilişkileri bölgesel istikrarın temel direklerinden biri olma potansiyeline sahiptir. Enerji iş birliklerinin genişletilmesi, savunma sanayiinde teknoloji paylaşımı ve dijital dönüşüm alanındaki ortak girişimler, ittifakın yeni ufuklarını belirleyecektir. Karabağ’ın kurtarılmasının ardından başlatılan yeniden inşa sürecinde Türk şirketlerinin aktif rol üstlenmesi, ekonomik entegrasyonu derinleştirecektir. İki ülkenin ortak hareket kabiliyeti, bölgesel ve küresel düzeyde dış müdahalelere karşı güçlü bir direnç mekanizması oluşturacaktır.

Literatürde Türkiye-Azerbaycan ilişkileri genellikle belirli dönemler veya tek bir boyut (siyasi, askerî veya ekonomik) üzerinden incelenmiştir. Örneğin, Akdoğan (2007) ve Babayeva (2013) çalışmaları ilişkilerin 1990’lı yıllardakı siyasi dinamiklerini ön plana çıkarırken; Erarslan ve Özdemir (2021) ile Zeynalova (2022) ise 2020 Karabağ Savaşı’nın etkilerini merkeze almıştır. Mevcut çalışmanın amacı ise Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini tarihsel bir süreklilik içerisinde ve çok boyutlu bir perspektifle ele alarak literatüre farklı bir katkı sunmaktır. Bu bağlamda, çalışmanın kronolojik kapsamı ve disiplinlerarası yaklaşımı, “bir millet, iki devlet” söyleminin pratik politikalara ve küresel jeopolitik dinamiklere nasıl yansıdığını incelemeye odaklanmaktadır.

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin çok boyutlu yapısı, gelecekte yapılacak araştırmalar için geniş bir inceleme alanı sunmaktadır. Öncelikle, bu ilişkilerin

toplumsal ve kültürel boyutları (eğitim iş birlikleri, medya etkileşimi, diaspora faaliyetleri) üzerine derinlemesine çalışmalar gerçekleştirilebilir. Ayrıca, enerji projelerinin çevresel ve sosyal etkileri ile bölgesel entegrasyonun yerel ekonomilere yansımaları gibi konular, literatürdeki boşlukların doldurulmasına katkı sağlayabilir. Karşılaştırmalı analizler (örneğin Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ile diğer stratejik ittifaklar) veya nicel verilere dayalı ekonomik etki çalışmaları da özgün katkılar sunabilir.

Buna ek olarak, sivil toplumun rolü, gençlik hareketleri ve dijital diplomasi gibi dinamiklerin incelenmesi, ilişkilerin toplumsal tabanını anlamaya yönelik önemli bilgiler sağlayacaktır. Güncel gelişmelerin izlenmesi de araştırmacılar için kritik bir perspektif sunmaktadır; örneğin Zengezur Koridoru'nun tamamlanması, İran ve Rusya'nın bölgesel tepkileri veya Avrupa'nın enerji politikalarındaki değişimler, ilişkilerin çok boyutlu analizinde önemli birer odak noktası oluşturabilir. Bu çerçevede, ilerleyen dönemde Türkiye-Azerbaycan ilişkileri üzerine disiplinlerarası ve kapsamlı çalışmalar yapılması önerilmektedir.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, S. (2007). *Bağımsızlık sonrası Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti ilişkileri (1991–2000)* (Yüksek lisans tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Arıkan, S. (2014). *Türkiye–Azerbaycan enerji birlikteliğinde TANAP örneği* (Yüksek lisans tezi) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Asker, A., ve Özpınar, Z. G. (2021). Azerbaycan'ı zafere götüren büyük taarruz: 44 günlük savaşın anatomisi. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 10(1), 83–106. 10.26650/jes.2021.004
- Aslanlı, A. (t.y.). Karabağ sorunu ve Azerbaycan–Türkiye–Ermenistan ilişkileri. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, 1(1), 175–196. 10.11616/asbi.1455248

- Aslanlı, A., ve Kurban, V. (2016). Azərbaycan–Türkiye ilişkileri ve sivil toplum kuruluşları. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 31–43. 10.58884/akademik-hassasiyetler.1358149
- Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı. (2010, Eylül 15). *Azərbaycan ve Türkiye arasında strateji əməkdaşlıq şurasının qurulması haqqında bəyannamə imzalanmışdır*. Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı kurumsal web sayfası. <https://president.az/articles/721?locale=az>
- Azərbaycan Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçiliği. (t.y.). *Ticari ve ekonomik iş birliği*. Azərbaycan Cumhuriyeti Türkiye Büyükelçiliği kurumsal web sayfası. Erişim tarihi: 26 Ekim 2025. <https://ankara.mfa.gov.az/tr/category/ticari-ve-ekonomik-isbirligi>
- Babayeva, V. (2013). *Haydar Aliyev dönemi Türkiye-Azərbaycan ilişkileri* (Yüksek lisans tezi), İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Baghirova, A., Oğuzhan, A., ve Yıldız, E. (2017). Türkiye-Azərbaycan dış ticaretini etkileyen faktörler (1998–2014 dönemi). *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(1), 301–314. 10.30586/pek.1348171
- Bozkuş, Y. D. (2022). Karabağ Savaşı sonrası Türkiye-Azərbaycan-Ermenistan ilişkileri. *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, 5(8), 127–154. 10.33712/mana.840199
- Çeliksoy, E. (2021). İkinci Karabağ Savaşı'nda Şuşa'nın rolü ve Türkiye-Azərbaycan işbirlikleri. *AlFarabi International Journal on Social Sciences*, 6(4), 126–133. 10.33712/mana.840199
- Çevikel, Ş. (2023). Resulzade'den İlham Aliyev'e Azərbaycan-Türkiye siyasi ilişkileri üzerine bir değerlendirme. *Anasay*, 26, 156–171. 10.33404/anasay.1380834
- Erarslan, F., ve Özdemir, F. N. (2021). Azərbaycan-Türkiye ilişkilerinde önemli bir kavşak: İkinci Karabağ Savaşı. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 129(255), 315–334. 10.21547/jss.1226105

- Erdoğan, N. (2017). TANAP projesinin Türkiye ve Azerbaycan enerji politikalarındaki yeri ve önemi. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(3), 10–26. <https://doi.org/10.25287/ohuiibf.319259>
- Gaytancıoğlu, K. (2010). Son dönem Türkiye-Azerbaycan ilişkileri çerçevesinde yaşanan bayrak krizinin değerlendirilmesi. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 2(1), 43–50. <https://doi.org/10.20493/birtop.1001369>
- Göktürk Çetinkaya, S. (2020). Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin askeri boyutu ve jandarma merkezli yardımlar (1992–2014). *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 15–40. <https://doi.org/10.33905/bseusbed.688144>
- Hasanoğlu, M., Memmedov, A., ve Maharramov, B. (2020). İkinci Karabağ Savaşı sonrası Azerbaycan - Türkiye ilişkileri. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3(3), 522–529. <https://doi.org/10.33712/mana.840199>
- Mecek, M. (2018). Azerbaycan'ın devlet yapısı ve taşra yönetiminde merkez - yerel ilişkileri. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 51–77. [10.33712/mana.484344](https://doi.org/10.33712/mana.484344)
- Özdemir, L. (2021). Dağlık Karabağ meselesinde değişen gidişat ve Türkiye'nin rolü. *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 81–107. <https://doi.org/10.20493/birtop.1001369>
- Özsoy, B. (2024). Birinci Dağlık Karabağ Savaşı ve Azerbaycan-Türkiye siyasi ilişkileri. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 762–779. <https://doi.org/10.11616/asbi.1455248>
- Şahin, G., ve Konak, A. (2019). Türkiye ve Azerbaycan örneklemine büyümenin, enerji ve dış ticaret dinamikleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 1851–1874. <https://doi.org/10.15869/itobiad.578450>
- Şimşir, B. N. (2012). Azerbaijan: Red Army's invasion of Azerbaijan and Turkey's reaction (January 1990). *Atatürk Dergisi*, 1(1), 57–93. [10.33712/mana.1706075](https://doi.org/10.33712/mana.1706075)

- Ünlü, A., ve Kabak, S. (2016). Türkiye ve Azerbaycan ticaretinin sürdürülebilirliği ve ampirik analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (CİEP Özel Sayısı)*, 962–985.
<https://doi.org/10.33712/mana.1097358>
- Yüce, A. (2016). Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi. *Elmi Eserler Mecmuesi*, 1(26), 3–14. <https://doi.org/10.47478/lectio.1780215>
- Zeynalova, A. (2022). Şuşa Zirvesi odağında Azərbaycan - Türkiye ittifakı ve uluslararası etkisi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 5(1), 1–15.
<https://doi.org/10.33712/mana.1097358>

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

+994 50 891 01 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.inds-center.com

Arap Bölgesel Sistemi: Anlayış ve Zorluklar

Omair Abdelkareem Mohammad ALSMADI¹²⁵

Özet

Arap bölgesel sisteminin unsurları, birbirleriyle sürekli, etkileşimli ve pratik ilişkiler içinde etkileşimde bulunan siyasi birimlerden oluşur. Bu ilişkiler, bazen açık veya örtülü çatışmalara yol açan rekabetçi bir yapı tarafından yönetilse de, iyi niyet ve iyi komşuluk temelinde işbirlikçi bir yapı tarafından da yönetilebilir. Ancak, Arap bölgesel sistemini oluşturan siyasi birimlerin yapısının bu sistem içinde tutarlı olmadığı dikkat çekicidir. Bu durum, Arap bölgesel sistemine nüfuz eden ellere ve Arap bölgeselciliğini Orta Doğu bölgeselciliği olarak adlandırılan şeyle yok etme girişimine atfedilmektedir. Arap bölgesel sistemine nüfuz etmek ve sözde Ortadoğu bölgeciliğiyle Arap bölgeciliğini ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Bu çalışmada ayrıca Arap bölgesel sistemi kavramı ele alınmış, iç ve dış zorluklar incelenmiştir. Ayrıca betimsel analiz yaklaşımı ve uluslararası sistem yaklaşımı kullanılmıştır. Çalışma, Arap bölgesel sisteminin birçok iç ve dış zorlukla karşı karşıya olması nedeniyle bozulma ve daralma içinde olduğu ve Arap bölgesel sisteminin çıkarlarına hizmet edecek şekilde uluslararası gerçeklere uyum sağlayamadığı sonucuna varmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Bölgesel Sistemi, Orta Doğu, Uluslararası Birimler, Uluslararası Örgütler, Arap-Arap İlişkileri.

¹²⁵ Doctorant, Al Albayet University, Jordan, smadiomair91@gmail.com

The Arab Regional System: Concept and Challenges

Abstract

The elements of the Arab regional system consist of political units that interact with each other in constant, interactive, and practical relationships. While these relationships are governed by a competitive structure, sometimes leading to overt or covert conflict, they can also be governed by a cooperative structure based on goodwill and good neighborliness. However, it is striking that the structure of the political units that constitute the Arab regional system is not consistent within this system. This situation is attributed to the influence of the Arab regional system and the attempt to eliminate Arab regionalism through what is called Middle Eastern regionalism. This study also examines the concept of the Arab regional system and examines its internal and external challenges. The study also employed a descriptive analysis approach and an international system approach. The study concluded that the Arab regional system is in a state of deterioration and contraction due to numerous internal and external challenges and is unable to adapt to international realities to serve the interests of the Arab regional system.

Keywords: Arab Regional System, Middle East, International Units, International Organizations, Arab-Arab Relations.

1. GİRİŞ: ARAP BÖLGESEL SİSTEMİ ANLAYIŞI

Siyasi literatür, uluslararası veya bölgesel düzeyinden bağımsız olarak düzen kavramının birçok tanımını sağlamıştır. Bunun nedeni, düşünürlerin kavramı ele aldıkları perspektifteki ve zihinlerine yerleşen kültürel bileşendeki farklılıktır. Ancak, Arap bölgesel düzenini bilimsel bir perspektiften tartışma alanında, bölgeselcilik kavramı son zamanlarda ortaya çıkmış ve uluslararası örgütlenme alanındaki temel konulardan biri haline gelmiştir. Bölgeselciliğin destekçileri ile küreselleşmenin destekçileri arasında, uluslararası örgütlenme ve ülkeler arasında barışın sağlanması alanında hangi yaklaşımın izlenmesi gerektiği konusunda uzun

bir tartışma yaşanmıştır. Bazıları küresel örgütlenmeyi savunmuş, ancak diğer taraf tercih edilmiştir çünkü bölgeselcilik daha etkili, esnektir ve hareket halinde iletilmesi daha kolaydır. Bölgecilik, küreselleşmeye bir alternatif değil, ona doğru bir adım olarak görülmüştür, çünkü bölgeselcilik uluslararası güvenlik ve barışı sağlamada daha iyidir.

Ortak Arap eylemi düzeyinde, Arap bölgesel sistemi, siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel yaşamın çeşitli yönlerinde bir ilişki ve anlaşma ağı ve düzinelerce Arap sivil toplum kuruluşunun oluşumuna tanıklık etmiştir. Ancak tüm bunlar, Arap bölgesel sisteminin dünyadaki bölgesel ortamında meydana gelen gelişmeler karşısında zayıf, hatta geri kalmasını engellememiştir. Öyle ki, kendisinden sonra ortaya çıkan dünya bölgesel sistemleri, kendi bölgelerinde her düzeyde birçok başarıya imza atarak onu öncüllemiş ve ilerletmiştir.

Belki de bu, Arap bölgesel sistemindeki bazı ülkelerin hâlâ herhangi bir konu veya zorlukla bireysel olarak ilgilenme ve hareket etme konusunda ısrarcı olmaları(Şen, 2002, s.49) ve ülkeleriyle ulusal düzeyde ilgilenmemeleri nedeniyledir. Ulusal çıkarları göz önünde bulundurarak, ABD öncülüğündeki Batı'nın istediği budur. ABD ve müttefiki İsrail, Arap bölgesel sistemini insani varlığıyla hedef alıyor, toprakları ve egemenliğiyle değil. Bu nedenle, Arap ulusunun ülkelerini mezhepsel ve dini temelde, hepsi İsrail'in nüfuzu veya egemenliği altında olacak şekilde çatışan ve kavga eden devletlere bölmek istiyorlar. Bu, kendisi için "mutlak güvenlik" sağlama çabası anlamına geliyor ki bu da tüm komşu ülkeler için tam bir güvenlik eksikliği anlamına geliyor (Talal,1986, s. 13-14). Bu durum, Arap bölgesel sistemini zayıflatmış ve sorunlarını çözmek için neredeyse kendi kendine güvenemez hale getirmiştir. Bu da Orta Doğu bölgesi olarak adlandırılan bölgenin önünü açmaktadır. Bölgesel sistemin tanımına gelince, burada sıralayamayacağımız çok sayıda tanım bulunmaktadır:

Louis Cantori ve **Steven Spiegel** bölgesel sistemi, ortak etnik, dilsel, kültürel ve tarihsel faktörlere sahip bir veya daha fazla komşu ve etkileşim halindeki devleti içeren bir sistem olarak tanımlamışlardır.(Spigal, 1972- s4) Arap bölgesel sistemi kavramı, bu kavramın ortaya çıkış tarihini, gelişimini, ilgili terim ve kavramları ve bu kavramı ele alan düşünce ekollerini aydınlatmayı gerektirmektedir. Arap bölgesel sisteminin niteliğini ve boyutlarını anlamak için, sistemi genel biçimiyle

anlamak gerekir. Çünkü bölgesel sistemler boşluktan doğmaz ve daha geniş çevrede, yani uluslararası sistemde olup bitenlerden, bu sistemdeki birimler arasında hâkim olan eğilim ve güç dengelerinden ve sistem içinde ortaya çıkan ve bölgesel sistemdeki etkileşimlerin kapsamını etkileyen sorunlardan etkilenmeye devam ederler. Bölgesel sistemde bir taraf, diğerinin aleyhine üstünlük sağlayabilir.

1. **Dorothy**'nin bildiği gibi, belirli parçalar arasındaki ilişkiyi belirleyen ilke, sistemin doğasını belirlemenin de temelini oluşturur. Parçalar ile sistem olarak adlandırılabilir şey arasındaki karşılıklı bağımlılık kavramını oluşturan şey, bu toplamdır.
2. **Morton Kaplan**'ın tanımladığı gibi : , devletler arasındaki ilişkileri yöneten ve belirli bir zaman diliminde bunlar içindeki düzenliliğin tezahürlerini ve kaynaklarını belirleyen birbirine bağlı modeller ve kurallar kümesidir (Kaplan 1962, s.17)
3. **Mustafa Alawi** bunu şöyle tanımlıyor: “Sistem, onu oluşturan birimler, yani varlıklar ile çevreleyen ortam arasındaki karşılıklı bağımlı ilişkilerin karmaşık bir ağıdır.” (Alawi, 1979, s. 68)

Arap bölgesel sisteminden bahsedecek olursak, Arap dünyasında bir bölgenin şartları oluşmuştur, ancak bu şartlar diğer bölgelerden farklıdır ve sistem kavramı bir grup unsura dayanmaktadır. Bu birimler, ülkeleri veya uluslararası örgütleri içerir, çünkü faaliyet alanı ulus devletlerle sınırlı değildir; bir kısmı, çok amaçlı işlevsel uzmanlıklar ve geniş kapsamlı içerikler kullanan uluslararası örgütlerle bağlantılıdır. Ayrıca, uluslararası sistemi etkileyen gerilim ve kargaşa durumlarını kontrol altına alma ve bunlara uyum sağlama araçlarından birini temsil ederler ve birçok ekonomik, sosyal ve kültürel alanda iş birliği politikalarının ve faaliyetlerinin güçlendirilmesine ve pekiştirilmesine katkıda bulunurlar. (Fahmy, 1999, s. 17) Herhangi bir bölgedeki bölgesel sistem kavramının bazı tanımlarını inceledikten sonra, aşağıdaki unsurlardan bazılarının bir araya getirilmesi gerekir: (Hilal ve Matar, (1983) Belirli bir coğrafi bölgeyle ilgilidir ve araştırmacılar etkileşim hacmindeki artışı, daha büyük coğrafi bölgeye bağlamışlardır. Sistem birimleri coğrafi olarak birbirine yakındır. En az üç ülkeyi kapsayacak şekilde. Oluşturulan birimler arasında iki süper güçten hiçbirinin bulunmaması gerekir,

çünkü süper güçlərin varlığı bölgəsel sisteme nüfuzunun dayatılmasına yol açacaqdır.

Bölgəsel sistemin birimlərinin, uluslararası sistemdən və böyük güçlərin etkisindən bağımsız olaraq, sisteme özgü siyasal, ekonomik və toplumsal etkileşimlər ağınnı içine girməsi, bu etkileşimlərdən doğan kendi dinamiklərinin və hərəkət kurallarının bulunması. Arap bölgəsel sistemindeki sahaya ilişkin teorik proyeksiyonlara baktığımızda, daha önce də belirttiğimiz gibi, siyasal birimlər arasında bir uyum olmadığını və Arap bölgəsel sistemi birimləri arasındaki etkileşimlərin hərəkətində bir dengesizlik olduğunu görüyoruz. Bu etkileşimlər bəzən rəqəbətə karakterizə edilə bilər və bu da Gizli bir çatışma, Arap coğrafiyasının gerçəkliğı bunu dayatıyor; mərkəz ölkələr, çevrə ölkələr və mərginal ölkələrin kendi aralarında fərqli rolləri var və böyük ölkələrin, özəlliklə də Amerika Birləşik Dövlətləri'nin etkisi var. Arap bölgəsel sistemini oluşturan bəzi siyasal birimlərin dəstəklənməsində etkili bir rol oynadı. Örneğın, ancak bunlarla sınırlı olmamak üzere, Katar'ın oynadığı rol, Mısır vəya İrak'ın oynadığı rolden tamamilə fərqlidir. Arap bölgəsel sistemini okyanustan Kərfəz'e kadar oluşturan unsurlar, dünyanın hiçbir bölgəsində Arap bölgəsindən daha fazla yararlanılmasa da, uzlaşılan, birlik olunan və yəkinlaşılan noktalar, Arap coğrafiyasının diğər bölgələrindən çox daha fazla sayıdadır. Bu birimlər arasındaki fərqliləşmə və parçalanma (Al-Maharmah, 2010, s. 16).

2. ARAP BÖLGESEL SİSTEMİ

Okyanustan Kərfəz'e kadar uzanan coğrafi alanda təkrar və sürəklilik arz edən, ortaq tarix, dil, din, etnik köken, acılar, umutlar, hislər, duyğular, dəğərler sistemi, uyum və bənzərlik unsurları gibi birlığın tüm unsurlarını bir araya gətirən Arap bölgəsel sisteminin birimləri arasındaki etkileşimlər bütünü.

2.1. Arap Bölgəsel Sisteminin Zorlukları

Arap bölgəsel sistemi daralma və küçülme içində və giderek kötüləşiyor. Sayamayacağımız birçok iç və dış zorlukla karşı karşıya. Bu sistem, ulusal

çıkarlarına hizmet edecek şekilde bu zorluklara ayak uydurup uyum sağlamaz ve özellikle sözde "**Arap Baharı**" aşamasında karşılaştığı zorluklarla başa çıkmazsa, Arap dünyası devrimlerle dolu olacak ve bu da dış etkilere maruz kalmasına yol açacaktır. Bu nedenle, Arap bölgesel sisteminin yapısını, çerçevesini ve yeni küresel sistemle, uluslararası ve bölgesel değişkenlerle ilişkilerinin niteliğini ve yeni koşullarla uyumlu olanı yeniden formüle etmesi gerekmektedir.

Bölgede ve dünyada yaşanan yeni etkileşim ve değişimlerin dayattığı bu tartışma, iç farklılıklarını bir kenara bırakıp, tüm belirleyici unsurları, doğal ve beşeri kaynakları doğru yolda kullanarak ve ardından bunları ortak çıkarlara hizmet edecek şekilde harekete geçirerek sahip oldukları gizli güç unsurlarını kullanmaları gereken Arap rejimlerine dayanmaktadır. Arap rejimlerinin karşı karşıya olduğu zorluklardan bahsederken, bunların çeşitlilik gösterdiğini ve bunun nedeninin, Arap ulusunun evlatlarından ziyade düşmanları tarafından bilinen ve tanımlanan bir dizi ortak özelliğe sahip olmaları olduğu anlaşılmaktadır. Zira Arap rejimleri, krizleri ve devrimleri Arap bölgesel sistemi içinde tutarak, zorluklarla yüzleşemeyen ve sorunları çözemeyen zayıf bir sistem olarak kalmaya devam etmeyi amaçlamaktadırlar. Dolayısıyla araştırmacı, Arap bölgesel sisteminin karşı karşıya olduğu iç ve dış zorlukları ve İsrail'in Arap bölgesel sistemi ülkelerine yönelik meydan okumasını ele alacak ve benzer şekilde inceleyecektir. Bu nedenle araştırmacı, her bir alanı özellikle çürütmenin yol açabileceği hassasiyet ve itirazlardan kaçınmak ve bunların sonuçlarını göz önünde bulundurarak, zorlukları kapsamlı ve genel biçimleriyle ele almaya karar vermiştir:

- İç zorluklar
- Geçiş Zorluğu

Arap devrimlerinin (veya sözde Arap Baharı'nın) sonuçlarına dayanan Arap bölgesel sisteminin ve siyasi ortamının karşı karşıya olduğu en önemli zorluklar, Arap rejimleri arasında dış müdahalelerden uzak, Arap dayanışması veya tamamlayıcı ilişkiler formüle edilirken temsil edilmelidir. Koordineli bir Arap dış politikasının olmadığı durumlarda stratejik kapasite, dış, bölgesel ve uluslararası zorlukları gözden geçirmek, ardından Arap ekonomik entegrasyon programlarını başlatma ve ülkelerin sorunlarının çözümüne katkıda bulunma olasılığını değerlendirmektir. Arap dünyası, güvenlik, siyasi ve ekonomik istikrarın

sağlanması, Arap demokratik atmosferi və ortamına doğru eğilimin təşvik edilməsi, Siyonist proje, Arap-İsrail çatışması və barış sürecinin Arap kurallarına görə ele alınmasının yeniden dəyərləndirilməsi, Arap toplumlarının ekonomisinin geliştirilməsi və inşasında işbirliyi yapma yeteneği, halklar və siyasi və sivil yaşam üzerindeki güvenlik baskısının hafifletilmesi, Arap ölkeleri arasında geleceğe dair güvence temelinde daha fazla para, iş, emek ve uzmanlık hareketinin önünün açılması yeteneği, uluslararası düzeyde etkili bir Arap rolü çizebilme yeteneği, kaos risklerinin, bazı Arap ölkelerinin başarısızlığının ve parçalanma ve iç savaş yollarına girmelerinin üstesinden gelme yeteneği üzerine kuruludur. En büyük zorluğun, zorlukların zirvesini temsil eden geçiş aşamasını yönetmek olduğu söylenebilir ve bu, kamusal yaşam kurallarının ve önceki güvenlik sistemlerinin parçalanması ve ardından gelen yeniden yapılanma ve modernizasyona atfedilir (Al-Hamad, 2011). Bu aşama, Arap ulusal çıkarlarının değerlendirilmesini engelleyen tüm önceki farklılıkları aşarak tüm Arap çabalarının birleşmesini gerektirir.

- **Stratejik Zorluk:** İsrail, nükleer silahlara sahip olmasına rağmen, Arap nükleer programları tartışılırken nükleer programı tartışılmadığı için eleştiriye maruz kalmamıştır. Garip olan, ölkeleri küresel istikrar için en tehlikeli ölkeler olarak sınıflandıran Batı'nın, İsrail'i suçlamak yerine bir denge durumu yaratmaya çalışmasıdır (Pascal, 1998, s. 68). Bölgede İsrail stratejisine karşı koyabilmemiz için, kısa ve uzun vadeli bir strateji oluşturmak üzere bir Arap ittifakı olmalıdır. Tek bir ülke düzeyindeki stratejiler zayıf kalmakta ve uluslararası ortamda parmağını bile kıpırdatmayan ulusal eğilim belirleyicileri nedeniyle uygulama alanına giremeyebilmektedir.
- **Ekonomik Zorluk:** Arap dünyasının ekonomilerine yönelik tehdit faktörleri iki ana unsurla sınırlandırılabilir: (Madhloum, 1993. s 94) Birincisi, Arap sisteminin ekonomisi, küresel fiyat artışları veya Arap ölkeleri ile Batı ölkeleri arasındaki çeşitli ekonomik ilişkilerdeki uluslararası ekonomik değişkenlerle bağlantılıdır. Arap ölkelerinin ihracatının büyük bir kısmı hammaddeleden, özellikle de petrol ve gaz ihracatına olan bağımlılıklarından ve ihracat ve ithalatla temsil edilen ticari ilişkilerden oluşmaktadır. İkincisi, Dünyanın ekonomik bloklara doğru yönelmesi,

birleşik bir Avrupa eğilimi, yeni Milletler Topluluğu (eski Sovyetler Birliği), Kuzey Amerika'da serbest ticaret bölgesinin kurulması, Japonya ekonomik gücü, Çin'in büyük bir ekonomik güç olarak ortaya çıkması ve ASEAN (Güneydoğu Asya) gibi diğer ekonomik blokların gelişmesi. Dolayısıyla, ekonomik bloklar arasındaki kilit konumunu değerlendirmek için gerekli tüm unsurlara sahip olan Arap iş birliği ve entegrasyon alanlarında eksiklikler görüyoruz. Bu nedenle, blokların devamlılık ve bağımsızlık için vazgeçilmez hale geldiği bir dönemde, Arap rejimleri yeni gelişmeleri, riskleri ve tehditleri ele almak için blok oluşumuna doğru ilerlemelidir.

- **İyi Yönetişim Krizinin Zorluğu:** Sivil toplum örgütleri ve kurumlarının sağlam demokratik temeller üzerine inşa edilmesi, bu örgütlerin veya kurumların birinci veya ikinci tür sivil toplum örgütü veya kurumu olmaları fark etmeksizin, devlete destek anlamına gelecektir. **Birincisi**, demokratik bir devlette yönetim ve hükümet işlerinin yararına çalışan derneklere katılarak olumlu etkilerini gösterir; **ikincisi** ise, ulusun yüce kamu çıkarını kişisel çıkarların üstünde tutan ve bu çıkarları anlayışla karşılayan bir atmosferde devletin performansını güçlendiren ve yolunu düzelter, devlete paralel bir güç olarak sivil toplum gruplarının önemini vurgular ve bu şekilde gerçekten demokratik devlete destek ve otoriter devlete yük olur. (Bob, 1989, s. 96) Arap rejimleri arasındaki, birlik, bağımlılık ve itaat konularındaki siyasi sistemlerin vizyonlarındaki farklılıklardan kaynaklanabilecek çatışma, yönetim sistemlerinin ve elitlerin çeşitliliğinden ve bunların gayrimeşruluğundan kaynaklanır. Bunlar, kabileciliğe veya iktidarı devralmanın meşruiyetine dayanan geleneksel sistemler ile askeri makineye desteğin sürekliliğine dayanan askeri darbenin meşruiyetine dayanan modern siyasi elitler olarak ikiye ayrılırlar (Yasin, 1998). Hem geleneksel hem de modern bu sistemlerin bazıları, sınırlı veriler ve zorunluluklarla yönetilen ve formüle edilen çarpık anayasal prosedürlere başvurarak, çalışmaları hükümdara hizmet eden yabancı partilerin rehberliği ve talimatları altında resmî parlamento konseylerinin kurulmasına olanak tanır. Aktif bir konsey varsa, kaderi feshedilmek veya lağvedilmektir. (Al-Jamal, 1987)

İç zorluklar şu şekilde özetlenebilir (Hawat 2002, s. 306):

1. Milli servet kaynaklarından ve fikri ve siyasi özgürlük kaynaklarından yararlanmada toplumsal adaletin sağlanamaması.
 2. Gelecekte işsizlik oranlarının yaygınlaşması ve artması, dış borçlanma.
 3. Su kıtlığı ve gelecekte sorunlarının daha da kötüleşmesi, Arap su güvenliğinin korunmasına yönelik bir stratejinin bulunmaması nedeniyle komşu ülkelerin su kartını kurcalaması.
 4. İthal edilen zenginlik, Arap güvenliği için büyük bir tehdittir; çünkü iyilik ve bereket kaynağı olmak yerine Arap milleti için bir lanet haline gelmiştir. Ülkenin başına gelen felaketlerin çoğuna ve Sonuç, Arap sisteminin tamamen yıkılmasıdır. Bu zenginlik, ulusa karşı bir komplo kaynağı ve onu yeni dünya düzenine tabi kılmaya çalışmanın bir sebebi olmaya devam etmektedir.
 5. Arap yatırımlarının, özellikle bilimsel araştırma alanlarında, bağımlılık, teknolojik uçurum ve garanti eksikliği.
 6. İthal enflasyon, milli servetin israf edilmesi, askeri harcamalarda bazı durumlarda fantezi boyutuna varan hegemonik projeler.
 7. Ulusal ve bölgesel düzeyde gıda güvencesi ve kendi kendine yeterliliğin sağlanamaması, nüfus artış hızının yüksek olması, bunun da başlı başına demografik bir sorun teşkil etmesi, izolasyon, dışlanma, ötekileştirme ve sömürü ile temsil edilen yoksulluk ve yapısal yoksulluk oranlarının artmasına yol açmaktadır (Talal, 1986).
 8. Sömürgeciliğin geride bıraktığı sınır sorunu, komşu Arap ülkeleri arasında bir çatışma ve anlaşmazlık konusu haline gelmiş, kardeş ve diğer Arap komşusuyla sınır sorunu yaşamayan tek bir Arap ülkesi bile kalmamış, bu da Arap-Arap ilişkilerinde büyük bir çatlak yaratmış, Arap-Arap ilişkilerinin zayıflamasına yol açmıştır.
- Arap işbirliği ve bazı Arap rejimlerinin aynı sömürgeciye olan bağımlılığının derinliği, bu durumun körüklenmesinin bir nedeniydi. Arap-Arap çatışması, Irak'ın 1991'de Kuveyt'i işgal etmesinin ardından ve 2003'te Irak ve komşu ülkelere karşı

başlatılan savaş sırasında Arap bölgesine silahlı sömürgeciliğin geri dönmesinin doğrudan bir nedeniydi. Ayrıca, Kuzey Irak'taki Kürtler arasında ayrılıkçı ruhu yeniden canlandırdı (El-Karni, 1989, s. 56).

2.2. Dış Zorluklar

2.2.1. Ortadoğu Meydan Okuması

Orta Doğu coğrafi bir temele dayanmaktadır ve Arap kimliği bu temellerden biri değildir (Abu Dabi, 1997). Ayrıca, çağrıda en önemli etken olan Arap-İsrail çatışması sorununun çözümü de önemlidir. Ortadoğu için artık ilgili taraflar arasında müzakere yoluyla çözülmesi gereken ikincil bir konu haline geldi ve Ortadoğu bağlamında, bu kavram ABD Dışişleri Bakanı Warren Christopher'ın konuşmasında ortaya çıktı (Christopher 1996, s. 17) ve eski ABD Başkanı Roosevelt tarafından belirtildiği gibi, Siyonist varlığı bu bölgenin kalbine yerleştirmek, yabancı hegemonya ve kontrolüne giden yolda bir başka adımı temsil ediyor ve Arap anavatanının doğusunu batısından ayıran bir bariyer oluşturuyor ve Arap bölgesel sistemi içinde bile anlaşmazlık ve bölünme ekmeye devam ediyor, tıpkı şu anda Irak, Sudan, Somali, Lübnan, Suriye ve bölgedeki diğer ülkelerde olduğu gibi ve bu girişimler, gerçek kimliğini gizlemek ve Arap ülkeleri arasında herhangi bir işbirliği ve koordinasyon fırsatını engellemek amacıyla yabancı ülkeleri Arap bölgesel sistemine sokmak için bir Ortadoğu projesi önermekle taçlanıyor. (Riyad, 1993).

2.2.2. Yeni Dünya Düzeninin Meydan Okuması

Uluslararası ve bölgesel pek çok değişken var, zaman değişti, uluslararası toplumlar üzerinde egemenlik kurma yöntemleri, Arap ülkelerinin saldırdığı doğrudan sömürgecilik aşamasından, bazılarımızın kendi elleriyle çıkarmaya çalıştığı iç savaşlara, hatta kendi tuzaklarına düşüp ülkelerde patlamalara yol açan iç çekişmelere kadar gelişti. Arap gücünün kapsamlı bir şekilde yeniden tesis edilmesi gerekiyor; bu da bütünlük bir işbirliğiyle başarılabilir. Ardından, özellikle Arap dünyasının şu anda içinde bulunduğu yeni sıkıntılar nedeniyle

uluslararası yardım talep ediyoruz. Arap dünyası, küresel güçlerin sürekli olarak bir ülkede mezhepler, doktrinler ve ırklar arasında ayırım yapmak için var olduğu, aksine uzun vadeli stratejilere göre ülkeleri küçük devletlere dönüştürmek için var olduğu bir dönemden geçiyor. Küresel ve bölgesel güç dengeleri farklı ve hepsi Arap bölgesel sisteminin çıkarlarına hizmet etmiyor. Bu değişkenlerle başa çıkmanın boyutu parçalanmış ve aşınmış durumda. Ancak Arap-Arap çatışmaları, güç dengesindeki dengesizliğin temel kaynağı ve Arap rejimleri çaba göstermedi.(Shatila,1998).

2.2.3. Siyonist-İsrail Meydan Okuması

İsrail, kökeni, çalışma araçları ve faaliyet biçimleri itibarıyla, bir kale devletine benzer bir yapıya doğru gelişmeye başladı ve stratejik güvenliğinin bileşenleri buradan doğdu. Bir kışlanın ihtiyaç duyduğu **ilk şey**, kendi varlık alanını korumaktır; bu da, sürekli olarak Yahudileri bölgeye getirerek toprakların Yahudileştirilmesini ve ülkenin yerli halkının varlığının ortadan kaldırılmasını gerektirir. Güvenliğinin **ikinci koşulu**, ana merkez olan büyük güçlerle olan ilişkisi sayesinde sağlanan tedarik ve ikmal kaynağına bağlılığına dayanır. **Üçüncü koşul** ise, çevredeki bölgenin güvenliğiyle, yani bölgesel güvenlikle ilgilidir ve üstünlük ve hakimiyet sağlamayı gerektirir. Çünkü İsrail, hedef aldığı çevrenin kalbinde yer alan bir askeri kışla olarak, rolü kaçınılmaz olarak saldırgan ve saldırgandır ve projesini gerçekleştirmek için gösterdiği hareket, bölgedeki çatışmayı tetikleyen faktördür. Belki de projenin liderleri, İsrail'in gerçekliğini, İsrail'in tüm topraklarında genişleyen bir devlet kurma hedefini henüz tamamlamamış olarak görüyorlar. Yahudilerin çoğunluğuna göre, İsrail güvenliğini kendi özgün projesinin hizmetinde sürdürecektir ve bu nedenle yerleşim yollarının ve barış sürecinin başarısızlığının sebebidir. İsrail, bölgenin istikrarsızlığını haklı çıkarmaya çalışmıştır.

Toprak ve sınırlarını belirlemeyi reddetmesi, Araplarla olan çatışmaya atıfta bulunarak ve barış ve yerleşimlerin bu soruna bir çözüm sağladığını iddia etmesi, ancak çatışmanın tarihi ve seyri tam tersini göstermiştir(Hattab, 1971, s.32). Çatışmanın kendisi veya bir yönü, Siyonizmin dayattığı gibi henüz tamamlanmamış olan projenin yayılmacı doğası nedeniyle devam etmiş, tırmanmış

ve yoğunlaşmıştır. İsrail'i en çok destekleyen devlet olan Amerika Birleşik Devletleri bile, diplomatik arenada İsrail devleti ve sınırları meselesiyle karşı karşıya kalmıştır ve hâlâ da karşı karşıyadır (Şahin, 2006,s. 544). İsrail, azınlıklarla ilişkilerinde Arap dünyasının, Arapların her zaman iddia ettiği gibi tek bir kültürel ve medeniyet birimi olmadığı, aksine kültürlerin, dilsel, dinsel ve etnik çeşitliliğin çeşitli bir karışımı olduğu gerçeğine odaklanmıştır. Bölge genellikle Araplar, Farslar, Türkler, İsrailli Ermeniler, Kürtler, Bahailer, Dürziler, Yahudiler, Protestanlar, Katolikler, Aleviler, Mandailer, Şiiler, Sünniler, Maruniler, Çerkezler, Türkmenler ve Süryaniler dahil olmak üzere karmaşık bir dilsel, dinsel ve etnik çeşitlilik ağı içeren bir mozaik olarak tasvir edilir ve gerçek tarihin her bir azınlığın ayrı ayrı tarihi olması nedeniyle onları birleştiren hiçbir şey olmadığı düşünülür. Bunun amacı iki temel hedefe ulaşmaktır: Arap milliyetçiliği kavramını reddetmek ve Arap birliği çağrısı yapmak. İsrail anlayışına göre Arap milliyetçiliği, tamamen alakasız olmasa da belirsizliklerle çevrili bir fikir haline gelir. İsrail'in azınlıklarla mücadele stratejisi, Arap ülkelerinden maruz kaldığı baskılara karşı koymayı ve her Arap ülkesinde onu zayıflatmak ve askeri ve siyasi gücünü dağıtmak için yan savaşlar başlatmayı amaçlıyor; (Hourani,2001s.491-495) Arap ülkelerini İsrail'e karşı harekete geçirmek ve Arap ülkelerini İsrail'e saldırmaktan alıkoyan iç savaşlarla meşgul etmek yerine. İsrail, net hedefler belirlemiştir:

Arap dünyasındaki azınlıkları destekleme politikası aşağıdaki hedeflere ulaşma çabasıyla yürütülmektedir(Noufal 2007, s.54-53) Arap ülkelerinin parçalanması ve Arap dünyasının Balkanlaşması. Saf bir Yahudi devleti kurmak. İsrail'i bir sanayi kalesi ve bir turizm hizmetleri ülkesine dönüştürmek. Arap ekonomisinin İsrail ekonomisine kontrol ve bağımlılık ilkesi temelinde bağlanması. Kudüs'ü küresel bir din, siyaset, bankacılık ve sanayi başkentine dönüştürmek. Daha büyük zorlukların yalnızca küçük bir kısmını temsil eden bu zorluklar ışığında, resmi ve halk kurumları tarafından temsil edilen Arap liderlerinin, ulusal bir boyuta ve ulusal stratejilere dayanmayan geçmiş hatalarını ve davranışlarını her zamankinden daha fazla gözden geçirmeleri gerekmektedir. Arap ulusunu, Arap bölgesel düzeninin ve ulusal güvenliğinin kaderini tehdit eden yeni zorluklar seliyle mücadele etmek için uygun çözümler ve stratejiler geliştirmeye dahil ederek bunları düzeltmek için çalışmaları gerekmektedir. Bu zorluklar, Sovyetler Birliği'nin çöküşü, Çöl Fırtınası, Kuveyt Savaşı, Irak Savaşı, Güney Sudan'ın

ayrılması, İsrail'in Sudan'daki artan rolü ve Arap devrimlerinin sonuçlarının, Arap bölgesel düzenini sona erdirmeye temelinde bölgeyi şekillendirmek amacıyla istismar edilmesinden bu yana, uyarı vermeden üzerimize gelmektedir.

3. SONUÇ

Arap bölgesel sistemindeki sahaya ilişkin teorik projeksiyonlara baktığımızda, siyasi birimler arasında bir uyum olmadığını ve Arap bölgesel sistemi birimleri arasındaki etkileşimlerin hareketinde bir dengesizlik olduğunu görüyoruz. Arap bölgesel sistemini okyanustan Körfez'e kadar oluşturan unsurlar, dünyanın hiçbir bölgesinde Arap bölgesinden daha fazla yararlanılmasa da, uzlaşılan, birlik olunan ve yakınlaşılan noktalar, Arap coğrafyasının diğer bölgelerinden çok daha fazla sayıdadır.

Arap bölgesel sisteminin yapısını, çerçevesini ve yeni küresel sistemle, uluslararası ve bölgesel değişkenlerle ilişkilerinin niteliğini ve yeni koşullarla uyumlu olanı yeniden formüle etmesi gerekmektedir. Sömürgeciliğin geride bıraktığı sınır sorunu, komşu Arap ülkeleri arasında bir çatışma ve anlaşmazlık konusu haline gelmiş, kardeş ve diğer Arap komşusuyla sınır sorunu yaşamayan tek bir Arap ülkesi bile kalmamış, bu da Arap-Arap ilişkilerinde büyük bir çatlak yaratmış, Arap-Arap ilişkilerinin zayıflamasına yol açmıştır. Arap ülkeleri arasında herhangi bir işbirliği ve koordinasyon fırsatını engellemek amacıyla yabancı ülkeleri Arap bölgesel sistemine sokmak için bir Ortadoğu projesi önermekle taçlanıyor.

KAYNAKÇA

- Salha, S. (1996) Arap Birliği Teşkilatı (Siyasal ve Hukuksal Yapısı), Hacettepe Üni. Yay., Ankara.
- Şahin, M. (2006), "Arap Birliği", Uluslararası Örgütler ve Türkiye, Editörler: Çalış, H. Şaban/Akgün, Birol/Kutlu, Önder, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya.

- Shaw, M. (2008) International Law, Sixth Edition, Cambridge University Pres, New York.
- Hourani, A.(2001) Arap Halkları Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Gantori, L. and Spigal, S. , International Politices of Prentice Englewood, Cliffe. New jersey.
- Morton, K.(1962) System . and process in international politics . N .Y . john Wiley and sons.
- Shatila, K. (1998) Arap dünyasının karşı karşıya olduğu bölgesel ve uluslararası zorluklar (Avrupa-Arap Çalışmaları Merkezi, Paris, Fransa tarafından düzenlenen Arap Dünyasının Zorlukları adlı ikinci uluslararası konferansın bildirileri).
- Talal, A. (1986) Arap Gıda Güvenliği (Arap Düşünce Forumu) 8-10 Şubat 1986
- Al-Maharmah, A. (2010) Arap Bölgesel Sistemi Üzerindeki İç Zorlukların Etkisi, Yüksek Lisans Tezi.
- Mazloun, M. (1993) Arap Ekonomisi ve Kalkınmanın Gelecekteki Zorlukları (Yeni Dünya Düzeni Işığında Arap Dünyasının Zorlukları), Arap-Avrup Çalışmaları Merkezi, Paris.
- Christopher, W.(1996) Sempozyum Bildirileri (Arap Ulusunun Geleceği ve Arap Birliği'nin Rolü), Abu Dabi, 2-4-11-1997 Christopher Warren (1996) ABD Dışişleri Bakanı'nın Konuşması (Üçüncü Orta Doğu Konferansı), Kahire, Mısır.
- Pascal, B. (1998) Avrupa perspektifinden Arap dünyasının karşı karşıya olduğu iç zorluklar (Arap Dünyasının Zorlukları, Arap-Avrupa Çalışmaları Merkezi, Paris, Fransa.
- Al-Sayed, Y. (1998), Orta Doğu Lisansüstü Eğitim Üniversitesi, Amman, Ürdün, Arap Milliyetçi Davranışlarının Krizi, El-Ahram Dergisi, 23-07-1998.
- Alevi, M. (1979) Japon Hamlesi ve Asya'daki Yeni Denge, Uluslararası PolitikaDergisi, Sayı (56), Kahire.

- Matar, S. (2003) Kimliklerin Çatışması: Kürtler, Araplar, Türkmenler, Süryaniler, Ezidiler, Irak ve Ortadoğu'da Bağlılıkların Çatışması 1, Arap Araştırmaları ve Yayıncılık Vakfı, Beyrut.
- Noufal, A. (2007) Arap Yurdunun Parçalanmasında İsrail'in Rolü, El-Zeytune Araştırma ve Danışma Merkezi, Beyrut.
- Hattab, M.Ş (1971), İsrail'in Arap ülkelerindeki yayılmacı hedefleri, Dar Al Fikr, Beyrut.
- Şen, A.(2002)“Mısır Devrimi'nin 50. Yıl dönümünde Arap Dünyası: ARAP BİRLİĞİ'nde Gelinek Nokta”, Stratejik Analiz, Cilt 3, Sayı 29, Eylül 2002.
- Hawat, M. (2002), Ortadoğuculuk kavramı ve Arap ulusal güvenliği üzerindeki etkisi, Madbuli Kütüphanesi, Kahire, Mısır.
- El-Karni, B. (1989) Arap Ulusal Devletlerinin Çelişkileri, Salama Ghassan ve diğerkleri, Arap Anayurdunda Millet, Devlet ve Entegrasyon, 1, Arap Birliği Çalışmaları Merkezi, Beyrut.
- Matar, J. ve Hilal, A. (1989) Arap Bölgesel Sistemi, 3, Arap Birliği Çalışmaları Merkezi, Beyrut.
- Dorothy James (1985) Uluslararası İlişkilerde Çelişkili Teoriler, Walid Abdel Hay tarafından çevrildi, Kazma Yayınevi, Beyrut.
- Fahmy, A. (1999) Arap Bölgesel Sistemi: Ortadoğu Dünyasına Doğru Kaymanın Olanakları ve Riskleri, Wael Yayıncılık ve Dağıtım Evi, Amman, Ürdün.
- Jamal, Y. (1987), Arap Dünyasında Hükümet Sistemleri. (Saad Eddin İbrahim ve diğerkleri Arap dünyasında demokrasi krizi Beyrut Arap Birliği Çalışmaları Merkezi.

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

☎ +994 50 891 01 70 ✉ Samir.gumbatov.1987@mail.ru 🌐 www.inds-center.com

The Impact of the Zangezur Corridor on the Foreign Policies of Central Asian Countries

Raza SYED¹²⁶

Abstract

The Zangezur Corridor, linking Azerbaijan to its Nakhchivan exclave and extending toward Türkiye, represents a transformative geopolitical development in the South Caucasus and Eurasian connectivity landscape. This corridor is not only a transportation route but also a strategic initiative reshaping regional alliances, energy diplomacy, and the foreign policy priorities of Central Asian republics. The present study examines the geopolitical, economic, and strategic implications of the Zangezur Corridor for the foreign policies of Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, and Tajikistan. By analyzing the corridor's potential to foster trans-Caspian integration, diversify trade routes, and enhance connectivity with Europe, the article evaluates its role as a catalyst for regional transformation. The research also explores how this corridor challenges the dominance of traditional transit powers such as Russia and Iran, leading to new diplomatic alignments. The study concludes that the Zangezur Corridor is emerging as a pivotal factor in the evolution of Central Asian states' multi-vector foreign policies, reinforcing their economic independence and geopolitical agency within the broader Eurasian framework.

Keywords: Zangezur Corridor, Central Asia, Azerbaijan, Regional Connectivity, Foreign Policy, Geopolitics, Eurasia, Transport Diplomacy.

¹²⁶ Managing Editor of London Post

Zangezur Koridoru'nun Orta Asya Ülkelerinin Dış Politikalarına Etkisi

Özet

Azerbaycan'ı Nahçıvan topraklarına bağlayan ve Türkiye'ye doğru uzanan Zangezur Koridoru, Güney Kafkasya ve Avrasya bağlantı manzarasında dönüştürücü bir jeopolitik gelişmeyi temsil etmektedir. Bu koridor yalnızca bir ulaşım güzergahı değil, aynı zamanda bölgesel ittifakları, enerji diplomasisini ve Orta Asya cumhuriyetlerinin dış politika önceliklerini yeniden şekillendiren stratejik bir girişimdir. Bu çalışma, Zangezur Koridoru'nun Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan'ın dış politikaları üzerindeki jeopolitik, ekonomik ve stratejik etkilerini incelemektedir. Koridorun Hazar Denizi entegrasyonunu teşvik etme, ticaret yollarını çeşitlendirme ve Avrupa ile bağlantıyı geliştirme potansiyelini analiz ederek, makale bölgesel dönüşüm için bir katalizör olarak rolünü değerlendirmektedir. Araştırma ayrıca, bu koridorun Rusya ve İran gibi geleneksel geçiş güçlerinin hâkimiyetine nasıl meydan okuyarak yeni diplomatik ittifaklara yol açtığını da incelemektedir. Çalışma, Zangezur Koridoru'nun Orta Asya devletlerinin çok yönlü dış politikalarının evriminde önemli bir faktör olarak ortaya çıktığını, daha geniş Avrasya çerçevesi içinde ekonomik bağımsızlıklarını ve jeopolitik yetkilerini güçlendirdiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Zangezur Koridoru, Orta Asya, Azerbaycan, Bölgesel Bağlantı, Dış Politika, Jeopolitik, Avrasya, Ulaştırma Diplomasisi.

1. INTRODUCTION

The geopolitical environment of Eurasia has entered a new phase following the Second Karabakh War (2020), which reshaped regional power dynamics and created new infrastructural opportunities. Among these, the Zangezur Corridor has gained significant international attention for its potential to connect the South

Caucasus with Central Asia, establishing a direct transportation and trade link between the Caspian and Mediterranean basins (Kavalski, 2022).

This development holds profound implications for the foreign policies of Central Asian republics, which have long sought diversified access to global markets beyond Russian and Iranian corridors. Central Asian countries have historically faced structural constraints due to their landlocked geography and dependence on limited transit routes. The emergence of the Zangezur Corridor, therefore, offers a strategic alternative that aligns with their broader goals of economic diversification, digital connectivity, and regional cooperation (Sultanov, 2023).

Moreover, this project resonates with global initiatives such as China's Belt and Road Initiative (BRI) and the Trans-Caspian International Transport Route (TITR), providing a complementary mechanism for Eurasian integration (Cornell, 2022). This article seeks to analyze the multidimensional impacts of the Zangezur Corridor on the foreign policies of Central Asian states. The research argues that the corridor serves as both a geoeconomic asset and a geopolitical instrument, enabling these states to reinforce their sovereignty and recalibrate relations with major powers, including Russia, China, Türkiye, and the European Union.

2. THE GEOPOLITICAL IMPORTANCE OF THE ZANGEZUR CORRIDOR

The Zangezur Corridor passes through Armenia's Syunik province, connecting the Azerbaijani mainland to Nakhchivan and further to Türkiye. Its realization would create a continuous transport link from the Caspian Sea to the Mediterranean, thereby reconfiguring the traditional Eurasian transit map (De Waal, 2021).

From a geopolitical perspective, this corridor strengthens the Middle Corridor (also known as the Trans-Caspian Route), which competes with the Northern Corridor through Russia and the Southern Corridor via Iran. For Azerbaijan and Türkiye, the corridor represents strategic consolidation of the Turkic world, enhancing the Organization of Turkic States (OTS) as a platform for economic and political cooperation (Muradov & Hasanov, 2023).

For Central Asia, it is an opportunity to project regional identity, strengthen connectivity with Europe, and reduce vulnerability to great power coercion (Allison, 2022). Additionally, the Zangezur Corridor supports the EU's Global Gateway initiative, providing Europe with an alternative trade path to Asia that bypasses politically sensitive territories. Thus, its completion is viewed as a crucial component of Eurasian connectivity architecture.

3. CENTRAL ASIAN COUNTRIES' FOREIGN POLICY PRIORITIES

The five Central Asian republics—Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Kyrgyzstan, and Tajikistan—share a historical trajectory of post-Soviet transformation but differ in their foreign policy orientations. All have adopted variations of a multi-vector diplomacy approach, balancing relations among Russia, China, the West, and regional neighbors (Laruelle, 2020). Kazakhstan pursues an “open diplomacy” model, emphasizing economic diversification, digital connectivity, and balanced ties with Russia and China while seeking stronger cooperation with the EU and Türkiye. Uzbekistan under President Mirziyoyev has moved toward regional cooperation and pragmatic engagement with global actors, emphasizing transport and trade integration (Mogilevskii, 2022). Turkmenistan maintains a policy of “positive neutrality” but has shown growing interest in transregional energy routes that could utilize the Zangezur link. Kyrgyzstan and Tajikistan, although less developed economically, view regional connectivity as vital for their access to new markets and investment flows. The overarching foreign policy objective for all five is strategic autonomy through diversified connectivity. Hence, the Zangezur Corridor aligns closely with their efforts to reduce overdependence on the Russian-dominated Northern transit route.

4. THE IMPACT OF THE ZANGEZUR CORRIDOR ON CENTRAL ASIAN FOREIGN POLICY

4.1. Economic and Transport Dimensions

The corridor's economic implications are immense. By linking the Caspian region to Türkiye and the Mediterranean via Nakhchivan, it offers a shorter and safer route for Central Asian exports, including energy resources, agricultural goods, and industrial materials (World Bank, 2023). Kazakhstan and Uzbekistan, the region's key economic players, stand to gain significant benefits from integrating their transport systems with the Zangezur route. This corridor would also enhance the viability of the Baku–Tbilisi–Kars railway and the Alat Free Economic Zone, turning Azerbaijan into a logistical hub between Central Asia and Europe (Hasanov, 2022). Moreover, for Turkmenistan—rich in gas reserves—the corridor provides potential synergy with the Trans-Caspian Gas Pipeline projects, thereby extending its export capabilities beyond Iran and Russia. In effect, the Zangezur route contributes to the broader Trans-Eurasian logistics revolution, reinforcing economic resilience and trade diversification across Central Asia.

4.2. Security and Strategic Cooperation

From a security standpoint, the Zangezur Corridor introduces both opportunities and risks. On one hand, it promotes regional stability through economic interdependence and shared infrastructure. On the other, it challenges the established security paradigms dominated by Russia's Collective Security Treaty Organization (CSTO) and China's Shanghai Cooperation Organization (SCO) frameworks (Cooley, 2023). The corridor's development also elevates Azerbaijan's and Türkiye's geopolitical status as security partners for Central Asian states. Joint military exercises, intelligence cooperation, and defense industry collaboration within the Organization of Turkic States illustrate a growing shift toward Turkic-led security frameworks (Muradov & Ahmadov, 2023). In this sense, the corridor serves as a physical manifestation of a broader "Turkic security community", connecting the Caspian Basin with Anatolia and strengthening the strategic autonomy of post-Soviet states vis-à-vis Moscow and Beijing.

4.3. Political and Diplomatic Realignments

Politically, the Zangezur Corridor catalyzes new diplomatic dynamics. Central Asian leaders increasingly emphasize regionalism and intra-Turkic cooperation, framing the corridor as an emblem of shared cultural and civilizational identity (Laruelle & Peyrouse, 2022). For Uzbekistan and Kazakhstan, engagement with the corridor also provides leverage in negotiations with China and Russia, showcasing their commitment to diversified connectivity. For Kyrgyzstan and Tajikistan, it opens access to new foreign investment sources, including the EU and Gulf countries, which view the corridor as a secure gateway into Central Asia. This transformation indicates a gradual reorientation of Central Asia's geopolitical compass—from a predominantly Russia-centric outlook to a more balanced, multi-directional foreign policy architecture.

5. CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Despite its potential, the Zangezur Corridor faces multiple challenges. The foremost obstacle lies in Armenia's political hesitation and the unresolved tensions between Baku and Yerevan regarding the legal status and security guarantees of the corridor (Cornell, 2023). The involvement of external actors such as Iran, which opposes the project due to perceived geopolitical marginalization, adds further complexity. Nevertheless, opportunities outweigh the risks. The corridor can transform Eurasian connectivity by offering a non-sanctioned, stable, and efficient route between Asia and Europe. Moreover, it can serve as a foundation for green transport corridors, incorporating renewable energy logistics and digital trade platforms (Asian Development Bank, 2024). For Central Asia, participation in the Zangezur initiative enhances access to diversified supply chains, strengthens resilience to geopolitical shocks, and fosters collective regional identity. These opportunities align with the United Nations' Sustainable Development Goals (SDGs), particularly those promoting infrastructure development, economic growth, and regional partnerships.

6. CONCLUSION

The Zangezur Corridor symbolizes a new chapter in Eurasian geopolitics, representing both the physical and strategic integration of the Turkic and Central Asian worlds. For Central Asian countries, it offers a pragmatic means to realize their long-standing aspirations of connectivity, autonomy, and diversified diplomacy. Economically, it strengthens the Middle Corridor's viability and opens alternative routes for trade and energy export. Strategically, it enables the Central Asian republics to balance relations among global powers while fostering intra-regional cooperation. Politically, it reflects a collective reassertion of post-Soviet agency, where smaller states actively shape the geopolitical map rather than merely adapting to external pressures. In conclusion, the Zangezur Corridor's success depends on sustained diplomatic engagement, infrastructural investment, and multilateral coordination among regional stakeholders. If realized, it will not only redefine the foreign policy trajectories of Central Asian countries but also transform Eurasia into a more interconnected, balanced, and cooperative geopolitical system.

REFERENCES

- Allison, R. (2022). *Geopolitics of Central Asia after 2020: Power shifts and regional responses*. Oxford University Press.
- Asian Development Bank. (2024). *Regional connectivity and sustainable transport corridors in Eurasia*. ADB Publications.
- Cooley, A. (2023). *Eurasian order and regional security frameworks: The case of Central Asia*. *Foreign Affairs*, 102(4), 45–58.
- Cornell, S. (2022). *The South Caucasus after the Second Karabakh War: Geopolitical shifts and connectivity prospects*. Central Asia–Caucasus Institute Report.
- Cornell, S. (2023). *Armenia's Dilemma and the Future of the Zangezur Corridor*. Silk Road Studies Program, Policy Paper No. 24.

- De Waal, T. (2021). *Caucasus connectivity: New corridors, old conflicts*. Carnegie Europe.
- Hasanov, R. (2022). *Azerbaijan's role in Eurasian transport and energy integration*. *Journal of Caspian Studies*, 8(2), 67–84.
- Kavalski, E. (2022). *Eurasian geopolitics and the post-pandemic order*. Palgrave Macmillan.
- Laruelle, M. (2020). *Central Asia's multi-vector foreign policy: Continuity and adaptation*. *The Diplomat*, 34(3), 12–19.
- Laruelle, M., & Peyrouse, S. (2022). *Reimagining Central Asian regionalism: Between Russia, China, and the Turkic world*. Routledge.
- Mogilevskii, R. (2022). *Uzbekistan's foreign economic policy in the context of regional integration*. *Eurasian Development Bank Review*, 11(2), 23–40.
- Muradov, R., & Ahmadov, I. (2023). *The Organization of Turkic States and emerging Eurasian security frameworks*. Baku Strategic Studies Center.
- Muradov, R., & Hasanov, R. (2023). *From corridors to communities: The geopolitical logic of the Zangezur project*. *Caucasus Policy Journal*, 4(1), 55–78.
- Sultanov, E. (2023). *Trans-Caspian integration and the role of Azerbaijan in Central Asia's diversification strategy*. Caspian Policy Center Report.
- World Bank. (2023). *Trade connectivity and logistics performance in Central Asia*. Washington, DC: World Bank Publications.

İş Dünyasında Neofobi: Psikolojik Temelleri, Örgütsel İnovasyon ve Performans Üzerindeki Etkileri Üzerine Bir İnceleme

Gülnaz KILIÇ ÖZKAYNAR¹²⁷

Özet

Bu araştırmada, iş dünyasında önemli bir olgu olan neofobinin tanımı, psikolojik temelleri ve örgütsel inovasyon ile performans üzerindeki etkileri kapsamlı bir şekilde incelenmektedir. Çalışma, neofobiye bireylerin ve örgütlerin yenilik ve değişim karşısında duydukları çekince, korku ve bu durumlardan kaçınma eğilimi olarak kavramsallaştırmaktadır. Elde edilen bulgular neofobinin sadece bireysel bir dirençten değil aynı zamanda kurumsal kültür, yönetim stratejileri ve yapısal atalet gibi faktörlerden de etkilenen bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Neofobi, örgütsel inovasyon süreçlerini doğrudan engelleyerek stratejik atalet ve rekabet avantajı kaybına yol açmaktadır. Ayrıca çalışan motivasyonunu düşürerek ve psikolojik güvenliği azaltarak kurumsal performansı olumsuz yönde etkilemektedir. Sonuç olarak neofobinin etkili bir şekilde yönetilmesi için şeffaf iletişim, sürekli eğitim, katılımcı süreçler ve psikolojik güvenliğe dayalı bir örgütsel kültürün oluşturulması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu araştırma, hızla değişen pazarlarda sürdürülebilir başarı elde etmek isteyen örgütler için neofobinin anlaşılmasının ve proaktif bir şekilde yönetilmesinin hayati önem taşıdığını vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Neofobi, Örgütsel Değişim, İnovasyon Direnci, Değişim Yönetimi, Çalışan Performansı.

¹²⁷ Dr., Türasaş Genel Müdürlüğü, ORCID: 0000-0002-0002-4526, gulnazklc@gmail.com

Neophobia in the Business World: An Examination of Its Psychological Foundations and Effects on Organizational Innovation and Performance

Abstract

This study comprehensively examines the definition of neophobia, a significant phenomenon in the business world, its psychological foundations, and its effects on organizational innovation and performance. The study conceptualizes neophobia as the hesitation, fear, and avoidance tendency that individuals and organizations experience in the face of innovation and change. The findings reveal that neophobia is not merely an individual resistance but also a structure influenced by factors such as organizational culture, management strategies, and structural inertia. Neophobia directly hinders organizational innovation processes, leading to strategic inertia and loss of competitive advantage. It also negatively impacts organizational performance by reducing employee motivation and diminishing psychological safety. Consequently, it is understood that effectively managing neophobia requires transparent communication, continuous training, participatory processes, and the creation of an organizational culture based on psychological safety. This research emphasizes that understanding and proactively managing neophobia is vital for organizations seeking sustainable success in rapidly changing markets.

Keywords: Neophobia, Organizational Change, Innovation Resistance, Change Management, Employee Performance.

1. GİRİŞ

Günümüz iş dünyası küresel rekabetin artması, teknolojik gelişmelerin hızlanması ve pazar dinamiklerindeki sürekli değişimlerle karakterize edilen bir dönüşüm süreci içerisinde. Bu ortamda, örgütlerin ve bireylerin hayatta kalabilme ve rekabet avantajı elde edebilme yetenekleri yeniliklere ve değişime adapte olabilmeleri kapasitelerine bağlı hale gelmiştir (Senge, 2024). Ancak değişim ve yenilik, doğası

gereği belirsizlik ve risk barındırdığı için bireylerde ve kurumlarda bu durumlara karşı bir direnç ve korku olgusunu tetikleyebilmektedir. Literatürde bu olgu, neofobi kavramı altında incelenmekte ve yeniliğe karşı duyulan korku ve kaçınma eğilimi olarak tanımlanmaktadır (Pliner & Hobden, 1992; Oreg, 2003).

Neofobi, sadece bireysel düzeyde yeni yiyeceklere veya teknolojilere karşı duyulan bir endişeden ibaret değildir. Aynı zamanda, iş hayatı bağlamında çalışanların ve yöneticilerin yeni iş süreçlerine, yönetim stratejilerine veya teknolojik dönüşümlere karşı sergilediği direnç olarak da kendini göstermektedir (Kotter, 2012; Özkaynar, 2024). Bu direnç, bilişsel, davranışsal ve duygusal temellere dayanmakta olup Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisindeki güvenlik ihtiyacı gibi temel psikolojik dinamiklerle ilişkilidir. İş hayatında neofobik eğilimler, çalışanların konfor alanlarını terk etmek istememesi, başarısızlık korkusu veya yetkinliklerini kaybetme endişesi gibi faktörlerle beslenmektedir (Fugate, Kinicki, & Prussia, 2008). Bu psikolojik engeller, örgütsel düzeyde inovasyon süreçlerini ve adaptasyon kabiliyetini ciddi şekilde kısıtlayan bir bariyer oluşturmaktadır.

Örgütsel değişim ve direnç teorileri, neofobinin kurumsal yapılar içinde nasıl kurumsallaştığını açıklamada önemli bir çerçeve sunmaktadır. Kurt Lewin'in alan teorisinden, örgütsel direncin yönetsel bir sorun olduğunu savunan kuramlara kadar birçok yaklaşım, değişime karşı gösterilen tepkinin sadece bireysel bir durum olmadığını, aynı zamanda örgüt kültürü, liderlik ve iletişim stratejileri gibi unsurlardan da etkilendiğini ortaya koymaktadır (Lewin, 1947). Bu bağlamda, neofobinin örgütlerdeki varlığı, sadece çalışanların bireysel tutumlarından değil aynı zamanda kurumun kendisinin değişime ne kadar hazır olduğundan da kaynaklanmaktadır. Değişim karşıtı bir örgüt kültüründe çalışanlar risk almaktan kaçınır ve mevcut durumun sürdürülmesini ister (Hannan & Freeman, 1984). Bu durum inovasyonun önündeki en büyük engellerden biri haline gelmektedir.

Bu çalışmanın ana amacı, neofobinin iş hayatındaki yansımalarını hem teorik hem de pratik düzeyde irdeleyerek, bu olgunun örgütsel inovasyon ve performans üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkilerini ortaya koymaktır. Çalışmada, neofobinin bireysel, örgütsel ve sektörel düzeydeki etkilerini ayrıntılı olarak ele alınmakta ve inovasyon süreçlerinin her aşamasında nasıl bir engel oluşturduğu incelenmektedir. Elde edilen bulgularla, yöneticilere ve insan kaynakları uzmanlarına neofobi

yönetme ve esnek bir kurumsal kültür inşa etme konusunda uygulanabilir stratejiler ve öneriler sunulması hedeflenmektedir. Bu araştırma, hızla değişen iş dünyasında örgütlerin sürdürülebilir başarı elde edebilmeleri için neofobinin anlaşılmasının ve etkili bir şekilde yönetilmesinin büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE TEORİK ALTYAPI

2.1. Neofobinin Tanımı ve Kapsamı

Neofobi, bireylerin veya toplulukların yenilik, değişim veya bilinmeyen durumlar karşısında duydukları korku ve bu durumlardan kaçınma eğilimi olarak tanımlanmaktadır (Oreg, 2003). Bu kavram, psikoloji, sosyoloji ve yönetim bilimleri gibi çeşitli disiplinlerde incelenmektedir. Bilişsel ve davranışsal bir olgu olarak neofobi, genellikle bireyin mevcut konfor alanını tehdit eden her türlü yeni deneyime karşı geliştirdiği bir savunma mekanizmasıdır (Pliner & Hobden, 1992). Bu durum, sadece yeni fikir veya teknolojilere karşı direnç göstermekle kalmayıp, aynı zamanda yeni insanlara veya sosyal durumlara karşı duyulan endişeyi de kapsayabilmektedir. Literatürde neofobi, bireysel ve örgütsel düzeyde yenilikçilik ve adaptasyon süreçlerini engelleyen, statükonun korunmasına neden olan ve potansiyel gelişim fırsatlarının kaçırılmasına yol açan önemli bir engel olarak ele alınmaktadır (Schein, 2016; Gilbert, 2005).

İş hayatı bağlamında neofobi, bireylerin ve örgütlerin yeni teknolojilere, iş süreçlerine, yönetim stratejilerine veya örgütsel kültürel değişimlere karşı sergilediği direnç ve kaçınma eğilimi olarak kavramsallaştırılmaktadır (Venkatesh, Morris, Davis, & Davis, 2003). Bu durum, bireysel düzeyde çalışanların yeni bir yazılımı öğrenmeye veya farklı bir departmana geçmeye karşı duyduğu endişe ile başlayabilmektedir (Markus, 1983). Örgütsel düzeyde ise neofobi, yenilikçi fikirlerin reddedilmesine, risk almaktan kaçınılmasına ve statükonun sürdürülmesine yol açarak kurumsal adaptasyon ve büyüme yeteneğini ciddi şekilde kısıtlayabilmektedir (Alkaya & Hepaktan, 2003). İş yerindeki neofobi, genellikle geçmiş deneyimlere dayalı bilişsel önyargılar, konfor alanından çıkma korkusu, bilgi eksikliği veya başarısızlık endişesi gibi psikolojik faktörlerle ilişkilendirilmektedir (Vakola, 2014). Bu olgu, özellikle günümüzün hızla değişen

pazar koşullarında, dijital dönüşüm ve sürdürülebilir rekabet avantajı arayışındaki kuruluşlar için kritik bir engel teşkil etmektedir.

2.2. Neofobinin Psikolojik Temelleri

Neofobi, psikolojik düzeyde bireyin yeni ve bilinmeyen durumlara karşı geliştirdiği bir savunma mekanizması olarak ele alınmaktadır. Bu reaksiyonun temelinde, insan psikolojisinin doğal bir eğilimi olan belirsizlikten kaçınma ve mevcut dengeyi koruma arzusu yatmaktadır (Langley, Smallman, Tsoukas, & Van de Ven, 2013). Bilişsel psikoloji perspektifinden bakıldığında neofobinin kökeninde, bireyin geçmiş deneyimlerinden edindiği bilişsel önyargılar bulunmaktadır. Birey, yeni bir gelişmeyi mevcut durumuyla uyumlu bulmadığında, bu süreci potansiyel bir tehdit olarak algılayabilmektedir. Bu bilişsel uyumsuzluk, anksiyete ve korku duygularını tetikleyerek, bireyi yeni durumdan kaçınmaya veya ona karşı direnç göstermeye sevk edebilmektedir (van der Voet & Vermeeren, 2016). Bu bağlamda yeniliğe karşı duyulan korku, aslında yeniliğin kendisinden ziyade, bireyin bu yeni durumla başa çıkma yeteneğine yönelik duyduğu güvensizliğin bir yansıması olarak görülmektedir.

Davranışsal psikoloji açısından ise neofobi, öğrenme süreçleri ve pekiştirme ilkeleriyle açıklanmaktadır. Birey, geçmişte yeni bir deneyimden olumsuz bir sonuç (başarısızlık, eleştiri, rahatsızlık vb.) elde ettiğinde bu deneyimi olumsuz bir şekilde pekiştirebilmekte ve gelecekte benzer durumlardan kaçınma eğilimi göstermektedir (Özkaynar & Baykal, 2025). Bu kaçınma davranışı, kısa vadede anksiyeteyi azaltarak bireye bir rahatlama hissi verebilmektedir. Ancak uzun vadede neofobik tepkileri daha da güçlendirmektedir. Bu durum, bir döngü oluşturarak bireyin yeni deneyimlere açık olmasını engellemektedir. Sosyal öğrenme teorisi de bu süreci desteklemektedir. Bu teoriye göre bireyler, özellikle otorite figürlerinin veya akran gruplarının yeni durumlara karşı sergilediği olumsuz tutumları gözlemleyerek neofobik davranışları içselleştirebilmektedir (Bandura, 2018).

Çalışanların duygusal ve motivasyon faktörleri, neofobinin psikolojik temellerinde önemli bir rol oynamaktadır. Yenilik ve değişim, bireylerde kaygı, belirsizlik ve

kontrol kaybı hissi yaratabilmektedir. Bu duygular, kişinin motivasyonunu düşürerek risk almaktan kaçınmasına ve bilindik olana sığınmasına neden olmaktadır (Vakola, 2014). Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisi teorisinde güvenlik ve aidiyet ihtiyacı, bireylerin konfor alanlarını koruma eğiliminde oldukları belirtilmektedir (Lester, 2013). Ancak değişim ve yenilikler, bu temel ihtiyaçları tehdit edebilmektedir. Dolayısıyla neofobi sadece bilişsel bir dirençten ibaret değildir. Aynı zamanda bireyin duygusal güvenliğini koruma arzusunun ve belirsizlikle başa çıkma yeteneğine dair algısının bir sonucudur. Bu karmaşık etkileşim, neofobiyi çok boyutlu bir psikolojik olgu haline getirmektedir.

2.3. Örgütsel Değişim ve Direnç Teorileri

Örgütsel değişim bir kurumun stratejilerinde, yapısında, teknolojisinde veya kültüründe planlı ya da plansız olarak meydana gelen dönüşüm süreçlerini ifade etmektedir. Bu süreçler, genellikle dışsal (pazar dinamikleri, rekabet, teknolojik gelişmeler) ve içsel (yeni liderlik, verimlilik arayışı) faktörler tarafından tetiklenmektedir (Mir, Rezania, & Baker, 2020). Ancak değişim çoğunlukla sorunsuz bir şekilde gerçekleşmez aksine örgüt içi direnç ile karşılaşmaktadır. Direnç, bireysel düzeyde algılanan tehditler, belirsizlik korkusu ve alışkanlıklardan vazgeçmek istememe gibi psikolojik faktörlerden beslenmektedir (Kerman & Öztıp, 2014). Kurumsal düzeyde ise yerleşik güç dengeleri, çıkar çatışmaları, iletişim eksiklikleri ve kültürel atalet gibi yapısal unsurlar değişime karşı bir bariyer oluşturmaktadır.

Kurt Lewin'in alan teorisi, örgütsel değişim ve dirence yönelik en temel teorik çerçevelerden birisi olarak kabul edilmektedir. Lewin'e göre, örgütler bir denge durumundadır ve bu denge, değişimi destekleyen itici güçler ile değişime karşı koyan kısıtlayıcı güçler arasındaki etkileşimle korunmaktadır (Burnes & Cooke, 2012). Başarılı bir değişim süreci çözölme, değişim ve yeniden dondurma olmak üzere üç aşamalı bir modelle açıklanmaktadır. Çözölme, mevcut dengeyi bozarak değişime hazır hale gelme olarak tanımlanmaktadır. Değişim, yeni davranış ve süreçlerin uygulanması olarak ifade edilmektedir. Son olarak yeniden dondurma ise yeni durumun kalıcı hale getirilerek kurumsal kültüre entegre edilmesi olarak açıklanmaktadır (Cummings, Bridgman, & Brown, 2015). Bu teoriye göre

değişime karşı gösterilen direncin, süreci kısıtlayan güçlerin etkili bir şekilde yönetilmesiyle aşılabileceği belirtilmektedir. Lewin'in yaklaşımında, direncin pasif bir tepkiden ziyade aktif olarak yönetilmesi gereken bir olgu olduğu ifade edilmektedir.

Örgütsel Direnç Kuramı ise direncin daha çok bir yönetim sorunu olarak ele alınması gerektiğini savunmaktadır. Bu kurama göre çalışanlar değişime doğal olarak karşı koymazlar aksine değişimin yönetilme biçimine tepki gösterirler (Dent & Goldberg, 1999). Değişim sürecinde yaşanan iletişim eksiklikleri, çalışanların karar alma süreçlerine dahil edilmemesi, belirsizliklerin giderilmemesi ve değişimin faydalarının açıkça anlatılamaması direncin temel kaynaklarıdır (Tunçer, 2011). Bu bağlamda direnç, yöneticilerin süreci etkin bir şekilde yönetemediğinin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Bu yaklaşım, direncin kaynağını çalışanların korkularından ziyade kurum içi yönetim ve iletişim stratejilerinin yetersizliğine bağlamaktadır.

Örgüt kültürü ile değişim arasındaki ilişkiyi ele alan teoriler de direncin altını çizmektedir. Edgar Schein gibi kuramcılar bir örgütün kültürünün, değişimin en güçlü destekleyicisi veya en büyük engeli olabileceğini belirtmektedir. Yerleşik değerler, normlar ve varsayımlar, örgüt üyelerinin dünyayı nasıl algıladığını ve yeni fikirlere nasıl tepki verdiğini şekillendirmektedir. Mevcut kültürle çelişen bir değişim girişimi, kültürel dirençle karşılaşmaktadır (Schein, 2016). Bu direnç, sadece bireysel bir tepki olmaktan öte kolektif bir reddetme biçimidir. Örneğin, riskten kaçınan bir kültürde, esnekliği ve inisiyatifi teşvik eden bir değişim projesi başarısızlıkla sonuçlanabilir. Bu nedenle başarılı bir örgütsel değişim için değişimin örgüt kültürü ile uyumlu hale getirilmesi veya kültürün kendisinin dönüşüme hazırlanması kritik öneme sahiptir.

3. NEOFOBİNİN İŞ HAYATINDAKİ ETKİLERİ

3.1. Bireysel Düzeyde Neofobi

Bireysel düzeyde neofobi, çalışanların yeniliklere ve değişimlere karşı sergilediği bilişsel ve davranışsal bir direnç olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durum, çalışanların konfor alanlarını terk etmekten duyduğu korku ve bu korkunun yol açtığı kaçınma

eğilimiyle karakterize edilmektedir. Bu olgunun temelinde bireyin algılanan kontrol kaybı hissi yatmaktadır. Yeni bir teknoloji veya iş süreci, çalışanın mevcut bilgi ve becerilerini geçersiz kılma potansiyeli taşıdığı için bireyde yetkinlik ve öz yeterlilik algısının sarsılmasına neden olabilmektedir (Fugate, Kinicki, & Prussia, 2008). Bu durum, anksiyeteyi ve belirsizlikten duyulan rahatsızlığı artırarak çalışanın değişime karşı savunmacı bir tutum sergilemesine yol açmaktadır. Sonuç olarak birey mevcut durumun risklerini artırarak yeni duruma uyum sağlamaktan kaçınmaktadır. Bu durum da onun kişisel ve mesleki gelişimini ciddi şekilde engellemektedir.

Bireysel neofobinin bir diğer önemli yönü öğrenmeye karşı direnç olarak kendini göstermektedir. Çalışanlar, kariyer gelişimleri için hayati önem taşıyan yeni becerileri edinmekten veya farklı pozisyonlara geçmekten imtina edebilirler. Bu durum, özellikle dijital dönüşümün ve yapay zekanın hızla yayıldığı günümüz iş dünyasında, çalışanların rekabet gücünü korumalarını zorlaştırmaktadır (Cappelli & Keller, 2014). Neofobik bireyler, yeni eğitim programlarına veya mentorluk fırsatlarına şüpheyle yaklaşabilir, bu tür girişimleri gereksiz veya tehdit edici olarak algılayabilirler. Bu davranış kalıbı hem bireyin kariyerinde düşüşe yol açabilmekte hem de kurumun yetenek havuzunu güncel tutma çabalarını boşa çıkarabilmektedir.

Bireysel neofobi, iş yerindeki psikolojik iyi oluşu ve genel iş tatminini olumsuz etkileyebilmektedir. Değişime direnen çalışanlar, belirsizliğin yarattığı stresle başa çıkılmasında zorlanmakta ve bu durum tükenmişlik sendromuna yol açabilmektedir. Değişimin kaçınılmaz olduğu bir ortamda, sürekli bir kaygı ve güvensizlik hissi içinde olmak çalışanın motivasyonunu ve örgütsel bağlılığını azaltmaktadır (Gürbüz & Varoğlu, 2022). Bireyin neofobisi sadece kendi performansını düşürmekle kalmamakta aynı zamanda takım içi dinamiklerini de etkileyebilmektedir. Değişime karşı olumsuz bir tutum sergileyen bir birey, ekibin diğer üyelerini de etkileyerek kolektif direnci güçlendirebilmekte ve pozitif bir değişim kültürünün oluşmasını zorlaştırabilmektedir.

3.2. Örgütsel Düzeyde Neofobi

Örgütsel düzeyde neofobi, bir kurumun bütünsel olarak yeniliğe, dəyişimə və risk almaya qarşı sərgilediyi kolektif bir direnc və qaçınma eğilimi olaraq tanımlanmaktadır. Bu olgu, bireysel neofobilerin toplamından daha fazlasıdır. Çünkü kurumsal kültür, süreçlər və liderlik tarzı gibi unsurlar tarafından pekiştirilmekte və kurumsallaşmaktadır. Örgütlerde neofobi, mevcut durumun güvenli və öngörülebilir doğasına tutunarak, pazar dinamiklerindeki dəyişimleri görmezden gəlinməsinə və ya bunlara tepki vermede yavaş kalınmasına nədən olabilmektedir (Özkaynar & Baykal, 2025). Bu durum stratejik kararların alınmasını geciktirmekte, yeni pazarlara girmə və ya yeni ürünler gəlişirmə gibi inovatif girişimlərin ertelenməsinə və ya tamamilən reddedilməsinə yol açabilmektedir. Sonuç olaraq bu tür örgütlər, sektorlərindəki dəyişim rüzgarlarına uyum sağlayamayan və rəqəbət avantajını yitirən yapılar halinə gəlməkdədir.

Örgütsel neofobinin ən belirgin etkilerinden biri, kurumsal inovasyonun engellenmesidir. Yenilik, doğası gereği risk və belirsizlik içermektedir. Örgüt kültüründe neofobinin egemen olması, çalışanların "başarısız olma korkusu" yaşamasına və bu korkunun yaratıcı fikirlerin paylaşılmasının engellenmesine nədən olmaktadır. Yöneticiler, riskli projeler yerine kanıtlanmış və güvenli olanları tercih ederken, çalışanlar da yeni fikirlerini sunmaktan çekinmektedir (Edmondson, 2018). Bu durum inovasyonun sadece Ar-Ge departmanlarının bir görevi olarak algılanmasına və örgüt genelinde bir durağanlık kültürünün oluşmasına nədən olmaktadır. Yeni fikirler, bürokratik engeller, aşırı detaylı analizler ve karar alma süreçlerindeki gecikmelerle karşılaşarak yok olmaya mahkûm bırakılmaktadır.

Örgütsel neofobi, örgüt içi iletişimi ve bilgi akışını da olumsuz etkilemektedir. Dəyişimə direnen departmanlar və çalışan arasında grulaşmalara nədən olabilmektedir. Bu gruplar, yeni fikirleri və bilgileri paylaşmaktan kaçınarak kendi mevcut düzenlerini korumaya çalışabilirler (Tsai & Ghoshal, 1998). Bu durum örgütlerin genelinde şəffaflığın azalmasına, iş birliğinin zayıflamasına və enformasyonun verimli bir şekilde yayılmasının engellenmesine nədən olmaktadır. Birbirindən kopuk çalışan bu birimler, birbiriylə tutarsız kararlar alabilmekte və bu durum da kurumsal verimliliği düşürebilmektedir (Teece, 2018). Dolayısıyla örgütsel düzeydəki neofobi, yalnızca inovasyonu değil aynı zamanda kurumun

temel işleyişini, adaptasyon yeteneğini ve stratejik esnekliğini de baltalayan karmaşık bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır.

3.3. Sektörel Düzeyde Neofobi

Sektörel düzeyde neofobi, bir sektörün tamamının yeni teknolojilere, iş modellerine veya düzenleyici değişikliklere karşı gösterdiği kolektif ve sistematik bir direnç olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durum, bireysel ve örgütsel neofobinin ötesinde sektördeki işletmelerin yerleşik kurallara ve geleneksel yöntemlere aşırı bağlılığından kaynaklanmaktadır. Sektörel neofobinin temelinde, bir sektörün paydaşlarının statükoyu koruma, mevcut yatırım ve altyapılarını savunma ve yeni risklerden kaçınma eğilimi yatmaktadır (Henderson & Clark, 2018). Bu bütüncül direnç, inovasyonun sektör genelinde yayılmasını yavaşlatmakta, yeni girişimcilerin pazara girişini zorlaştırmakta ve sektörün küresel rekabet gücünü zayıflatmaktadır (Christensen, Raynor, & McDonald, 2015). Örneğin geleneksel perakende sektörünün e-ticarete, taksi sektörünün ise araç paylaşım platformlarına ilk etapta gösterdiği direnç, sektörel neofobinin somut örnekleridir.

Sektörel neofobinin bir diğer önemli nedeni sektördeki öncü firmaların ve düzenleyici kurumların rolüdür. Yerleşik firmalar, mevcut pazardaki hâkim konumlarını ve kâr marjlarını korumak amacıyla yenilikçi iş modellerine veya teknolojilere karşı lobicilik faaliyetleri yürütebilmekte veya bu tür girişimlere yönelik düzenleyici engellerin konulmasını teşvik edebilmektedir (Gans, 2017). Geleneksel iş modellerini korumak üzere tasarlanmış katı yasal çerçeveler, yeni iş modellerinin gelişimini ve büyümesini sınırlayabilmektedir (Tunçer, 2011). Bu etkileşim, sektör genelinde bir atalet ve değişim korku kültürünü yaratmaktadır.

Sektörel düzeydeki neofobi, bir sektörün dış pazarlara karşı savunmasızlığını artırmaktadır. Dijitalleşme, sürdürülebilirlik veya demografik değişimler gibi değişkenler, sektörün tamamını etkileyecek dönüşümleri tetikleyebilmektedir (Teece, 2018). Neofobinin egemen olduğu bir işletme, bu değişimlere tepki vermekte yavaş kaldığı için kendisini daha esnek ve yenilikçi rakipler karşısında dezavantajlı bir konumda bulabilir. Bu durum, sektörün tamamında bir gerilemeye, istihdam kaybına ve ekonomik büyümenin duraksamasına yol açabilmektedir

(Hillman, Withers, & Collins, 2009). Dolayısıyla bir sektorün neofobi eğilimleri, sadece bireysel firmaların değil tüm sektörün geleceği ve ulusal ekonominin rekabet gücü açısından kritik sonuçlar doğurmaktadır.

4. NEOFOBİNİN İNOVASYON SÜREÇLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Neofobi, örgütsel ve bireysel düzeyde inovasyon süreçlerini doğrudan ve dolaylı olarak olumsuz yönde etkileyen kritik bir engeldir. İnovasyonun doğası gereği belirsizlik ve risk barındırması, neofobi eğilimleri olan birey ve örgütler için bir tehdit algısı oluşturabilmektedir (Arciniega, 2017). Bu durum yeni fikirlerin keşfedilmesini ve geliştirilmesini sağlayan yaratıcı süreçleri ilk aşamada baskılamaktadır. Çalışanlar, potansiyel olarak başarısızlıkla sonuçlanabilecek fikirlerini paylaşmaktan kaçınabilmektedir (Gans, 2017). Yöneticiler ise denenmemiş projelere bütçe ayırmak yerine mevcut ve güvenli iş modellerini sürdürmeyi tercih edebilmektedir (Teece, 2018). Bu yaklaşım, örgütün yeni pazar fırsatlarını değerlendirme ve rekabetçi avantaj elde etme yeteneğini köreltmektedir. Ayrıca neofobi, inovasyon süreçlerinin her aşamasında ataleti artırarak kurumun dinamizmini ve adaptasyon kabiliyetini ciddi şekilde sınırlayabilmektedir.

Neofobinin inovasyon üzerindeki etkisi, sadece fikir üretimi aşamasıyla sınırlı kalmayabilir. Bu durum aynı zamanda inovasyonun yayılım ve benimsenme süreçlerini de engelleyebilmektedir (Rogers, 2003). Bir işletmede yeni bir ürün, teknoloji veya süreç geliştirilse bile neofobinin egemen olduğu örgütlerde bu inovasyonun başarıyla uygulanması zorlaşabilir (Klein & Sorra, 1996). Çalışanlar, yeni süreçlere uyum sağlamakta direnç gösterebilir, eski çalışma alışkanlıklarında ısrar edebilir veya yeni teknolojiyi tam potansiyeliyle kullanmayı reddedebilirler. Bu davranışlar, inovasyonun kuruma entegrasyonunu yavaşlatır ve beklenen faydaların elde edilmesini engelleyebilir (Venkatesh, Morris, Davis, & Davis, 2003). Sonuç olarak neofobi sadece yaratıcılığı baskılamakla kalmamakta aynı zamanda başarılı bir şekilde geliştirilen inovasyonların bile örgüt içinde değer yaratmasını önleyen yapısal bir bariyer işlevi görmektedir. Bu durum, bir kurumun inovasyon çabalarının boşa gitmesine ve yatırım getirilerinin düşmesine neden olabilmektedir.

5. NEOFOBİNİN ÖRGÜTSEL PERFORMANSA YANSIMALARI

Neofobi, kurumsal düzeyde bir dizi olumsuz sonuçlara neden olabilen karmaşık bir olgudur. İlk olarak örgüt içerisinde ataletin yaygınlaşmasına ve rekabet avantajının kaybedilmesine neden olabilir (Teece, 2018). Yeniliğe kapalı olan örgütler, sektörlerindeki teknolojik veya pazar değişikliklerini öngöremez ve bu değişikliklere uyum sağlamakta yavaş kalabilirler. Bu durum pazar paylarının düşmesine ve rakiplerin inovasyon yoluyla elde ettiği avantajlar karşısında zayıf kalmasına yol açabilir. Örgüt içi süreçlerdeki verimsizlikler de neofobinin bir sonucu olarak görülebilir (Kotter, 2012). Eski ve hantal iş süreçlerinde ısrar edilmesi operasyonel maliyetleri artırırken, üretim ve hizmet kalitesini düşürebilmektedir. Dolayısıyla neofobi sadece stratejik bir sorun olmaktan öte, operasyonel performansı da doğrudan etkileyen bir faktördür.

İkinci olarak neofobi, çalışan motivasyonu ve örgütsel bağlılık üzerinde yıkıcı etkiler yaratabilir. Sürekli olarak yeni fikirlerin reddedildiği veya değişimden kaçınıldığı bir ortamda çalışanların yaratıcılık ve inisiyatif alma motivasyonu azalabilir (Özkaynar, 2024). Bu durum, çalışanların kendilerini bir dışı gibi hissetmelerine ve potansiyellerini tam olarak kullanamadıklarını düşünmelerine yol açabilir. Sonuç olarak iş tatminsizliği artabilmekte ve yetenekli çalışanların kurumdan ayrılma eğilimi yükselebilmektedir. Diğer taraftan neofobi, örgüt kültürünün bozulmasına ve bir "suçlama kültürünün" oluşmasına zemin hazırlayabilmektedir (Edmondson, 2018). Nitekim başarısızlık korkusu, risk almayı engelleyebilmektedir. Başarısızlık durumunda çalışanları bireysel olarak veya birimleri suçlama eğilimi artabilmektedir. Bu olumsuz atmosfer, iş birliğini zedelemekte ve örgütün kolektif olarak öğrenme ve gelişme yeteneğini köreltebilmektedir.

6. NEOFOBİYİ YÖNETME STRATEJİLERİ

Neofobi, bireysel ve örgütsel düzeyde performansı olumsuz etkileyen bir olgu olduğundan, etkili bir şekilde yönetilmesi değişime ve yeniliğe açık bir kültür oluşturmak için önemlidir. Bu bağlamda ilk strateji, şeffaf ve katılımcı bir değişim

yönetimi süreci uygulamak olmalıdır. Değişim süreçlerinin nedenleri, hedefleri ve olası sonuçları hakkında çalışanlara proaktif ve sürekli bilgi akışı sağlamak belirsizliği azaltabilir (Ford & Ford, 2010). Böylelikle neofobinin temel kaynağı olan anksiyete düşürülebilir. Çalışanların karar alma süreçlerine dahil edilmesi onlara kontrol hissi vererek değişime olan direncini azaltır ve sahiplenmeyi artırır (Oreg & Berson, 2011). Ayrıca liderlerin değişime öncülük etmesi, rol model olması ve değişimin faydalarını somut örneklerle açıklaması, kurum genelinde değişime karşı olumlu bir tutumun gelişmesini sağlayabilir.

İkinci bir strateji, eğitim ve gelişim programlarıyla çalışanların yetkinliklerini artırmaktır. Neofobinin önemli bir kaynağı, bireylerin yeni durumlara uyum sağlama veya yeni beceriler edinme konusundaki öz yeterlilik algısının düşük olmasıdır (Bandura, 2011). Bu algıyı güçlendirmek için, yeni teknolojiler, süreçler veya iş modelleri hakkında kapsamlı ve pratik eğitimler sunulmalıdır. Eğitimler sadece teknik bilgiyi değil aynı zamanda bireylerin belirsizlikle başa çıkma, problem çözme ve esneklik gibi becerilerini de geliştirmeyi hedeflemelidir (Vakola, 2014). Bu tür programlar, çalışanların kendilerine olan güvenlerini artırarak yeni durumları bir tehdit olarak değil bir fırsat olarak görmelerini sağlamaktadır.

Üçüncü ve en temel strateji, güven ve psikolojik güvenliğe dayalı bir örgütsel kültür oluşturmaktır. Başarısızlığın bir öğrenme fırsatı olarak görüldüğü, hata yapmanın hoşgörüsüyle karşılandığı bir ortamda, çalışanlar yeni fikirleri denemekten ve risk almaktan çekinmezler (Edmondson, 2018). Neofobinin aksine bu tür bir kültürde, çalışanlar kendilerini korkmadan açıkça ifade edebilir ve inovatif düşünceye teşvik edilirler. Bu durum yönetimin çalışanlara güven duyması ve karşılıklı güvene dayalı bir ilişki kurmasıyla mümkün olmaktadır (Özkaynar, 2024). Psikolojik güvenlik, neofobinin yarattığı korku atmosferini dağıtarak bireylerin yaratıcılıklarını ve problem çözme yeteneklerini serbestçe kullanabilmelerine olanak tanımaktadır.

7. SONUÇ

Bu araştırmada neofobi kavramının bireysel, örgütsel ve sektörel düzeylerdeki psikolojik temelleri, iş hayatına yansımaları ve inovasyon süreçleri üzerindeki etkileri bağlamında kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Elde edilen bulgular, neofobinin sadece yeni durumlara karşı duyulan basit bir korku olmadığını aksine bireylerin ve örgütlerin değişim ve belirsizlikle başa çıkma becerilerini doğrudan etkileyen çok boyutlu bir olgu olduğunu ortaya koymaktadır.

- *Psikolojik Boyut:* Neofobinin temelinde, bireyin mevcut konfor alanını koruma arzusu, bilişsel uyumsuzluk ve geçmiş olumsuz deneyimlere dayalı kaçınma davranışları yatmaktadır. Bu durum çalışanların yeni beceriler öğrenme, risk alma ve kişisel gelişim süreçlerine karşı bir direnç geliştirmesine yol açmaktadır.
- *Örgütsel Boyut:* Örgütsel düzeydeki neofobi, kurumsal kültür, yönetim stratejileri ve yapısal ataletle pekişen kolektif bir direnç olarak gözlemlenmektedir. Bu durum, inovasyonun engellenmesine, atalet ve rekabet avantajının kaybedilmesine neden olmaktadır. Örgütler, yeni teknolojilere ve pazar dinamiklerine uyum sağlamakta zorlanarak, sürdürülebilir büyüme potansiyellerini ciddi şekilde kısıtlamaktadırlar.
- *İnovasyon ve Performans İlişkisi:* Neofobinin, fikir üretiminden ticarileştirmeye kadar olan tüm inovasyon süreçlerini olumsuz etkilediği, örgüt içi verimsizliklere ve çalışan motivasyonunda düşüşe neden olduğuna dikkat çekilmektedir. Dolayısıyla neofobi, psikolojik güvenliğin azalmasına ve yaratıcılığın bastırılmasına yol açarak hem bireysel hem de kurumsal performansı düşürmektedir.

Bu bulgular ışığında, neofobinin yönetilmesi ve inovasyona açık bir kültürün inşa edilmesi amacıyla, aşağıda belirtilen stratejik ve operasyonel öneriler sunulmaktadır:

1. *Şeffaf ve Katılımcı Değişim Yönetimi Uygulamaları:* Örgütlerin, değişim süreçlerini proaktif ve şeffaf bir iletişimle yönetmeleri elzemdir. Çalışanlara, değişimin nedenleri ve hedefleri hakkında net bilgiler sunulmalıdır. Karar alma süreçlerine aktif olarak dahil edilerek çalışanların sahiplenme duygusu

artırılmalıdır. Liderlerin, dəyişimə öncülük etmələri və rol model olmaları çalışanların belirsizlik algısını azaltacaktır.

2. *Sürekli Eğitim ve Gelişim Fırsatlarının Sunulması*: Neofobinin temelinde yatan öz yeterlilik eksikliğini gidermek için, çalışanlara yönelik kapsamlı eğitim ve gelişim programları tasarlanmalıdır. Bu programlar, sadece teknik yetkinlikleri değil aynı zamanda belirsizlikle başa çıkma, esneklik ve problem çözme gibi becerileri de geliştirmeyi hedeflemelidir.
3. *Psikolojik Güvenlik Kültürünün İnşası*: Yöneticilerin, başarısızlığın bir öğrenme fırsatı olarak görüldüğü, riskin hoşgörülle karşılandığı ve yargılanma korkusunun olmadığı bir ortam yaratmaları kritik öneme sahiptir. Bu tür bir psikolojik güvenlik kültürü, çalışanların yeni fikirlerini özgürce paylaşmasını, inisiyatif almasını ve yaratıcılıklarını serbestçe kullanmasını teşvik ederek neofobinin yarattığı engelleri ortadan kaldıracaktır.
4. *İnovasyonun Kurumsal Değer Haline Getirilmesi*: İnovasyonun sadece bir departmanın görevi olmaktan çıkarılıp, tüm örgüt geneline yayılan kolektif bir değer ve norm haline getirilmesi gerekmektedir. İnovatif davranışların ödüllendirilmesi, başarı hikayelerinin paylaşılması ve kurumsal süreçlerin esnekliğinin artırılması, örgütlerde ataleti kırarak dinamik bir yapının oluşumuna katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Alkaya, A., & Hepaktan, C. E. (2003). Organizational Change. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 10(1), 31-58.
- Arciniega, L. (2017). Dispositional resistance to change. *n The SAGE encyclopedia of industrial and organizational psychology, 2nd edition*, 4,309-310. <https://doi.org/10.4135/9781483386874.n109>.
- Bandura, A. (2011). On the Functional Properties of Perceived Self-Efficacy Revisited. *Journal of Management*, 38(1), 9-44. <https://doi.org/10.1177/0149206311410606>.

- Bandura, A. (2018). Toward a Psychology of Human Agency: Pathways and Reflections. *Perspectives on Psychological Science*, 13(2), 130-136. <https://doi.org/10.1177/1745691617699280>.
- Burnes, B., & Cooke, B. (2012). Kurt Lewin's Field Theory: A Review and Re-evaluation. *International Journal of Management Reviews*, 15(4), 408-425. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2012.00348.x>.
- Cappelli, P. H., & Keller, J. R. (2014). Talent management: Conceptual approaches and practical challenges. *Annual Review of Organizational Psychology and Organizational Behavior*, 1(1), 305-331. <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-031413-091314>.
- Christensen, C. M., Raynor, M. E., & McDonald, R. (2015). *What is disruptive innovation?* Harvard Business Review.
- Cummings, S., Bridgman, T., & Brown, K. G. (2015). Unfreezing change as three steps: Rethinking Kurt Lewin's legacy for change management. *Human Relations*, 69(1), 33-60. <https://doi.org/10.1177/0018726715577707>.
- Dent, E. B., & Goldberg, S. G. (1999). Challenging "Resistance to Change". *The Journal of Applied Behavioral Science*, 35(1), 25-41. <https://doi.org/10.1177/0021886399351003>.
- Edmondson, A. C. (2018). *The fearless organization: Creating psychological safety in the workplace for learning, innovation, and growth*. John Wiley & Sons,.
- Ford, J., & Ford, L. (2010). Stop Blaming Resistance to Change and Start Using It. *Organizational Dynamics*, 39(1), 24-36. <https://doi.org/10.1016/j.orgdyn.2009.10.002>.
- Fugate, M., Kinicki, A. J., & Prussia, G. E. (2008). Employee coping with organizational change: An examination of alternative theoretical perspectives and models. *Personnel Psychology*, 61(1), 1-36. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.2008.00104.x>.
- Gans, J. (2017). *The Disruption Dilemma*. MIT Press.

- Gilbert, C. G. (2005). Unbundling the structure of inertia: Resource versus routine rigidity. *Academy of Management Journal*, 48(5), 741–763. <https://doi.org/10.5465/amj.2005.18803920>.
- Gürbüz, S., & Varoğlu, M. A. (2022). Gelişime Açıklık Kişilik Özelliğinin Örgüt Kültürü Eğilimleri ve Örgütsel Değişim Algısı Arasındaki İlişkide Düzenleyici Rolü. *Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 137-154.
- Hannan, M. T., & Freeman, J. (1984). Structural Inertia and Organizational Change. *American Sociological Review*, 49(2), 149–164. <https://doi.org/10.2307/2095567>.
- Henderson, R. M., & Clark, K. B. (2018). Architectural innovation: The reconfiguration of existing product technologies and the failure of established firms. *Administrative Science Quarterly* 35, 9–30.
- Hillman, A. J., Withers, M. C., & Collins, B. J. (2009). Resource dependence theory: A review. *Journal of Management*, 35(6), 1404-1427. <https://doi.org/10.1177/0149206309343469>.
- Kerman, U., & Öztop, D. (2014). Örgütsel Değişim Sürecinde Kamu Çalışanlarının Algısını Etkileyen Uygulamalar. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(2), 21-38.
- Klein, K. J., & Sorra, J. S. (1996). The challenge of innovation implementation. *Academy of Management Review*, 21(4), 1055-1080. <https://doi.org/10.5465/amr.1996.9704071863>.
- Kotter, J. P. (2012). *Leading Change, With a New Preface by the Author*. Harvard Business Review Press.
- Langley, A., Smallman, C., Tsoukas, H., & Van de Ven, A. H. (2013). Process studies of change in organization and management: Unveiling temporality, activity, and flow. *Academy of Management Journal*, 56(1), 1-13. <https://doi.org/10.5465/amj.2013.4001>.

- Lester, D. (2013). Measuring Maslow's Hierarchy of Needs. *Psychological Reports*, 113(1), 15-17. <https://doi.org/10.2466/02.20.PR0.113x16z1>.
- Lewin, K. (1947). Frontiers in group dynamics: Concept, method and reality in social science; social equilibria and social change. *Human Relations*, 1 (1), 5-41. <https://doi.org/10.1177/001872674700100103>.
- Markus, M. L. (1983). Power, politics, and MIS implementation. *Communications of the ACM*, 26(6), 430-444. <https://doi.org/10.1145/358141.358148>.
- Mir, F. A., Rezaia, D., & Baker, R. (2020). Managing Change in Pluralistic Organizations: The Role of Normative Accountability Assumptions. *Journal of Change Management*, 20(2), 123-145. <https://doi.org/10.1080/14697017.2020.1720776>.
- Oreg, S. (2003). Resistance to change: Developing an individual differences measure. *Journal of Applied Psychology*, 88(4), 680-693. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.88.4.680>.
- Oreg, S., & Berson, Y. (2011). Leadership and employees' reactions to change: The role of leaders' personal attributes and transformational leadership style. *Personnel Psychology*, 64(3), 627-659. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.2011.01221.x>.
- Özkaynar, G. K. (2024). *Yönetimde Psikolojik Güvenlik Ve Çalışan Refahı*. Özgür Yayınları.
- Özkaynar, G. K., & Baykal, Ö. N. (2025). Değişim Yönetiminde Başarının Anahtarı: Psikolojik Güvenlik Ve Liderlik. *Turan Uluslararası Bilim Konferansı 2025*, (s. 477-492).
- Özkaynar, K. (2024). Teknoloji Kabul Modeli Çerçevesinde, Tüketicilerin Yapay Zekâ Araçlarını Kullanımlarında Algılanan Fayda, Tutum Ve Niyetler Arasındaki İlişki: Etik Kaygıların Düzenleyici Etkisi. *Yönetim Bilimleri Dergisi 22(Özel Sayı: Endüstri 4.0 ve Dijitalleşmenin Sosyal Bilimlerde Yansımaları)*, 1472-1498. <https://doi.org/10.35408/comuybd.1515898>.

- Pliner, P., & Hobden, K. (1992). Development of a scale to measure the trait of food neophobia in humans. *Appetite*, 19(2), 105–120. [https://doi.org/10.1016/0195-6663\(92\)90014-W](https://doi.org/10.1016/0195-6663(92)90014-W).
- Rogers, E. M. (2003). *Diffusion of innovations*. (5th ed.). Simon and Schuster.
- Schein, E. H. (2016). *Organizational Culture and Leadership*. John Wiley & Sons.
- Senge, P. M. (2024). *Beşinci Disiplin - öğrenen organizasyon sanatı ve uygulaması*. Yapı Kredi Yayınları.
- Teece, D. J. (2018). Business models and dynamic capabilities. *Long Range Planning*, 51(1), 40-49. <https://doi.org/10.1016/j.lrp.2017.06.007>.
- Tsai, W., & Ghoshal, S. (1998). Social capital and value creation: The role of intrafirm networks. *Academy of Management Journal*, 41(4), 464–476. <https://doi.org/10.2307/257085>.
- Tunçer, P. (2011). Örgütsel Değişim ve Liderlik. *Sayıştay Dergisi*, (80), 57-84.
- Vakola, M. (2014). What's in there for me? Individual readiness to change and the perceived impact of organizational change. *Leadership & Organization Development Journal*, 35(3), 195-209. <https://doi.org/10.1108/LODJ-05-2012-0064>.
- van der Voet, J., & Vermeeren, B. (2016). Change Management in Hard Times: Can Change Management Mitigate the Negative Relationship Between Cutbacks and the Organizational Commitment and Work Engagement of Public Sector Employees? *The American Review of Public Administration*, 47(2), 230-252. <https://doi.org/10.1177/0275074015625828>.
- Venkatesh, V., Morris, M. G., Davis, G. B., & Davis, F. D. (2003). User Acceptance of Information Technology: Toward a Unified View. *Management Information Systems Research Center*, 27(3), 425–478. <https://doi.org/10.2307/30036540>.

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

+994 50 891 01 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.indi-center.com

Gastro-Refah: Yerel Yönetimlerin Gıda Refahını Sağlamaya Yönelik Uygulamaları Üzerine Bir İnceleme

Hakan GÖRÜR¹²⁸

Hilmiye KISA¹²⁹

Özet

Çalışmada sosyal refahın önemli etkenlerinden biri olan gastronomi bağlamında “gastro-refah” kavramını açıklamak ve Türkiye’deki yerel yönetim organlarından biri olan belediyelerin gıda refahını (gastro-refah) sağlamaya yönelik politikalarına ilişkin farklı uygulama örneklerini ortaya koymak amaçlanmaktadır. Farklı örnekleri tespit edebilmek adına aynı veya benzer olan uygulamalardan sadece biri ele alınmış ve veriler rastgele seçilen belediyelerin resmi internet sitelerinden elde edilmiştir. Belediyelere ait internet siteleri sistematik biçimde taranarak incelenmesinde içerik analizinden yararlanılmıştır. Elde edilen bulgular doğrultusunda gastro-refah sağlamaya yönelik farklı 34 belediye politikasına erişilmiş ve bu politikalar “ücretsiz beslenme ve gıda desteği sağlama uygulamaları”, “uygun fiyatlı gıda erişimi sağlama uygulamaları”, “sosyal yeme-içme hizmetleri uygulamaları”, “dayanışma temelli yardımlaşma uygulamaları”, “toplumsal farkındalığı güçlendirme uygulamaları”, “meslek edindirme ve istihdamı artırma uygulamaları”, “yerel üreticiyi destekleme uygulamaları” olmak üzere yedi ana başlık altında sınıflandırılmıştır. Bu kapsamda çalışmanın gastro-

¹²⁸ Dr. Öğr. Gör., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-0974-6218, hakan.gorur@alanya.edu.tr

¹²⁹ Öğr. Gör., Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, ORCID: 0000-0002-4411-2106, hilmiye.kisa@alanya.edu.tr

refah politikalarına ilişkin uygulama örneklerini bütüncül olarak sunması ve sınıflandırmasıyla hem merkezi hem de yerel yönetimler tarafından dikkate alınabilecek bir referans kaynağı olabileceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gastro-Refah, Gıda Refahı, Yerel Yönetim Politikaları, Sosyal Dayanışma, Sürdürülebilir Sosyal Refah.

Gastro-Welfare: An Examination of Local Governments' Practices for Ensuring Food Welfare

Abstract

The study aims to explain the concept of “gastro-welfare” in the context of gastronomy, one of the important factors of social welfare, and to present different examples of practices related to the policies of municipalities, one of the local administrative bodies in Turkey, aimed at ensuring food welfare (gastro-welfare). To identify diverse examples, only one of the same or similar practices was considered, and data was obtained from the official websites of randomly selected municipalities. Municipal websites were systematically scanned and analyzed using content analysis. Based on the findings, 34 different municipal policies aimed at ensuring gastro-welfare were accessed and categorized under seven main headings: "practices for providing free nutrition and food support," "practices for providing affordable food," "practices for social food and beverage services," "practices for solidarity-based assistance," "practices for strengthening social awareness," "practices for providing vocational training and increasing employment," and "practices for supporting local producers." In this context, it is thought that the study can be a reference source that can be taken into consideration by both central and local governments by presenting and classifying the application examples of gastro-welfare policies in a holistic manner.

Keywords: Gastro-Welfare, Food Welfare, Local Government Policies, Social Solidarity, Sustainable Social Welfare.

1. GİRİŞ

Yerel yönetimler, günlük yaşam döngüsünde bireye en yakın kamu kurumları olarak çok yönlü görev ve sorumluluklar üstlenmektedir. Bu kurumlar yerel halkın sağlıklı ve yeterli gıdaya erişimini kolaylaştırmak, gıda güvenliğini yerel düzeyde tesis etmek ve uzun vadeli sürdürülebilir gıda politikaları geliştirmekle yükümlüdür. Gıda hakkının korunması ve beslenme eşitsizliklerinin azaltılması gibi konularda yerel yönetimler yalnızca hizmet sağlayıcı değil aynı zamanda toplumsal refahın inşasında stratejik aktörler olarak konumlanmaktadır (Kaşıkırık ve Toprak, 2022: 81).

Günümüzde gıda sistemlerinde kentler ile yerel yönetimlerin sahip olduğu rol ve sorumluluklar büyük oranda kabul görmüş, bu durum gıda konusunu doğrudan bir kent politikası haline dönüştürmüştür. Bununla birlikte yıllardır kentlerde gıdaya ilişkin sorunlar barınma, çevre, istihdam ya da ulaşım gibi diğer kentsel konulara kıyasla ön planda yer alamamış ve karar alma süreçlerinde yeterince görünür olamamıştır (İlhan ve Kerimoğlu, 2023:341).

Son yıllarda dünyanın pek çok kentinde yerel yönetimler, vatandaşların sağlıklı ve güvenli gıdaya erişimini güvence altına alma hedefi doğrultusunda kapsamlı iyileştirmeler gerçekleştirmekte, bu amaçla gıda stratejileri hazırlamakta ve aynı zamanda politikalarını “Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları” ile uyumlu hâle getirmeye çalışmaktadır (Leib, 2013’ten akt. İlhan ve Kerimoğlu, 2023: 344). Kentsel gıda stratejileri; gıda üretimi, işleme, dağıtım, erişim ve atık yönetimi gibi çeşitli gıda sistemi bileşenlerini bütüncül bir politika çerçevesi içinde bütünleştirmeye yönelik resmi bir plan ya da yol haritası olarak tanımlanabilmektedir. Bu stratejiler yalnızca gıda odaklı politikaların koordinasyonunu sağlamamakta aynı zamanda daha geniş çevresel, ekonomik ve toplumsal sürdürülebilirlik hedefleriyle bütünleştirmeyi amaçlamaktadır (Mansfield ve Mendes, 2013: 40). Kentsel gıda stratejilerinin geliştirilmesinde gıda sisteminin hem yatay hem de dikey boyutlarını kapsayan bütüncül bir yaklaşımın benimsenmesi gerekmektedir. Yatay boyut halk sağlığı, toplumsal refah, sosyal adalet, çevresel sürdürülebilirlik, ekonomik gelişme, sosyal ve kültürel dinamikler ile eğitim gibi çok yönlü temaları içerirken dikey boyut ise üretim, işleme, depolama, lojistik, perakende, tüketim ve atık yönetimi gibi gıda zincirinin

operasyonel aşamalarını kapsamaktadır. Bu iki boyutun birlikte ele alınması, eş zamanlı olarak strateji ve politika geliştirme sürecine entegre edilmesi karmaşık bir planlama süreci gibi gözükse de günümüzde kentlerin giderek daha geniş temaları kapsayan eylem planları ile uygulamaları ortaya koyduğu görülmektedir (Moragues vd., 2013'den akt. İlhan ve Kerimoğlu, 2023: 344). Bu kapsamda da gıda sistemlerini daha sürdürülebilir bir yapıya dönüştürme yönünde adımlar atıldığı düşünülmektedir.

Pothukuchi ve Kaufman'a (1999) göre gıda konusu; kentsel yaşamın temel unsurlarından birisi olup yerel ekonomi, çevresel sürdürülebilirlik, halk sağlığı, yaşam kalitesi ve refahı gibi çok boyutlu alanlarla doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle kent planlamasında yaşam kalitesini artırmayı hedefleyen aktörlerin gıdayı stratejik bir politika alanı olarak ele almaları gerektiği düşünülmektedir. Bu bağlamda gastronominin sosyal refah sağlamaya yönelik önemli bir konu haline geldiği söylenebilmektedir. Ayrıca refah kavramının gastronomi ve kamu yönetimi kesişiminde ele alınmadığı da gözlemlenmektedir. Dolayısıyla refahı oluşturan unsurlardan biri olarak gastronominin ayrıca irdelenmesinin önemli olduğu düşünülmektedir. Bu çerçevede çalışmada sosyal refahın önemli etkenlerinden biri olan gastronomi bağlamında "gastro-refah" kavramını açıklamak ve Türkiye'deki yerel yönetim organlarından birisi olan belediyelerin gıda refahını (gastro-refah) sağlamaya yönelik politikalarına ilişkin farklı uygulama örneklerini ortaya koymak amaçlanmaktadır. Refah üretiminin bir bileşeni olarak gastronominin potansiyeli hakkında değerli bilgiler sağlaması ve belediyelerin bunu nasıl etkili bir şekilde konumlandırabilecekleri konusunda bir referans sağlaması bakımından çalışmanın önemli katkılar sunacağı öngörülmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Gastro-Refah Kavramı

Refah kavramı (i) "*bireysel ve toplumsal bağlamda iyilik hali / iyi oluş, mutluluk, sağlık, bolluk*" ve (ii) "*devlet kaynaklı mali destek*" olarak tanımlanmaktadır (Oxford Sözlüğü, 1998: 2095). Bununla birlikte refah; iyi bir yaşantıya sahip olma, yaşam kalitesi, mutluluk, memnuniyet gibi kavramlarla da yakından

ilişkilendirilmekte ve kısaca “*arzu edilen yaşantıya sahip olma durumu*” olarak ifade edilmektedir (Güzel, 2018: 390). İyi bir yaşam sürme düzeyi (refah) bireyin mevcut ekonomik kaynaklara kolaylıkla erişimi ve iyi oluş düzeyinin en üst düzeye çıkarılmasıyla ilişkilendirilmektedir (Greve, 2008: 52). Bu kapsamda refah, bireysel ve toplumsal bağlamda hem maddi hem de manevi ihtiyaçları içermektedir (George ve Page, 1995). Belirtilen ihtiyaçların karşılanmasında veya desteklenmesinde oluşturulan sosyal refah politikalarının önem taşıdığı düşünülmektedir. Bu doğrultuda eğitim, sağlık ve barınma gibi alanlarda sunulan sosyal refah hizmetleri kadar gastronomi alanında da refahın sağlanması ve sürdürülmesinde önemli bir rol oynamaktadır.

Gastro-refah (gastro-welfare) belirtilen argümanlardan hareketle; “*bireyin gıda bağlamındaki maddi (ekonomik) ve manevi (kültürel, sosyal vb.) ihtiyaçlarını arzu ettiği düzeyde karşılayabilme durumu*” olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda refah gıda, yeme-içme, üretim gibi konuları içermektedir. Dolayısıyla gastronomi, sosyal refahın sağlanabilmesinde önemli bir unsur haline gelmektedir. Ayrıca toplumda yer alan her bireyin bu konudaki refah düzeyinin eşit olduğunu söyleyebilmek pek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle toplumun gastro-refahını sağlamak, yükseltmek veya sürdürmek adına ücretsiz gıda desteği, uygun fiyatlı restoran ve kafeler, aşevleri gibi birçok desteğin sağlandığı bilinmektedir. Sivil toplum kuruluşları (gönüllü kuruluşlar ve gruplar), özel sektör (üreticiler ve tüketiciler, iş organizasyonları), merkezi ve yerel yönetimler, dini kurumlar ile sivil sektör (aile, akraba vb.) destek mekanizmalarının oluşmasında etkili aktörler olarak gösterilmektedir (Gilbert ve Terrell, 2013: 2-10). Hizmet sunumu noktasında vatandaşlara doğrudan ulaşabilmeleri nedeniyle yerel yönetimler, gerekli olan sosyal destek hizmetlerinin tespit edilerek gastro-refahın sağlanabilmesinde merkezi bir rol oynamaktadır.

2.2. Yerel Yönetimlerin Toplumsal Gıda Refahına (Gastro-Refaha) Katkısı

1982 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın 123. maddesi kamu yönetiminin yapısal bütünlüğünü ve işleyiş esaslarını tanımlayan temel ilkeleri içermektedir. Bu maddede “*idare, kuruluş ve görevleriyle bir bütündür... İdarenin kuruluş ve görevleri, merkezden yönetim ve yerinden yönetim esaslarına dayanır...* ”,

hükümleri yer almaktadır. Bu düzenleme ile anayasal düzlemde üç temel ilke belirlenmiştir: İdarenin Bütünlüğü İlkesi, Merkezden Yönetim İlkesi ve Yerinden Yönetim İlkesi (1982 Anayasası, Madde 123).

İdarenin bütünlüğü ilkesi ile kamu hizmetlerinin hem merkezi idare hem de yerinden yönetim birimleri aracılığıyla eşgüdüm içinde yürütüldüğünü, bu iki yapının görev paylaşımı ve koordinasyonla bütünsel bir kamu yönetimi sistemi oluşturduğunu ifade etmektedir. Merkezi (merkezden) yönetim, genellikle devletin temel yönetim biçimi olarak görülmekte ve kamu hizmetlerinin büyük bölümünü merkez teşkilatı tarafından yürütülmektedir. Buna karşılık yerinden (adem-i merkeziyet) yönetim ise coğrafi temelde örgütlenmiş mahalli idareleri kapsamakta olup kamu hizmetlerinin yerel düzeyde sunulmasını amaçlamaktadır. Bu idareler idari ve mali özerkliğe sahip, yerel halkın seçtiği temsilcilerden oluşan karar organları aracılığıyla yerel düzeyde ortak nitelikli kamu hizmetlerini yerine getiren birimlerdir (Mecek ve Atmaca, 2020: 2070). Kamu Yönetimi Sözlüğü'nde yerel yönetim kavramı merkezi idarenin dışında kalan, belirli bir yerel topluluğun ortak gereksinimlerini karşılamak üzere oluşturulan, karar alma mekanizmaları doğrudan yerel halk tarafından seçilen, demokratik ve özerk bir kamu örgütlenmesi biçimi olarak ifade edilmektedir (Tiyek, 2012: 60). Anayasa'nın 127. maddesi ise yerel yönetimleri; il, belediye veya köy halkının mahalli müşterek ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kurulan, kuruluş ve işleyiş esasları kanunla belirlenen, karar organları seçmenlerce oluşturulan kamu tüzel kişilikleri olarak tanımlamaktadır.

Zaman içerisinde merkezi yönetimin hizmet yükünün artması, bazı kamu hizmetlerinin daha etkin, verimli ve tarafsız biçimde yürütülmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bu durum, belirli coğrafi sınırlar içinde yaşayan bireylerin ortak ihtiyaçlarını karşılamakla görevli, yerel nitelikli sorunlara çözüm üretme konusunda yetkili, merkezi idarenin hiyerarşik denetimi dışında örgütlenen yerinden yönetim birimlerine daha fazla sorumluluk verilmesini gerekli kılmıştır (Ökmen, 2005: 21-22). Bu doğrultuda oluşturulan yerel yönetim organlarının temel hedefleri arasında halkın güvenini sağlayarak katılımcı ve demokratik bir hizmet anlayışı geliştirmek ile yerel talepler doğrultusunda kamu hizmeti sunarak halkın refahını, yaşam kalitesini arttırmak gibi konular yer almaktadır (Henden ve Henden, 2005: 50).

Günümüzde özellikle seçimle iş başına gelen yöneticilere sahip olmaları, merkezi idarenin vesayet denetimine tabi olmaları, kamu tüzel kişiliği statüsüne sahip bulunmaları nedeniyle yerel yönetim organlarından birisi olan belediyelerin görev, yetki ve sorumluluk alanlarının yeniden tanımlanması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Artık belediyelerden yalnızca klasik anlamda altyapı ve teknik hizmetler (yol yapımı, içme suyu, kanalizasyon, çevre temizliği ve park düzenlemeleri vb.) sunmaları beklenmemekte bunun ötesinde sosyal, kültürel, ekonomik ve eğitsel alanlarda da aktif roller üstlenmeleri gerekmektedir. Bu durumda 21. yüzyılın çağdaş belediyeçilik anlayışı “*yerel sürdürülebilir kalkınma*”, “*sosyal belediyeçilik*” ve “*kentlilik bilinci*” gibi kavramsal çerçevelerle şekillenmektedir (Toprak ve Şafat, 2009: 12).

Günümüzde bireyin onurunu koruyacak asgari yaşam koşullarını güvence altına almak devletlerin temel sorumluluklarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sorumluluğun etkin biçimde yerine getirilmesi sosyal refahın sağlanmasında kritik bir rol oynamaktadır. Bu çerçevede vatandaşa en yakın hizmet notasında bulunan yerel yönetim organlarına özellikle de belediyelere; sosyal belediyeçilik ilkeleri doğrultusunda önemli görevler düşmektedir. Dolayısıyla ülkemizde sosyal belediyeçilik uygulamalarının güçlendirilmesi ve yaygınlaştırılması büyük önem taşımaktadır (Eraslan ve Derin, 2023: 189).

Sosyal belediyeçilik, yerel yönetimlere sosyal politika alanında düzenleyici ve planlayıcı roller yükleyen bir yönetim modelidir. Bu model kamu kaynaklarının öncelikli olarak konut, sağlık, eğitim ve çevre koruma gibi toplumsal yararı olan alanlara yönlendirilmesini öngörmektedir. Aynı zamanda işsiz, kimsesiz ve dezavantajlı gruplara yönelik desteklerin sağlanması, sosyal güvenlik ve adalet kavramlarının bütünleştirilip güçlendirilmesi ile sosyo-kültürel faaliyetlerin teşvik edilmesi gibi amaçları da kapsamaktadır (Akdoğan, 2002:15). Bu bağlamda son yıllarda sosyal politika alanında yerel yönetimlerin rolünün belirgin biçimde genişlediği gözlemlenmektedir. Özellikle büyükşehir belediyesi ve belediye kanunlarında yapılan düzenlemelerle belediyelere yoksul ve düşük gelirli bireyler başta olmak üzere yaşlılara, çocuklara, kadınlara, engellilere ve diğer dezavantajlı gruplara yönelik sosyal hizmet üretme ve uygulama sorumluluğu verilmiştir. Bu gelişmeler belediyeleri yalnızca teknik ve altyapı hizmetleri sunan idari birimler olmaktan çıkarak toplumsal refahın artırılmasına yönelik sosyal politika aktörleri

olarak konumlanmalarına zemin hazırlamıştır (Bakır, 2019: 52). Bu doğrultuda sosyal belediyeçilik kavramının yerel yönetimler tarafından sunulan klasik altyapı hizmetlerinin ötesine geçerek yurttaşların temel ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik sosyal politikaların geliştirmesini ifade ettiği belirtilebilmektedir. Ayrıca bu yaklaşımın özellikle gıdaya erişim hakkı bağlamında da önemli bir işlev üstlendiği düşünülmektedir. Bu kapsamda yerel yönetim birimleri olan belediyelerin gıda alanında hukuki açıdan çeşitli yasal sorumlulukları bulunduğu da ifade edilmektedir (Kaşıkırık ve Toprak, 2022: 78). Literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde belediyelerin sosyal belediyeçilik ilkeleri doğrultusunda, ekonomik yoksunluk içinde bulunan birey ve hanelere yönelik hem sosyal hem de gıda temelli yardım programları yürüttüğü görülmektedir. Sağlık ocakları, kütüphaneler, sığınma evleri, aševleri, ekmek fabrikaları, gıda bankacılığı erzak kolisi dağıtımı, ramazan ayı iftar organizasyonları ve afet dönemlerinde acil gıda temini gibi uygulamalar sosyal belediyeçilik anlayışının somut örnekleri arasında yer almaktadır (Toprak ve Şataf, 2009: 16; Pektaş, 2010: 14; Berkün, 2017: 586). Bu hizmetlerin yalnızca geçici destek sağlamakla kalmadığı aynı zamanda yerel düzeyde sosyal dışlanmayı azaltma, toplumsal dayanışmayı güçlendirme ve gıda güvencesini tesis etme işlevi gördüğü düşünülmektedir. Özellikle gıda bankacılığı uygulamaları sosyal belediyeçiliğin kurumsallaşmış biçimi olarak değerlendirilebilmektedir. Belediyeler, gıda bankaları aracılığıyla israfi önlemeye yönelik sistemler kurmakta, marketlerden, üreticilerden ve bağıışçılardan temin edilen gıda ürünlerini ihtiyaç sahiplerine ulaştırmaktadır (Kala, 2020: 207). Ayrıca bu yaklaşımın hem çevresel sürdürülebilirlik hem de sosyal eşitlik ilkeleriyle uyumlu bir kamu hizmeti sunumunu mümkün kıldığı düşünülmektedir.

Yaşam kalitesi bireyin temel gereksinimleri olan beslenme, barınma ve güvenlik gibi yaşamsal ihtiyaçlarını sağlıklı koşullarda karşılayabilmesinin yanı sıra sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda sürdürülebilir bir refah düzeyine erişebilmesiyle tanımlanabilmektedir (Şimşek ve Altun, 2022: 57). Bireyin yaşam kalitesinin sürdürülebilirliğinin sağlanması noktasında ise güvenilir ve sağlıklı gıdaya erişim önemli bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada yerel halkın gıda güvencesinin sağlanarak sosyal eşitsizliklerin azaltılması ve yerel refahın sağlanmasında stratejik öneme sahip aktörler olduğu düşünülmektedir. Ayrıca İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (İHEB), gıdaya erişimi “temel bir insan

hakkı” olarak tanımlamaktadır. Her bireyin yaşamını sürdürebilmesi ve insana yakışır bir yaşam standardına ulaşabilmesi için yeterli ve sağlıklı gıdaya erişim hakkı bulunmaktadır. Ancak 1948 yılında bahsedilen beyannamenin kabul edilmesinden bu yana küresel düzeyde tüm bireyler ve toplumlar için bu hakkın eşit biçimde sağlanamadığı görülmektedir. Bu durum insan haklarının evrensel düzeyde hâlâ eksik ve sınırlı biçimde anlaşıldığını ortaya koymaktadır (Paine, 2017:141).

Artan iç ve dış göç hareketleriyle büyüyen kentlerde özellikle işsiz ve düşük gelirli kesimlerin sağlıklı-besleyici gıdaya erişimi giderek zorlaşmakta bu durumda da yetersiz beslenme ve açlık büyük metropollerde ciddi bir toplumsal sorun hâline dönüşmektedir. Bu durum karşısında birçok kent yönetimi başta dar gelirli gruplar olmak üzere tüm yerli halkın yeterli, güvenli ve besleyici gıdaya ulaşımını sağlayacak eğitim programları, örgütlenme modelleri ve politika araçları geliştirme çabasına girmektedir (Moragues-Faus ve Morgan, 2015; IPES-Food, 2017). Bu süreçte yerel yönetim organlarının toplumsal eşitlik, sosyal refah, ekonomik adalet ve ekolojik duyarlılığı gözetken gıda politikalarının hayata geçirilmesinde önemli sorumlulukları bulunmaktadır. Ortaya çıkan sorunların kapsamı kadar kentlerde ekonomik faaliyetlerin yoğunlaşması, yerli nüfusun sahip olduğu bilgi birikimi ve deneyim ile mevcut kurumsal altyapı yerel yönetimlerin bu alanda öncü rol üstlenmesini mümkün kılabilmektedir (Koç ve Koç, 2022: 50). Yapılan çalışmalar incelendiğinde son yıllarda birçok ülkede ulusal düzeyde kapsamlı gıda politikaları ve stratejik çerçeveler geliştirme yönünde önemli adımlar atıldığı gözlemlenmektedir. Bu kapsamda İskoçya (2009), Kanada (2019) Birleşik Krallık (2010), İrlanda (2014) Avustralya (2013) ve Galler (2010), “tarladan sofraya” yaklaşımını temel alan bütüncül ulusal gıda politikalarını benimseyen ülkeler arasında yer almaktadır. Brezilya’da uygulanan “Sıfır Açlık” programı da önemli uygulamalar arasında yer almaktadır. Aynı dönemde yayımlanan çok sayıda akademik çalışma ve uluslararası deklarasyonda adil, sağlıklı, güvenilir, doğayla uyumlu, insan haklarına duyarlı, sürdürülebilir ve dirençli gıda politikalarının gerekliliğinin vurgulandığı da görülmektedir (Milan Urban Food Policy Pact, 2015; IPES-Food, 2016; UN-Habitat New Urban Agenda, 2017; C40 Good Food Cities Declaration, 2019; Glasgow Food and Climate Declaration, 2021).

3. YEREL YÖNETİMLERİN GASTRO-REFAH SAĞLAMAYA YÖNELİK POLİTİKA UYGULAMALARI

Bu çalışma ülkemizdeki yerel yönetim organlarından birisi olan belediyelerin gıda politikalarına ilişkin mevcut uygulama örneklerini içermektedir. Belediyeler tarafından uygulanan gıda politikalarını ortaya koymak amacıyla çeşitli belediyeler rastgele seçilmiş olup bu belediyelere ait resmî internet siteleri sistematik biçimde taranmıştır. Tarama sürecinde belediyelerin kamuoyuna açık dijital kaynaklarında (resmi internet sitelerinde) yer alan gıda temelli sosyal politikalarına ilişkin farklı uygulama örnekleri incelenmiştir. Bu kapsamda elde edilen uygulama örnekleri “ücretsiz beslenme ve gıda desteği sağlama uygulamaları”, “uygun fiyatlı gıda erişimi sağlama uygulamaları”, “sosyal yeme-içme hizmetleri uygulamaları”, “dayanışma temelli yardımlaşma uygulamaları”, “toplumsal farkındalığı güçlendirme uygulamaları”, “meslek edindirme ve istihdamı artırma uygulamaları”, “yerel üreticiyi destekleme uygulamaları” olarak yedi tematik başlık altında sınıflandırılmıştır. Ayrıca çalışma, belediyelerin internet sitelerinde yer alan veriler ile sınırlı olup diğer internet sitelerinde (haber siteleri vb.) yer alan belediyelere ait veriler inceleme dışı bırakılmıştır.

Tablo 1. Türkiye’de Yerel Yönetimlerin Gastro-Refah Sağlamaya Yönelik Politikalarına İlişkin Uygulama Örnekleri

	Politika Aktörü / Şehir	Proje Adı	Açıklama	Kaynak
Ücretsiz Beslenme ve Gıda Desteği Sağlama Uygulamaları	Mersin Büyükşehir Belediyesi (Mersin)	Aşhane	Sağlık sorunlarına sahip, engelli veya yaşlı olmaları nedeniyle kısıtlı yemek hazırlama imkanına sahip ihtiyaç sahibi bireylerin hanelerine hafta içi her gün yemek hizmeti sunulmaktadır.	https://www.mersin.bel.tr/proje/ashane
	Aksaray Belediyesi (Aksaray)	Çorba Evleri	Şehrin farklı noktalarında kurulan çorba evlerinde bölge halkına sabahları ücretsiz olarak çorba ikramı yapılmaktadır.	https://www.aksaray.bel.tr/HaberDetay.aspx?icerikId=1601&AKSARAY-BELEDIYESI-YENI-BIR-CORBA-EVINI-DAHA-HIZMETE-ACTI
	Çankaya	Okulda	Kantini bulunmayan ilköğretim	https://www.cankaya

2. Zəngəzur Beynəlxalq Elmi Konfransının Tam Mətnli Materialları Kitabı

	Belediyesi (Ankara)	Yemek Var	okullarında öğrenim gören öğrencilere hafta içi her gün öğle yemeği hizmeti sağlanmaktadır.	.bel.tr/projeler/okulda-yemek-var
	Ümraniye Belediyesi (İstanbul)	Öğrenci Lokantası	Bölgede ikamet eden üniversite öğrencilerinin beslenme ihtiyaçlarını desteklemek amacıyla ücretsiz akşam yemeği hizmeti verilmektedir.	https://umraniye.bel.tr/haber/umraniye-belediyesinden-universite-ogrencilerine-uccretsiz-yemek/
	Menderes Belediyesi (İzmir)	Ramazan Kolisi	Ramazan ayında ihtiyaç sahiplerine belirli ürünleri içeren gıda kolisi dağıtılmaktadır.	https://menderes.bel.tr/ramazan-kolisi/
	Mersin Büyükşehir Belediyesi (Mersin)	Hamurumuz da Dayanışma Var	İhtiyaç sahibi dar gelirli ailelere un dağıtılmaktadır.	https://www.mersin.bel.tr/proje/un-dagitimi
	Şahinbey Belediyesi (Gaziantep)	Et Yardımı	İhtiyaç sahibi dar gelirli ailelere düzenli olarak et yardımı yapılmaktadır.	https://www.sahinbey.bel.tr/proje-d/7/502/et-yardimi
	Alanya Belediyesi (Antalya)	Çölyak'ın Farkındayız	Çölyak hastaları için glutensiz ürünlerden oluşan gıda paketi desteği yapılmaktadır.	https://www.alanya.bel.tr/Haber/101034/ALANYA-BELEDIYESI-NDEN-COLYAK-HASTALARINA-DESTEK#:~:text=S%C3%B6z%20konusu%20destekten%20faydalanmak%20isten,yen,hastalara%20gl%C3%BCtensiz%20g%C4%B1da%20yard%C4%B1m%C4%B1%20yap%C4%B1lacak.
	İzmir Büyükşehir Belediyesi (İzmir)	Süt Kuzusu Projesi	2 ile 5 yaş arasında çocuğa sahip olan hanelere beslenme desteği sağlamak amacıyla aylık 8 litre süt dağıtılmaktadır.	https://www.izmir.bel.tr/tr/Projeler/2764/4
Uygun Fiyatlı Gıda Erişimi Sağlama Uygulamaları	Akşehir Belediyesi (Konya)	Halk Ekmek	Sağlıklı ve kaliteli ekmek belirlenen satış noktalarında uygun fiyatlarla satışa sunulmaktadır.	https://www.aksehir.bel.tr/kurumsal/kuruluslar/aksehir-halk-ekmek
	Antalya Büyükşehir Belediyesi	Halk Et	Halkın et ve et ürünlerine erişimini kolaylaştırmak ve besicilerin ekonomik olarak desteklenmesini	https://www.antalya.bel.tr/Hizmetlerimiz/Halk-Et

Sosyal Yeme-İçme Hizmetleri Uygulamaları	(Antalya)		sağlamak amacıyla söz konusu ürünler uygun fiyatlarla satışa sunulmaktadır.	
	Seferihisar Belediyesi (İzmir)	Halk Market	Kurulan marketler aracılığıyla gıda ürünleri uygun fiyatlarla halka sunulmaktadır.	https://www.seferihisar.bel.tr/halk-market
	Mersin Büyükşehir Belediyesi (Mersin)	Mahalle Mutfakları	Belirlenen noktalarda sabit ve uygun bir ücret karşılığında hafta içi her gün öğleden sonra ihtiyaç sahiplerine yemek hizmeti sunulmaktadır.	https://www.mersin.bel.tr/proje/mahalle-mutfagi-yapim-isi
	Merkezefendi Belediyesi (Denizli)	Sokak Lezzetleri ve Gastronomi Merkezi	Haftanın 6 günü akşam 20:00 ile gece 02:00 arasında hizmet veren merkezde atıştırmalık ve yöresel yiyecekler uygun fiyatlarla bölge sakinlerine sunulmaktadır.	https://www.merkezefendi.bel.tr/haber.aspx?haber=merkezefendi-belediyesinden-lezzet-dolu-yeni-bir-hizmet
	Bursa Büyükşehir Belediyesi (Bursa)	Gastronomi Festivali	Bölgenin mutfak mirasını tanıtmak ve gastronomik değerlerini ön plana çıkarmak amacıyla gastro söyleşiler, lezzet atölyeleri ve yemek yarışmalarını içeren bir festival düzenlenmektedir.	https://www.bursa.bel.tr/etkinlik/uluslararasi-4-bursa-gastronomi-festivali-1324
	Çorum Belediyesi (Çorum)	Yöresel Çorum Mutfağı (Sosyal Tesis)	Sosyal tesiste bölgeye özgü yöresel yemekler uygun fiyatlarla sunulmaktadır.	https://www.corum.bel.tr/?page_id=7395
	Edirne Belediyesi (Edirne)	Meriç Sosyal Tesisleri (Restoran ve Kafe)	Sosyal tesiste sunulan yiyecek ve içecekler uygun fiyatlarla satışa sunulmaktadır.	https://edirne.bel.tr/proje/projedetay?projeid=23e0f1e6-9f61-465d-8183-5e2da0c30977
	Kaman Belediyesi (Kırşehir)	Ceviz Kafe (Sosyal Tesis)	Sosyal tesiste sunulan yiyecek ve içecekler uygun fiyatlarla satışa sunulmaktadır.	https://www.kaman.bel.tr/Proje/ProjeDetay?projeId=16390481-3371-424a-badb-1e2ae380869f
Dayanışma Temelli Yardımlaşma	Antalya Büyükşehir Belediyesi (Antalya)	Emekliler Kahvesi	Emekli vatandaşların sosyalleşebilmesini desteklemek amacıyla kurulan tesiste yiyecek ve içecekler uygun fiyatlarla sunulmaktadır.	https://www.antalya.bel.tr/haberler/HaberDetay/7514/emekliler-kahvesinde-keyifli-emeklilik
	İzmit Belediyesi (İzmit)	Gıda Bankası	Belediye ve bağışçıların maddi desteğiyle sağlanan temel gıda ürünleri (un, şeker, çay vb.) kurulan gıda bankası aracılığıyla	https://izmit.bel.tr/projeler/gida-bankasi/

Uygulama adı	İhtiyaç sahiplerinə ulaşdırılmaktadır.		
Uygulama adı	Kocasinan Belediyesi (Kayseri)	Dost Eli Projesi	Hayırsever vatandaşların desteğiyle belirli kriterler doğrultusunda tespit edilen ihtiyaç sahiplerine market alışverişlerinde kullanabilecekleri limitli kartlar verilmektedir. https://kocasinan.bel.tr/content/news/6780/0/baskan-colakbayrakdar-her-turlu-ihtiyaca-yanIt-veren-dost-market-yIIIn--ayl-hemsehrilerimizin-yanInda.html
	Eskişehir Büyükşehir Belediyesi (Eskişehir)	Askıda Yemek Uygulaması	Hayırsever vatandaşların yemek ücreti desteğiyle ihtiyaç sahibi bireylere Kent lokantalarında ücretsiz yemek hizmeti sağlanmaktadır. https://kentlokantasi.eskisehir.bel.tr/
	İzmit Belediyesi (İzmit)	Askıda Halk Et Uygulaması	Hayırsever vatandaşların desteğiyle ihtiyaç sahiplerinin et ve et ürünleri ihtiyacı karşılanmaktadır. https://izmit.bel.tr/haber/izmit-belediyesi-askida-halk-et-uygulamasi-basladi-52723/
	Yeşilyurt Belediyesi (Malatya)	Askıda Ekmek Uygulaması	Hayırsever vatandaşların bağışları doğrultusunda ihtiyaç sahipleri, ekmeğe belirlenmiş noktalardan ücretsiz olarak ulaşmaktadır. https://bagis.yesilyurt.bel.tr/sayfa/askida-ekmek
Toplumsal Farkındalı ğı Güçlendir me Uygulama adı	Nilüfer Belediyesi (Bursa)	Gıda Kaybı ve İsrafa Yönelik Farkındalık Günü	Uzmanlar tarafından “sürdürülebilir gıda ve çevre ilişkisi”, “gıda güvencesi ve gıda israfı ilişkisi”, “yoksulluk ve israfın önlenmesi”, “evsel atıklardan kompost gübre nasıl yapılır?”, “mutfakta sürdürülebilir çözümler” konularında eğitici sunumlar gerçekleştirilmiştir. https://www.nilufer.bel.tr/haber/nilufer-de-gida-israfina-karsi-mucadele
	Alanya Belediyesi (Antalya)	Ev Mutfaklarınd a Gıda Güvenliği Eğitimi	Ev mutfaklarında gıda güvenliğinin artırılması ve yapılan hatalarının giderilebilmesi amacıyla eğitim çalışması gerçekleştirilmiştir. https://www.alanya.bel.tr/Proje/29/EV-MUTFAKLARINDA-GIDA-GUVENLIGI-PROJESI-BASLADI
	Keçiören Belediyesi (Ankara)	Sağlıklı Beslenme ve Obezite Eğitimi	Dengeli ve doğal beslenmenin, düzenli ana öğünlerin (özellikle kahvaltının) ve su tüketiminin önemi ile yanlış beslenmenin yol açabileceği obezite ve ilişkili hastalıklar hakkında öğrenciler https://www.kecioren.bel.tr/saglikli_beslenme_ve_obezite_egitimi-2840-haber.html

Meslek Edindirme ve İstihdamı Artırma Uygulamaları	bilgilendirilmiştir.			
	İstanbul Büyükşehir Belediyesi (İstanbul)	Enstitü İstanbul İSMEK	Gastronomi ve mutfak sanatları alanında yüz yüze ve uzaktan olmak üzere çeşitli mesleki ve teknik eğitim verilmektedir.	https://enstitu.ibb.istanbul/portal/egitim_alanlari.aspx?alanId=83
	Bağlar Belediyesi (Diyarbakır)	Kadınlara Yönelik Aşçılık Kursu	Aşçılık mesleği öğrenmek isteyen kadınlara haftanın beş gününü kapsayan 6 aylık uygulamalı eğitim verilmektedir.	https://www.baglar.bel.tr/post/27550/kadinlar-ascilik-kursunda-meslek-ediniyor
Yerel Üreticiyi Destekleme Uygulamaları	Şanlıurfa Belediyesi (Şanlıurfa)	Yöresel Yemek Kursu	Yöreye özgü yemeklerin yapımına ilişkin uygulamalı eğitimler verilmektedir.	https://www.sanliurfabel.tr/icerik/21201/21/yoresel-yemek-kurslari-yogun-ilgi-goruyor
	Konya Büyükşehir Belediyesi (Konya)	Yerli Ürün Pazarı	Kurulan pazar ile bölge çiftçilerinin ürettikleri yerli ürünlerin tüketiciye doğrudan satışı desteklenmektedir.	https://www.konyabel.tr/proje/yerli-urun-pazari
	Çarşamba Belediyesi (Samsun)	Yöresel Ürünler Çarşısı	Kurulan çarşıda, yöresel gıda ürünlerinin de yer aldığı çeşitli ürünlerin sunumu ve satışı gerçekleştirilmektedir.	https://www.carsambabel.tr/tesis/yoresel-urunler-carsisi
	Mersin Büyükşehir Belediyesi (Mersin)	Yerel Buğday Çeşitlerinin Yinde Korunması ve Pazarlanması Projesi	Tarımsal üretimin (sarı buğday) teşvik edilmesi ve yaygınlaştırılması amacıyla üreticilere tohum, gübre ve ilaç desteği yapılmaktadır.	https://www.mersin.bel.tr/proje/yerel-bugday-cesitlerinin-yinde-korunmasi-ve-pazarlanmasi-projesi
	Denizli Büyükşehir Belediyesi (Denizli)	Üreticiden Halka	Yerel üreticilerin pazara arz edemediği ürün (karpuz) belediye tarafından satın alınarak ihtiyaç sahiplerine ücretsiz olarak ulaştırılmaktadır.	https://www.denizli.bel.tr/Default.aspx?k=haber-detay&id=24111

Kaynak: İlgili belediyelerin resmi internet sitelerinde yer alan bilgiler esas alınarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur

Tablo 1 incelendiğinde Türkiye’deki belediyelerin gıda politikalarına dair örneklerin büyük ölçüde sosyal yardım ve temel gıda erişimi odaklı olduğu görülmektedir. Belediyeler, özellikle dezavantajlı grupların (yaşlılar, öğrenciler, dar gelirli aileler vb.) ihtiyaçlarını sağlamaya yönelik çeşitli projeler yürütmektedir. Bu kapsamda en yoğun uygulamaların “ücretsiz beslenme ve gıda desteği sağlama”

(Aşhane, Çorba Evleri, Süt Kuzusu, Ramazan Kolisi vb.) ve “dayanışma temelli yardımlaşma” (Askıda Yemek, Gıda Bankası, Dost Eli, Askıda Ekmek vb.) kategorilerinde toplandığı görülmektedir.

“Uygun fiyatlı gıda erişimi” (Halk Et, Halk Market, Halk Ekmek) uygulamaları ise, kamusal gıda tedarik zincirinin piyasa karşısında ekonomik olarak dengeleyici bir unsur olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Buna karşın “toplumsal farkındalık” ve “yerel üreticiyi destekleme” uygulamalarının sayıca az olması belediyelerin uzun vadeli, sistemsal gıda politikaları yerine kısa vadeli ve ihtiyaç temelli yaklaşımları daha fazla tercih ettiklerini ortaya koymaktadır. Ayrıca belediyelerin gıda politikaları, gastro-refah kavramı çerçevesinde değerlendirildiğinde temel ihtiyaçların karşılanmasına yönelik hizmetlerin ön planda olduğu; üretim, eğitim ve farkındalık gibi daha yapısal boyutların ise diğer uygulamalar kadar yaygın olmadığı görülmektedir. Tablo sürdürülebilirlik açısından incelendiğinde Denizli, Çorum, Mersin ve Konya örnekleri dikkat çekmektedir. Bahsi geçen belediyelerin üretici destekleriyle (yerel tohum, yöresel ürün ve yerli ürün pazarı) gıda sisteminin döngüsel yapısına katkıda bulunduğu ifade edilebilir. Ayrıca yapılan araştırmalar sonucunda bazı uygulamaların kentin tamamına yayılmadığı belirli bölgelerle sınırlı kaldığı görülmektedir. Bu durum “gastro-refah” vizyonunun politika unsuru olmaktan ziyade daha çok bölgesel bir uygulama düzeyinde kaldığını göstermektedir. Ancak tablo genel olarak incelendiğinde gıda politikalarına ilişkin örnekler, gastro-refah politikalarının uzun vadede uygulanabileceği konusunda umut vaat etmektedir.

Sonuç olarak incelenen belediyelere ait gıda politikalarına ilişkin farklı uygulama örneklerinin refahı güçlendirmeye yönelik potansiyel taşıdığını söylemek mümkün görünmektedir. Ancak bazı uygulamaların şehir merkezleri ile sınırlı kaldığı ve kırsal alanlara ulaşamadığı görülmektedir. Dolayısıyla gıda hakkı bütüncül bir kamusal politika alanına dönüştürülemediğinden dolayı potansiyelinin henüz tam olarak kullanılmadığı; başka bir ifadeyle uygulamaların kentin geneline yayılmadığı söylenilebilir. Bu konuda çalışma kapsamında incelenen Mersin Büyükşehir Belediyesi örnek olarak verilebilir. Belediyenin internet sitesinde yer alan bilgiler incelendiğinde aşhane uygulamasının Akdeniz, Toroslar, Mezitli, Yenişehir ve Tarsus ilçelerinin merkez mahallelerinde uygulandığı görülmektedir.

(Mersin Büyükşehir Belediyesi, 2025). Bu durum kapsam olarak uygulamanın belirli noktalarla sınırlı kaldığını ortaya koymaktadır.

Genel itibariyle çeşitli belediyelere ait farklı uygulama örnekleri arzu edilen gastro-refahın oluşturulabilmesi veya artırılabilmesi noktasında potansiyeli ortaya koymaktadır. Bununla birlikte ulaşılan örnekler gastro-refahın hem maddi hem de manevi yönüyle geliştirilebileceğini göstermektedir. Örneğin, ücretsiz beslenme ve gıda desteği sağlamaya yönelik girişimler (aşhane gibi) bireylerin refahına ekonomik yönden katkıda bulunurken, askıda ekmek, askıda yemek gibi uygulamalar refahın sosyal yönünü (sosyal dayanışmayı) güçlendirmektedir. Benzer şekilde yöresel yemek kursu gibi etkinlikler refahı kültürel bağlamda desteklerken çölyak hastaları için düzenlenen uygulamalar toplum sağlığına olumlu yönde katkıda bulunmaktadır. Dolayısıyla bu örnekler belediyeler için refahı sağlamak adına gıdanın nasıl etkili bir araç olabileceğini de göstermektedir.

4. SONUÇ

Bu çalışma, belediyelerin gıda politikalarını inceleyerek uygulamaların refah açısından taşıdığı önemi ortaya koymaktadır. Çalışma kapsamında incelenen belediyelerin gıda politikaları yalnızca sosyal yardım mekanizmalarıyla sınırlı kalmamakta aynı zamanda kent tarımı (Konya Büyükşehir Belediyesi- Yerli Ürün Pazarı, Mersin Büyükşehir Belediyesi-Yerel Buğday Çeşitlerinin Yerinde Korunması ve Pazarlanması Projesi), gıda israfının önlenmesi (Nilüfer Belediyesi-Gıda Kaybı ve İsrafa Yönelik Farkındalık Günü) ve kamusal beslenme hizmetlerinin (Antalya Büyükşehir Belediyesi-Halk Et, Akşehir Belediyesi- Halk Ekmek, Seferihisar Belediyesi- Halk Market) iyileştirilmesi gibi çok boyutlu müdahale alanlarını kapsadığı görülmektedir. Bu durumun yanı sıra bazı gıda politikalarının yalnızca belirli dönemlere özgü (Ramazan Kolisi, Süt Kuzusu gibi) geçici çözümler olmaktan çıkarılarak uzun vadeli kent planlamasının ayrılmaz bir parçası haline getirilmesi gerektiği düşünülmektedir.

Çalışma çerçevesinde “*gastro-refah*” kavramının ve uygulamalarının akademik düzeyde literatüre katkı sunması beklenmektedir. Bu kavram aracılığıyla kamu yönetimi, gastronomiyi yalnızca turizm veya kültür politikalarının bir unsuru

olarak deęil aynı zamanda refah üretiminin stratejik bir aracı olarak deęerlendirme imknı bulabilecektir. Belediyeler tarafından uygulanan gıda temelli sosyal yardım politikaları, beslenme kalitesini artırmanın ötesine geçerek kültürel baęları güçlendiren ve toplumsal dayanışmayı teşvik eden bir gastro-refah potansiyeli de taşımaktadır. Bu durumda da dezavantajlı grupların gıda ihtiyaçlarının arzu edildięi seviyede karşılanması refah durumunu iyileştirebileceęi düşünülmektedir. Bu araştırmada incelenen uygulamaların gastro-refah politikalarının oluşturulmasında belediyelere yardımcı olabileceęi düşünülmektedir. Ancak bu konuda bütün yerel yönetim organlarında uygulanan temel ortak bir çalışmanın olmadığı da bilinmektedir. Bu kapsamda bütüncül olarak merkezi yönetim ve yerel yönetim organları tarafından uygulanacak genel gastro-refah politikalarının hazırlanması gerektięi düşünülmektedir.

Belediyeler tarafından uygulanan çalışmalardan yola çıkılarak sosyal mutfakların yalnızca yemek daęıtım merkezleri deęil aynı zamanda katılımcı ve kapsayıcı toplumsal meknlar olarak yeniden tasarlanabileceęi düşünülmektedir. Ayrıca kamu tedarik zincirlerine yerel üreticilerin ve kooperatiflerin entegre edilmesiyle yerel ekonomik ekosistem güçlendirilirken sosyal yardım politikalarıyla da “onurlu eriřim” ve “katılımcı gastronomi” ilkeleri hayata geçirilecektir. Böylece gastro-refah politikaları, belediyelerin gıda temelli uygulamalarının kapasitesini hem etik hem de yapısal düzeyde dönüřtürmede önemli rol oynayacaktır. Bu yaklařım yapısal açıdan gıda politikalarının yalnızca yardım daęıtımıyla sınırlı kalmayıp üretim, tedarik ve daęıtım süreçlerini kapsayan bütüncül bir sistem olarak yeniden tasarlanmasını gerektirmektedir. Etik açıdan ise oluřturulan bu politikalar gıdaya eriřimin hak temelli bir anlayışla düzenlenmesini, onurlu eriřim ve adalet ilkeleriyle uyumlu hale getirilmesini vurgulamaktadır. Böylece gastro-refah politikalarının hem teknik-organizasyonel hem de ahlaki düzeyde belediyelerin gıda temelli uygulamalarını dönüřtürecek bir kapasiteye sahip olduęu düşünülmektedir. Bunun yanı sıra belediyelerin yerel üreticiyi destekleyen, gıda israfını önleyen ve saęlıklı beslenmeyi teşvik eden projeleri arttıkça “gastro-refah” yaklařımının sürdürülebilir yerel kalkınma ekseninde de belediyelere g kazandıracağı düşünülmektedir.

Sonuç olarak, yerel yönetimlerin gıda politikaları hem sosyal refah saęlanması hem de sürdürülebilir kentsel yařamın inřasında stratejik bir araç olarak

değerlendirilmelidir. Bu alandaki iyi uygulamaların politika haline dönüştürülerek yaygınlaştırılması gerektiği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Akdoğan, Yalçın (2002). *Ulusal Soruna Yerel Çözüm: Sosyal Belediyecilik*. İstanbul: Eminönü Bülteni Şubat Sayısı (2), 9-15.

Aksaray Belediyesi (2025). Aksaray Belediyesi Yeni Bir Çorba Evini Daha Hizmet Açtı. <https://www.aksaray.bel.tr/HaberDetay.aspx?icerikId=1601&AKSARAY-BELEDIYESI-YENI-BIR-CORBA-EVINI-DAHA-HIZMETE-ACTI> (Erişim tarihi: 10.10.2025).

Akşehir Belediyesi (2025). Akşehir Halk Ekmek. <https://www.aksehir.bel.tr/kurumsal/kuruluslar/aksehir-halk-ekmek> (Erişim tarihi: 10.10.2025).

Alanya Belediyesi (2025). Alanya Belediyesi'nden Çölyak Hastalarına Destek. <https://www.alanya.bel.tr/Haber/101034/ALANYA-BELEDIYESI-NDEN-COLYAK-HASTALARINA-DESTEK#:~:text=S%C3%B6z%20konusu%20destekten%20faydalanmak%20isteyen,hastalara%20gl%C3%BCtensiz%20g%C4%B1da%20yard%C4%B1m%C4%B1%20yap%C4%B1lacak> (Erişim tarihi: 10.10.2025).

Alanya Belediyesi (2025). Ev Mutfaklarında “Gıda Güvenliği” Projesi Başladı. <https://www.alanya.bel.tr/Proje/29/EV-MUTFAKLARINDA--GIDA-GUVENLIGI--PROJESI-BASLADI> (Erişim tarihi: 10.10.2025).

Antalya Büyükşehir Belediyesi (2025). Emekliler Kahvesi'nde Keyifli Emeklilik. <https://www.antalya.bel.tr/haberler/HaberDetay/7514/emekliler-kahvesinde-keyifli-emeklilik> (Erişim tarihi: 10.10.2025).

Antalya Büyükşehir Belediyesi (2025). Halk Et. <https://www.antalya.bel.tr/Hizmetlerimiz/Halk-Et> (Erişim tarihi: 10.10.2025).

- Bağlar Belediyesi (2025). Kadınlar Aşçılık Kursunda Meslek Ediniyor. <https://www.baglar.bel.tr/tr/post/27550/kadınlar-ascilik-kursunda-meslek-ediniyor> (Erişim tarihi: 10.10.2025).
- Bakır, Muhammed Ali (2019). *Kentsel Yoksullukla Mücadelede Sosyal Belediyecilik Faktörü ve Bir Uygulama; Belediyelerin Gıda Yardımlarının Memnuniyeti Analizi*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Yapı Sosyal Değişme Anabilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi.
- Berkün, Sanem (2017). Türkiye’de Sosyal Belediyecilik Anlayışı. *E-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2 (18), 82–598.
- Bursa Büyükşehir Belediyesi (2025). Uluslararası 4. Bursa Gastronomi Festivali. <https://www.bursa.bel.tr/etkinlik/uluslararasi-4-bursa-gastronomi-festivali-1324> (Erişim tarihi: 10.10.2025).
- C40 (2019). Good food cities declaration, <https://www.c40.org/other/good-food-cities> (Erişim tarihi: 10.09.2025).
- Çankaya Belediyesi (2025). Okulda Yemek Var Projesi. <https://www.cankaya.bel.tr/projeler/okulda-yemek-var> (Erişim tarihi: 10.10.2025).
- Çarşamba Belediyesi (2025). Yöresel Ürünler Çarşısı. <https://www.carsamba.bel.tr/tesis/yoresel-urunler-carsisi> (Erişim tarihi: 10.10.2025).
- Çorum Belediyesi (2025). Yöresel Çorum Mutfağı. https://www.corumbeltur.com.tr/?page_id=7395 (Erişim tarihi: 10.10.2025).
- Denizli Büyükşehir Belediyesi (2025). Alın Teri Zıyan Olmadı, Sofralara Ulaştı. <https://www.denizli.bel.tr/Default.aspx?k=haber-detay&id=24111> (Erişim tarihi: 10.10.2025).
- Edirne Belediyesi (2025). Edirne Belediyesi Meriç Sosyal Tesisleri. <https://edirne.bel.tr/proje/projedetay?projeid=23e0f1e6-9f61-465d-8183-5e2da0c30977> (Erişim tarihi: 10.10.2025).

- Eraslan, Ersin ve Derin, Kamil Hakan (2023). Türkiye’de Kentsel Yoksullukla Mücadele Stratejisi Olarak Sosyal Belediyecilik, Edr. Çelebi Zengin, E., *Kent ve Çevre Politikaları Ekseninde Yerel Yönetimler* içinde s. 163-195, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Eskişehir Büyükşehir Belediyesi (2025). Askıda Yemek. <https://kentlokantasi.eskisehir.bel.tr/> (Erişim tarihi: 10.10.2025).
- George, Vic ve Page, Robert (1995). *Modern Thinkers on Welfare*. Prentice Hall, London.
- Gilbert, Neil ve Terrell, Paul (2013). *Dimensions of Social Welfare Policy*. Pearson Education, Upper Saddle River.
- Glasgow Food and climate declaration (2021). <https://www.glasgowdeclaration.org/> (Erişim tarihi: 05.10.2025).
- Greve, Bent (2008). What is Welfare?. *Central European Journal of Public Policy*, 2(1): 50-73.
- Güzel, Simla (2018). Gelir Eşitsizliği, Refah ve Mutluluk. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(3): 389-394.
- Henden, H. Burçin ve Henden, Rıfkı (2005). Yerel yönetimlerin hizmet sunumlarındaki değişim ve E-Belediyecilik. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(14), 48-66.
- Ilieva, Rositsa T. (2017). Urban Food Systems Strategies: A Promising Tool for Implementing the SDGs in Practice. *Sustainability*, 9(10), 1707. <https://doi.org/10.3390/su9101707>.
- IPES-Food (2016) From uniformity to diversity: A paradigm shift from industrial agriculture to diversified agroecological systems. https://ipes-food.org/_img/upload/files/UniformityToDiversity_FULL.pdf (Erişim tarihi: 05.10.2025).
- IPES-Food. 2017. What makes urban food policy happen? Insights from five case studies. (Erişim tarihi: 05.10.2025).

- İlhan, Cansu ve Kerimoğlu, Ebru (2023). Kentsel Gıda Planlaması ve Politikaları: İstanbul Gıda Strateji Belgesi'ne Yönelik Bir Değerlendirme. *Planlama*, 33(2):340–353.
- İstanbul Büyükşehir Belediyesi (2025). Enstitü İstanbul İSMEK. https://enstitu.ibb.istanbul/portal/egitim_alanlari.aspx?alanId=83 (Erişim tarihi: 10.10.2025).
- İzmir Büyükşehir Belediyesi (2025). Süt Kuzusu Projesi. <https://www.izmir.bel.tr/tr/Projeler/2764/4> (Erişim tarihi: 10.10.2025).
- İzmit Belediyesi (2025). Gıda Bankası Projesi. <https://izmit.bel.tr/projeler/gida-bankasi/> (Erişim tarihi: 10.10.2025).
- İzmit Belediyesi (2025). İzmit Belediyesi Askıda Halk Et Uygulaması Başladı. <https://izmit.bel.tr/haber/izmit-belediyesi-askida-halk-et-uygulamasi-basladi-52723/> (Erişim tarihi: 10.10.2025).
- Kala, Eyüp Sabri (2020). Türkiye’de Gıda Bankacılığı Mevzuatı ve Uygulamaları. *Journal Of Management And Economics Research*. 18(3), 190-211.
- Kaman Belediyesi (2025). Ceviz Kafe – Halkın Kafesi Projesi. <https://www.kaman.bel.tr/Proje/ProjeDetay?projelId=16390481-3371-424a-badb-1e2ae380869f> (Erişim tarihi: 10.10.2025).
- Kaşıkırık, Ayşe ve Toprak, Melek (2022). Temel Bir İnsan Hakkı Olan Gıdaya Erişim: Covid-19 Krizinde Kent Gıda İlişisini 30 Büyükşehir Üzerinden Yeniden Düşünmek. *Anadolu Strateji Dergisi*, 3(2), 77-86.
- Keçiören Belediyesi (2025). Sağlıklı Beslenme ve Obezite Eğitimi. https://www.kecioren.bel.tr/saglikli_beslenme_ve_obezite_egitimi-2840-haber.html (Erişim tarihi: 10.10.2025).
- Kocasinan Belediyesi (2025). Başkan Çolakbayrakdar, “Her Türlü İhtiyaca Yanıt Veren Dost Market, Yılın 12 Ayı Hemşerilerimizin Yanında”. <https://kocasinan.bel.tr/content/news/6780/0/baskan-colakbayrakdar-her->

turlu-ihitiyaca-yanIt-veren-dost-market-yIlIn--ayI-hemsehrilerimizin-yanInda.html (Eriřim tarihi: 10.10.2025).

Koç, Mustafa ve Koç, Hülya (2022,). Kent Gıda Politikaları Arayışı. Edr. Küçük Çalışkan, E., *Şehir ve Toplum* içinde s. 47-55, İstanbul: Kültür Yayınları.

Konya Büyükşehir Belediyesi (2025). Yerli Ürün Pazarı Projesi. <https://www.konya.bel.tr/proje/yerli-urun-pazari> (Eriřim tarihi: 10.10.2025).

Leib, Emily Broad (2013). All (Food) Politics is Local: Increasing Food Access Through Local Government Action. *Social Science Research Network*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2339261>.

Mansfield, Brent ve Mendes, Wendy (2013). Municipal Food Strategies and Integrated Approaches to Urban Agriculture: Exploring Three Cases from the Global North. *International Planning Studies*, 18(1), 37–60. <https://doi.org/10.1080/13563475.2013.750942>.

Mecek, Mehmet ve Atmaca Yıldız, (2020). Yerel Yönetimlerin İdari Yapısına İliřkin Mevzuat Analizi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(76), 2068-2087.

Menderes Belediyesi (2025). Ramazan Kolisi Projesi. <https://menderes.bel.tr/ramazan-kolisi/> (Eriřim tarihi: 10.10.2025).

Merkezeferdi Belediyesi (2025). Merkezeferdi Belediyesi'nden Lezzet Dolu Yeni Bir Hizmet, Sokak Lezzetleri ve Gastronomi Merkezi. <https://www.merkezeferdi.bel.tr/haber.aspx?haber=merkezeferdi-belediyesinden-lezzet-dolu-yeni-bir-hizmet> (Eriřim tarihi: 10.10.2025).

Mersin Büyükşehir Belediyesi (2025). Ařhane Projesi. <https://www.mersin.bel.tr/proje/ashane> (Eriřim tarihi: 10.10.2025).

Mersin Büyükşehir Belediyesi (2025). Hamurumuzda Dayanışma Var Projesi. <https://www.mersin.bel.tr/proje/un-dagitimi> (Eriřim tarihi: 10.10.2025).

Mersin Büyükşehir Belediyesi (2025). Mahalle Mutfakları Projesi. <https://www.mersin.bel.tr/proje/mahalle-mutfagi-yapim-isi> (Eriřim tarihi: 10.10.2025).

- Mersin Büyükşehir Belediyesi (2025). Yerel Buğday Çeşitlerinin Yerinde Korunması ve Pazarlanması Projesi. <https://www.mersin.bel.tr/proje/yerel-bugday-cesitlerinin-yerinde-korunmasi-ve-pazarlanmasi-projesi> (Erişim tarihi: 10.10.2025).
- Milan Urban food policy pact, (2015) <https://www.milanurbanfoodpolicypact.org/the-milan-pact/> (Erişim tarihi: 05.10.2025).
- Moragues-Faus, Ana ve Morgan, Kevin John (2015). Reframing the foodscape: The emergent world of urban food policy. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 47(7), 1558-1573.
- Nilüfer Belediyesi (2025). Nilüfer’de Gıda İsrafına Karşı Mücadele. <https://www.nilufer.bel.tr/haber/nilufer-de-gida-israfina-karsi-mucadele> (Erişim tarihi: 10.10.2025).
- Ökmen, Mustafa. (2005). Liberal düşüncenin yerel yönetim-kent pratiği üzerine etkileri, Edr. Arslan, T., *Teoriden Pratiğe Kamu Yönetimi Yaklaşımlar, Sorunlar ve Metotlar*. İçinde s. 19-61, İstanbul: Aktüel Yayınları.
- Paine, Thomas (2017). *İnsan Hakları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pearsall, Judy (1998). *The New Oxford Dictionary of English*. Oxford University Press, Oxford.
- Pektaş, Ethem Kadri (2010). Türkiye’de Sosyal Belediyecilik Uygulamaları ve Temel Sorunlar. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 5(1), 4–22.
- Pothukuchi Kameshwari and Kaufman Jerome (1999). Placing The Food System On The ur -ban Agenda: The Role Of Municipal Institutions In Food Systems Planning. *Agriculture and Human Values*, 16, 213–224.
- Seferihisar Belediyesi (2025). Halk Market. <https://www.seferihisar.bel.tr/halk-market> (Erişim tarihi: 10.10.2025).
- Şahinbey Belediyesi (2025). Et Yardımı Projesi. <https://www.sahinbey.bel.tr/proje-d/7/502/et-yardimi> (Erişim tarihi: 10.10.2025).

- Şanlıurfa Belediyesi (2025). Yöresel Yemek Kursları Yoğun İlgi Görüyor. <https://www.sanlıurfa.bel.tr/icerik/21201/21/yoresel-yemek-kurslari-yogun-ilgi-goruyor> (Erişim tarihi: 10.10.2025).
- Şimşek, Gülşen ve Altun, Fatih (2020). Sosyal Belediyecilikte Sosyal Hizmetlerin ve Sosyal Girişimci Faaliyetlerin Rolü. *Sosyal Çalışma Dergisi*, 4.1: 55-61.
- Tiyek, Ramazan, (2012). Yerel Yönetimlerin Sosyal Politika Uygulamalarındaki Rolü: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Sosyal Yardım Birimi Örneği. *Yerel Politikalar*. 1(2), 53-84.
- Toprak, Düriye ve Şataf, Ceyda (2009) Türkiye’de Yerel Yönetimler Reformu Çerçevesinde Sosyal Belediyecilik Yaklaşımı. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1(1), 11–24.
- Unhabitat (2017) Yeni Kentsel Gündem. UNHABITAT III. United Nations. https://habitat3.org/wp-content/uploads/NUA_Turkish.pdf (Erişim tarihi: 05.10.2025).
- Ümraniye Belediyesi (2025). Ümraniye Belediyesi’nden Üniversite Öğrencilerine Ücretsiz Yemek. <https://umraniye.bel.tr/haber/umraniye-belediyesinden-universite-ogrencilerine-uccretsiz-yemek/> (Erişim tarihi: 10.10.2025).
- Yeşilyurt Belediyesi (2025). Askıda Ekmek. <https://bagis.yesilyurt.bel.tr/sayfa/askida-ekmek> (Erişim tarihi: 10.10.2025).

Turistik Tükətici Satın Alma Davranışı

İmran KAZAN¹³⁰

Hasan Hüseyin SOYBALI¹³¹

Özet

Tükətici davranışı tüketicilerin ihtiyaçlarını en doğru şekilde tahmin edebilmek için bireylerin sahip oldukları bireysel özelliklerini satın almada kullanma motivasyonu için kullanılan bir kavramdır. Tüketicilerin satın alma davranışı bireylerin ihtiyaçlarını karşılamak için aldıkları ürün ve hizmetleri satın alma sürecinde gösterdikleri bilişsel ve duygusal tepkileri kapsamaktadır. Tüketicilerdeki ürün ya da hizmet satın alma süreci tüketicilerin ihtiyacını farketmesinden satın alma sonrasında yaptıkları değerlendirmeyi de kapsayan çok aşamalı bir süreçtir. Turizm sektöründe bu süreç hizmetin soyut, depolanmayan deneyim odaklı çok hızlı değişen yapısı gereği daha da karmaşık hale gelebilmektedir. Turistik tüketicilerin ürün veya hizmet satın alma kararını verirken bilişsel, sosyal veya duygusal pek çok faktörden etkilendikleri görülmektedir. Bu bağlamda turistik tüketicilerin satın alma karar süreçleri ve satın almada karar tiplerinin ortaya çıkarılması; destinasyon seçimleri, pazarlama stratejilerinin belirlenmesi ve ve tüketici memnuniyeti

¹³⁰ Öğr. Gör., Selçuk Üniversitesi, Bozkır MYO, ORCID: 0000-0001-62027178, ikazan@selcuk.edu.tr

¹³¹ Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Turizm Fakültesi, ORCID: 0000-0002-5929-0933, hsoybalı@aku.edu.tr

açısından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışma, turistik satın alma sürecini ele almak için, bu unsurları kavramsal bir temelle ele alarak turizm alanında tüketici davranışlarını açıklayıcı bir çerçeve sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Turistik Tüketici, Tüketici Davranışı, Satın Alma Karar Süreci, Satın Alma Karar Tipleri, Turizm Pazarlaması.

Tourist Consumer Purchasing Behavior

Abstract

Consumer behavior is a concept used to describe the motivation of individuals to utilize their individual characteristics in purchasing decisions to most accurately predict their needs. Consumer buying behavior encompasses the cognitive and emotional responses individuals exhibit when purchasing products and services to meet their needs. The process of purchasing a product or service is a multi-stage process, encompassing the consumer's recognition of their need and their post-purchase evaluation. In the tourism sector, this process can be further complicated by the rapidly changing nature of services focused on intangible, non-storable experiences. Tourist consumers are influenced by numerous factors, including cognitive, social, and emotional factors, when making product or service purchase decisions. In this context, uncovering the purchasing decision processes and purchasing decision types of tourist consumers is crucial for destination selection, marketing strategy development, and consumer satisfaction. This study provides an explanatory framework for consumer behavior in the tourism sector by conceptually addressing these elements to address the tourist buying process.

Keywords: Tourist Consumer, Consumer Behavior, Purchasing Decision Process, Purchasing Decision Types, Tourism Marketing.

1. GİRİŞ: TURİSTİK TÜKETİCİ SATIN ALMA DAVRANIŞI

Tüketici davranışlarını araştırmak işletmeler, pazarlama yönetimi ve pazarlama stratejileri açısından önem arz etmektedir. Tüketicilerdeki bir mal ya da hizmeti satın alma eylemine ait motivasyonun ortaya çıkarılması, tüketicilerin hangi sebeplerle bir ürünü satın aldıklarını anlamaya yardım edecektir (İçöz, 1996).tüketici davranışlarını ve ürünü satın almada etkili olan bireysel faktörleri bulmak zor bir süreç olsa, yeni Pazar fırsatlarının yakalanması, pazarlama strateji ve taktiklerin belirlenmesi ve uygulanması ve pazara uygun pazarlama karması elemanlarını belirlemeye yönelik çalışmalar için oldukça kıymetlidir. Turizm sektörü de hizmet temelli yapısı, pazarlanan ürünün üretim ve tüketiminin eş zamanlı gerçekleşmesi bakımından, soyut, stoklanamayan ve hizmet kalitesi bireysellik gösterdiğinden tüketici davranışlarının anlaşılması sektördeki başarı için temel bir gerekliliktir. Turizmde tüketicilerinin algısı, beklentisi ve deneyim sonrası değerlendirmesi, satın alma karar sürecinin tüm aşamalarını doğrudan etkilemektedir (Middleton ve Clarke, 2012).

Bu çalışmada, turistik tüketicilerin satın alma karar süreçleri ve karar tipleri genel hatlarıyla ele alınmaktadır. Turizm sektörünün hizmet ve deneyim temelli yapısı göz önünde bulundurularak, turistlerin satın alma davranışlarını etkileyen faktörler ile karar alma sürecinde sergiledikleri farklı eğilimler incelenmiştir. Çalışmanın amacı, turizm bağlamında tüketici davranışlarının kuramsal olarak açıklanmasına katkı sağlamak ve bu davranışların sektör dinamikleriyle ilişkisini ortaya koymaktır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Tüketici Satın Alma Karar Süreci

Kotler ve Armstrong'a göre tüketiciler her gün birçok satın alma kararı vermekte ve satın alma kararı, pazarlamacıların çalışmalarının odak noktası olarak kabul edilmektedir. Çoğu büyük şirket, tüketicilerin ne aldıkları, nereden satın aldıkları, nasıl ve ne kadar satın aldıkları, ne zaman satın aldıkları ve neden satın aldıklarıyla ilgili soruları yanıtlamak için tüketici satın alma kararlarını ayrıntılı olarak araştırır (Kotler ve Armstrong, 2010: 159).

Şekil 1. Tüketici Karar Süreci

Kaynak: Kotler ve Armstrong, 2010:175.

Tüketicilerin satın alma karar süreci aşamaları çok farklı şekillerde sınıflandırılmıştır. Bir tüketicinin karar verme süreci, tüketicinin gerçek satın alma işleminden önce geçtiği beş aşama ile yapılan sınıflandırma bunlardan biridir. Bu sınıflandırmadaki aşamalarda tüketici sırasıyla ihtiyacı fark eder, bilgi toplar, alternatifleri değerlendirir, satın alma kararını verir ve satın alma sonrası davranış geliştirir (Kotler ve Armstrong, 2010: 175; Yoo ve Chon, 2008). Bir tüketici yeni ve karmaşık bir satın alma durumuyla karşı karşıya kaldığında, Şekil 5’ te gösterilen bu beş aşamanın tamamının satın alma sürecini tamamlamak için çoğunlukla kullanması gerekir. Satın alma sürecinde belirtilen bu aşamaların herhangi birinde tüketici satın alma davranışını yarıda bırakabilir (Çabuk ve Yağcı, 2003: 70).

2.2. İhtiyacın Ortaya Çıkması

Tüketicinin bir sorunu veya ihtiyacı fark ettiği tüketici karar sürecinin ilk aşamasıdır. Karar verme süreci ihtiyacın farkına varılmasıyla başlar. Birkaç tür ihtiyaç tanıma sınıflandırması vardır. Bunlardan biri, tüketicinin iç veya dış uyaranlarla tetiklenebilecek bir ihtiyacı veya sorunu fark etmesidir. İç uyaranlar, bir insanın temel ihtiyaçlarıdır, örneğin mideyi huysuzlaştıran ve tüketicinin hamburger almasına neden olan açlık gibi. Dış uyaranlar, örneğin yeni bir bilgisayar almayı düşünmenizi sağlayan bir reklam olabilir (Kotler ve Armstrong, 2010: 178).

Turizm satın alma sürecinde de ihtiyacın belirlenmesiyle ve seyahat ile ilgili bir tasarlama yapılmasıyla beraber turizm hareketleri başlamaktadır. Seyahate çıkışta itici güç isteğin karşılanması ve isteğin ne kadar yoğun olduğu ve uygun olduğunun belirlenmesidir (Kozak, 2006: 223). Seyahat isteğinin ortaya çıkmasında ve bununla beraber satın alma eyleminin gerçekleşmesinde uyarıcı bir etkenin oluşması gerekir. Holloway ve Plant (1992) yaptıkları turistik ihtiyaçlara göre yapılan pazarlama tipleri hangi ihtiyacın hangi aktivite ile giderileceği hususunda örnekler sunmaktadır. Örneğin fiziksel dinlenme ve rahatlama ihtiyacına karşı plaj tatilleri göller ve dağlar içerikli aktiviteler sunulabilir. Bu bağlamda ikinci adım olan bilgi araştırmasına geçmeden turistik satın alma davranışını gerçekleştirecek bireylerin belli ihtiyaçlarını harekete geçirecek uyarıcıları pazarlama yöneticileri tarafından saptanmalıdır (Uygur, 2017: 161).

2.3. Bilgi Araştırması

Satın alma sürecindeki ilk aşamada olan ihtiyaçlarının uyarılması ve ortaya çıkması aşamasını takiben bireyler satın alma davranışı geliştireceği ürün ve markalar hakkında araştırmaya başlayacaktır. Tüketiciler herhangi bir bilgi olmadan ürünleri seçebildiği gibi çoğunlukla tüm alternatifleri belirlemek için bilgilerin dikkatlice araştırılması da gerekebilmektedir (Solomon 2004: 299). Kotler vd. (2003) bireylerin bu araştırmayı temelde üç kaynaktan elde etmeye çalıştığını ifade etmektedir. Bunlar aile, arkadaş, komşu gibi *kişisel kaynaklar*, reklamlar, satış

personeli veya aracı işletmeler gibi *ticari kaynaklar* ve broşür, dergi gazete yazıları gibi *kamu kaynaklarıdır* (Uygur, 2017: 162).

Turistik ürünlere karşı oluşturulan satın alma davranışı bilgi araştırma sürecine girmiş bir tüketici için kişisel ve kamudan kaynaklı bilgiler işletmelerce oluşturulmuş reklamlardan daha önemli görülmektedir. Turistik ürünler yapısı gereği hizmete dayalı olmasından dolayı turistlerce bizzat kullanılmadan satın alınmaktadır. Başka bir deyişle turistik ürünlerde satın alma davranışı oluşmadan deneme imkânı bulunmadığından, bireyler deneyimleyen kişilerden alınan bilgilere daha fazla itibar etmektedirler. Bu bağlamda internette başka tüketicilerce yapılmış yorum, tavsiye ya da eleştiriler bireylerin satın alma davranışlarını etkilemektedir (Uygur, 2017: 162).

2.4. Alternatiflerin Değerlendirilmesi

Bilgi toplandıktan sonra tüketici farklı alternatifleri değerlendirme sürecine girmektedir. Ancak her bir tüketicinin satın alma süreci birbirinden farklılaştığından değerlendirmede de farklılaşma olacaktır. Satın alma sürecinin alternatifleri değerlendirme aşamasında tüketiciler bazı ilkeleri takip etmektedir (Kotler vd., 2003: 221):

- Tüketiciler bir ürünü pek çok özelliğinin oluşuna dikkat ederek değerlendirir,
- Tüketicinin ürünlerin sahip olduğu özelliklerine verdiği nispi önem farklı olmaktadır,
- Tüketiciler markalar için inanç seti geliştirmektedir,
- Tüketici ürünlerin sahip olduğu niteliklere göre fayda fonksiyonu geliştirmektedir,
- Değerlendirme şekillerine göre tüketici her bir marka için farklı tutum geliştirmektedir.

Sürecin bu aşamasında tüketiciler, her bir teklifi kendi ihtiyaçlarına ve belirli satın alma durumuna göre değerlendirir. İşletmeler buna, tüketicilerin seyahat etmek için

farklı alternatifləri nasıl dəyərləndirdiyini kəşfedərək və sonuq olaraq pazarlama fəaliyyətlərini ayarlayaraq yanıt verməkdəirlər (Cuculeski vd., 2015: 56).

2.5. Satın Alma Kararı

Satın alma kararı ürün, marka, aracı, satın alma zamanı ve satın alma miktarı olmak üzere beş alt kararı içine almaktadır (Uygur, 2017: 164). Potansiyel bir turistin değerlendirme aşamasından sonra satın alma süreci çok basit olabilir, ancak destinasyon çok uzak veya pahalıysa ve tüketici özelliklerine aşına değilse, satın alma süreci daha uzun zaman alacaktır (Mair ve Thompson, 2009: 401). Turistik bir ürün satın alma kararı, karmaşık bir sürecin sonucudur çünkü tüketicinin kendisini ve onu hariçten etkileyecek çok sayıda faktörün geliştirdiği bir durumdur (Cuculeski vd., 2015: 57). Turizmdeki pazarlama profesyonelleri, ürünleri satın alırken tüketicilerin kararlarını anlamaya ihtiyaç duymaktadır. Tüketicileri karar verirken anlamak, pazarlama planlarının geliştirilmesine yardımcı olabilir (Kotler ve Armstrong, 2010: 56). Bunlar pazarlamada bölümləme, popülasyonu aynı özellikləri paylaşan alt gruplara bölməkdədir. Tüm alt grupların kararları bir dizi etki tarafından belirlənəkdədir.

Kotler satın alma niyetinden satın alma davranışına evrilmede iki temel faktörden söz etmektedir. Bu faktörlerden ilki *diğerlerinin tutumlarıdır*. Tüketicilerin demografik, psikofiziksel özellikleri bu tutumları belirleyici değişkenlerden sayılabilir. Yazar ikinci etmen olarak da *beklenmedik durumsal faktörleri vermektədir* (Kotler, 2000: 182). Bu beklenmedik durumları kapsayan her türlü şey tüketicinin kararını değiştirmesine, geciktirmesine ya da üründen vazgeçmesine yol açmaktadır (Uygur, 2017: 164). Bazen satın alma kararlarını basitleştirmek için tüketiciler, aceleci kararlara yol açabilecek zihinsel kısayollar yapabilirler. Bu tür kısayollar, “daha yüksek fiyatlı ürünler daha kalitelidir” veya “aynı markayı geçen seferden satın al” gibi evrensel düşüncelerden, belirli “annemin satın aldığı aynı markayı satın al” a kadar değişebilir. Bu kısayollar, tüketici açısından elverişsiz hale gelebilir (Solomon, 2004: 312).

2.6. Satın Alma Sonrası Davranış

Karar verme sürecinde pazarlamacıların görevi sona ermez satın alma kararı verildikten sonra da devam etmektedir. Satın alma sürecinin son aşaması, satın alma sonrası davranıştır. Tüketici ürünü satın aldıktan sonra, tüketici memnuniyet düzeyini değerlendirecektir. Tüketici hayal kırıklığı hissederse, ürüne yönelik beklentiler karşılanmamış demektir (Khan, 2006: 168; Kozak, 2006: 223). Gerçek satın alma işleminden sonra, tüketicinin memnuniyet düzeyini değerlendirdiği satın alma sonrası davranış gelir. Kotler ve Armstrong (2010), tüketicinin rutin bir satın alma sırasında birkaç aşamayı atlayabileceğini öne sürmektedir (Kotler ve Armstrong, 2010: 177).

Seyahat bağlamında büyük modellerin ana teması, bir bireyin seyahat etme ve evden uzaklaşma ihtiyacı olduğunu fark ettikten sonra alacağı aşamaları ele almaktadır. Daha sonra destinasyon alternatifleri hakkında bilgi arama ve değerlendirme aşaması gelir ki bu aşama, seçilen destinasyonları değerlendirme ve kendi inançlarına göre uygun olanı seçme zamanıdır. Destinasyon seçimi modellerinde tüketici davranış teorisi, turistlerin kademeli olarak azalan alternatiflerden bilgi topladığını ve analiz ettiğini ve sonunda mümkün olan en iyi seçeneği seçtiğini iddia edilmektedir. Turistlerin nihai seçimi, olası her sonucun avantaj ve dezavantajlarının değerlendirilmesine dayanmaktadır (Mohammadi ve Mohamed, 2011: 153).

3. TÜKETİCİ SATIN ALMA KARAR TİPLERİ

Henry Assael'e göre tüketicilerin satın alma davranışına katılım derecesine ve markalar arasındaki farklılıkların derecesine göre tüketici satın alma davranış türleri 4 ana grupta incelenebilir. Bunlar; karmaşık satın alma davranışı, alışılmış satın alma davranışı, uyumsuzluğu azaltan satın alma davranışı ve çeşitlilik (farklılık) arayan satın alma davranışdır (Kotler ve Armstrong, 2010: 159).

3.1. Karmaşık Satın Alma Davranışı

Karmaşık satın alma davranışı, bir bireyin öz benlik kavramının merkezinde yer alan bir sebeple başlatılabilir. Tüketiciler pahalı, riskli, seyrek olarak satın alınan ürünlerde, kendini ifade edebilme özelliği yüksek olduğunda daha fazla karmaşık satın alma davranışı geliştirdiği görülmektedir. Nadiren satın alınan ev veya araba gibi ürünler, satın alma kararından önce önemli miktarda değerlendirme gerektirir. Burada tüketici bir öğrenme sürecinden geçmekte, önce ürün hakkında inançlar geliştirmekte, sonra tutumlar geliştirmekte ve ardından düşünceli bir satın alma seçimi yapmaktadır (Kotler ve Armstrong, 2010: 176; Solomon, 2004: 295).

Turizmde karmaşık satın alma davranışı pahalı olan ve çoğunlukla kitle turizmine yönelmenin fazla olmadığı turistik ürünlerde görülmektedir. Bu tip satın alma davranışı geliştiren turistler satın alacağı turizm ürünleri ile ilgili elde ederler, topladıkları bilgiler ayrıntılı olma eğilimindedir ayrıca deneyimlerinden de yararlanarak satın alma işlemini gerçekleştirirler (Kozak, 2006: 224).

3.2. Uyumsuzluğu Azaltan Satın Alma Davranışı

Uyumsuzlukları azaltan satın alma davranışı, tüketiciler pahalı, seyrek veya riskli bir satın alma işlemine yüksek oranda dâhil oldukları, ancak markalar arasında çok az fark gördüklerinde ortaya çıkmaktadır (Kotler ve Armstrong, 2010:176; Solomon, 2004: 295). Bu tarzda yapılan turistik satın alma davranışı geliştiren turistler turistik ürünler ile ilgili bilgileri derler, katıldığı turizm hareketlerinden elde ettiği deneyimlerle harmanlayarak satın alma davranışına karar verir (Kozak, 2006: 224). Karar verme sürecinde sunulan iyi fiyat ve satın almadaki kolaylık sürece doğrudan etki etmektedir (Uygur, 2017: 158).

3.3. Alışılmış Satın Alma Davranışı

Alışılmış satın alma davranışı, düşük tüketici katılımı ve markada farklılığın çok olmadığı durumlarda ortaya çıkar. Alışılmış karar verme seçimleri genellikle tamamen bilinçsiz ya da çok az farkındalık ile rutin olarak yapılır. Bu, bilginin arandığı genişletilmiş karar vermenin neredeyse tam tersidir. Pek çok karar o kadar

rutin olarak alınır ki tüketici, alışveriş sepetindeki ürünleri kontrolsüz bir şekilde, görmeden alma eğilimindedir. Bu tür faaliyetler tehlikeli veya saçma görünebilir, ancak aynı zamanda verimli de olabilir. Tüketici, ürün seçiminde harcadığı zamanı ve kararlarda harcadığı enerjiyi en aza indirebilir. Bu alışkanlık pazarlamacılar açısından yeni bir ürün sunarak tüketicinin eski alışkanlıklarını değiştirme çabalarında bir sorundur. (Kotler ve Armstrong, 2010: 174; Solomon, 2004: 295).

3.4. Çeşitlilik (Farklılık) Arayan Satın Alma Davranışı

Marka farklılaşmalarının olduğu durumlarda bazı grup tüketiciler çeşitlilik arayışı içine girer davranış sergilemektedirler. Bu gibi durumlarda, tüketiciler genellikle çok fazla marka değişikliği yapmaktadır (Kotler ve Armstrong, 2010: 174). Bu satın alma davranışı genellikle hızlı tüketim yapılan yiyecek içecek işletmelerinin ürünlerine (hamburger örnek olarak verilebilir) karşı geliştirilen bir davranış olarak görülmektedir (Kozak, 2006: 225). Pazarlama birimi yöneticileri bu yönde gelişmiş satın alma davranışlarını alışılmış satın alma davranışına dönüştürmek için çaba sarf etmelidirler (Uygur, 2017: 158).

Turizm bağlamında değerlendirildiğinde, turistik tüketicilerin satın alma karar tipleri, turist davranışlarının farklı biçimlerini açıklamada yararlı bir çerçeve sunmaktadır. Karmaşık satın alma davranışı genellikle yüksek maliyetli, bilgi arayışı gerektiren ve algılanan riskin yüksek olduğu uluslararası seyahatlerde ya da lüks tatil tercihlerinde ortaya çıkmaktadır (Kotler ve Keller, 2016). Alışılmış satın alma davranışı, her yıl aynı destinasyonu veya otel işletmesini tercih eden, geçmiş deneyimlerinden memnun kalan turistlerde gözlemlenmektedir (Schiffman ve Kanuk, 2010). Uyumsuzluğu azaltan satın alma davranışı, benzer nitelikteki konaklama işletmeleri veya tur paketleri arasında seçim yapan ve karar sonrasında memnuniyet düzeyini sorgulayan turistlerde görülebilmektedir (Solomon, 2018). Çeşitlilik arayan satın alma davranışı ise farklı destinasyonları deneyimlemek isteyen ve yenilik arayışı yüksek olan turistlerde belirginleşmektedir (Hoyer ve MacInnis, 2010). Bu doğrultuda, Assael'in (1998) ortaya koyduğu sınıflandırma, turistik tüketici davranışlarının dinamik ve çok boyutlu yapısını anlamada önemli bir kuramsal temel sunmaktadır.

4. SONUÇ

Turizm sektoründə tükətici satın alma karar süreci ve karar tiplerinin anlaşılması, hem pazarlama stratejilerinin geliştirilmesi hem de destinasyon yönetimi açısından büyük önem taşımaktadır. Turistler, karar alma süreçlerinde farklı katılım düzeyleri ve marka/destinasyon farklılıklarını algılama biçimlerine göre çeşitli davranışlar sergilemektedirler. Bu durum, Assael'in modelinde tanımlanan karmaşık, alışılmış, uyumsuzluğu azaltan ve çeşitlilik arayan satın alma davranışlarının turizm alanına da uyarlanabileceğini göstermektedir.

Sonuç olarak, turistlerin karar alma süreçlerinin sadece ekonomik değil, aynı zamanda psikolojik ve sosyo-kültürel boyutlarıyla da değerlendirilmesi gerekmektedir. Turizmdeki satın alma karar tiplerini anlamak, destinasyonların hedef pazarlara uygun konumlandırma stratejileri geliştirmesine, tüketici memnuniyetini artırmasına ve sürdürülebilir turizm politikalarının oluşturulmasına katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda, turistik tüketici davranışlarını açıklayan modellerin yerel ve kültürel dinamiklerle birlikte ele alınması, gelecekteki çalışmalar için önemli bir araştırma yönü sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Assael, H. (1998). *Consumer behavior and marketing action* (6th ed.). South-Western College Publishing.
- Çabuk, S. ve Yağcı, M. (2003). *Pazarlamaya Çağdaş Yaklaşım*, Adana: Nobel Kitabevi.
- Cuculeski, N., Cuculeski, V. & Tashkov, N. (2015). *The Influence of Factors of Consumer Behavior in Tourism*. Saarbrücken, Lap Lambert Academic Publishing.
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford University Press.
- Hoyer, W. D., & MacInnis, D. J. (2010). *Consumer behavior* (5th ed.). South-Western Cengage Learning.

- İçöz, O. (1996). *Seyahat Acentaları ve Tur Operatörlüğü Yönetimi* . Anatolia Yayıncılık.
- Khan, M. (2006). *Consumer Behaviour and Advertising Management*. New Age International Publishers.
- Kotler, P. (2000). *Marketing Management*. New Jersey: Prentice-Hall.
- Kotler, P., & Keller, K. L. (2016). *Marketing management* (15th ed.). Pearson Education.
- Kotler, P., Bowen, J. T. & Makens J.C. (2003). *Marketing for Hospitality and Tourism* (3rd edition). Prentice Hall, Pearson Education International.
- Kozak, N. (2006). *Turizm Pazarlaması*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Mair, J. & Thompson, K. (2009), The UK Association Conference Attendance Decision-Making Process, *Tourism Management*, 30, 400–409.
- Middleton, V., & Clarke, J. (2001). *Marketing in travel and tourism*. Jordan Hill.
- Mohammadi, A. M. & Mohamed, B. (2011). Applying Consumer Behaviour Theory And Grand Models To Attendees Behaviour in Coference Industry. *In International Conference On Tourism & Management Studies*,151–159.
- Schiffman, L. G., & Kanuk, L. L. (2010). *Consumer behavior* (10th ed.). Pearson Education.
- Solomon, M. (2006). *Consumer Behavior: Having and Being* (8th ed.). Upper Saddle River, NJ: Pearson Education Inc.
- Solomon, M. R. (2018). *Consumer behavior: Buying, having, and being* (12th ed.). Pearson Education.
- Uygur, S. Meydan. (2017). *Örnek Olaylarla Turizm Pazarlaması*, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Yoo, J. & Chon, K. (2008). Factors Affecting Convention Participation Decision-Making: Developing A Measurement Scale. *Journal of Travel Research*, 47, 113-122.

Türkiye’de Tıbbi-Aromatik Bitki Temelli Kimyasalların Savunma Sektörüne Entegrasyonu: Bir Endüstriyel Kalkınma ve Güvenlik Stratejisi Önerisi

Yusuf SICAK¹³²

Kutay İŞLER¹³³

Özet

Bu çalışma, Türkiye’nin zengin tıbbi ve aromatik bitki (TAB) biyoçeşitliliğinden elde edilebilecek doğal kimyasalların güvenlik sanayiine entegrasyon potansiyelini incelemektedir. Bu bağlamda, özellikle güvenlik sanayiine entegre edilecek bitkilerin güvenlik sorunu teşkil etmeyecek tıbbi bitkilerin kullanabileceklerinin yanı sıra Türkiye’de doğal olarak yayılış gösteren bitkilerin uygulamaya alınması ön plandadır. Böylelikle özellikle savunma ve güvenlik alanlarında kullanılan biyoteknolojik materyaller, dezenfektanlar, biyopolimerler, biyosensörler ve doğal kökenli non-letal ajanların (ölümcül olmayan kimyasallar) üretiminde bitki temelli bileşiklerin sürdürülebilir ve yerli bir alternatif oluşturabileceği vurgulanmaktadır. Çalışmada, Türkiye’nin endemik bitki potansiyeli, mevcut sanayii altyapısı ve

¹³² Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Köyceğiz Meslek Yüksekokulu, yusufsicak@mu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2339-5837

¹³³ Öğr. Gör., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Köyceğiz Meslek Yüksekokulu, kutayisler@outlook.com, ORCID: 0000-0002-7361-6610

araştırma geliştirme (AR-GE) kapasitesi dikkate alınarak bir endüstriyel kalkınma ve güvenlik stratejisi önerisi geliştirilmiştir. Bu strateji; biyogüvenlik, ekonomik katma değer yaratımı, yerli üretim kapasitesinin artırılması ve kimyasal güvenlik alanında dışa bağımlılığın azaltılmasına yönelik bir yol haritası sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tıbbi-Aromatik Bitkiler, Savunma Sanayii, Biyoteknoloji, Endüstriyel Kalkınma, Sürdürülebilir Üretim.

The Integration of Medicinal and Aromatic Plant-Based Chemicals into the Defense Sector in Türkiye: A Proposal for an Industrial Development and Security Strategy

Abstract

The aim of this study is to explore the potential for integrating natural chemicals derived from Turkey's rich biodiversity of medicinal and aromatic plants (MAPs) into the security industry. In this context, particular emphasis is placed on the utilization of medicinal plants that do not pose safety risks and on the application of plant species naturally distributed across Turkey. Accordingly, it is highlighted that plant-based compounds can offer sustainable and domestic alternatives for the production of biotechnological materials, disinfectants, biopolymers, biosensors, and naturally derived non-lethal agents used in defense and security sectors. Taking into account Turkey's endemic plant potential, existing industrial infrastructure, and research and development (R&D) capacity, the study proposes an industrial development and security strategy. This strategy provides a roadmap aimed at enhancing biosecurity, generating economic value, increasing domestic production capacity, and reducing dependence on foreign sources in the field of chemical security.

Keywords: Medicinal and Aromatic Plants, Defense Industry, Biotechnology, Industrial Development, Sustainable Production.

1. GİRİŞ

Türkiye, üç farklı fitocoğrafik bölgenin kesişim noktasında yer alması nedeniyle yaklaşık 12.000 civarında bitki taksonuna ev sahipliği yapmakta ve bunların yaklaşık üçte biri endemiktir (Ekim & Güner, 2000). Bu zengin biyolojik çeşitlilik, tıbbi ve aromatik bitkiler (TAB) açısından da önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Geleneksel olarak gıda, ilaç ve kozmetik sektörlerinde değerlendirilen TAB'lar, son yıllarda savunma ve güvenlik odaklı uygulamalarda da dikkate alınmaya başlanmıştır (Kumar vd., 2022).

Güvenlik sektöründe kimyasalların kullanımı çoğunlukla sentetik bileşiklere dayalıdır. Ancak bu bileşiklerin çevresel toksisite, biyobozunmazlık ve stratejik dışa bağımlılık gibi dezavantajları bulunmaktadır. Buna karşın bitkisel kaynaklı kimyasallar; biyobozunur, çevre dostu, düşük toksisiteye sahip ve yerli üretim potansiyeli yüksek bileşikler sunmaktadır (Demirbaş, 2018). Türkiye'nin kimyasal güvenlik stratejisi kapsamında, tıbbi-aromatik bitkilerden türetilen doğal kimyasalların bu alana entegrasyonu, hem ekonomik hem de stratejik bir dönüşüm fırsatı yaratabilir.

Bu bağlamda, bitkilerden elde edilen bazı sekonder metabolitlerin (örneğin terpenoidler, alkaloidler, fenolik bileşikler) biyosensör, biyodezenfektan, biyoboya, biyopolimer veya non-letal ajan üretiminde kullanılabileceği değerlendirilmektedir. Örneğin; mentol, timol, eugenol gibi monoterpenler antimikrobiyal özellikleri nedeniyle güvenlik ekipmanlarının dezenfeksiyonunda; tanenler ve lignin türevleri ise biyokompozit malzeme üretiminde potansiyel taşımaktadır (Tüfekçi & Karadeniz, 2021).

Türkiye, hem Tarım ve Orman Bakanlığı'nın TAB geliştirme projeleri, hem de Milli Teknoloji Hamlesi kapsamında yürütülen biyoteknolojik araştırma geliştirme (AR-GE) programları sayesinde bu alanda güçlü bir altyapıya sahiptir. Ancak bu potansiyel henüz güvenlik ve savunma sanayiisine stratejik bir düzeyde entegre edilmemiştir. Dolayısıyla bu çalışma, bu entegrasyonun ekonomik, bilimsel ve stratejik açıdan fizibilitesini değerlendirmekte ve bir ulusal politika önerisi geliştirmektedir.

2. TÜRKİYE’NİN SAVUNMA SANAYİSİNDE DIŞA BAĞIMLILIK DURUMU

Türkiye, coğrafi ve jeopolitik konumu gereği güvenlik ve savunma alanında yüksek duyarlılığa sahip bir aktör olarak tanımlanmaktadır (Kaya, 2017:1) Bu bağlamda savunma sanayinde yerli üretim kapasitesi artırılmaya çalışılsa da dışa bağımlılık hâlâ önemli bir sorun alanı olarak devam etmektedir.

2.1. Dışa Bağımlılığın Kapsamı

2000’li yılların başında Türkiye’nin savunma ihtiyaçlarının yaklaşık %80’e yakın bir kısmını ithal sistemlerle karşıladığı belirtilmektedir (Kamadan, 2024). Örneğin, bir değerlendirmeye göre; gemi motorları, radar ve deniz silah sistemleri gibi kritik alt sistemlerde hâlâ yüksek derecede ithal girdi kullanımının sürdüğü vurgulanmaktadır. Farklı kaynaklar, savunma-havacılık alanındaki ithalatı azaltma yönünde ilerleme kaydedildiğini belirtse de; yazılım, yüksek teknoloji alt sistemleri ve bazı kritik bileşenler bakımından dışa bağımlılığın devam ettiği ifade edilmektedir (Akal, 2024).

2.2. Dışa Bağımlılığın Stratejik Riskleri

Literatürde dışa bağımlılığın yalnızca ekonomik bir zafiyet değil, aynı zamanda ulusal güvenlik bağlamında stratejik bir risk unsuru olduğu vurgulanmaktadır. Örneğin, “stratejik ürünlerde dışa bağımlı olma lüksümüz yok” ifadesi bu düşüncüyü yansıtmaktadır. Kritik sistemlerin dış tedarike bağımlı olması durumunda ambargo, teslimat gecikmesi ya da tedarik zinciri kesintisi gibi durumlarda savunma kabiliyetinin zarar görebileceği, literatürde sıklıkla dile getirilmektedir (Akal, 2024).

2.3. Yerelleşme, Teknoloji Transferi ve Üretim Stratejileri

Türkiye, son yıllarda savunma sanayiinde yerleşme oranını ciddi şekilde artırmaya yönelik bir politika izlemiş; örneğin yazılımlı sistemler, İHA/İnsansız

Hava Aracı üretimi gibi alanlarda önemli adımlar atılmıştır (Kamadan, 2024). Yine de yerleşme oranı alanlara göre değişmekte; bazı kritik alt sistemlerde dış tedarik hâlâ yüksek düzeyde devam etmektedir. Örneğin motor ve güç aktarma sistemleri gibi “ilk girişim kaynakları” hâlinde olan bileşenlerde dışa bağımlılık raporlanmıştır (MUSİAD, 2025). Kurumsal düzeyde “Milli Teknoloji Hamlesi” gibi girişimler savunma sanayiinde dışa bağımlılığı azaltmanın ana stratejisi olarak literatürde yer almakta ve bu kapsamda kamu-özel sektör işbirliği, Ar-Ge kapasitesinin artırılması ve yerli sanayi ekosisteminin geliştirilmesi ön plana çıkmaktadır (Kalkan, 2025:591).

2.4. Mevcut Durum ve Entegrasyon Perspektifi

Bir yandan dışa bağımlılık oranlarında azalma eğilimi gözlemlense de, “tam bağımsızlık” hedefine ulaşıldığına dair literatürde yaygın bir görüş yoktur. Örneğin bazı kaynaklar hâlâ Türkiye’nin dışa bağımlılığı anlamlı ölçüde sürdürdüğünü belirtmektedir (Akal, 2024). Bu bağlamda, savunma sanayiinde dışa bağımlılığın azaltılması, yalnızca üretim hacmi ve yerleşme oranının artırılmasıyla değil; aynı zamanda kritik teknolojilerin geliştirilmesi, tedarik zincirinin güvenliği, yedek parçaların yerli üretimi gibi daha derin ve sistemli dönüşümlerle mümkün görülmektedir. Ayrıca, tıbbi-aromatik bitki temelli kimyasalların güvenlik sektörü entegrasyonunda yer alması planlanan bir sektör özelinde, savunma sanayiinde dışa bağımlılığın varlığı, bu tür çözümlerin stratejik yerli üretim arayışına doğrudan bağlı olduğunu göstermektedir: Yani, güvenlik sektörü ile entegre olacak yeni kimyasal ürünlerde de “yerleşme” ve “üretim güvenliği” esas olacaktır.

Çalışmanız bağlamında; tıbbi-aromatik bitki temelli kimyasalların güvenlik sektöründe yer alması durumunda, yukarıdaki dışa bağımlılık süreçleri, aşağıdaki açılardan anlam kazanabilir;

- Savunma sanayiinde dışa bağımlılık riski, güvenlik sektörüne entegre edilecek yeni kimyasallar açısından da geçerlidir: Kritik hammaddeler, teknolojik uygulama süreçleri ve sistem entegrasyonu bakımından dışa bağımlı olmak, stratejik zayıflık yaratabilir.

- Bu nedenle, tıbbi-aromatik bitki kaynaklı kimyasalların yerli üretim kapasitesinin artırılması, tedarik zincirinin güvence altına alınması ve üretimin arz-talep dengesini gözeterek şekilde planlanması, savunma ve güvenlik açısından da önemlidir.
- Savunma sanayiindeki teknolojik dönüşüm ve yerleşme stratejileri, tıbbi-aromatik bitki temelli kimyasallar için de örnek teşkil edebilir; bu bağlamda kamu-özel sektör iş birliği, AR-GE yatırımları, kalite standardizasyonu ve üretim kapasitesi geliştirme gibi unsurlar kritik olacaktır.

3. TIBBİ BİTKİLERİN SAVUNMA SANAYİİNDE UYGULANABİLİRLİĞİ

Türkiye’de yaklaşık 3649 endemik bitki türü bulunduğu ve bunlardan yaklaşık 1000’inin tıbbi-aromatik amaçlarla kullanıldığı belirtilmektedir. Türkiye’nin "Tıbbi ve aromatik bitki üretimi ve ihracatı artıyor" ifadesi TAB sektörü son yıllarda büyümesi işaret etmektedir. Büyümekte olan bu sektörün, savunma sanayine uyarlanması bağlamında “yerli kaynak, katma değer yaratma, stratejik hammadde” açısından cazip bir zemin oluşturması söz konusudur (Pakdemirli vd., 2021:134).

Bu bakımdan, savunma ve güvenlik uygulamaları açısından “yüksek katma değerli, stratejik, mümkünse yerli kaynak” kriterleri önem kazanmaktadır. Bu yüzden Türkiye florasından seçilecek türlerin, uçucu yağ, fenolik, biyopolimer prekürsörleri gibi kimyasal-biyolojik aktif bileşenlere sahip olmaları, yeterli biyoinformatik ve biyoteknolojik araştırma altyapısı olması, yerli üretim imkanları, güvenlik/regülasyon açılarından izlenebilir olması önem taşımaktadır.

3.1. Savunma Sanayiinin Uygulama Alanlarına Göre Öneriler

3.1.1. Dezenfektan / Antimikrobiyal Ajanlar

İşyeri, askeri tesis, araç-gereç, biyolojik tehdit sonrası temizlik gibi durumlarda kullanılabilecek doğal kökenli dezenfektanlar için antimikrobiyal/antifungal etkiler gösteren, *Thymus vulgaris* (kekik) uçucu yağı Gram(+) ve Gram(-) bakterilere karşı aktif olan *Salvia officinalis* (adaçayı) uçucu yağları, antibakteriyel, antifungal

potansiyeli bulunan *Capparis spinosa* (kapari) kullanılabilir (Bozdemir, 2019:592; Turhan ve Tural, 2017:594; Ünsal, 2020:49). Bu bitkilerden uçucu yağ veya fenolik ekstrakt elde edilip formülasyon olarak dezenfektan (örneğin yüzey temizleyici, hava dezenfektanı, malzeme spreyi) haline getirilebilir. Ayrıca biyopolimer destekli sprey, nanopartikül yüklemeli formül gibi ileri teknolojiler değerlendirilebilir. Doğal kökenli olsa bile, askeri/tesis dezenfektanı olarak kullanılacaksa stabilite, toksisite, geniş spektrum etkisi, lojistik (yüksek sıcaklık, nem, depolama) dikkate alınmalı. Ayrıca biyolojik tehdit ajanlarına (örneğin bakteri formu) karşı etkinlik testleri gerekebilir.

3.1.2. Biyopolimerler / Biyo-Kompozit Malzemeler

Savunma sektörü için biyobazlı polimerler, örneğin askeri üniforma iç astarı, çevresel sensör kapsülleri, biyobazlı ambalajlar, koruyucu filmler için bitkisel lif veren türler veya uçucu yağ çıkarılmış bitki küspesi gibi yan ürünler biyokompozit içinde dolgu malzemesi olarak kekik, adaçayı gibi sonrası kalan biomassa biyopolimere katkı sağlayabilir (Alpınar, 2015). Özellikle Türkiye’de yetiştirilen araştırılmış türlerden avantaj sağlanabilir. Bitki biyokütlesi, lignin/selüloz/hemiselülozu, biyopolimer (örneğin PLA, PHA) ile karıştırılarak “yeşil kompozit” üretimi; uçucu yağ bileşenlerinin antimikrobiyal özelliklerinden faydalanarak biyopolimer yüzey aktive edilmiş malzemeler üretilebilir (örneğin antibakteriyel koruyucu film). Askeri kullanım için malzeme dayanıklılığı, çevresel stres koşulları (radyasyon, ısı, nem), geri dönüşüm veya biyolojik çözünme özellikleri göz önünde bulundurulabilir. Ayrıca biyopolimerlerin yangın davranışı, toksik gaz salımı test edilmelidir.

3.1.3. Biyosensörler / Biyokimyasal Algılama Cihazları

Askeri/sınır güvenliği için kimyasal/biyolojik ajan sensörleri, çevre izleme, gıda zehirlenmesi izlemek için yüksek düzeyde fenolik/terpen bileşenleri olan türler, biyosensörlerde “aptamer ya da biyoreseptör” olarak kullanılabilir (örneğin uçucu yağ bileşenleri, fenoller antikor benzeri bağlanma özelliklerine sahip olabilir). Örneğin adaçayıdaki diterpenler antiviral etki göstermiştir (Yazıcıoğlu ve Bingöl,

2021:104). Bitkiden izole edilen biyomoleküller (örneğin flavonoidler, terpenler) elektrokimyasal sensör yüzeyine immobilize edilerek çevresel-biyolojik ajanlara karşı reaksiyon verecek sistemler kurulabilir. Örneğin uçucu yağ bileşeni ile kaplanmış bir polimer film, kimyasal gaz sensörü olarak çalışabilir. Sensörlerin askeri kullanımı için hızlı tepki, yüksek hassasiyet, stabilite ve düşük sahte negatif/pozitif oranı önemlidir. Ayrıca biyolojik kaynaklı malzemelerin lojistik, üretim ölçeklenebilirliği, yerlilik oranı (yerli tür kullanımı) avantaj sağlar.

3.1.4. Doğal Kökenli Non-Letal Ajanlar

Kişilerin geçici olarak etkilenmesi (örneğin dispersiyon gazı, iritan aerosol, anti-run away sprej) ama kalıcı zarar vermeyen “non-letal” araçlarda bitki kaynaklı aktif bileşenlerin kullanımı için yüksek uçucu yağ içeriği olan kekik, adaçayı gibi türler iritan ya da geçici etkili aerosol formülasyonlarda kullanılabilir (Turhan ve Tural, 2017:594). Örneğin kekik uçucu yağı antimikrobiyal/iritan etkinlik gösterebilir. Ayrıca fenolik bileşenler içeren yerli bitkiler, biyosentezle “geçici mobilite azaltıcı ajan” geliştirme yönünde araştırılabilir (örneğin gözyaşı, solunum yolu geçici tahrişi). Uçucu yağların nano-ema-siyon formuna getirilmesiyle savunma amaçlı non-letal sprej formülleri geliştirilebilir. Yağ-su emülsiyonları, mikrokapsüller, aerosoller. Ayrıca biyolojik bozunabilir taşıyıcı sistemlerle “etki süresi sonu” güvenliği artırılabilir. Non-letal ajanlar özellikle uluslararası sözleşmeler (örneğin CWC, BWC) açısından dikkatle ele alınmalıdır. Bitki kaynaklı bileşenlerin toksisite (özellikle yüksek dozda ve kapalı alan kullanımı), geri dönüş süresi ve çevresel etkileri değerlendirilmelidir.

4. SONUÇ

Tıbbi ve aromatik bitki temelli kimyasalların güvenlik sektörüne entegrasyonu, yalnızca ekonomik değil aynı zamanda stratejik bir öneme sahiptir. Bu entegrasyonun sürdürülebilir biçimde gerçekleştirilebilmesi için dünya ticaret hacmi, arz-talep dengesi ve üretim kapasitesi gibi faktörlerin dikkate alınarak üretim planlamasının yapılması gerekmektedir. Türkiye’nin mevcut potansiyeli göz önünde bulundurulduğunda, sektördeki yapısal ve organizasyonel sorunların

giderilmesi, üretim süreçlerinin standardizasyonu ve kalite odaklı yaklaşımların benimsenmesi büyük önem taşımaktadır.

Ayrıca, tıbbi ve aromatik bitki üretiminde sosyal, teknolojik ve AR-GE temelli uygulamaların artırılması, hem endüstriyel kalkınmaya katkı sağlayacak hem de yerli ve milli üretim kapasitesini güçlendirerek güvenlik sektöründe dışa bağımlılığı azaltacaktır. Bu doğrultuda, planlı üretim, etkin tedarik zinciri yönetimi ve nitelikli insan kaynağının geliştirilmesiyle istenen kalite ve miktarda standart ürün elde edilmesi mümkün olacaktır.

Türkiye'nin tıbbi ve aromatik bitki temelli kimyasal üretiminde stratejik bir konum elde etmesi ile hem bu ürünlerin ticaret hacminin hem de güvenlik sektörüne entegrasyon düzeyinin artması beklenmektedir. Bu gelişme, ülkenin ekonomik büyümesine katkı sağlayacağı gibi, savunma ve güvenlik alanlarında yerli kaynaklara dayalı sürdürülebilir bir kalkınma modelinin de temelini oluşturacaktır.

Tıbbi ve aromatik bitki tür çeşitliği bakımından oldukça zengin olan Türkiye başta Avrupa ülkeleri olmak üzere diğer belli başlı ülkelerle kıyaslandığında ekonomik anlamda yeterince faydalanılmadığı görülmektedir. Bunlardan yeterince faydalanabilmemiz için öncelikle bunları işleyecek endüstriyel şirketlerin sayılarını artırmaktadır. Hammadde saha ve potansiyeli açısından envanterler çıkartılmalı, hem toplanmasında hem de işlenmesinde karşılaşılan sorunlar için acil tedbirler alınmalı, kalifiye eleman sayısı artırılmalı, iç ve dış piyasa koşullarına göre yıllık üretim planları oluşturulmalı ve doğal olarak sayıları az olan türler için kültüre alınmaları ile ilgili çalışmalar yapılmalıdır.

Tıbbi ve aromatik bitki temelli kimyasalların güvenlik sektörüne entegrasyonu, Türkiye için çok boyutlu bir kalkınma stratejisi oluşturma potansiyeline sahiptir. Doğal kökenli kimyasalların kullanımı, dışa bağımlılığı azaltarak yerli üretim kapasitesini güçlendirecektir. Biyobozunur ve toksik etkisi düşük bileşiklerin güvenlik uygulamalarında tercih edilmesi, çevresel sürdürülebilirliği destekleyecektir. Üniversite, sanayi ve savunma kurumlarının ortak AR-GE projeler yürütmesi, biyoteknolojik inovasyon ekosistemini geliştirir nitelikte olacaktır. Türkiye'de TAB temelli kimyasalların güvenlik alanında kullanımına yönelik bir ulusal mevzuat oluşturulması gerekmektedir. Doğal kökenli güvenlik

ürünleri, küresel pazarda “yeşil savunma teknolojileri” olarak markalaşma fırsatı sunabilecektir.

Tüm uygulama alanlarında olduğu gibi TAB’ların savunma sanayii uygulamaları içinde TAB’ların tedarik zincirinden işleme teknolojisine (ekstraksiyon, saflaştırma, formülasyon, testlere) kadar bütün süreç izlenebilmelidir. Ayrıca uygulanabilirliğine dair ekstra test ve sertifikasyon (toksikoloji, çevresel etkiler, kalibrasyon, lojistik koşullar (yüksek sıcaklık, titreşim, uzun depolama), sahada kullanabilme gibi) kalite kontrol prosedürleri iyi geliştirilmelidir.

Sonuç olarak, Türkiye’nin mevcut bitkisel biyoçeşitliliği ve kimyasal üretim kapasitesi, biyoekonomik tabanlı bir güvenlik stratejisi geliştirmek için güçlü bir temel sunmaktadır. Bu strateji, hem ekonomik kalkınma hem de ulusal güvenlik açısından çift yönlü bir katma değer yaratacaktır.

KAYNAKLAR

- Akal, D. (2024). Türk savunma sanayisi ne kadar dışa bağımlı? https://www.dw.com/tr/t%C3%BCrk-savunma-sanayisi-ne-kadar-d%C4%B1%C5%9Fa-ba%C4%9F%C4%B1ml%C4%B1/a-68626240?utm_adresinden=16%20Eyl%C3%9C%2025%20tarihinde%20alınmıřtır.
- Alpınar, K. (2015). "Zeytinburnu Tıbbi Bitkiler Bahçesi", Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.
- Azernews. (2025). Türkiye pushes up its defense production to end external dependency. https://www.azernews.az/business/232678.html?utm_adresinden=18%20Eyl%C3%9C%2025%20tarihinde%20alınmıřtır.
- Bozdemir, Ç. (2019). Türkiye’de yetişen kekik türleri, ekonomik önemi ve kullanım alanları. Yuzuncu Yıl University Journal of Agricultural Sciences, 29(3), 583-594.
- Demirbaş, A. (2018). Bio-based Chemicals and Technologies for Sustainable Development. Springer.

- Ekim, T., & Güner, A. (2000). Türkiye Bitkileri Listesi (Damarlı Bitkiler). Flora Araştırmaları Derneği Yayınları.
- FAO (2020). Medicinal and Aromatic Plants in Sustainable Development. Food and Agriculture Organization Report.
- Kalkan, D. (2025). Savunma Sanayisinde Milli Teknoloji Hamlesi: Ankara İli Örneği. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (86), 582-596.
- Kamadan, Y. (2024). What's behind the incredible rise of the Turkish defence industry? <https://www.trtworld.com/article/18219957> adresinden 18 Eylül 2025 tarihinde alınmıştır.
- Kaya, F. (2017). Coğrafi potansiyelleri temelinde Türkiye jeopolitiği ve dünya siyasetindeki yeri. Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3(2), 1-14.
- Kumar, R., Sharma, A., & Singh, M. (2022). "Plant-derived biomolecules for defense and security applications." Journal of Applied Biochemistry and Biotechnology, 194(3), 765–781.
- MÜSİAD. (2024). 'Yerli üretim artırılmalı ve dışa bağımlılık azaltılmalı' https://www.dunya.com/is-dunyasi/musiad-yerli-uretim-artirilmali-ve-disa-bagimlilik-azaltilmali-haberi-758406?utm_ adresinden 15 Eylül 2025 tarihinde alınmıştır.
- Pakdemirli, B., Birişik, N., & Akay, M. (2021). General overview of medicinal and aromatic plants in Turkey. Anadolu Ege Tarımsal Araştırma Enstitüsü Dergisi, 31(1), 126-135.
- Turhan, S., & Tural, S. (2017). Kekik (*Thymus vulgaris* L.), Biberiye (*Rosmarinus officinalis* L.) ve Defne (*Lauris nobilis* L.) uçucu yağlarının ve karışımlarının antimikrobiyal ve antioksidan özellikleri. Gıda, 42(5), 588-596.
- Tüfekçi, M., & Karadeniz, S. (2021). "Tıbbi-aromatik bitkilerden elde edilen bileşiklerin endüstriyel kullanımı üzerine bir değerlendirme." Anadolu Tarım Bilimleri Dergisi, 36(2), 122–134.

- Ünsal, A.F. (2020). Afyonkarahisar ve Konya illerinde yetiştirilen tıbbi adaçayı (*Salvia officinalis* L.) yapraklarının toplam fenolik madde miktarı ile antioksidan kapasitelerinin ve uçucu yağ profilinin belirlenmesi (Master's thesis), Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Gıda Mühendisliği.
- Yazıcıoğlu, A., & Bingöl, H. B. (2021). Antimikrobiyal Olarak Kullanılan Bazı Uçucu Yağların Antiviral Özellikleri ve Aromaterapi Uygulamaları. *Journal of Traditional Medical Complementary Therapies*, 4(1).
- Yıldız, H., & Yalçın, N. (2023). "Türkiye’de biyoteknolojik üretim ve savunma sanayi entegrasyonu." *Savunma Bilimleri Dergisi*, 22(1), 45–67.

Savunma Sanayii Ekonomisi Bağlamında Türkiye'nin Azerbaycan'a Yönelik Askeri ve Teknolojik Destek Politikası: Karabağ Sonrası Dönem Analizi

Kutay İŞLER¹³⁴

Özet

Türk savunma sanayii'nin Kıbrıs Barış Harekâtına kadar çeşitli dış yardımlardan dolayı gelişimi sınırlı kalmıştır. Kıbrıs barış harekâtı sonrasında uygulanan ambargolar neticesinde yerli bir savunma sanayiinin önemi ortaya çıkmış ve bu alana yapılan yatırımlar sonunda ciddi yol katedilmiştir. 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan, o tarihlerde ciddi ekonomik sıkıntılar, siyasi istikrarsızlık ve Ermenistan işgali neticesinde savunma sanayii alanında gelişim gösterememiştir. Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olan Türkiye, Azerbaycan'a çeşitli protokol ve anlaşmalarla hem diplomatik hem de askeri destek sağlamıştır. İkinci Karabağ Savaşı boyunca Türkiye'nin Azerbaycan'a askeri bilgi ve tecrübe desteğinin yanı sıra sağladığı silah ve hava savunma sistemleri, savaşın kazanılmasında önemli rol üstlenmiştir. Özellikle İHA ve SİHA sistemleri dünya üzerinde beğeni toplamış ve talep edilmeye başlanmıştır. Yüksek teknoloji ürünü olan ve milli olanaklarla üretilen savunma ve silah sistemlerine yönelik talep Türkiye'nin ekonomisine ciddi kazançlar sağlamıştır. Bu çalışma Türkiye ve

¹³⁴ Öğr. Gör., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Köyceğiz Meslek Yüksekokulu, ORCID: 0000-0002-7361-6610, kutayisler@outlook.com

Azerbaycan savunma sanayilerinin gelişim süreci ve İkinci Karabağ Savaşı sonrası elde edilen askeri ve ekonomik kazanımları ele almaktadır. İkinci Karabağ Savaşı başarısı sonrası Azerbaycan, önemli bir prestij kazanmıştır. Aynı zamanda Türkiye ile yakın askeri ve teknolojik iş birliği sağlayarak ortak tatbikatlarla, bölgesinde güçlü bir devlet olma yolunda ilerlemektedir. İkinci Karabağ Savaşı sonrası kendisini kanıtlayan Türk savunma sanayii ürünlerine yönelik gelen talepler ciro ve ihracat oranlarında artış sağlayarak ekonomik büyümeye olumlu etki etmiştir. Ayrıca artan talep karşısında üretime bağlı istihdam hem nitelik olarak hem de sayısal olarak artmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sanayi Ekonomisi, Savunma Harcamaları, Güvenlik İş Birliği, Ekonomik Büyüme.

Turkey's Military and Technological Support Policy Toward Azerbaijan in the Context of Defense Industry Economics: An Analysis of the Post-Karabakh Period

Abstract

Until the Cyprus Peace Operation, the development of the Turkish defense industry remained limited due to dependence on various forms of foreign assistance. However, the arms embargoes imposed after the operation underscored the importance of establishing an indigenous defense industry, leading to significant progress through sustained investments in this field. After declaring its independence in 1991, Azerbaijan faced severe economic difficulties, political instability, and the consequences of the Armenian occupation, which hindered the development of its defense industry. As the first country to recognize Azerbaijan's independence, Turkey provided both diplomatic and military support through a series of protocols and agreements. During the Second Karabakh War, Turkey's contribution—through military expertise as well as the provision of weapons and air defense systems—played a crucial role in Azerbaijan's victory. Especially UAV and UCAV systems have gained worldwide recognition and started to be in high demand. The increasing international demand for domestically developed, high-

technology defense and weapon systems has generated substantial economic gains for Turkey.

This study examines the development processes of the defense industries of Turkey and Azerbaijan and evaluates the military and economic gains achieved after the Second Karabakh War. Following its success in the war, Azerbaijan gained considerable international prestige and, through close military and technological cooperation with Turkey, continues to strengthen its regional power through joint exercises. The rising demand for Turkish defense industry products—proven effective during the Second Karabakh War—has led to increases in turnover and export rates, thereby contributing positively to economic growth. In addition, production-based employment has expanded both quantitatively and qualitatively in response to this growing demand.

Keywords: Industrial Economy, Defense Expenditures, Security Cooperation, Economic Growth.

1. GİRİŞ

Savunma, devletin egemenliği'nin yanı sıra iç ve dış güvenliğini koruma hedefiyle yürüttüğü askeri, siyasi, ekonomik ve teknolojik faaliyetler bütünüdür. Nitekim öncesinde olduğu gibi soğuk savaş sonrasında da ülkeler arası anlaşmazlıklar sürmüş ancak yöneltilen tehditlerin boyutu değiştirmiştir. Dış güvenliğin yanı sıra iç güvenlik çerçevesinde artan terör faaliyetleri birçok ülke için ayrı bir sorun olmuştur. Kişi başına düşen geliri yüksek olan gelişmiş ekonomiler, savunma ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla gerekli silah, araç ve teçhizatları kolaylıkla ithal edebilme kapasitesine sahiptir. Buna karşın, düşük gelir düzeyine sahip ülkeler ekonomik kaynaklarının sınırlılığı nedeniyle benzer imkanlara sahip olamamaktadır. Özellikle güvenlik tehditlerine açık konumda bulunan ülkeler, savunma harcamalarını finanse edebilmek için çoğu zaman diğer kamu harcama kalemlerinde kısıntıya gitmek zorunda kalmaktadır. Nitekim Neo-Klasik iktisadi yaklaşıma göre savunmaya yapılacak harcamalar neticesinde diğer yatırımlara ve beşeri sermayeye ayrılacak kaynakların azalmasına neden olacağı iddia edilmektedir (Ceyhan ve Asiloğulları, 2019:32). Ancak nispi olarak daha düşük

gelire sahip ülkelerin sağlam bir savunma sistemi kurabilmesinin ön koşulu güçlü bir savunma sanayiidir.

Uluslararası mevcut düzende özellikle savunma alanında bir birliğe veya ittifaka taraf olmanın önemi günümüzde daha kritik bir konu olmuştur. Nitekim Türkiye 4 Nisan 1949 tarihinde imzalanan Kuzey Atlantik Anlaşması ile kurulan, uluslararası askeri ve siyasi bir ittifak olan NATO üyesidir. 1949'da imzalanan anlaşma'nın temel amacı, Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa üzerindeki kontrolünü kıtanın diğer bölgelerine de yayma riskine karşı karşılıklı yardımlaşma anlaşmasıdır. Anlaşmanın özellikle 5'inci maddesi "Bir NATO müttefikinin silahlı saldırıya uğraması halinde, ittifakın her bir üyesinin bu şiddet eylemini tüm üyelere karşı yapılmış bir silahlı saldırı olarak değerlendireceğini ve saldırıya uğrayan müttefike yardım etmek için gerekli gördüğü eylemleri yapacağını hükme bağlar" hükmü yer almaktadır (NATO, 2025). Buna göre Türkiye dış tehditlere karşı sağlam bir güvenlik yapısına ulaşmıştır. Ancak Türkiye'nin yıllardır süre gelen müttefiki Azerbaycan için bu durum farklıdır. Azerbaycan barış için ortaklık programına katılsa da NATO'ya üye ülke statüsünde değildir. Bağımsızlığını kazandıktan sonra Ermenistan işgaline uğrayan Azerbaycan, her zaman için tehdit ile karşı karşıyadır. Bu durum Azerbaycan'ın savunma planlarının aksatılmadan sürekli güncel tutulmasının zorunluluğunu ortaya koymaktadır.

Bu çalışmanın ilk bölümünde Türkiye ve Azerbaycan'ın savunma sanayilerinin tarihsel gelişimi karşılaştırıldıktan sonra savunma harcamalarının ekonomik görünümünü ve askeri güç sıralaması anlatılmaktadır. Akabinde, İkinci Karabağ Savaşı sonrası Türkiye'nin Azerbaycan'a desteği ve son bölümde kazanılan zafer sonrası savunma ekonomisine yönelik kazanımlar ele alınmıştır. Ayrıca çalışmada Karabağ zaferinde güçlü müttefiklik unsurunun önemi tartışılmaya çalışılmıştır. Nitekim literatürde İkinci Karabağ Savaşı ile savunma ekonomisinin birlikte ele alındığı çalışma sayısı sınırlı kalmış ve literatürdeki bu boşluğun giderilmesi amaçlanmıştır.

2. TÜRKİYE VE AZERBAYCAN'IN SAVUNMA SANAYİİLERİNİN GELİŞİMİ

Türk savunma sanayii çalışmaları 1921 yılında kurulan Askeri Fabrikalar Umum Müdürlüğü ile yürütülmüş ve bu kurum ikinci dünya savaşı sonrası yeniden yapılandırılarak tüm varlıklarıyla beraber 1950 yılında kurulan Makine ve Kimya Endüstrisi A.Ş. (MKE) devredilmiştir. Böylece MKE, Türk Silahlı Kuvvetlerinin savunma ihtiyaçları ile bir kısım özel sektör ihtiyaçlarını karşılayan ve Türkiye'nin o zamanki en büyük sanayi kuruluşu olmuştur. 1947 yılından itibaren Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin Türkiye'ye yönelik tehdidine karşılık Amerika Birleşik Devletleri (ABD) tarafından "Truman Doktrini" adı altında askeri yardımlar yapılmıştır. Sonrası yine ABD tarafından "Marshall Yardımları" çerçevesinde yapılan yardımlar devam etmiştir (Yıldız, 2022:59).

Türkiye'nin 1952 yılında NATO'ya üye olmasıyla beraber devam eden askeri yardımlar, Türk Silahlı Kuvvetlerinin envanterinde bulunan askeri malzemelerin modernleşmesine ve iyileştirilmesine olanak sağlamıştır. Ancak buna rağmen askeri yardımlar çerçevesinde Türkiye'ye verilen malzemelerin bakım ve yedek parçalarının sadece ABD'den karşılanabilmesi sorununu da beraberinde getirmiştir (Bayraklı, 2024:216). Ayrıca askeri malzemelerin yardım şeklinde karşılıksız olarak gelmesi, savunma sanayiine yönelik açılan fabrikaların üretimlerinin durma noktasına gelmesi ve ardından kapanma süreçlerini beraberinde getirmiştir. Kıbrıs'a 1974 yılında gerçekleştirilen Kıbrıs Barış Harekâtı sonrasında ABD tarafından Türkiye'ye yönelik konulan ambargolar ve uygulanan yaptırımlar sonucunda yerli savunma sanayiinin önemi acı bir şekilde ortaya çıkmıştır. Ülke savunmasına yönelik bir harekât karşısında tek bir kaynaktan silah ve teçhizat karşılanmasının sakıncaları görülmüş ve yerli bir savunma sanayii kurularak milli olanaklarla üretimin geliştirilmesi gerekliliği anlaşılmıştır. Bu kapsamda daha sonradan Türk Silahlı Kuvvetleri Güçlendirme Vakfına bağlanan Hava, Kara ve Deniz Kuvvetlerini Güçlendirme Vakıfları kurulmuştur. Söz konusu vakıfların kuruluş aşamasında Türk milletinin bağışlarının da önemli katkısı yadsınamaz. Diğer taraftan Kara Kuvvetlerini Güçlendirme Vakfı desteğiyle birlikte askeri haberleşme ve elektronik ihtiyaçlarının içeriden karşılanması maksadıyla Askeri Elektronik Sanayi A.Ş. (ASELSAN) kurulmuştur. Nitekim ASELSAN kurulduğu günden itibaren sürekli gelişim göstererek bugün dünyanın en etkili savunma

şirketleri arasındadır (Görgün, 2022:501). Yerli savunma sanayiinin desteklenmesi ve ithalat bağımlılığının azaltılması bağlamında Türk Havacılık ve Uzay Sanayi A.Ş. (TUSAŞ), İşbir Elektrik Sanayi A.Ş (İŞBİR), ASPİLSAN Enerji Sanayi ve Ticaret A.Ş (ASPİLSAN) ve Hava Elektronik Sanayii (HAVELSAN) kurulmuş ve bu şirketler bugün aynı şekilde dünya da önemli yer tutmaktadır (Öztürk, 1995:501).

Türkiye’de savunma sanayii alanındaki belirgin ilerlemeler ışığında, savunma sanayiinin kapsamlı bir biçimde modernleştirilmesi ve kurumsal yapısının güçlendirilmesi amacıyla 1983 yılında “Savunma Donatım İşletmeleri Genel Müdürlüğü” oluşturulmuştur. Kısa bir süre sonra söz konusu kurumun görevleri “Savunma Araştırma ve Geliştirme Başkanlığı’na (SAGEB) devredilmiştir. 1985 yılında ise Türkiye Cumhuriyeti’nin savunma sanayii faaliyetlerini dönemin koşullarına uygun şekilde planlamak, geliştirmek ve ülkenin savunma alanında kendi kendine yeterliliğini sağlamak amacıyla SAGEB yeniden yapılandırılmıştır. Bu kurum, ilerleyen yıllarda “Savunma Sanayii Başkanlığı” adıyla çalışmalarını sürdürmüş ve bugün Türk Savunma Sanayii’nin yapı taşı olarak faaliyetlerine devam etmektedir (Özlu, 2024:1121).

Azerbaycan’da savunma sanayii alanındaki kurumsal ve yapısal gelişmeler, 1991 yılında Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla kazanılan bağımsızlığın ardından gündeme gelmiştir. 1991 yılında Azerbaycan Savunma Bakanlığı ile Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri kurulmuştur. Ancak ne cephede ne de diğer bölgelerde düzenli bir ordu kurmak için en ufak bir fırsat yoktu. O dönemde sanayi, çok sınırlı ve zayıftı. Kalan askeri tesisler ile altyapılar olmasına karşın üretim yok denecek kadar azdı. Ayrıca bağımsızlığın ilk yıllarında karşılaşılan ciddi ekonomik sıkıntılar, siyasi istikrarsızlık ve Ermenistan ile yaşanan Birinci Karabağ Savaşı, Azerbaycan’ın savunma alanındaki kapasitesini önemli ölçüde sınırlamış ve dışa bağımlılığı artırmıştır. Bu süreçte Azerbaycan, askeri silah ve teçhizatlarının büyük bir bölümünü başta Rusya, Belarus ve Ukrayna’dan temin etmiştir. Diğer taraftan Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olan Türkiye olmuştur. Ancak bu destek sadece Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanıma noktasında olmamış aynı zamanda ekonomik, siyasi, kültürel ve askeri ilişkilerde başlamıştır (Özdemir ve Kantar: 2023:734).

Azərbaycan milli lideri Haydar Aliyev halkın dəstəyiylə düzənli ordu oluşturma çalışmalarına başlayaraq bağımsız Azərbaycan için önemli bir kırılma yaşatmışdır. Nitekim yeni kurulan Azərbaycan düzənli ordusunun düşmana karşı göstərdiği başarılı operasyon ile kendini kanıtlayarak kalıcılığa önemli bir adım atmışdır (Azərbaycan Savunma Bakanlığı, 2025).

Azərbaycan'ın düzənli orduya geçişinde Türkiye ile imzalanan “Askeri Eğitim Alanında İş Birliğı Anlaşması” önemli yer tutmaktadır. Buna göre Azərbaycan askerine eğitim dəstəgi verilmesi hedeflenmiştir. Bu çerçevede 1990'lı yıllar, Türkiye'nin Azərbaycan Silahlı Kuvvetleri'nin kurumsallaşmasına, profesyonel bir yapıya kavuşmasına ve NATO standartlarına uyum sürecine katkı sunduğı yıllar olmuştur. Ayrıca askeri eğitim, modernizasyon dəstəgi ile silah ve teçhizat yardımlarında bulunduğı bir dönem olarak öne çıkmıştır (Mira, 2024:149-150; Özer, 2025:4).

2020 yılına gelindiğinde Ermenistan tarafından Azərbaycan'a yönelik provokatif eylemler ve sonrasında yeni bir saldırı başlatma girişimi İkinci Karabağ Savaşı'nın çıkmasına neden olmuştur. 27 Eylül 2020 yılında Ermenistan işgaline karşı topraklarını geri almak için harekete geçilmiştir. “Tek Vatan Operasyonu” adı verilen operasyon hem Azərbaycan için hem de savaş boyunca ciddi anlamda diplomatik ve askeri destek sağlayan Türkiye için önemli sonuçlar doğurmuştur. Azərbaycan bölgesinde büyük bir güç olma yolunda önemli bir kazanım elde ederken, Türkiye savunma sanayii tarafından milli olanaklarla üretilen silah ve savunma sistemleri kendini kanıtlama fırsatı bulmuş ve uluslararası çapta tanınırlıkları artarak Türkiye ekonomisine önemli katkılar sunmaya başlamıştır (Pirinççi ve Güler, 2021:217-220; Özer, 2025:6).

3. TÜRKİYE VE AZERBAIJAN'IN SAVUNMA SANAYİİ HARCAMALARININ GÖRÜNÜMÜ

Türkiye'nin jeopolitik konumu itibariyle sürekli tehdit altında olduğu bilinmektedir. İlaveten yıllardır süregelen terör olayları Türkiye'nin savunma sanayii'ni geliştirmeyi zorunlu kılmıştır. Buna paralel hissedilen tehditler veya somut saldırılar karşısında politikacılar tarafından ekonomik kaynaklar diğer

alanlardan savunma alanına kaydırılmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılması üzerine bağımsızlığını kazanan Azerbaycan yeni bir ordu ile savunma sanayii inşa etmeye başlamıştır. Nitekim savunma harcamalarının büyük kısmı ithalat ağırlıklı iken özellikle İkinci Karabağ Savaşı sonrasında Türkiye ile yapılan iş birliği ile yerli üretim şekline dönmeye başlamıştır. Diğer taraftan kaybedilen Birinci Karabağ Savaşı sonrası yaşanan acı tecrübelerin tekrar yaşanılmaması için savunma harcamaları yüksek tutularak askeri kapasite geliştirilmeye başlanmıştır (Ataman ve Pirinççi, 2021:27; Özdemir ve Kantar, 2023:737).

Tablo 1'de Türkiye ve Azerbaycan'da Savunma Harcamaları, Yıllık % Değişim Oranları ve GSYH İçindeki Payı verilmiştir. Buna göre 1991-2024 döneminde Türkiye'nin savunma harcamaları genel olarak artış eğilimi göstermiştir. 1990-2003 yılları arasında hem iç güvenlik sorunları hem de bölgesel tehdit algıları nedeniyle savunma harcamalarının Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYH) içindeki payı %3,5-4 bandında seyretmiştir. 2003 yılından itibaren ekonomik büyüme ve mali disiplin politikalarıyla birlikte bu oran kademeli olarak gerilemiş, 2011 yılından itibaren %2'nin altına düşmüştür. Ancak 2016 yılı sonrasında, özellikle terörle mücadelede artış, Suriye iç savaşının yarattığı tedirginlik ve yerli savunma sanayii projelerinin hız kazanması sonucunda hem harcama tutarlarında hem de GSYH payında yeniden bir artış eğilimi gözlenmiştir. Ancak 2019 Aralık ayında Çin'in Wuhan kentinde Covid-19 vakası tespit edilerek 1 Mart 2020'de küresel bir pandemi ilan edilmesi nedeniyle Türkiye'de savunma harcamaları düşmüştür (İşler, 2025:90). Nitekim kamu kaynaklarının salgınla mücadele için ayrılmasıyla savunma harcamalarının GSYH içerisindeki payı da düşmüştür. 2022 yılından itibaren savunma harcamaları artmaya başlamış ve 2024'te 21,8 milyar dolara çıkarak dönem boyunca en yüksek seviyeye erişmiştir. Buna karşın savunma harcamalarının GSYH içindeki payının %1,9 düzeyinde kalması, ekonomik büyümenin savunma harcamalarının toplam ekonomi içindeki ağırlığını göreceli olarak azalttığını ortaya koymaktadır.

Tablo 1'e göre Azerbaycan'da 1990'ların başında ekonomik ve siyasi istikrarsızlıklar nedeniyle savunma harcamaları düşük seviyelerde seyretmiştir. 2000'li yılların ortalarından itibaren artan petrol gelirleri sayesinde savunma bütçesi hızla büyümüş, özellikle 2006-2015 dönemi arasındaki harcamalarda önemli artışlar yaşanmıştır. Bu dönemde savunma harcamalarının GSYH içindeki

payı %5 seviyelerine kadar yüksəlmiş, ölkə gəlirinin önəmli bir bölümü ordu alt yapısının yenilənməsinə ayrılmışdır. 2016'da yaşanan keçici düşüşün ardından 2020'de gerçəkləşən İkinci Karabağ Savaşıyla birlikdə harcamalar yenidən yüksəlmiş və GSYH payı %5,2 səviyyəsinə qədər çıkmışdır. 2021 sonrasında Türkiyə'nin savunma sənaye dəstəgi, xüsusiylə İHA/SİHA texnologiyələri və askəri modernizasyon alanlarında Azərbaycan'ın kapasitesini gücləndirmiş, bu da savunma harcamalarının həm miqdar həm də oran olaraq yüksək seyrini sürdürməsinə sağlamışdır. 2024 yılı itibarıyla savunma büdcəsinin 3,7 milyard dolara çıxması və GSYH'nin %5'i səviyyəsinə ulaşması, Azərbaycan'ın gəlir dərəcəsinə oranla yoğun bir savunma harcaması strategiyə izlədiyini ortaya koymaktadır.

Tablo 1. Türkiyə və Azərbaycan'da Savunma Harcamaları, Yıllık % Dəğişim Oranları və GSYH İçindəki Payı*

TÜRKİYE				AZERBAIJAN			
Yıl	Savunma Harcamaları	% Dəğişim**	GSYH İçindəki Payı (%)	Yıl	Savunma Harcamaları	% Dəğişim**	GSYH İçindəki Payı (%)
1991	7117,50	-	3,8	1991	-	-	-
1992	7486,49	5,18	3,90	1992	390,98	-	2,40
1993	8277,25	10,56	3,90	1993	411,25	5,18	5,0
1994	8092,56	-2,23	4,10	1994	207,78	-49,48	1,90
1995	8313,64	2,73	3,90	1995	171,82	-17,31	2,70
1996	9304,41	11,92	4,10	1996	151,29	-11,95	2,30
1997	9697,13	4,22	4,10	1997	173,88	14,93	2,30
1998	10160,98	4,78	3,20	1998	198,15	13,96	2,40
1999	11219,24	10,41	3,90	1999	258,64	30,53	2,60
2000	10857,72	-3,22	3,60	2000	274,3	6,05	2,30
2001	9953,50	-8,33	3,60	2001	309,59	12,87	2,30
2002	10590,51	6,40	3,80	2002	333,4	7,69	2,20
2003	9848,76	-7,00	3,30	2003	416,25	24,85	2,40
2004	9152,47	-7,07	2,70	2004	504,59	21,22	2,60
2005	8821,32	-3,62	2,40	2005	591,06	17,14	2,30
2006	9233,97	4,68	2,30	2006	1214,54	105,49	3,40
2007	8903,61	-3,58	2,20	2007	1319,34	8,63	2,90
2008	9031,78	1,44	2,20	2008	1776,03	34,62	3,30
2009	9664,08	7,00	2,50	2009	1568,79	-11,67	3,30
2010	9493,11	-1,77	2,30	2010	1485,47	-5,31	2,80
2011	9574,55	0,86	2,0	2011	2825,97	90,24	4,70
2012	9809,53	2,45	2,0	2012	2931,54	3,74	4,70
2013	10074,22	2,70	1,90	2013	2965,55	1,16	4,50

TÜRKİYE				AZERBAYCAN			
Yıl	Savunma Harcamaları	% Değişim**	GSYH İçindeki Payı (%)	Yıl	Savunma Harcamaları	% Değişim**	GSYH İçindeki Payı (%)
2014	10147,73	0,73	1,90	2014	2976,61	0,37	4,60
2015	10442,05	2,90	1,80	2015	3162,98	6,26	5,50
2016	12242,60	17,24	2,10	2016	2109,59	-33,30	3,70
2017	13140,21	7,33	2,10	2017	2214,32	4,96	3,80
2018	16678,57	26,93	2,50	2018	2329,75	5,21	3,50
2019	17729,79	6,30	2,70	2019	2518,07	8,08	3,80
2020	15070,38	-15,00	2,20	2020	2957,2	17,44	5,20
2021	15333,86	1,75	1,90	2021	3349,06	13,25	4,90
2022	16429,03	7,14	1,70	2022	3254,65	-2,82	3,80
2023	19577,83	19,17	1,70	2023	3561,67	9,43	4,90
2024	21884,41	11,78	1,90	2024	3699,40	3,87	5,0

*2023 Sabit Dolar Kuruyla Milyon \$ olarak verilmiştir.

**%Değişim, önceki yıl baz alınarak hesaplanmıştır.

Kaynak: SIPRI (2025a). Military Expenditure Database (1991–2024).

Tablo 2'ye göre Türkiye, 2000'li yıllardan itibaren Azerbaycan'a çeşitli kategorilerde silah sistemleri ihraç etmeye başlamıştır. Özellikle 2010 yılından sonra teslimatların miktarı ve çeşitliliği belirgin şekilde artmıştır. Türkiye'nin savunma sanayisinde artan yatırımlar çerçevesinde üretim kapasitesindeki artış trendine bağlı topçu sistemleri, çok namlulu roketatarlar ve zırhlı araçlar gibi kara unsurlarında yoğunlaşma görülmektedir. 2010–2017 yılları arasında ihraç edilen silahlar Azerbaycan'ın kara ateş gücünü önemli ölçüde artırarak özellikle Karabağ bölgesinde ateş destek kapasitesinin modernizasyonuna katkı sağlamıştır. Aynı dönemde zırhlı personel taşıyıcı (ZPT) ve Kobra gibi zırhlı araç teslimatları da kara unsurlarının gücünü artırmıştır. 2015 sonrası dönemde ihraç edilen füze sistemleri ile 2020 yılında Bayraktar TB2 silahlı insansız hava araçlarının (SİHA) teslim edilmesi Türkiye'nin Azerbaycan'a artık yalnızca klasik kara araçları değil, yüksek hassasiyetli ve ileri teknoloji içeren silah sistemleri sağlayabildiğini göstermektedir. Özellikle Bayraktar TB2 silahlı insansız hava araçlarının (SİHA) teslimiyle beraber Türkiye–Azerbaycan savunma ilişkilerinde yeni bir stratejik dönüm noktası oluşmuştur. 2020 yılında başlayan İkinci Karabağ Savaşı'nda bu sistemlerin etkin kullanılması, Azerbaycan'ın sahadaki askeri başarısına katkı

sağlarken aynı zamanda Türkiye'nin savunma ihracatında teknolojik üstünlüğe dayalı yeni bir aşamaya geçildiğini de göstermiştir.

Tablo 2. Türkiye'den Azerbaycan'a Yapılan Silah Sistemleri Transferleri

Ahıcı Ülke	Tedarikçi Ülke	Tanımlama	Tanım	Silah Kategorisi	Sipariş Yılı	Sipariş Edilen Sayı (Adet)	Teslimat Yılları
Azerbaycan	Türkiye	AB-25	Devriye botu	Gemiler	2000	1	2000
Azerbaycan	Türkiye	T-122/300	Çoklu roketatar	Topçu	2010	40	2014
Azerbaycan	Türkiye	T-107	Çoklu roketatar	Topçu	2010	30	2013
Azerbaycan	Türkiye	Kobra APV	Zırhlı personel taşıyıcı	Zırhlı araçlar	2010	35	2011
Azerbaycan	Türkiye	ZPT	Zırhlı personel taşıyıcı	Zırhlı araçlar	2010	37	2011
Azerbaycan	Türkiye	T-300	Çoklu roketatar	Topçu	2015	20	2016
Azerbaycan	Türkiye	TRG-300	Güdümlü roket	Füzeler	2015	108	2017
Azerbaycan	Türkiye	SOM	Havadan karaya füze	Füzeler	2017	10	2019
Azerbaycan	Türkiye	Bayraktar TB-2	Silahlı İHA	Uçak	2020	12	2020
Azerbaycan	Türkiye	Akıncı	Silahlı İHA	Uçak	2022	2	2024
Azerbaycan	Türkiye	KGK-83	Güdümlü süzülme bombası	Füzeler	2021	109	2022
Azerbaycan	Türkiye	Kobra-2	Zırhlı personel taşıyıcı	Zırhlı araçlar	2022	22	2023

Kaynak: SIPRI (2025b). Arms Transfers Database (2000–2024).

Defense News dergisi tarafından bir önceki yılın savunma verileri baz alınarak her yıl yayımlanan “Defense News Top 100” listesi savunmaya yönelik dünyanın en prestijli dergisi kabul edilmektedir. 2025 yılı için “Defense News Top 100” listesinde dünyanın en etkili 100 savunma şirketine göre Türkiye'deki savunma ve

havacılık sanayiinden 5 firma yer almıştır. 2024 yılında 42'nci sırada bulunan ASELSAN, 2025 yılında 43'üncü sıraya gerilemiş ancak listede en üst sırada bulunan Türk şirketi olmuştur. 2024 yılında 50'nci sırada bulunan TUSAŞ, 2025 yılında 47'nci sıraya yükselmiştir. 2024 yılında 71'inci sırada bulunan ROKETSAN (Roket Sanayii ve Ticaret A.Ş.), 2025 yılında aynı sıradaki yerini korumuştur. 2024 yılında 94'üncü sırada bulunan ASFAT (Askeri Fabrika ve Tersane İşletme A.Ş.), 2025 yılında 78'inci sıraya yükselmiştir. Son olarak MKE (Makine ve Kimya Endüstrisi A.Ş.), 2024 yılında 84'üncü sırada yer alırken 2025 yılında 80'inci sırada yer almıştır. Söz konusu dergide Azerbaycan'a ait savunma ve havacılık sanayiinden hiçbir firma kendisine yer bulamamıştır (Defense News, 2024).

Diğer taraftan Ülkelerin “Güç Endeksi” puanını belirlemek amacıyla 60'tan fazla değişkene (askeri birlik sayısı, mali kapasite, lojistik yeterlilik, coğrafi avantajlar vb.) sahip kapsamlı bir metodolojiye dayanan “Global Firepower”, ülkelerin mevcut askeri güç kapasitesine dayalı olarak yıllık olarak yayımlanmaktadır. Askeri güç sıralamasında 145 dünya gücü endekse dahil edilmiş olup, 2025 yılı için ABD, Rusya ve Çin ilk üç sırayı koruyarak, askeri kapasite açısından hegemon güç olarak bulunduğu listede Türkiye 0.1902 endeks puanıyla 145 dünya gücü içerisinde 9'uncu sırada yer almıştır. Azerbaycan ise 1.2531 endeks puanıyla 60'ıncı sırada yer almaktadır (Güç Endeks Puanı 0,000 mükemmel bir skoru vermekte olup, endeks değeri ne kadar küçükse bir ülkenin konvansiyonel savaş kabiliyeti o kadar güçlüdür).

4. İKİNCİ KARABAĞ SAVAŞI DÖNEMİ VE KAZANIMLAR

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla beraber 1991 yılında Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan etmiştir. 1991 yılından 2020 yılının sonlarına kadar önemli bir sorun haline gelen Dağlık Karabağ, 1991 yılında Azerbaycan toprağı iken sürekli Ermenistan tarafından işgal tehdidi ile karşı karşıya bırakılmıştır. Nitekim Ermenistan'ın, 1992-1994 yılları arasında yaşattığı saldırılar sonunda Dağlık Karabağ ve yakın bölgeleri (Karabağ'da Hankenti, Ağdere, Şuşa, Hocalı ve Hocaent ile Karabağ'ın çevresinde yer alan Kelbecer, Laçın, Zengilan, Cebrail, Gubatlı, Fuzuli ve Ağdam) işgal etmiştir. Savaş nedeniyle Azerbaycan'ın uğradığı

maddi zarar ise 22 milyar dolar civarında olduğu tahmin edilmiştir (Kurban ve Çümen, 2020:22). 5 Mayıs 1994 yılında iki ülke arasında Bışkek Protokolü ile ateşkes anlaşması yapılsa da Ermenistan ateşkesi ihlal etmiş ve sorunlar devam etmiştir (Özdemir, 2021:83). Ermenistan'ın işgalci tutumuna karşı Türkiye ile Azerbaycan arasındaki savunma alanındaki iş birliğinin temelleri 2010 yılında atılmaya başlanmıştır. Buna göre “Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması” çerçevesinde taraflardan birisinin saldırıya uğraması halinde karşılıklı yardımda bulunulacağı kararlaştırılırken, iki ülke silahlı kuvvetlerinin yakın iş birliğinin gerçekleştirilmesi için atılacak ortak adımlar belirlenmiştir. Aynı yıl içerisinde iki ülke arasında “Yüksek Düzeyli Stratejik İş Birliği Konseyi” oluşturularak belirli periyotlarla toplantılar gerçekleştirilmiştir. 2020 yılı başında gerçekleştirilen toplantıda ortak tatbikatların sıklaştırılması ve Türkiye savunma sanayiinden Azerbaycan'a modern silahların ihracatının artırılması planlanmıştır (Göksedef, 2020).

2020 yılının ortalarında, Ermenistan'ın Azerbaycan sınırında gerçekleştirdiği taciz eylemleriyle artan gerilim, Tovuz, Terter, Ağdam, Fuzuli ve Cəbrail gibi bölgelerdeki sivil yerleşim alanlarına yönelik saldırılarla birlikte tırmanmış ve bu durum İkinci Karabağ Savaşı'nın patlak vermesine yol açmıştır (Özdaşlı, 2021:57). Kırk dört gün süren bu savaş, Birinci Karabağ Savaşı'nın aksine Azerbaycan'ın kesin üstünlüğüyle sonuçlanmıştır. Azerbaycan, Birinci Karabağ Savaşı sonrasında kaybettiği ve yaklaşık otuz yıl boyunca Ermenistan işgali altında bulunan topraklarının önemli bir kısmını, savaş sırasında (%37) ve savaş sonrasındaki diplomatik süreçte (%39) olmak üzere toplamda yaklaşık %76'sını (11.460 km²) geri alarak egemenliği altına almıştır (Özdemir ve Kantar, 2023:734). Bağımsızlığından itibaren Azerbaycan'a hem diplomatik hem de savunma sanayii alanında ciddi katkılar sağlayan Türkiye'nin İkinci Karabağ Savaşı boyunca sürdürdüğü destek, savaşın kazanılmasında etkili olduğu gibi stratejik ortaklık bağlarını da güçlendirmiştir. Nitekim Türkiye'nin hem sahadaki hem de arka planda sağladığı askeri desteği, operasyon stratejileri, yüksek teknoloji silahlar gibi destekler sağlanan başarının mimarı olmuştur. Azerbaycan'ın bu savaşta kaybettiği toprakların çok büyük bir kısmını alma başarısının altında birçok neden bulunmaktadır. Bu bağlamda Rusya ve İran yıllardır Ermenistan'ı askeri olarak destekleyen pozisyonda bulunmasına rağmen, savaş süresince sessiz kalmış ve

böylece Ermenistan umduğu desteği bulamamıştır. Ayrıca Ermenistan'ın göz ardı ettiği en önemli konu Birinci Karabağ Savaşı'nda Türkiye'nin savunma sanayii gelişimi sınırlı olmasından dolayı Azerbaycan'a desteği kendi imkanları ölçüsünde sınırlı olmuş, savaş kaybedilmişti. Ancak, İkinci Karabağ Savaşında Türkiye savunma sanayiini geliştirmiş ve bu alanda dünyada çok önemli bir aktör olarak Azerbaycan'a destek vermiştir. Ayrıca iki ülke arasında imzalanan "Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması" gereğince Türkiye'nin üzerine düşen diplomatik ve askeri desteği Azerbaycan'ın savaştaki mutlak üstünlüğünün temeli olmuştur. Nitekim Türkiye'nin Azerbaycan'a sağladığı askeri eğitim, teknik ve stratejik destek Azerbaycan ordusunun gelişiminde ve modernizasyonunda önemli rol oynamıştır. Bunun yanında Azerbaycan'ın Türk savunma sanayiinden ithal ettiği tamamen yerli olanaklarla ve ileri teknoloji ürünleri olan başta insansız hava araçları (İHA) ile silahlı insansız hava araçları (SİHA) olmak üzere bütün silah, araç ve teçhizatlar bu üstünlükte belirleyici olmuştur (Özer, 2025:7). Söz konusu hava araçlarının ilk kez uluslararası bir savaşta kullanılması ve akabinde kendisini kanıtlaması Türk savunma sanayiinin marka değerini artırarak başta bu araçlar olmak üzere birçok yerli üretim silahın tüm dünyaya ihracat potansiyelini artırmıştır. Daha önce ikili anlaşmalar çerçevesinde düzenlenen askeri tatbikatlar da elde edilen tecrübeler ve stratejiler söz konusu silahların daha etkili kullanımına katkı sağlamıştır (Altınsuyu, 2025:163).

Birinci Karabağ Savaşında yaşanan acı tecrübeler ışığında Azerbaycan askeri kapasitesini geliştirmek için savunma harcamalarını günden güne artırmıştır. 1992 ve 1993 yılları hariç 1998 yılına kadar Ermenistan'ın savunma harcamaları Azerbaycan'ın savunma harcamalarında fazla olmasına rağmen İkinci Karabağ Savaşı öncesi on yıllık periyod incelendiğinde Ermenistan'ın yıllık savunma harcaması yaklaşık 700 milyon \$ iken Azerbaycan'ın yıllık savunma harcaması yıllık yaklaşık 2,7 milyar \$ yani yaklaşık dört kat olması, ülkelerin savunmalarına ayrılan kaynakların önemini ortaya koymaktadır (SIPRI, 2025c).

Bu savaşın bir kazananı Azerbaycan iken diğer kazananı Türkiye olmuştur. Rus yapımı silahlar karşısında Türkiye'den ihraç edilen modern ve yüksek teknoloji ürünlerin test edilme imkânı sağlanmış ve başarı kanıtlanmıştır. İkinci Karabağ Savaşı öncesi dönemde (1991-2020 yılları arasında) Azerbaycan'ın yaptığı silah ithalatı incelendiğinde, Rusya'dan 2 milyar 191 milyon \$ (%51) ile ilk sırada yer

alırken İsrail 894 milyon \$ (%21) ile ikinci, Ukrayna 563 milyon \$ (%13) ile üçüncü, Belarus 333 milyon \$ (%7,7) ile dördüncü ve Türkiye 135 milyon \$ (%3,1) ile beşinci sırada yer almıştır. İkinci Karabağ Savaşı sonrası (2021-2024) dönemde Azerbaycan'ın yaptığı silah ithalatına göre Türkiye 31 milyon \$ (%61) ile birinci ülke durumunda olurken, İtalya 16 milyon \$ (%31) ile ikinci ve ABD 3 milyon \$ (%5,9) ile üçüncü sırada yer almıştır (SIPRI, 2025d). İkinci Karabağ Savaşından sonra Azerbaycan'ın Türkiye'den yapmış olduğu ithalat Türkiye ekonomisi için çok önemlidir.

Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü (SIPRI) tarafından 2023 yılına ait dünya çapındaki en iyi 100 silah üreten ve askeri hizmet şirketi sıralamasında ASELSAN, 2,44 milyar \$'lık silah üretimi ile 54'üncü sıraya, BAYKAR 1,90 milyar \$'lık silah üretimi ile 69'uncu sıraya 1,70 milyar \$'lık silah üretimi ile TUSAŞ 78'inci sıraya yükselmiştir. İkinci Karabağ Savaşı sonrası kendini kanıtlayan, milli olanaklarla üretilen yüksek hassasiyetli Türk savunma sanayii silah ve savunma sistemleri, savaş sonrasında tüm dünya tarafından talep görmeye başlamıştır. 2020 yılı öncesinde ilk 100 içerisinde bulunmayan, savaşın en önemli unsurları olan İHA ve SİHA üreticisi BAYKAR, 2022 yılından itibaren bu listeye girmiştir. ASELSAN ve TUSAŞ'ın talebe bağlı üretimleri çerçevesinde sıralamadaki yerleri günden güne yukarılara taşınmaya başlamıştır. Türk savunma sanayi içerisinde üretilen yerli ve yüksek teknoloji silah ve savunma sistemleri dünyanın çeşitli yerlerindeki çok sayıda ülkeye ihraç edilmektedir (SIPRI, 2025e). Nitekim Türk Savunma ve Havacılık Sanayi İmalatçılar Derneği (SASAD) performans raporlarına göre; 2012 yılına göre 2023 verilerinde; ciro 4.8 milyar \$'dan, 15.1 milyar \$'a (316,8%), ihracat gelirleri 1.3 milyar \$'dan, 5.6 milyar \$'a (439,3%), araştırma ve geliştirme (AR-GE) harcamaları 772 milyon \$'dan, 2.7 milyar \$'a (339,6%), ithalat 1.4 milyar \$'dan, 3.3 milyar \$'a (234,42%) ve 33.491 olan istihdam 90.969 seviyesine (270,8%) yükselmiştir (SASAD, 2025). Sadece son 12 yıl içerisinde ciddi seviyedeki artış oranları Türkiye ekonomisinde ekonomik büyüme ve istihdam üzerinde çok önemli görev üstlenmiştir.

İkinci Karabağ Savaşının kazanılmasının ardından sağlanan diğer kazanımlar ise Türkiye ve Azerbaycan arasında imzalanan çeşitli savunma sanayii iş birliği anlaşmaları olmuştur. Buna göre, iki ülke arasında iş birliği daha ileri boyutlara taşınmış, savunma sanayilerinin geliştirilmesinin önü açılmıştır (Özer, 2025:14).

Bu bağlamda Tablo 3’te, Türkiye ve Azerbaycan arasında imzalanan savunma sanayii anlaşmaları çerçevesinde birçok noktada ortak üretim, teknoloji transferi ve üretim süreçlerinde iş birliği, Azerbaycan savunma sanayisinin altyapısının modernleştirilmesi ve geliştirilmesi noktasında katkı sağlarken, Türk savunma sanayii için maliyetlerin düşürülmesine, yüksek teknolojinin entegresine ve Türkiye ekonomisine önemli katkılar sağlamaktadır.

Tablo 3. Türkiye-Azerbaycan Savunma Sanayii İş Birliği Anlaşmaları

Anlaşma	Tarih	Amaç
İHA Ortak Üretim İyi Niyet Protokolü	Nisan 2023	İnsansız hava araçlarının ortak üretimini yapmak.
Azerbaycan Su25 Uçaklarının Modernizasyonu	Temmuz 2023	Su-25 uçaklarının modernizasyonu, akıllı mühimmat ve aviyonik sistemlerini yenilemek.
KAAN Projesi İş birliği Protokolü	Temmuz 2023	KAAN savaş uçağının ortak üretimi için tesis kurulması ve teknoloji transferini sağlamak
Ortak Araştırma Geliştirme ve Üretim İş Birliği Sözleşmesi	Mart 2024	İHA’ların araştırma, geliştirme ve üretim süreçlerinde iş birliğini güçlendirmek.
Mühimmat Üretim Hattı ve Akıllı Mühimmat Ortak Üretimi	Eylül 2024	Mühimmat üretim hatlarının kurulması ve akıllı mühimmatların ortak üretimi yapmak.
Elektronik Harp Araçlarının Ortak Geliştirilmesi	Eylül 2024	Elektronik harp araçlarının ortak geliştirilmesi ve teknolojik kapasitesini artırmak
Simülasyon Eğitim Teknolojileri İş Birliği	Eylül 2024	Askeri personelin teknolojilerini geliştirilmek ve askeri eğitimde kullanılmasını sağlamak.
Hava Platformları Modernizasyonu	Eylül 2024	Hava araçlarının modernizasyonu ve yeni teknolojilerin entegrasyonunu sağlamak
Lojistik Destek ve Satış Anlaşması	Temmuz 2025	İnsansız sistemler, havacılık altyapısı ve lojistik destek alanlarında daha entegre bir yapı kurulmasını sağlamak.

Kaynak: Özer, 2025:14-15.

Diğer taraftan üretim, modernleştirme, araştırma ve geliştirmeye yönelik yapılan anlaşmaların yanı sıra Türkiye ile Azerbaycan arasında tehditlere karşı ortak

savunma stratejileri geliştirmek maksadıyla düzenli olarak ortak tatbikatlar gerçekleştirilmektedir.

5. SONUÇ

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler ortak bir tarihin yanı sıra jeopolitik ve stratejik ortaklıklarla da güçlenmiştir. Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmasının yanı sıra askeri, ekonomik, siyasi ve kültürel alanlarda da karşılıklı iş birliğinin temelleri atılmıştır. Ermenistan tehdidine karşı 1990'lı yıllarda “Askeri Eğitim Alanında İş Birliği Anlaşması” çerçevesinde daha çok Azerbaycan askerine askeri eğitim şeklinde destek sağlanmıştır. Ancak 2010 yılına gelindiğinde “Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması” imzalanmış ve ülke topraklarına saldırı halinde karşılıklı yardım taahhüdünde bulunulmuştur. Aynı yıl “Yüksek Düzeyli Stratejik İş birliği Konseyi” oluşturulmuş ve iş birliği konuları süreklilik kazanmıştır. Ermenistan, Birinci Karabağ Savaşında Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ ve yakınında birçok toprağını işgal etmiştir. Bu durum 1992-1994 yıllarında Azerbaycan savunma sanayisinin sınırlı durumunu ortaya koyması bakımından önemlidir. 2020 yılında Ermenistan'ın Azerbaycan'a taciz ve saldırıları sonucunda savaş patlak veren İkinci Karabağ Savaşı, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki askeri eğitimlerin, tatbikatların ve savunma iş birliklerinin etkinliğini somut bir şekilde ortaya koymuştur. Azerbaycan'a sağlanan yüksek teknolojili ve milli olanaklarla üretilen çeşitli İHA ve SİHA sistemleri başta olmak üzere bütün silah, araç ve teçhizatlar savaş süresince hava savunma unsurlarını etkisiz hale getirmede tam başarı sağlamıştır. Sağlanan başarı bütün dünya tarafından dikkatle takip edilmiş ve Türk savunma ve saldırı sistemlerinin görünürlüğü artmıştır. Bu ise dünyanın birçok bölgesinden sipariş talep miktarını artırarak ihracata ve dolayısıyla Türkiye ekonomisine çok önemli katkılar sunmaya başlamıştır. Nitekim Türk savunma sanayisinin ithalat oranları ihracat oranlarına yakın seyrederken, İkinci Karabağ Savaşında kendisini kanıtlayan yerli ve yüksek teknoloji ile üretilen savunma sanayi ürünlerine yönelik ihracat oranları ciddi şekilde artmış ayrıca ithalat oranlarına kıyasla yaklaşık 1.5 katına çıkmıştır. Ancak ithalat oranlarının da artması bir dizi olumsuz sonuçlar doğurmuştur. İthalatı yapılan savunma sanayii ürünlerinin yüksek teknolojili ürünler olması nedeniyle

cari açık ve döviz rezervleri üzerinde olumsuz etki yaratırken ekonomik büyüme üzerinde sızıntıya sebep olmuştur. İthalat oranlarının artışının istihdam üzerine de olumsuz etkileri bulunmasına rağmen, ihracat oranlarındaki daha büyük oranlı artış istihdamın artmasını sağlamıştır. Sağlanan istihdam artışı, savunma sanayisi içerisindeki nitelikli işgücünü de artırması bakımından son derece önemlidir.

Türkiye'nin son yıllarda ivme kazanan yerli savunma sanayii özellikle İkinci Karabağ Savaşındaki başarı ile beraber Azerbaycan savunma sanayii iş birliği ile yeni bir sürece girmiştir. Türkiye'nin yüksek hassasiyetli, teknolojik savunma ürünlerinin üretimi ve kullanımına yönelik sahip olduğu bilgi birikimi ve mühendislik tecrübesi Azerbaycan ile paylaşılmaktadır. İki ülke arasında yapılan anlaşmalar sonucunda ortak üretim ve teknoloji paylaşımı Azerbaycan'da yerli savunma sanayii altyapısının geliştirilmesi bakımından önemli bir fırsattır. Ayrıca yapılan ve ilerleyen dönemlerde de sayıca artacak ortak tatbikatlar savunma sanayiinin güçlenmesinin yanı sıra sahada da etkin savunma oluşturulmasına olanak sağlamaktadır.

Başta İHA ve SİHA'lar olmak üzere Türk savunma sanayii de yerli imkanlarla üretilen ürünlerin görünürlüğünün artırılması bağlamında Azerbaycan'da olduğu gibi dost ve müttefik diğer ülkelerle yapılacak anlaşmalarla yeni üretim sahaları açılmalıdır. Savunma sanayii'nin teknolojiyi kendi imkanlarıyla üretmesi için zorunlu olan AR-GE harcamalarına ayrılacak kaynakların artırılması yüksek teknolojinin ithalatının düşürülmesi ve ihracatının artırılmasına olanak sağlayacağından ekonomik büyümeye ciddi katkı sağlayacaktır. Ayrıca İHA ve SİHA sistemlerinde olduğu gibi AR-GE harcamaları çerçevesinde geliştirilen özgün sistemler, Türk savunma sanayiini uluslararası rekabet gücünde bir adım öne çıkaracağı gibi küresel marka değerinin gelişimine önemli katkı sağlayacaktır. Yapılacak AR-GE merkezli üretimler savunma sanayisi için nitelikli işgücü yaratarak kaliteyi artıracaktır. Yüksek ithalat oranları ekonomik büyüme olumsuz etki yaratacağı için düşürülmelidir. Ayrıca ithalatın düşürülmesi, teknolojinin içinde yapılabilmesine olanak sağlayacağı gibi yerli üretimi artırarak nitelikli istihdama olumlu katkı sunacaktır.

KAYNAKLAR

- Altunsuyu, S. İ. (2025). Türkiye-Azerbaycan güvenlik işbirliğinde zəngəzur koridoru. *Düşünce Dünyasında Türkiz*, 16(2), 159-186. <https://doi.org/10.59281/turkiz.1724939>
- Ataman, M. ve Pirinççi, F. (2021). Karabağ sorunu: dondurulmuş yapaylıktan kaçınılmaz çözüme doğru. M. Ataman ve F. Pirinççi içinde, *Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu* (s.17-35). İstanbul: SETA Kitapları.
- Azerbaycan Savunma Bakanlığı. (2025). mod.gov.az/en/ministry-of-defense-481?utm_source=chatgpt.com adresinden 14 Eylül 2025 tarihinde alınmıştır.
- Bayraklı Ç. Z. (2024) “Türkiye’nin savunma ve havacılık sanayii ve ihracatı’nın analizi (2002-2023)”. *Mevzu-Sosyal Bilimler Dergisi* 11, 205-240. <https://doi.org/10.56720/mevzu.1398294>.
- Ceyhan, M. S ve Asiloğulları, M. (2019). OECD ülkelerinde savunma harcamalarının büyüme üzerindeki etkisi. *Kapadokya Akademik Bakış*, 3(1), 25-49.
- Defense News (2025). Top 100 Defense News. <https://people.defensenews.com/top-100/> (Erişim Tarihi: 15.09.2025).
- Göksedef, E. (2020), Dağlık Karabağ: Türkiye, Azerbaycan’ın askeri kapasitesini geliştirmesinde nasıl rol oynadı? *BBC Türkçe*, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54379105>, (Erişim Tarihi: 15.09.2025).
- Görgün, H. Türk Savunma Sanayii: ambargolar, millileştirme çalışmaları ve ASELSAN, Milli Teknoloji Hamlesi. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları. DOI: 10.53478/TUBA.978-625-8352-16-0.ch23
- İşler, K. (2025). Küreselleşme ekseninde cittaslow (sakin şehir) hareketi: Köyceğiz örneği. In: Bayhan, İ. (ed.), *Multidisipliner Bir Yaklaşımla Özel İlgi Turizmi*. Özgür Yayınları. DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub769.c3171>

- Kurban, V. ve Çümen, N. (2020). Tarihi ve güncel boyutları ile Karabağ. ULİSA, 12(8), 20-29.
- Mira, E. (2024), Türkiye'nin Türk dünyası ile askeri ve güvenlik işbirliklerinin türk dış politikasındaki yeri: azerbaycan ve kırgızistan ile işbirliği örnekleri, Yüksek Lisans Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bişkek.
- North Atlantic Treaty Organization (NATO). (2025). Collective defence and article 5. https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_110496.htm adresinden 16 Eylül 2025 tarihinde alınmıştır.
- Özdaşlı, E. (2021), İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin sivillere yönelik saldırılarının uluslararası insancıl hukuk açısından değerlendirilmesi, Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 7(1), 51-83.
- Özdemir, L. (2021). Dağlık Karabağ meselesinde değişen gidişat ve Türkiye'nin rolü. Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, 11(2), 81-107. <https://doi.org/10.20493/birtop.1001369>
- Özdemir, D. M. ve Kantar, G. (2023). Şuşa beyannamesi'nin önemi ve olası etkileri. MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, 12(2), 733-744. <https://doi.org/10.33206/mjss.1221730>
- Özer, Ç. (2025). II. Karabağ savaşı sonrasında Türkiye Azerbaycan güvenlik ve savunma ilişkileri. İstanbul Kent Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 6(1), 1-27.
- Özlü, H. (2024). İkinci dünya savaşı sonrası türk savunma sanayiinin gelişim sürecinin değerlendirmesi [PDF]. Atatürk Araştırma Merkezi. <https://atam.gov.tr/wp-content/uploads/2024/10/Husnu-OZLU.pdf> adresinden 15 Eylül 2025 tarihinde alınmıştır.
- Pirinççi, F. ve Güler, M. Ç. (2021), Azerbaycan'ın stratejik sabrının sonu ve Karabağ'da yeni denklem, Ataman, M., & Pirinççi, F. (Ed.), Çıkmazdan Çözüme Karabağ Sorunu (s.205-228), İstanbul: SETA Kitapları.

- SASAD (2025). 2012 ve 2023 Yılı performans raporları. <https://www.sasad.org.tr/sasad-performans-raporu-1751542776> adresinden 13 Eylül 2025 tarihinde alınmıştır.
- SIPRI (2025a). Military Expenditure Database. <https://sipri.org/databases/milex> adresinden 14 Eylül 2025 tarihinde alınmıştır.
- SIPRI (2025b). Arms Transfers Database. <https://armstransfers.sipri.org/ArmsTransfer/TransferData/transferResults?logic=on> adresinden 15 Eylül 2025 tarihinde alınmıştır.
- SIPRI (2025c). Military Expenditure Database. <https://milex.sipri.org/sipri> adresinden 16 Eylül 2025 tarihinde alınmıştır.
- SIPRI (2025d). Arms Transfers Database. <https://armstransfers.sipri.org/ArmsTransfer/ImportExport> adresinden 16 Eylül 2025 tarihinde alınmıştır.
- SIPRI (2025e). The SIPRI top 100 arms-producing and military services companies in the world, 2023. <https://www.sipri.org/visualizations/2024/sipri-top-100-arms-producing-and-military-services-companies-world-2023> adresinden 16 Eylül 2025 tarihinde alınmıştır.
- Öztürk, A. T. (1995). Türk savunma sanayiinin gelişimi ve moral yönü, 1'inci Sistem Mühendisliği ve Savunma Uygulamaları Sempozyumu Bildirileri, 12-13 Ekim 1995, Ankara, s.445.
- Yıldız, G. (2022). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de yerli üretim ve milli teknoloji geliştirme hamleleri (1860-1960). Milli Teknoloji Hamlesi. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi DOI: 10.53478/TUBA.978-625-8352-16-0.ch03

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

+994 50 891 01 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.indi-center.com

Pazarlama 6.0: Fijital Evrimden Immersiv Devrime

Kürşad ÖZKAYNAR¹³⁵

Özet

Pazarlama 6.0 yaklaşımı, teknolojinin katkısıyla fiziksel ve dijital dünyanın sınırlarını ortadan kaldıran “metamarketing” anlayışı ile müşteri deneyiminde bütünsel, etkileşimli ve çok duyulu (multisensory) bir boyut önermektedir. Bu çalışma, Kotler, Kartajaya ve Setiawan’ın geliştirdiği ve 2024 yılında aynı adla yayınladıkları kitapta ele alınan Pazarlama 6.0 çerçevesini; teknolojik kolaylaştırıcılar (IoT – nesnelerin interneti, yapay zekâ, mekânsal bilişim, artırılmış ve sanal gerçeklik, blokzincir), ortam katmanları (extended reality - genişletilmiş gerçeklik ve metaverse) ile deneyim katmanları (multisensory – çoklu duyuşal, spatial - mekansal, metaverse marketing) üzerinden incelemektedir. Özellikle Z Kuşağı ve Alfa Kuşağı gibi “fijital” yerlilerin özgün değerler, kişiselleştirilmiş deneyim ve sosyal sorumluluk beklentilerine odaklanılarak, beş mikro trend (kısa video içerikleri, topluluk temelli sosyal medya, interaktif e-ticaret, dil tabanlı yapay zekâ ve giyilebilir cihazlar) üzerinden gelecek pazarlama stratejilerinin yönü tartışılmaktadır. Betimsel tarzda ele alınan çalışma, markaların sürdürülebilir rekabet avantajı için hem teknoloji hem de insan odaklı hibrit deneyimler tasarlaması gerektiğini ortaya koymaktadır. Çalışma, Pazarlama 6.0’ın sunduğu imkanları, uygulama zorluklarını ve etik boyutlarını tartışarak, gelişmekte olan

¹³⁵

Dr. Öğr. Üyesi., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-1683-9591, kursadozkaynar@gmail.com

pazarlar bağlamında öneriler sunmaktadır. Söz konusu teknolojileri kullanan tüketicilerin görece azlığı sebebiyle alan araştırması yapılmamış, geleceğe dönük bir projeksiyon çalışması şeklinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Pazarlama 6.0, Fijital Yerliler, Sürükleyici Deneyim, Metaverse, XR.

Marketing 6.0: From the Fijital Evolution to the Immersive Revolution

Abstract

The Marketing 6.0 approach proposes a holistic, interactive, and multisensory dimension to customer experience by eliminating the boundaries between the physical and digital worlds through the contribution of technology and the concept of ‘metamarketing.’ This study examines the Marketing 6.0 framework developed by Kotler, Kartajaya, and Setiawan and published in 2024 under the same title, focusing on technological enablers (IoT – Internet of Things, artificial intelligence, spatial computing, augmented and virtual reality, blockchain), environmental layers (extended reality and metaverse), and experience layers (multisensory, spatial, and metaverse marketing). Focusing on the unique values, personalised experiences, and social responsibility expectations of ‘digital natives’ such as Generation Z and Generation Alpha, the study discusses the direction of future marketing strategies through five micro trends (short video content, community-based social media, interactive e-commerce, language-based artificial intelligence, and wearable devices). The descriptive study reveals that brands must design technology- and human-centric hybrid experiences to gain a sustainable competitive advantage. The study discusses the opportunities, implementation challenges, and ethical dimensions of Marketing 6.0 and offers recommendations in emerging markets. Due to the relatively small number of consumers using these technologies, no field research was conducted, and the study was approached as a forward-looking projection.

Keywords: Marketing 6.0, Digital Natives, Immersive Experience, Metaverse, XR.

1. GİRİŞ

Dijital çağda tükətici davranışları, geleneksel pazarlama modellerine nazaran daha hızlı ve derinlik kazanarak dönüşmektedir. Geleneksel pazarlamadan dijital pazarlamaya geçişi ifade eden Pazarlama 4.0 yaklaşımının en önemli katkılarından birisinin, “dijital pazarlama” ile “dijital dünyada pazarlama” arasındaki farkı ortaya koyması olduğu, kavram sahipleri tarafından ifade edilmiştir. Pazarlama 5.0 kavramı ise sürdürülebilir bir toplum oluşturma yolundaki Toplum 5.0 eğilimiyle birlikte olgunlaşmaya başlamıştır. Pazarlama 5.0 kendisinden önceki sürümleri olan 3.0 ve 4.0’dan keskin çizgilerle ayrılan bir fenomen değil, onları da kapsayıcı bir anlayış içermektedir.

Günümüzde bu devamlılık, fiziksel ve dijital dünyanın sınırlarının ortadan kalkmaya başladığı, tükətici deneyiminin tam anlamıyla kapsayıcı – sürükleyici (immersive) hale geldiği Pazarlama 6.0 evresine ulaşmıştır. Tükətici, teknolojiyi sadece araç olarak kullanan değil, teknolojinin duyularına bütüncül bir şekilde hitap etmesi sebebiyle çepeçevre etkilendiği bir ortamda deneyim elde eden bireyler haline dönüşmektedir.

Bunun sonucu olarak da Pazarlama 6.0, yalnızca yeni teknolojilerin pazarlama süreçlerine entegrasyonu değil, aynı zamanda metamarketing olarak tanımlanan ve fiziksel ile dijital deneyimi tek bir akışta birleştiren stratejik bir dönüşümü ifade etmektedir. Bu dönüşümün merkezinde, özellikle Z Kuşağı ve Alfa Kuşağı gibi “fijital” yerliler bulunmaktadır. Bu kuşaklar, hiper-kişiselleştirme, otantiklik, sosyal sorumluluk ve deneyimsel tüketim beklentileri ile markalardan daha derin ve anlamlı etkileşimler talep etmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Pazarlama X.0 ifadesi, pazarlama disiplininin ve uygulamalarının, teknolojiye bağlı olarak bünyesinde barındırdığı gelişmeleri ifade etmek için kullanılan bir kavram olarak ele alınmaktadır. Söz konusu teknolojik gelişmelerin, üreticilerin, işletmelerin ve markaların tükəticiye yönelik uygulamalarda kullanımı ve bunların

sonuçları Pazarlama X.0 kavramını yansıtmaktadır. Pazarlama 1.0'dan başlayan süreç daha önceki çalışmalarda (Başyazıcıoğlu ve Karamustafa, 2018; Akan, 2018; Durukal, 2019; Özden, 2022; Yıldız ve Alan, 2025) ele alındığı için burada sadece Pazarlama 6.0 konusuna değinilecektir. Pazarlama 1.0'den Pazarlama 6.0'a olan aşamalardaki odak farklılıklarını özetlemesi açısından Yıldız ve Alan'ın (2025) çalışmasındaki tablo aşağıda verilmiştir.

Tablo 1. Pazarlama Kavramı 1.0 - Pazarlama 6.0 Karşılaştırma Tablosu

Pazarlama Aşamaları	Odak	Örnek
Pazarlama 1.0 (1900'ler)	Ürünler ve Kalite	Üreticiler sadece mevcut ürünlere odaklanır ve bu ürünlerin kalitesini sürekli olarak iyileştirmeyi hedefler.
Pazarlama 2.0 (1960'lar)	Müşteri Memnuniyeti Odaklı	Üreticiler tüketici isteklerini araştırmaya ve başka ürün çeşitleri geliştirmeyi düşünmeye başladılar.
Pazarlama 3.0 (1980'ler)	Duygusal Bağlantı, Sosyal Değer ve Çevre	Bir şirket sosyal bir etkinlik düzenler, etkinlikte toplulukla işbirliği yapar.
Pazarlama 4.0 (2010'lu Yıllar)	Teknoloji ve Bağlantılar	Şirket veya işletme, ürün eğitiminde tutarlı bir web sitesine ve sosyal medya içeriğine sahip olmaya başladı
Pazarlama 5.0 (2015 sonrası)	Sürdürülebilirlik ve Deneyim	Bir işletme ürünlerini "çevre dostu" olarak markalaştırarak ve içeriklerini güncelleyerek, onları yaşam için acilmiş gibi göstermektedir.
Pazarlama 6.0 (2020'ler)	İşbirliği ve Topluluk	Bir marka, faaliyetlerini desteklemek için bir toplulukla iş birliği yapar.

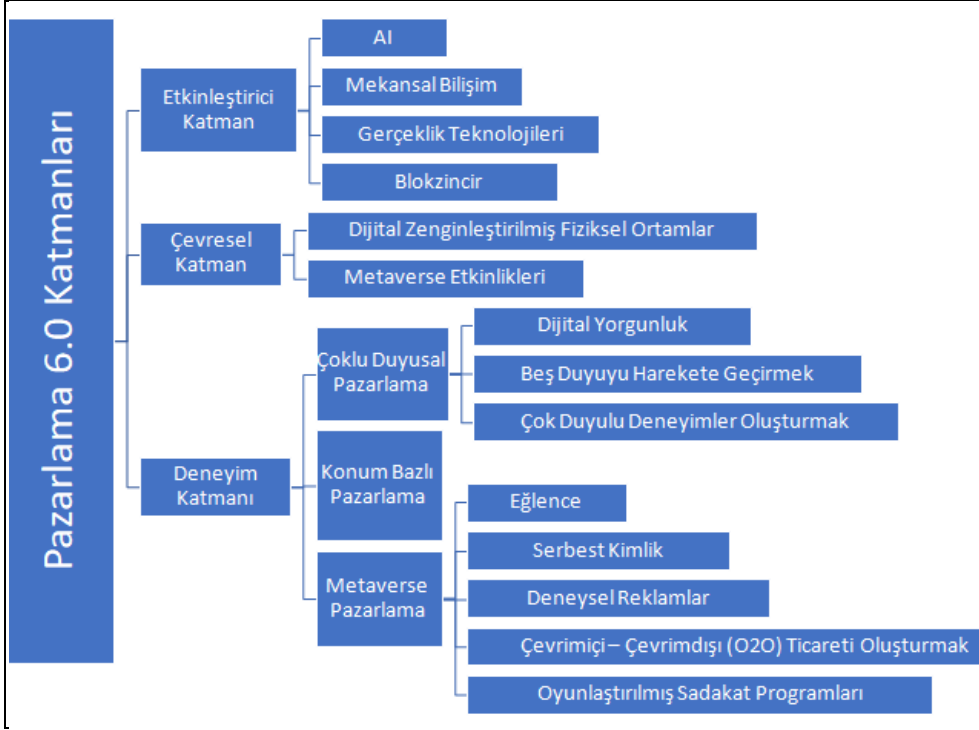
Kaynak: Yıldız, ve Alan, 2025.

2.1. Pazarlama 6.0 Paradigması

Pazarlama 6.0, Kotler vd'nin (2024) tanımıyla, fiziksel ve dijital dünyanın kusursuz biçimde birleştiği, müşteri deneyiminin tam anlamıyla kapsayıcı (immersive) hale geldiği yeni bir pazarlama paradigmasıdır. Rathnasiri ve Dewasiri'ye (2024) göre bu yaklaşım, geleneksel multichannel ve omnichannel stratejilerinden farklı olarak, tüketiciye yalnızca kanallar arası tutarlılık sunmakla kalmamakta; aynı zamanda her temas noktasında etkileşim, kişiselleştirme ve çoklu

duyusal deneyimi bütünləşdirməkdir. Yıldız ve Alan (2025: 234), bu deneyimə texnolojinin etkisini ele alırken Endüstri 6.0 ve Pazarlama 6.0 ilişkisinde tek taraflı bir etkinin değil, karşılıklı ilişkiye dikkat çekmektedirler. Buna göre Endüstri 6.0 ve Pazarlama 6.0'ın evrimi, bir alandaki teknolojik ilerlemelerin diğer alanda yenilikçiliği ve verimliliği teşvik ettiği sinerjik bir ilişkiyi temsil etmektedir. Yapay zeka, nesnelerin interneti, big data analitiğinin entegrasyonu bu ortak gelişmenin merkezinde yer alarak ve daha kişiselleştirilmiş, verimli ve duyarlı üretim ve pazarlama süreçlerine imkan vermektedir. Bu teknolojiler gelişmeye devam ettikçe Endüstri 6.0 ile Pazarlama 6.0 arasındaki karşılıklı bağımlılık muhtemelen derinleşecek ve her iki alanda da daha fazla ilerlemeye yol açacaktır.

Kotler vd. (2024), Pazarlama 6.0'ın temelini oluşturan metamarketing kavramını, fiziksel ve dijital alanlar arasında tüketicinin herhangi bir sınır algılamadığı bütünlük bir müşteri yolculuğu olarak tanımlamaktadır. Bu yaklaşım üç ana katman üzerine inşa edilmiştir. Bunlardan birincisi enabler katman olarak adlandırılan etkinleştirici katmandır. Bu katmanda nesnelerin interneti (IoT) (Hoffman ve Novak, 2024; (Ivens vd., 2024), yapay zekâ (AI), mekânsal bilişim, gerçeklik teknolojileri ve blokzincir gibi teknolojilerin, tüketiciler ile etkileşimi ele alınmaktadır. İkinci katman environment layer olarak adlandırılan çevresel katmandır. Burada tüketicilerin dijital olarak zenginleştirilmiş fiziksel ortamlarda (extended reality) ve tamamen sanal dünyalardaki (metaverse) etkinlikleri ve deneyimleri ele alınmaktadır. Üçüncü katman olan experience layer yani deneyim katmanında ise beş duyuyu hedefleyen çoklu duyusal pazarlama (multisensory marketing), insan-makine etkileşimlerini doğal hale getiren coğrafi veya konum bazlı pazarlama (spatial marketing) ve sanal dünyalarda katılımı sağlayan metaverse pazarlama ele alınmaktadır. Bu katmanların alt kırılımları ve pazarlama disiplini ile etkileşimi araştırmacı tarafından aşağıdaki şekilde özetlenmiştir;

Şekil 1. Pazarlama 6.0 Katmanları

Bu paradigmda teknoloji yalnızca bir araç değil, müşteri ile marka arasındaki ilişkinin temel inşa unsurlarından biridir. Örneğin, IoT sensörleri aracılığıyla fiziksel ortamdan gerçek zamanlı veri toplanabilir; yapay zekâ bu verileri analiz ederek tüketiciye anlık ve kişiselleştirilmiş içerik sunabilir (Kotler vd., 2024). Benzer şekilde, mekânsal bilişim ve AR/VR teknolojileri, tüketicilerin hem fiziksel hem sanal ortamlarda ürün ve hizmetleri deneyimlemesini mümkün kılmaktadır (Varun ve Kushwaha, 2025). Blockzincir ise güvenli, şeffaf ve topluluk odaklı etkileşim ekosistemleri yaratma potansiyeline sahiptir (Chotisarn ve Phuthong, 2025).

Marketing 6.0'ın stratejik önemi, yalnızca yeni nesil tüketicilərə (Z və Alfa kuşakları) ulaşmaq deyil, aynı zamanda bu kuşakların dəğər beklentilerine uygun, sürdürülebilir ve etik deneyimler yaratabilmesinde yatmaktadır. Bu yönüyle paradigma, gelecekte pazarlama uygulamalarının merkezinde yer alacak hibrit deneyim tasarımlarının teorik ve pratik temelini sunmaktadır.

2.2. Fijital Nesiller: Z və Alfa Kuşaklarının Özellikleri

Pazarlama 6.0'ın hedef kitesinin merkezinde, dijital doğan kuşaklar olarak tanımlanan Z Kuşağı (yaklaşık 1997–2012 doğumlular) ve Alfa Kuşağı (2010 sonrası doğumlular) yer almaktadır (Kotler vd., 2024). Bu kuşaklar, yalnızca dijital teknolojileri kullanmakla kalmayıp, günlük yaşamlarında fiziksel ve dijital dünyayı kesintisiz bir biçimde harmanlama becerisine sahiptir. Bu nedenle literatürde (Weiss, 2022) fijital yerliler (phygital natives) olarak adlandırılmaktadır.

Z ve Alfa kuşaklarının temel özelliklerinden biri, hiper-kişiselleştirme talebidir. Bu tüketiciler, markalardan kendi ilgi alanlarına, yaşam tarzlarına ve değerlerine uygun içerik ve deneyimler beklemektedir (Kotler vd., 2024). Ayrıca, otantiklik ve şeffaflık onlar için kritik öneme sahiptir; yapay, abartılı veya markanın öz değerleriyle çelişen mesajlar hızlıca güven kaybına yol açmaktadır. Kullanıcı tarafından üretilen içerikler, bu kuşakların marka iletişiminde daha fazla yankı bulmaktadır (Salam vd., 2024: 56).

Bu kuşaklar ayrıca KGOY (Kids Getting Older Younger) fenomeni (Celentano, 2022) ile ilişkilendirilmektedir. Erken yaşta yetişkin tüketim davranışlarını benimseyen, teknolojiye hâkimiyet kazanan ve toplumsal konulara duyarlılık geliştiren bu gruplar, pazarlama mesajlarının içeriğini ve tonunu doğrudan etkilemektedir (Kotler vd., 2024). Ek olarak, Z ve Alfa kuşakları geleneksel mülkiyet anlayışından ziyade deneyim odaklı tüketim eğilimi sergilemektedir. Paylaşım ekonomisi platformları (Uber, Airbnb vb.) ve dijital abonelik sistemleri, bu tüketici grupları için cazip çözümler sunmaktadır.

Teknolojiyle olan yakın bağları, Z ve Alfa kuşaklarını metaverse ve artırılmış gerçeklik gibi yeni nesil ortamların erken benimseyicileri haline getirmektedir. Oyun platformları, sanal topluluklar ve avatar tabanlı sosyal etkileşim biçimleri, bu

kuşakların sosyal yaşamlarının önemli bir parçasıdır (Rathnasiri ve Dewasiri, 2024). Dolayısıyla, pazarlama stratejilerinde bu kuşaklara ulaşabilmek için hibrit (fiziksel + dijital) deneyim tasarımları kritik önem taşımaktadır. Bu bağlamda, fijital nesiller yalnızca pazarlama 6.0'ın hedef kitlesi değil, aynı zamanda bu paradigmanın ortaya çıkışını hızlandıran sosyo-teknolojik dönüşümün etkin bir unsurudur.

3. BEŞ MİKRO TREND VE STRATEJİK ETKİLERİ

Pazarlama 6.0'ın ortaya çıkışında ve yaygınlaşmasında etkili olan beş mikro trend, dijital yerliler olarak adlandırılan Z ve Alfa kuşaklarının tüketim alışkanlıkları ile doğrudan ilişkilidir. Bu trendler, markaların tüketiciyle etkileşim biçimini yeniden tanımlamakta ve hem fırsatlar hem de zorluklar yaratmaktadır.

3.1. Kısa Video İçerikleri ve Mikro Anlar

Mobil cihaz kullanımının yaygınlaşması, tüketicilerin gün içerisinde yüzlerce kısa etkileşim yaşamasına neden olmaktadır. Google ve Boston Consulting Group bu fırsat pencerelerini “mikro anlar” olarak tanımlamaktadır. Bu anlarda kısa, dikkat çekici ve kişiselleştirilmiş video içerikler, özellikle TikTok, Instagram Reels ve YouTube Shorts gibi platformlarda yüksek etkileşim yaratmaktadır (Kotler vd., 2024). Markalar için bu, hızlı içerik üretme ve trendleri anında yakalama yeteneğini kritik hale getirmektedir.

3.2. Topluluk Temelli Sosyal Medya Platformları

Reddit, Discord ve Twitch gibi topluluk odaklı platformlar, kullanıcıların belirli ilgi alanları etrafında derinlemesine etkileşim kurmasına olanak tanır. Bu platformlar, markaların niş kitlelerle daha otantik ve uzun vadeli bağlar kurmasına imkân verir (Rathnasiri ve Dewasiri, 2024). Özellikle veri gizliliği ve anonimlik, genç tüketicilerin tercih sebepleri arasında öne çıkmaktadır.

3.3. İnteraktiv və Kişiselleştirilmiş E-Ticaret

Canlı yayınlar, sohbet tabanlı satış sistemləri və artırılmış gerçəklik denemeleri, e-ticarette etkileşimi artıran unsurlardır. Alibaba, Amazon ve Shopify gibi platformlar, bu trendi entegre ederek dönüşüm oranlarını yükseltmektedir (Kotler vd., 2024). Fiziksel mağaza deneyimi ile dijital alışveriş süreçlerinin birleşmesi, omnichannel stratejiden metamarketing yaklaşımına geçişi hızlandırmaktadır.

3.4. Dil Tabanlı Yapay Zekâ ile Etkileşim

ChatGPT gibi yapay zekâ tabanlı dil modelleri, müşteri hizmetlerinden içerik üretimine kadar geniş bir yelpazede kullanılmaktadır. Bu teknolojiler, markaların tüketiciyle gerçek zamanlı ve kişiselleştirilmiş diyalog kurmasını sağlar (Rathnasiri ve Dewasiri, 2024). Ancak veri gizliliği, önyargı ve yanlış bilgi üretimi gibi etik sorunlar, bu trendin yönetilmesi gereken risk alanlarıdır.

3.5. Giyilebilir Cihazlar ve Kimlik Geliştirme

Akıllı saatler, AR gözlükler ve fitness takip cihazları, tüketicinin sağlık, oyun ve sosyal etkileşim verilerini sürekli olarak üretmesini sağlar. Bu veriler, markalara hiper-kişiselleştirme imkânı sunar; ancak aynı zamanda mahremiyet ve veri güvenliği konularında hassasiyet yaratır (Kotler vd., 2024). Giyilebilir teknolojiler, özellikle genç nesillerin dijital kimliklerini inşa etmesinde kritik rol oynamaktadır. Bu beş mikro trend, pazarlama stratejilerinde yalnızca teknolojik uyum değil, aynı zamanda etik, kültürel ve deneyimsel boyutların birlikte ele alınmasını zorunlu kılmaktadır.

4. SONUÇ

Pazarlama 6.0, fiziksel ve dijital dünyaların kusursuz entegrasyonunu hedefleyen metamarketing yaklaşımıyla, müşteri deneyiminde yeni bir dönemi başlatmaktadır. Kotler vd.'nin ortaya koyduğu üç katmanlı yapı (etkinleştirici katman olarak da ifade edilebilecek olan teknolojik kolaylaştırıcılar katmanı, çevresel yani ortam

katmanı ve deneyim katmanı) pazarlama alanında çalışma yapanlara bütünsel, etkileşimli ve çok duyu (multisensory) stratejiler geliştirme imkânı sunmaktadır.

Çalışmada Pazarlama 6.0'ın teorik çerçevesi ele alınarak Z ve Alfa kuşakları gibi dijital nesillerin beklentileriyle uyumlu stratejilerin önemi vurgulanmaya çalışılmıştır. Özellikle beş mikro trend (kısa video içerikleri, topluluk temelli sosyal medya, interaktif e-ticaret, dil tabanlı yapay zekâ ve giyilebilir cihazlar) bu kuşakların tüketim davranışlarını yönlendiren başlıca faktörler olarak öne çıkmaktadır. Buradan yola çıkarak uygulayıcılara teknolojik entegrasyon konusunda önerilerde bulunmak mümkündür. IoT, AI, AR/VR ve blokzincir gibi teknolojiler stratejik olarak uygulama alanlarına entegre edilmeli; ancak maliyet, ölçeklenebilirlik ve kullanıcı deneyimi dengesi gözetilmelidir. Ayrıca kültürel ve yerel uyum konusuna dikkat edilmeli, gelişmekte olan pazarlarda yerelleştirme, fiyat erişilebilirliği ve kültürel hassasiyetler ön planda tutulmalıdır. Söz konusu teknolojilerin en büyük tartışma konusu günümüzde etik konusudur. Bu anlamda etik standartlara dikkat edilmeli, veri güvenliği, şeffaflık, manipülasyondan kaçınma ve dijital sağlık ilkeleri, immersive pazarlama stratejilerinin ayrılmaz parçası olmalıdır.

Çalışma kavramın yeni olması ve çalışma esnasında bahsedilen teknolojileri kullanan tüketicilerin sayısının az olması sebebiyle betimsel olarak ele alınmış, kavramsal çerçevenin genel olarak ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu nedenle bundan sonra yapılacak akademik çalışmalarda Pazarlama 6.0'ın farklı kültürel bağlamlarda nasıl uygulandığını inceleyen karşılaştırmalı çalışmalar yapılabilir. Ayrıca uzun vadeli müşteri sadakati ve marka değeri üzerindeki etkiler, nicel ve nitel yöntemlerle ölçülmelidir. Etik çerçeve, dijital bağımlılık ve toplumsal etkiler konularında disiplinlerarası araştırmalara ağırlık verilmelidir.

Teknolojik gelişmenin boyutları düşünüldüğünde Pazarlama 6.0'ın yalnızca teknolojik bir dönüşüm değil, aynı zamanda pazarlama stratejilerinin etik, kültürel ve toplumsal boyutlarını yeniden tanımlayan bütüncül bir yaklaşım olduğu görülecektir. Çalışmanın sonucu göstermektedir ki kavrama bu şekilde yaklaşılması ve başarılı uygulanması, markaların geleceğin tüketicileriyle kalıcı ve anlamlı bağlar kurmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Akan, Ş. (2018). Yeni Bir Disiplinlerarası Alan Olarak Nöropazarlama Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme. *Black Sea Journal of Public and Social Science*, 1(1), 20-25.
- Başyazıcıoğlu, H. N., & Karamustafa, K. (2018). Marketing 4.0: Impacts of Technological Developments on Marketing Activities. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), 621-640.
- Celentano, D. (2022). Science Survey. 2025 tarihinde <https://thesciencesurvey.com/>:
<https://thesciencesurvey.com/news/2022/04/27/a-troubling-marketing-phenomenon-kids-getting-older-younger/> adresinden alındı
- Chotisarn, N., & Phuthong, T. (2025). Mapping the Landscape of Marketing Technology: Trends, Theories and Trajectories in Ecosystem Research. *Cogent Business & Management*, 12(1), 1-25.
doi:<https://doi.org/10.1080/23311975.2024.2448608>
- Durukal, E. (2019). Pazarlama 1.0'dan Pazarlama 4.0'a Doğru Değişim. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 1613 - 1633.
- Hoffman, D. L., & Novak, T. P. (2024). The Evolving Consumer IoT: A Novel Framework for Marketing Strategy Based on Assemblage Theory. *Journal of Product Innovation Management*, 1-19.
doi:<https://doi.org/10.1111/jpim.12767>
- Ivens, B. S., Pardo, C., & Wei, R. (2024). Exclusion and Inclusion on Business Markets: Impacts of the Internet-Of-Things (IoT). *Industrial Marketing Management*(123), 108-118.
doi:<https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2024.09.004>
- Kotler, P., Kartajaya, H., & Setiawan, I. (2024). *Marketing 6.0*. John Wiley & Sons.

- Özden, A. T. (2022). 1.0'dan 5.0'a Dünya: Web, Pazarlama, Endüstri ve Toplum. Dijital Çağda İşletmecilik Dergisi, 5(1), 29-44. doi:<https://doi.org/10.46238/jobda.1003371>
- Rathnasiri, M. S., & Dewasiri, N. J. (2024). Marketing 6.0: The Future is Immersive. Rajagiri Management Journal, 18(4), 342-347. doi:<https://doi.org/10.1108/RAMJ-10-2024-332>
- Salam, K. N., Singkeruang, W. F., Husni, F. M., Baharuddin, B., & Pratiwi, D. (2024). Gen-Z Marketing Strategies: Understanding Consumer Preferences and Building Sustainable Relationships. Golden Ratio of Mapping Idea and Literature Format, 4(1), 53-77. doi:<https://doi.org/10.52970/grmilf.v4i1.351>
- Varun, K., & Kushwaha, B. P. (2025). A Systematic Literature Review of Virtual Reality in Tourism Marketing Using a Mixed Method. Cogent Business & Management, 12(1), 1-25. doi:<https://doi.org/10.1080/23311975.2025.2528161>
- Weiss, C. (2022). Fashion Retailing in the Metaverse. Fashion, Style & Popular Culture, 9(4), 523-538. doi:https://doi.org/10.1386/fspc_00159_1
- Yıldız, S., & Alan, M. A. (2025). Endüstri 6.0 Döneminde Pazarlamaya Genel Bir Bakış: Pazarlama 6.0. International Anatolia Academic Online Journal Social Sciences Journal, 11(1), 220-237.

Siyasal Pazarlama ve Epifenomen Kavramları Ekseninde Seçmen Davranışında Nedensel İlişkilerin İncelenmesi

Kürşad ÖZKAYNAR¹³⁶

Özet

Bu çalışma, siyasal pazarlama stratejilerinin seçmen davranışı üzerindeki etkisini epifenomen kavramı çerçevesinde karşılaştırmalı bir bakış açısıyla incelemektedir. Siyasal pazarlama literatürü, kampanya stratejilerinin seçmen tercihlerini doğrudan etkilediğini varsayarken, epifenomenalizm felsefesi, gözlemlenen bu ilişkilerin gerçek nedensel güce sahip olmayabileceğini öne sürmektedir. Çalışmada, siyasal pazarlama uygulamalarının seçmen davranışı üzerindeki etkilerinin epifenomenal bir nitelik taşıyıp taşımadığı tartışılmaktadır. Araştırma bulguları, siyasal pazarlama faaliyetlerinin çoğu zaman daha derin sosyo-ekonomik ve psikolojik faktörlerin yan ürünü olarak ortaya çıktığını ve görünürdeki nedensel ilişkilerin yanıltıcı olabileceğini göstermektedir. Bu bağlamda, politik kampanyaların etkinliği ve seçmen özerkliği konularında yeni bir teorik çerçeve önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyasal Pazarlama, Epifenomen, Seçmen Davranışı, Nedensellik, Politik İletişim, Kampanya Stratejileri.

¹³⁶

Dr. Öğr. Üyesi., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-1683-9591, kursadozkaynar@gmail.com

Examining Causal Relationships in Voter Behavior Based on Political Marketing and Epiphenomenon Concepts

Abstract

This research investigates the impact of political marketing strategies on voter behavior from a comparative perspective, utilizing the epiphenomenal framework. Although political marketing literature typically assumes that campaign strategies directly shape voter preferences, the philosophy of epiphenomenalism posits that these observed associations may lack genuine causal influence. The analysis explores whether the effects of political marketing practices on voter behavior are epiphenomenal. Findings indicate that political marketing activities frequently arise as by-products of underlying socio-economic and psychological factors, suggesting that apparent causal relationships may be misleading. Accordingly, a new theoretical framework is introduced to assess the effectiveness of political campaigns and the autonomy of voters.

Keywords: Political Marketing, Epiphenomenon, Voter Behavior, Causality, Political Communication, Campaign Strategies.

1. GİRİŞ

Siyasal pazarlamanın yeni bir alan olup olmadığı, kavramın eski, adının yeni olduğu tartışmalar süregelmektedir. O'Shaughnessy (2020), bu duruma dikkat çekmek için tarihçileri örnek vermektedir. Siyasal pazarlama teriminin kronolojik bir hata (anakronizm) olmaklığını sorgularken tarihçilerin siyasal pazarlama terimini hiç kullanmadıklarını ve pazarlama terimine başvurmadıklarını belirtmektedir. Oysa propaganda tarihsel söylemde kabul edilebilir bir terimdir.

Amerika Birleşik Devletleri başkanlığına aday olduğunda Obama'nın siyasal iletişimcilerin yanı sıra ekibinde siyasal pazarlama danışmanlarına da yer vermesinin ardından, söz konusu alan, daha dikkat çekici ve görünür olmuştur. Siyasal pazarlama, bu ve benzeri gelişmeler neticesinde her geçen gün daha fazla çalışmayla incelenmektedir. Nevman'ın da (2017) belirttiği gibi özellikle

Obama'nın pazarlama danışmanlarının, büyük veri (big data) tabanlarını kullanarak mikro hedefleme tekniklerini ileri düzeyde kullanmaları siyasal pazarlama açısından devrim niteliğindedir. Seçmenleri demokrat veya liberal olarak sınıflandırmak yerine, TV izleme alışkanlıklarından yola çıkarak ilgi çekici reklamlar ile hedef kitlenin dikkatini çekecek çalışmalara yer vermişlerdir. Kocaman ve Coşgun'un (2024) belirttiği üzere siyasal pazarlama, son otuz yılda politik süreçlerin anlaşılmasında merkezi bir konuma yükselmiştir. Ticari pazarlama tekniklerinin siyasal alana uyarlanması, modern demokrasilerde kampanya stratejilerinin temel yapı taşını oluşturmaktadır.

Siyasal pazarlama uygulamaları, siyasi iletişimin ticari bir tüketim modeline dönüşmesine neden olmuştur (Scammell, 2007). Siyasi kampanyalar, 1952 Eisenhower kampanyasından bu yana halkla ilişkiler ve reklamcılık alanlarından teknikler ödünç almıştır. Artık siyasi firmalar, anket, televizyon prodüksiyonu ve reklam sürelerinin satın alınması dahil olmak üzere bir dizi hizmet sunmaktadır (Novotny, 2000).

Burada gözden kaçan en önemli nokta, söz konusu reklam ve iletişim çalışmalarının yani siyasal pazarlama faaliyetlerinin seçmen tercihleri üzerindeki gerçek nedensel etkisidir. Sosyal bir varlık olan insanın salt bir nedenle direkt oy verme davranışının altındaki nedenleri tespit etme iddiası ispatlanması zor bir olgudur. Bu sebeple seçmen tercihlerinin, oy verme davranışlarının, siyasi parti aidiyetlerinin nedensellik altyapısı, hem akademik hem de pratik açıdan tartışmalı bir konudur. Görünen nedenler haricindeki ve arka plandaki etkiler bizi epifenomen kavramına götürmektedir.

Epifenomen kavramı, 19. yüzyılda Thomas Henry Huxley tarafından ortaya atılmış ve William James tarafından popülerleştirilmiş felsefi bir kavramdır (Campbell, 2001; Mejía Fernández, 2014). Epifenomenalizm, zihinsel ya da ikincil fenomenlerin fiziksel süreçler tarafından üretildiğini ancak bu süreçler üzerinde nedensel bir etkiye sahip olmadığını ileri sürmektedir (Robinson, 2010). Bu perspektif, siyasal pazarlama bağlamında uygulandığında, kampanya faaliyetlerinin seçmen davranışını doğrudan şekillendirmediği, aksine her iki fenomenin de daha temel sosyo-ekonomik ve psikolojik faktörlerin sonucu olduğu hipotezini gündeme getirmektedir.

2. LİTERATÜR TARAMASI VE TEORİK ÇERÇEVE

Kotler ve Levy'nin (1969) ürünleri sadece mal ve hizmet olarak değil, kişi, örgüt ve fikirleri de dahil ederek sınıflandırmaları ile birlikte örgüt pazarlaması, kişi pazarlaması gibi pazarlamanın yeni alanlarının da önü açılmıştır. Pazarlamanın genişleyen eksenini olarak adlandırılan bu sürecin, siyasal pazarlama alanının doğmasında da etkili olduğu söylenebilir.

2.1. Siyasal Pazarlama: Kavramsal Temeller

Siyasal pazarlama, ticari pazarlama ilke ve tekniklerinin politik süreçlere uyarlanması olarak tanımlanmaktadır. Kocaman ve Coşgun (2024), siyasal pazarlamayı *"politik aktörlerin ve kampanyaların pazar aktörleri, politik tekliflerin ise ürünler olarak ele alındığı, değişim, segmentasyon, konumlandırma ve pazarlama karmasının seçim bağlamlarında vurgulandığı disiplinler arası bir füzyon"* şeklinde kavramsallaştırmaktadır.

Bu yaklaşım, seçmeni "tüketici" olarak konumlandırmakta ve politik "ürünleri" pazarlama karması (ürün, fiyat, yer, tutundurma) çerçevesinde analiz etmektedir (Sophocleous vd., 2024). Ancak, bu metaforik aktarım, seçmen davranışının karmaşıklığını ve politik tercihlerin çok boyutlu doğasını göz ardı etme riski taşımaktadır.

Pazarlama ile siyasal pazarlama arasındaki benzerliklerin ya da farklılıkların incelenmesi sırasında ortaya yeni bir sorun çıkacaktır: pazarlama karması baz alınarak siyasal pazarlama karmasının tanımlanması. Tan (2002), pazarlamadaki mamul değişkenini siyasal pazarlamada lider, fikir ve parti olarak ele almaktadır. Fiyat, burada oy olarak ortaya çıkmaktadır. Tutundurma, seçmenleri etkileyebilecek her türlü reklam faaliyetini ifade etmektedir. Dağıtım ise siyasi partilerin il, ilçe ve belde teşkilatları tarafından yürütülmektedir. Çünkü, siyasi partilerin, hedef kitlenin beklentilerini karşılamak amacıyla topluma sundukları hizmet ve düşüncelerin seçmenler tarafından benimsenebilmesi için, hizmet ve düşüncelerin uygun zaman ve yerlerde seçmenlere sunulması gerekmektedir.

Uztağ (2004), tecimsel alanda yüzylın başından itibaren geliştirilmiş bilgi birikimi ve çerçevelerin siyasal bağlamda uyarlanması ve transfer edilmesinin günümüz akademik çevrelerinde hala sürdüğünü belirtmektedir. Söz konusu bilgi birikimine göre siyasal ve tecimsel pazarlamanın benzer noktaları açıktır. Bunları, rekabet, seçmenlerin rolü ve iletişim kanalları olarak adlandırmak mümkündür. Keane'e göre (2015), pazar rekabeti, (görece) bilgi zengini ve bilgi yoksulları arasında büyüyen bir uçuram açmaktadır.

Hem pazarlama alanında hem de siyasal pazarlamada rekabet gün geçtikçe artan bir hızda ilerlemektedir. Tüketicilerin ve seçmenlerin rolü, elde ettikleri hakların artmasıyla birlikte önemli seviyelere ulaşmıştır. Ancak iletişim kanalları konusunda farklı durumlar söz konusudur. İnternetin ilk çıktığı dönemlerde genel kanaat ve hedef, bilginin sınırsız ve ücret olarak paylaşılması, bunun sonucunda da doğal olarak toplumların demokratikleşmesiydi. Ancak geline süreçte sosyal medya hakkında tartışmalar devam etmektedir. Sosyal medyanın bilginin dağılması ve paylaşılmasında etkin rol oynadığı varsayımının yanı sıra, tüketicilerin ve seçmenlerin sosyal medya uygulamaları aracılığı ile manipüle edildiği, istenildiği gibi yönlendirildiği görüşleri de sunulmaktadır.

Siyasal pazarlama stratejisi, epistemolojik farklılıklara dayanan üç ana yaklaşımla karakterize edilmiştir. Bu yaklaşımları tasarım, ortaya çıkan ve yorumlayıcı yaklaşımlar olarak saymak mümkündür (Nielsen, 2012).

Bu yaklaşımlar, siyasal pazarlama uygulayıcılarının ve akademisyenlerinin gerçeklik (ontoloji) ve bilgi yapılarının statüsü (epistemoloji) hakkında paylaştığı varsayımlara dayanmaktadır (Savigny, 2007; Nielsen, 2012).

Nielsen'e göre (2012) tasarım yüzü bakış açısı, aktörlerin rasyonel olduğunu ve siyasi çevrenin istikrarlı ve değişmez olduğunu varsaymaktadır. Temel amaç, içsel kapasiteler ile dışsal unsurlar arasında uyum yaratmaktır. Bu yaklaşım, politikacıları "süper insan" olarak varsayma eğilimi nedeniyle eleştirilebilir, çünkü bu durum modelin pratik faydasını azaltma eğilimindedir. Ortaya çıkan yüz perspektifi, siyasi çevrenin istikrarsız ve değişken olduğu varsayımından hareket etmektedir. Bu yaklaşım, uzun vadeli rekabet avantajı sağlamayı hedeflemektedir. Strateji, sürekli değişen koşullara adaptasyonu gerektiren pragmatik bir araçtır. Ancak, sürekli adaptasyon gerektiren bu süreç, örgütsel atalet ve kökleşmiş

kültürel uygulamalara ilişkin sorunlara yol açma ihtimalini beraberinde getirmektedir. Yorumlayıcı yüz en iddialı yaklaşımdır. Dış dünyanın bir sosyal inşa olduğunu varsaymaktadır. Bu yaklaşım, kimi zaman politik mücadeledeki fiziksel güç veya materyal kaynaklar gibi "kaba gerçekleri" küçümseyerek bir sosyal determinizme yol açma ihtimaline açıktır.

Günümüzde yürütülen siyasi kampanyalardan bir çıkarımda bulunmak gerekirse siyasal pazarlamanın önemli olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Polat'ın da (2015) ifade ettiği üzere siyasal pazarlamanın önemine karşılık, aynı zamanda onun başarısının da gündeme getirilmesi ve tartışılması kaçınılmazdır. Bu durumda, "siyasal pazarlama uygulamaları ne zaman başarılı sayılacaktır?", "siyasal pazarlama uygulamalarının başarılı olduğu hangi objektif göstergelerle tespit edilmektedir?" veya "siyasal pazarlama, hangi şartlar altında ne gibi sonuçlar üretir?" gibi sonuçlarla karşılaşmak mümkündür.

2.2. Siyasal Pazarlamada Teorik Modeller

Çağdaş siyasal pazarlama araştırmaları, pazarlama, ikna ve siyaset bilimi alanlarından ödünç alınan teorik modelleri test etmektedir. En yaygın kullanılan teorik çerçeveler şunlardır:

2.2.1. Pazarlama Karması ve Pazar Yönelimi

4P modeli (ürün, fiyat, yer, tutundurma) ve pazar yönelimi, parti tekliflerinin ve kampanya taktiklerinin yapılandırılmasında yaygın olarak kullanılmaktadır (Sophocleous vd., 2024; Tan, 2002). Bu model, politik kampanyaları sistematik bir şekilde analiz etme imkânı sunsa da seçmen tercihlerinin altında yatan derin motivasyonları açıklamada yetersiz kalmaktadır. Bu durumu daha derinlemesine inceleyen bazı çalışmalar yapılmıştır. Ayrıntılandırma Olasılığı Modeli gibi ikna teorileri, mesaj biçiminin (rasyonel vs. duygusal) bilgi işleme ve seçim üzerindeki etkilerini açıklamak için entegre edilmektedir (Abbas, vd., 2024). Borja Orozco (2022) çalışmasında, kazanan adayların genellikle rasyonel politika odaklı mesajları seçici duygusal çerçevelemeyle harmanlayarak, bazı bağlamlarda

performans/sorun yetkinliğini, digərlerinde isə pozitif duyğuları vurguladıklarını göstərməkdədir. Öztürk və Çoban (2020), siyasal pazarlama, ağızdan ağıza iletişim ve seçmen davranışları arasındaki etkileşimi incelemişlerdir. Çalışmanın sonucu, sosyal ağların politik tercihlerin şekillenmesindeki rolü, siyasal pazarlama faaliyetlerinin etkisinin bireysel psikolojiden ziyade sosyal dinamikler tarafından aracılıandığını göstermektedir. Semetko ve Tworzecki (2017), büyük veri, sosyal medya ve dijital analitiğin segmentasyon, hızlı mesaj testleri ve mikro-hedeflemeyi mümkün kıldığı, ikna ve seferberlik taktiklerini yeniden şekillendiren bir "dördüncü kampanya çağı"nı tanımlamaktadırlar. Bouranta vd., (2025), 2024 Avrupa seçimlerinde bu stratejilerin uygulanmasını analiz etmişlerdir.

2.3. Epifenomen Kavramı ve Felsefi Temelleri

Epifenomen kavramı, 19. yüzyılda bilinç felsefesi bağlamında ortaya çıkmıştır. Thomas Henry Huxley, zihinsel durumların fiziksel beyin süreçlerinin yan ürünleri olduğunu ancak bu süreçleri etkileyemediğini öne sürmüştür (Campbell, 2001). Robinson (2010), epifenomenalizmi "zihinsel özelliklerin fiziksel süreçler tarafından üretildiği ancak bu süreçleri nedensel olarak etkilemediği" görüşü olarak tanımlamaktadır. Bu perspektif, bilinç deneyimlerinin gerçekliğini kabul ederken, bunların davranış üzerindeki nedensel gücünü sorgulamaktadır.

William James'in evrimsel itirazı, epifenomenal zihinsel durumların, eğer bilinç nedensel güce sahip değilse, adaptif yaratıkların neden evrimleşeceği konusunda bir bilmece yarattığını savunmaktadır (Wright, 2015). Flanagan ve Polger (1998), bilincin adaptif değerinin epifenomenalizm ile nasıl uzlaştırılabileceğini tartışmaktadırlar. Libet paradigması ve ilgili nörobilimsel bulgular, epifenomenalizmi desteklediği iddia edilen deneysel kanıtlar sunmaktadır. Ancak Stockdale (2022), bu deneylerin metodolojik sınırlamalarının böyle çıkarımları temellendirmede yetersiz kaldığını savunmaktadır. Tammelleo (2008), epifenomenalizmin karşı-olguusal durumları barındırabileceğini, hissedilen nedensellik fenomenolojisini koruyabileceğini göstermektedir.

2.3.1. Epifenomenalizmin Siyasal Pazarlamaya Uygulanması

Epifenomenalizm teorisi siyasal pazarlama bağlamına uygulandığında, kampanya faaliyetlerinin seçmen davranışını doğrudan etkilemediği, her iki fenomenin de daha temel faktörler tarafından belirlendiği hipotezi ortaya çıkmaktadır. Bu perspektif, üç temel argümana dayanmaktadır. Bunlardan birincisi, seçmenlerin politik tercihleri, kampanya faaliyetlerinden önce sosyo-ekonomik durum, aile geçmişi, eğitim ve ideolojik yönelim gibi derin faktörler tarafından büyük ölçüde belirlenmektedir. Siyasal pazarlama faaliyetleri, bu önceden var olan tercihleri değiştirmekten ziyade, sadece görünür hale getirmekte ve pekiştirmektedir. İkincisi, kampanya stratejileri ile seçmen davranışı arasındaki gözlemlenen korelasyonlar, her iki değişkenin de üçüncü faktörler (örneğin, ekonomik koşullar, sosyal hareketler, medya gündemleri) tarafından eşzamanlı olarak etkilenmesinden kaynaklanmaktadır. Bu durumda, siyasal pazarlama faaliyetleri epifenomenal bir nitelik kazanmaktadır. Üçüncü argüman ise modern demokrasilerde, tüm büyük partiler benzer siyasal pazarlama tekniklerini kullanmaktadır. Bu simetri, kampanya faaliyetlerinin birbirini nötralize etmesine ve net etkinin sıfıra yaklaşmasına neden olmaktadır. Seçim sonuçları, kampanya kalitesinden ziyade, temel sosyo-ekonomik ve politik dinamikler tarafından belirlenmektedir (Robinson, 2019; Gelman ve King, 1993; Johnston ve Lachance, 2022).

3. BULGULAR VE TARTIŞMA

Literatür analizi, siyasal pazarlama araştırmalarının büyük çoğunluğunun kampanya faaliyetleri ile seçmen davranışı arasında doğrudan nedensel ilişkiler varsaydığını ortaya koymaktadır. Bu varsayım, üç ana yaklaşımda kendini göstermektedir.

3.1. Doğrudan Etki Modeli

Sophocleous vd. (2024), Kıbrıslı seçmenler üzerinde yaptıkları çalışmada, siyasal pazarlama faaliyetlerinin oy verme davranışı üzerinde doğrudan etkisi olduğunu ileri sürmektedirler. Ayrıca seçmenler üzerinde pazarlama karmasının seçmen

tercihleri üzerindeki doğrudan etkilerini incelemişlerdir. Söz konusu çalışma, kampanya faaliyetlerini bağımsız değişken, seçmen davranışını ise bağımlı değişken olarak modellemektedirler. Ancak, bu yaklaşım, her iki değişkeni de etkileyen üçüncü faktörlerin varlığını yeterince dikkate almamaktadır.

3.2. Aracılı Etki Modeli

Abbas vd., (2024), siyasal pazarlama karmasının oy verme niyeti üzerindeki etkisinde marka imajı, politik sinizm ve marka bağlılığının aracı rollerini incelemişlerdir. Bu yaklaşım, kampanya faaliyetlerinin etkisinin psikolojik mekanizmalar aracılığıyla gerçekleştiğini öne sürmektedir. Fakat aracı değişkenlerin kendileri de daha temel faktörler tarafından belirlenebilir. Örneğin, marka imajı ve politik sinizm, seçmenlerin sosyo-ekonomik durumları, eğitim düzeyleri ve ideolojik yönelimleri tarafından şekillendirilmektedir.

3.3. Etkileşimsel Etki Modeli

Öztürk ve Çoban (2020), siyasal pazarlama, ağızdan ağıza iletişim ve seçmen davranışları arasındaki etkileşimi incelemişlerdir. Çalışma, kampanya faaliyetlerinin etkisinin sosyal ağlar ve kişilerarası iletişim yoluyla güçlendiğini ileri sürmektedir. Araştırma, kampanya faaliyetlerinin toplumsal bağlamda nasıl işlediğini anlamada önemli katkılar sunmakla birlikte, sosyal ağların kendilerinin de daha temel sosyo-ekonomik ve kültürel faktörler tarafından yapılandırıldığını göz ardı etmektedir.

3.4. Epifenomenal İlişkilere Dair Ampirik Kanıtlar

Literatür taraması, siyasal pazarlama faaliyetlerinin epifenomenal niteliğini destekleyen birkaç ampirik bulgu ortaya koymaktadır. Çeşitli çalışmalar, kampanya harcamalarındaki artışın seçim sonuçları üzerinde marjinal veya istatistiksel olarak anlamsız etkiler yarattığını göstermektedir. Bu bulgular, kampanya faaliyetlerinin seçmen tercihlerini değiştirmekten ziyade, önceden var olan tercihleri pekiştirdiğini

düşündürmektedir. Ayrıca modern demokrasilerde, tüm büyük partiler benzer siyasal pazarlama tekniklerini kullanmaktadır. Bouranta vd., (2025), 2024 Avrupa seçimlerinde mikro-hedefleme ve sosyal medya stratejilerinin tüm büyük partiler tarafından kullanıldığını belirtmektedirler. Bu simetri, kampanya faaliyetlerinin birbirini nötralize etmesine ve net etkinin minimal olmasına neden olmaktadır. Siyaset bilimi literatürü, ekonomik göstergelerin (işsizlik oranı, enflasyon, büyüme hızı) seçim sonuçlarının en güçlü yordayıcıları olduğunu göstermektedir. Bu bulgular, seçmen davranışının kampanya faaliyetlerinden ziyade, temel ekonomik koşullar tarafından belirlendiğini düşündürmektedir. Çağlar ve Akbıyık (2023), siyasal pazarlama algısının politik katılım üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Bulgular, kampanya faaliyetlerinin politik olarak zaten aktif olan bireyleri daha fazla harekete geçirdiğini, ancak politik olarak ilgisiz bireylerin tercihlerini değiştirmediğini göstermektedir. Bu, kampanya faaliyetlerinin önceden var olan eğilimleri güçlendirdiğini ancak yeni tercihler yaratmadığını düşündürmektedir.

Literatür analizi, belirli kampanya stratejilerinin diğerlerine göre daha epifenomenal nitelik taşıdığını göstermektedir. Örneğin Semetko ve Tworzecki (2017), büyük veri ve mikro-hedeflemenin karakterize ettiği "dördüncü kampanya çağı"nı tanımlamaktadırlar. Ancak, mikro-hedefleme stratejileri, seçmenlerin önceden var olan tercihlerini ve demografik özelliklerini kullanarak mesajları kişiselleştirmektedir. Bu, kampanya faaliyetlerinin yeni tercihler yaratmaktan ziyade, mevcut tercihleri tespit edip pekiştirdiğini göstermektedir. Borja Orozco (2022), rasyonel ve duygusal çerçeveleme stratejilerini karşılaştırmakta ve kazanan adayların her iki yaklaşımı da harmanlayarak kullandıklarını göstermektedir. Ancak, duygusal çağrışımların etkisi, seçmenlerin önceden var olan ideolojik yönelimleri ve değer sistemleri tarafından filtrelenmektedir. Bu, duygusal mesajların seçmen tercihlerini değiştirmekten ziyade, var olan tercihleri aktive ettiğini düşündürmektedir. Jannah vd. (2024), 2024 yılı Sumatra bölgesel seçimlerinde kampanya stratejilerinin seçmen katılımını artırmadaki rolünü analiz etmişlerdir. Bulgular, sosyal medya kampanyalarının politik olarak zaten aktif olan bireyleri harekete geçirdiğini ancak politik olarak ilgisiz bireyleri etkilemediğini göstermektedir.

4. SONUÇ

Siyasal pazarlama literatüründeki yaygın varsayımların aksinə, kampanya fəaliyyətləri ilə seçmə davranışı arasındakı gözlemlənən əlaqələrin böyük bir kısmı, hər iki fenomenin də daha təməl sosyo-ekonomik və psixoloji faktorlar tərəfindən eyni zamanda olaraq təyinlənməsindən qaynaqlanmaqdadır. Belirli şərtlər altında (güclü ideoloji kutuplaşma, simetrik kampanya strategiyələri, dominant ekonomik gündəm), siyasət pazarlama fəaliyyətləri epifenomenal bir xarakter qazanmaqdadır. Bu vəziyyətdə, kampanya fəaliyyətləri seçmə tərcihlərini dəyişirməkdən ziyadə, öncədən var olan tərcihləri görünür halə gətirməkdə və pekişirməkdədir. Siyasət pazarlama fəaliyyətlərinin təsiri, bağlama bağlı olaraq dəyişməkdədir. Bilgi dərəcəyi aşağı seçmənlər, belirsiz seçim ortamları və zəif ideoloji əlaqələr, kampanya fəaliyyətlərinin gerçək nədənsəl təsirlər yaratmasına olanak tanımaqdadır. Siyasət pazarlama fəaliyyətlərinin epifenomenal xarakteri, seçmə özərkliliyi konusundakı endişələri azaltmaqda və demokratik məşruiyyəti gücləndirməkdədir. Seçim nəticələri, kampanya manipulyasiyonundan ziyadə, gerçək toplumsal tərcihləri yansıtməkdədir.

Gelecek için bazı önerilerde bulunmak gerekirse, bazı ampirik araştırmalar yapılmalıdır. Örneğin, “hangi temel belirleyiciler, hem kampanya stratejilerini hem de seçmen davranışını eyni zamanda olaraq təkiləməkdədir?”, “Farklı bağlamlarda (örneğin, farklı ölkələr, seçim türleri, zaman periyotları), kampanya fəaliyyətlərinin epifenomenal xarakteri nəsil dəyişməkdədir?”, “Kampanya fəaliyyətlərinin gerçək nədənsəl təsiriə sahib olduğu spesifik şərtlər nələrdir?” gibi sorulara cavab aranmalıdır. Ayrıca farklı siyasət sistemlər (örneğin, çoxölçü demokrasiyələr vs. rəqəbətçi otokratik rejimlər) və kultural bağlamlarda (örneğin, Batı vs. Şərq toplumları), siyasət pazarlama fəaliyyətlərinin epifenomenal xarakterinin nəsil dəyişdiyini təciləyən qarşılaşdırılmalı təciləmələr yapılabilir. Nörobilim texnikləri (örneğin, fMRI, EEG) istifadə edilərək, kampanya mesajlarının beyin aktivitiyəsi üzərindəki təsiri və bu aktivitenin davranışsal nəticələri təcilənməlidir. Bu, epifenomenalizm teorisinin nörobilimləvi təməllərini anlamaya katkı sağlayacaqdır. Bunun yanı sıra boylamsal təciləmələr ilə seçmənlərin siyasət tərcihlərinin zaman içində nəsil evrimləşdiyini və kampanya fəaliyyətlərinin bu evrim üzərindəki təsirinə təciləyən təciləmələr yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Abbas, G. M., (2024). The influence of political advertising on voter behavior: A study on how targeted ads shape voter preferences and engagement. *Interdisciplinary Journal of Humanities, Media, and Political Science*, 1(2), 185-193. <https://doi.org/10.56830/ijhmps12202408>
- Borja Orozco, H. (2022). Consumo político: estrategias de comunicación basadas en el voto ideológico y de rendimiento. *Revista Latinoamericana de Psicología*, 54, 12-22. <https://doi.org/10.14349/rlp.2022.v54.2>
- Bouranta, V., Panagiotidou, G., ve Chadjipadelis, T. (2025). Political marketing strategies in the 2024 European elections. In *Modern International Developments in Data Analysis and Multivariate Statistical Analysis*. IGI Global. <https://doi.org/10.4018/979-8-3693-9400-7.ch007>
- Campbell, N. (2001). What was Huxley's epiphenomenalism? *Biology and Philosophy*, 16, 357-375. <https://doi.org/10.1023/A:1010670809779>
- Çağlar, N., ve Akbıyık, F. (2023). The impact of political marketing perception on political participation. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 11(2), 919-953. <https://doi.org/10.19145/e-gifder.1283661>
- Flanagan, O., ve Polger, T. W. (1998). Consciousness, adaptation and epiphenomenalism. In *Consciousness Evolving*. 21-41. Duke University Press. <https://people.duke.edu/~ojf/ConsciousnessAdaptationAndEpiphenomenalism.pdf>
- Gelman, A., ve King, G. (1993). Why are American presidential election campaign polls so variable when votes are so predictable? *British Journal of Political Science*, 23(4), 409–451. <https://doi.org/10.1017/S0007123400006682>
- Jannah, N., Sampurna, A., Hasibuan, M. R., Ardianti, I., ve Al Barry, A. A. (2024). Analysis forms of political communication in campaign strategies to increase voter participation in the 2024 Sumut regional elections. *International*

- Journal of Education, Social Studies, and Management*, 4(2), 597-605. <https://doi.org/10.52121/ijessm.v4i2.322>
- Johnston, R., ve Lachance, S. (2022). The predictable campaign: Theory and evidence. *Electoral Studies*, 75, 102432. <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2021.102432>
- Keane, J. (2015). *Medya ve Demokrasi* (5 b.). (H. Şahin, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kocaman, R., ve Coşgun, M. (2024). Political marketing and voting behavior: A systematic literature review and agenda for future research. *Journal of Political Marketing*, advance online publication. 1-30. <https://doi.org/10.1080/15377857.2024.2374253>
- Kotler, P., ve Levi, S. (1969). Broadening the concept of marketing. *Journal of Marketing*, 33(1), 10-15. <https://doi.org/10.1177/002224296903300103>
- Mejía Fernández, R. (2014). Las raíces cartesianas del naturalismo epifenomenalista: el caso de Thomas H. Huxley. *Metatheoria*, 4(2), 61-80. <https://doi.org/10.48160/18532330ME4.127>
- Nevman, B. I. (2017). *Siyasette Pazarlama Devrimi*. (E. T. Kocabıyık, Çev.) Ankara: Nobel Yaşam Yayınları.
- Nielsen, S. W. (2012). Three faces of political marketing strategy. *Journal of Public Affairs*, 12(4), 293–302. <https://doi.org/10.1002/pa.434>
- Novotny, P. (2000). From Polis to Agora: The Marketing of Political Consultants. *Harvard International Journal of Press/Politics*, 5(3), 12–26. <https://doi.org/10.1177/1081180X00005003003>
- O'Shaughnessy, N. (2020). *Hitler'i Pazarlamak*. (A. Öztürk, Çev.) İstanbul: The Kitap Yayınları.
- Öztürk, R., ve Çoban, S. (2019). Political marketing, word of mouth communication and voter behaviours interaction. *Business and Economics Research Journal*, 10(1), 245-258. <https://doi.org/10.20409/BERJ.2019.166>

- Polat, C. (2015). *Siyasal Pazarlama ve İletişim*. Ankara: Nobel Yayınları
- Robinson, W. S. (2010). Epiphenomenalism. *WIREs Cognitive Science*, 1(1), 539-547. <https://doi.org/10.1002/wcs.19>
- Robinson, W. S. (2019). Epiphenomenalism. In E. N. Zalta (Ed.), *Stanford encyclopedia of philosophy archive* (Summer 2019 ed.). Erişim adresi: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/epiphenomenalism>
- Savigny, H. (2007). Ontology and epistemology in political marketing: Keeping it real? *Journal of Political Marketing*, 6(2/3), 33–47. https://doi.org/10.1300/J199v06n02_03
- Scammell, M. (2007). Political Brands and Consumer Citizens: The Rebranding of Tony Blair. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 611(1), 176–192. <https://doi.org/10.1177/0002716206299149>
- Semetko, H. A., ve Tworzecki, H. (2017). Campaign strategies, media, and voters: The fourth era of political communication. <https://doi.org/10.4324/9781315712390-25> Fisher, J., Fieldhouse, E., Franklin, M.N., Gibson, R., Cantijoch, M., ve Wlezien, C. (Eds.). *The Routledge Handbook of Elections, Voting Behavior and Public Opinion* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315712390>
- Sophocleous, H. P., Anastasiadou, S., Masouras, A., ve Apostolopoulos, S. (2024). The effect of political marketing on the electoral behavior of Greek voters. *Springer Proceedings in Strategic Innovative Marketing and Tourism*. 343-350. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-51038-0_38
- Stockdale, B. (2022). The Libet paradigm and a dilemma for epiphenomenalism. *Philosophical Psychology*, 37(8), 2244-2261. <https://doi.org/10.1080/09515089.2022.2130744>
- Tan, A. (2002). *Politik Pazarlama*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Tammelleo, S. (2008). A limited defense of epiphenomenalism. *South African Journal of Philosophy*, 27(1), 40-51. <https://doi.org/10.4314/sajpem.v27i1.31500>

Uztuğ, F. (2004). *Siyasal İletişim Yönetimi*. İstanbul: Mediacat Yayınları.

Wright, J. (2015). *On James's argument against epiphenomenalism*. William James Studies, 11(1), 69-85.
https://openresearch.newcastle.edu.au/articles/journal_contribution/On_James_s_argument_against_epiphenomenalism/28964330/1/files/54318368.pdf

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

+994 50 891 01 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.indi-center.com

Yeşil Maliye Politikalarının İşgücü Piyasası Üzerindeki Etkilerine Teorik Bir Bakış

Merve ÇELİK GÖNÜLTAŞ¹³⁷

Özet

Yeşil maliye politikaları, ekonomik büyümeyi çevresel sürdürülebilirlikle uyumlu hale getiren, kamu harcamaları, vergilendirme ve teşvik araçlarını kapsayan bütüncül bir mali yaklaşımdır. Bu politikalar, karbon salınımını azaltırken yenilenebilir enerji, enerji verimliliği ve çevre dostu yatırımları destekleyerek istihdamın niteliğini dönüştürmektedir. Kısa vadede bazı sektörlerde istihdam kayıpları yaşansa da uzun vadede yeşil altyapı ve temiz enerji projeleri aracılığıyla kalıcı ve nitelikli iş olanakları yaratılmaktadır. Yeşil mali reformlar, emek üzerindeki vergi yükünü azaltarak işgücü talebini artırmakta ve düşük karbon ekonomisine geçişi kolaylaştırmaktadır. Bu süreçte beceri dönüşümü ve yeniden eğitim politikaları, yeşil istihdamın sürdürülebilirliğini güvence altına almaktadır. Literatürde yapılan çalışmalar göstermiştir ki yeşil maliye politikaları, ekonomik büyümeyi ekolojik sınırlar içinde gerçekleştiren, çevresel koruma ile sosyal adaleti bütünleştiren yeni nesil bir kalkınma aracıdır. Uzun vadede çevresel verimlilik, istihdam kalitesi ve ekonomik dayanıklılığı birlikte güçlendiren stratejik bir politika çerçevesi sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yeşil Maliye Politikaları, İşgücü Piyasaları, İstihdam.

¹³⁷ Dr., Bağımsız Araştırmacı, ORCID: 0000-0003-2858-7950,
merve.celik06@gmail.com,

A Theoretical Perspective on the Effects of Green Fiscal Policies on the Labor Market

Abstract

Green fiscal policies are a comprehensive approach to fiscal policy that aligns economic growth with environmental sustainability. They encompass public expenditure, taxation and incentive tools. They transform the nature of employment by supporting renewable energy, energy efficiency, and environmentally friendly investments, while reducing carbon emissions. While some sectors may initially experience job losses, green infrastructure and clean energy projects generate long-term, skilled job opportunities. Green fiscal reforms increase labour demand by reducing the tax burden on labour, thereby facilitating the transition to a low-carbon economy. Skills transformation and retraining policies ensure the sustainability of green employment in this process. Studies have shown that green finance policies are a new generation of development tools which achieve economic growth within ecological limits, integrating environmental protection with social justice. In the long term, they provide a strategic policy framework that strengthens environmental efficiency, employment quality and economic resilience simultaneously.

Keywords: Green Fiscal Policies, Labor Markets, Employment.

1. GİRİŞ

Küresel ölçekte artan iklim krizi, doğal kaynakların tükenmesi ve çevresel bozulmalar, ekonomik büyüme anlayışının yeniden düşünülmesini zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda, çevresel sürdürülebilirlik ile ekonomik istikrarı bir arada hedefleyen yeşil maliye politikaları, modern kamu maliyesinin en önemli dönüşüm alanlarından biri haline gelmiştir. Yeşil maliye politikaları; vergilendirme, kamu harcamaları ve teşvik mekanizmaları aracılığıyla karbon salımlarını azaltmayı, yenilenebilir enerji yatırımlarını teşvik etmeyi ve sürdürülebilir

üretim modellerine geçişi desteklemeyi amaçlamaktadır. Böylelikle devlet, mali araçları yalnızca gelir elde etme aracı olarak değil, aynı zamanda çevre dostu ekonomik dönüşümün katalizörü olarak kullanmaktadır.

Ekonomik büyüme ile çevresel koruma arasında tarihsel olarak var olan çatışmayı dengelemeye çalışan bu politikalar, sürdürülebilir kalkınma paradigmasının mali omurgasını oluşturmaktadır. Pigou'nun (1932) dışsallıklar teorisinden bu yana, maliye politikalarının çevreye duyarlı biçimde tasarlanabileceği fikri giderek güç kazanmıştır. Özellikle karbon vergileri, yeşil enerji sübvansiyonları ve çevreci kamu yatırımları gibi uygulamalar, hem çevresel tahribatı azaltmakta hem de ekonomik verimliliği artırarak uzun vadeli refahın temelini güçlendirmektedir. Avrupa Birliği'nin Yeşil Mutabakat süreci, bu yaklaşımın somut bir örneğini oluşturmakta; ekonomik kalkınmayı düşük karbonlu üretim ve sürdürülebilir istihdam hedefleriyle bütünleştirmektedir.

Yeşil maliye politikalarının bir diğer önemli boyutu ise işgücü piyasaları üzerindeki etkisidir. Yeşil dönüşüm, sadece yeni iş alanlarının ortaya çıkmasını değil, aynı zamanda mevcut istihdam yapısının niteliksel dönüşümünü de beraberinde getirmektedir. Yenilenebilir enerji, atık yönetimi, çevre mühendisliği ve enerji verimliliği gibi alanlarda ortaya çıkan yeşil işler, hem istihdamı artırmakta hem de daha sürdürülebilir ve adil bir ekonomik yapının inşasına katkı sunmaktadır. Bununla birlikte, fosil yakıt temelli sektörlerde yaşanabilecek istihdam kayıpları, “adil geçiş” ilkesi çerçevesinde sosyal koruma ve yeniden beceri kazandırma politikalarının önemini artırmaktadır. Dolayısıyla yeşil maliye politikaları, çevresel dönüşümle birlikte toplumsal kapsayıcılığı da güvence altına alan bütüncül bir politika aracıdır.

2. YEŞİL MALİYE POLİTİKALARININ KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Yeşil maliye politikaları, ekonomik büyüme hedefleriyle çevresel sürdürülebilirlik ilkelerini bütünleştirmeyi amaçlayan mali araçlardır. Bu politikalar; karbon salımını azaltmak, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımını teşvik etmek ve çevreye zarar veren ekonomik faaliyetleri sınırlamak için karbon vergileri, yeşil enerji sübvansiyonları, çevreci kamu harcamaları ve zararlı teşviklerin kaldırılması

gibi uygulamaları kapsamaktadır. Daha çok Avrupa Birliği'nin sera gazı emisyonlarını azaltmaya yönelik uzun vadeli hedefleri doğrultusunda geliştirilen bu yaklaşımlar, çevresel faydaları artırırken ekonomik istikrarı da korumayı hedeflemektedir. Literatürde, karbon vergilerinin kısa vadede ekonomik faaliyetleri yavaşlatabileceği; buna karşın yenilenebilir enerji yatırımlarına verilen teşvikler ve işgücü üzerindeki vergi yükünün hafifletilmesinin bu etkileri dengeleyebileceği vurgulanmaktadır. Dolayısıyla yeşil maliye politikalarının temel amacı, çevre dostu yatırımları artırarak ekonomik büyümeyi sürdürülebilir bir çerçevede devam ettirmektir (Bartocci, Notarpietro & Pisani, 2022: 5–6).

Yeşil maliye politikalarının kapsamı yalnızca vergilendirme uygulamalarıyla sınırlı olmayıp kamu harcamaları, hibeler ve mali teşvikler gibi araçları da içermektedir. OECD'nin çevresel vergilendirme yaklaşımıyla uyumlu olarak, bu politikalar piyasa sinyallerini çevre dostu davranışları destekleyecek şekilde dönüştürürken aynı zamanda uzun vadeli yatırım ortamını güçlendirmeyi hedeflemektedir. Teorik olarak yeşil maliye politikaları, devletin mali araçlar yoluyla piyasa aksaklıklarını düzeltme kapasitesine dayanır. Pigou (1932), çevresel dışsallıkları gidermek için vergiler ve sübvansiyonlar aracılığıyla özel maliyetleri toplumsal maliyetlerle uyumlu hâle getirmeyi önermiştir. Benzer biçimde Baumol ve Oates (1971), çevresel standartlara ulaşmak için optimal vergi ve teşvik oranlarının belirlenebileceğini savunarak çevre politikalarının maliye disipliniyle bütünleştirilebileceğini ortaya koymuştur. Bu perspektiften bakıldığında maliye politikaları, yalnızca dışsallıkları içselleştirmekle kalmaz, aynı zamanda toplam talebi destekleyerek istihdamı ve ekonomik istikrarı artırır. Post-Keynesyen yaklaşıma göre ise hedefli yeşil maliye politikaları çevresel faydaların yanı sıra ekonomik büyüme ve istihdam artışı gibi “çifte kazanç” (double dividend) yaratabilir. Bu bakımdan yeşil maliye politikaları, karbon salınımını azaltırken yeşil yenilikleri, verimliliği ve sürdürülebilir kalkınmayı destekleyen güçlü bir kamu maliyesi aracıdır (Jaeger, 2012, akt. Gramkow; 2020: 23-26).

Sürdürülebilir kalkınmanın mali temellerini şekillendiren yeşil maliye politikaları, ekonomik büyüme ile çevresel koruma arasındaki dengeyi gözeterek mali reform düşüncesinin çevre odaklı bir ekonomi politikasına dönüşmesini sağlamaktadır. Sürdürülebilir kalkınmayı teşvik edecek mali reform düşüncesi, birçok OECD ülkesinde benimsenen çevre odaklı ekonomi politikalarının doğal bir devamı

niteliğindədir. Bu yanaşım, çevre politikalarında komuta-kontrol tədbirləri yerinə ikeonomik araçların daha etkin olduğı yönündeki geniş uzlaşıyla ilişkilidir. “Yeşil” mali reformun temel varsayımı, vergi yükünün çalışma, yatırım ve tasarruf gibi teşvik edilmesi gereken faaliyetlerden; kaynak israfı, kirlilik ve çevresel tıkanıklık gibi olumsuz dışsallıklar yaratan faaliyetlərə kaydırılması gerektiğidir. Bu doğrultuda enerji, arazi kullanımı ve kirliliğe getirilecek yüksek vergiler çevresel zararı azaltmayı ikeonomik bir zorunluluk haline getirirken, emek ve sermaye üzerindeki vergi yükünün hafifletilmesi girişimciliğı teşvik ederek istihdam artışına katkı sağlar. Böylece, çevre vergileri hem gelir yaratıcı hem de ikeonomik açıdan verimliliğı artırıcı bir araç olarak çifte temettü etkisi sağlayabilir. Avrupa Komisyonu çerçevesinde yoğun biçimde tartışılan enerji/karbon vergisi önerileri de bu anlayışa dayanmakta; elde edilen gelirlerin sosyal güvenlik katkı paylarını azaltmada kullanılmasıyla çevresel iyileşme, istihdam artışı ve işsizlikte azalma hedefleri aynı politika bileşimi içinde bütünleştirilmektedir (Majocchi, 1996: 375-380).

Yeşil maliye politikaları istihdam dinamikleri üzerinde hem niceliksel hem de niteliksel dönüşümler yaratarak işgücü piyasasının yapısını yeniden şekillendiren önemli bir politika aracıdır. Kamu harcamalarının yeşil altyapı, yenilenebilir enerji ve enerji verimliliğı projelerine yönlendirilmesi kısa vadede istihdamı artırıcı genişletici etki yaratırken, uzun vadede çevre dostu sektörlerde kalıcı iş olanaklarının gelişmesine zemin hazırlar. Buna karşın karbon vergileri ve fosil yakıt sübvansiyonlarının kaldırılması, geleneksel kirlətici sektörlerde istihdam kayıplarına yol açabilir. Ancak bu kayıplar, yeşil teknolojiler, geri dönüşüm, çevre mühendisliğı ve sürdürülebilir tarım gibi alanlarda yeni “yeşil işler”in ortaya çıkmasıyla dengelenmektedir. Bu yapısal dönüşüm, işgücünün yeniden beceri kazanımını ve mesleki uyum süreçlerini zorunlu kılmakla birlikte, uzun vadede daha dayanıklı, yenilikçi ve düşük karbon ikeonomisine entegre bir istihdam yapısının oluşumuna katkı sunmaktadır. Dolayısıyla yeşil maliye politikaları, çevresel sürdürülebilirliğı ikeonomik ve sosyal sürdürülebilirlikle bütünleştirerek istihdamın niteliğini dönüştüren yapısal bir reform aracı haline gelmektedir.

Bu çerçevede yapılan ampirik çalışmalar, enerji/karbon vergilerinin bütçe nötr biçimde uygulanması halinde ikeonomik büyüme ve istihdam üzerindeki etkilerini incelemiştir. Makroekonomik modellerle yapılan analizler, istihdam üzerindeki

etkinin genellikle pozitif olduğunu ve işveren sosyal güvenlik katkı paylarının azaltılması yoluyla gelir geri dönüşümünün en uygun sonuçları verdiğini göstermektedir. Bu tür bir uygulama, emek maliyetlerini düşürerek emek-yoğun sektörlerin rekabet gücünü artırmakta ve üretim süreçlerinde enerji yerine emeğin tercih edilmesini teşvik etmektedir. Buna karşılık, gelir vergisi indirimleriyle yapılan geri dönüşüm senaryoları daha olumsuz sonuçlar doğurmakta; kısa vadede tüketimi artırsa da, uzun vadede yatırım ve dış talebi baskılamaktadır. Sonuç olarak, yeşil mali reformun çevresel hedeflerle uyumlu biçimde ekonomik büyüme ve istihdamı desteklemesi, çevre vergilerinden elde edilen gelirlerin stratejik biçimde emek üzerindeki vergi yükünü azaltmak için kullanılmasıyla mümkündür (Majocchi, 1996: 380-381).

3. YEŞİL EKONOMİYE DÖNÜŞÜMÜN İSTİHDAM BOYUTU: YEŞİL İŞLER

Yeşil işler, çevresel sürdürülebilirlik ilkelerini ekonomik faaliyetlerin merkezine yerleştiren, enerji ve hammadde tüketimini azaltan, sera gazı emisyonlarını sınırlayan, ekosistemleri koruyan ve iklim değişikliğine uyumu kolaylaştıran istihdam biçimleridir (ILO, 2013). ILO'nun (2015) tanımına göre yeşil işler; üretken, insana yakışır ve çevreye duyarlı sektörleri kapsayan, ekonomik büyüme ile sosyal adaleti birlikte hedefleyen bir yaklaşımı ifade etmektedir. Bu çerçevede yeşil işler, sürdürülebilir kalkınmanın üç temel boyutu olan ekonomik gelişme, çevresel koruma ve sosyal içermeyi bir araya getirmekte ve çevreye duyarlı büyümenin somut bir yansıması olarak değerlendirilmektedir. ILO (2015), özellikle enerji, tarım, inşaat ve atık yönetimi gibi emek-yoğun sektörlerde yeşil istihdamın işsizliği azaltma ve iş kalitesini artırma potansiyeline sahip olduğunu vurgulamaktadır. Bu yönüyle yeşil işler, çevresel sürdürülebilirliğe dayalı ekonomik dönüşümün işgücü piyasasındaki en görünür çıktılardan biridir.

Yeşil işler yalnızca bu dönüşümün pasif bir sonucu değil, aynı zamanda yeşil ekonomiye geçişi hızlandıran aktif bir politika aracıdır (ILO, 2013). Bu nedenle yeşil istihdam, ekonomik dönüşümün bir çıktısı olmanın ötesinde, çevresel sürdürülebilirliği destekleyen stratejik bir hedef niteliği taşır. ILO (2015), yeşil ekonomiye geçişin “adil geçiş” ilkeleri çerçevesinde gerçekleştirilmesi gerektiğini

vurgulamakta; bu ilkeler sosial diyalog, gelir güvencesi, işçi haklarının korunması ve beceri geliştirme programlarını kapsamaktadır. Düşük karbonlu üretim modellerine geçiş sürecinde bazı sektörlerde iş kayıpları yaşanabileceğinden, mevcut işgücünün yeniden eğitimi ve mesleki dönüşümü, yeni iş yaratımı kadar önemlidir. Bu bağlamda, aktif işgücü piyasası politikaları ve sosyal koruma mekanizmaları, yeşil dönüşümün ayrılmaz parçaları olarak öne çıkmaktadır.

Benzer biçimde, Bradley, Stevens ve Clarke (2025), yeşil işleri çevreyi koruyan, iklim değişikliğini azaltan veya bu değişikliğe uyumu kolaylaştıran faaliyetlerdeki istihdam biçimleri olarak tanımlamaktadır. Yazarlar, yeşil istihdamın yalnızca çevresel sürdürülebilirliğe değil, aynı zamanda sosyal içerme ve yoksulluğun azaltılması hedeflerine de katkı sunduğunu; ancak bu süreçte iş kayıpları, sektör gerilemeleri ve net istihdam etkilerindeki belirsizliklerin dönüşümün yönetimini güçleştirdiğini belirtmektedirler. Bu nedenle, “adil geçiş” kavramı düşük karbon ekonomisine yönelirken dezavantajlı grupların dışlanmamasını güvence altına almayı ve küçük-orta ölçekli işletmelerin, çalışanların ve yerel toplulukların karar süreçlerine etkin biçimde katılımını hedeflemektedir (Bradley et al., 2025). Böylece yeşil işler, ekonomik dönüşüm sürecinde yalnızca yeni istihdam alanları yaratmakla kalmayıp, aynı zamanda eşitlikçi bir kalkınma vizyonunun temel bileşeni hâline gelmektedir.

İşgücü piyasası açısından bakıldığında, yeşil ekonomi dönüşümü yeni iş alanları yaratma potansiyeline sahip olmakla birlikte, aynı zamanda beceri dönüşümü, işgücü yeniden tahsisi ve sektörler arası geçişleri de beraberinde getirmektedir (van der Ree, 2019, ss. 241–244). Van der Ree, yeşil ekonomiye geçişin istihdamın niceliği kadar yapısal bileşimini de değiştirdiğini; işgücü piyasasında dört tür değişikliğin gözlemlendiğini belirtmektedir: **(i)** yeni işler yaratılmakta, **(ii)** bazı işler ortadan kalkmakta, **(iii)** kimi işler ikame edilmekte ve **(iv)** mevcut işlerin önemli bir bölümü dönüşüme uğramaktadır (van der Ree, 2019, ss. 241–242). Bu analiz, yeşil dönüşümün yalnızca “daha fazla iş” değil, aynı zamanda “farklı iş” yarattığını; dolayısıyla beceri uyum politikaları ve yeniden eğitim programlarının yeşil istihdam stratejilerinin merkezinde yer alması gerektiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla yeşil maliye politikalarının işgücü piyasalarına nasıl etki ettiğini ampirik bulgulardan okumak önem arz etmektedir.

4. YEŞİL MALİYE VE İŞGÜCÜ PİYASALARI

İklim değişikliğiyle mücadele, yalnızca çevresel değil, aynı zamanda ekonomik ve toplumsal yapıyı köklü biçimde dönüştüren çok boyutlu bir süreci gerektirmektedir. Bu bağlamda, kamu maliyesi politikalarının çevresel hedeflerle uyumlu hale getirilmesi anlamına gelen yeşil maliye politikaları; karbon salımının azaltılması, enerji verimliliğinin artırılması ve sürdürülebilir üretim modellerinin teşvik edilmesi gibi hedeflerle çevresel dönüşümü desteklerken aynı zamanda istihdam yaratma ve ekonomik büyümeyi hızlandırma potansiyeli taşımaktadır. Bununla birlikte, bu politikaların işgücü piyasaları üzerindeki etkisi özellikle istihdamın sektörel dağılımı, ücret düzeyleri ve beceri talebindeki değişimler açısından henüz tam olarak netleşmemiştir. Bu nedenle, çevre odaklı kamu harcamalarının istihdam üzerindeki somut etkilerini analiz eden ampirik çalışmalar, yeşil dönüşümün ekonomik boyutunu ve istihdam potansiyelini anlamak açısından büyük önem taşımaktadır.

Bu bağlamda verilebilecek en iyi örneklerden biri, Amerikan ekonomisinde 2009 yılında uygulamaya konulan American Recovery and Reinvestment Act (ARRA) dır, ARRA tarihinin en büyük mali teşvik paketlerinden biri olarak ekonomik toparlanmayı hızlandırmayı amaçlamıştır. David Popp, Francesco Vona, Giovanni Marin ve Ziqiao Chen tarafından 2020 yılında yapılan “*The Employment Impact of Green Fiscal Push: Evidence from the American Recovery Act*” adlı çalışma, bu paketin çevreye yönelik bileşenlerinin (yeşil ARRA) istihdam üzerindeki etkilerini incelemektedir. Araştırma, enerji verimliliği, yenilenebilir enerji, temiz ulaşım ve atık yönetimi gibi alanlara yönlendirilen yeşil kamu harcamalarının kısa ve uzun vadede ne ölçüde yeni iş alanları yarattığını değerlendirmektedir. 2005–2017 dönemini kapsayan analiz, Amerika genelindeki 587 yerel işgücü piyasası bölgesini (commuting zones) kapsamaktadır. Çalışmada, ARRA harcama verileri, istihdam istatistikleri ve O*NET tabanlı yeşil beceri endeksleri birleştirilerek panel veri yöntemiyle analiz edilmiş; olası içsellik sorunları araç değişken (IV) ve shift-share stratejileriyle giderilmiştir. Elde edilen bulgular, yeşil ARRA harcamalarının istihdam yaratma etkisinin kısa dönemde sınırlı, uzun dönemde ise güçlü ve kalıcı olduğunu göstermektedir. Çalışmaya göre, her 1 milyon dolar tutarındaki yeşil

kamu harcaması ortalama 15 yeni istihdam yaratmışdır (Popp, v.d. 2020: 5-10). Ancak bu istihdam artışı daha çok inşaat ve atık yönetimi gibi emek yoğun sektörlerde ortaya çıkmıştır. Yeni oluşan işlerin neredeyse tamamı mavi yaka pozisyonlardan oluşmakta ve bu işlerde çalışanların ücretlerinde anlamlı bir artış gözlenmemiştir. Buna karşın, yeşil teşviklerin etkisi, önceden yeşil beceri tabanı güçlü, yani mühendislik ve çevre teknolojileri alanlarında uzmanlaşmış bölgelerde belirgin biçimde daha yüksek bulunmuştur. Bu durum, hükümetin teşviklerin dağıtımında “kazananları seçme (picking winners)” eğilimi gösterdiğini, dolayısıyla yeşil altyapısı güçlü bölgelerin daha fazla fayda sağladığını ortaya koymaktadır. Sonuç olarak çalışma, yeşil kamu yatırımlarının yalnızca çevresel sürdürülebilirliği desteklemediğini, aynı zamanda ekonomik açıdan da uzun vadeli istihdam artışı sağlayabileceğini göstermektedir. Bununla birlikte, yaratılan işlerin niteliği ve ücret düzeyleri dikkate alındığında, bu politikaların gelir dağılımını iyileştirme potansiyelinin sınırlı olduğu görülmektedir. Araştırma, yeşil dönüşüm sürecinde düşük vasıflı işçilerin yeni iş alanlarına yönlendirilmesinin mümkün olduğunu, ancak bu etkinin kalıcı olabilmesi için yerel düzeyde yeşil beceri altyapısının güçlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Daha güncel olarak örnek verebileceğimiz araştırmalardan biri de Luo, Zhang ve Cheng tarafından 2025 yılında gerçekleştirilen “Toward Sustainable Development: The Impact of Green Fiscal Policy on Green Total Factor Productivity” isimli çalışmadır. Araştırma, yeşil maliye politikalarının sürdürülebilir kalkınma ve istihdam üzerindeki etkilerini analiz eden önemli ampirik bulgulara sahiptir. Araştırmacılar, Çin’in “Enerji Tasarrufu ve Emisyon Azaltımı Mali Politikası (ECER)” pilot uygulamasını doğal bir deney olarak ele almış ve 2005–2021 döneminde 280 şehirden elde ettikleri panel verilerini farklılıkların farkı (DID) yöntemiyle incelemiştir. Bulgular, ECER politikasının uygulandığı şehirlerde Yeşil Toplam Faktör Verimliliğinin (GTFP) anlamlı biçimde arttığını göstermektedir. Örneğin, çalışmada ECER politikası sayesinde GTFP’nin yaklaşık %3,8 oranında yükseldiği ve bu etkinin %1 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğu belirtilmektedir. Bu bulgu, yeşil maliye politikalarının yalnızca çevresel sürdürülebilirliği değil, aynı zamanda üretim verimliliğini ve ekonomik dönüşümü de desteklediğini ortaya koymaktadır (Luo v.d., 2025: 8-9).

Çalışma ayrıca yeşil maliye politikalarının ekonomik yapı ve istihdam üzerindeki dolaylı etkilerini de vurgulamaktadır. Araştırmacılar, ECER uygulamasının enerji yoğun ve kirlletici sektörlerde üretimin azalmasına neden olurken; yeşil teknoloji, temiz enerji ve hizmet sektörlerinde yeni iş alanlarının oluşmasına yol açtığını bulmuşlardır. Çalışma kapsamında yeşil düzenlemelerin %44 oranında artış gösterdiği, yeşil patent başvurularının ise %14,1 oranında yükseldiği raporlanmıştır; bu da işletmelerin yenilik kapasitesinin yükseldiğini ve işgücü talebinin çevre dostu sektörlerle kaydığını göstermektedir. Yazarlar, ECER'in doğrudan istihdam artışı yaratmaktan ziyade, üretim yapısını dönüştürerek nitelikli ve sürdürülebilir istihdamın önünü açtığını vurgulamaktadır. Araştırma ayrıca, yeşil maliye politikalarının etkisinin yerel yönetimlerin kurumsal kapasitesine bağlı olarak farklılaştığını göstermektedir. Şeffaflık düzeyi yüksek, mali özerklik ve dijital dönüşüm kapasitesi güçlü şehirlerde ECER'in GTFP üzerindeki etkisi daha belirgin bulunmuştur. Örneğin, mali özerkliği yüksek şehirlerde etki katsayısı **0.628**, dijitalleşme düzeyi yüksek şehirlerde ise **%51 oranında** daha güçlüdür (Luo, v.d. 2025: 16-18). Bu sonuçlar, iyi yönetişimin ve dijital altyapı kapasitesinin yeşil maliye politikalarının etkinliğini artırdığına dair güçlü ampirik kanıtlar sunmaktadır.

Benzer biçimde Tufail, Song ve Khan tarafından 2024 yılında gerçekleştirilen “Green Finance and Green Growth Nexus: Evaluating the Role of Globalization and Human Capital” başlıklı çalışma yeşil finansal gelişimin sürdürülebilir kalkınma dinamikleri üzerindeki etkilerini inceleyen güncel ampirik araştırmalardan biridir. Çalışma, **1990–2021** dönemine ait **19 OECD ülkesinin panel verilerini** kullanarak, yeşil finansın, beşerî sermayenin, küreselleşmenin ve ekonomik büyümenin yeşil büyüme üzerindeki ilişkisini analiz etmiştir. Elde edilen bulgular, yeşil finansın yeşil büyüme üzerinde belirgin biçimde olumlu bir etkisi olduğunu göstermektedir. Yeşil finansal araçlardaki artış, sermayenin çevre dostu sektörlerle yönelmesini sağlamış, enerji verimliliği ve sürdürülebilir üretim uygulamalarını yaygınlaştırarak çevresel performansı güçlendirmiştir. Özellikle **yeşil tahviller, krediler ve yatırım fonları**, yalnızca çevresel yatırımları artırmakla kalmamış, sanayinin üretim yapısını daha düşük karbonlu ve yenilikçi bir modele dönüştürmüştür. Çalışmada ayrıca **beşerî sermayenin yeşil büyümeyi destekleyen temel unsurlardan biri** olduğu vurgulanmaktadır. Eğitim, araştırma-

geliştirme faaliyetleri ve çevresel farkındalık düzeyinin artması, teknolojik yeniliklerin hızlanmasına ve yenilenebilir enerji ile çevre mühendisliği gibi alanlarda verimlilik artışına yol açmıştır. Bulgulara göre, **yeşil finans göstergesindeki %1’lik bir artış**, yeşil büyümeyi alt gelir grubundaki ülkelerde %0,015; üst gelir grubundakilerde ise %0,024 oranında artırmaktadır (Tufail v.d., 2024: 10-11). Bu bulgu, yeşil mali araçların (örneğin yeşil tahviller, yeşil krediler ve sürdürülebilir yatırım fonları) çevresel verimliliği yükseltirken üretim yapısını dönüştürdüğünü göstermektedir.

Araştırma, yeşil maliye politikalarının istihdam üzerindeki etkisinin dolaylı fakat güçlü biçimde pozitif olduğunu da ortaya koymuştur. Yeşil finansman artışı, özellikle yenilenebilir enerji, temiz üretim teknolojileri ve sürdürülebilir altyapı sektörlerinde yeni istihdam olanaklarını teşvik etmektedir. OECD ülkelerinde yeşil maliye uygulamaları, karbon yoğun sanayilerdeki işgücünün bir bölümünü enerji verimliliği, çevre mühendisliği ve atık yönetimi gibi çevre dostu alanlara yönlendirmiştir. Böylece yeşil finans, üretim faktörlerinin yeniden dağılımını sağlarken aynı zamanda çevresel sürdürülebilirlikle uyumlu nitelikli ve düşük karbonlu istihdam biçimlerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur (Tufail v.d., 2024: 16-18).

Dolayısıyla, **Luo, Zhang ve Cheng (2025)** çalışması, yeşil maliye politikalarının üretim verimliliğini ve istihdam kalitesini olumlu yönde etkileyerek sürdürülebilir kalkınmayı desteklediğini; **Tufail ve diğerlerinin (2024)** bulgularıyla birlikte değerlendirildiğinde ise, yeşil finansal araçların küresel ölçekte **istihdam dostu bir büyüme modeline** zemin hazırladığını ortaya koymaktadır.

Türkiye’de yapılmış olan önemli çalışmalardan biri ise 2014 yılında hazırlanmış, “Yeşil İşler ve Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Alanındaki Potansiyeli” isimli uzmanlık tezidir. Çalışma her ne kadar 11 yıl öncesine ait olsa da Türkiye’nin gelecek vizyonuna uyum sağlayan günceliktir. Nitekim Türkiye’nin Avrupa Birliği tarafından onaylanan 2019 Avrupa Yeşil Mutabakatı’nın bir tarafı olması, 9 Temmuz 2025 tarihinde İklim Kanunu’nun yürürlüğe koyması ve yeşil istihdama yönelik yatırım programlarını önemseyerek önemli kaynaklar aktarması o dönem için yapılmış çalışmaların çıktısı olarak da değerlendirilebilmektedir. Arlı Yılmaz, Türkiye’de yenilenebilir enerji alanında “yeşil işler” kavramını istihdam açısından

incelemiş ve çevre dostu büyüme politikalarının ekonomik etkilerini analiz etmiştir. Yeşil işler; çevreyi koruyan, kaynakları verimli kullanan ve sürdürülebilir kalkınmayı destekleyen faaliyetlerde ortaya çıkan işler olarak tanımlanmış; özellikle imalat, inşaat ve işletme-bakım aşamalarındaki istihdam etkileri değerlendirilmiştir. Yapılan istatistiksel analizlerde, 2013–2030 yılları arasında Türkiye’de yenilenebilir enerji alanında toplam 1,6 ila 2,5 milyon iş-yıl istihdam yaratılabileceği öngörülmüştür. Rüzgâr ve güneş enerjisi sektörleri hızla büyürken, istihdamın en yüksek olduğu alanın akarsu hidroelektrik enerjisi olduğu tespit edilmiştir (Arlı Yılmaz, 2014: 53-55).

Çalışmada farklı senaryolar kullanılarak (sabit oran, trend ve 2023 hedefleri) imalat, inşaat ve işletme-bakım aşamalarında istihdam dağılımı analiz edilmiştir. Sonuçlara göre yeşil istihdamın büyük kısmı üretim ve inşaat aşamalarında yoğunlaşmakta, işletme ve bakım faaliyetleri daha sınırlı iş imkânı sunmaktadır. Ekipmanların tamamen yerli üretilebilir hale gelmesi durumunda ise 220 binden fazla ek istihdam yaratılabileceği hesaplanmıştır. Ayrıca “megavat başına 6–12 iş-yıl” istihdam yarattığı da tespit edilmiştir. Araştırma, yenilenebilir enerjiye yapılacak yatırımların yalnızca enerji arz güvenliğine değil, aynı zamanda istihdam artışına da önemli katkı sağlayacağını; bu potansiyelin sürdürülebilmesi için yerli üretimin ve nitelikli işgücünün güçlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Arlı Yılmaz, 2014: 121-125).

Sonuç olarak, yeşil maliye ve işgücü piyasaları arasındaki ilişki, sürdürülebilir kalkınma paradigmasının merkezinde yer almakta; ekonomik büyümenin çevresel ve toplumsal boyutlarını bütüncül bir yaklaşımla yeniden tanımlamaktadır. İncelenen ampirik çalışmalar, yeşil maliye politikalarının yalnızca karbon salımını azaltma ve enerji verimliliğini artırma gibi çevresel hedeflere ulaşmada değil, aynı zamanda üretim yapısının dönüşümünü ve istihdamın yeniden şekillenmesini sağlamada da kritik bir rol oynadığını göstermektedir. Popp ve diğerlerinin (2020) Amerika örneği üzerinden yaptığı araştırma, yeşil mali teşviklerin kısa vadede sınırlı, uzun vadede ise kalıcı istihdam etkileri yarattığını; özellikle emek yoğun sektörlerde iş olanaklarını artırdığını ortaya koyarken, aynı zamanda bu etkinin bölgesel beceri düzeyi ve yeşil altyapı kapasitesine bağlı olarak farklılaştığını göstermektedir. Bu bulgu, yeşil dönüşümün yalnızca mali kaynaklarla değil, aynı zamanda beşerî sermaye ve yerel yetkinliklerle desteklenmesi gerektiğini

vurgulamaktadır. Benzer şekilde, Luo, Zhang ve Cheng'in (2025) Çin'deki ECER politikası üzerine gerçekleştirdiği çalışma, yeşil maliye politikalarının üretim verimliliğini artırarak yeşil toplam faktör verimliliğinde anlamlı bir yükseliş sağladığını, dolayısıyla çevresel hedeflerle ekonomik performans arasında bir çelişki bulunmadığını göstermektedir.

Bu sonuçlar, çevre odaklı maliye politikalarının sanayi yapısında yeşil teknoloji, temiz enerji ve hizmet sektörleri lehine yapısal bir dönüşüm yarattığını doğrulamaktadır. Tufail ve diğerlerinin (2024) OECD ülkeleri örneğinde ulaştıkları bulgular ise yeşil finansmanın, beşerî sermaye ve küreselleşme ile etkileşime girerek yeşil büyümeyi ve yeşil istihdamı güçlendirdiğini ortaya koymakta; yeşil tahviller, krediler ve sürdürülebilir yatırım fonları gibi araçların ekonomik büyümeyi düşük karbonlu, yenilikçi bir çizgiye taşıdığını göstermektedir. Bu çerçevede yeşil maliye politikalarının doğrudan iş yaratma etkisinden ziyade, ekonomik yapının yeniden yönlendirilmesi yoluyla nitelikli ve sürdürülebilir istihdamı desteklediği sonucuna varılabilir. Türkiye özelinde ise Arlı Yılmaz'ın (2014) çalışması, yenilenebilir enerji sektörünün yüksek istihdam potansiyelini ortaya koymakta ve yerli üretim kapasitesinin artırılmasıyla milyonlarca iş-yıl yaratılabileceğini öngörmektedir. Bu bulgular bir arada değerlendirildiğinde, yeşil maliye politikalarının yalnızca çevresel sürdürülebilirliği değil, aynı zamanda ekonomik dayanıklılığı ve istihdam kalitesini artıran stratejik bir politika aracı olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu politikaların uzun vadede etkili olabilmesi, kurumsal kapasitenin güçlendirilmesi, yeşil beceri altyapısının geliştirilmesi ve maliye politikalarının yerel düzeyde etkin bir biçimde uygulanmasıyla mümkündür. Dolayısıyla, yeşil maliye politikaları ve işgücü piyasaları arasındaki etkileşim, çevresel hedeflerle ekonomik istikrarı uzlaştıran yeni nesil kalkınma anlayışının temel yapı taşlarından biri olarak değerlendirilmektedir.

Söz konusu yeni nesil kalkınma modelinde, yeşil dönüşümün öncelik haline gelmesi olgusuna ulus-üstü bir boyut kazandıran en önemli örneklerin başında Avrupa Yeşil Mutabakatı gelmektedir. 2019 yılında Avrupa Birliği bu mutabakat kapsamında, net sera gazı emisyonlarını sıfıra indirmeyi, ekonomik büyümeyi doğal kaynak tüketiminden bağımsız hale getirmeyi ve bu dönüşüm sürecinde hiçbir bölgenin geride kalmamasını önceleyen bir politika bütünü üretmiştir

(Ticaret Bakanlığı, 2021: 5-6). Yeşil Mutabakat, Sürdürülebilir Büyüme ve Dönüşümü önelediğinden yeşil istihdam, döngüsel ekonomi, yeşil beceriler gibi temel kavramlara atıf yaparak sürecin istihdam boyutuyla birlikte gelişebileceğine işaret etmiştir. Bu bağlamda 2021 yılında M.G. Varquero, A.S. Bayon ve Jose Lominchar'ın "European Green Deal and Recovery Plan: Green Jobs, Skills and Wellbeing Economics in Spain" başlıklı çalışması önemli ampirik sonuçlar üretmiştir. Araştırma, İspanya örneği üzerinden Avrupa Yeşil Mutabakatı (European Green Deal) ve AB'nin NextGenerationEU programı kapsamında oluşturulan Kurtarma ve Dayanıklılık Mekanizması (Recovery and Resilience Facility – RRF) çerçevesinde yeşil istihdamın gelişimini inceleyen analitik bir içeriğe sahiptir. COVID-19 sonrası ekonomik toparlanma sürecinde AB'nin 1,8 trilyon avroluk "NextGenerationEU" fonunu, özellikle RRF aracılığıyla üye ülkelere sağladığı geri ödemesiz hibeler ve düşük faizli krediler yoluyla yeşil ve dijital dönüşümü hızlandırma hedefi bağlamında ele almaktadır.

Araştırmaya göre İspanya örneğinde 2021–2026 döneminde toplam 140 milyar avroluk yatırım mobilizasyonu öngörülmekte, bunun %40'ı yeşil dönüşüm projelerine ayrılmaktadır. Uluslararası Enerji Ajansı verilerine dayalı istihdam çarpanlarıyla yapılan hesaplamalar, yalnızca 2021–2023 aralığında yaklaşık 356.000 yeni yeşil iş yaratılabileceğini göstermektedir. Bu işler özellikle yenilenebilir enerji, sürdürülebilir ulaşım, enerji verimli bina yenilemeleri, hidrojen teknolojileri ve döngüsel ekonomi sektörlerinde yoğunlaşmaktadır. Çalışmanın temel katkısı, Avrupa Yeşil Mutabakatı'nın sadece çevresel değil, aynı zamanda istihdam ve refah ekonomisi boyutunda da somut ekonomik kazanımlar üretebildiğini istatistiksel olarak göstermesidir. Bununla birlikte, beceri uyumsuzlukları ve işgücünün yeniden eğitilmesi ihtiyacı, yeşil dönüşümün kalıcı ve kapsayıcı olabilmesi için kilit bir politika önceliği olarak vurgulanmaktadır (Vaquero v.d., 2021: 18-20).

5. SONUÇ

Yeşil maliye politikaları, çevresel sürdürülebilirlik hedefleriyle ekonomik büyüme ve istihdam politikalarını bütünleştiren yeni nesil kamu maliyesi araçları olarak günümüz kalkınma paradigmasının merkezinde yer almaktadır. Bu politikalar;

karbon vergileri, yeşil sübvansiyonlar, çevre dostu kamu harcamaları ve fosil yakıt teşviklerinin kaldırılması gibi mekanizmalar aracılığıyla yalnızca çevre kirliliğini azaltmakla kalmamakta, aynı zamanda ekonomik yapının dönüşümünü ve istihdamın yeniden yapılanmasını da teşvik etmektedir. Böylece maliye politikaları, ekolojik sınırlar içinde sürdürülebilir büyüme sağlayan, çevre ve ekonomi arasındaki dengeyi güçlendiren stratejik bir reform aracına dönüşmektedir.

Ampirik literatür, yeşil maliye politikalarının istihdam üzerindeki etkilerinin hem niceliksel hem de niteliksel boyutlar taşıdığını ortaya koymaktadır. Kısa vadede karbon vergileri ve çevresel düzenlemeler, kirlətici sektörlerde geçici istihdam kayıplarına neden olabilmekte; ancak uzun vadede yeşil kamu yatırımları, yenilenebilir enerji ve enerji verimliliği projeleri gibi alanlarda kalıcı iş olanakları yaratmaktadır. Popp ve diğerlerinin (2020) ARRA örneği üzerinden ulaştığı bulgular, yeşil kamu harcamalarının uzun vadede güçlü ve kalıcı istihdam etkileri doğurduğunu; özellikle emek-yoğun sektörlerde yeni iş alanları yaratarak bölgesel işgücü piyasalarını canlandırdığını göstermektedir. Benzer biçimde, Luo, Zhang ve Cheng'in (2025) Çin'deki ECER uygulaması üzerine yaptıkları araştırma, yeşil maliye politikalarının üretim yapısını dönüştürerek yeşil toplam faktör verimliliğini artırdığını ve böylelikle sürdürülebilir istihdamın temelini güçlendirdiğini ortaya koymuştur.

Yeşil finansal araçların (yeşil tahviller, krediler ve yatırım fonları) yaygınlaşması ise Tufail, Song ve Khan'ın (2024) bulgularına göre, çevre dostu yatırımları teşvik etmekte ve yeşil büyüme ile istihdam arasında pozitif bir ilişki yaratmaktadır. Bu durum, maliye politikalarının yalnızca kamu harcamaları ve vergilendirme yoluyla değil, aynı zamanda finansal sistem üzerinden de istihdamı yeşil sektörlerle yönlendirebileceğini göstermektedir. Avrupa Yeşil Mutabakatı çerçevesinde yapılan çalışmalar da bu görüşü desteklemekte; yeşil dönüşüm yatırımlarının yüzbinlerce yeni iş alanı oluşturabileceğini, ancak bu etkinin kalıcı olabilmesi için beceri uyumu ve yeniden eğitim politikalarının hayati önem taşıdığını vurgulamaktadır (Vaquero vd., 2021).

Türkiye açısından bakıldığında, Arlı Yılmaz'ın (2014) çalışması, yenilenebilir enerji sektörünün yüksek istihdam yaratma potansiyeline sahip olduğunu ve yerli üretim kapasitesinin geliştirilmesiyle milyonlarca iş-yılın ekonomiye

kazandırılabilceğini ortaya koymaktadır. Bu bulgu, Türkiye'nin 2025 İklim Kanunu ve Avrupa Yeşil Mutabakatı'na uyum süreciyle birlikte değerlendirildiğinde, yeşil maliye politikalarının hem ekonomik büyüme hem de istihdam politikalarında belirleyici bir eksen haline geldiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, yeşil maliye politikaları çevresel hedefleri ekonomik istikrar ve istihdam artışıyla bütünleştiren çift yönlü fayda mekanizması üretmektedir. Bu politikalar, kısa vadede ekonomik yavaşlamayı dengeleyecek, uzun vadede ise yeşil sektörlerde nitelikli, yenilikçi ve sürdürülebilir istihdam biçimlerini destekleyecek bir dönüşüm kapasitesine sahiptir. Ancak bu potansiyelin tam olarak hayata geçebilmesi, üç temel koşulun sağlanmasına bağlıdır;

1. Kurumsal kapasitenin güçlendirilmesi ve yerel yönetimlerin mali özerkliklerinin artırılması,
2. Yeşil beceri altyapısının geliştirilmesi ve işgücünün yeniden eğitimi,
3. Gelir geri dönüşüm mekanizmalarının emek üzerindeki vergi yükünü azaltacak biçimde tasarlanması.

Bu koşulların sağlanması halinde yeşil maliye politikaları, sadece çevresel sürdürülebilirliğe değil, aynı zamanda sosyal adalet, nitelikli istihdam ve ekonomik dayanıklılığa da hizmet eden bütüncül bir kalkınma modelinin temelini oluşturacaktır. Böylece, yeşil maliye politikaları ekonomik büyümenin yönünü “daha fazla üretim”den “daha sürdürülebilir üretim”e çevirerek, işgücü piyasalarında kapsayıcı ve düşük karbonlu bir gelecek inşa etmenin en güçlü araçlarından biri haline gelecektir

KAYNAKÇA

- Arlı Yılmaz, S. (2013). “Yeşil işler ve Türkiye’de yenilenebilir enerji alanındaki potansiyeli” Uzmanlık tezi, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı.
- Baumol, W. J., & Oates, W. E. (1971). The use of standards and prices for protection of the environment. *Swedish Journal of Economics*, 73(1), 42-54.

- Bartocci, A., Notarpietro A. ve Pisani M. (2022). “Green” fiscal policy measures and non-standard monetary policy in the Euro Area, Printed by the Printing and Publishing Division of the Bank of Italy
- Bradley, T., Stevens, A., & Clarke, J. (2025). *Green employment and inclusive growth: The evolving landscape of sustainable work*. London: Routledge.
- García Vaquero, M.; Sánchez-Bayón, A.; Lominchar, J. European Green Deal and Recovery Plan: Green Jobs, Skills and Wellbeing Economics in Spain. *Energies* 2021, 14, 4145.
- Gramkow, C. (2020). Green fiscal policies An armoury of instruments to recover growth sustainably, CEPAL – Studies and Perspectives series-Brasília.
- International Labour Office (ILO). (2013). Sustainable development, decent work and green jobs: Report V (102nd Session). Geneva: International Labour Organization.
- International Labour Office (ILO). (2015). Guidelines for a just transition towards environmentally sustainable economies and societies for all. Geneva: International Labour Organization.
- Luo, P., Zhang, C., & Cheng, B. (2025). Toward sustainable development: The impact of green fiscal policy on green total factor productivity. *Sustainability*, 17(3), 1050
- Majocchi, A. (1996). Green fiscal reform and employment: A survey. *Environmental and Resource Economics*, 8(4), 375–390.
- Popp, D., Vona, F., Marin, G., & Chen, Z. (2020). *The employment impact of green fiscal push: Evidence from the American Recovery Act* (NBER Working Paper No. 27321). Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Ticaret Bakanlığı (2021). Yeşil Mutabakat Eylem Planı 2021, <https://ticaret.gov.tr/data/60f1200013b876eb28421b23/MUTABAKAT%20YE%C5%9E%C4%B0L.pdf>

- Tufail, M., Song, L., & Khan, Z. (2024). Green finance and green growth nexus: evaluating the role of globalization and human capital. *Journal of Applied Economics*, 27(1). <https://doi.org/10.1080/15140326.2024.2309437>
- van der Ree, K. (2019). *Promoting green jobs: Decent work in the transition to low-carbon, green economies*. In J. A. Poschen, K. M. Harbeck, & A. V. Pociovălișteanu (Eds.), *Decent work for all: The role of the International Labour Organization in the green transition* (pp. 241–244). Brill. https://doi.org/10.1163/9789004399013_012

Azerbaycan ve Türkiye'nin Yapay Zekâ Politikalarının Karşılaştırılması

Ahmet AKINCI¹³⁸

Muhammet Mustafa TAT¹³⁹

Özet

Bu çalışma, Azerbaycan ile Türkiye'nin yapay zeka (YZ) politikalarını karşılaştırmalı olarak incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın önemi, her iki ülkenin dijital dönüşüm stratejileri bağlamında YZ altyapısı, mevzuat ve kurumsal yapılanma açısından benzerlikleri ve farklılıklarını ortaya koyarak literatüre katkı sunması olarak ifade edilebilir. Metod olarak belge analizi (resmî strateji dokümanları, yasa teklifleri, stratejik planlar vb.) ve karşılaştırmalı analiz yaklaşımı kullanılmıştır. Türkiye'de mevcut YZ politikası çerçevesi strateji belgesi, kamu-sektör uygulamaları ve TBMM'deki yasa teklifleri üzerinden değerlendirilirken, Azerbaycan'da 2025-2028 Yapay Zeka Stratejisi, standartlaştırma girişimleri ve düzenleyici yapı ele alınmıştır. Bulgular, Türkiye'nin daha erken başlayan kurumsal yapılanması ve yasa önerileri sürecine rağmen düzenleyici altyapı bakımından hâlâ eksikliklerle karşı karşıya olduğunu;

¹³⁸ Dr. Arş. Gör., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, ORCID: 0009-0000-4814-4415, ahmetakinci@mku.edu.tr

¹³⁹ Arş. Gör., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-3359-6843, mustafatat@mku.edu.tr

Azerbaycan'ın ise yeni strateji belgeleri ile hızlı adımlar attığını ancak düzenleme süreçlerinde belirsizlikler barındırdığını göstermektedir. Sonuç olarak, her iki ülke için öneriler sunulmakta ve politika aktörleri için ortak öğrenme fırsatları vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ Stratejisi, Türkiye, Azerbaycan, Yapay Zekâ Politikası.

Comparison of Artificial Intelligence Policies of Azerbaijan and Turkey

Abstract

This study aims to comparatively examine the artificial intelligence (AI) policies of Azerbaijan and Turkey. The significance of the study lies in highlighting the similarities and differences between the two countries in terms of AI infrastructure, legislation, and institutional arrangements within the context of their digital transformation strategies, thereby contributing to the literature. The methodology employed involves document analysis (official strategy documents, legislative proposals, strategic plans, etc.) and a comparative analysis approach. In Turkey, the existing AI policy framework was evaluated through strategy documents, public-sector implementations, and legislative proposals in the Grand National Assembly, whereas in Azerbaijan, the 2025–2028 AI Strategy, standardization initiatives, and regulatory structures were examined. The findings indicate that although Turkey has an earlier-established institutional framework and ongoing legislative efforts, it still faces gaps in regulatory infrastructure; conversely, Azerbaijan has taken rapid steps with new strategy documents, yet uncertainties remain in the regulatory processes. In conclusion, recommendations are provided for both countries, emphasizing opportunities for shared learning among policy actors.

Keywords: Artificial Intelligence Strategy, Turkey, Azerbaijan, Artificial Intelligence Policy.

1. GİRİŞ

Küresel ölçekte hem ekonomik büyüme hem de kamu yönetimi reformlarına olanak sağlayan ve günden güne kullanımı ve önemi giderek artan Yapay Zekâ (YZ) teknolojileri ile ilgili günümüz dünyasında birçok ülke ulusal stratejiler geliştirerek YZ'nin üretken, etik, güvenilir ve rekabetçi kullanımını teşvik etmektedir. Bu bağlamda YZ'nin, son on yılda küresel düzeyde ekonomik kalkınma, kamu yönetimi ve toplumsal refah politikalarının merkezine yerleştiği söylenebilir. Özellikle dijital dönüşüm sürecini hızlandırmak isteyen ülkeler için YZ, stratejik bir kapasite alanı olarak değerlendirilmektedir (Bryson, 2018). Avrupa Birliği, 2018 yılında yayımladığı “Yapay Zeka Konusunda Koordineli Plan” (Coordinated Plan on Artificial Intelligence) ile YZ'nin etik, hukuki ve ekonomik yönlerini bütüncül biçimde ele alırken; Asya ve Kafkasya ülkelerinde de bu alanda ulusal strateji hazırlıkları artmıştır (Jobin, Ienca, & Vayena, 2019). Bu bağlamda Türkiye ve Azerbaycan gibi yükselen bölgesel aktörlerin YZ politikaları hem ulusal hedeflerin belirlenmesi hem de dijital egemenlik arayışlarının değerlendirilmesi açısından dikkat çekicidir (Can, 2023).

Türkiye’de YZ politikalarının temeli, 2021 yılında Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı tarafından yayımlanan “Ulusal Yapay Zekâ Stratejisi (2021–2025)” belgesiyle sistematik bir çerçeveye kavuşmuştur. Bu strateji; beşerî sermaye geliştirme, Ar-Ge yatırımları, veri yönetişimi, etik ilkeler ve kamu-özel işbirliği modelleri üzerinde yoğunlaşmaktadır (Erdem & Bayraktar, 2022). Azerbaycan’da ise yapay zekâ politikalarının gelişimi görece yenidir. 2025–2028 Yapay Zekâ Stratejisi’nin hazırlık süreci, dijital dönüşümün ulusal öncelik haline gelmesiyle başlamış; özellikle enerji, eğitim ve kamu yönetimi alanlarında yapay zekâ uygulamalarının teşvik edilmesi hedeflenmiştir (Mammadov, 2025). Her iki ülkenin stratejik belgeleri incelendiğinde, politika yapımında benzer temalar (inovasyon, etik, kapasite inşası v.b.) öne çıkmakla birlikte, düzenleyici altyapı ve uygulama kapasitesi bakımından belirgin farklılıklar mevcuttur (Floridi, 2019; Cows & Floridi, 2021). Bu çalışma, iki ülkenin YZ politikalarını stratejik belgeler, düzenleyici yapı, kurumsal koordinasyon ve etik yönetişim boyutlarıyla da karşılaştırmalı olarak ele almaktadır. Türkiye’nin YZ politikaları üzerine yapılan çalışmalar, çoğunlukla ulusal çerçeveye odaklanırken (Can, 2023; Erdem &

Bayraktar, 2022); Azerbaycan zerine yapılan arařtırmalar (Mammadov, 2025) strateji taslađı ve uygulama ařamasındaki zorluklara deđinmektedir.

Çalıřmada, Türkiye ve Azerbaycan'ın yapay zek politikaları karřılařtırmalı analiz yöntemi ile deđerlendirilmektedir. Arařtırmanın metodolojik erevesi, nitel bir yaklařıma dayanmakta olup belge analizi temelinde yapılandırılmıřtır. İnceleme kapsamına, her iki ülkenin resm strateji belgeleri, yasama teklifleri, kurumsal raporları ve bazı uluslararası kuruluřların deđerlendirme belgeleri dhil edilmiřtir. Bu yöntem aracılıđıyla, her iki ülkenin yapay zek ekosistemine iliřkin güçlü ve zayıf yönleri, düzenleyici uyum düzeyi ve uluslararası normlarla etkileřimi ortaya konulmaktadır. Çalıřmanın sonuçları, politika yapıcılar ve akademisyenler için karřılařtırmalı öđrenme fırsatları sunmayı hedeflemektedir.

2. ARAřTIRMANIN YÖNTEMİ

2.1. Arařtırmanın Konusu, Amacı ve nemi

Bu arařtırmanın konusu, Azerbaycan ve Türkiye'nin yapay zek politikalarını stratejik belge, düzenleyici altyapı ve uygulamaya dönük kurumsal yapılanma açısından karřılařtırmaktır. Amaç, her iki ülkenin politika yaklařımlarındaki benzerlikleri ve farklılıkları sistematik olarak ortaya koymak; güçlü ve zayıf yanları belirleyerek politika nerileri geliřtirmektir. Hem bölgesel iř birliđi potansiyeli hem de ulusal hukuk-etik uyum açısından literatürü katkı sađlama potansiyeli çalıřmanın önemini oluřturmaktadır. Ayrıca kalkınma, dijital dönüřüm ve etik yönetiřim bađlamında güncel bir politika bořluđunu doldurmayı hedeflemektedir.

2.2. Arařtırmanın Modeli

Bu çalıřmada betimleyici-karřılařtırmalı model kullanılmıřtır. İki ülkenin politika belgeleri içerik analizi ile kodlanmış; karřılařtırmalı matrisler oluřturularak analiz yapılmıřtır. Özellikle “etik ilkeler”, “düzenleyici yapı”, “kurumsal sorumluluk”, “insan kaynađı / eđitim hedefleri” ve “uygulama alanları” gibi analiz deđiřkenleri belirlenmiřtir.

2.3. Araştırmanın Veri Toplama Yöntemi

Veri toplama süreci aşağıdaki gibi planlanmıştır:

- Resmî strateji belgeleri (Azerbaycan YZ Stratejisi 2025-2028, Türkiye Cumhuriyeti ulusal YZ strateji veya teklif metinleri).
- Mevcut yasa teklifleri.
- Resmî kurum duyuruları.
- Akademik literatürde yayımlanmış makaleler, rapor ve analiz belgeleri.

3. YAPAY ZEKÂ POLİTİKALARI

3.1. Kavramsal Çerçeve

Yapay zekâ (YZ) politikaları, ülkelerin dijital dönüşüm süreçlerinde stratejik yönelimlerini belirleyen, etik, hukuki ve sosyo-ekonomik boyutları bir arada ele alan politika yapılarıdır. Kavramsal olarak bu politikalar yalnızca teknik inovasyonu değil, aynı zamanda veri yönetişimi, etik ilke sistemleri, ekonomik rekabet gücü, ve kamu hizmetlerinde dijitalleşme gibi çok boyutlu alanları da kapsar (Floridi, 2019; Cowls & Floridi, 2021). Türkiye ve Azerbaycan gibi gelişmekte olan ülkelerde YZ politikalarının incelenmesi, teknoloji ithalatına dayalı ekonomik modellerin bilgi temelli üretim modellerine geçiş sürecinde önemli ipuçları sunmaktadır.

Yapay zekaya yönelik kamu politikaları, yalnızca teknik gelişmeleri yönlendiren araçlar değil, aynı zamanda etik çerçeve oluşturma, insan haklarını koruma, dijital eşitsizlikleri azaltma ve inovasyonu yönetim mekanizmalarına entegre etme hedeflerini de içermektedir (Bryson, 2018; Jobin, Ienca & Vayena, 2019). Avrupa Birliği'nin "Trustworthy AI" çerçevesi veya UNESCO'nun "Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence" (2021) belgeleri bu yaklaşımın tipik örneklerindendir.

Türkiye ve Azerbaycan örneklerinde, YZ politikalarının kurumsallaşma süreçleri farklı düzeylerde olmasına karşın her iki ülke de ulusal strateji belgelerinde “etik kullanım”, “insan odaklı YZ” ve “veri egemenliği” ilkelerini benimsemiştir (Tonka, 2021; Aretera, 2024).

3.1.1. Yapay Zeka Politikası Kavramı ve Kriterler

Yapay zeka politikası kavramı, kamu yönetimi literatüründe bilişim politikaları ve dijital yönetim stratejileri içinde konumlandırılmaktadır. Bir ülkenin YZ politikasının kapsamı, genellikle şu dört bileşenden oluşur:

1. Yasal ve düzenleyici altyapı (veri koruma, hesap verebilirlik vb.),
2. Etik ilkeler (adil, şeffaf, sorumlu yapay zeka),
3. Kurumsal yapı ve yönetim (sorumlu kurumlar, izleme mekanizmaları),
4. İnovasyon ve kapasite geliştirme politikaları (AR-GE, eğitim, insan kaynağı geliştirme).

Cowls ve Floridi (2021) ulusal politikaların yalnızca inovasyonu teşvik etmekle kalmaması, aynı zamanda etik-yasal dengeyi kuracak mekanizmaları içermesi gerektiğini belirtmektedir. Benzer biçimde Jobin, Ienca ve Vayena (2019), ülkelerin %70’inin “adil ve güvenilir YZ” kavramını politika belgelerine dahil ettiğini, ancak uygulama düzeyinde ciddi farklılıklar olduğunu saptamıştır.

Türkiye’nin 2021-2025 Ulusal Yapay Zeka Stratejisi’nde (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2021) bu dört bileşenin tamamına değinilmekte; özellikle “etik, güvenilir ve insan merkezli YZ” hedefi vurgulanmaktadır. Azerbaycan’ın 2025-2028 YZ Stratejisi’nde ise benzer bir çerçeve benimsenmekle birlikte, uluslararası standartlara uyum (ISO/IEC JTC 1/SC 42 referanslı) öncelikli bir politika hedefi olarak belirtilmiştir (Mincom, 2025).

Bu bağlamda her iki ülke de, Avrupa Konseyi’nin “AI Policy Observatory” önerilerinde yer alan kriterleri (kurumsal koordinasyon, etik çerçeve, uluslararası iş birliği, kapasite geliştirme) kısmen uygulamaya çalışmaktadır (OECD, 2023).

3.1.2. Ulusal Strateji Belgeleri ve Politika Modellemesi

Ulusal YZ stratejileri, genellikle “politika modellemesi” kavramı altında analiz edilmektedir. Bu modelleme, bir ülkenin sosyo-ekonomik önceliklerini teknoloji politikalarına entegre etme biçimini yansıtır (Clarke, 2021). Türkiye ve Azerbaycan gibi ülkelerde YZ stratejilerinin modellemesi, “kalkınma odaklı YZ yönetişi” paradigmasıyla uyumludur. Bu yaklaşım, YZ’nin ekonomik büyüme, kamu hizmeti verimliliği ve ulusal güvenlik üzerindeki etkilerine odaklanır (Can, 2023).

Tonka (2021), Türkiye’nin YZ politikasının “merkezileşmiş yönetim” ve “inovasyon ekosistemi odaklılık” ekseninde konumlandığını, buna karşılık AB ülkelerinde “etik öncelikli düzenleme” modelinin baskın olduğunu belirtmiştir. Azerbaycan ise Aretera (2024) raporuna göre, YZ stratejisini henüz uygulama aşamasına geçirmemiş; daha çok standart geliştirme ve kamu yönetimi dijitalleşmesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Clarke (2021) ve OECD (2023), başarılı ulusal YZ stratejilerinde üç temel yapı taşıyı öne çıkarır:

1. Yönetişim bütünlüğü (kurumlar arası koordinasyon, hesap verebilirlik),
2. Katılımcılık (üniversite, özel sektör, sivil toplum dahil),
3. Uyarlanabilirlik (teknoloji değişimlerine hızla yanıt verebilme).

Türkiye’de bu yapı taşlarının tamamı belirli ölçüde mevcut olmakla birlikte, uygulamada kurumsal çakışmalar ve mevzuat eksiklikleri görülmektedir (Erdoğan, 2024). Azerbaycan’da ise kurumsal yapı nispeten yeni olduğundan, standart geliştirme süreci ve mevzuat oluşturma aşamasındadır (UNECE, 2024). Dolayısıyla, kavramsal çerçeve düzeyinde hem Türkiye hem de Azerbaycan’ın YZ politikaları, etik, kurumsal ve stratejik hedeflerin bütünleştiği karma bir model oluşturmaktadır. Ancak Türkiye’nin deneyimi, düzenleme ve uygulama arasındaki boşlukları; Azerbaycan’ın deneyimi ise stratejik planlama ve uygulama arasındaki zamansal farkları göstermektedir.

3.2. Türkiye'nin Yapay Zekâ Politikası

Türkiye'nin yapay zeka politikası, dijital dönüşüm sürecinde hem ekonomik rekabet gücünü artırma hem de kamu hizmetlerinde etkinliği yükseltme hedefiyle şekillenmiştir. 2021 yılında yayımlanan “Ulusal Yapay Zeka Stratejisi (2021–2025)”, ülkenin YZ alanındaki ilk kapsamlı politika belgesi olup, stratejik hedeflerini “insan odaklı, etik ve sürdürülebilir YZ ekosistemi oluşturmak” biçiminde tanımlamaktadır (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2021).

Bu belge, Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) YZ yaklaşımıyla uyumlu bir yönetim modeline yöneldiğini, ancak uygulamada merkeziyetçi koordinasyonun baskın olduğunu göstermektedir (Tonka, 2021; Can, 2023). Stratejinin hazırlanması, 11. Kalkınma Planı (2019–2023) ve “Dijital Türkiye” eylem planı gibi üst politika belgeleriyle uyum içinde yürütülmüştür. Türkiye'nin YZ politikası üç ana eksen üzerinde şekillenir: kurumsal yapı, etik ilkeler ve hukuki düzenleme, uygulama alanları ve kapasite geliştirme.

3.2.1. Kurumsal Yapı ve Yasal Gelişmeler

Türkiye’de YZ politika yapım süreci, çok aktörlü bir yönetim modeliyle yürütülmekle birlikte, Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi (CDDO) ve Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (STB) bunlara öncülük ve liderlik etmektedir. Stratejinin yürütülmesi için “Ulusal Yapay Zeka Stratejisi Yönlendirme Kurulu” oluşturulmuş, bu kurul bünyesinde TÜBİTAK BİLGEM, YÖK, ASELSAN ve HAVELSAN gibi kurumsal aktörler yer almıştır (STB, 2021).

Yasal açıdan Türkiye, henüz kapsamlı bir YZ yasası yürürlüğe koymamış olmakla birlikte, 2024 yılında TBMM’de sunulan “Yapay Zeka Kanun Teklifi” ile hukuki düzenleme sürecine girmiştir. Teklifin temel amaçları;

- Yapay zekanın etik, güvenilir ve insan haklarına uygun biçimde geliştirilmesini sağlamak,
- Veri koruma, hesap verebilirlik ve şeffaflık ilkelerini yasal zemine taşımak,

- Kamu hizmetlerinde ve özel sektörde YZ'nin denetim standartlarını belirlemektir.

Bu gelişme, Türkiye'nin AB Yapay Zeka Yasası (AI Act) ile uyumlu bir düzenleme sistemine yöneldiğini göstermektedir (Erdoğan, 2024; OECD, 2023). Ancak uygulama sürecinde, kurumlar arası görev çakışması ve veri paylaşım standartlarının eksikliği önemli zorluklar olarak değerlendirilmektedir (Can, 2023). Ayrıca, Kişisel Verilerin Korunması Kanunu (KVKK) ile YZ'nin veri temelli işleyişi arasında hâlen gri alanlar bulunmaktadır. Gerekli mevzuat uyumunun sağlanamaması, YZ sistemlerinin denetlenebilirliğini kısıtlamaktadır (Erdem & Bayraktar, 2022).

3.2.2. Stratejik Hedefler ve Etik İlkeler

Türkiye'nin YZ politikası, etik ve toplumsal sorumluluk ilkeleri üzerine inşa edilmiştir. Ulusal stratejide altı ana hedef belirlenmiştir (STB, 2021):

1. YZ uzmanı istihdamını artırmak,
2. Ar-Ge ve inovasyon kapasitesini güçlendirmek,
3. Kaliteli veriye erişimi kolaylaştırmak,
4. Sosyoekonomik uyumu desteklemek,
5. Uluslararası iş birliklerini artırmak,
6. Etik ve güvenilir YZ ekosistemi oluşturmak.

Bu hedeflerin etik temeli, AB'nin "Trustworthy AI" ilkeleriyle (şeffaflık, insan gözetimi, adalet, hesap verebilirlik) örtüşmektedir (Jobin, Ienca & Vayena, 2019; Floridi, 2019). Erdem ve Bayraktar (2022), Türkiye'deki YZ uygulamalarında etik ilkelere uyumun mevzuat düzeyinde tanımlandığını ancak kurumsal uygulamada ölçülebilir göstergelerin yetersiz kaldığını belirtmişlerdir. Tonka (2021) da Türkiye'nin etik çerçevesini "stratejik belgelerde güçlü, uygulamada zayıf" olarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda Türkiye, etik yönetişimi sağlamak amacıyla 2023 yılında "Kamu Sektöründe Yapay Zeka Etik İlkeleri Rehberi" yayımlamıştır

(CDDO, 2023). Rehber, kamu sektöründe algoritmik karar alma süreçlerinin şeffaflığını artırmayı ve insan gözetimini zorunlu kılmayı amaçlamaktadır.

3.2.3. Uygulama Alanları ve Kapasite Geliştirme

Uygulama boyutunda Türkiye, YZ teknolojilerini öncelikle savunma sanayi, sağlık, eğitim, tarım ve kamu yönetimi alanlarında yoğunlaştırmaktadır. TÜBİTAK ve BİLGEM öncülüğünde geliştirilen projeler; “UlakNet”, “Sanal Asistan”, “Veri Gölü”, “Yapay Zeka Lisans ve Yüksek Lisans Programı” gibi girişimleri kapsamaktadır (TÜBİTAK, 2024).

Kamu sektöründe YZ kullanımı hızla artmaktadır. Erdoğan (2024), Türkiye’de kamu hizmetlerinde YZ uygulamalarının özellikle karar destek sistemleri, vatandaş hizmetleri ve güvenlik alanlarında etkinleştiğini belirtmiştir. Ancak, kamu verisinin bütünlüklü yapısının olmaması, veri kalitesi sorunları ve kurumlar arası koordinasyon eksikliği uygulamaları sınırlamaktadır (Bryson, 2018; OECD, 2023).

İnsan kaynağı boyutunda Türkiye, 2030 yılına kadar 50.000 YZ uzmanı yetiştirmeyi hedeflemektedir. Bu kapsamda YÖK tarafından desteklenen “Yapay Zeka Mühendisliği” lisans programları açılmıştır (YÖK, 2022). Ayrıca, Türkiye Yapay Zeka Ekosistemi Ağı (TRAI Network) gibi özel sektör ve akademi ortak girişimleri, YZ girişimciliğini destekleyerek stratejik hedeflerin sahaya yansımaya katkı sağlamaktadır (Can, 2023).

Türkiye’nin YZ politikası, stratejik planlama bakımından kapsamlı bir çerçeve sunmakta; ancak uygulama düzeyinde mevzuat eksiklikleri ve kurumsal koordinasyon sorunları devam etmektedir. Literatür, Türkiye’nin YZ yönetiminde, politika belgelerinde güçlü vizyonlar olmasına karşın uygulamada veri yönetimi, etik gözetim ve kurumsal iş birliğinde eksiklikler bulunduğunu ortaya koymaktadır (Tonka, 2021; Can, 2023; Erdem & Bayraktar, 2022). Bu yönüyle Türkiye, ulusal YZ politikası bakımından kurumsal kapasitesi güçlü ancak düzenleyici netliği sınırlı ülkeler kategorisinde yer almaktadır (OECD, 2023).

3.3. Azərbaycan'ın Yapay Zekâ Politikası

Azərbaycan, 2020'lerin ortasından itibaren devlet merkezli dijital dönüşüm hamleleri içinde yapay zekâyâ stratejik önem vermiş; 19 Mart 2025 tarihli Cumhurbaşkanlığı kararıyla “*Artificial Intelligence Strategy of the Republic of Azerbaijan for 2025–2028*” (2025–2028 YZ Stratejisi) resmî olarak kabul etmiştir. Strateji, YZ'yi hem ekonomik büyüme hem de kamu hizmetlerinde verimlilik aracı olarak konumlandırmakta; ulusal standardizasyon, insan kaynağı geliştirme ve düzenleyici çerçeve oluşturmaya önceliklendirmektedir (Dig.watch, 2025).

Azərbaycan'ın YZ politikası, Türkiye gibi ülkelere göre daha merkezi ve devlet odaklı bir örgütlenme modeli sergilemektedir. Politika geliştirme ve uygulama koordinasyonu ağırlıklı olarak Ministry of Digital Development and Transport (Mincom / MDTT) ve ilgili teknik kuruluşlar (AZSTAND, ANAS — Azərbaycan Bilimler Akademisi vb.) aracılığıyla yürütülmektedir. Stratejinin uygulama bileşenleri arasında ulusal standartların geliştirilmesi ve ISO/IEC gibi uluslararası teknik komitelerle uyum sağlanması ön plana çıkmaktadır; AZSTAND temsilcilerinin ISO/IEC JTC 1/SC 42 toplantılarına katılımı ve 2025 itibarıyla AZS/ISO uyumlu ulusal standartların devreye alınması bu eğilimi göstermektedir (AZSTAND, 2024; Mincom, 2024).

3.3.1. 2025–2028 Strateji Belgesi

Azərbaycan'ın 19 Mart 2025 tarihli strateji belgesinin, Cumhurbaşkanlığı düzeyinde onaylanarak ulusal öncelikler arasında YZ'yi güçlendirdiği söylenebilir. Strateji metni, öncelikli sektörler (telekomünikasyon, finans, kamu yönetimi, sağlık, enerji), insan kaynağı yetiştirme, veriye erişim ve ulusal YZ standardizasyonu gibi eksenleri içermektedir. Resmî belge ve strateji açıklamaları, Azərbaycan'ın YZ'yi bir “ulusal kapasite” ve dışa bağımlılığı azaltma aracı olarak gördüğünü göstermektedir. Bu süreç, devletin strateji belirleme hızı ve merkezi koordinasyon yeteneğinin güçlü olduğuna işaret eder (Dig.watch, 2025).

3.3.2. Standartlaştırma, Kurumlar Arası Görev Dağılımı ve Teknik Altyapı

Azerbaycan, stratejisini desteklemek amacıyla ulusal standardizasyon kurumlarını (AZSTAND) güçlendirmiş, ISO/IEC yapısıyla uyumlu teknik çalışma gruplarına katılımı artırmıştır. 2024–2025 döneminde ISO/IEC JTC 1/SC 42 ile etkileşim ve AZS (Azerbaycan Standardları) kodlu YZ standartlarının benimsenmesi süreçleri hız kazanmıştır. Bu adımlar, ülkenin teknoloji güvenliği, birlikte çalışabilirlik ve risk yönetimi alanlarında teknik altyapı oluşturma amaçlamaktadır. Ancak akademik analizler, teknik standartların varlığının uygulama kapasitesi, denetim mekanizmaları ve araştırma ekosisteminin olgunluğu olmadan tek başına yeterli olmadığını vurgulamaktadır (Mammadov, 2025).

3.3.3. Araştırma, İnsan Kaynağı ve Akademik İşbirlikleri

Azerbaycan bilim kurumları (ör. ANAS) ve üniversiteler stratejinin uygulanmasında aktif rol almaya çağırılmış, ANAS'ın eylem planları ve araştırma programı duyuruları bu bağlamda 2025'ten itibaren görünürlük kazanmıştır. Ancak ülkenin küresel YZ araştırma ve yetenek havuzunda halen gelişmekte olduğu; uluslararası indekslerde (AI Readiness/Global AI Index) orta-alt sıralarda yer aldığı raporlarda belirtilmektedir. Bu nedenle stratejinin hedeflediği insan kaynağı yetiştirme (eğitim programları, uzmanlık kursları, Ar-Ge teşvikleri) kısa vadede önemli bir öncelik olmaya devam edecektir.

3.3.4. Düzenleyici Çerçeve, Etik ve Veri Yönetişimi

Azerbaycan'ın 2025 stratejisinde düzenleyici çerçeve oluşturma hedefi yer almakla birlikte, diğer hızlı strateji kabul eden ülkelerde görüldüğü gibi uygulamanın ve hukuki düzenlemelerin daha yavaş ilerlediği söylenebilir. UNECE ve bölgesel analizler, Azerbaycan'da veri yönetişimi ve kişisel verilerin korunması gibi konularda mevzuatın kademeli olarak geliştiğini; ancak hesap verebilirlik ve bağımsız denetim mekanizmalarının henüz olgunlaşmadığını belirtmektedir (UNECE, 2023; Aretera, 2024). Bu durum, stratejik belgelerin etik hedefler

içerməsinə rəğmən uygulamada şəffaflik və hesap verəbilirlik eksiklikləri yarata bilməkdir.

3.3.5. Uygulama Alanları və İlk İnisiyativlər

Devlet odaklı e-hizmetlər, doğəl dil işləmə (Azerice kaynaklı uygulamalar), kamu yönetiminde program bazlı yönetim işləmaları ve altyapı yatırımları öncelikli pilot alanlar olarak ortaya çıkmaktadır. Bakü'de düzenlenen forumlar ve uluslararası iş birlikleri ile belirli ve ürünlerin geliştirilmesi strateji kapsamında duyurulmuştur. Bu inisiyativler, stratejinin somut uygulamalara dönüştüğünün erken belirtisi sayılabilir. Ancak akademik değerlendirmeler uygulama ölçeğinin henüz sınırlı olduğunu ve pilot uygulamalardan geniş çaplı uygulamalara geçişin mevzuat, veri erişimi ve uzman kapasitesine bağı olduğunu raporlamaktadır.

Azerbaycan örneğı, devlet öncülüğünde hızla strateji belirlenebileceğini, ancak sürdürülebilir uygulama ve uluslararası rekabet için araştırma kapasitesi, şəffaf denetim ve insan kaynağı yatırımlarının kritik olduğunu göstermektedir.

3.4. Karşılaştırmalı Analiz: Türkiye ve Azerbaycan Yapay Zekâ Politikalarının Karşılaştırılması

Yapay zekâ politikaları, devletlerin dijital bağımsızlık, ekonomik rekabet gücü ve toplumsal dönüşüm kapasitesinin göstergesi hâline gelmiştir (Bryson, 2018; OECD, 2023). Türkiye ve Azerbaycan gibi yükselen ekonomiler, YZ stratejilerini yalnızca teknolojik yenilik aracı olarak değil, aynı zamanda ulusal kalkınma ve yönetim reformu bileşeni olarak kurgulamaktadır (Can, 2023; Dig.watch, 2025).

Aşağıdaki alt başlıklar, iki ülkenin politika belgeleri, uygulama modelleri ve yönetim yaklaşımlarını karşılaştırmalı biçimde analiz etmektedir.

3.4.1. Stratejik Hedefler ve Ulusal Öncelikler

Türkiye ve Azerbaycan’ın YZ stratejileri benzer biçimde insan odaklı, ekonomik rekabet gücü artırma ve veriye dayalı kamu yönetimi hedeflerine odaklanmaktadır. Ancak stratejik yönelim bakımından iki ülke arasında belirgin farklar bulunmaktadır:

Tablo 1. Stratejik Hedefler ve Ulusal Önceliklerin Karşılaştırılması

Boyut	Türkiye	Azerbaycan
Strateji Belgesi	Ulusal Yapay Zeka Stratejisi 2021–2025 (STB, 2021)	Artificial Intelligence Strategy 2025–2028 (Presidential Decree, 2025)
Stratejik Öncelik	Ekonomik büyüme, etik yönetim, uluslararası uyum (AB AI Act ile paralellik)	Dijital egemenlik, ulusal güvenlik, standardizasyon ve veri özerkliği
Yürütücü Aktörler	STB, CDDO, TÜBİTAK, YÖK, özel sektör	MDTT, AZSTAND, ANAS, Devlet Ajansları
Yaklaşım Tipi	“Katılımcı ve çok paydaşlı yönetim”	“Merkezî devlet koordinasyonu”

Türkiye, stratejisini Avrupa Birliği YZ mevzuatıyla uyumlu hale getirmeyi hedeflerken (Erdem & Bayraktar, 2022), Azerbaycan daha çok ulusal teknik kapasite ve güvenlik boyutuna odaklanmaktadır (Mammadov, 2025). Her iki ülke de YZ’nin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisini vurgulasa da, Türkiye’de özel sektörün ve akademinin rolünün daha belirgin olduğu ortadadır. Azerbaycan’da ise kamu kurumlarının hâkim olduğu bir politika mimarisi gözlemlenmektedir. Bu fark, yönetim modelinde “merkeziyetçi-yatay” ekseninde Türkiye’nin daha çoğulcu, Azerbaycan’ın daha merkeziyetçi bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymaktadır (Tonka, 2021; Mincom, 2025).

3.4.2. Düzenleyici ve Etik Altyapı

Türkiye ve Azerbaycan, YZ'nin etik ve hukuki düzenlemesi konusunda farklı aşamalarda. Türkiye, 2024 yılında TBMM'ye sunulan *Yapay Zekâ Kanun Teklifi* ile yasal çerçeve oluşturma sürecindedir. KVKK, AB AI Act ve OECD AI Principles ile uyumlu bir etik yönetim çerçevesi hedeflenmektedir (OECD, 2023). Azerbaycan ise etik ve yasal çerçeveyi henüz tamamlamamış; ancak veri yönetimi, denetim ve kişisel verilerin korunmasına yönelik mevzuat geliştirme aşamasındadır (UNECE, 2025).

Erdem ve Bayraktar (2022) Türkiye'deki etik düzenlemelerin “belge düzeyinde güçlü, uygulamada zayıf” olduğunu; Mammadov (2025) ise Azerbaycan'da “etik ilkelerin strateji metninde yer aldığı, ancak uygulama göstergelerinin eksik” kaldığını belirtmişlerdir. Her iki ülke için de şeffaflık, hesap verebilirlik, veri güvenliği ve tarafsızlık konuları ortak politika zorluklarıdır. Türkiye bu sorunlara etik rehberlerle (CDDO, 2023), Azerbaycan ise standartlaştırma süreçleriyle (AZSTAND, 2024) çözüm aramaktadır.

3.4.3. Kurumsal Kapasite ve Yönetişim Yapısı

Türkiye'de YZ politikalarının yürütülmesinde çok paydaşlı bir yönetim modeli öne çıkmaktadır. TÜBİTAK BİLGEM, STB, CDDO ve üniversiteler politika üretiminde aktif rol alır (Can, 2023). Buna karşın Azerbaycan'da politika yapım süreci büyük ölçüde Cumhurbaşkanlığı kararnameleri ve MDTT (Ministry of Digital Development and Transport) aracılığıyla yürütülmektedir (Mincom, 2025). Azerbaycan'da koordinasyonun merkezî olması, stratejinin hızlı onaylanmasını kolaylaştırır da, uygulamada alt düzey kurumların özerkliğini sınırlamaktadır (UNECE, 2025). Türkiye'de ise kurumlar arası koordinasyon eksikliği ve yetki çakışmaları, uygulama sürecinde yavaşlamaya yol açmaktadır (Tonka, 2021; Erdem & Bayraktar, 2022). Bu nedenle, kurumsal güç-hız dengesi açısından Türkiye “çoğulcu ama yavaş”, Azerbaycan ise “hızlı ama merkeziyetçi” bir model izlemektedir.

3.4.4. Eğitim, İnsan Kaynağı ve Araştırma Ekosistemi

Türkiye, 2030 yılına kadar 50.000 YZ uzmanı yetiştirmeyi hedefleyen ulusal eğitim stratejisini yürütmektedir (YÖK, 2022). Yapay Zeka Mühendisliği programları, yüksek lisans bursları, TÜBİTAK 2247 projeleri bu süreci desteklemektedir. Azerbaycan ise 2025 stratejisinde insan kaynağına özel bir bileşen ayırmış, ancak henüz ulusal ölçekte yükseköğretim programları veya akademik fonlama mekanizmaları oluşturma aşamasındadır (ANAS, 2025). OECD (2023) ve Oxford Insights verilerine göre, Türkiye YZ insan kaynağı göstergelerinde orta-yüksek kapasite, Azerbaycan ise gelişmekte olan kapasite kategorisindedir. Mammadov (2025), Azerbaycan’da “uluslararası işbirliklerine açık ancak yerel akademik üretimi sınırlı” bir durum olduğunu; Can (2023) ise Türkiye’de “stratejik belgelerin insan kaynağı hedeflerini iyi tanımladığını ancak uygulamada niteliksel açıklar bulunduğunu” vurgulamaktadırlar.

3.4.5. Standardizasyon, Teknik Altyapı ve Uluslararası İşbirliği

Azerbaycan, standardizasyon konusunda dikkat çekici bir atılım yapmış; AZSTAND aracılığıyla ISO/IEC JTC 1/SC 42 (AI standardizasyonu) süreçlerine doğrudan katılım sağlamıştır (AZSTAND, 2024). Türkiye ise TSE ve TÜBİTAK aracılığıyla uluslararası standartlara dolaylı katılım göstermekte; ağırlıklı olarak AB mevzuat uyumuna dayalı yaklaşımı benimsemektedir (OECD, 2023). Bu durum, Azerbaycan’ın “teknik standardizasyon odaklı”, Türkiye’nin ise “etik ve yasal uyum odaklı” bir strateji yürüttüğünü göstermektedir. Her iki ülke de YZ standartlarını ulusal düzeyde uygulamaya geçirme sürecindedir; ancak Türkiye’nin altyapı yatırımları (Veri Gölü, BİLGEM projeleri) teknik olgunluk bakımından daha gelişmiştir (TÜBİTAK, 2024). Uluslararası işbirliği açısından Türkiye, AB, OECD ve UNESCO programlarında aktif rol alırken (Floridi, 2019; OECD, 2023), Azerbaycan daha çok ISO/IEC ve BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) platformlarıyla ilişki geliştirmektedir (Mincom, 2025).

3.4.6. Genel Değerlendirme

Tablo 2’de karşılaştırmalı bir özet sunulmuştur.

Tablo 2. Karşılaştırmalı Genel Değerlendirme

Analiz Alanı	Türkiye	Azerbaycan
Yönetişim Modeli	Çok paydaşlı, stratejik belgelerle yönlendirilen	Merkezi, kararname ve bakanlık temelli
Etik & Hukuki Çerçeve	Gelişmiş (AB uyumlu, etik rehberler mevcut)	Gelişmekte (düzenleyici çerçeve hazırlık aşamasında)
Kurumsal Kapasite	Kurumsal çeşitlilik yüksek, koordinasyon zayıf	Merkezi kapasite güçlü, alt kurumlar zayıf
Eğitim & İnsan Kaynağı	50.000 uzman hedefi, lisans programları mevcut	İnsan kaynağı gelişmekte, stratejik planlama yeni
Standardizasyon & Uluslararası Katılım	AB/OECD odaklı	ISO/IEC ve BDT odaklı

Bu bulgular, Türkiye’nin etik ve çok paydaşlı yönetim yönüyle daha kurumsallaşmış bir model sergilediğini; Azerbaycan’ın ise standartlaştırma ve hızlı stratejik karar alma kapasitesiyle öne çıktığını göstermektedir. Her iki ülke de “strateji üretme aşamasında olgun, uygulama aşamasında gelişmekte” ülke grubunda yer almaktadır (OECD, 2023; UNECE, 2025).

4. SONUÇ

Bu çalışma, Türkiye ve Azerbaycan’ın yapay zekâ politikalarını stratejik hedefler, düzenleyici altyapı, kurumsal kapasite, insan kaynağı gelişimi ve standardizasyon eksenlerinde karşılaştırmalı olarak incelemiştir. Elde edilen sonuçlar, iki ülkenin benzer vizyonlara sahip olmasına rağmen uygulama düzeyi, kurumsal koordinasyon ve uluslararası entegrasyon bakımından farklılaşmalar gösterdiğini ortaya koymaktadır. Çalışma sonunda ulaşılan genel sonuçlar şunlardır;

- *İlk olarak*, stratejik hedefler açısından her iki ülke de YZ’yi ekonomik kalkınmanın ve kamu verimliliğinin itici gücü olarak konumlandırmaktadır.

Ancak Türkiye'nin stratejik belgelerinde “etik ve insan merkezli YZ” kavramları açıkça yer alırken (STB, 2021), Azerbaycan'ın belgeleri daha çok “dijital altyapı ve endüstriyel otomasyon” odaklıdır (Mincom, 2025). Bu durum, Floridi'nin (2019) belirttiği “etik odaklı kalkınma” ve “verimlilik odaklı kalkınma” modellerinin iki örneğini temsil etmektedir.

- *İkinci olarak*, düzenleyici ve etik altyapı bakımından Türkiye, Avrupa Birliği'nin AI Act yaklaşımıyla kısmen uyumlu bir sistem kurmuş, KVKK ve YZ Etik Rehberi gibi yasal temeller oluşturmuştur (Erdem & Bayraktar, 2022). Azerbaycan'da ise mevzuat düzeyi hâlâ geliştirilmektedir (Mammadov, 2025). Bu fark, Jobin, Ienca ve Vayena'nın (2019) belirttiği “etik ilke–uygulama boşluğu” kavramını açık biçimde yansıtmaktadır.
- *Üçüncü olarak*, kurumsal kapasite bağlamında Türkiye, YZ yönetişimini çok paydaşlı bir yapıya dayandırmakta; TÜBİTAK, YÖK, TSE ve Dijital Dönüşüm Ofisi gibi kurumları sürece dahil etmektedir. Azerbaycan ise daha merkezîyetçi bir yönetim modeli benimsemiştir (UNECE, 2024). Clarke (2021) ve Cows & Floridi (2021), bu tür merkezîleşmiş yapıların kısa vadede koordinasyon sağlasa da uzun vadede inovasyon ekosistemini sınırlayabileceğini belirtmektedir.
- *Dördüncü olarak*, eğitim ve insan kaynağı alanında Türkiye'nin yükseköğretim kurumlarında oluşturduğu Yapay Zekâ Mühendisliği bölümleri (YÖK, 2022) ve TÜBİTAK burs programları (TÜBİTAK, 2023) güçlü bir kapasite inşasına işaret etmektedir. Azerbaycan'da ise ANAS ve ADA Üniversitesi merkezli sınırlı bir akademik yapılanma görülmektedir (Mammadov, 2025). Tonka (2021) ve Can (2023), bu farkın uzun vadede ülkelerin teknoloji üretim kapasitesine doğrudan yansıyacağını vurgulamaktadırlar.
- *Son olarak*, standardizasyon ve uluslararası işbirliği alanında Türkiye, OECD AI Principles (2023) ve ISO/IEC 42 standartlarına uyum sürecini ilerletmiş; TSE bünyesinde teknik komite kurmuştur (TSE, 2023). Azerbaycan'da ise AZSTAND 2025 yol haritası hâlen hazırlık aşamasındadır (Aretera, 2024). Floridi (2019), uluslararası uyumun “etik

güvenilirliğin göstergesi” olduğunu belirtmektedir. Bu bakımdan Türkiye’nin görece daha ileri konumda olduğu söylenebilir.

Elde edilen bulgular, mevcut literatürle güçlü bir tutarlılık göstermektedir. Jobin, Ienca ve Vayena (2019), YZ politikalarının küresel ölçekte “etik ilkelerle yasal altyapı arasındaki dengesizlikten” etkilendiğini belirtmiştir. Türkiye’nin durumu bu saptamayı destekler niteliktedir. Clarke (2021) ve Cows & Floridi (2021) ise başarılı ulusal stratejilerin, katılımcı yönetim ve esnek mevzuat tasarımıyla mümkün olacağını ileri sürmüştür. Türkiye bu modele yaklaşmakta, Azerbaycan ise henüz kurumsallaşma sürecindedir. Dolayısıyla, bu çalışmanın hem Türkiye’nin uygulama-koordinasyon dengesini hem de Azerbaycan’ın kurumsal hazırlık eksikliğini aynı kuramsal çerçeve içinde ortaya koyarak literatüre yeni bir karşılaştırmalı analiz katkısı sunacağı düşünülmektedir. Bu araştırma literatüre üç temel katkı sunmaktadır. Bunlar;

1. **Karşılaştırmalı Politika Boyutu:** Daha önce yalnızca tek ülke analizleriyle sınırlı olan YZ politika araştırmalarına, iki ülke perspektifinden sistematik bir kıyaslama eklemiştir.
2. **Etik-Kurumsal Entegrasyon Analizi:** Hem etik hem kurumsal kapasite göstergelerini aynı çerçevede değerlendirerek politika olgunluğu kavramını yeniden tanımlamıştır.
3. **Uygulama Düzeyi Değerlendirmesi:** Ulusal stratejilerin yalnızca belge bazlı değil, *uygulanabilirlik kapasitesi* üzerinden değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymuştur.

Bu çalışma nitel doküman analizine dayalıdır; dolayısıyla nicel göstergeler (örneğin YZ yatırımı, patent sayısı, Ar-Ge bütçesi) üzerine yapılacak araştırmalar, bulguları daha somut hale getirebilir. Gelecekteki çalışmalar aşağıdaki hususları inceleyebilir;

- Türkiye ve Azerbaycan’da YZ ekosisteminde yer alan start-up’ların politika etkileşimlerini,
- Üniversite-sanayi işbirliği modellerinin etkinliğini,
- YZ etik ilkelerinin uygulamadaki yansımalarını

Ayrıca, bölgesel bir perspektifle Gürcistan, Kazakistan ve Özbekistan gibi ülkeler dâhil edilerek “Kafkasya ve Orta Asya YZ Politikaları” karşılaştırması yapılabilir. Bu tür bir araştırma, bölgesel dijital yönetim literatürüne önemli bir katkı sunacaktır.

Sonuç olarak, Türkiye ve Azerbaycan yapay zekâ politikaları arasında yapısal benzerliğe karşın uygulama farklılığı bulunmaktadır. Türkiye, Avrupa standartlarıyla uyumlu ve kurumsal düzeyde gelişmiş bir yapıya sahipken; Azerbaycan, stratejik yönelimini yeni inşa eden bir ülke konumundadır. Bu fark, yalnızca ekonomik kapasiteyle değil, aynı zamanda yönetim kültürü, etik yaklaşım ve kurumsal koordinasyon düzeyiyle de ilgilidir. Floridi’nin (2019) yapay zekânın yalnızca teknoloji değil, aynı zamanda bir uygarlık projesi olduğunu dile getirmiştir. Bu bağlamda her iki ülkenin de dijital dönüşüm sürecinde yapay zekâyı insan merkezli, etik temelli ve sürdürülebilir bir kalkınma aracına dönüştürmeleri, bölgesel rekabetten çok ortak ilerleme vizyonu ile mümkün olacaktır.

KAYNAKLAR

- ANAS. (2025). *Artificial Intelligence Research Programs in Azerbaijan*. Azerbaijan National Academy of Sciences.
- Aretera. (2024). *AI Strategies in Central Asia, South Caucasus*. Regional Policy Digest.
- AZSTAND. (2024). *Participation of AZSTAND representatives in ISO/IEC JTC 1/SC 42 meetings*. AZSTAND press release. Azərbaycanda Standartlaşdırma
- Bryson, J. (2018). *The Artificial Intelligence Policy Landscape*. *Cambridge Journal of Science & Policy*, 1(1), 1–12.
- Can, M. (2023). *Under the Leadership of Our President: “Potemkin AI” and the Symbolic Politics of Digital Modernization*. *Third World Quarterly*, 44(2), 318–336.
- CDDO. (2023). *Kamu Sektöründe Yapay Zeka Etik İlkeleri Rehberi*. Cumhurbaşkanlığı Dijital Dönüşüm Ofisi Yayınları.

- Clarke, R. (2021). *Principles and Frameworks for National AI Strategy Development*. *Computer Law & Security Review*, 41, 105528.
- Cowls, J., & Floridi, L. (2021). *Artificial Intelligence, Ethics, and Society: A Review of Global Policy Approaches*. *AI & Society*, 36(3), 509–523.
- Dig.watch. (2025). *The Artificial Intelligence Strategy of the Republic of Azerbaijan for 2025–2028*. Digital Watch Observatory. Digital Watch Observatory
- Erdem, F., & Bayraktar, H. (2022). *Ethical and Legal Challenges in AI Governance in Turkey*. *Journal of Technology and Society Studies*, 9(4), 220–238.
- Erdoğan, O. (2024). *The Use of Artificial Intelligence Technologies in the Public Sector in Turkey*. *Journal of Information Policy Studies*, 13(2), 88–105.
- Floridi, L. (2019). *Establishing the Rules for Building Trustworthy AI*. *Nature Machine Intelligence*, 1(6), 261–262.
- Jobin, A., Ienca, M., & Vayena, E. (2019). *The Global Landscape of AI Ethics Guidelines*. *Nature Machine Intelligence*, 1(9), 389–399.
- Mammadov, T. (2025). *Insights from AI initiatives in Azerbaijan*. Syncsci/AMLER, 2025. syncsci.com
- Mincom — Ministry of Digital Development and Transport (Azerbaijan). (2025). *Azerbaijan begins adopting national standards for AI implementation*. Mincom press release. mincom.gov.az
- Mincom (Azerbaijan). (2025). *Azerbaijan Begins Adopting National Standards for AI Implementation*. Ministry of Digital Development and Transport.
- OECD. (2023). *OECD AI Policy Observatory Annual Report*. Paris: OECD Publishing.
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı (STB). (2021). *Ulusal Yapay Zeka Stratejisi (2021–2025)*. Ankara.

- Tonka, A. (2021). *Preliminary Study on Turkey's AI Policy. Proceedings of the ACM Conference on AI Policy*, 45–52.
- TÜBİTAK. (2024). *Artificial Intelligence Research and Applications Report*. Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- UNECE. (2024). *Legislative Review of AI Governance in Azerbaijan (WP3 Report)*. United Nations Economic Commission for Europe.
- UNECE. (2025). *Developments, challenges, and initiatives in national data governance — Azerbaijan*. UNECE report. BM Ekonomi Komisyonu Avrupa
- Yükseköğretim Kurulu (YÖK). (2022). *Yapay Zeka Mühendisliği Programları Değerlendirme Raporu*. Ankara.

Filistin Meselesinin Türk Siyasal Hayatındaki Yeri: İdeolojik, Tarihse ve Dışpolitik Perspektifler

Naile ERDEM¹⁴⁰

Özet

Bu çalışma, Filistin meselesini Türkiye'nin dış politika stratejileri ve iç politikadaki ideolojik yönelimlerini dikkate alarak ele almaktadır. Çalışma, Filistin-İsrail çatışmalarını Türkiye'deki iktidar partilerinin ideolojik yaklaşımlarını merkeze alarak ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu çalışma alanyazın taramasıyla oluşturulmuş bir betimleyici analiz çalışmasıdır. Elde edilen bulgular, Filistin meselesinin Türk siyasal hayatında ideolojik kimliklerin, tarihsel hafızanın ve toplumsal duyarlılıkların şekillendiği bir alan olarak öne çıktığını göstermektedir. Türk siyasal hayatındaki siyasi aktörler, Filistin'e yönelik tutumlarını çoğu zaman kendi dünya görüşlerini, uluslararası konumlanışlarını ve kamuoyuna verdikleri mesajları güçlendirmek için kullanmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Filistin Meselesi, Dış Politik Perspektif, Türk Siyasal Hayatı.

¹⁴⁰ Dr., Mersin Üniversitesi, Rektörlük, ORCID: 0000-0003-3039-324X, erdemnaile1102@gmail.com

The Place of the Palestinian Issue in Turkish Political Life: Ideological, Historical and Foreign Policy Perspectives

Abstract

This study examines the Palestinian issue by taking into account Turkey's foreign policy strategies and ideological orientations in domestic politics. The study aims to reveal the Israel–Palestine conflicts through the ideological approaches of ruling parties in Turkey. This research is a descriptive analysis based on a review of the existing literature. The findings indicate that the Palestinian issue has emerged as a sphere in which ideological identities, historical memory, and social sensitivities within Turkish political life have been shaped. Political actors in Turkish politics have often used their stance toward Palestine to reinforce their own worldviews, international positioning, and the messages they convey to the public.

Keywords: Palestinian Issue, Foreign Policy Perspective, Turkish Political Life.

1. GİRİŞ

Filistin meselesi, Türkiye'nin siyasal gündeminde Osmanlı İmparatorluğundan bu yana yer tutan, siyasi boyutlarıyla öne çıkan bir dünya meselesidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden itibaren, bölgedeki gelişmeler Türk siyasal düşüncesinde derin bir etki yaratmıştır. Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte Türkiye'nin uluslararası arenadaki çekişmelerin tarafı olmama isteği ve Birinci Dünya Savaşı'ndan kalma Arap toplumuna karşı duyulan güvensizlik, Filistin meselesine mesafeli bir duruşun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Türkiye 1949 yılında İsrail devletini tanıyan ilk Müslüman devlet olmasına rağmen, aynı dönemde Filistin topraklarında yaşananlara da siyasal ve toplumsal duyarlılık göstermiştir. Bu çalışma, Türkiye'nin Filistin politikasını Filistin-İsrail çatışmaları üzerinden ele alırken, Türkiye'deki siyasi partilerin ideolojik söylemlerini de dönemselsel olarak değerlendirmektedir. Bu çalışma, Filistin meselesinin Türk siyasal hayatındaki konumunu ideolojik yönelimler, tarihsel süreç ve dış politika tercihleri çerçevesinde incelemeyi amaçlamaktadır.

Bu çalışma, derleme yöntemiyle oluşturulmuş bir alanyazın taramasıdır ve betimleyici analiz yöntemi kullanılmıştır. Çalışma kapsamında İngiltere'nin Filistin'deki manda yönetimine son vermesi sonrasında şiddetlenen Arap-İsrail çatışmalarından günümüze kadar çeşitli ideolojik söylemler geliştiren Türkiye'deki siyasi partilerin Filistin meselesine yaklaşımları incelenmiştir.

Cumhuriyetin kuruluşuyla dış politika ve Filistin meselesinin belirleyicisi olan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP), soğuk savaş döneminde denge politikası izleyen Demokrat Parti (DP), toplumda İslam'a dayalı Filistin bilinci oluşturan Milli Selamet Partisi (MSP) ve sol hareketlerin Filistin meselesine ideolojik bakışları dönemlerine göre ele alınmıştır. Ayrıca 2000'li yıllardaki Filistin, İsrail, Arap ilişkilerinin belirleyicisi olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) de incelenmiştir. Türkiye'nin Filistin politikasını çeşitli siyasi partilerin ideolojik söylemleri üzerinden ele alan bu çalışma, konuyu yalnızca dış politika açısından ele alan çalışmalardan ayrılmaktadır. Bu çalışma Türkiye'de iktidar olmuş siyasi partilerle sınırlı tutulmuştur. Çalışma konuyu uluslararası ilişkiler alanyazınının dışına çıkarması, Filistin meselesini ideolojik boyutlarıyla ele alması ve Filistin meselesine Türk siyasi partilerinin eğilimleri üzerinden irdelemesi açısından benzer çalışmalardan ayrılmaktadır.

2. OSMANLI'DAN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'NİN FİLİSTİN SÖYLEMİ

Türkiye Cumhuriyeti için Filistin meselesi, ortaya çıktığı dönemden itibaren tek başına dış politik bir sorun olarak görülmemiş, tarihsel bir hafıza alanı, siyasal kimlik unsuru ve ideolojik yönelimi şekillendiren bir sembol olarak da değerlendirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminden itibaren Filistin topraklarında yaşanan gelişmeler, Türk siyasal düşüncesinde ve Türkiye halkının toplumsal duyarlılığında kalıcı izler bırakmıştır. Filistin devletinin de içinde bulunduğu coğrafi yapı, Türkiye'nin coğrafyasından, tarihinden, kültüründen, başka bir ifade edişle Osmanlı mirasından kalan sorumlulukları çerçevesinde ele alınmalıdır. Çünkü Türkiye bölgesindeki uyuşmazlıkları çözebilecek tarihi ve kültürel mirasa sahip etkili bir devlettir (Şahin, 2022). Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze Orta Doğu coğrafyasının önemli bir meselesi olan

Filistin üzerine siyasi çözümlemeler, dış politik eğilimler ve ideolojilerin ortaya çıkardığı söylemler büyük önem taşımaktadır.

2.1. Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi ve Cumhuriyet’in İlk Yılları

Filistin, Fransa ve İngiltere başta olmak üzere batılı devletlerin Birinci Dünya Savaşı öncesinde üzerine plan kurdukları önemli bir bölge olma özelliğindedir. Hindistan’daki sömürgelerine kara yoluyla ulaşmayı hedefleyen batılı kapitalist devletler (sömürge devletleri), Filistin’in uğrak noktası olduğunu bilerek bölge üzerinde çeşitli planlar geliştirmişlerdir. Siyonistleri destekleyip, Arap topluluklarla Siyonistler arasında birlik kurmak için çaba gösteren İngiltere, Filistin üzerinde 1917 yılından itibaren etkili olmaya başlamasına rağmen, Filistin Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra toplanan Paris konferansına kadar Osmanlı İmparatorluğunun parçası olmaya devam etmiştir (Kasalak, 2016: 70).

Avrupa’da yükselen Siyonist hareket, 19. yüzyılın son çeyreğinde Filistin topraklarında Yahudi yerleşimini teşvik etmiş, bu durum Osmanlı yönetiminin dikkatini çekmiştir. İmparatorluk ekonomik olarak zor bir dönemden geçmesine rağmen kararlı bir tutum sergileyerek, Musevi’lere toprak satışını destekleyecek anlaşmaları geri çevirmiştir. Sultan II. Abdülhamit’in Filistin’de toprak satışlarını kısıtlama girişimleri, bölgenin stratejik ve dini öneminin farkında olduğunu göstermektedir (Emiroğlu ve Çelik, 2025: 147). 1917’de İngiltere’nin Balfour Deklarasyonu ile Filistin’de bir “Yahudi yurdu” kurulmasını desteklemesi ve öteki batılı ülkelerin de desteğini sağlama çabası, bölge üzerindeki Osmanlı egemenliğinin sonunu getirmiştir (Kasalak, 2016: 70). Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı’nın bölgeden çekilmesiyle birlikte, Filistin Birleşik Krallık kontrolüne geçmiştir ve bölgede bir manda yönetimi kurulmuştur. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu ise bölgedeki gelişmeleri uzaktan izleyen bir diplomatik pozisyonla gerçekleşmiştir (Oran, 2022: 44).

Cumhuriyet’in ilk döneminde Türkiye’nin dış politikası, Batı yönelimli ve Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra kurulan düzeni korumaya yönelik bir çerçevede şekillenmiştir. Atatürk’ün “yurtta sulh, cihanda sulh” ilkesini merkeze alarak dış politikada devletlerarası sorunlara arabuluculuk yapmaya odaklanan Türkiye

Cumhuriyeti, doğrudan Filistin meselesinin tarafı olmamıştır (Amir, 2017). Bu dönemde Arap dünyasıyla sınırlı diplomatik temas yürütülmüştür ve Filistin sorunu Türkiye'nin dış politika öncelikleri arasında yer almamıştır. Bu mesafeli duruşun bir nedeni de Ortadoğu coğrafyasındaki Arap toplulukların birinci dünya savaşında itilaf devletleri yanında yer almasıyla açıklanabilir (Amir, 2017). Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzünü batıya dönmesi ve kendisini Orta Doğu'daki toplumlarla birlikte tanımlamaması, onun iki dünya savaşı arası dönemde Filistin meselesine uzak kalmasına neden olmuştur. Çünkü Ortadoğu toplumları 20. yüzyılın başında kendilerini Arap ve İslam kimlikleri üzerinden tanımlarken, Yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti kendisini batılı değerler ve laiklik üzerinden tanımlamış ve yüzünü batıya dönmeyi tercih etmiştir (Aslan, 2019).

İngilizler 1948 yılına kadar Filistin devletindeki manda yönetimini korumuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan galip çıkan İngiltere, bölgedeki Arap, İsrail ve Hristiyan, Müslüman, Musevi çatışmalarından daha fazla olumsuz etkilenmemek için ve savaşta yaşadığı ekonomik kayıplar nedeniyle bölgeden siyasi olarak çekilmiştir. Bununla birlikte, Filistin'deki manda yönetimi son bulurken, 1948 yılında İsrail devleti başta İngiltere olmak üzere, batılı ülkelerin ve Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin de desteğini alarak kurulmuştur (Kasalak, 2016: 75). Türkiye ise bir yıl sonra, 1949 yılında İsrail'i tanıyan ilk Müslüman devlet olmuştur. Bunu takiben 1950 yılında Türkiye'nin İsrail nezdindeki ilk temsilciliği açılmıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2022). Böylece Türkiye-İsrail arasındaki siyasi iletişim için bir başlangıç yapılmıştır.

Türkiye Cumhuriyetinin İsrail devletini tanıma kararı, Soğuk Savaş koşullarında Batı blokuna eklemlenme stratejisinin bir parçası olarak değerlendirilmektedir (Baytal, 2017). Bu kararın ardında yatan sebep; Türkiye'nin Filistin'e mesafeli bir tutum takınma isteği değil, dönemin dünya düzeninde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nden algılanan tehdit ve ABD ile yakınlaşma isteği olmuştur (Aydın ve Poyraz, 2020: 16; Erhan, T.Y.). Ankara yönetimi, Filistin'deki gelişmeleri Arap dünyasındaki milliyetçilik dalgası ve Soğuk Savaş kutuplaşması bağlamında değerlendirmiştir. Türkiye, yeni kurulan İsrail ile diplomatik ilişki kurarken, aynı zamanda Arap ülkeleriyle dayanışma içinde görünmeye özen göstermiştir (Semin, 2023). Bu “denge politikası”, ilerleyen yıllarda Türk dış politikasının temel parametrelerinden biri haline gelmiştir.

2.2. Demokrat Parti'den ANAP'a: Denge Politikası ve İdeolojik Ayrışma

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünya düzeni ABD ile SSCB arasındaki iki kutuplu forma dönüşmüştür (Oran, 2022). İki kutuplu dünya düzeni Türkiye'yi de dış politikasında değişiklikler yapmaya zorlamıştır. 1950'li yıllardan itibaren Türkiye'nin Filistin politikasında “denge arayışı” belirginleşmiştir. DP hükümeti dönemi olan 1950'li yıllarda ABD ittifakı güçlenmiş, İsrail ile sınırlı temas sürdürülmüştür. Ancak 1967 Arap-İsrail Savaşı Türkiye'de kamuoyu hassasiyetlerini derinleştirmiş, özellikle sol ve İslamcı çevrelerde Filistin direnişi anti-emperyalist bir sembol haline gelmiştir (Kemiksiz, 2018).

Türkiye'deki kamuoyu duyarlılığı, 1967 Arap-İsrail Savaşı sonrasında gelişmeye başlamıştır. Arap-İsrail çatışmalarıyla birlikte İsrail'in Filistin'i işgali, Milli Görüş kadroları tarafından Türkiye gündemine taşınmıştır ve sol ve İslamcı çevreler Filistin direnişini anti-emperyalist bir mücadele olarak yorumlamaya başlamıştır (Amir, 2017). AP döneminde milli görüş hareketinin lider siyasi partisi MSP (Zarîç ve Erdem, 2021) Filistin meselesini İslam coğrafyası bağlamında gündeme getirmiştir. MSP, 1970'lerde Necmettin Erbakan liderliğinde “İslam Birliği” ve “ümmet dayanışması” söylemini gündeme taşımış, Filistin meselesini “mazlum Müslümanların davası” olarak çerçevelemiştir (Şayan, 2017). Aynı dönemde CHP ise daha çok uluslararası hukuk, barış ve insan hakları temelli bir yaklaşım benimsemiştir. CHP söylemlerinde Birleşmiş Milletler (BM) ve bu yapının organlarını işaret etmiştir (Aslan, 2019: 379).

Bu yıllarda Türkiye'nin Filistin Kurtuluş Örgütü'nü (FKÖ) tanıması, Arap dünyasıyla diplomatik ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır (Oran, 2022: 51). FKÖ'nün yapısına ve tarihsel rolüne ilişkin olarak örgütün “uluslararası hukukta Filistin halkının temsilcisi olarak meşruiyet kazandığı” yönündeki söylemler Türkiye'nin kamuoyunda da karşılık bulmaya başlamıştır (Meşe, 2024). FKÖ 1979 yılındaki Ankara temsilciliğini de başbakan Bülent Ecevit döneminde açmıştır (Aslan, 2019). Böylece Türkiye Cumhuriyetin ilk yıllarındaki mesafeli ve ilgisiz duruşunun aksine, Filistin meselesine siyasi bir önem verdiğini ortaya koymuştur ve dış politikasını yönlendirecek daha somut adımlar için örnek oluşturmıştır.

Türkiye 1970’li yılları kendi içerisindeki ideolojik çatışmalar, ağır ekonomik bunalımlar ve hükümet krizleriyle kapatırken, yaklaşık yirmi yıl sonra 12 Eylül 1980 günü yeni bir askeri müdahale ile yüzleşmiştir (Erdem, 2023; Zariç ve Erdem, 2021). Türkiye’de gerçekleşen 1980 askeri müdahalesi sonrasında, ülkenin dış politikasında pragmatik bir yaklaşım hâkim olmaya başlamıştır. Bu yaklaşım Turgut Özal döneminde “çok yönlü dış politika” anlayışıyla İsrail ile ekonomik ilişkilerin yeniden tesis edilmesiyle somutlaştırılmıştır (Köse, 2012). Öte yandan Filistin meselesi kamuoyunda dini ve insani boyutlarıyla canlı kalmış; medyada Gazze olayları, mülteci sorunları ve Kudüs tartışmaları geniş yer bulmuştur (Kavoğlu, 2018). Ayrıca Türkiye, 1988’de Filistin Devleti’ni tanıyan ilk ülkelerden biri olmuş, böylece Filistin halkının uluslararası meşruiyetine desteğini sürdürmüştür (Boran, 2020; Mutlu, 2019).

Türkiye’nin Filistin devletine verdiği desteğin bir göstergesi de, Filistin devletini inşa eden FKÖ yapılanmasını daha 1970’li yıllarda tanımasıdır (Meşe, 2024). FKÖ’nun Filistinlilerin yasal temsilcisi olarak duyurulmasının ardından, 1987’de Batı Şeria ve Gazze’de ilk intifada ortaya çıkmıştır. 1991 yılına kadar süren bu dönemden sonra İsrail ve Filistin tarafları barışı sağlamak amacıyla Oslo’da bir araya gelmişlerdir. Filistin ve İsrail arasında 1993 yılında imzalanan Oslo Barış Anlaşmasıyla Gazze şeridi ve Batı Şeria Filistin devletine bırakılmış ve iki devlet bir birini tanımıştır (Semin, 2023). Oslo anlaşmaları Türkiye tarafından da olumlu karşılanmış, bu anlaşmanın Türkiye’nin sağladığı koşullarda yapılması yönündeki isteklilik çeşitli kanallardan ifade edilmiştir. Dönemin siyasi liderlerinden Bülent Ecevit İsrail’in Haaretz gazetesiyle gerçekleştirdiği mülakatta, görüşmeler için uygun koşulları sağlamak istediklerini ifade etmiştir (Çakar, 2017).

Dış politikada “köprü ülke” anlayışıyla hareket eden Türkiye (Boran, 2020), Filistin’e verdiği desteğin yanında İsrail’le ilişkilerini tesis etmeye devam etmiştir. Bu dönemde temkinli bir dış politika izlemeye devam eden Türkiye, SSCB’nin dağılmasıyla birlikte İsrail ile olan ilişkilerini ekonomik boyuttan askeri boyuta taşımaya başlamıştır (Semin, 2023). 1990’lı yıllarda iki ülke arasındaki ilişkiler “stratejik ortaklık” düzeyine ulaşmış, 1996 Askerî Eğitim ve İşbirliği Anlaşması ile askeri iş birliği tesis edilmiştir. 1990’ların “altın çağ” olarak nitelendirilen bu dönemi, Türkiye’nin güvenlik merkezli dış politikasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir (Sancaktar, 2021). Ancak bu yakınlaşma, Arap dünyasında

Türkiye'nin "İsrail yanlısı" bir çizgiye kaydığı yönünde eleştirilere yol açmıştır. Oysa daha önce vurguladığımız gibi, Türkiye'nin bu tutumu darbe sonrası izlediği pro-aktif dış politikanın bir çıktısı olarak değerlendirilebilir. Ayrıca SSCB'nin dağılmış olması ve batı bloğunun liberal düşüncesinin zafer kazanmışlık edası Türkiye'yi İsrail'le yapıcı ilişkiler kurmaya yönlendirmiştir.

2.3. Adalet ve Kalkınma Partisi Dönemi: Vicdani Diplomasi ve Kamuoyu Duyarlılığı

Türkiye'de Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki topraklara olan ilgi Ak Parti'nin 2002 yılında iktidara gelmesiyle artmıştır. AK parti öncesi gerekli ilginin gösterilmediği düşünülen Osmanlı coğrafyasına artan ilgi, siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkilerde ilerleme görülmesiyle sonuçlanmıştır (Şahin, 2022). Ayrıca, 2002 yılından itibaren ölçek büyüterek gelişim gösteren yeni dış politika, Türkiye'yi dünya gündemine entegre etmiştir. Dünyanın küreselleşmesiyle birlikte öteki devletler gibi Türkiye'nin de kendi iç gündemine kapanması ve dünyada meydana gelen gelişmelerden kendisini soyutlaması mümkün görünmediğinden (Aras, 2010), İslam düşüncesinin bir parçası olan Filistin meselesi Türkiye'de hem dış politikada hem iç politikada önemli bir yer tutmaya başlamıştır (Amir, 2017). Hükûmet, Filistin meselesini diplomatik bir dosya olarak görmenin ötesine geçmiş, bu meseleyi insani ve ahlaki bir sorumluluk olarak tanımlamıştır (Boran, 2020).

Türkiye 21. yüzyıla girerken, dünyaya açılan dış politikasıyla birlikte, komşularla minimum sorunlu ilişkiler (sıfır problem) tesis etmeyi hedeflemiştir. Bu çerçevede İsrail ile ilişkilerini "komşularla sıfır problem" ilkesiyle yürütmeyi hedeflemiştir (Sancaktar, 2021). Bununla birlikte, aynı dönemde Filistin meselesine de ilgi gösterilmeye devam etmiştir hatta artmıştır. Uluslararası arenada gerçekleşen çeşitli olaylar ve Arap toplumunun Türkiye'ye gösterdiği kitlesel yakınlık, Türkiye'yi Filistin'e yaklaştırmış, İsrail'den uzaklaştırmıştır (Kavoğlu, 2018). Üç ülke arasındaki ilişkilerin mesafesini belirleyen çeşitli somut olaylar da gerçekleşmiştir. 2004 yılında iki Hamas liderinin İsrail tarafından öldürülmesi nedeniyle Türkiye Cumhuriyeti'nin başbakanı İsrail'e gerçekleştireceği ziyareti iptal ederek siyasi tepkisini göstermiştir (Sancaktar, 2021). Bu olayı 2009 Davos

“One Minute” çıxışı, alçak koltuk krizi ve 2010 Mavi Marmara olayı izlemiştir. Böylece Türkiye-İsrail ilişkilerinde bazı kırılma noktaları oluşmuştur.

- **One Minute Krizi:** 2009 yılında gerçekleştirilen Dünya Ekonomik Forumu’nda dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan’ın Filistin’de 2008 yılında başlatılan İsrail hareketına karşı “One Minute” çıkışıyla iki ülke arasındaki ilişkiler gerilmiştir. “Gazze: Orta Doğu’da Barış İçin Model” konulu panele katılan Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı ve İsrail Başbakanı arasındaki siyasi gerginlik, panel başkanının oturumu kapatmadan önce Erdoğan’a söz hakkı vermemesi üzerine patlak vermiş, Recep Tayyip Erdoğan siyasi tarihe geçen “One Minute” çıkışıyla Gazze’deki İsrail muamelesine dikkat çekmiştir (Ağaç, 2022; Kavoğlu, 2018).
- **Alçak Koltuk Krizi:** Türkiye ve İsrail arasındaki gerginlik “alçak koltuk krizi” ile artmıştır. İsrail dışişleri bakanının Türkiye büyük elçisine yukarıdan bakan tavırları Türkiye siyasetinde ve kamuoyunda büyük tepkilere neden olmuştur (Sancaktar, 2021).
- **Mavi Marmara Olayı:** Türkiye’de oluşan kamuoyu 2010 yılında gerçekleşen Mavi Marmara olayıyla neredeyse zirveye ulaşmıştır. Gazze bölgesini 2008 ve 2009 yıllarında abluka altına alan İsrail devletine karşı dünya genelinde insani tepkiler oluşmaya başlamıştır. Ortaya çıkan insani krize müdahale eden çeşitli örgütler filolar halinde Filistin’e yardım taşımaya başlamıştır. Özgür Gazze Hareketi platformuna bağlı olarak abluka altındaki Gazze şehrine yardım götüren İnsani Yardım vakfı (İHH) üyelerinin bulunduğu Mavi Marmara yolda İsrail müdahalesiyle karşılaşmıştır ve filodaki gönüllülerden dokuzu müdahale sırasında hayatını kaybetmiştir. Bu müdahale Türkiye-İsrail ilişkilerini iyiden iyiye germiştir ve iki ülke arasındaki ilişkiler askıya alınmıştır (Aydın ve Poyraz, 2020: 17). Kendi kamuoyunun da desteğini alan Türkiye tepkisini uluslararası alanda da göstermiştir. Bu süreci “Gazze Savaşı sonrası Türkiye’nin Orta Doğu’da yeni bir vizyon arayışına girdiği” dönem olarak tanımlamak mümkündür (Kaya, 2010).

AK Parti ile başlayan 2000’li dönemlerde Türkiye, uluslararası platformlarda Filistin lehine tutum almış; Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nda Filistin’in “gözlemci devlet” statüsü kazanması konusunda destek vermiştir (T.C. Dışişleri

Bakanlığı, 2022). Bununla birlikte Ankara'daki Filistin Temsilciliği Büyükelçilik düzeyine çıkarılmıştır ve Filistin'in diplomatik temsil düzeyi resmen yükseltilmiştir (Kunut Özşahin, 2017). Ayrıca TİKA, Kızılay ve AFAD gibi kurumlar aracılığıyla Gazze'de insani yardım projeleri yürütülmüş; “vicdani diplomasi” ve “kamu diplomasisi” kavramları Türk dış politikasının merkezine yerleşmiştir. Bu çerçevede Türkiye Gazze'de barışçıl çözümler bulmak amacıyla uluslararası arenada etkin diplomasi yürütmeye odaklanmıştır (Aydın ve Poyraz, 2020). Vicdani diplomasi kapsamında Türkiye'nin Filistin altyapısını güçlendirmeye yönelik kanalizasyon sistemleri inşası, temiz su sağlamaya yönelik faaliyetleri ve Gazze-Türkiye Filistin Kardeşlik Hastanesi projesi hayata geçirilmiştir (Kunut Özşahin, 2017). Kamu diplomasisi kapsamında Mavi Marmara olayı sonrası İsrail'in terör suçu işlediğini dünyaya duyurma çabası gösterilmiştir. Kriz sonrasında Türkiye İsrail'le ilişkileri en düşük seviyeye çekmiştir. Türkiye'nin baskılarıyla Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi tarafından İsrail'in Gazze ablukası sürecinde işlediği suçlar hakkında bir rapor hazırlanmıştır. En önemlisi Türkiye uluslararası toplum önünde İsrail'den saldırı sonrasında yaralanan, vefat eden vatandaşlara tazminat ödemesini, yardım malzemelerinin Gazze'ye ulaştırılmasını ve özür dilemesini istemiştir (Aydın ve Poyraz, 2020). Türkiye'nin bu duruşu, etkili bir kamu diplomasisi ortaya koyduğunu göstermektedir.

Gün geçtikçe Filistin meselesi ve Gazze'deki İsrail şiddeti kamuoyunda yükselen tepkiye dönüşmüştür. Böylece Türkiye-İsrail ilişkileri kopma noktasına gelmiştir. 2020 sonrası dönemde ise iki ülke arasındaki ilişkiler “temkinli normalleşme” sürecine girmiştir ve karşılıklı büyükelçiler yeniden atanmıştır. Türkiye'nin Tel Aviv büyükelçisi 1 Aralık 2022 tarihinde göreve başlamıştır (T.C. Dışişleri Bakanlığı, 2022). İsrail ile yeniden tesis edilen siyasi ve ekonomik ilişkiler Filistin meselesine olan ilgiyi azaltmamıştır. Bu mesele, siyasi kanat ve toplum tarafından hala önemli bir insanlık sorunu olarak görülmektedir. Bugün medya platformlarında, sosyal medya kanallarında Filistin konusu yoğun olarak işlenmeye devam etmektedir.

AK Parti döneminde Filistin söylemi, hem dini hem ahlaki temalarla güçlendirilmiştir. Türkiye'de küresel sorunlara karşı daha fazla farkındalık oluşmasıyla birlikte, İslami değerler üzerinden AKP ile güçlü bağlara sahip Türk insani yardım kurumları uluslararası arenada daha aktif olmaya başlamışlardır. Bu

yardım kuruluşları, Türkiye'nin uluslararası sistemde “adalet ve mazlumların sesi” olma iddiasının bir parçası haline gelmişlerdir (Özerdem, 2016: 131-133). Türkiye'nin Gazze'ye yönelik yardımları, TİKA ve AFAD gibi kurumların faaliyetleriyle “vicdani diplomasi” örnekleri haline gelmiştir. Özellikle 2010 Mavi Marmara olayı sonrasında Türkiye'nin diplomatik tepkisi doğrudan “adalet merkezli ulusal rol” tanımının dışavurumudur. Buna göre Türkiye'nin beklentisi, Filistin ve İsrail arasında nihai barışın tesisini sağlayacak adaletli bir çözüm olmuştur (Kunut Özşahin, 2017: 239). Bu süreçte Ankara, uluslararası kamuoyuna “vicdani bir liderlik” modeli sunmaya çalışmış; kamu diplomasisi Filistin halkının “insani mağduriyetine” dayandırılmıştır.

Günümüzde İsrail'in Gazze ablukası ve insan hakları ihlalleri devam etmektedir. 7 Ekim 2023 tarihinde HAMAS üyeleri tarafından Netiv HaAsara Gazze-İsrail hattına gerçekleştirilen “Aksa Tufanı” saldırılarıyla başlayan çatışmalar, binlerce Filistinli ve çok sayıda İsrail vatandaşının hayatını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır (Akgül, 2025). İki ülke arasındaki ateşkes müzakereleri ise tüm hararetiyle devam etmiştir ve iki yıl sonra, 10 Ekim 2025 tarihinde Gazze ile İsrail arasında “ateşkes ve esir takası” gerçekleşecek biçimde bir anlaşma imzalanmıştır (Anadolu Ajansı, 2025). İlk esir değişimi 13 Ekim 2025 sabahı gerçekleşmiştir ve Hamas yedi İsrailli rehineyi Kızıl Haç yetkililerine teslim etmiştir (Morenatti, 2025). Ateşkesin ilk aşamasında belirlendiği üzere İsrail Gazze'nin %53'ünü kontrol altında tutacak biçimde geri çekilmeye başlamıştır (Anadolu Ajansı, 2025). Binlerce Filistinli evlerine dönmeye başlamıştır (BBC News Türkçe, 2025).

Türkiye yaptığı açıklamalarda arabuluculuk yapan Mısır, Katar ve ABD'ye teşekkür ederken, ateşkesin uygulanması sürecinde Gazze'ye destek vereceğini ve süreci takip edeceğini vurgulamıştır (T.C. Dış İşleri Bakanlığı, 2025). Türkiye'nin de taraf olduğu “Gazze Savaşının Kapsamlı Şekilde Sonlandırılması” başlıklı anlaşma çerçevesinde; İsrail'in çekileceği hatlar, insani yardımların Gazze'ye ulaştırılması, esir takası, Gazze'ye İsrail tarafından yapılan silahlı saldırıların durdurulması ve ateşkes sürecini takip ve koordine edecek görev gücünün oluşturulması konuları belirlenmiştir. ABD ile birlikte Mısır, Katar ve Türkiye ile diğer ülkelerin oluşturduğu görev gücü (Anadolu Ajansı, 2025), Mısır'da gerçekleştirilen toplantıyla ve canlı yayınla dünya karşısında atılan imzalarla oluşturulmuştur.

3. SONUÇ

Filistin meselesi, Türkiye'nin siyasal ve diplomatik tarihinde süreklilik arz eden en önemli konulardan biridir. Osmanlı'nın son döneminden itibaren bölgeyle kurulan tarihsel, dini ve kültürel bağlar; Cumhuriyet döneminde de farklı ideolojik biçimlerde yeniden üretilmiş ve her dönemin dış politika yönelimleriyle birlikte farklı anlamlar kazanmıştır. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Birinci Dünya Savaşı sonrasında yıkıma uğrayan toplumuna odaklanmış, Osmanlı mirasıyla arasına mesafe koymak adına Arap coğrafyasıyla ilişkilerini mesafeli tutmuştur. Bu mesafeli duruşta Türkiye'nin yüzünü batıya dönme hedefi de bulunmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'na fiili olarak katılmayan Türkiye, savaş sonrası oluşan iki kutuplu dünyaya uyum sağlayabileceği politikalar izlemiştir. Türkiye'nin 1949'da İsrail'i tanınması, Soğuk Savaş'ın güvenlik temelli koşullarının; 1970'lerde FKÖ'nün tanınması ise Arap dayanışması ve İslamcı ideolojinin etkisinin bir göstergesi olmuştur. Türkiye hem İsrail, hem Filistin toplumuyla ilişkiler kurarak, denge politikası yürütme yoluna gitmiştir. Bu dönemin belirgin özelliği ise Milli Görüş, sol ve milliyetçi çevrelerin Filistin meselesini kendi ideolojileri çerçevesinde sahiplenmeleri olmuştur.

Türkiye 1980 sonrasında, Orta Doğu'daki değişen dengeler karşısında “denge politikası” anlayışını sürdürmüş, ancak kamuoyu nezdinde Filistin, siyasal bir mesele olmaktan çok bir vicdan ve kimlik sembolüne dönüşmüştür. Bu dönüşüm, 2000'li yıllarda AK Parti döneminde daha belirgin hale gelmiştir. AK Parti'nin “vicdani dış politika” ve “insani diplomasi” anlayışı, Filistin meselesini hem ahlaki hem stratejik eksene taşımıştır. 2009 Davos krizi, 2010 Mavi Marmara olayı ve 2021 Gazze saldırıları sonrasında Türkiye'nin tutumu, dış politikada normatif bir duruşun simgesi olarak değerlendirilmiştir.

Filistin meselesi ve Gazze süreci artık hükümetlerin tek başlarına yürütecekleri bir süreç olmanın ötesine geçmiş, iktidara aday veya ortak olan siyasi partilerin ve hatta kamu vicdanının konusu haline gelmiştir. Günümüzde Filistin-İsrail çatışmaları Gazze ve Batı Şeria bölgesinde sürmektedir. Bununla birlikte, uluslararası toplumun bu mesele hakkındaki arabuluculuk faaliyetleri, barış inşa süreçleri ve insani diplomasi çalışmaları mevcuttur. Filistin meselesi hem

bölgesinde hem dünyada bıraktığı izlerle daha uzun yıllar tartışılacak bir siyasi kriz ve insanlık dramı olmuştur. Bu bölgede meydana gelen çatışmaların ortaya çıkaracağı radikal gruplar, göçlerin neden olacağı toplumsal değişimler, şiddetin ortaya çıkardığı siyasi, ekonomik ve psikolojik tranvalar üzerinde durulması gereken önemli meselelerdir. Ayrıca uluslararası toplumun rolleri, sorumlulukları ve etki düzeyi de çalışılabilecek önemli siyaset bilimi konularından biridir.

KAYNAKÇA

- Ağaç, Adnan (2022). Türkiye-İsrail İlişkileri: One Minute Krizinden Bugüne. BBC News, Erişim: 02 Ekim 2025, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-60679436>
- Akgül, Yasin (2025). Türkiye-İsrail İlişkileri 7 Ekim'den Sonra Nasıl Şekillendi?. BBC News, Erişim: 02 Ekim 2025, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cvgqy340xj7o#end-of-recommendations>
- Amir, Sadiq Abu (2017). Filistin Davasının Dünden Bugüne Sosyo-Politik Gelişimi. Gökhan Bozbaş (Ed.). içinde Türkiye'de Siyasi Partilerin Filistin Meselesine Yaklaşımları. (ss. 1-22). İstanbul: Tezkire Yayıncılık.
- Anadolu Ajansı (2025). Gazze'de Ateşkes Devreye Girdi. Erişim: 16 Ekim 2025, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/gazze-de-ateskes-devreye-girdi/3713223>
- Aras, Bülent (2010). İç Politika, Dış Politika. Erişim: 30 Eylül 2025, <https://www.setav.org/ic-politika-dis-politika>
- Aslan, Selçuk (2019). Cumhuriyet Halk Partisi Özelinde Filistin Sorunu. Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 2 (2), 374-385.
- Aydın, Ahmet ve Poyraz, Emel (2020). Mavi Marmara saldırısı sonrası süreçte Türkiye'nin kamu diplomasisi faaliyetleri. Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9 (1), 15-29.

- Baytal, Yaşar (2017). Büyük güçlerin Ortadoğu'daki mücadeleleri ve Türkiye (1945-1960). Doi: 10.7827/TurkishStudies.11879, Journal of Turkish Studies, 12 (9), 1-18.
- BBC News Türkçe (2025). Gazze'de Ateşkes Anlaşması: Şimdi Ne Olacak?. Erişim: 16 Ekim 2025, <https://www.bbc.com/turkce/articles/cx2penkzg33o>
- Boran, Tufan Kutay (2020). Adalet ve Kalkınma Partisi Döneminde Türkiye-İsrail İlişkileri. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (44), 28-42.
- Çakar, Mesut (2017). Demokratik Sol Parti. Gökhan Bozbaş (Ed.). içinde Türkiye'de Siyasi Partilerin Filistin Meselesine Yaklaşımları. (ss. 99-134). İstanbul: Tezkire Yayıncılık.
- Emiroğlu, Atiye ve Çelik, Latif (2025). Osmanlının hoşgörü ve kalkınma politikaları: 2. Abdulhamid'in Filistin yaklaşımı. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12 (1), 144-166.
- Erdem, Naile (2023). Türkiye'de Sol: 27 Mayıs 1960'dan 12 Eylül 1980'a. Ercan Oktay ve Abdullah Turan (ed.). içinde Cumhuriyetin 100 Yılında 'de Siyaset ve İdeolojiler Üzerine Tartışmalar (ss.). --- Özgür Yayınları.
- Erhan, Çağrı (T.Y.). Türkiye İsrail'i 1949'da neden ve nasıl tanıdı? Türk Tarih Kurumu
- Kara, Mehtap ve Sözen, Ahmet (2016). Change and Continuity in Turkish Foreign Policy: Evaluating Pre-AKP and AKP Periods' National Role Concept. Uluslararası İlişkiler, 13 (52), 47-66.
- Kasalak, Kadir (2016). İngilizler'in Filistin politikası ve Filistin mandası. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (25), 65-78.
- Kavoğlu, Samet (2018). Türk dış politikasında paradigma değişimi ve ulusal basına yansımaları: Örnek olay incelemesi. Erciyes İletişim Dergisi, 5 (4), 797-818.
- Kaya, Emirhan (2015). Dış politika değişimi: AKP dönemi Türk dış politikası. Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, 7 (12), 72-92.

- Kaya, Erdem (2010). Türkiye-İsrail ilişkilerinde yeni dönem. Bilge Strateji, 2 (2), 93-140.
- Kemiksiz, Nigar Neşe (2018). Arap-İsrail sorunu ve bölgesel yansımaları. Journal of Awareness, 3 (özel),
- Köse, Hacı Ömer (2012). Ortadoğu’da değişen dengeler ve Türkiye’nin konumu. Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi, (2), 129-154.
- Kunut Özşahin, Mustafa (2017). Adalet ve Kalkınma Partisi. Gökhan Bozbaş (Ed.). içinde Türkiye’de Siyasi Partilerin Filistin Meselesine Yaklaşımları. (ss. 227-254). İstanbul: Tezkire Yayıncılık.
- Meşe, Ertuğrul (2024). Filistin direnişinde tarihsel bir aktör: Filistin Kurtuluş Örgütü. Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, 16 (31), 474-492.
- Morenatti, Emilio (2025). Hamas, İsraili Esirlerin Tamamını Serbest Bıraktı. Erişim: 15 Ekim 2025, <https://tr.euronews.com/2025/10/13/israil-ve-hamas-arasinda-ateskes-sonrasi-esir-takasi-basladi>
- Mutlu, Orçun (2019). Filistin devletinin devletlik statüsüne dair bir değerlendirme. Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, 8 (EUREFE’19), 403-413.
- Oran, Baskın (2022). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* (Cilt 1-2). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özerdem, Alparslan (2016). İnsaniyetçilik ve Türk dış politikası. Uluslararası İlişkiler, 13 (52), 129-149.
- Sancaktar, Hacı İbrahim (2021). Ak Parti dönemi Türkiye İsrail İlişkileri (2002-2020). ResearchGate. https://www.researchgate.net/publication/351333626_AK_Partı_Donemi_Turkiye_Israil_Iliskileri2002-2020
- Şahin, Yakup (2022). Dış politika, kimlik ve iç politikailşkisi: 2002-2016 Türkiye örneği. Kent Araştırmaları Dergisi, 13 (37), 2248-2283.
- Sayan, Yusuf (2017). Sadet Partisi ve Milli Görüş Hareketi. Gökhan Bozbaş (Ed.). içinde Türkiye’de Siyasi Partilerin Filistin Meselesine Yaklaşımları. (ss. 191-226). İstanbul: Tezkire Yayıncılık.

- Semin, Ali (2023). Orta Doğu'da Filistin-İsrail sorununda bölgesel dengeler: Algılar, iş birlikleri, jeopolitik ve İran etkisi. Akademik Hassasiyetler, 10 (22), 90-108.
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2022). Filistin Devleti/Filistin Ulusal Yönetimi (FUY). Erişim: 30 Eylül 2025, <https://www.mfa.gov.tr/filistin-kunyesi.tr.mfa>
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2022). Türkiye-İsrail Siyasi İlişkileri. Erişim: 02 Ekim 2025, https://www.mfa.gov.tr/turkiye-israil-siyasi-iliskileri.tr.mfa?utm_source=chatgpt.com
- T.C. Dışişleri Bakanlığı. (2025). No: 204. 9 Ekim 2025, Gazze'de Ateşkes Sağlanması. Erişim: 14 Ekim 2025, https://www.mfa.gov.tr/no_204_gazze-de-ateskes-saglanmasi-hk.tr.mfa
- Topal, Ahmet (2012). İsrail'in Gazze avlukası ve Mavi Marmara saldırısı. Milletler Arası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni, 32 (1), 103-154.
- Yeşilada, Birol Ali and Tanrıku, Osman Göktuğ (2016). Regional Power Transition and the Future of Turkey. Uluslararası İlişkiler, 13 (52), 23-46.
- Zariç, Sami ve Erdem, Naile (2021). Türk siyasal hayatında sağ partilerde bölünme: 1960-1980. Academic Social Resources Journal, 6 (31), 1706-1719.

Siyasal İletişimin Yeni Bir Formu: Dijital Kamusal Alan Olarak Sosyal Medya

Naile ERDEM¹⁴¹

Özet

Bu çalışma kamusal alan kavramını sosyal medya ile birlikte değerlendirmekte ve siyasal iletişim bağlamında ele almaktadır. Bu çalışmayla siyasal iletişimin sosyal medya üzerinden nasıl kamusal alana dönüştüğünün ortaya koyulması amaçlanmaktadır. Bu çalışma kamusal alanı iletişimde yeni bir model olan sosyal medya üzerinden ele alması yönüyle benzer çalışmalardan ayrılmaktadır. Bu çalışma alanyazın taramasıyla oluşturulmuş bir derlemedir ve çalışmada betimleyici analiz yöntemi kullanılmıştır. Çalışma, bireylerin sosyal medya üzerinden atılan beğeni veya yapılan yorumla yüzyüze iletişime geçmeden siyasetçiler üzerinde etki oluşturduklarını ve sosyal medyanın bu konuda önemli bir araç olduğunu ortaya koymuştur. Bu durum siyasi liderlerin ve siyasi organizasyonların sosyal medya platformlarını daha aktif kullanmasına neden olmuştur. Sonuçta sosyal medya platformları insanların bir araya gelerek çeşitli konuları tartıştığı bir dijital kamusal alan halini almıştır.

Anahtar Kelimeler: Kamusal Alan, Siyasal İletişim, Sosyal Medya, Dijital Kamusalılık.

¹⁴¹ Dr., Mersin Üniversitesi, Rektörlük, ORCID: 0000-0003-3039-324X, erdemnaile1102@gmail.com

A New Form of Political Communication: Social Media as a Digital Public Sphere

Abstract

This study evaluates the concept of the public sphere in relation to social media and discusses it within the context of political communication. The aim of the study is to reveal how political communication has been transformed into a form of public sphere through social media. It distinguishes itself from similar studies by addressing the public sphere through social media, which represents a new model of communication. The study is based on a literature review and employs a descriptive analysis method. The findings indicate that individuals can influence politicians through likes and comments on social media without engaging in face-to-face interaction, demonstrating that social media is a significant tool in this regard. This situation has led political leaders and organizations to use social media platforms more actively. Consequently, social media platforms have evolved into digital public spheres where people come together to discuss various issues.

Keywords: Public Sphere, Political Communication, Social Media, Digital Public Sphere.

1. GİRİŞ

Günümüzde siyasal iletişim, siyasal profoganda veya siyasal kampanya olmanın dışına çıkmıştır. Artık insanlar sosyal medya gibi daha kolay ulaşabildikleri alanlarda tartışarak, eleştirerek veya katılım göstererek siyasal iletişimi gerçekleştirmektedir. Bu özellik, Habermas'ın kamusal alan tanımındaki "herkesin katılabildiği, kamusal tartışmaların yürütüldüğü alan" kavramıyla örtüşmektedir. Dijitalleşen dünyada bireyler Twitter, Instagram, Facebook, Youtube gibi sosyal medya platformlarından gündemler veya hashtag kampanyaları oluşturarak kamuoyu yaratmaktadır. Bu durum siyasal iletişimi kamusal alanın yeni bir formu olarak öne çıkarmaktadır.

Bu çalışma kamusal alanı sosyal medya üzerinden açıklayarak siyasal iletişimin bir biçimi olarak ele almaktadır. Çalışmanın temel amacı siyasal iletişim sürecinde sosyal medyanın kamusal alan anlamını ortaya koymaktır. Çalışma siyasal iletişimi açıklamayı, sosyal medyanın siyasal iletişimdeki rolünü ortaya koymayı, kamusal alanın sosyal medyanın bir biçimi olduğunu vurgulamayı hedeflemektedir.

Siyasal iletişim, kamusal alan ve sosyal medya araştırmaları üzerine alanyazın taraması gerçekleştirilmiştir ve çalışma derleme yöntemiyle oluşturulmuştur. Önce siyasal iletişim açıklanmış, sosyal medyayla ilgisi ortaya koyulmuştur. İkinci olarak Habermas ve kamusal alan düşüncesi açıklanmıştır. Son olarak kamusal alanın dijitalleşmesi ve sosyal medya üzerine görüşler ortaya koyulmuş, Türkiye Büyük Millet Meclisinde temsil edilen beş siyasi partinin Youtube kanalları üzerine örnek bir inceleme yapılmıştır. Bu çalışma kamusal alanı yeni bakış açılarıyla ele alarak, sosyal medya ve siyasal iletişim bağlamında yeniden değerlendirmeye açması bağlamında benzer çalışmalardan ayrılmaktadır.

2. SİYASAL İLETİŞİM KURAMI

Siyasal iletişim, siyaset ve iletişim disiplinlerini içine alan çok disiplinli bir alandır. Bu iki temel disipline dayanan dinamik bir olgu olarak siyasal iletişim, her ikisinin değişim ve dönüşümünden etkilenmektedir (Aziz, 2023). Bu da siyasal iletişim süreçlerini incelerken, hem siyaset bilimini hem iletişim bilimini dikkate almayı gerekli kılmaktadır. Bu kapsamda siyaset ve iletişim olgularını müstakil olarak tanımlamak oldukça önemlidir. Weber (2006) siyaseti bir liderin izlediği amaca ulaşmak için iktidarı elde etme veya iktidarı etkileme çabası olarak tanımlamaktadır. Arendt'e (2025) göre siyaset, insanların bir arada konuşarak kamusal bir dünya inşa etmesi anlamına gelmektedir. Bununla birlikte iletişim, bir süreç olarak; kimin neyi, hangi kanalla, kime, hangi etkiyle söylediğidir (Lasswell, 1948). İletişimsel eylem ise karşılıklı anlayışın egemen olduğu, öznel olmayan bir etkileşim biçimidir (Habermas, 2021). Bir biriyle etkileşim içerisinde olan siyaset ve iletişim ise siyasal iletişim disiplinini oluşturmaktadır.

Siyasal iletişimin dar ve geniş olmak üzere iki anlamından söz etmek mümkündür. Siyasal iletişim kavramı dar anlamda; *siyasal süreçlerle iletişim süreçleri*

arasındaki ilişkileri ele alan araştırmalardan oluşan disiplinler arası bir akademik alan olarak tanımlanmaktadır. Geniş anlamda ise; siyasal aktörlerin belli ideolojik amaçlarını, politikalarını belli gruplara, kitlelere, ülkelere ya da bloklara kabul ettirmek ve gerektiğinde eyleme dönüştürmek, uygulamaya koymak üzere çeşitli iletişim tür ve tekniklerini kullanmaları şeklinde ele alınmaktadır (İnanç Demir, 2018: 80). Bir başka tanıma göre siyasal iletişim; siyasal hayatta iletişim etkisini kitle iletişim araçları, kamuoyu yoklamaları ve özellikle seçim kampanyaları döneminde yapılan siyasal reklamcılığı içine alacak şekilde incelemeyi ifade eder. Bu sebeple siyasal iletişim, her türlü medya ve diğer iletişim kanalları aracılığıyla gerçekleşebilen, çok çeşitli, çok yönlü ve kaçınılmaz bir şekilde tüm toplumu etki altına alan bir süreçtir (Özçakır, 2021: 181). Son dönemlerde daha yoğun irdelenmeye başlayan siyasal iletişim disiplini üzerine yapılmış tanımlar çalışmaya ve yeniden yapılandırmaya uygundur. Bu nedenle siyasal iletişimin tanımını çeşitli özelliklerini ortaya koyarak bir kere daha yapmak yerinde olacaktır. Siyasal iletişim, siyaset ve iletişimin kesişim alanında yer alan; siyaset yapanlar ile siyasetten etkilenenler arasında, yüz yüze etkileşimler, kitle iletişim araçları, dijital ortamlar ve medya aracılığıyla; meşruiyet sağlamak, katılımı teşvik etmek, toplumu yönlendirmek ve yönetim işlerinde etkili olmak amacı güden; bulunduğu çağdan etkilenen ve etkileyen, dinamik bir disiplindir.

Günümüzde hem siyasetin hem iletişimin etki alanı teknolojiye bağlı olarak değişmektedir. İletişim teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler, bilginin yayılma hızını ve bilginin yayılma kapasitesini etkilemiştir. Günümüzde dünyanın bir ucunda meydana gelen bir olay saniyeler içerisinde duyulur, anlaşılır, tartışılır, analiz edilir olmuştur (Karaçor, 2009). Bu dönüşüm siyasal iletişim araçlarını ve stratejilerini de etkilemiştir. İletişim teknolojilerinin sağladığı olanaklar, bilgi ve belgeye erişimin ötesine geçerek *siyasal iletişim alanının güç aldığı merkezi bir sisteme dönüşmüştür (Gezginci ve Maral, 2024: 56). İster gelişmiş ülkelerde olsun, ister gelişmekte olan ülkelerde olsun insanların bilgiye ulaşım maliyetlerinin düşmesi, merkezi yönetimlerin kendilerine taraftar bulmasını kolaylaştırmıştır (Karaçor, 2009). Bu durum iletişim araçlarının siyasallaşmasını teşvik etmiştir. Bunun görünür örneklerinden biri basın ve medya araçlarının siyasetçiler tarafından halka ulaşmak için kullanılması ve günümüzde neredeyse her siyasi figürün bir sosyal medya hesabına sahip olmasıdır. Teknoloji geliştikçe ve iletişim*

araçlarının nitelikleri dəyişdikçe siyasetin kendini ifade etme araçları da aynı ölçüdə dəyişmişdir. Siyaset-iletişim arasındaki bu ilişki ise iletişimin siyasallaşması olarak kendisini göstermektedir.

İletişimin siyasallaşmasının ardından iletişim teknolojilerinin de *siyasal iletişimin zemini haline gelmesi*, algı oluşturmak için siyasetçilerin bu platformları aktif olarak kullanmasını sağlamıştır (Gezginci ve Maral, 2024: 56). *Günümüzde siyasi partiler ve aktif siyaset yapanlar medya kanallarının dışında Twitter, Instagram, Facebook gibi sosyal medya platformlarını da aktif olarak kullanmaktadır. Bu durumun temel nedeni, yeni medya ve sosyal medya platformlarının sağladığı etkileşim imkânları olarak açıklanabilir. Çünkü sosyal medya, siyasal faaliyetlere kısa sürede geniş kitlelerin katılımını kolaylaştırmaktadır. Sosyal medya, tüm kullanıcılarına içerik üretme ve yayma olanağı tanıyan yapısıyla, siyasi liderler ve partiler tarafından da stratejik bir araç olarak tercih edilmektedir. Geleneksel medyanın tek yönlü iletişim yapısının aksine, sosyal medya, kullanıcılarına daha özgür, katılımcı ve interaktif bir iletişim ortamı sunmaktadır (Öztay, 2025).*

Günümüzde her siyasi parti ve neredeyse her siyasi figür Twitter, Instagram, Facebook veya Youtube platformlarından en azından biriyle siyasal iletişimi gerçekleştirmektedir. İnsanlarla yazışmalar, canlı yayınlar, konferans ve toplantılar yapılarak toplumla iletişim hızlı veya anlık gerçekleştirilebilmektedir. Bu durum, yeni kamusal alanların oluşmasını sağlamıştır. Dijital ortamlarda oluşan kamusal alanlar Habermas'ın kamusal alan tanımındaki “herkesin katılabildiği, kamusal tartışmaların yürütüldüğü alan” (Habermas, 2021) ifadesiyle de örtüşmektedir.

3. KAMUSAL ALAN VE HABERMAS

Kamusal alan, her kesin katılım sağlayabileceği, tartışmaların yapıldığı, düşüncelerin ifade edilebildiği ve siyasal otoritenin sorgulandığı alanlar olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca kamusal alanlar sosyalleşmenin gerçekleştiği alanlar olarak da tanımlanmaktadır (Kulak, 2023). Kamusal alan kavramını bilim dünyasına sistematik olarak kazandıran düşünür Habermas olmuştur. Ona göre kamusal alan, toplumsal yaşamımız içinde kamuoyuna benzer bir yapının oluşturulabildiği bir alanı ifade eder. Bu alana bütün yurttaşların erişmesi güvence

altına alınmıştır. Kamusal alan, özel kişilerin bir araya gelip kamu oluşturdıkları tartışmaların gerçekleştiği bir alandır (Habermas, 2021). Habermas'a göre kamusal alan, toplumsal yaşamımız içinde kamuoyuna benzer bir yapının oluşturulabildiği bir alanı ifade eder. Bu alana tüm yurttaşların erişmesi garanti altına alınmıştır (Şahin, 2022: 263). Kamusal alanın temel özelliği, bireylerin eşit koşullar altında kamusal konular hakkında iletişime geçebilmesidir. Bu iletişimsel etkileşim, demokratik meşruiyetin en önemli dayanaklarından biri olarak görülmektedir (Eren, 2020: 33). Habermas'ın kamusal alan modelinde, bu alan tartışmaların yürütüldüğü tek amaçlı bir mekânın ötesinde, kamuoyunun oluştuğu ve yurttaşların siyasal katılım bilincini geliştirdiği bir alandır (Kulak, 2023: 112)

Kamusal alan kavramının tarihi 18. yüzyıla kadar uzanmaktadır. 1970'li yıllarda Avrupa kentlerinde ortak mekânların kullanımındaki düşüşle birlikte ortaya çıkan temsil ve müzakere alanları; zamanla yurttaşlığın ve demokratik yaşamın vücut bulduğu somut mekânlar haline gelmiştir. Söz konusu temsil ve müzakere alanları ise kamusal alan olarak kavramsallaştırılmıştır (Eren, 2020: 32). Habermas gerçekleştirdiği tarihsel çözümleme ile kamusal alan idealini, sivil toplumun özel dünyasının bir parçası olarak ifade etmiştir. Düşünür bu mekanları, burjuva kamusal alan niteliğinde resmetmiştir ve bu idealleştirmede 18. yüzyılda yükselişe geçen burjuva sınıfının etkisinden söz etmek mümkündür. Krallar, feodal beyler ve kilise etkisinde işleyen temsili kamusal alanın parçalanması sonrasında etkinlik kazanan burjuva sınıfının, anayasal devleti kendi çıkarlarına uyarlamasıyla, belirli çıkarlar bir araya gelmiştir. Burjuvazinin her alanda etkinlik kazanmasıyla ortaya çıkan burjuva iktidarı, demokrasi, halk egemenliği ve kamusal alan kavramları ile somutlaşmıştır (Habermas, 2021).

Yeni gelişen ve 18. yüzyılı etkisi altına alan burjuvazi toplumu, kendisini bir sistem olarak kurabilmek için, siyasal, yasal ve ekonomik olarak kilisenin sıkı sıkıya tanımlanmış kutsal-normatif düzenlemelerinden bağımsızlaşmaya odaklanmıştır. Toplumu ifade eden halk kitlelerinin, krallığın yönetim alanı olmaktan çıkabilmesi ve kendi yasalarını koyan bir sistem formunda bütünlük oluşturabilmesi için, ekonomik alandan ayrışması gerektiği söylenebilir. Nitekim 18. yüzyıl toplumunda, bireyler artık ekonominin alanında görünmez bir el çerçevesinde bir birlerinden habersiz eylemlerinde, aynı kurallarla hareket etmeye başlamışlardır. Ekonomik sistemin ayrışmasıyla ve kendi kurallarıyla işlemesiyle, birey-toplum

anlayışı dəyişimə uğramaya başlamışdır. Artıq, toplum “ortak faillik” alanı olaraq görülmüşdür və aynı zamanda sadəcə yöneticilerin değil, onun dışındakilerin də müdahale edebilmesinin koşullarını hazırlayacaq ortama erişilmiştir (Taylor, 2006).

18. yüzylın söz konusu bu toplum yapısı, ekonomik ve yasal yaklaşımı Liberalizm fikrinin temeline oturtmuştur. Bu dönemin egemen burjuva toplumu, “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” ilkesine dayanarak; dönemin ekonomik, siyasi ve idari yapısını şekillendirmiştir. Bu bağlamda, Liberaller kamusal alanı, bireyin özgürleştiği, kendisini ifade edebildiği, toplumsal meselelerde devlet ideolojisinden ve öteki baskın ideolojilerden soyutlanarak, çeşitli görüşler ortaya koyabildiği alan şeklinde görmektedir. Liberallerin bu değerlendirmesine göre kamusal alan, devletin toplumu oluşturan bireylerden üstün ve onların iradelerini yok eden bir egemen güç olmasını engellemeli ve onun sınırlarını belirleyebilmelidir (Eren, 2020: 32). Bu anlamda liberaller bireyi kamusal alanın asıl öznesi olarak görmekte ve bireye devletten yüce bir anlam yüklemektedir.

Modern kamusal alanın oluşumu olarak kabul edilen 18. Yüzyıl kafe, tiyatro ve salon mekânlarında gerçekleşen toplantılar ve bu toplantılardaki tartışma ortamları, kamusal alanın ve kamusal politik tartışmanın ilk mekânları biçiminde değerlendirilmektedir. Önceki dönemlerde sanat ve edebiyat eleştirileri çevresinde ortaya çıkan kamusal alan, zamanla siyasal tartışmaların yapıldığı salon toplantıları halini almıştır. Söz konusu tartışma ortamları, modern demokrasi düşüncesi üzerinde etkili olurken, siyasal sorunların kamusal tartışma yoluyla çözülebileceği fikrinin gelişmesine de katkı sağlamıştır (Yükselbaba, 2011).

Zaman içerisinde salon toplantıları anlamının ötesine geçen kamusal alan düşüncesi, Habermas tarafından “kamu gücü”, “kamu hizmeti”, “kamu yararı”, “kamu güvenliği” gibi kamu ile ilgili kavramların ötesinde, kamu binaları dışında kalan tüm açık alanları da ifade edecek şekilde tanımlanmıştır. Buradaki kamusal alan yalnız devletin faaliyet gösterdiği bina ve mekânları işaret etmenin ötesinde, daha geniş bir mekânsal anlam taşımaktadır (Eren, 2020). Orta çağdan bu yana var olan kamusal alan aynı zamanda, ortaklaşa işlenen topraklar, çeşme ve Pazar yerleri gibi toplumsal kullanımın görüldüğü mekânlara da işaret etmektedir (Habermas, 2021). Hatta antik Yunan şehir devletleri döneminde bir yurttaş

anlamalı kılan kamusal alandaki varlığı olmuştur. Yurttaş olan birey, yürüttüğü etkinliğe göre kamusal alanın bir parçası veya özel bir kişi olarak değerlendirilmektedir. Yunan şehir devletinde yurttaş, bulunduğu şehir devletinin işleri için etkinlikte bulunuyorsa, kamusal bir alanda hareket ediyor demektir. Öte yandan, yurttaşın özel işlerini yapması onu şehir devletinin karşısında konumlandırmamaktadır (Uygun, 2003: 75; Yükselbaba, 2011).

4. YENİ BİR KAMUSAL ALAN OLARAK SOSYAL MEDYA

Kamusal alanın en belirgin özelliği her kese açık olmasıdır (Şahin, 2022: 263). Bu bakımdan kamusal alanın; farklılıkları içerisinde barındıran, insan çeşitliliği ile zenginleşmiş, yabancıları bünyesine dâhil eden ve farklılıkları temsil eden bir yapıda olduğunu söylemek mümkündür. Gündelik hayatta devlet veya devlete ait olarak kullanılan kamu kavramı, kamusal alan kavramı devreye girdiğinde devlet veya devlete aitlikle zıtlığı ifade etmektedir (Kulak, 2023). Buradaki zıtlık Habermas (2021)'ta da ifade edildiği üzere karşıtlık anlamında kullanılmamaktadır. Bu yönüyle kamusal alan, sosyal yaşamda kamuoyunu oluşturan alanları içermektedir (Kulak, 2023). Bu nedenle Habermas'ın kamusal alan kavramını değişen koşullar dikkate alınarak yeniden okumak oldukça önemlidir. Habermas'ın kamusal alandan kastı mekânsal mantığın ötesindedir; hem *public sphere* hem de *public space* kavramlarını kapsar. Kamusal alan, devlet egemenliği ve iktidar çağrışımlarından uzak, ortak, müşterek bir tartışma alanıdır (Falay, 2014). Habermas'ın kamusal alana yüklediği bu anlam kendisini her çağa adapte edebilmektedir. Nitekim günümüzde sosyal medyanın kamusal alanın sanal mekanları haline geldiği söylenebilir.

Sosyal ağların yaygınlaşmasıyla birlikte katılımcı demokrasi pratikleri de artmış, temsili demokrasilerin kısıtlı siyasi katılım biçimlerine alternatif yeni katılım biçimleri doğmuş, çevrimiçi siyasi pratikler ile çevrimdışı pratikler iç içe geçerek siyasi yaşamda önemli sonuçlar doğurmuştur (Şener, Ögün Emre ve Akyıldız, 2015). Bu durumun bir göstergesi olarak günümüzde sosyal medya kamuoyunun oluşturulduğu önemli bir alan haline gelmiştir. Bireyler çeşitli platformlar aracılığıyla bir konuda hızla örgütlenerek kamuoyu oluşturmaktadır. Örneğin adli bir olay, çevresel bir konu veya ticari bir durum hakkında insanlar Twitter

üzerinden hashtak oluşturarak tepkisini gösterebilmekte ve dakikalar içerisinde binlerce görüş, saatler içerisinde yüzbinlerce etkileşim kamusal alana taşınmaktadır. 2012 yıllarında başlayan Gezi Parkı sürecinde sosyal medya direnişçiler arasında önemli bir haberleşme aracı olarak görev yapmış, TV, gazete gibi geleneksel medya araçlarına alternatif olduğunu belirgin şekilde göstermiştir (Şener, Ögün Emre ve Akyıldız, 2015). 2021 verilerine göre Twitter'in Türkiye'de 11,8 milyon, dünyada 340 milyon kullanıcısı bulunmaktadır (Özçakır, 2021). Bu sayı Instagram ve Facebook platformlarında da milyonlarla ifade edilmektedir. Bu durum, kamusal alanın fiziksel bir mekandan ziyade dijital ortamlarda yeniden üretildiğini göstermektedir. Nitekim Odabaşı (2018)'na göre kamusal alan, teknolojik ilerlemelerin de etkisiyle muğlaklaşan, fiziksel olmayan bir alanı ifade etmektedir.

Habermas'ın kamusal alan teorisinde vurguladığı “herkesin katılabildiği, akılcı tartışmaların yürütüldüğü alan” (Habermas, 2021) düşüncesi, günümüzde sosyal medya platformlarıyla yeni bir anlam kazanmıştır. Vatandaşların kamusal tartışmalara katılım biçimlerini dönüştüren yeni iletişim teknolojileri, bireylerin doğrudan kamuoyu oluşturdukları sosyal medya platformlarını ortaya çıkarmıştır (Gümü, 2023). Sosyal medya, geleneksel medyadan farklı olarak, vatandaşların gündemi belirlemede aktif rol oynayabildiği ve siyasal söyleme doğrudan katkıda bulunabildiği bir dijital kamusal alan özelliği göstermektedir (Öztay, 2025). Kamusal alanın doğal dönüşümünün bir görünümü olan sosyal medya, kamusal alanın dijitalleşmesini sağlamıştır ve bu durum üç önemli dönüşüm yaşanmasına neden olmuştur (Falay, 2014);

- I. Katılımın eşiği düşmüştür: Dijital platformlar, bireylerin kamusal tartışmalara daha kolay katılımını sağlamış; geleneksel medya yapılarında görülen “kapı bekçiliği” işlevi büyük ölçüde azalmıştır.
- II. Kamuoyunun oluşum biçimi değişmiştir: Kamusal alan yeni dönemde sosyal medya, bloklar ve dijital forumlar aracılığıyla parçalı, çoğulcu ve ağ tabanlı kamuoyu oluşumuna zemin hazırlamaktadır.
- III. Devlet ve piyasa etkisi yeniden şekillenmiştir: Sosyal medya platformlarını içerisine alan dijital kamusal alan, ekonomik dinamiklerden bağımsız değildir. Özellikle medya sahipliği ve algoritmik yönlendirme pratikleriyle,

iktidar ilişkilerinin dijital ortamlarda da sürdüğünü söylemek mümkündür. Buna rağmen dijital iletişim araçlarının “yeni bir kamusallık biçimi” oluşturduğunu da söylemek mümkündür.

Dijital kamusal alanın en önemli özelliği, erişim ve katılım eşiğini düşürmesidir. Geleneksel medyanın denetiminden ve editoryal sınırlarından bağımsız biçimde her birey, sosyal medya aracılığıyla kamusal tartışmalara katılabilmekte, görüş bildirebilmekte ve kamuoyu üzerinde etkide bulunabilmektedir. Bu durum, demokratik meşruiyetin temelinde yer alan “katılım” ve “iletişimsel akıl yürütme” ilkelerini güçlendirmektedir (Şahin, 2022; Eren, 2020). Böylelikle sosyal medya, yurttaşların siyasal katılım kültürünü dönüştürerek Habermas’ın tarif ettiği kamusal alanın dijital bir uzantısı haline gelmiştir. Etkileşime açık olan yeni medya sayesinde kamusal alan haline gelen sosyal medyanın gücü, siyasetçiler için meşruiyet ve onay alma kurumu haline gelmiştir (Özçakır, 2021). Böylece sosyal medya platformları, siyasal aktörlerin seçmenlerle doğrudan iletişim kurduğu, gündemi şekillendirdiği ve kamuoyunu yönlendirdiği araçlar haline gelmiştir (Taşmurat, 2019).

Partiler ve liderler de Twitter, Youtube ve Facebook gibi platformların kullanımına önem atfetmekte, bireysel ve kurumsal sayfalarla bu platformlarda yer almaktadırlar. Sosyal medya platformları hedeflenen seçmenlere yakınlaşabilme, onları bilgilendirebilme, hızlı ve interaktif bir iletişim imkânı sunmaktadır (Özçakır, 2021). Geleneksel medya araçlarının yanı sıra sosyal medya uygulamaları, siyasal kampanyaların vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Siyasi partiler ve liderler, mesajlarını kitlelere ulaştırmak, imajlarını güçlendirmek ve rakiplerini konumlandırmak amacıyla dijital stratejiler geliştirmektedir (Taşmurat, 2019). Türkiye’de 2019 yerel seçim döneminde liderlerin sosyal medyayı adeta parti temsilciliği gibi kullandıkları ve tüm parti örgütlerinin bu çalışmaları temel alarak politika belirlediği söylenebilir (Özçakır, 2021).

Siyasal gelişmeleri değerlendirme çalışmalarında gün geçtikçe daha önemli bir mecra haline gelen sosyal medya, özellikle politik tercihlerin ifade edilmesinde ve toplumla paylaşılmasında partiler ve parti liderleri tarafından kullanılan en etkili araçlardan biri olmuştur (Özçakır, 2021). Siyasal liderler sosyal medya aracılığıyla seçmenlerle doğrudan temas kurmakta, geleneksel medyada ulaşamadıkları

kitlelerle iletişime geçmektedir. Bu bağlamda sosyal medya, siyasal iletişimin tek yönlü yapısını iki yönlü bir diyalog zeminine dönüştürmüştür (Taşmurat, 2019). Twitter'ın karşılıklı etkileşime uygun yapısı, bu platformun tek taraflı bilgi ve mesaj aktarımından ziyade iki yönlü ve paylaşımcı kullanımını siyasetçiler açısından gerekli kılmaktadır. Öte yandan Twitter üzerinde yapılan bir araştırma kullanıcıların siyasi konularda daha pasif bir duruş sergilediğini ortaya koymaktadır. Ankete katılanların %66'sı sosyal medyada siyasi görüş paylaşmadığını ifade etmiştir. Bireylerin çevrim içi siyasi pratiklerinde pasif (takip etme, beğenme) eylem, aktif (paylaşma, yorum yapma, imza kampanyasına katılma) eyleme göre daha ağır basmaktadır (Şener, Ögün Emre ve Akyıldız, 2015). Bununla birlikte bireyler Instagram, Facebook ve Youtube gibi yaygın kullanımdaki platformlarda da benzer davranışları göstermektedir. Aşağıda Türkiye'deki 5 siyasi partinin Youtube kanallarına dair sayısal veriler yer almaktadır. Bu veriler bireylerin katılma ve izleme durumları hakkında fikir vermektedir.

Tablo 1. Türkiye'deki Siyasi Partilerin Youtube Kanalı Etkileşim Tablosu

No	Siyasi Parti	Abone	Beğeni	İzlenme	Yorum
1	AK Parti	401 bin	93591 B	10 milyon	5,2 B
2	CHP	241 bin	X	5,6 milyon	0
3	DEM Parti	222 bin	X	46 B	50
4	MHP	224 bin	578	946 bin	69
5	İYİ	56,2 bin	114	15 bin	20

Bu tablo Türkiye Büyük Millet Meclisinde temsil oranı en yüksek ilk beş siyasi partinin Youtube kanallarına ait verileri içermektedir. Tablo 29 Ekim 2025 saat 21.00 ile 21.30 arasında oluşturulmuştur. Yalnızca kanallarda paylaşılmış 2024 seçim şarkıları incelenmiştir.

Tablo verileri incelendiğinde; kanal abone sayıları, bireylerin paylaşımları izleme sayıları ile beğeni ve yorum sayıları arasında önemli fark olduğu görülmektedir. AK Parti 401 bin, CHP 241 bin, DEM 222 bin, MHP 224 bin ve İYİ 56,2 bin aboneye sahipken, bu partilerin izlenme, beğeni ve yorum sayıları farklılıklar

göstermektedir. AK Parti 2024 seçim şarkısı 10 milyon kere izlenmiş, 93591 bin beğeni almış ve 5,2 bin yorum yapılmıştır. MHP 2024 seçim şarkısı 946 bin kere izlenmiş, 578 beğeni almış ve 69 yorum yapılmıştır. İYİ 2024 seçim şarkısı 15 bin kere izlenmiş, 114 beğeni almış ve 20 yorum yapılmıştır. Bu da insanların paylaşımı açtıklarını, birden fazla kere dinlediklerini veya dinledikleri halde beğeniyle veya yorumla etkileşimde bulunmadıklarını göstermektedir. Bu sayılar, insanların siyasi olayları izlediklerini fakat etkileşimde daha az bulunduklarını ortaya koymaktadır. Bu da insanların sosyal medyada siyasi partilerle karşılıklı iletişim kurma konusunda daha az istekli oldukları şeklinde yorumlanabilir.

İnternet ve özellikle sosyal medya üzerine iyimser ve kötümser çeşitli görüşler bulunmaktadır. İnternetin nüfusun büyük bölümünü siyasi katılıma teşvik ettiğini ve bunun da demokrasi kültürünü güçlendirdiğini söyleyen iyimser bilim insanları olduğu gibi, internetin siyasal katılıma ayrılan zamanın yerine geçtiğini söyleyen kötümser bilim insanları da bulunmaktadır (Şener, Ögün Emre ve Akyıldız, 2015). Öte yandan sosyal medya, hem zaman hem mekân açısından sınırsız bir paylaşım alanı sunmaktadır. Ancak bu durum, siyasal iletişimin denetimden uzaklaşması ve dezenformasyonun yayılması riskini de beraberinde getirmektedir (Şimşek ve Sözen, 2020). Bu nedenle internet ve internete bağlı sosyal medya ağlarının dikkatli kullanılması gerekmektedir. Sosyal medya platformlarını toplumla siyasi bir iletişim aracı olarak kullanmayı amaçlayan siyasetçilerin, bu platformlarda oluşabilecek bilgi kirliliğine, bilgi ve veri güvenliğine dikkat etmesi oldukça önemlidir. Aynı şekilde sosyal medya üzerinden siyasi aktörler veya birimlerle iletişim kuran bireylerin de veri güvenliği ve bilginin doğruluğu konusunda emin olması gerekmektedir.

5. SONUÇ

Sosyal medya, çağımızın en önemli iletişim araçlarından biri olarak neredeyse her sosyal çevrede kullanılmaktadır. Bu durum sosyal medyayı siyaset aktörleri için de seçmene ulaşabilecekleri alternatif bir iletişim aracı haline getirmiştir. Türkiye özelinde düşünülecek olursa, her siyasi partinin en az bir sosyal medya hesabı olduğu ve halkla buradan iletişim kurmayı amaçladığı söylenebilir. Nitekim her siyasi parti kurduğu X (Twitter) hesaplarından anlık paylaşımlar yapmakta,

Youtube hesablarından videolar yayınlamakta və bəzi siyasi partilər Instagram'dan canlı yayınlar yapmaktadı. Bununla birlikdə bireyler də sosial media üzərindən çeşitli gündəmlər oluşturmakta, çevresel, adli və ya sosial bir konu saatlər içərisində binlerce kişinin etkileşimə girdikleri kamusal bir alana dönüşmektedir. Bu durum sosial medyanı siyasal iletişim için önemli bir mecra haline getirmiştir.

Siyasi aktörler propagandalarını, seçim kampanyalarını və gündəmlərini sosial media üzərindən yürütməyə başlamışdır. Siyasi aktörlerin bu yolla; məşruyyəti sağlamayı, haldın katılığını və toplumu yönləndirməyi amaçladığı da söylənebilir. Hatta bəzən sosial medianın siyasətçilərin elində bir algı oluşturma taşıyıcısına dönüşüğü görülməkdə. Bununla birlikdə, hald beğeni və yorum yoluyla doğrudan siyasilerlə iletişim kurmak yerinə abone və ya izləmə yoluyla pasif bir iletişim kurmayı tercih etmişdir. Bu durum sosial media kullanıcılarının siyasal tercihleriyle etkileşimə girdikleri siyasal partilər arasında fərqlər olduğu şəkildə yorumlanabilir. Aynı şekilde konu toplumun siyasete olan ilgisi və ya ilgisizliği üzərindən də değerlendiriləbilir. Bu nədənle bireylerin sosial media kullanım biçimleri ilə siyasal tercihleri arasındaki ilişki incelenmesi gereken önemli konulardan biridir. Ayrıca sosial medianın kamusal alanı nasıl dönüştürdüğü, dijital kamusal alanın özellikləri və sınırları, siyasal iletişimde siyasal aktörlerin toplumla kurdukları etkileşim və bu etkileşimin seçim süreçlərinə etkisi incelenəbilecek diğər konulardır. Kamusal alan və sosial media üzərinə yapılan çalışmaların siyasal iletişim bağlamında derinleştirilmesi hem siyaset bilimine hem siyasal iletişim alanına katkı sunması açısından önem arz etmektedir.

KAYNAKLAR

- Arendt, Hanna (2025). İnsanlık Durumu. Bahadır Sina Şener (Çeviri). Ankara: İletişim Yayınları.
- Aziz, Aysel (2023). Siyasal İletişim. Ankara: Nobel Akademi.
- Eren, Veysel (2020). Kamu yönetimi ile ilgili temel kavramlar. H. Ateş (Editör) içinde Kamu Yönetimi Teorileri: Geleneksel Teorilerden Yeni Yaklaşımlara (ss. 17–48). Ankara: Savaş Kitap ve Yayınevi.

- Falay, Nihat (2014). Kamusal alanın oluşumu, dönüşümü ve iktisadi boyut. *Journal of Life Economics*, (2), 51–70.
- Gezginci, Gamze and Maral, Taylan (2024). Siyasal iletişim sosyal medya kullanımı: Sınır ötesi operasyonlara dair bir inceleme. *Yeni Yüzyıl'da İletişim Çalışmaları*, 2(9), 55–69.
- Gümüş, Sinan (2023). Sosyal medyanın kamusal alan temsiliyeti üzerine bir tartışma. 4. Boyut Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi, 22, 21–48.
- Habermas, Jürgen (2021). Kamusal alanın Yapısal Dönüşümü. Tanıl Bora and Mehmet Sancar (Çeviri). İstanbul: İletişim Yayınları.
- İnanç Demir, Mine (2018). Siyasal iletişim: Kavramsal bir derleme. *Uluslararası Sanat, Kültür ve İletişim Dergisi*, 1(1), 79–104.
- Karaçor, Süleyman (2009). Yeni iletişim teknolojileri, siyasal katılım, demokrasi. *Yönetim ve Ekonomi*, 16(2), 1–18.
- Kulak, Hakan (2023). Kamusal alan–özel alan ayrımı ve Habermas'ın kamusal alan düşüncesi. *Habitus Journal of Sociology*, (4), 115–144.
- Lasswell, Harold Dwight (1971). The structure and function of communication in society. In Wilbur Schramm and Donald F. Roberts (Editors), *The Process and Effects of Mass Communication* (pp. 84–99). Urbana: University of Illinois Press.
- Odabaş, Uğur Köksal (2018). Tarihsel süreçte kamusal alanın yapısal dönüşümü ve Habermas. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(Özel Sayı 2), 2051–2066.
- Özçakır, Uğur (2021). Yeni medya ve siyasal iletişim: İktidar partisi ve ana muhalefet partisi liderlerinin Twitter kullanımları. *Sakarya İletişim Dergisi*, 1(2), 179–208.
- Öztay, Oğuz Han (2025). Siyasal iletişim aracı olarak yeni medya ve siyasal katılımdaki rolü. *Communicata*, (29), 12–24.

- Şener, Gülüm, Ögün, Emre, Perin, Fatih and Akyıldız, Fatih (2015). Türkiye’de sosyal medyanın siyasi katılıma etkileri. *Folklor/Edebiyat*, 21(83), 75–94.
- Şahin, Erdal (2022). Kamusal alan. Yakup Özkaya, Veysel Erat, Emir Savut and Yahya Demirkanoğlu (Editörler) içinde *Siyaset Bilimi Ansiklopedisi*. Ankara: Nobel Akademi.
- Taşmurat, Taner (2019). Siyasal iletişim süreci ve siyasal mesaj stratejileri. *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, (2), 64–79.
- Taylor, Charles (2006). *Modern Toplumsal Tahayyüller*. Hamide Koyyukan (Çeviri). İstanbul: Metis Yayınları.
- Uygun, Oktay (2003). *Demokrasinin Tarihsel, Felsefi ve Ahlaki Boyutları*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Weber, Max (2006). *Meslek Olarak Siyaset*. Mehmet Sert and Afşar Timuçin (Çeviri). İstanbul: Çiviyazıları Yayınları.
- Yükselbaba, Ülker (2011). Kamusal alan modelleri ve bu modellerin bağlamları. *Journal of Istanbul University Law Faculty*, 66(2), 227–271.

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

 +994 50 891 01 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.inds-center.com

Zengezur Koridoru'nun Jeopolitik ve Jeostratejik Açidan Değerlendirilmesi

Nurdane ATEŞ¹⁴²

Özet

Azerbaycan ile Ermenistan arasında uzun süredir devam eden Dağlık Karabağ sorunu 2020 yılında Azerbaycan'ın zaferiyle neticelenmiştir. Bu zafer sonrasında bölgesel ve küresel açıdan önem arz eden Zengezur Koridoru'nun açılması gündeme gelmiştir. Zengezur Koridoru'nun açılması ile Azerbaycan, eksklavı olan Nahçıvan ile bağlantı sağlayabilecek, Türkiye, Türk dünyası ile doğrudan jeoekonomik ilişkiler kurabilecektir. Bu çalışma siyasi coğrafya disiplininin kavramsal ve kuramsal çerçevesi temelinde yürütüldü. Bu kapsamda Zengezur Koridoru'nun jeopolitik ve jeostratejik önemi, Türkiye ve Azerbaycan ekseninde, bölgesel ve küresel güç dinamikleri çerçevesinde ele alındı. Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden doküman incelemesi yöntemi kullanılarak literatürde yer alan mevcut akademik çalışmalar sistematik biçimde incelendi. Elde edilen bulgular, Zengezur Koridoru'nun Güney Kafkasya jeopolitiğindeki rolünü, bölgesel güç dengelerine etkisini ve Türk dünyası açısından stratejik işlevini ortaya koyacak biçimde değerlendirildi.

Anahtar Kelimeler: Zengezur Koridoru, Ulaşım, Jeopolitik ve Jeostratejik.

¹⁴² Dr., Bağımsız Araştırmacı, [ORCID: 0000-0002-7038-9627](https://orcid.org/0000-0002-7038-9627), nurdane-ates@hotmail.com

An Assessment of the Zengezur Corridor from a Geopolitical and Geostrategic Perspective

Abstract

The long-standing Nagorno-Karabakh conflict between Azerbaijan and Armenia was resolved in 2020 with Azerbaijan's victory. Following this victory, the opening of the Zangezur Corridor, which is significant both regionally and globally, has come to the fore. The opening of the Zangezur Corridor will enable Azerbaijan to establish a connection with its exclave, Nakhchivan, and Turkey to establish direct geo-economic relations with the Turkic world. This study was conducted based on the conceptual and analytical framework of the discipline of political geography. In this context, the geopolitical and geostrategic importance of the Zengezur Corridor was examined within the framework of regional and global power dynamics, focusing on Turkey and Azerbaijan. In the study, the document review method, one of the qualitative research methods, was used to systematically examine existing academic studies in the literature. The findings obtained were evaluated in a way that reveals the role of the Zangezur Corridor in South Caucasus geopolitics, its impact on regional power balances, and its strategic function from the perspective of the Turkic world.

Keywords: Zangezur Corridor, Transport, Geopolitics and Geostrategy.

1. GİRİŞ

Koridorlar, günümüz küresel sisteminde yalnızca ulaşım hatları olarak değil, aynı zamanda uluslararası ticaretin yönünü belirleyen ve devletler arası güç dengelerini belirleyebilen stratejik unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Bu yapılar, ekonominin, enerji taşımacılığının ve lojistik ağlarının yönlendirilmesinde belirleyici bir rol oynamakta; aynı zamanda ülkelerin dış politika stratejilerini, bölgesel ve jeopolitik konumlarını etkilemektedir. Bu yönüyle, koridorlar günümüzde ekonomik entegrasyonun yanı sıra uluslararası ilişkilerdeki rekabet ve iş birliği dinamiklerini şekillendiren temel jeostratejik araçlardan biri haline gelmiştir (Özdemir ve

Çökerdenoğlu, 2024: 106). Günümüzde uluslararası ticaretdə koridorlar və ticarət yollarının stratejik önemi varlığını sürdürməkdədir. Bu durum, dövlətlərin küresəl ölçəkdə iqtisadi və jeopolitik konumlarını gücləndirmə yönündəki girişimlərində açıqca görülməkdədir. Bu kapsamda Çin'in öncülük etdiyi Kuşak və Yol Girişimi, Hindistan'da Mausam ilə Pamuk və Baharat yolları, Kazakistan'ın Nurly Zhol Projesi və Avropa Birliğı tərəfindən geliştirilən Avropa-Kafkasya-Asya (TRACECA) Ulaştırma Koridoru nümunə verilebilir (Ateş, 2025: 149). Bir başqa nümunə isə Azərbaycan'ın Dağlık Karabağ zaferi ilə önəm qazanan Zəngəzur Koridorudur. Türkiyə və Azərbaycan arasında doğrudan kara bağlantısı sağlayan Zəngəzur Koridoru, Orta Asya'ya uzanan Türk dünyasının jeopolitik altyapısını gücləndirərək bölgə və küresəl ticarətin sürekliliğı açısından önəmli bir işləv üstlənəkdədir.

Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme yöntemi kullanılarak literatürde yer alan mevcut akademik çalışmalar sistematik biçimde incelendi. Bu kapsamda çalışmada öncelikle Zəngəzur Koridoru'nun tarihi yapısı və önemi incelendikten sonra Zəngəzur Koridoru'nun jeopolitik və jeostrategjik önemi Türkiyə və Azərbaycan özelinde ele alınarak bölgə və küresəl ölçəkdə değerlendirildi.

2. ZENGƏZUR KORİDORU'NUN TARİHİ VƏ ÖNEMİ

Adını, 24 Oğuz boyundan biri olan Kayı boyunun Zəngene tayfasından alan Zəngəzur bölgəsi, tarix boyunca birçok farklı uygarlığın egemenliğı altında kalmıştır. Asurlular, Urartular, Manna Krallığı, Emeviler, Abbasiler, Hürremiler, Şirvanşahlar, Sacoğulları, Salariler, Revvadiler, Şeddadiler, ardından Atabegler ve Selçuklular dönemlerinde önəmli bir idari merkez konumunda bulunmuş; daha sonra İldenizliler'in hâkimiyetine geçmiştir. Bölge, sonraki yüzyıllarda Hüləgular, Celairiler, Harezmşahlar, Timur Devleti, Karakoyunlu ve Akkoyunlular ardından Osmanlı Devleti ile Safevilerin yönetimine geçmiştir. 19. yüzyıldan itibaren Rusya'nın Güney Kafkasya'da izlediğı yayılmacı politikalar sonucunda Zəngəzur, kademeli biçimde Ermeni kontrolüne geçmiştir (Gelir ve Saygılı, 2024: 2057-2058). Zəngəzur bölgəsi, 1920' de Sovyet Rusya'nın Azərbaycan'ı işgal etmesinin ardından bölgə köklü bir değişim yaşamıştır. Söz konusu işgalin ardından, Sovyet

Rusya'nın uyguladığı idari ve siyasi düzenlemeler sonucunda, Zengezur toprakları sistematik bir biçimde Azerbaycan'dan ayrılarak Ermenistan'a devredildiği görülmektedir. Bu süreçle birlikte, Azerbaycan'ın batı kesimleriyle Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki kara bağlantısı fiilen kesilmiş; aynı zamanda Türkiye'nin Türk dünyasıyla doğrudan kara ulaşımı da sekteye uğramıştır (Hasanzadeh, 2023: 6-7).

2020 yılında Ermenistan tarafından Azerbaycan'ın Tovuz bölgesine yönelik gerçekleştirilen bombardımanlarla başlayan gerginlik, 27 Eylül'de Azerbaycan'ın Berde, Terter ve çevresindeki yerleşim alanlarına yönelik saldırılarla geniş bir çatışma sürecine dönüşmüştür. 44 gün boyunca devam eden bu savaş İkinci Dağlık Karabağ Savaşı olarak adlandırılmaktadır (Karabulut, vd., 2024: 156). İkinci Dağlık Karabağ Savaşı Azerbaycan'ın askerî ve diplomatik üstünlüğüyle sonuçlanmış; bu gelişme Güney Kafkasya'daki jeopolitik dengeleri köklü biçimde değiştirmiştir. İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda elde edilen zafer neticesinde Azerbaycan gündeminde olan Zengezur uluslararası güç odaklarının ve devletlerin politik tartışmaların merkezine yerleşmiştir (Hamzatlı ve Büber, 2022: 1). İkinci Dağlık Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'ın elde ettiği zafer, yalnızca Güney Kafkasya'daki güç dengelerini dönüştürmekle kalmamış, aynı zamanda stratejik öneme sahip olan Zengezur Koridoru meselesini uluslararası politikanın gündemine taşımıştır. Savaş sonrasında ortaya çıkan yeni jeopolitik durum Zengezur'un hem bölgesel bağlantısallık hem de küresel güç mücadelesi açısından artan stratejik değerini görünür kılmıştır. Bu bağlamda Zengezur Koridoru, küresel güç merkezleri, bölgesel aktörler ve diplomatik çevreler tarafından önemini sürdüren jeostratejik odak alanı olarak öne çıkmıştır.

3. JEOPOLİTİK VE JEOSTTATEJİK AÇIDAN ZENGEZUR KORİDÖRÜ

Ermenistan'ın güneyinde bulunan Zengezur bölgesi, doğusunda Azerbaycan, güneyinde İran ve batısında Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesi yer almaktadır (Özdemir ve Çökerdenoğlu, 2024: 102-103). Ermenistan Zengezur Koridoru için genellikle ülkenin güneyinde yer alan Meghri kentinden hareketle “Meghri” ya da “Syunik Koridoru” (Şekil 1) olarak adlandırırken İran, bölgesel ve askeri bağlamda “NATO'nun Turani Koridoru” şeklinde adlandırmaktadır (Chedia, 2024: 195). Bu

farklı isimlendirmeler, koridorun yalnızca coğrafi bir bağlantı olmadığını devletlerin politik söylemlerini, bölgesel stratejiler ve jeostratejik hedefleri ile konumlandırıldığını göstermektedir.

Şekil 1. Zengezur Koridoru

Kaynak: <https://ekoavrasya.net/turk-dunyasini-birlestiren-proje-zengezur-koridoru/>

Uç topraklar olarak tanımlanan, Ermenistan'ın Zengezur bölgesinin oluşumu, Rusya'nın tarihsel genişleme stratejisinin bir uzantısı olarak değerlendirilebilir. Rusya'nın bu stratejisi, enlemsel ekseninde şekillenen ittifak hatlarını zayıflatma; buna karşılık boylamsal yönelimli siyasal ve askerî ittifakları güçlendirme amacını taşımaktadır. Bu bağlamda, Balkanlar'dan Orta Asya'ya kadar uzanan Türk coğrafyasının toprak sürekliliğini ve yatay ittifak potansiyelini kesintiye uğratmak

isteyen Rusya, söz konusu stratejik hedefleri doğrultusunda Azerbaycan'a ait Zengezur bölgesini Ermenistan'a bırakmıştır (Demir, 2020: 70-71). Rusya'nın bu girişimi, jeopolitik açıdan değerlendirildiğinde, Türk dünyasının batıdan doğuya doğru uzanan kara bağlantısı kopartılarak bölgesel güç dengelerini kendi jeopolitik ve jeostratejik hedefleri doğrultusunda şekillendirdiği görülmektedir.

Zengezur Koridoru'nun faaliyete geçmesiyle Güney Kafkasya'nın transit ulaşım haritasında köklü bir yeniden yapılanma süreci başlayacaktır. Bu gelişme, bir yandan Azerbaycan ile Türkiye arasında doğrudan kara bağlantısının kurulmasını sağlarken, diğer yandan Ermenistan ile Rusya arasında Azerbaycan toprakları üzerinden yeni bir demiryolu hattının inşa edilmesine zemin hazırlayacaktır. Dolayısıyla Zengezur Koridoru, hem Türkiye ile Azerbaycan arasında kesintisiz bir ulaşım entegrasyonu oluşturacak hem de Ermenistan ile Rusya'yı birbirine bağlayan alternatif bir hat işlevi görecektir. Böylelikle modern dönemde ilk kez Rusya ile Türkiye arasında demiryolu ile doğrudan bağlantı hattının oluşması mümkün hale gelecek ve bu durum bölgedeki lojistik, ticari ve jeopolitik dengeleri önemli ölçüde yeniden şekillendirecektir (Gawliczek ve Iskandarov, 2023: 5).

Zengezur Koridoru'nun, çok yönlü ulaşım seçenekleri sunması bakımından bölgesel düzlemde dikkate değer sonuçlar doğuracağı öngörülmektedir. (Şekil 2) Öncelikle Türkiye ile Orta Asya arasında yeni bir lojistik hattın oluşma potansiyeli gelmektedir. Türkiye, mevcut koşullarda İran ile olan transit geçiş bağımlılığını azaltmayı ve bunun yerine diplomatik ilişkilerinin daha istikrarlı seyrettiği ülkelerin toprakları üzerinden Orta Asya ile doğrudan bağlantılar kurmayı hedeflemektedir. Bu stratejik yaklaşım doğrultusunda Türkiye, kuzey yönünde Gürcistan ve Azerbaycan üzerinden sağladığı kara ve demiryolu hatlarını, güney doğrultusunda ise Ermenistan-Azerbaycan hattı üzerinden çeşitlendirmeyi amaçlamaktadır. Zengezur Koridoru'nun hayata geçirilmesi, bu amacın gerçekleşmesine katkı sunacak önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, koridorun işlevsel hâle gelmesiyle Güney Kafkasya'da uzun süredir devam eden ulaşım tıkanıklığının aşılabacağı, dolayısıyla hem tarihsel hem de ekonomik boyutlarıyla insan ve mal hareketliliğinin yeniden ivme kazanacağı öngörülmektedir. Bu gelişme, Çin'den başlayarak Avrupa ve Amerika kıtalarına uzanan ticaret ve ulaşım hatlarının Zengezur eksenini üzerinden yeni bir güzergâh kazanmasını beraberinde getirecek; bu sayede yük taşımacılığından yolcu

ulaşımına, hatta turizm faaliyetlerine kadar geniş bir alanda ekonomik etkileşimi artıracaktır (Guliyeva, 2025: 8). Zengezur hattı Türkiye'ye Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetlerine ve Hazar Denizi üzerinden Çin'e uzanan daha kısa, daha güvenli ve stratejik açıdan avantajlı bir güzergah sunacaktır. Dolayısıyla koridorun işlerlik kazanması, Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki konumunu yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda politik ve lojistik açılardan da güçlendirerek bölgesel düzeyde daha kalıcı bir etki alanı oluşturmaya katkı sağlayacaktır (Chedia, 2024: 203). Zengezur Koridoru bu kapsamda değerlendirildiğinde, Türkiye'yi bölgesel ulaşım ağlarında merkezileştirerek ülkeyi jeoekonomik açıdan daha güçlü kılacaktır.

Şekil 2. Zengezur Koridoru ve Ulaşım Hatları

Kaynak: <https://www.bbc.com/turkce/articles/c5yp2kw3142o>

Zengezur bölgesi bir uç nokta iken işgal sonrasında Ermenistan'ın İran ile temasını sağlamıştır. Kuzey-güney ekseninde Ermenistan ile İran arasında fiilen koridor işlevi gören bu düzenleme uluslararası hukuk bağlamında tartışmalara neden olmuştur. Koridorun Azerbaycan'a verilmesi halinde, Ermenistan'ın İran aracılığıyla kurduğu dış bağlantıların zayıflatılacağı ileri sürülmektedir. Koridorun yaklaşık 8 kilometre genişliğinde ve 43 kilometre uzunluğunda kalan bir bölümünün Azerbaycan'a verilmesi hâlinde bu hattın doğal bir sınır yaratmayacağı; dolayısıyla iki taraf için sürekli bir güvenlik tehdidi potansiyeli barındıracağı vurgulanmaktadır. Böyle bir dar geçidin herhangi bir anlaşmazlık durumunda kalıcı güvenlik ve istikrarın sağlanması bakımından ciddi zorluklar ortaya çıkacağı öngörülmektedir (Özdemir, 2025: 229). Zengezur Koridoru, bölgesel ve küresel alanda fırsatlar sunabildiği gibi bölge ülkeleri açısından her zaman avantaj sağlamayabilir. Bu nedenle Zengezur Koridoru'nun bölgesel ve küresel dengeleri sarsmayacak şekilde işlev görebilmesi bölgede uygulanabilir denge politikaları ile sağlanabilir.

Güney yönünde açılacak yeni ulaşım koridoru, Ermenistan'ın uzun süredir devam eden kısmi ekonomik tecridini sona erdirme potansiyeline sahiptir. Türkiye ve Azerbaycan ile kara sınırlarının kapalı olması, Ermenistan'ın Rusya'ya uzanan güvenli ve sürdürülebilir bir kara bağlantısı kurmasını önemli ölçüde engellemektedir. Tarihsel olarak bakıldığında Sovyetler Birliği dönemi ve öncesinde Transkafkasya Demiryolu hattı Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ı Rusya'ya bağlayan temel ulaşım ağı işlevi görmüştür (Chedia, 2024: 201). Bu kapsamda değerlendirildiğinde güçlü ulaşım altyapı sistemleri ülkelere erişim alanı sunabilmekte ve koridorun açılması ile bölgesel bağlantılar yeniden sağlanabilecektir.

4. SONUÇ

Coğrafi keşiflər neticesində yeni yol güzərgahlarının bulunması ilə başlayan süreç, günümüzde uluslararası ticaretin gelişmesiyle birlikte çok daha karmaşık ve stratejik bir nitelik kazanmıştır. Küresel ölçekte ticaretin sürdürülebilir biçimde ilerleyebilmesi, büyük ölçüde güvenli ve hızlı ulaşım altyapı sistemlerinin varlığına bağlıdır. Bu tür altyapı sistemleri, malların, enerjinin ve bilginin akışını kolaylaştırarak hem bölgesel hem de küresel ticaret ağlarının güçlenmesini sağlar. Böylece ekonomik etkileşimin sürekliliğini temin eden temel jeoekonomik unsurlardan biri hâline gelir. Yeni yol ve koridor projeleri, ulaşım ve ticaret ağlarını yapılandırarak bölgesel ve küresel bağlantıları sağlayabilme özelliğine sahiptir.

Ermenistan'ın Azerbaycan ile girdiği çatışmanın Azerbaycan'ın zaferi ile sonuçlanmasının ardından Zengezur Koridoru önem kazanmıştır. Güney Kafkasya'nın ulaşım ve ticaret yapısını etkileyebilecek olan Zengezur Koridoru, Türkiye ve Azerbaycan'a ticari, ekonomik kazanımlar sunabilecektir. Bu koridor aracılığıyla Türkiye ve Azerbaycan arasında doğrudan kara yolu ulaşımı sağlanabilecektir. Bu koridor Türkiye'nin Türk dünyası ve Orta Asya ile olan bağlantısını güçlü kılacaktır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Zengezur koridoru bir ulaşım koridoru olma özelliği taşımasının yanı sıra bölgesel ve küresel dengeleri etkileyebilecek özellikler de taşımaktadır. Bu çerçevede, koridorun bölgesel ve küresel dengeleri bozmayacak biçimde işleyebilmesi, taraf devletler arasında tasarlanan, uygulanabilir ve karşılıklı güveni güçlendiren politikaların geliştirilmesi ile mümkündür. Böylece Zengezur Koridoru, hem ekonomik entegrasyonu destekleyen hem de bölgesel istikrarı koruyan stratejik bir rol üstlenebilir.

KAYNAKÇA

- Ateş, E. (2025). The potential effects of the Zangezur Corridor on Türkiye's foreign trade. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 11(2), 148-161. Doi: <https://doi.org/10.30855/gjeb.2025.11.2.004>
- Chedia, A. R. (2024). Zangezur corridor: Economic potential and political constraints. *Russia in Global Affairs*, 22(1), 194-216. DOI: 10.31278/1810-6374-2024-22-1-194-216
- Demir, T. (2020). Anklav, Eksklav ve Uç Topraklar-Güvenlik İlişkisi. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, (International Security Congress Special Issue), 51-77. DOI:10.28956/gbd.695916
- Gawliczek, P., & Iskandarov, K. (2023). The Zangezur corridor as part of the global transport route (against the backdrop of power games in the South Caucasus region). *Security and Defence Quarterly*, 41(1), 36-53. doi: 10.35467/sdq/161993.
- Gelir, K., & Saygılı, H. Türk Dünyasının Boğazındaki İlimiğin Hikâyesi: Zengezur Koridoru. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11(4), 2056-2076. <https://doi.org/10.46868/atdd.2024.692>
- Guliyeva, G. M. (2025). Zengezur Koridoru'nun Bölge Üzerindeki Potansiyel Ticari ve Lojistik Etkilerinin Jeostratejik Analizi. *Evropsky politicky apravni diskurz*, 12, 3, 5-15. <https://doi.org/10.46340/eppd.2025.12.3.1>
- Hamzath, M., & Büber, H. (2022). *Zengezur koridoru'nun Azerbaycan ve Türkiye'nin dış ticaretine olası etkileri*. Eğitim Yayınevi.
- Hasanzadeh, V. (2023). Zengezur Koridoru'nda güç mücadelesi. (21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü, Özel Raporu, https://21yyte.org/media/k2/attachments/Rapor_2023_Vusal_Hasanzadeh_1.pdf
- <https://ekoavrasya.net/turk-dunyasini-birlestiren-proje-zengezur-koridoru/> (Erisim Tarihi, 05.09.2025)
- <https://www.bbc.com/turkce/articles/c5yp2kw3142o> (Erisim Tarihi, 05.09.2025)

- Karabulut, D. E., Aydın, B., & Karabulut, D. E. (2024). Zengezur Koridoru Ve Kars-Iğdır-Nahcivan Demiryolunun Sosyo-Ekonomik Etkileri. Tural Dikmen, A. (Ed). İçinde Zengezur Koridoru: Türkiye-Azerbaycan-Nahcivan Ekonomik, Dış Ticaret ve Lojistik Bağlantıları, (155-172). Efe Akademi Yayınları.
- Özdemir, D., & Çökerdenoğlu, M. (2024). Stratejinin kalbi: koridor savaşları. Zengezur koridoru. Tural Dikmen, A. (Ed). İçinde Zengezur Koridoru: Türkiye-Azerbaycan-Nahcivan Ekonomik, Dış Ticaret ve Lojistik Bağlantıları, (85-110). Efe Akademi Yayınları
- Özdemir, E. (2025). Zengezur Koridoru'nun Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin Enerji Güvenliği ve Bölgesel Çatışma Dinamiklerine Etkisi. *Türk Savaş Çalışmaları Dergisi*, 6(2), 222-251.

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

+994 50 891 01 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.indi-center.com

AB Yeşil Mutabakatı Bağlamında KOBİ'lerin Sürdürülebilir Rekabet Avantajı Elde Etmesinde Döngüsel Ekonominin Rolü

Yasemin KARABULUT¹⁴³

Özet

Lineer ekonomi modeline alternatif bir kalkınma paradigması olarak öne çıkan döngüsel ekonomi, Avrupa Birliği'nin 2019'da açıkladığı Yeşil Mutabakat ve bunu izleyen 2020 Döngüsel Ekonomi Eylem Planı ile keskin regülasyonlara dayalı küresel bir politika çerçevesine dönüşmüştür. Bu dönüşüm, yalnızca çevresel sürdürülebilirlik hedeflerini değil, aynı zamanda uluslararası ticaretin kurallarını da yeniden şekillendirmiştir. Son on yılda rekabet üstünlüğü, artık maliyet avantajı veya farkındalık düzeyiyle açıklanabilir olmaktan çıkmış; KOBİ'lerin çevresel uyuma ve döngüsel ekonomi normlarına uyum kapasitesi, rekabetin temel belirleyicisi haline gelmiştir. Özellikle AB pazarına ihracat yapan veya tedarik zinciri içinde AB şirketleriyle çalışan KOBİ'ler için çevresel uyumu rekabetin ön koşulu haline getirmiştir. Araştırmanın amacı, Avrupa Birliği Yeşil Mutabakatı tarafından hızlandırılan döngüsel ekonomi geçiş sürecinin, KOBİ'lerin sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmesindeki stratejik önemini ve bu avantajın bir belirleyicisi olarak oynadığı rolü irdelemektir. Bu çalışma, döngüsel ekonomiyi destekleyen politika araçları (*dijital ürün pasaportu, eko dizayn gereklilikleri,*

¹⁴³ Doktorant, Atılım Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, ORCID: 0009-0009-1606-3966, yasemin.karabulut2506@gmail.com

teknik standartlar ve sertifikasyon sistemleri) ile KOBİ'lerin sürdürülebilir rekabet avantajı arasında kavramsal bir bağ kurmayı amaçlamaktadır. Araştırma, KOBİ'lerin rekabet üstünlüğü sağlamak için döngüsel ekonomi ilkelerine nasıl uyum sağlayabileceğini ve bu geçiş sürecini destekleyici nitelikteki politika araçları, teknik standartlar ve düzenleyici çerçeveleri sistematik bir biçimde ortaya koymayı hedeflemektedir. Çalışmada nitel bir tasarım benimsenmiş olup kapsamlı bir literatür taraması ve AB düzeyindeki temel politika dokümanları, Yeşil Mutabakat, Yeni Döngüsel Ekonomi Eylem Planı ve bunları destekleyen standart/sertifikasyon çerçeveleri teknik standartlara odaklanan bir doküman analizi gerçekleştirilmiştir. KOBİ'ler için asıl belirleyicinin “*düzenlemelere hızlı uyum kapasitesi*” olduğunu; döngüsel tasarım, izlenebilirlik ve standartlara uyum alanlarında geliştirilecek yeteneklerin taklit edilmesi zor örgütsel kaynaklara dönüştüğünü göstermektedir. Çalışma bulguları, günümüz küresel rekabet ortamında sürdürülebilir bir avantaj elde etmek isteyen işletmeler, özellikle de KOBİ'ler için döngüsel ekonomi prensiplerine uyumun artık bir tercihten ziyade zorunluluk olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Döngüsel Ekonomi, Sürdürülebilir Rekabet, Yeşil Mutabakat, KOBİ, Dijital Ürün Pasaportu.

The Role of Circular Economy in Achieving Sustainable Competitive Advantage for SMEs in the Context of the EU Green Deal

Abstract

The circular economy, which emerged as an alternative development paradigm to the linear economy model, has evolved into a global policy framework based on strict regulations with the European Union's Green Deal announced in 2019 and the subsequent 2020 Circular Economy Action Plan. This transformation has reshaped not only environmental sustainability targets but also the rules of international trade. Over the past decade, competitive advantage can no longer be explained by cost advantage or awareness; the capacity of SMEs to adapt to environmental compliance and circular economy norms has become a key determinant of

competition. Environmental compliance has become a prerequisite for competition, particularly for SMEs exporting to the EU market or working with EU companies in their supply chains. The aim of this research is to examine the strategic importance of the circular economy transition accelerated by the European Union's Green Deal in SMEs' ability to achieve sustainable competitive advantage and the role it plays as a determinant of this advantage. This study aims to establish a conceptual link between policy instruments supporting the circular economy (*digital product passport, eco-design requirements, technical standards, and certification systems*) and the sustainable competitive advantage of SMEs. The research aims to systematically demonstrate how SMEs can adapt to circular economy principles to achieve competitive advantage and the policy instruments, technical standards, and regulatory frameworks that support this transition. The study adopted a qualitative design, conducting a comprehensive literature review and a document analysis focusing on key EU-level policy documents, the Green Deal, the New Circular Economy Action Plan, and the supporting standard/certification frameworks and technical standards. It demonstrates that the primary determinant for SMEs is the "capacity to rapidly adapt to regulations," and that capabilities developed in circular design, traceability, and compliance with standards have become organizational resources that are difficult to imitate. The study findings reveal that for businesses, especially SMEs, seeking to achieve a sustainable advantage in today's global competitive environment, compliance with circular economy principles is no longer a choice but a necessity.

Keywords: Circular Economy, Sustainable Competition, Green Deal, SME, Digital Product Passport.

1. GİRİŞ

Sanayi Devrimi'nden bu yana hâkim ekonomik model olan "al-kullan-at" şeklinde özetlenen lineer ekonomi, bir dönem ekonomik büyüme ve refah sağlasa da son yıllarda kaynak kıtlığı, çevresel bozulma ve iklim değişikliği gibi küresel krizlere bağlı geçerliliğini yitirmiştir. Çünkü mevcut sistemin sürdürülebilir olmadığını açıkça ortaya koymuş ve alternatif bir kalkınma paradigmasının aciliyetini gözler önüne sermiştir. "Lineer" modelin sürdürülemezliği, işletmeleri ve politika

yapıcıları alternatif kalkınma arayışlarına yöneltmiştir. Bu arayışın merkezinde, kaynakların değerini en üst düzeyde korumayı, atığı bir kaynak olarak yeniden sisteme kazandırmayı ve doğal sistemleri onarmayı hedefleyen döngüsel ekonomi paradigması yer almaktadır (Ellen MacArthur Foundation, 2017).

Döngüsel ekonomi, uzun süre gönüllülük esasına dayalı bir çevresel duyarlılık meselesi olarak görülmüş olsa da, 2019 yılında Avrupa Birliği'nin (AB) ilan ettiği Yeşil Mutabakat (Green Deal) ile bu durum değişmiştir. Yeşil Mutabakat, döngüsel ekonomiyi keskin ve bağlayıcı regülasyonlara dayalı küresel bir politika çerçevesine dönüştürmüştür. Bu dönüşümün etkisi, sadece çevresel sürdürülebilirlik hedefleriyle sınırlı kalmamış, uluslararası ticaretin temel kurallarını da yeniden tanımlamıştır. Yeşil Mutabakat, AB'yi 2050 yılına kadar iklim nötr hale getirmeyi hedefleyen ve bu hedefin merkezine "Döngüsel Ekonomi Eylem Planı"nı yerleştiren kapsamlı bir politikalar bütünüdür. Bu durum, rekabet avantajının geleneksel belirleyicileri olan maliyet liderliği ve farklılaşmanın ötesine geçilmesine neden olmuştur. Artık rekabet üstünlüğü, işletmelerin çevresel gerekliliklere, döngüsel ekonomi normlarına ve ortaya çıkan yeşil ticaret kurallarına uyum kapasitesi ile doğrudan ilişkilidir.

Bu yeni düzenleyici çerçeve ve döngüsel ekonomiye geçiş süreci, rekabetin doğasını da temelden dönüştürmektedir. Geleneksel rekabet stratejileri literatüründe (Porter, 1985), rekabet üstünlüğü genellikle ya endüstri yapısına bağlı maliyet liderliği ya da pazarın algıladığı benzersizlik yoluyla farklılaşma stratejileriyle açıklanmaktaydı. Ancak, özellikle son on yılda bu klasik rekabet faktörlerinin rekabetçi üstünlüğü sürdürme gücü azalmıştır. Bu durum, stratejik yönetim alanında, rekabet avantajının kaynağının endüstriyel pozisyon veya statik varlıklardan ziyade, firmanın dış çevredeki karmaşıklığa ve hızla proaktif yanıt verme becerisine kaydığını gösteren yeni bir değişkene kapı aralamıştır.

Günümüzde küresel ekonomi, çevresel sürdürülebilirlik ve dijital dönüşüm ekseninde köklü bir yeniden yapılanma süreci içindedir. Bu dönüşüm, yalnızca üretim ve tüketim kalıplarını değil, rekabetin doğasını da temelden değiştirmektedir. Artık ekonomik güç, sürdürülebilirlik ilkelerini iş modellerinin merkezine yerleştiren ülkeler ve işletmelerde toplanmaktadır. Avrupa Birliği (AB), bu dönüşümün hem öncüsü hem de düzenleyicisi konumundadır. Yeşil Mutabakat

ve 2020 Döngüsel Ekonomi Eylem Planı aracılığıyla AB, sadece kendi iç pazarı için değil, küresel tedarik zincirlerinin tamamı için bağlayıcı standartlar ve sürdürülebilirlik kriterleri belirlemektedir (European Commission, 2020; European Commission, 2023). Bu bağlamda, küresel rekabet artık yalnızca fiyat ve kalite ekseninde değil, karbon ayak izi, kaynak verimliliği ve yeşil uyum kapasitesi gibi göstergeler üzerinden şekillenmektedir (OECD, 2022). Dolayısıyla Yeşil Mutabakat, rekabeti çevresel uyumla yeniden tanımlayan bir paradigma kayması yaratmış; firmaların stratejik yönelimlerini sürdürülebilirlik merkezli bir biçimde dönüştürmüştür.

Bu yeni ekosistemin kritik bir bileşeni, ürünlerin tüm yaşam döngüsüne ilişkin çevresel verilerin dijital bir platformda paylaşılmasını zorunlu kılan Dijital Ürün Pasaportu'dur. Sürdürülebilir Ürünler Girişimi kapsamında önerilen bu mekanizma, ürün izlenebilirliğini bir "iyi niyet göstergesi" olmaktan çıkararak "pazara erişim için zorunlu bir ön koşul" haline getirmeyi amaçlamakta ve rekabeti ölçülebilir çevresel performans üzerinden yeniden tanımlamaktadır (European Commission, 2022a).

Rekabeti doğrudan maliyet temelinde etkileyen bir diğer devrim niteliğindeki araç ise Sınırdaki Karbon Düzenlemesi (CBAM)'dır. CBAM, AB'nin karbon fiyatlandırması olmayan veya daha az iddialı üçüncü ülkelerden yapılan ithalata, ürünün karbon içeriğine dayalı bir vergi uygulamasını öngörmektedir. Bu durum, yüksek karbon ayak izine sahip ihracatçılar için doğrudan bir maliyet dezavantajı yaratarak, rekabet avantajının tanımını düşük maliyetten düşük karbona kaydırmaktadır (European Commission, 2021).

Kaynak verimliliği ve atık yönetimi bağlamında ise Döngüsel Ekonomi Eylem Planı merkezi bir role sahiptir. Plan, "al-yap-at" modelinden, kaynakların ekonomide mümkün olduğunca uzun süre dolaştığı bir modele geçişi hedeflemektedir. Ambalaj, pil, tekstil ve elektronik gibi sektörler için getirilen zorunlu geri dönüştürülmüş içerik hedefleri, ürün tasarım aşamasından itibaren döngüsellliği merkeze almayı zorunlu kılarak iş modellerini kökten değiştirmektedir (European Commission, 2020). Bu kadar yoğun regülasyonun olduğu bir ortamda en kırılgan grup KOBİ'ler için bu düzenleyici çerçeveye uyum, artık stratejik bir zorunluluktur. AB'ye ihracat yapan ya da AB tedarik zincirlerinde yer alan

KOBİ'lerin çevresel regülasyonlara ve döngüsel ekonomi normlarına uyum kapasitesi, günümüzde sürdürülebilir rekabet avantajının temel göstergesi haline gelmiştir. İşletmelerin bu yeni yeşil standartlara ne kadar hızlı ve etkin uyum sağlayabildikleri, pazardaki konumlarını ve rekabet güçlerini belirlemektedir.

Çalışmanın temel amacı, özellikle Avrupa Birliği Yeşil Mutabakatı'nın ortaya koyduğu yeşil ve döngüsel dönüşüm bağlamında, döngüsel ekonominin sürdürülebilir rekabet avantajının oluşturulmasındaki stratejik konumunu sistematik biçimde irdelemektir. Avrupa Birliği Yeşil Mutabakatı (EU Green Deal) gibi küresel ölçekte dönüştürücü bir politika gündeminin merkezinde yer alan döngüsel ekonominin, sürdürülebilir rekabet avantajı yaratmadaki stratejik rolünü sistematik olarak analiz etmektir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Döngüsel Ekonomi ve Rekabet Avantajı

Ellen MacArthur Vakfı (2013) tarafından tanımlandığı üzere, döngüsel ekonomi, "atık" kavramını tasarım aşamasından itibaren ortadan kaldırmayı, ürün ve malzemeleri kullanım döngüsü içinde tutmayı ve doğal sistemleri yenilemeyi hedefleyen bir sistemdir. Kavramın en sade tanımıyla, lineer modelin "atık" olarak tanımladığı çıktıyı "girdi" olarak tasarlayan bir sistemdir (Geissdoerfer, vd., 2017). Bu model, işletmelere çevresel sorumluluklarını yerine getirme fırsatı sunduğu gibi kaynak verimliliği, maliyet tasarrufu ve inovasyon yoluyla da önemli ekonomik faydalar sağlamaktadır. (Kirchherr vd., 2017; Geissdoerfer vd., 2017) Döngüsel ekonominin operasyonel düzeydeki uygulaması, genellikle literatürde 9R çerçevesi ile ifade edilmektedir (Czikkely, vd., 2018).

Bu çerçeve, başlangıçtaki basit 3R (Azalt, Yeniden Kullan, Geri Dönüştür) prensibinin ötesine geçerek, işletmelere çok daha kapsamlı bir strateji yelpazesi sunar. İşletme stratejisi alanında, Sürdürülebilir Rekabet Avantajı, bir işletmenin rakiplerine kıyasla uzun vadede tutarlı ve daha yüksek performans göstermesini sağlayan, taklit edilmesi zor stratejiler ve kaynaklar bütünü olarak tanımlanmaktadır (Barney, 1991). Bu avantajın anlaşılmasında temel teorik çerçeveyi kaynak temelli yaklaşım sunar (Altın, 2023). Bu yaklaşım çerçevesinde,

döngüsel ekonomiye yönelik "uyum kapasitesi", işletmelerin sahip olduğu değerli bir içsel kaynak ve dinamik yetenek olarak değerlendirilebilir. Barney'in (1991) VRIO çerçevesi ışığında ele alındığında, etkin bir uyum kapasitesi, rakipler karşısında sürdürülebilir bir rekabet avantajı yaratma potansiyeli taşımaktadır. Bu potansiyel şu şekilde açıklanabilir:

- **Değer (Value):** Döngüsel ekonomi prensiplerine uyum, kaynak verimliliğini artırarak hammadde ve atık yönetimi maliyetlerinde doğrudan düşüş sağlar. Ayrıca, Avrupa Birliği Yeşil Mutabakatı gibi düzenlemelere proaktif uyum, pazara erişimi sürdürmenin ve yeni yeşil pazarlara girmenin ön koşulu haline gelerek işletmeye değer katar.
- **Nadirlik (Rarity):** Özellikle gerekliliklerin ve standartların henüz netleşmediği veya karmaşık olduğu pazarlarda, erken aşamada geliştirilmiş bir uyum kapasitesi, çoğu rakibin sahip olmadığı nadir bir stratejik kaynak niteliği kazanır.
- **Taklidi Zorluk (Inimitability):** Bu kapasite, yalnızca teknolojik yatırımla değil, aynı zamanda kurumsal kültür, tedarikçi ilişkileri, paydaş güveni ve çapraz fonksiyonel bilgi birikimi gibi sosyal olarak karmaşık unsurlar üzerine inşa edilir. Bu bileşim, rakipler tarafından kısa sürede taklit edilmesini oldukça zorlaştırır.
- **Örgüt (Organization):** Son olarak, işletmenin yapısı, süreçleri ve yönetim sistemi, bu kapasitenin sunduğu potansiyel değeri yakalayacak ve stratejik kazanıma dönüştürecek şekilde örgütlenmelidir.

Dolayısıyla, döngüsel ekonomiye uyum kapasitesi, salt bir çevresel yükümlülük değil, Dinamik Yetenekler Teorisi (Teece vd., 1997) bağlamında, değişen dış çevreye uyum sağlamak ve kaynakları yeniden yapılandırmak için kritik bir stratejik yetenek olarak öne çıkmaktadır. Bu yetenek, işletmelere yalnızca mevcut regülasyonlara uyum sağlama değil, aynı zamanda gelecekteki politik dönüşümleri öngörme ve bu dönüşümlerden fayda sağlayacak şekilde konumlanma esnekliği de kazandırır.

Özellikle KOBİ'ler için, bu dönüşümün sadece firma içi mükemmel süreçler kurmaktan ziyade, iyi tasarlanmış bir politik ve sertifikasyon çerçevesiyle birlikte

ilerlemesi kritiktir. Bu durum, döngüsel ekonominin salt çevre yönetimi değil, aynı zamanda politik risk yönetimi ve kurumsal bilgi birikimi ile iç içe geçmiş bir rekabet alanı olduğunu göstermektedir. Regülasyonların henüz tam olarak oturmadığı veya karmaşık olduğu pazarlarda, erken uyum yeteneği, rakiplerin kısa vadede kopyalamasının zor olduğu kritik bir nadirlik faktörü yaratmaktadır. Bu noktada, KOBİ'lerin döngüsel ekonomiye geçişi, Hart'ın (1995) doğal kaynak temelli firma görüşünde vurgulandığı üzere, sadece operasyonel verimlilikle değil, politika öngörüsü ve paydaş katılımı gibi daha üst düzey yeteneklerle doğrudan ilişkilidir. Dolayısıyla, erken uyum sağlayan işletmeler, yalnızca nadir bir konum elde etmekle kalmaz, aynı zamanda politika yapım süreçleri hakkında bilgi birikimi geliştirerek, bu süreçleri şekillendirme ve gelecekteki rekabet koşullarını belirleme yönünde dinamik bir yetenek (Teece vd., 1997) kazanır. Bu durum, uygulamada gerekliliklerin belirsizliği, stratejik bir fırsat penceresine dönüştüren temel mekanizmadır.

3. ARAŞTIRMA TASARIMI VE YÖNTEMİ

Bu araştırma, Avrupa Birliği Yeşil Mutabakatı bağlamında KOBİ'lerin döngüsel ekonomi uygulamaları aracılığıyla sürdürülebilir rekabet avantajı elde etme süreçlerini ve bu süreçte döngüsel dönüşümün stratejik rolünü inceleyen **kavramsal bir araştırma desenine** dayanmaktadır. Çalışmanın amacı, gelişmekte olan bir düzenleyici çerçevenin stratejik etkilerini değerlendirmek olduğundan, **nitel araştırma paradigması** benimsenmiştir. (Creswell & Poth, 2018). Bu çerçeve de politika belgeleri, AB strateji raporları ve temel kuramsal literatür sistematik biçimde değerlendirilmiştir. Bu metodolojik yaklaşım, döngüsel ekonominin KOBİ'lerin **stratejik yetkinlikleri** üzerindeki etkilerini çok boyutlu bir perspektiften açıklamaya olanak tanımaktadır. Aynı zamanda, Yeşil Mutabakat'ın sürdürülebilir rekabet anlayışına getirdiği yapısal dönüşümü normatif ve analitik bir zeminde bütüncül biçimde irdelemeyi mümkün kılmaktadır.

3.1. Veri Toplama ve Analiz Birimleri

Çalışmanın birincil veri kaynaklarını, **Avrupa Birliği'nin resmi politika belgeleri, strateji raporları ve ilgili akademik literatür** oluşturmaktadır. Veri toplama süreci, bu kaynakların sistematik biçimde taranması, seçilen dokümanların içerik bütünlüğü açısından değerlendirilmesi ve analize uygun temaların belirlenmesiyle yürütülmüştür. Bu kapsamda, Avrupa Komisyonu'nun Yeşil Mutabakat, Döngüsel Ekonomi Eylem Planı, Sürdürülebilir Ürün Politikası, KOBİ Stratejisi ve CBAM düzenlemeleri gibi temel politika metinleri; ayrıca bu düzenlemelere ilişkin akademik çalışmalar, raporlar ve kuramsal incelemeler analiz kapsamına dâhil edilmiştir. Böylelikle araştırmanın veri seti, hem düzenleyici hem de kavramsal düzlemde Avrupa Birliği'nin döngüsel dönüşüm yaklaşımını bütüncül biçimde yansıtan bir yapıya kavuşturulmuştur.

- ***Birincil Politika Dokümanları:***

Avrupa Komisyonu (2019), The European Green Deal - COM (2019).

Avrupa Komisyonu (2020). A New Circular Economy Action Plan For a Cleaner and More Competitive Europe. COM (2020) 98 final.

Avrupa Komisyonu (2021). Carbon Border Adjustment Mechanism: Questions and Answers.

Avrupa Komisyonu (2022a). Proposal for a Regulation on ecodesign for sustainable products.

Bu belgeler, **sürdürülebilir ürün girişi, ürünlerin yaşam döngüsü boyunca veri paylaşımı ve kaynak verimliliği öncelikleri** gibi unsurları açık biçimde ortaya koyduklarından, araştırmanın kuramsal ve analitik çekirdeğini oluşturmuştur. Bu çerçevede, belgelerde yer alan politika öncelikleri yalnızca çevresel sürdürülebilirliğe değil, aynı zamanda işletmelerin stratejik dönüşüm kapasitesine de ışık tutmaktadır. Dolayısıyla bu dokümanlar, döngüsel ekonominin KOBİ'lerin rekabet stratejilerindeki yeniden yapılanma süreçlerine nasıl entegre edildiğini anlamak açısından hem **düzenleyici referans noktası** hem de **analitik veri seti** olarak işlev görmüştür.

- **Ticaret ve Karbon Düzenlemeleri:** KOBİ'lerin AB pazarına erişimini doğrudan etkilediği için Carbon Border Adjustment Mechanism – CBAM'ı kuran 2023/956 sayılı Tüzük ve Komisyon'un geçiş dönemi açıklamaları incelenmiştir. Bu belgeler, karbon yoğun ihracat yapan ülkelerdeki KOBİ'ler için maliyet bazlı değil, karbon performansı bazlı bir rekabet zemini oluşturduğunu göstermesi bakımından kritiktir.
- **Döngüsel Ürün ve İzlenebilirlik Araçları:** Sürdürülebilir Ürünler Girişimi kapsamında geliştirilen dijital ürün pasaportu (DPP) tartışmaları ve ilgili teknik standart önerileri, izlenebilirlik ve veri paylaşımını rekabetin ön koşulu haline getirdiği için analiz kapsamına alınmıştır. Bunlara ek olarak, KOBİ'lerin döngüsel ekonomiye geçişinde karşılaştıkları engelleri ve politika destek açıklarını ortaya koyan güncel AB ve bağımsız kurum raporları da ikincil veri olarak taranmıştır.

3.2. Geçerlik ve Güvenirlik

Bu çalışma, **bulguların tutarlılığını ve güvenirliliğini artırmak** amacıyla **çoklu veri kaynağı karşılaştırması** yaklaşımı benimsemiştir. Aynı düzenleyici gereklilik, hem Avrupa Komisyonu'nun temel politika belgeleri hem de bu belgeleri uygulamaya koyan ikincil mevzuat (tüzük ve yönetmelikler) üzerinden karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Örneğin, **Döngüsel Ekonomi Eylem Planı (CEAP, 2020)** kapsamında öngörülen ürün tasarım gerekliliklerinin, sonraki **teknik standart taslaklarında** nasıl zorunlu nitelik kazandığı sistematik biçimde analiz edilmiştir.

Zaman geçerliği koşul açısından, analizde özellikle **2019 sonrasında** yayımlanan belgeler tercih edilmiş; daha eski döngüsel ekonomi anlatıları yalnızca kavramsal çerçevenin oluşturulmasında kullanılmıştır. Bu yöntemsel tercih, Yeşil Mutabakat sonrasında giderek **sertleşen rekabet ve sertifikasyon rejiminin güncel dinamiklerini** yakalamayı mümkün kılmıştır. Böylece çalışma, hem içerik hem zaman bağlamında tutarlılığı yüksek, güncel politika dönüşümünü yansıtan ve analitik güvenilirliği güçlendirilmiş bir nitel araştırma zemini üzerine inşa edilmiştir.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

4.1. Düzenleyici Çerçevenin Rekabet Dinamiklerini Yeniden Tanımlaması

2019 Yeşil Mutabakat Bildirimi ve 2020 Döngüsel Ekonomi Eylem Planı birlikte okunduğunda, bulgular, AB Yeşil Mutabakatı'nın, rekabeti geleneksel maliyet-fayda ekseninden, çevresel performans ve şeffaflık temelli yeni bir eksene taşıdığını göstermektedir. Dijital Ürün Pasaportu ürünün çevresel ayak izini bir rekabet parametresine dönüştürerek, izlenebilirliği yüksek ürünlere pazar üstünlüğü sağlamaktadır (European Commission, 2022a).

Benzer şekilde, AB'nin rekabeti artık yalnızca fiyat veya kalite üzerinden değil, ürünün karbon ve malzeme performansının doğrulanabilirliği üzerinden kurduğu görülmektedir. (European Commission, 2021). Bu durum, Porter ve Kramer'in (2011) paylaşılan değer vurgusuyla örtüşmekte olup, çevresel ve ekonomik hedeflerin birbiriyle çelişmek zorunda olmadığını göstermektedir. AB, bunu hem ürün tasarımı kapsayan sürdürülebilir ürünler girişimiyle hem de karbon kaçışını engellemeyi amaçlayan CBAM ile sağlamaktadır. Bu da AB pazarına ihracat yapan KOBİ'ler için “uyum göstermezsen rekabet edemezsin” şeklinde özetlenebilecek yeni bir önkoşul yaratmaktadır.

4.2. KOBİ'lerde Döngüsel Ekonomiye Uyum Kapasitesi: Stratejik Kaynaktan Dinamik Yeteneğe Dönüşüm

Elde edilen bulgular, AB'nin Yeşil Mutabakat ve onu izleyen döngüsel ekonomi düzenlemeleriyle şekillenen yeni rekabet alanında KOBİ'ler için belirleyici faktörün teknolojik donanımdan çok uyum kapasitesi olduğunu göstermektedir. Bu kapasite, Kaynak Temelli Görüş'ün sürdürülebilir rekabet avantajına ilişkin ölçütleriyle birlikte değerlendirildiğinde, stratejik bir işletme kaynağı olarak konumlanabilmektedir (Barney, 1991). İncelenen dokümanlar, döngüsel tasarım, kaynak verimliliği ve ürünün yaşam döngüsüne ilişkin veri üretme becerisinin firmaya iki düzeyde değer yarattığını ortaya koymaktadır: i) hammadde ve atık maliyetlerinde düşüş sağlayarak içsel verimlilik yaratmakta, ii) SKDM/CBAM gibi

maliyet doğurucu dışsal düzenlemelerin etkisini sınırlayarak AB pazarına erişimi güvence altına almaktadır (Geissdoerfer vd., 2017).

Geçiş döneminde KOBİ'lerin önemli bir bölümünün finansal ve teknik gerekçelerle “bekle-gör” stratejisi izlediği, buna karşılık düzenlemelere erken uyum sağlayan sınırlı sayıdaki işletmenin geçici de olsa bir ayrışma fırsatı yakaladığı gözlenmiştir; bu durum uyum kapasitesinin görece nadir bir yetkinlik olarak ortaya çıktığını göstermektedir (Tritto vd., 2024). Daha önemlisi, bu kapasite yalnızca yeni makinelerin satın alınmasından ibaret değildir; tedarik zincirinin izlenebilirliği, ürün bilgi altyapısının kurulması ve kurum içi öğrenme mekanizmalarının oluşturulması gibi birbiriyle bağlantılı örgütsel düzenlemeleri gerektirmektedir. Bu çok katmanlı yapı, yetkinliğin kısa sürede taklit edilmesini zorlaştırmakta ve ancak bu süreçleri koordine edebilen örgütsel yapılanmalarda kalıcı hale gelebilmektedir. Dolayısıyla bulgular, döngüsel ekonomi uyum kapasitesinin değerli, yaygın olmayan, taklidi güç ve örgütsel olarak desteklendiğinde sürdürülebilir rekabet avantajı yaratma potansiyeli taşıyan bir kaynak olduğunu doğrulamaktadır.

Bu bulgular ışığında, döngüsel ekonomiye uyum kapasitesinin yalnızca statik bir kaynak veya çevresel bir gereklilik değil; değişen dış çevreye uyum sağlamayı, mevcut yetenekleri (üretim) yeniden yapılandırmayı ve yeni fırsatları (yeşil pazarlar) yakalamayı içeren dinamik bir stratejik yetenek (Teece vd., 1997) olarak değerlendirilmesi gerektiği sonucuna varılmıştır.

4.3. Döngüsel Ekonomi Geçişinde Politika Öngörülleri

Çalışmanın temel bulgularından biri, KOBİ'ler düzeyinde döngüsel ekonomi adaptasyonunun, salt operasyonel bir uyum meselesinin ötesine geçerek, dinamik bir yeteneğin (Teece vd., 1997) geliştirilmesini gerektirdiğini ortaya koymaktadır. Düzenleyici çerçevenin henüz tam olarak kristalize olmadığı (2023-2025 geçiş dönemi, 2026 ve 2027 sonrası aşamalı uygulama) ve ürün pasaportları gibi alana özgü uygulamaların netleşmediği belirsizlik ortamlarda, erken uyum sağlayan işletmeler, nadir bir kaynağa sahip olurlar. Ayrıca KOBİ'lerin uyum sağlaması müşterilerinin gözünde güvenilir tedarikçi statüsü kazanmakta hem de standardın

tasarımına ilişkin örtük bilgi biriktirmektedir. Bu bilgi, daha sonra gelen firmalar tarafından kısa sürede elde edilemediği için sürdürülebilir rekabet avantajına kaynaklık edebilir. Bu bulgu, Hart'ın (1995) doğal kaynak temelli görüşünde öne sürdüğü üzere, politika öngörüsü ve paydaş katılımının, sürdürülebilir rekabetin üst düzey yetenekleri arasında yer aldığını teyit etmektedir. Dolayısıyla, döngüsel ekonomiye geçiş, KOBİ'ler için düzenleyici bir tehdit olmaktan çıkıp, onlara stratejik bir fırsat penceresi sunabilir.

5. SONUÇ

Bu çalışma, Avrupa Birliği (AB) Yeşil Mutabakatı tarafından hızlandırılan döngüsel ekonomi geçişinin, KOBİ'ler için artık *"tercihe bağlı bir iyileştirme"* kategorisinden çıkıp, başta AB pazarı olmak üzere küresel değer zincirlerine erişim için zorunlu bir *"pazara giriş bileatine"* dönüştüğünü ve rekabetin kurallarını temelden yeniden yazdığını ortaya koymaktadır. Araştırmanın temel teorik katkısı ve merkezi sonucu; bu yeni rekabet ortamında sürdürülebilir rekabet avantajının kaynağının, doğrudan döngüsel teknolojilere sahip olmaktan ziyade, Dijital Ürün Pasaportu, Sınırdaki Karbon Düzenleme Mekanizması ve Eko-Tasarım gibi yeni ve karmaşık düzenleyici çerçevelere proaktif uyum sağlama kapasitesinde yattığını göstermesidir.

Elde edilen bulgulardan yola çıkarak, KOBİ'lerin döngüsel ekonomiye uyum kapasitesi, iki güçlü kuramsal mercekten analiz edilerek kavramsallaştırılmıştır. Kaynak Temelli Yaklaşım (Barney, 1991) perspektifine göre bu kapasite, maliyet avantajı ve pazar güvencesi sunmasıyla değerli, erken hareket eden az sayıda KOBİ tarafından içselleştirilmesiyle nadir ve sosyal olarak karmaşık unsurlara dayanması nedeniyle taklidi zor bir stratejik kaynak niteliği taşımaktadır. Erken uyum sağlayan ve bu dinamik yeteneği içselleştiren KOBİ'ler, yalnızca maliyet ve risk yönetimi sağlamakla kalmamakta, aynı zamanda rakiplerinin kısa sürede elde edemeyeceği örtük bir bilgi birikimi ve güvenilir tedarikçi statüsü kazanarak sürdürülebilir rekabet avantajı elde etmektedir.

KAYNAKÇA

- Altın, O. (2023). Avrupa Birliği'nde yeşil kamu alımları: Uygulamada karşılaşılan güçlükler ve Avrupa Birliği'nin etkinliği. *Sosyal Bilimlerde Yeşil Yaklaşımlar: Dijitalleşme ve Enerji*, 71.
- Barney, J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of Management*, 17(1), 99–120. <https://doi.org/10.1177/014920639101700108>
- Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry & research design: Choosing among five approaches* (4th ed.). SAGE.
- Czikkely, M., Oláh, J., Lakner, Z., Fogarassy, C., & Popp, J. (2018). Wastewater treatment with adsorptions by mushroom compost: The circular economic valuation concept for material cycles. *International Journal of Engineering Business Management*, 10, 1–12. <https://doi.org/10.1177/1847979018809863>
- Ellen MacArthur Foundation. (2013). *Towards the circular economy: Economic and business rationale for an accelerated transition* (Vol. 1).
- Ellen MacArthur Foundation. (2017). *What is a circular economy?*
- European Commission. (2019). *The European Green Deal* (COM(2019) 640 final).
- European Commission. (2020). *A new Circular Economy Action Plan for a cleaner and more competitive Europe* (COM(2020) 98 final).
- European Commission. (2021). *Carbon Border Adjustment Mechanism (CBAM): Questions and answers*.
- European Commission. (2022). *Proposal for a regulation on ecodesign for sustainable products* (COM(2022) 142 final).
- European Commission. (2023). *A Green Deal Industrial Plan for the Net-Zero Age* (COM(2023) 62 final).

- European Parliament and the Council. (2023). Regulation (EU) 2023/956 of the European Parliament and of the Council of 10 May 2023 establishing a carbon border adjustment mechanism. Official Journal of the European Union, L 130, 52–104.
- Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N. M. P., & Hultink, E. J. (2017). The circular economy – A new sustainability paradigm? *Journal of Cleaner Production*, 143, 757–768. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.12.048>
- Hart, S. L. (1995). A natural-resource-based view of the firm. *Academy of Management Review*, 20(4), 986–1014. <https://doi.org/10.2307/258963>
- Kirchherr, J., Reike, D., & Hekkert, M. (2017). Conceptualizing the circular economy: An analysis of 114 definitions. *Resources, Conservation and Recycling*, 127, 221–232. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2017.09.005>
- OECD. (2022). SME policy index: Western Balkans and Turkey 2022: Assessing the implementation of the Small Business Act for Europe. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/b47d15f0-en>
- Porter, M. E. (1985). *Competitive advantage: Creating and sustaining superior performance*. Free Press.
- Porter, M. E., & Kramer, M. R. (2011). Creating shared value. *Harvard Business Review*, 89(1–2), 62–77.
- Teece, D. J., Pisano, G., & Shuen, A. (1997). Dynamic capabilities and strategic management. *Strategic Management Journal*, 18(7), 509–533. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-0266\(199708\)18:7<509::AID-SMJ882>3.0.CO;2-Z](https://doi.org/10.1002/(SICI)1097-0266(199708)18:7<509::AID-SMJ882>3.0.CO;2-Z)
- Tritto, N., Dias, J. G., & Bassi, F. (2024). SMEs' circular economy practices in the European Union: Multilevel implications for sustainability. *Social Indicators Research*, 175, 965–988. <https://doi.org/10.1007/s11205-023-03191-w>

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

 +994 50 891 01 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.inds-center.com

Cumhurbaşkanlığı İdari İşler Başkanlığından Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğine Türkiye’de Kurumsal Dönüşüm

Yıldız ATMACA¹⁴⁴

Eren OYMAN¹⁴⁵

Özet

Türkiye’de bir asırdan fazla bir süredir uygulanan parlamenter hükümet sistemi siyasi çöküntülere yol açma gerekçeleri ile 2017 yılında sonlandırılmıştır. Politik gündem çerçevesinde bu eleştirilere bir çözüm niteliğinde Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’nin gerekliliği sık sık dile getirilmiş ve 2017 yılında yapılan Anayasa değişikliği neticesinde Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’ne geçilmiştir. Genel sekreterlik, parlamenter sistemde en yüksek statülü memur konumundayken Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ile birlikte kaldırılmış ve yerine ile İdari İşler Başkanlığı adı ile en yüksek statülü yeni bir birim oluşturulmuştur. Genel sekreterlik parlamenter sistemde cumhurbaşkanının siyasi tarafsızlığını temsil eden, çoğu zaman kariyere dayalı bürokratik bir yapıyı ifade ederken bilgi akışı, yazışmalar, protokol düzeni ve kurumsal eşgüdüm gibi önemli görevleri yerine getirmiştir. Cumhurbaşkanlığı İdare işleri başkanlığı ise yeni

¹⁴⁴ Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0001-6345-4745, yildizatmaca@yyu.edu.tr

¹⁴⁵ Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, SBE, Kamu Yönetimi A.B.D., ORCID: 0000-0002-0738-3169, eren.oyman@hotmail.com

sistemde yine en yüksek statülü birim olup sorumlu olduğu hizmetleri mevzuata ve Cumhurbaşkanının politikalarına uygun yürütmekten sorumludur. Cumhurbaşkanlığı İdari İşler Başkanlığı, 28 Aralık 2024 tarihli Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile kaldırılarak yerine Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği kurulmuştur. Bu çalışmanın temel amacı, Cumhurbaşkanlığı İdari İşler Başkanlığından Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliğine dönüşün temel gerekçelerini analiz etmektir. Bu bağlamda çalışmada ilgili kurumlar temel boyutları ile incelenmiş, kurumların idari teşkilat içerisindeki temel fonksiyonları değerlendirilmiştir. Nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizinin gerçekleştirildiği çalışmada temel gerekçeler arasında rasyonalite ve kurumsal sadelik ilkelerinin ön plana alındığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal Dönüşüm, Cumhurbaşkanlığı, İdari İşler Başkanlığı, Genel Sekreterlik, Türkiye.

Institutional Transformation in Türkiye: From the Presidency of Administrative Affairs to the Presidential Secretariat General

Absract

The parliamentary government system, which had been in place in Turkey for over a century, was abolished in 2017 on the grounds that it led to political instability. Within the political agenda, the necessity of the Presidential Government System was frequently emphasised as a solution to these criticisms and as a result of the constitutional amendment made in 2017, the Presidential Government System was adopted. The position of Secretary-General, which was the highest-ranking civil servant in the parliamentary system, was abolished with the Presidential Government System and replaced by a new unit with the highest status called the Presidency of Administrative Affairs. In the parliamentary system, General Secretariat represented the political neutrality of the President and was often a career-based bureaucratic structure that performed important tasks such as information flow, correspondence, protocol arrangements and institutional coordination. The Presidency of Administrative Affairs remains the highest-

ranking unit in the new system and is responsible for ensuring that the services under its purview are carried out in accordance with the legislation and the policies of the President. The Presidency of Administrative Affairs was abolished by the Presidential Decree dated 28 December 2024 and replaced by the Presidency General Secretariat. The main objective of this study is to analyse the fundamental reasons for the transition from the Presidency of Administrative Affairs to the Presidency General Secretariat. In this context, the relevant institutions were examined in terms of their fundamental dimensions and their basic functions within the administrative organisation were evaluated. In this study, which employed document analysis as a qualitative research method, it was understood that the principles of rationality and institutional simplicity were prioritised among the fundamental reasons.

Keywords: Institutional Transformation, Presidency, Presidency of Administrative Affairs, General Secretariat, Türkiye.

1. GİRİŞ

Türkiye’de yürütme organının kurumsal boyutta yapılanması, siyasal ve anayasal sistem değişikliğinin gerekliliği farklı dönemlerde, farklı politikacılar tarafından vurgulanmıştır. Özellikle 2000’li yılların başlarında bürokraside hızlı karar alabilmek, çağın gerekliliklerini sağlayabilmek ve özellikle parlamenter sistemin ağırlığı sebebiyle yürütme organında ve anayasal süreçlerin değişikliği üzerinde çözüm üretme yaklaşımı benimsenmiştir. Bu bağlamda Türkiye’de 2017 yılında Anayasa değişikliği ile parlamenter sistem dönemi sonlandırılmış ve Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi dönemi başlamıştır. Sistemdeki değişiklik sadece yürütme organının işleyişini değil, aynı zamanda Cumhurbaşkanlığı teşkilatında da köklü bir idari değişikliğe sebep olmuştur.

Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği, parlamenter sistemde en yüksek statülü memur konumunda kabul edilmiştir. Parlamenter sistemde Genel sekreterlik, cumhurbaşkanının siyasi tarafsızlığını temsil eden genellikle kariyere dayalı bürokratik bir yapıyı ifade ederken bilgi akışı, yazışmalar, protokol düzeni ve kurumsal eşgüdüm gibi önemli görevleri yerine getirmiştir. Cumhurbaşkanlığı

Hükümet Sistemi ile birlikte Cumhurbaşkanlığı İdari İşler Başkanlığı yine en yüksek statülü birim olup sorumlu olduğu hizmetleri mevzuata ve Cumhurbaşkanının politikalarına uygun yürütmek, yürütme organının doğrudan merkezinde konumlanan ve idari kapasitesi daha geniş olan bir birim haline gelmiştir.

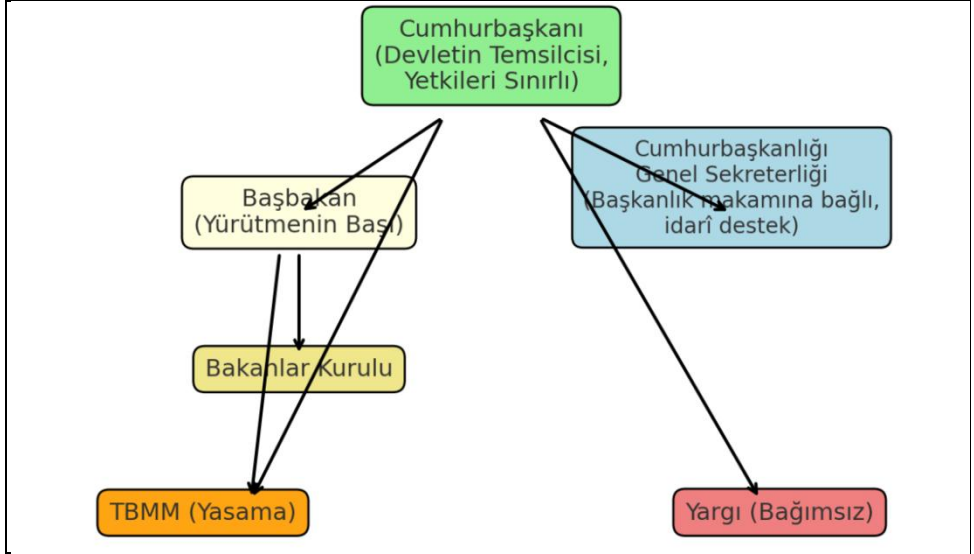
2018-2024 yılları arasında faaliyet gösteren İdari İşler Başkanlığı'nın bürokratik ve siyasal bakımdan çeşitli sorunlara sebep olmuştur. Bu çerçevede 28 Aralık 2024 tarihli Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği yeniden ihdas edilmiş ve Cumhurbaşkanlığı teşkilatında önemli bir kurumsal dönüşüm gerçekleşmiştir. Bu dönüşüm sadece teknik bir idari değişiklik değil, aynı zamanda Türkiye'nin yürütme organında kurumsal sadelik, rasyonalite ve tarafsızlık arayışının da bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Çalışmanın temel amacı, İdari İşler Başkanlığı'ndan Genel Sekreterliğe dönüşüm kararını araştırmak ve Cumhurbaşkanlığı İdari İşler Başkanlığı'ndan Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterlik birimine geçiş sürecinin kurumsal dönüşüm açısından ele almak ve söz konusu dönüşümü analiz etmektir. Çalışmada bu bağlamda çerçevesinde kavramsal bir netlik oluşturabilmek adına parlamenter sistemdeki ilgili kurumsal teşkilatlar incelenmiş, sonrasında ilgili kurumlar karşılaştırılmış ve karşılaştırma neticesinde bulgular değerlendirilerek çalışma sonlandırılmıştır.

2. PARLAMENTER SİSTEMDE DEVLET TEŞKİLATLANMASI

Türkiye'de parlamenter sistem 1923-2017 yılları arasında uygulanmıştır. Bu dönemde devlet teşkilatlanması 1924 – 1961 ve 1982 Anayasası çerçevesinde şekillenmiştir. Parlamenter sistemde devlet teşkilatlanması, yasamanın merkezinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bulunduğu, yürütmenin merkezini ise Cumhurbaşkanı ile Bakanlar Kurulu arasında paylaşıldığı bir yapı mevcuttur (Dinç ve Yılmaz, 2022: 170-171). Parlamenter sistemde Cumhurbaşkanı daha çok tarafsız ve temsili görevler üstlenirken, yürütmenin esas gücü Başbakan ve Bakanlar kurulundadır. Hükümetin görevini devam ettirebilmesi için TBMM'nin güvenoyunu alması gerekir, TBMM gensoru yoluyla güvenoyu vermeyerek

hükümeti düşürebilmektedir (Bilir, 2013: 9-10). Yargı organı ise bağımsız olup yasama ve yürütme karşısında denge ve denetimi sağlamaktadır. Bu sistemde kuvvetler ayrılığı yumuşak bir yapıda olup yasama ve yürütme arasında karşılıklı iş birliği ve denetim mekanizmaları ön plana çıkmaktadır (Doğan ve Geyik, 2020: 30).

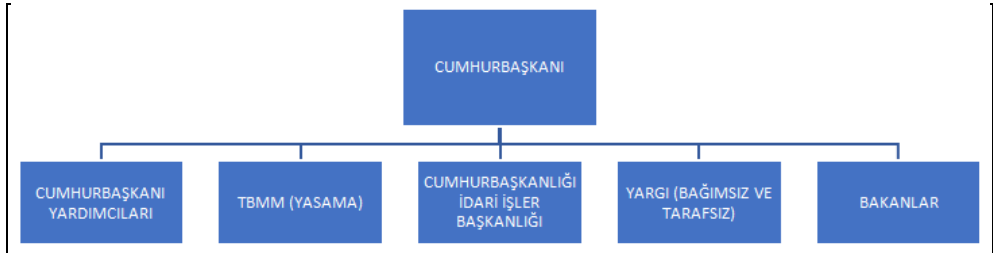

Parlamente sistemde Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterlik makamı doğrudan Cumhurbaşkanına bağlı olarak çalışmakta ve Cumhurbaşkanı'nın günlük protokol düzenini yürütmekle görevlidir. Genel sekreterlik makamı siyasi karar alma süreçlerinde belirleyici bir organ olmayıp, tarafız ve idari bir pozisyona sahiptir. Genel sekreter TBMM, Başkanlık ve Bakanlıklar arasında koordinasyon görevini yürütmek, danışma ve protokol işlerini üstlenmektedir. Genel sekreter, Cumhurbaşkanı tarafından atanmakta veya görevden alınmaktadır (Taşdöğen, 2016: 939-940).

3. CUMHURBAŞKANLIĞI HÜKÜMET SİSTEMİNDE DEVLET TEŞKİLATLANMASI

Türkiye’de Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi, 2017 yılı Anayasa değişikliğiyle kabul edilmiş ve 2018 de uygulanmaya başlamıştır Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’nde devlet teşkilatlanması, yürütme yetkisi doğrudan halk tarafından seçilen Cumhurbaşkanı’na verilmiş ve Cumhurbaşkanı da hem hükümetin hem de devletin başı konumundadır. Cumhurbaşkanı yardımcıları ve bakanlar sadece Cumhurbaşkanı’na karşı sorumludur (Dinç ve Atmaca, 2023: 128). Yasama organı olan Türkiye Büyük Millet Meclisi, kanun yapma ve denetim yetkisine sahip olsa da yürütmeyi güvencesiyle düşürme yetkisi bulunmamaktadır. Bu sistemde yasama ve yürütme birbirinden bağımsız bir şekilde çalışmaktadır. Yargı ise bağımsız ve tarafsızlık ilkesiyle anayasal güvence altına alınmıştır. Bu sistemde sert kuvvetler ayrılığı bulunmakta ve yasama ile yürütme birbirinden bağımsızdır. Yani bu sistemde Cumhurbaşkanı TBMM içinden çıkmaz ve TBMM de yürütmeyi düşürememektedir. Yeni sistem çerçevesinde Cumhurbaşkanı TBMM’yi, TBMM’de Cumhurbaşkanı’nı seçimlere götürebileceği karşılıklı fesih mekanizması bulunmaktadır (Doğan ve Geyik, 2020: 37-38).

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi, Türkiye’nin kendine özgün siyasal kültürünü, kendine ait yönetim yapısı ve stratejik önceliklerini ortaya koyan bir teşkilat yapısı oluşturulmuştur (Güler, 2018: 311). Bu yönde düzenlenen yeni teşkilat yapısı Cumhurbaşkanı Yardımcısı, Özel Kalem, İdari İşler Başkanlığı, Politika Kurulları, Ofisler ve Başkanlıklardan oluşan yönetim şekli olmuştur (Fanid ve Akman, 2021: 34).

Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde devlet teşkilatının en üst idari merkezi Cumhurbaşkanlığı İdari İşler Başkanlığı'dır. İdari işler başkanlığı, Cumhurbaşkanına bağlı olarak çalışmakta ve teşkilatın düzeni, personel politikalarının yürütülmesi, kurumlar arası koordinasyon ve Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin hazırlanması gibi işlevleri üstlenmektedir. Parlamenter sistemdeki Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'nin yerine geçen İdari İşler Başkanlığı, sadece idari ve protokol görevlerini değil, aynı zamanda politika geliştirme ve devlet yönetiminde koordinasyon rolünü de üstlenerek sistemin idari omurgası konumuna gelmiştir (1 No'lu CBK, m. 5-12).

4. CUMHURBAŞKANLIĞI GENEL SEKRETERLİĞİ VE İDARİ İŞLER BAŞKANLIĞI KURUMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği ve İdari İşler Başkanlığı'nın tarihsel ve kurumsal bir konum olarak öncelikle incelendiğinde Genel Sekreterlik, 1923 – 2017 yılları arasında parlamenter sistem döneminde Cumhurbaşkanlığı teşkilatının en üst düzey idari organı olarak faaliyet göstermektedir. Cumhurbaşkanının tarafsız yönünü temsil eden, siyasi otoriteyle doğrudan bağı bulunmayan ve çoğunlukla kariyer bürokrasisinden gelen memuriyet makamı olarak görev yapmaktadır. İdari İşler Başkanlığı 2017 Anayasa değişikliği sonrası Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçiş ile 2018 yılında kurulmuş ve Cumhurbaşkanlığı teşkilatının idari omurgası olarak konumlandırılmış ve yine en yüksek statülü birim olarak sorumlu olduğu hizmetleri mevzuata ve Cumhurbaşkanının politikalarına uygun yürütmekten sorumludur. İdari İşler Başkanlığı, Cumhurbaşkanının siyasi yetkileriyle donatıldığı için doğrudan siyaset ile bağlantılı konumda yer almaktadır.

Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği ve İdari İşler Başkanlığı görev ve işlevselliği bakımından birbirinden farklı konumlarda bulunmaktadır. Genel Sekreterlik, yazışmaların düzenlenmesi, bilgi akışının sağlanması, protokol ile ilgili işlerin yürütülmesi ve Cumhurbaşkanının tarafsız yönünü sağlamlaştıran kurumsal koordinasyon görevlerini üstlenmektedir. Genel Sekreterlik makamı bu yönüyle daha sınırlı, ancak bürokratik sadakat ve tarafsızlık esasına dayalı bir işlevsellik taşımaktadır. İdari İşler Başkanlığı ise sadece idari ve protokol hizmetlerini değil, aynı zamanda karar alma süreçlerinin idari altyapısını oluşturmak, kurumlar arası

koordinasyon sağlamak, Cumhurbaşkanlığı kararnamelerinin hazırlanması ve personel politikalarının yürütülmesi gibi çok yönlü ve stratejik işlevler üstlenmektedir.

Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği ve İdari İşler Başkanlığı siyasi ve bürokratik görevleri bakımından birbirinden ayrılmaktadır. Genel Sekreterlik, parlamenter sistemde Cumhurbaşkanının siyasi tarafsızlığına uygun bürokratik bir makam olarak görev yapmış ve TBMM ile hükümet arasında idari koordinasyonu sağlamıştır. İdari İşler Başkanlığı, Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'nde yürütmenin merkezinde bulunan siyasal bir organ niteliği kazanmış ve Cumhurbaşkanının politikalarını uygulamasında doğrudan sorumluluk üstlenmektedir.

Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği ve İdari İşler Başkanlığı kurumsal mantık çerçevesinde incelendiğinde; Genel Sekreterlik, bürokratik rasyonalite ve kurumsal sürekliliği ön planda tutan, temsili ve tarafsız bir kurumsal mantığa dayanmaktadır. İdari İşler Başkanlığı ise Cumhurbaşkanının siyasal programı ve yürütme gücüyle uyumlu, idari kapasiteyi artırmaya yönelik daha siyasallaşmış bir kurumsal mantıkla şekillenmektedir.

5. SONUÇ

Türkiye'de 2017 yılında yapılan Anayasa değişikliği ile parlamenter sistemden Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'ne geçiş, sadece hükümet modeli değişikliği ve karar alma süreçlerini değil, aynı zamanda devlet teşkilatlanmasının kurumsal yapısını da derin bir şekilde dönüştürmüştür. Parlamenter sistemde Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği, cumhurbaşkanının tarafsızlığı temsil eden, bürokratik rasyonaliteye dayalı ve daha çok protokol, bilgi akışı ve kurumsal koordinasyon görevlerini üstlenen bir yapıya sahiptir. Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'nde kurulan İdari İşler Başkanlığı, sadece idari görevleri değil, yürütmenin doğrudan merkezine yerleşen stratejik bir eşgüdüm ve politika geliştirme organı olarak ön plana çıkmıştır.

Nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemiyle elde edilen bulgular, bu dönüşümün başlıca sebeplerini ortaya koymuştur. 2018 yılından 2024 yılına

kadar İdari İşler Başkanlığı'nın üstlendiği çok katmanlı görevlerin, pratikte bürokratik yoğunluk ve yetki örtüşmelerine sebep olduğu ve ayrıca Cumhurbaşkanlığı makamının siyasal niteliğiyle doğrudan bağlantılı olduğu için tarafsız ve kurumsal temsil boyutunu zayıflattığı anlaşılmaktadır. Bu minvalde 2024 yılında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile yeniden kurulan Genel Sekreterlik, daha yalın, tarafsız ve kurumsal temsiliyeti ön plana çıkaran bir işlevsellik ortaya koymaktadır.

Karşılaştırmalı siyaset literatürü açısından bakıldığında, yürütme merkezinde görev alan idari birimlerin yapısal dönüşümleri, yarı-başkanlık ve başkanlık sistemlerinde sıklıkla rastlanan bir durumdur. Türkiye'de de, Cumhurbaşkanlığı İdari İşler Başkanlığı deneyimi, kurumsal çeşitliliğin her zaman etkinlik anlamına gelmediğini, aksine daha çok rasyonaliteyi zorlayabileceğini göstermiştir.

Bu bağlamda, Cumhurbaşkanlığı teşkilatının kurumsal yapısına yönelik önerilerin temelinde, yönetsel işleyişte şeffaflık ve sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi için öncelikle kurumsal netliğin tesis edilmesi gerekmektedir. Cumhurbaşkanlığı makamına bağlı idari yapılanmada, bürokratik veya teknik görevlerle siyasi eşgüdüm amaçlı görevlerin açıkça ayrıştırılması, yetki belirsizliklerini ve olası görev çatışmalarını önleyecektir. Bunun yanı sıra, tarihsel olarak Genel Sekreterlik modelinin temsil ettiği tarafsız bürokratik rol göz önünde bulundurularak, Cumhurbaşkanlığı çevresinde görev yapan üst düzey idari kadroların siyasi tarafsızlık prensibini koruyacak yöntemlerle güçlendirilmesi önem arz etmektedir. Bilhassa, kurumsal sadelik ve etkinliğin sağlanması için mükerrer görevlerin azaltılması, bilgi akışının sadeleştirilmesi ve eşgüdüm yöntemlerinin güçlendirilmesi gerekmektedir. Son olarak, Türkiye'deki bulunan uygulamaların uluslararası benzer modellerle karşılaştırılması, kurumsal dönüşümlerin demokrasiye uygun, tarafsızlık ve verimliliği üzerine etkilerini daha geniş bir perspektifle değerlendirmeye katkı sunacaktır.

Sonuç olarak, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği ve İdari İşler Başkanlığı arasındaki dönüşüm, Türkiye'nin hükümet sistemi değişikliği bağlamında sadece anayasal bir değişiklik değil, aynı zamanda kurumsal kültür ve yönetim anlayışı açısından da önemli bir kırılma noktası olarak değerlendirilebilir. Genel Sekreterlik makamının yeniden ihdası, bir taraftan Cumhurbaşkanlığı teşkilatında sürekliliği ve

tarihsel hafızayı yeniden canlandırırken, diğer taraftan devlet yönetiminde kurumsal istikrar ve tarafsızlık ilkelerinin güçlendirilmesi için önemli bir fırsat sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Bilir, F. (2013). “Türk Anayasa Hukukunda Gensorunun Düzenlenişi ve Etkinliği”. Yasama Dergisi, 25(7), 9-10.
- Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnameleri. (2018). URL: <https://mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/19.5.1.pdf> (Erişim Tarihi: 16.09.2025).
- Dinç, Y. D., Atmaca, Y. (2023). Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Kamu Politikası Sürecinin Yeni Aktörleri: Politika Kurulları ve Ofisler. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (76), 126-148.
- Dinç, Y.D., Yılmaz, V. (2022). “Türkiye’de Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminin Yasama, Yürütme, Yargı Organları ile Taşra ve Yerel Yönetimlere Etkilerinin Değerlendirilmesi”. Ombudsman Akademik, 8(16), 170-213.
- Doğan, B., Geyik, A.F. (2020). “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sisteminde Kuvvetler Ayrılığı İlkesi”. Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 10(2), 19-42.
- Fanid, N.A., Akman, F. (2021). “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi’nin İdari Teşkilatlanması Üzerine Etkisi”. Medeniyet Araştırmaları Dergisi, 6(2), 31-51.
- Güler, T. (2018). Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi ve Kamu Yönetimine Etkileri. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 21(39), 310-315.
- Taşdöğen, S. (2016). “Cumhurbaşkanı Kararnameleri”. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 65(3), 939-940.

Kurumsal Yönetimden Kurumsal Yönetişime Belediyelerde Karar Alma

Yıldız ATMACA¹⁴⁶

Eren OYMAN¹⁴⁷

Özet

Kurumsal yönetim, kural ve kanunlara dayalı rasyonel ilkeler ekseninde bir gelişim sistemidir. Küreselleşme sürecinde bu ilkelere katılımcı, şeffaf, hesap verebilir ve demokratik ilkeler kapsamında bir yönetim anlayışı eklenmiştir. Böylelikle, kurumsal yönetim yerini çok aktörlü ve etkileşimli bir yapıyı ifade eden kurumsal yönetişime bırakmıştır. Kurumsal yönetişimin her safhasında kurumla menfaati olan paydaşlara ve orada çalışanlara karşı eşit davranma ve katılım durumu söz konusudur. Aktif katılımın en önemli temsili birimi, karar organlarının seçilerek oluşturulduğu bir yerel yönetim birimi olan belediyelerdir. Belediyeler, halkın müşterek nitelikteki ihtiyaçlarını karşılamakla sorumludur. Bu sebeple karar alırken katılımcı bir karar alma modeli benimsemelidir. Bu bağlamda bu çalışmada, kurumsal yönetişim anlayışı kapsamında belediyelerde gerçekleştirilen kurumsal düzenlemelere dikkat çekilmektedir. Doküman analizinin kullanıldığı çalışmada iyi yönetişim anlayışı bağlamda Türk yönetim sisteminde çok sayıda kurumsal

¹⁴⁶ Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID: 0000-0001-6345-4745, yildizatmaca@yyu.edu.tr

¹⁴⁷ Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, SBE, Kamu Yönetimi A.B.D., ORCID: 0000-0002-0738-3169, eren.oyman@hotmail.com

düzenleme gerçekleştirilmekle birlikte belediyeler özelinde de e- belediyeçilik, kent konseyleri ve yerel gündem 21 gibi çok önemli kurumsal düzenlemelerin gerçekleştirildiği anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal Yönetim, Kurumsal Yönetişim, Karar Alma, Katılımcılık, Belediyeler.

From Corporate Governance to Corporate Governance Decision Making in Municipalities

Absract

Corporate governance is a development system based on rational principles grounded in rules and laws. In the process of globalisation, this has been supplemented by a management approach encompassing participatory, transparent, accountable and democratic principles. Thus corporate governance has given way to corporate governance, which represents a multi-stakeholder and interactive structure. At every stage of corporate governance, there is a requirement to treat stakeholders with an interest in the organisation and those working there equally and to ensure their participation. The most important representative unit of active participation is municipalities, which are local government units formed by elected decision-making bodies. Municipalities are responsible for meeting the common needs of the public. Fort his reason, a participatory decision-making model should be adopted when making decisions. In this context, this study draws attention to the institutional arrangements implemented in municipalities within the scope of the corporate governance approach. Using document analysis, the study reveals that, within the context of good governance, numerous institutional arrangements have been implemented in the Turkish administrative system. Specifically, in municipalities, such as e-municipalities, city council and local agenda 21 represent significant institutional arrangements.

Keywords: Corporate Governance, Corporate Governance, Decision Making, Participation, Municipalities.

1. GİRİŞ

Kamu yönetiminde son otuz yılda en çok tartışılan kavramlardan biri, yönetim kavramı olmuştur. Küreselleşmenin hızlanması, bilgi teknolojilerinin gelişimi ve toplumsal beklentilerin çeşitlenmesi, kamu yönetimi anlayışında köklü dönüşümlere yol açmıştır. Özellikle 1980'lerden itibaren ortaya çıkan yeni kamu yönetimi (New Public Management) ve sonrasında gelişen yönetim (governance) yaklaşımları, geleneksel kurumsal yönetim modellerini sorgulamış, daha katılımcı, şeffaf ve hesap verilebilir mekanizmaların önemini ön plana çıkarmıştır. Bu bağlamda, kurumsal yönetim anlayışından kurumsal yönetim modeline geçiş, sadece devlet aygıtı içerisinde değil, aynı zamanda yerel yönetimler ölçeğinde de tartışılan temel konulardan biri haline gelmiştir.

Türkiye'de yerel yönetimler, özellikle belediyeler, demokratik katılımın ve yerel düzeyde hizmet sunumunun en önemli aktörleri olarak görülmektedir. Belediyeler, merkezi yönetimin tamamlayıcısı değil, yerel düzeyde karar alma ve uygulama süreçlerinde doğrudan sorumluluk taşıyan kurumlardır. Bu nedenle kurumsal yönetim anlayışına geçiş sürecinde belediyelerin görev ve sorumlulukları hem teorik hem de pratik açıdan dikkatle incelenmesi gereken bir alan olarak öne çıkmaktadır. Belediyelerin kurumsal yönetim ilkelerini ne ölçüde benimsediği, katılımcı karar alma mekanizmalarını nasıl işlettiği ve şeffaflık ile hesap verilebilirliği hangi araçlarla sağladıkları, bu tartışmanın merkezinde yer almaktadır.

Kurumsal yönetim kavramı, kurumsal yönetim modelinden farklı olarak karar alma süreçlerinin tek merkezden belirlenmesi yerine, çok aktörlü, katılımcı ve etkileşimli temelli bir yapıyı öngörmektedir. Bu anlayış, devletin sadece düzenleyici ve hizmet sunan bir aktör olarak değil, aynı zamanda sivil toplum, özel sektör ve vatandaşlarla birlikte yönetim sürecinin paydaşı olarak konumlanmasını zorunlu kılmaktadır. Türkiye'de belediyeler açısından bu dönüşüm, özellikle e-belediyeçilik uygulamaları, Yerel Gündem 21 inisiyatifleri, sosyal medya kullanımı ve kent konseyleri aracılığıyla şekillenmiştir. Bu uygulamalar, yerel yönetimlerin karar alma süreçlerini daha şeffaf ve kapsayıcı hale getirmeyi amaçlamakla

birlikte, aynı zamanda katılımcı demokrasinin kurumsallaşmasına da katkı sunmaktadır.

Söz konusu bu gelişmeler ışığında çalışmada öncelikle kurumsal yönetimden kurumsal yönetime geçişin belediyelerdeki karar alma süreçlerini nasıl etkilediği ele alınmıştır. Bu kapsamda, çalışmada öncelikle kurumsal yönetişimin temel özelliklerine, Türkiye’de belediyelerin bu sürece nasıl uyum sağladıkları, hangi araçlarla uygulama alanı buldukları, hangi kurumsal mekanizmaları geliştirdikleri değinilmiş ve son olarak belediyelerde karar alma süreçlerinden ve kurumsal yönetim açısından etkin karar alma süreçlerinden bahsedilmiştir. Çalışmada literatür taraması sonrasında içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Çalışma, kurumsal tartışmayı Türkiye uygulamasıyla bütünleştirerek literatüre katkı sunmayı hedeflemektedir. Literatürde belediyeler ve kurumsal yönetim ilişkisini inceleyen çalışmalar bulunsa da karar alma süreçlerinin kurumsal yönetim bağlamında bütüncül bir şekilde analiz edildiği çalışmalar sınırlıdır. Dolayısıyla bu çalışma hem kurumsal hem de pratik bir boşluğu doldurmayı amaçlamakta; yerel yönetimlerin demokratikleşme, katılım ve etkinlik ekseninde yeniden değerlendirilmesine katkı sunacaktır.

2. KURUMSAL YÖNETİŞİM VE TEMEL ÖZELLİKLERİ

Kurumsal yönetim, karar alma süreçlerinde şeffaflık, hesap verebilirlik, katılım ve etkinlik ilkelerini ön plana çıkaran bir yönetim modelidir (Atmaca ve Karaçay, 2020: 262). Geleneksel kurumsal yönetim anlayışında otorite ve hiyerarşi baskınken, yönetim modelinde farklı aktörlerin (kamu, özel sektör, sivil toplum ve vatandaşlar) karar alma mekanizmalarına katılımı esastır. Ekonomik Kalkınma ve İş Birliği Örgütü (OECD) ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlar yönetişimi, kamu politikalarının daha kapsayıcı, etkin ve vatandaş odaklı olmasını sağlayan bir yaklaşım olarak tanımlamaktadır (OECD, 1995: 14). Bu yönüyle yönetim, sadece bir yönetim şekli değil, aynı zamanda demokratik değerlerin ve toplumsal meşruiyetin güçlenmesine hizmet eden bir kurumsal çerçevedir.

Kurumsal yönetişimin temel özellikleri arasında katılım, şeffaflık, hesap verebilirlik, etkinlik, verimlilik, hukukun üstünlüğü ve etkinlik yer almaktadır

(Uysal ve Atmaca, 2018: 412). Bu özellikler tek başına bir anlam ifade etmemektedir ancak hepsi bir arada kullanımıyla bir bütünü ifade etmektedir. Kurumsal yönetişimin temel özellikleri şunlardır (Dilfiruz: 2022: 66);

- **Katılım:** Vatandaşların ve paydaşların sadece seçim dönemlerinde değil, sürekli olarak karar alma süreçlerine dâhil edilmesidir.
- **Şeffaflık:** Kararların, bütçelerin, projelerin ve belediye faaliyetlerinin toplum tarafından erişilebilir ve anlaşılabilir olmasıdır.
- **Hesap Verebilirlik:** Yöneticilerin eylem ve kararlarından sorumlu tutulabilmesidir.
- **Hukukun Üstünlüğü:** Yönetim süreçlerinin kişisel keyfiyetten uzak, hukuk normlarına dayalı yürütülmesidir.
- **Etkinlik:** Kamu kaynaklarının verimli ve sürdürülebilir bir şekilde kullanılmasıdır.

Bu ilkeler, sadece yönetim tekniklerini değil, aynı zamanda demokratik değerleri de güçlendirmektedir. Bu nedenle yönetişim, sadece bir yöntem tarzı değil, aynı zamanda siyasal meşruiyetin yeniden üretiminde önemli bir çerçeve sunmaktadır.

3. KURUMSAL YÖNETİMDEN KURUMSAL YÖNETİŞİME GEÇİŞ SÜRECİNDE BELEDİYELER VE UYGULAMA ALANLARI

Belediyeler, yönetim ilkelerinin uygulanmasında en görünür aktörlerdir. Belediyeler, vatandaş ile kamu arasında doğrudan temasın sağlandığı noktadır. Türkiye’de 1980 sonrası dönemde belediyeler, merkeziyetçi yapının gölgesinden çıkarak daha katılımcı ve demokratik mekanizmalara yönelmiştir. Bu dönüşümde hem ulusal düzeydeki reformlar hem de uluslararası normların etkisi belirleyici olmuştur. 1988 yılında Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı’nın kabul edilmesi, bu dönüşüm sürecinin kurumsal temellerinden biri olmuştur (Keleş, 1995:14). Belediyeler, yönetim sürecine dönüşürken uygulama alanları bakımından da bir dönüşüm yaşamıştır. Bunlardan bazıları; e-belediyecilik, Yerel Gündem 21, kent konseyleri ve sosyal medya gibi uygulamalar en bilinenleridir.

3.1. E-Belediyecilik

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki hızlı gelişim, yerel yönetimlerin çok yönlü hizmet üretme kapasitesini artırmakta ve vatandaşlara yönelik çözümleri çeşitlendirmektedir. Bu noktada öne çıkan e-belediyecilik kavramı, belediyelerin hizmetlerini, ilke ve politikalarını dijital ortama taşıyarak vatandaşlarla daha etkin bir etkileşim kurmalarını sağlayan bir yönetim modelidir. E-belediyecilik, kent verilerinin bilişim teknolojileri aracılığıyla işlenmesi, bu verilerden topluma yararlı bilgilerin üretilmesi ve vatandaşların kolay erişimine sunulması anlamına gelmektedir (Henden ve Henden, 2005: 52).

E-belediyecilik, yalnızca belediye hizmetlerini elektronik ortama taşımakla kalmaz; aynı zamanda şeffaflık, hesap verilebilirlik, katılımcılık ve hizmet kalitesinin artışı gibi yönetim ilkelerini de desteklemektedir. Elektronik devletin (e-devlet) tamamlayıcı bir unsuru olarak değerlendirilen bu sistem, belediye-vatandaş iletişimini güçlendirmekte, yerel halkın karar alma süreçlerine katılımını kolaylaştırmakta ve aynı zamanda ülke kalkınmasına katkı sunmaktadır. İnternet aracılığıyla yürütülen işlemler, hizmetlerin 7/24 erişilebilir olmasını sağlamakta, bürokratik evrak yükünü azaltmakta ve hem vatandaş hem de çalışanlar açısından zaman tasarrufu yaratmaktadır (Yıldırım ve Öner, 2004: 53-54).

E-belediyeciliğin sağladığı faydalar arasında; vatandaşların hizmetlere mekandan ve zamandan bağımsız olarak erişebilmesi, kent gündeminin ve verilerinin daha etkin biçimde izlenebilmesi, halkın talep ve şikayetlerinin anketler ve dijital platformlar üzerinden doğrudan öğrenilmesi ve iş süreçlerinde düzenliliğin artmasına bağlı olarak çalışan memnuniyetinin yükselmesi yer almaktadır. Böylelikle e-belediye uygulamaları, sadece teknik kolaylıklar değil aynı zamanda demokratikleşme ve çoğulculuk açısından da yeni imkanlar yaratmaktadır (Henden ve Henden, 2005: 56).

E-belediyecilik, çağdaş belediyecilik anlayışının temel bir bileşeni olarak değerlendirilmelidir. Bu yaklaşım, kent bilgi sistemlerinin doğru kurgulanması ve yönetimin dijitalleşmesi yoluyla vatandaş odaklı, şeffaf ve denetlenebilir bir hizmet sunumunun kurumsallaşmasına olanak tanımaktadır.

3.2. Yerel Gündem 21

1992 yılında Rio de Janeiro’da gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı’nda kabul edilen Gündem 21 belgesi, sürdürülebilir kalkınmanın yerel düzeyde uygulanmasını öngörmektedir (Emrealp, 1998: 27). Bu program, sürdürülebilir kalkınma hedeflerinin yalnızca ulusal politikalarla değil, aynı zamanda yerel yönetimlerin aktif katılımı ve toplumla iş birliği içerisinde hayata geçirilmesini öngörmektedir. Yerel Gündem 21’in temel yaklaşımı, çevresel, ekonomik ve sosyal politikaların bütüncül bir anlayışla kurgulanması ve bu süreçte vatandaşların doğrudan katılımının sağlanmasıdır (Yıldırım, 2014: 84-85).

Türkiye’de Yerel Gündem 21 uygulamaları özellikle 1997 yılı sonrasında çeşitli belediyelerde hayata geçirilmiş, bu süreç yerel demokrasinin gelişmesi açısından önemli bir deneyim alanı oluşturmuştur. Program kapsamında kent konseyleri, çalışma grupları ve yerel ortaklık mekanizmaları kurulmuş; kadınların, gençlerin, çocukların ve dezavantajlı grupların karar alma süreçlerine dahil edilmesi hedeflenmiştir. Böylece Yerel Gündem 21, yalnızca çevre odaklı bir politika aracı olmaktan çıkmış, aynı zamanda katılımcı yönetişimin yerel düzeyde kurumsallaşmasına katkı sağlamıştır (Emrealp, 2004: 39). Yerel Gündem 21’in belediyeler açısından öne çıkan katkıları şu şekilde sıralanabilir;

- Katılımcı yönetim kültürü oluşturması ve karar süreçlerinde farklı aktörlerin (STK’lar, meslek odaları, vatandaşlar) birlikte hareket etmesini sağlaması hedeflenmektedir.
- Sürdürülebilir kalkınma hedefleri doğrultusunda çevre, ekonomi ve sosyal alanlarda bütüncül politikaların geliştirilmesine zemin hazırlaması öngörülmektedir.
- Yerel demokrasinin güçlenmesi ve toplumsal meşruiyetin artmasına katkı sunması hedeflenmektedir.
- Kent konseyleri aracılığıyla kurumsallaşan yapılar sayesinde süreklilik arz eden bir katılım mekanizması inşa etmesi hedeflenmektedir.

Bu hedeflerin katkı sunmasının yanı sıra, Türkiye’de Yerel Gündem 21 uygulamalarının sürdürülebilirliği kimi zaman siyasi irade, yerel kapasite eksiklikleri ve mali kaynak yetersizlikleri nedeniyle sınırlı kalmıştır. Katılımın nitelikli ve sürekli olması, yalnızca yasal düzenlemelerle değil, aynı zamanda güçlü bir sivil toplum kültürü ve demokratik bilinçle mümkündür. Bu nedenle Yerel Gündem 21’in başarısı, belediyelerin kurumsal kararlılığı ile toplumun katılım istekliliği arasındaki dengeye bağlıdır.

Yerel Gündem 21, Türkiye’de yerel yönetimlerin demokratikleşmesi, sürdürülebilir kalkınma hedeflerine uyumu ve katılımcı yönetim kültürünün gelişimi açısından önemli bir dönüm noktasıdır. Bu deneyim, günümüzde de yerel düzeyde çevre ve kalkınma politikalarının tasarımıyla yol gösterici bir model olarak değerlendirilmektedir.

3.3. Sosyal Medya

Bilgi toplumu süreciyle birlikte sosyal medya, yerel yönetimlerin vatandaşlarla kurduğu iletişimde en önemli araçlardan biri haline gelmiştir. Belediyeler, çeşitli sosyal medya platformları aracılığıyla hizmetlerini tanıtmakta, vatandaşların görüş, öneri ve şikâyetlerini toplamaktadır. Bu bağlamda sosyal medya, yalnızca bir iletişim aracı değil, aynı zamanda katılımcı yönetim ve şeffaflık mekanizması olarak işlev görmektedir. Sosyal medyanın belediye yönetiminde öne çıkan katkıları şunlardır (Akdoğan, 2017: 50):

- Belediye-vatandaş etkileşimini doğrudan ve hızlı hale getirmesidir.
- Kriz dönemlerinde (afet, salgın vb.) acil bilgilendirme ve koordinasyon aracı olmasıdır.
- Belediye faaliyetlerinin şeffaf biçimde duyurulması sayesinde hesap verebilirliği artırmasıdır.
- Çevrimiçi anketler ve geri bildirimlerle katılımcı karar alma süreçlerini desteklemesidir.

Bununla birlikte, sosyal medya kullanımında birtakım sınırlılıklar da söz konusudur. Özellikle dijital bölünme, internet erişimi olmayan kesimlerin süreç dışında kalmasına neden olabilmektedir. Ayrıca, sosyal medya bilgi kirliliği ve dezenformasyon riski, belediyelerin yönetsel kapasitesini olumsuz etkileyebilmektedir (Bekkers ve Meijer, 2010: 15-16). Dolayısıyla sosyal medyanın yerel yönetimde etkin kullanılabilmesi, yalnızca teknolojik araçların değil aynı zamanda etik ve stratejik iletişim politikalarının geliştirilmesini gerektirir.

Sonuç itibarıyla sosyal medya, belediyeler için hizmetlerin tanıtımı, vatandaş katılımı ve şeffaf yönetim açısından önemli fırsatlar sunmaktadır. Ancak bu fırsatların sürdürülebilir sonuçlar doğurabilmesi, dijital erişim eşitsizliklerinin giderilmesi ve katılımın yalnızca sembolik değil, nitelikli ve sürekli hale getirilmesiyle mümkündür.

3.4. Kent Konseyleri

Belediyeler, yerel müşterek nitelikteki hizmetlerin sunulmasından sorumlu ve halkla en yakın yönetim birimleri olarak tanımlanmaktadır. 1580 sayılı Belediye Kanunu'nda yurttaşların yönetime katılımı ve yerel hizmetlerden yararlanma hakkı "hemşehri hukuku" çerçevesinde düzenlenmiş olsa da katılımı sağlayacak yöntem ve mekanizmaların kurumsallaşması uzun süre gecikmiştir. 2005 yılında yürürlüğe giren 5393 sayılı Belediye Kanunu ise demokratik katılımın güçlendirilmesi bakımından önemli bir dönüm noktası olmuş; bu düzenleme ile belediye teşkilatında kurumsal mekanizmalar oluşturularak demokratik yapılanmalar kurallar çerçevesine oturtulmuş ve hukuki güvence altına alınmıştır (Toprak, 2006: 302).

Kent konseyi kurumsallaşmadan önce, çeşitli yerel platformlar kent kurultayı, kent parlamentosu ya da kent meclisi gibi farklı isimler altında benzer işlevleri yerine getirmekteydi. Uluslararası alanda ise 1992'de gerçekleştirilen Birleşmiş Milletler Rio Yeryüzü Zirvesi'nde kabul edilen Gündem 21 belgesi, yerel düzeyde sürdürülebilir kalkınma politikaları için yol haritası niteliği taşımıştır. Bu çerçevede, 1996 yılında İstanbul'da düzenlenen Habitat II Konferansı sonrasında Türkiye'de Yerel Gündem 21 uygulamaları görülmeye başlanmıştır. Habitat II

Konferansı'nda, demokratik, insan haklarına dayalı, şeffaf, katılımcı ve hesap verebilir yönetim anlayışı vurgulanmış; 1997 yılında Bakanlar Kurulu kararı ile kent konseyleri kurumsal olarak oluşum süreci başlatılmıştır (Özdemir, 2011: 36). Nihayetinde, 2005 tarihli 5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 76. Maddesiyle kent konseylerinin kuruluşu yasal olarak kabul edilmiş, 2006 yılında çıkarılan Kent Konseyi Yönetmeliği ile Yerel Gündem 21 kapsamında mevcut yapılanmaların yönetmelikte belirlenen ilkelere uygun hale getirilmesi hükme bağlanmıştır (Resmi Gazete, 13 Temmuz 2005, Sayı 25874).

5393 sayılı Belediye Kanunu'nun 76. maddesi uyarınca kurulan kent konseyleri, kamu kurumları, sivil toplum örgütleri, meslek odaları, üniversiteler ve gönüllü yurttaşların bir araya gelerek kentin geleceğine ilişkin karar süreçlerine katılımını mümkün kılar (Kent Konseyi Yönetmeliği, 2006). Kent konseylerinin temel işlevleri şunlardır (Keleş, 2000: 58-60);

- Kentin uzun vadeli gelişim stratejilerinin oluşturulmasına katkı sağlamak,
- Sivil toplumun karar süreçlerine kurumsal katılımını sağlamak,
- Dezavantajlı grupların (kadın, genç, çocuk, engelli) yerel yönetimlerde temsil edilmesini güçlendirmek,
- Sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması,
- Şeffaflık, hesap verilebilirlik, katılımcı, yönetim ve yerinden yönetim prensiplerinin uygulanması (Cukurçayır, Eroğlu, Sağır, 2012: 8),
- Yerel düzeyde demokratik kültürün gelişimine katkıda bulunmak temel işlevleri arasındadır.

Kent konseyleri, Türkiye'de 2000'li yıllardan itibaren giderek yaygınlaşmış ve Yerel Gündem 21 programıyla doğrudan bağlantılı bir katılım mekanizması olarak önem kazanmıştır. Bu yapılar, belediye meclislerinin karar süreçlerini doğrudan belirlemese de öneri ve raporlar sunarak demokratik meşruiyeti güçlendirmektedir. Ancak kent konseylerinin etkinliği, çoğu zaman siyasi iradenin desteğine, konseylerin kurumsal kapasitesine ve sivil toplumun katılım istekliliğine bağlıdır (Görmez ve Altınışık, 2011: 45).

Sonuç olarak kent konseyleri, Türkiye’de katılımcı yönetişimin kurumsallaşması açısından önemli bir adım olmakla birlikte, sürdürülebilir başarı için konseylerin karar alma süreçleriyle daha güçlü bağlar kurması, mali ve idari açıdan bağımsızlığının desteklenmesi gerekmektedir.

4. BELEDİYELERDE KARAR ALMA

Belediyeler, yerel düzeyde halkın ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü en yakın yönetim birimleri olup, karar alma süreçleri bu işlevin etkin biçimde yerine getirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Karar alma organları arasında belediye meclisi, belediye encümeni ve belediye başkanı yer almakta; belediye meclisi temel karar organı olarak stratejik plan, bütçe ve imar düzenlemeleri gibi alanlarda belirleyici rol üstlenmektedir (Görmez, 2016: 112). Karar alma süreci sorunun tanımlanması, bilgi toplanması, müzakere, kararın alınması ve uygulama gibi aşamalardan oluşmakta; bu yönüyle hem teknik hem de siyasi nitelik taşımaktadır (Eryılmaz, 2019: 215). Bununla birlikte, modern yerel yönetim anlayışı karar alma süreçlerini yalnızca seçilmiş temsilcilerin tekelinde görmemekte; kent konseyleri, mahalle meclisleri, sivil toplum kuruluşları ve dijital platformlar aracılığıyla halkın katılımını meşruiyetin vazgeçilmez bir unsuru olarak değerlendirmektedir (Çukurçayır, 2018: 87). Bu çerçevede, karar alma süreçlerinde katılımcılığın ve şeffaflığın güçlendirilmesi, belediyelerin hem demokratik işlevlerini pekiştirmekte hem de hizmet etkinliğini artırmaktadır.

Belediyelerde karar alma süreçleri yalnızca idari ve siyasi mekanizmalarla sınırlı olmayıp, aynı zamanda hukuki çerçeveye bağlı olarak şekillenmektedir. 5393 sayılı Belediye Kanunu, belediye başkanına yürütme yetkisi verirken, belediye meclisine stratejik karar alma yetkisi tanımaktadır, encümen ise hem yürütme hem de danışma organı olarak işlev görmektedir (Keleş, 2000: 145). Ancak yönetim anlayışının gelişmesiyle birlikte, bu organların aldığı kararların etkinliği büyük ölçüde halkın sürece katılımıyla doğru orantılı hale gelmiştir. Katılımcı bütçeleme, halk toplantıları ve dijital anketler gibi araçlar, belediyelerde kararların meşruiyetini ve uygulanabilirliğini artıran yeni yöntemler olarak öne çıkmaktadır (Bayraktar, 2017: 203). Ayrıca, kararların alınması kadar uygulama ve denetim aşamalarında da şeffaflık mekanizmalarının işler kılınması, yerel yönetimlerin

hesap verebilirliğini ve kurumsal güvenilirliğini pekiştirmektedir (Tekeli, 2010: 59).

5. KURUMSAL YÖNETİŞİM SÜRECİNDE ETKİN KARAR ALMA

Kurumsal yönetim sürecinde etkin karar alma, yalnızca kararların rasyonel ve uygulanabilir olmasıyla değil, aynı zamanda bu kararların meşruiyetinin geniş bir paydaş katılımına dayanmasıyla mümkündür. Yönetişim anlayışı, karar alma sürecine devlet kurumlarının yanı sıra özel sektör, sivil toplum kuruluşları ve vatandaşların da dahil edilmesine gerekli kılmaktadır. Bu çerçevede belediyeler, katılımcılığı artıran mekanizmalar aracılığıyla kararların demokratik meşruiyetini güçlendirmektedir. Katılımcı bütçeleme, kent konseyleri, mahalle meclisleri ve çevrimiçi anketler gibi uygulamalar, kararların daha kapsayıcı ve uygulanabilir olmasını sağlamaktadır (Eroğlu, 2012: 27).

Etkin karar alma sürecinin bir diğer boyutu şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkeleridir. Belediyelerin bütçelerinin, stratejik planlarının, ihalelerinin ve harcama raporlarının kamuoyuna açık bir şekilde sunulması, kararların toplum nezdinde kabul edilebilirliğini artırmakta ve yönetime duyulan güveni pekiştirmektedir (OECD, 2015: 42). Bu noktada açık veri uygulamaları ve dijitalleşme, hem bilgi akışını hızlandırmakta hem de karar süreçlerinin denetlenebilirliğini güçlendirmektedir (Çukurçayır ve Eroğlu, 2015: 91).

Etkin karar alma, kararın alınma aşamasıyla sınırlı kalmayıp, uygulama ve denetim süreçlerini de kapsamaktadır. Kararların uygulanabilirliği, belediyelerde kurumsal kapasitenin, mali kaynakların ve insan gücünün etkin kullanılmasına bağlıdır. Aynı zamanda alınan kararların toplumsal etkilerinin ölçülmesi ve gerekli geri bildirim mekanizmalarının kurulması, yönetim sürecinin döngüsel niteliğini ortaya koymaktadır (Pierre ve Peters, 2000: 88). Dolayısıyla kurumsal yönetim sürecinde etkin karar alma, yalnızca demokratik katılımı artıran değil, aynı zamanda hizmetlerin verimliliğini, toplumsal güveni ve yerel yönetimlerin kurumsal meşruiyetini güçlendiren bir araç olarak değerlendirilmektedir.

6. SONUÇ

Belediyelerde karar alma süreçləri, kurumsal yönetim anlayışının hiyerarşik və bürokratik yapısından, kurumsal yönetişimin katılımcı, şəffaf və hesap verebilir dinamiklərinə doğru önəmli bir dönüşüm keçirmişdir. Geleneksel kurumsal yönetim yaklaşımı, karar alma sürecini genellikle belediye başkanı, belediye meclisi ve bürokratik kadrolar arasında sınırlı bir etkileşim alanına hapsederken, kurumsal yönetim modelinde bu süreç toplumsal aktörlerin katılımıyla daha kapsayıcı bir boyut kazanmıştır. Özellikle kent konseyleri, sivil toplum örgütleri, mahalle meclisleri ve dijital katılım araçları, karar alma mekanizmalarının sadece yukarıdan aşağıya değil, aynı zamanda aşağıdan yukarıya yönelen bir katılımcı zeminde gelişmesine katkı sunmaktadır.

Nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yöntemiyle elde edilen bulgular, bu dönüşümün başlıca sebeplerini ortaya koymuştur. Bu dönüşüm temelinde, demokratikleşme ve yerel halkın kendi yaşam alanları üzerinde söz sahibi olma isteği yatmaktadır. E-belediyecilik uygulamaları, Yerel Gündem 21 süreçleri ve sosyal medya tabanlı katılım mekanizmaları, karar alma süreçlerinde şeffaflığı güçlendirmekte ve vatandaşların geri bildirimlerini doğrudan yönetime yansıtabilmektedir. Böylelikle kararların hem meşruiyet hem de uygulanabilirlik düzeyi artmaktadır.

Elde edilen veriler neticesinde, belediyelerde kurumsal yönetim sürecinin sadece yasal düzenlemelerle değil, aynı zamanda yönetsel kültürün dönüşümüyle de yakından ilişkili olduğu ortaya çıkmaktadır. Belediyeler, katılımcılığı artırmak için çeşitli mekanizmalar geliştirse de bu araçların etkin kullanımının yöneticilerin vizyonuna, vatandaşların bilinç düzeyine ve teknolojik altyapının kapasitesine bağlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, kurumsal yönetim anlayışının belediye karar alma süreçlerinde kalıcı bir dönüşüm yaratabilmesi için yasal çerçevenin yanı sıra yönetim kültürünün kurumsallaştırılması gerekmektedir.

Sonuç olarak, kurumsal yönetim yaklaşımı, belediyelerde karar alma süreçlerini demokratik katılım, şeffaflık, hesap verebilirlik ve etkinlik ilkeleriyle yeniden tanımlamaktadır. Bu bağlamda belediyeler, sadece hizmet üreten idari yapılar değil, aynı zamanda toplumsal katılımın ve ortak aklın kurumsallaştığı platformlar haline gelmektedir. Gelecekte, karar alma süreçlerinin daha kapsayıcı ve

sürdürülebilir bir yapıya kavuşması, belediyelerin kurumsal yönetişim anlayışını ne ölçüde içselleştirdikleriyle doğrudan bağlantılı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, A. A. (2017). “Sosyal Medyanın Yerel Yönetimlerde Kullanımı: Belediyeler Üzerine Bir İnceleme”. *Yerel Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 45-62.
- Atmaca, Y., Karaçay, F. (2020). “Türkiye’deki Kamu Yönetimi Reformlarında Dijitalleşme ve E-Yönetişim”. *International Journal of Management and Administration*, 4(8), 260-275.
- Bayraktar, U. (2017). *Türkiye’de Yerel Yönetim ve Katılımcı Bütçeleme*. Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Bekkers, V., & Meijer, A. (2010). Transparency, Accountability and Interactive Governance: The Role of Information and Communication Technology. *Information Polity*, 15(1-2), 11-19.
- Çukurçayır, M. A. (2018). *Yerel Yönetimlerde Katılım ve Demokrasi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Çukurçayır, M. A., Eroğlu, H. (2015). “E-belediyecilik Uygulamaları ve Yerel Demokrasi”. *Kamu Yönetimi Dergisi*, 47(2), 87-104.
- Çukurçayır, M. A., Eroğlu, H., Sağır, H. (2012). “Yerel Yönetişim, Katılım ve Kent Konseyleri”. *Yerel Politikalar Dergisi*, 1, 1-20.
- Dilfiruz, B. (2022). “Doğrudan Vatandaş Katılımının Yerel Yönetimsel Kapasiteye Etkisi”. *Kamu Yönetimi ve Politikaları Dergisi*, 2(3), 65-83.
- Emrealp, S. (1998). “Yerel Gündem 21”. *Öneri Dergisi*, 2(10), 27-28.
- Emrealp, S. (2004). “Yerel Gündem 21 Uygulamalarına Yönelik Kolaylaştırıcı Bilgiler El Kitabı”. İstanbul: UNDP-IULA EMME Yayını, 38-45.
- Eroğlu, H. (2012). “Katılımcı Bütçe Uygulamaları ve Yerel Demokrasi”. *Amme İdaresi Dergisi*, 45(3), 23-48.

- Eryılmaz, B. (2019). Kamu Yönetimi: Teori ve Uygulama. Ankara: Umuttepe Yayınları.
- Görmez, K. (2016). Belediyeler ve Yerel Yönetim Sistemi. İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Görmez, K., Altınışik, H.U. (2011). “Yerel Demokrasi ve Kent Konseyleri”, Bursa: Kent Konseyleri Sempozyumu Bildiri Kitabı, 31-51.
- Henden, H.B., Henden, R. (2005). “Yerel Yönetimlerin Hizmet Sunumlarındaki Değişim ve e-Belediyecilik”. Sosyal Bilimler Dergisi, 4(14), 48-66.
- Keleş, R. (1995). “Yerel Yönetimler Özerklik Şartı Karşısında Avrupa ve Türkiye”. Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, 4(6), 3-19.
- Keleş, R. (2000). Yerinden Yönetim ve Siyaset. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Kent Konseyi Yönetmeliği. (2006). Türkiye Kent Konseyleri Birliği. URL: <http://www.kentkonseyleribirligi.org.tr/sayfa/kent-konseyleri-yonetmeli.html> (Erişim Tarihi: 01.10.2025).
- OECD, (1995). Participatory Development and Good Governance, Development Co-operation Guidelines Series. Organisation for Economic Co-operation and Development.
- OECD, (2015). Governance for Sustainable Development. Paris: OECD Publishing.
- Özdemir, A. T. (2011). “Mahalli İdarelerde Halk Katılımı Bağlamında Kent Konseyleri”. Sayıştay Dergisi, 83, 31-56.
- Pierre, J., Peters, B.G. (2000). Governance, Politics and The State. London: Macmillan.
- Resmi Gazete, 13 Temmuz 2005, Sayı 25874.
- Rhodes, R.A.W. (1996). The New Governance: Governing Without Government. Political Studies, 44(4), 652-667.
- Tekeli, İ. (2010). Yerel Yönetimler Üzerine Yazılar. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Toprak, Z. (2006). Yerel Yönetimler. Ankara: Nobel Yayınları.
- Uysal, Y., Atmaca, Y. (2018). “Türkiye’deki Merkezi ve Yerel Yönetim İlişkilerinin Yönetişim Modeli Çerçevesinde Değerlendirilmesi”. Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 1(3), 411-424.
- Yıldırım, A. (2014). “Türkiye’de Yerel Yönetişimin Uygulanabilirliği ve Yerel Gündem 21 Örneği Üzerinden Bir İnceleme”. Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 1(2), 75-96.
- Yıldırım, U., Öner Ş. (2004). “Bilgi Toplumu Sürecinde Yerel Yönetimlerde Eğitim-Bilişim Teknolojisinden Yararlanma: Türkiye’de E-Belediye Uygulamaları. The Turkish Online Journal of Education Technology. 1(3), 49-60.

Türkiye'nin Yönetmel Reform Sürecinde Merkezli Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi (MEHTAP)

Mehmet MECEK¹⁴⁸

Özet

Çalışmanın konusu, 1962 yılında çalışmaları başlatılan ve 1963 yılında hazırlanan Merkezli Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi'dir. Türkiye'nin gerçekleştirdiği kamu yönetimi idari reform sürecinin önemli bir aşaması olan bu raporun ele alınması ülkede gerçekleştirilen dönüşümün daha iyi anlaşılabilmesi açısından önemlidir. Çalışmanın gerçekleştirilmesinde ilgili raporlardan içerik analizi yöntemi uygulanarak yararlanılmıştır. Yine raporun ele alınmasında literatür taraması da yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun 13 Şubat 1962 tarih ve 6/209 sayılı kararı ile proje hayata geçirilmiştir. Araştırma, "*Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü*"nın genel sorumluluk ve gözetimi altında gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte Devlet Planlama Teşkilatı, Devlet Personel Dairesi ve Ankara Üniversitesi başta olmak üzere ilgili bakanlık ve dairelerin işbirliği içerisinde muhtelif kurumların birlikte çalıştığı bir proje olmuştur. Rapor çalışmaları kapsamında merkezli hükümet ve bağlı birimlerinin teşkilat yapıları, görevleri, işleyişleri, mali ve bürokratik yapıları, personel düzeni, hizmet sunumları, eşgüdüm ve denetim mekanizmaları araştırılmıştır. Bu kapsamda ortaya çıkan aksaklık ve

¹⁴⁸ Öğr. Gör., Afyon Kocatepe Üniversitesi Emirdağ MYO, ORCID: 0000-0001-7173-8254, meceklife@gmail.com

sorunlar tespit edilerek bunların giderilebilmesi amacıyla çözüm önerileri sunulmuştur. MEHTAP olarak kısaltılan bu proje, daha sonra yapılan reform çalışmalarına ve mevzuat düzenlemelerine önemli bir veri oluşturmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yönetisel Reform, Merkezi Hükümet, MEHTAP, Türkiye.

Central Government Organization Research Project in Turkey's Administrative Reform Process (MEHTAP)

Abstract

The subject of this study is the Central Government Organization Research Project, initiated in 1962 and prepared in 1963. This report, a key stage in Turkey's public administration and administrative reform process, is crucial for a better understanding of the transformation taking place in the country. Content analysis was utilized in the study, and a literature review was also conducted during the report's analysis. The project was launched by the Council of Ministers' decision number 6/209, dated February 13, 1962. The research was conducted under the overall responsibility and oversight of the "*Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü*". Furthermore, it was a collaborative project involving various institutions, primarily the State Planning Organization, the State Personnel Department, and Ankara University, in collaboration with relevant ministries and departments. The report explored the organizational structures, duties, operations, financial and bureaucratic structures, personnel structure, service delivery, and coordination and control mechanisms of the central government and its affiliated units. In this context, emerging problems and issues were identified, and solutions were proposed to address them. This project, abbreviated as MEHTAP, provided important input for subsequent reform efforts and legislative changes.

Keywords: Administrative Reform, Central Government, MEHTAP, Türkiye.

1. GİRİŞ

Türk yönetim tarihindeki reform hareketleri her ülkede olduğu gibi genel bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyaç, tarihsel süreçte birçok düzenleme ve reformist uygulama ile giderilmeye çalışılmıştır. Dönemlerinde önemli başarılarla imza atarak dünya tarihine yön veren Türk Devletleri yakın zamanda ortaya çıkan coğrafi keşifler, teknolojik ilerlemeler ve reformist dönüşümlerden uzak kalarak önemli bir avantajı ellerinden kaçırmışlardır. Bu durum, yönetsel reforma olan ihtiyacı daha çok arttırmıştır.

Türk devlet tarihi açısından bu reformların tarihsel süreçlerde önemli bir planlı dönem ve öncesi olmak üzere iki ana grupta ele alınmaktadır. Planlı döneme geçilmeden öncesindeki dönemde idari reform çalışmaları açısından en önemli ve somut adımlar planlama yapabilecek modern kurumların kurulmasıdır. Bu kapsamda özellikle TODAİE (Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü) ve DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) iki önemli kurulmuş kurumdur.

MEHTAP, kronolojik olarak planlı dönemin ilk reform çalışmasıdır. Bakanlar Kurulunun 13 Şubat 1962 tarih ve 6/209 sayılı kararı ile proje hayata geçirilmiştir. Araştırma, TODAİE'nin genel sorumluluk ve gözetimi altında gerçekleştirilmiştir. Bununla birlikte DPT, Devlet Personel Dairesi ve Ankara Üniversitesi başta olmak üzere ilgili bakanlık ve dairelerin işbirliği içerisinde muhtelif kurumların birlikte çalıştığı bir proje olmuştur.

MEHTAP raporu, TODAİE ve DPT işbirliği ile tamamlanarak 1963 yılında Başbakanlığa sunulmuştur. Bu rapor, yerli uzmanlarca hazırlanan en kapsamlı ve nitelikli metinlerden birisidir. Rapor, Türk uzmanlar tarafından Türkiye yönetim yapısı üzerine yapılmış geniş kapsamlı ilk araştırmadır. 24 Nisan 1962 tarihinde başlanan proje, 24 Nisan 1963 tarihinde hazırlanan raporun Başbakanlık makamına sunulmasıyla tamamlanmıştır.

MEHTAP süresince TODAİE, genel öğretim programı dışındaki neredeyse tüm faaliyetlerini tamamen durdurmuş, idari ve akademik personel ile birlikte tüm olanaklarını bu proje emrine vermiştir. Bu kapsamda yeni kurslar açılmamış, hatta birçok periyodik toplantı (örneğin organizasyon ve metod uzmanları toplantıları) dahi iptal edilerek bir yıl geriye bırakılmıştır (Sürgit, 1979:34-35).

Çalışmanın konusu, 1963 yılında hazırlanan Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi'dir. Türkiye'nin gerçekleştirdiği kamu yönetimi idari reform sürecinin önemli bir aşaması olan bu raporun ele alınması ülkede gerçekleştirilen dönüşümün daha iyi anlaşılabilmesi açısından önemlidir. Çalışmanın gerçekleştirilmesinde ilgili raporların içerik analizi yönteminden yararlanılmıştır. Yine raporun ele alınmasında literatür taraması yapılmıştır. MEHTAP olarak kısaltılan bu proje, daha sonra yapılan reform çalışmalarına ve mevzuat düzenlemelerine önemli bir veri oluşturmıştır.

MEHTAP vb. reform çalışmalarına literatürde son zamanlarda çok yer verilmediği görülmektedir. Türkiye'deki idari reformlar ile ilgili çalışmalarda genellikle birkaç paragraf ile özetlenen MEHTAP'ın, biraz daha detaylı ele alınacak olması ve araştırma için daha çok asli kaynaklarından (raporlardan) yararlanılması yapılan çalışmaya farklılık kazandırmaktadır. Ayrıca bu kapsamda literatürde mevcut olan boşluk için bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

2. MEHTAP RAPORU VE İÇERİĞİ

MEHTAP, kısaca devlet teşkilatı olarak adlandırılan merkezi hükümet teşkilatındaki görev dağılımını ortaya koymak, bu dağılımın kamu hizmetlerinin sunumunda maksimum verimliliği sağlayıp sağlamadığını araştırmak ve bu kapsamda iyileştirmeler yapılması için öneriler sunmak amacıyla yapılmıştır. TBMM, Cumhurbaşkanlığı, Genel Kurmay Başkanlığı, Milli Savunma Bakanlığı, üniversiteler, emniyet teşkilatı ve iktisadi devlet teşekkülleri proje kapsamında yer almamaktadır (TODAİE, 1966:1; TODAİE, 1963:1).

Proje süreci, yedi temel safhadan oluşmuştur. Birinci safha olan “*hazırlık*” aşamasında araştırma planları tamamlanmış, proje ekipleri ve teşkilatı oluşturulmuş, proje ekibinin çalışma usulleri belirlenmiş, proje uygulama planı hazırlanmış, ön görüşmeler yapılmış, veri toplamak için kullanılacak formlar ve sorular hazırlanmıştır.

İkinci safha olan “*bilgi toplama*” aşamasında merkezi idare birimlerine ilgili soru ve formlar gönderilerek rehber açıklamalara göre veriler toplanmıştır. Merkezi idare teşkilatı içinde yer alan birimlerin kuruluş amaçları, görev, yetki ve

sorumlulukları mevcut mevzuata göre tespit edilmiştir. Her bir birim için standart “*Bilgi Kayıt Kâğıdı*” hazırlanmıştır. İhtiyaca göre ek inceleme ve araştırmalar yapılmıştır.

Üçüncü safha olan “*tahkik, tahlil ve ekip raporlarının hazırlanması*” aşamasında toplanan verilerin ilk değerlendirmesi yapılarak ortaya çıkan sonuçlar ilgili birimlere gidilerek yerinde karşılaştırma ve teyit etme işlemleri gerçekleştirilmiştir. Eksik ve hatalı bilgiler güncellenmiştir. Her bir idari birimin kuruluş ve görevlerini ortaya koyan, yine bu konuda öneriler içeren birer “*Tahlil Raporu*” hazırlanmıştır. İhtiyaca göre ek araştırmalar ve raporlar hazırlanmıştır. Ayrıca bir el kitabı hazırlanması için ihtiyaç duyulan ekip tamamlanmıştır.

Dördüncü safha olan “*ön rapor hazırlanması*” aşamasında toplanan tüm veriler ön raporlara dönüştürülmüştür. Ek araştırtma ve raporlarlar ile birlikte tüm veriler genel araştırma grubu üyelerine çoğaltılarak dağıtılmış ve topluca üzerinde tartışılarak son halleri verilmiştir. Bu uzun süreçte toplam 123 toplantı yapılmış, ihtiyaca binaen alt çalışma grupları oluşturulmuştur. Büyük araştırmalar ve tartışmalar sonucu üzerinde uzlaşılan son veri ve sonuçlar grubun görüş ve direktiflerine göre 2 numaralı ön rapor olarak Proje Yönetim Kuruluna sunulmuştur.

Beşinci safha olan “*ön raporların proje yönetim kurulunda görüşülmesi*” aşaması dördüncü safha ile eşzamanlı olarak başlatılmıştır. Ancak devam niteliğinde bir safhadır. Bu aşamada Proje Yönetim Kurulu 2 numaralı raporları yaptığı toplantılar ile değerlendirerek yapılması gereken değişiklikleri tespit etmişlerdir. Kurulda görüşmeleri tamamlanan raporların raportörleri, Kurulun görüş ve direktiflerine göre 3 numaralı ön raporları hazırlamışlardır.

Altıncı safha olan “*ön rapora son halinin verilmesi*” aşaması da dördüncü safha ile eşzamanlı olarak başlatılmıştır. Bu safha ve devamı olan beşinci safhada üzerinde çalışılan raporların son hali bu aşamada kesinleşmiştir. Üç numaralı ön raporlar proje genel raportörü tarafından redakte edilerek 4 numaralı ön raporlar hazırlanmıştır. Buna bağlı olarak proje direktörü tarafından 4 numaralı ön raporların tavsiye özetleri hazırlanmıştır. El Kitabı çalışmaları da bu aşamada tamamlanarak “*T.C. Devlet Teşkilatı Rehberi*” adı ile yayın aşamasına geçilmiştir.

Yedinci safha olan “*nihai raporun ve rapor özetinin hazırlanması*” aşamasında elde edilen 4 numaralı ön raporlar ve tavsiye özetleri proje yönetim kurulunun son görüşleri sonrasında son halleri verilmiştir. Proje yönetim kurulu başkanı ve proje genel raportörü tarafından esas rapor ve rapor özetinin son halleri oluşturulmuştur.

Raporun ana bölümleri sırasıyla giriş, merkezi hükümet teşkilatının genel yapısı (*bakanlar kurulu, bakanlıklar, devlet bakanlıkları ve başbakan yardımcılıkları, başbakanlığa bağlı daireler, muhtar kurumlar, idari kuruluşlara ait mevzuat, merkezi hükümet teşkilatının taşra birimleri, mahalli toplulukların kalkınması, idari usuller*), ortak görevler (*koordinasyon, planlama, istatistik, personel, teftiş ve denetleme, bilimsel araştırma, tetkik kurulları, idareyi geliştirme, dairelerin bina, büro ve basım ihtiyaçları*), geleneksel görevler (*adalet, içişleri, dışişleri*), mali ve iktisadi görevler (*mali idare, gümrük ve tekel, ticaret, sanayi, su, enerji, yakıt ve tabii kaynaklar, bayındırlık ve ulaştırma, tarım, meteoroloji işleri, gıda, toprak, imar ve iskân, tapu ve kadastro, harita işleri, turizm ve tanıtma*), sosyal görevler (*sağlık, çalışma hayatının düzenlenmesi ve sosyal güvenlik*), kültürel görevler (*kültür ve eğitim, vakıflar, din işleri*), görevlerdeki eksiklikler ve eksikliklerin nedenleri, tekliflere göre merkezi hükümet teşkilatının temel kuruluşu, yapılması gereken başka araştırmalar, ekler (*kararname sureti, başbakanlık direktifi, proje yönetim kurulu ve merkezi araştırma grubu, araştırma konusu daireler, daire temsilcileri ve araştırmayı yapan araştırma ekibi üyeleri, raportörler*) ve fihristten oluşmuştur.

Rapor içerisinde her bir kısım ele alınırken burada görülen temel sorunlar, aksaklıklar ve yapılması gerekenler hakkında açıklamalar yapılmıştır. Bunların tamamının burada incelenmesi çalışmanın kapsamı açısından mümkün değildir. Bu nedenle bunların ayrı ayrı ele alınması yerine genel değerlendirmesini yapmak daha uygun olacaktır.

Raporda, merkezi hükümet teşkilatınca yapılması öngörülen bazı görevlerin hiç yapılmadığı ya da eksik yapıldığı tespiti ortaya konulmuştur (TODAİE, 1963:131; TODAİE, 1966:400). Rapora göre merkezi idare teşkilatı görevlerindeki eksiklikler başlıca dört şekilde bir görünüme sahiptirler. Bunlar;

- Türkiye şartları içerisinde merkezi hükümet teşkilatınca yerine getirilmesi gereken bazı görevler hiç yapılmamaktadır.

- Mərkəzi hökumət təşkilatınca yerinə getirilməsi öngörülən lakin bu məqsədi gerçəkləşdirə bilmək üçün ciddi bir təşkilatlanmaya gəldilməyən və ya yeterli dərəcədə gəyret sarf edilməyən vəzifələr bulunmaqdadır.
- Kəmu vəzifələrinin yapılmasında və xizmətlərin halka sunulmasında yerel fərqləşmələr gərölməkdədir.
- Mərkəzi Hökumət vəzifələrinin bəzilərində gərönlən əksiklik, vəzifənin bənimsənməsinə, gərəkli təşkilatın kurulmasına rəğmən, etkənliğinin azalması və ya başlanğıçta gərönlən səviyyəyə yüksətilməməsi şəklinde mēydana çıkmaktadır.

Rapora gərə mərkəzi hökumət vəzifə və sərümluluklarının yerinə gətirilməsində önə çıkan bu təməl əksikliklər başlıca şu nēdēnlərə dayanmaqdadır (TODAİE, 1963:135-138; TODAİE, 1966:403-406);

- Mali olanakların yetersizliğı
- Pərsonel əksaklıkları
- Yön gōstermə və dēnetim yokluğu
- Təşkilatlanma hataları
- Kırtasiyecilik
- İyī dūzēnlənməmiş mərkəziyətçilik
- Kəndi kəndini dūzəltmə və gəlīştirmə vəzifəsi

Raporda ortaya konulan təməl sərümsəlları və bunlar için gəlīştirilən çōzüm önēriləri Tablo 1'də gōstērilmişdir.

Tablo 1. MEHTAP Raporuyla Tespit Edilen Sorunlar ve Çözüm Önerileri

Tespit Edilen Sorunlar	Çözüm Önerileri
Personel İstihdamı	Personel ücretlerinin iyileştirilmesi, sosyal imkânlarının iyileştirilmesi, personelin dağılımının dengeli hale getirilmesi, hizmet içi eğitim olması.
İdari İşlemler ve Kırtasiyecilik	Aşırı formaliteden ve kuralcılıktan uzaklaşarak verimliliğin elde edilmesi gerekir.
Merkeziyetçilik	Merkeziyetçilik yaklaşımı yumuşatılarak yetki devri sistemi daha etkin bir şekilde uygulanmalıdır.
Bürokratik Yapı	Bürokrasi anlayışı ve uygulamalarındaki sıkıntılar ortadan kaldırılmalıdır.
Denetim	Denetleme işlev ve mekanizması çok daha etkin hale getirilmelidir.
Eşgüdüm	Organlar arasındaki bağlantılar iyi kurularak koordinasyon eksikliği giderilmelidir.
Mali Olanakların Yetersizliği	Mevcut kaynaklar daha verimli kullanılmalıdır.

Kaynak: Kaya, 2016:175

MEHTAP kapsamında merkezi idarenin muhtelif sorunlarına değinilmiştir. Fakat bu sorunlar tam ve ayrıntılı olarak incelenememiştir (Öktem, 1988:115). Sorunların ana kısımlarına ve olası nedenlerine odaklanıldığı görülmektedir. Yukarıdaki tabloda belirtilen sorunlar dışında raporda yer alan bazı alt sorun tespitleri ve önerilere de ayrıca değinmek yararlı olacaktır. Örnek olarak;

- Raporda Bakanlar Kurulunun gereksiz işlerle uğraştığı, kurula kadar çıkmaması gereken birçok konunun buraya kadar gelip görüşüldüğü, bu nedenle de birçok önemli konunun yeterince görüşülemediği tespiti yapılmıştır. Bakanlar kurulunun görev, yetki ve sorumluluklarını ortaya koyan mevzuatın çok dağınık olduğu belirtilerek çalışma usul ve esaslarının ortaya konduğu bir içtüzük hazırlanması önerilmiştir.

- Başbakanlığın görev yoğunluk ve karmaşasına dikkat çekilerek bunlardan arınmasına yönelik öneriler geliştirilmiştir. Raporda siyasi görevlerinin yanı sıra başbakanlığın kendisine bağlı kurumlar, başkanlıklar, genel müdürlükler vb. yapılar nedeniyle ayrı bir bakanlık gibi çalıştığı ifade edilmiştir. Ayrıca bakanlar kurulunun ayrı bir örgütlenmesi olmadığı için başbakanlığın aynı zamanda bakanlar kurulu “*sekreterliği*” gibi de çalıştığını belirtmiştir. Yine başbakanlık, merkezi idare olan devlet teşkilatının en üst ve merkez birimi olması nedeniyle bir yönetme ve koordine etme görevini elinde tutmaktadır. Tüm bunların eş zamanlı olarak yapılmasını uygun bulmamış, etkin bir çalışmanın engelleyici unsurları olarak ortaya koymuştur. Çözüm adına bazı öneriler geliştirmiştir. Örneğin kabine (hükümet – bakanlar kurulu) işlemleri için “*Kabine Sekreterliği*” kurulmasını, Başbakanlık Müsteşarının aynı zamanda kabine sekreteri olarak görev yapmasını önermiştir. Yine başbakanlığa bağlı olan ancak doğrudan başbakanlık faaliyetleri ile ilgili olmayan hizmet birimlerinin ilgili diğer bakanlıklara bağlanması önerilmiştir. Bu durumun, başbakanlık üzerindeki önemli bir yükü ortadan kaldıracığı öngörülmüştür. Pratikte başbakanlığa bağlı bu birimlerin önemli bir kısmı başbakan yardımcıları ve devlet bakanları ile ilişkilendirilmektedir. Ancak başbakanlık ile yardımcılar arasındaki görev bütünlüğü dikkate alındığında toplamda yükün azalmadığı ortaya çıkacaktır.
- Raporda başbakan yardımcıları ve devlet bakanlıklarının kendilerine bağlı genel müdürlük, başkanlık, müsteşarlık vd. idari birimler nedeniyle başbakana yardımcı bir rol oynamaktan ziyade hizmet bakanlıkları gibi çalıştıkları ifade edilmiştir. Başbakan yardımcıları ve devlet bakanlarının mevcut idari görevlerinden sıyrılarak hükümetin parlamento ile olan ilişkilerinde daha aktif bir rol alarak bu konuda başbakana daha çok yardımcı olmalarını önermişlerdir.
- Raporda devlet bakanlıklarının sayısının artmasına yönelik olumsuzluklar üzerinde de durulmuştur. Özellikle başbakanlığa bağlı hizmet birimlerinin fazlaşması, bunlar ile ilgili sorumlu tutulan devlet bakanları sayılarının da zamanla artmasına neden olduğu ifade edilmektedir. Bu durum da verimlilik ve etkinliği azaltmaktadır. Bununla birlikte devlet bakanlıklarının tek amacının görev dağılımında etkinliği sağlamak olmadığı da bilinen bir

gerçekdir. Özellikle koalisyon hükümetlerinde bakanlık paylaşımlarında bir denge ve eşitlik unsuru olarak da sıkça kullanıldığı unutulmamalıdır. Kamu yönetiminde etkinlik ve verimlilik yerine partiler arasında bir bakanlık sayısı dengesi kurma aracı haline gelmesi bu mekanizmadan elde edilecek ideal faydayı azaltacaktır.

- Raporda hizmet bakanlıklarının çalışmalarına yönelik muhtelif sorunlar tespit edilerek çözüm önerileri sunulmuştur. Öncelikle bakanların “*bakanlık sorumluluğu*” kapsamında daha yetkili kılınması, birçok hususta daha fazla inisiyatif kullanması gerekliliği üzerinde durulmuştur. Bu durum bakanlar kurulu üzerindeki gereksiz iş yükünü de azaltarak kurulun daha etkin ve verimli çalışmasına da katkı sağlayacağı ortaya konulmuştur.
- Raporda bakanlıklar 17 adet olacak şekilde tesis edilmesi önerilmiştir. Rapor tarihinde mevcut olan bir bakanlığın (*Gümrük ve Tekel Bakanlığı*) kaldırılması ve iki yeni bakanlığın (*Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı – Kültür Bakanlığı*) kurulması önerilmiştir. Geleneksel hizmetler için “*Adalet Bakanlığı*”, “*İçişleri Bakanlığı*”, “*Dışişleri Bakanlığı*” ve “*Milli Savunma Bakanlığı*”; mali ve iktisadi hizmetler için “*Maliye Bakanlığı*”, “*Ticaret Bakanlığı*”, “*Sanayi Bakanlığı*”, “*Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı*”, “*Bayındırlık Bakanlığı*”, “*Ulaştırma Bakanlığı*”, “*Tarım Bakanlığı*”, “*İmar ve İskân Bakanlığı*” ve “*Turizm Bakanlığı*”; sosyal hizmetler için “*Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı*” ve “*Çalışma Bakanlığı*”; kültürel hizmetler için “*Milli Eğitim Bakanlığı*” ve “*Kültür Bakanlığı*” önerileri getirilmiştir.
- Raporda “*Bölge Teknik Koordinatörü*” görevlendirilmesi, “*Bölge Araştırma ve Planlama Birimi*” ile “*İl Planlama Bürosu*” kurulması gibi önerilerde bulunulmuştur.
- MEHTAP raporunda merkezi idarenin taşradaki en küçük birimi olan bucak idarelerinin kaldırılması önerilmiştir.
- MEHTAP raporunda kurumların kuruluş, işleyiş ve diğer kurumlarla olan ilişkilerin yoğunlukla kanunlar ile düzenlendiği, benzer durumlar için farklı düzenlemelere tabi oldukları, kanunlar ile fazla detaycı bir düzenleme yapılarak idari tasarruf yetkisinin aşırı derecede kısıtlandığı, ihtiyaca göre

teşkilat yapısı dəyişikliklərinin kanunla güncəllənməsinin uzun və zor olduğu təsbitləri yapılmışdır. Bu noktada temel düzenlemelerin kanun ile bazı detay düzenlemelerin de yönetmelik gibi alt düzenleyici hukuk normları ile yapılmasını önermiştir. Yine kurumsal teşkilatlanmalarda benzer durumlar için benzer teşkilatlar kurulmasının önemi üzerinde durulmuştur.

- Raporda benzer kurumlarda, benzer görevler, makamlar, unvanlar vb. unsurlar ayrı ayrı düzenlenmiştir. Bu durum, ya aynı hususta bir düzenlemenin farklı kanunlarda yeniden aynı şekilde düzenlenmesine neden olmuş ya da benzer makam ve unvanların farklı şekillerde düzenlenmelerine sebebiyet vermiştir. Esasen ortak birim, unvan, görev vb. unsurlar için ana kuruluş kanununda ortak birimlerin görev ve yetkilerinin tespit edilmesi gerekmektedir.
- Kamu personelin eğitiminde ortak ve iyi bir standardın olmadığı, eğitim ihtiyaçlarının tespit edilmesi gerektiği, bu ihtiyaçlara göre de bir plan dahilinde gerçekleştirilmesi gerektiği belirtilmiştir.
- MEHTAP kapsamı dışında tutulan kamu birimleri üzerinde de ayrı ayrı benzer projelerin hayata geçirilmesi önerilmiştir.

3. MEHTAP'IN İDARİ REFORM KAPSAMINDA ETKİLERİ

MEHTAP raporunun uygulanması ve koordinasyonun sağlanması amacıyla Başbakanlık içerisinde bir birim kurulması önerilmiştir. Söz konusu birimin görev sahasında merkezi idare olan devlet birimlerinin yanı sıra yerel yönetim birimleri ve iktisadi devlet teşebbüslerinin de olacağı belirtilmektedir.

MEHTAP'ta yer alan öneriler doğrultusunda “*Türk Mahalli İdarelerinin Yeniden Düzenlenmesi Üzerinde Bir Araştırma*” adında bir çalışma hazırlanmış ve bu çalışmada yerel yönetimlerle ilgili yasa tasarılarının bir görüş ve felsefeye göre değerlendirilmesi, yönetimlerin kümelendirilmesinde gelir ölçütünün kullanılmasından vazgeçilmesi, merkezi vesayet yetkisini kullanacak yönetimler arasında uyum sağlanması, denetim ve gözetim yetkilerinin Bakanlar Kurulundan çok bakanlıklarda toplanması, merkezi yönetimde yeniden düzenleme yapılırken

yerel yönetimlerin göz önünde bulundurulması gibi konular üzerinde durulmuştur (Keleş, 2000:413-414).

MEHTAP raporunda ortaya konulan çoğu öneri hayata geçirilememiştir. Ülke genelinde yönetimde bir idari reforma olan ihtiyaç mevcut iken, bunu hayata geçirecek yeterli uzman personelin olmaması, bu süreci başlatacak politik liderliğin eksik olması, koordinasyonu ve süreç yönetimini gerçekleştirilecek idari bir birimin ve bürokratik yapının kurulamaması, bu konudaki genel bilincin yeterince oluşamaması, rapor ve çözüm önerilerinin hakkıyla anlaşılamaması, uygulama ile ilgili kontrol ve denetim mekanizmalarının kurulmaması vd. nedenler raporun etkin bir şekilde uygulanamamasına neden olmuştur.

Literatürde MEHTAP uygulamasından tek başına fazla şeyler beklenmemesi gerektiği, yeni çalışmalar ile idari reform sürecinin dinamik bir yapıda tutulması ve idarenin bütünselliği ilkesi kapsamında bu projelerin kapsamlı - bütüncül bir yaklaşım benimsenerek yapılması gerektiği noktasında hâkim bir görüş ortaya çıkmıştır.

Her ne kadar raporda ortaya konulan öneriler hemen sonrasında büyük ölçüde uygulamaya konulmamış olsa da bu durum raporu başarısız kılmaz ve önemini eksiltmez. Çünkü bu çalışma ve rapor kendisinden sonraki çalışmalar için yol gösterici bir rehber olmuştur. Daha sonra yapılacak olan birçok rapora da temel teşkil etmiştir. O dönemde uygulanmayan birçok öneri zamanla diğer çalışmaların da pekiştirici katkılarıyla hayata geçirilmiştir (Karaer, 1987:31).

Literatürde bu durumun tersi yönde düşünceler de bulunmaktadır. Örneğin Yayman (2008:241), MEHTAP ile varılmak istenen noktaya ulaşamadığı ve araştırmanın masa başında yapılan bir çalışmadan öteye gidemediği ifade etmiştir. Yine Günel (2010:76), idari reformlardaki başarısızlığa dikkat çekmiştir. Bunun nedenini ise üst düzey yöneticilere bağlamıştır.

Kaya (2016:175), mevcut olan bu olumsuzluk ile ilgili olarak MEHTAP raporu öncesi hazırlanan yabancı uzman raporları gibi bu raporun da sorunları net bir şekilde tespit ettiği, bu konuda öneriler sunduğu, ancak bu önerilerin uygulamaya kon(a)madığı, bu nedenle de sorun tespiti ve çözüm önerisi yerine bu tür

uygulamaların hayata keçirilemeden rafa kaldırılma nedenleri üzerine odaklanılması gerektiğini vurgulamıştır.

Raporun istenilen etkileri tam olarak ortaya koy(a)mamasındaki temel nedenlerden birisi de siyasi beklentilerdir. Hükümetler gözettikleri siyasi dengeleri kimi zaman planlı kamu yönetimi anlayışına tercih edebilmektedirler. Bu da idari reformların etkin bir şekilde hayata geçmesinde önemli engeller oluşturmaktadır.

Nitekim 1960-1980 arası dönemde Türkiye’de kurulan koalisyon hükümetlerinde partiler arasındaki bakanlık paylaşımları verimi arttırmaktan çok siyasi çıkar gütmüştür. Verimliliğin esas alınmadığı böyle bir paylaşım, elde edilecek ideal faydayı azaltmıştır (Zariç ve Erdem, 2021:1716). Kaldı ki bu durumun giderilmesi raporda ön plana çıkan bir sorundur. Ancak bu sorunun ortadan kaldırılması yerine bilinçli bir şekilde devam ettirilmesi politik tercihinde bulunulduğu görülmektedir.

Bununla birlikte rapor o dönem için de ileri dönemler için de oldukça önemli yararlar ortaya koymuştur. Kendinden sonraki dönemler için önemli bir veri oluşturmuş, idari reform çalışmaları için önemli bir deneyim kazandırmıştır. Yine mevcut idari yapının kuruluş, işleyiş ve birbiri ile olan ilişkilerin gözden geçirilmesi açısından önemli bir uygulama ortaya koymuştur. Süreç içerisinde birçok araştırma raporu ve rehber gibi önemli çıktılar elde edilmiştir. Örneğin T.C. Devlet Teşkilatı Rehberi hazırlanmıştır.

4. SONUÇ

Türk yönetim tarihinde idareyi geliştirme çabalarının 150 yılı aşkın bir dönemde yoğunluk kazanmasına rağmen elde edilen mesafenin tatmin edici düzeyde olduğu söylenemez. Yönetimin iyileştirilmesine yönelik faaliyetler ve süreçler adlandırılırken farklı dönemlerde “*tanzimat*”, “*ıslahat*”, “*idarede reform*”, “*idarenin rasyonalizasyonu*”, “*idarenin reorganizasyonu*”, “*idarenin yeniden düzenlenmesi*”, “*kırtasiyeciliğin önlenmesi*”, “*bürokrasinin azaltılması*”, “*yönetimin iyileştirilmesi*” vd. gibi terimler kullanılmıştır. Bu adlandırmaların farklılığı, konuya olan yaklaşımın bir bütünsellik ve devamlılık arz etmediğini göstermektedir. Söz konusu süreç ve geliştirme farklı dönemlerde farklı şekillerde yaklaşımların ortaya çıkmasını ortaya koymaktadır (Aykaç, 2003:256-257).

Türkiye, Osmanlı Devleti'nden devraldığı yönetsel mirasın etkisiyle merkezîyetçi yapısını sürdüren ve kamusal örgütlenmesini de bu doğrultuda şekillendiren üniter bir devlet olarak köklü bir yönetim geleneğine sahiptir (Gönültaş ve Yaylı, 2023:491). Böyle bir geleneğe sahip Türk yönetim tarihindeki idari reform çalışmaları genellikle yönetsel kriz dönemlerinde ve sistemsel sorunların yoğunluk kazanmasında daha çok ön plana çıktığı görülmektedir. Ancak yönetsel yapının gelişen teknoloji, ihtiyaç ve taleplere göre sürekli olarak kendisini yenilediği bir sistem henüz inşa edilememiştir. Bu sistemin ortaya konulabilmesi için öncelikle doğru ve güncel verilere ihtiyaç duyulmaktadır. Elbette bu verilerin doğru bir şekilde analiz edilmesi ve elde edilen bulgulara göre çözümler üretilmesi, sistemsel güncellemeler yapılması gerekmektedir. Dolayısıyla bu döngünün ilk aşaması olan veri toplama kısmı açısından idari reform çalışmaları önemli bir yere sahiptir. Ancak her ihtiyaç yoğunluğunda o ana göre sıfırdan yapmak yerine, bir bütünsellik içerisinde devamlı hale getirmek çok daha ideal olacaktır. Günümüz büyük veri analizleri ve yapay zekâ destekli uygulama imkânları da kullanıldığında bu konuda önemli adımlar atılabileceği düşünülmektedir.

Devlet teşkilatının günlük ihtiyaçlara çözüm üretebilecek şekilde yapılanması ve en etkin - fonksiyonel yapının tesis edilmesi için ileri teknoloji ve imkânlar ile donatılmış bir yönetsel yapının mevcut olması gerekmektedir. Bu yapının tüm kamu mekanizmaları ile doğrudan ilişkili olması, yeterli uzman personel ile çalışmalarını sürdürmesi gerekmektedir. Kamu bürokrasisinin en uygun düzeyde tutulması, hizmet sunum modellerinin geliştirilmesi, toplam maliyetlerin azaltılması, maksimum faydaların elde edilmesi, etkin katılım mekanizmalarının tesisi, hızlı geri bildirim sistemlerinin oluşturulması, memnuniyet ve performans ölçümlerinin yapılması gibi kazanımlar için bu birimin etkin ve verimli bir şekilde çalıştırılması gerekmektedir. Her ne kadar Cumhurbaşkanlığı içerisinde bu gibi bazı yönetsel birimler tesis edilmiş olsa da bu konuda ileri düzey bir başarıya henüz ulaşamamıştır. Tüm bu ihtiyaçlar önemli bir boyuttayken, bu konuda önemli görevler ifa eden TODAİE gibi bazı stratejik kurumların modernize edilmek yerine kapatılması da bu kapsamla isabetli görülmemektedir.

Devlet, kamusal hafızaya sahip olması nedeni ile önemli bir bilgi ve tecrübe birikimine sahip olur. Dolayısıyla da devletin modernize edilmesi, bu kapsamda reformların yapılması kapsamında muhtelif araştırmalar yapılmaktadır. Bu

araşdırmalar və araştırma sonucu elde edilen çıktılar devletin modernizasyonu için oldukça önemlidirler. Her bir araştırma ve rapor, idari reformlar açısından önemli bir veri oluşturmaktadır.

MEHTAP süreci içerisinde raporun hazırlanmasını hızlandırmak için “*İdareyi ve İdari Metodları Yeniden Düzenleme Komisyonu*” kurulmuştur. Ayrıca “*Merkezi İdarenin Taşra Teşkilatı Üzerine Bir İnceleme*” ve “*Türk Mahalli İdarelerinin Yeniden Düzenlenmesi Üzerine Bir Araştırma*” adlı iki çalışma gerçekleştirilmiştir (Acar ve Sevinç, 2005:28). Yine süreç içerisinde muhtelif çıktılar elde edilerek literatür ve uygulamalara önemli katkılar sağlanmıştır.

Merkezi hükümet teşkilatının kısaca devlet idaresinin tüm sorunlarının tek bir araştırma ile tespit edilmesi ve bu sorunlara çözüm üretilmesi oldukça zordur. Bu bağlamda sonraki dönemlerde buna benzer araştırmaların (“*İdareyi ve İdari Metodları Yeniden Düzenleme Komisyonu Çalışmaları*”, “*İçişleri Hizmet ve Teşkilatını Yeniden Düzenleme Projesi – İç Düzen Projesi*”, “*İdari Reform Danışma Kurulu Raporu*”, “*KAYA - Kamu Yönetimi Araştırma Projesi*” vd.) devam ettirildiği görülmektedir. Bu araştırmalar ile kamu yönetimi alanında çok önemli değişim ve dönüşümler gerçekleştirilebilmiştir. Dolayısıyla bu araştırmalar tek başlarına ve kümülatif olarak büyük öneme sahiptirler.

MEHTAP raporu yayınlandıktan sonra yapılan proje ve kalkınma planlarında doğrudan etkilerini göstermiştir (Koçak ve Altınsoy, 2015:258). Dolayısıyla o dönemdeki bütüncül yaklaşım ile uyumludur. Türk kamu yönetiminde reform konusunda kapsamlı ve bütüncül bir bakış açısı getiren proje, bu özelliği ile planlı dönemin amacına da uygun düşmektedir (Ünal ve Ateş, 2019:9). Mehtap çalışmaları ile yönetimde reform çabalarına nitelik ve süreklilik kazandırılmak istenmiştir (Dinçer ve Ersoy, 1974:2-3). Proje, daha sonraki reform çalışmaları için bir hareket noktası olmuştur (Kalağan, 2010:72). Ayrıca idarenin değişen şartlar ve ihtiyaçlar nedeniyle zaman içinde yetersiz kalacağından, idarenin sürekli olarak değişen şartlara göre modernize edilmesine işaret eder (Aslaner, 2007:51-52). Bunun yanında devletlerin ekonomi politikaları da bu değişen ve dönüşen idari süreçlere doğrudan etki etmiştir (Çelik Gönültaş ve Gönültaş, 2021:250).

Mevcut araştırmaların önemi nedeniyle bu araştırmalara ait süreçlerin, rehberlerin, raporların ve görüşlerin incelenmesi oldukça önemlidir. Elbette ki bunlar ile ilgili

olarak literatürde yer alan bilimsel değerlendirmeler de büyük bir öneme sahiptir. Farklı perspektiflerde yapılan değerlendirmeler süreçlerin daha iyi analiz edilmesine katkı sağlayacaktır. Dolayısıyla muhtelif zamanlarda, muhtelif uzmanlar tarafından bu raporların ve süreçlerin analiz edilmesi literatüre zenginlik katacaktır. Yine değişen şartlara ve durumlara göre yeni perspektiflerin kazanılmasına katkı sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- ACAR, Ali ve SEVİNÇ, İsmail (2005), “1980 Sonrası Türk Kamu Yönetiminin Merkez Örgütünde Yapılan Reform Çalışmaları”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.13, ss.19-37.
- ASLANER, Abdullah (2006), “Kamu İdaresinde Yeniden Yapılanma Çalışmaları”, **Türk İdare Dergisi**, S.453, ss.47-67.
- AYKAÇ, Burhan (2003), “Yönetimin İyileştirilmesi ve Örgütsel Değişim”, **Türkiye’de Kamu Yönetimi** (Ed. Burhan Aykaç, Şenol Durgun, Hüseyin Yayman), Yargı Yayınevi, Ankara, ss.255-297.
- ÇELİK GÖNÜLTAŞ, Merve ve GÖNÜLTAŞ, Yasin Can (2021), “Bir Mekansal Ayrışma Örneği: Favela ve Gecekonduklara Sosyolojik Bakış”, **Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi**, S.22(49), ss. 249-265.
- DİNÇER, Nabi ve ERSOY, Turan (1974), **MEHTAP Tavsiyelerinin Uygulanma Durumunu Değerlendirme Araştırması**, TODAİE Yayını, Ankara.
- GÖNÜLTAŞ, Yasin Can ve YAYLI, Hasan (2023), "Yer Yönünden Yerinden Yönetim Kuruluşları: Tarihsel Süreç, Kurumsal Yapılanma ve İşleyiş", **Cumhuriyetin 100. Yılında Türk Devlet Teşkilatının Anatomisi ve Fizyolojisi Teorik Çerçeve, Yapı ve İşleyiş** (Ed. Mehmet Akif Özer, Yusuf Pustu, Reha Bayansar), Yetkin Yayınları, Ankara, ss.491-525.
- GÜNAL, Vehbi Alpay (2010), “Türkiye’de Merkezi Yönetim – Belediye İlişkileri (1999-2006 Arası Siyasal, Yönetimsel, Ekonomik İlişkiler)”, **Doktora Tezi**, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

- KALAĞAN, Gökhan (2010), “*Cumhuriyet Dönemi Türk Kamu Bürokrasisi’nde Yeniden Yapılanma ve Yönetimsel Reform Çalışmaları*”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi**, S.2(1), ss.65-84.
- KARAER, Tacettin (1987), “*Kamu Yönetimi Yeniden Düzenleme Girişimleri ve Sonuçları Üzerine Bir Deneme*”, **Amme İdaresi Dergisi**, S.20(1), ss.25-46.
- KAYA, Fevzi (2016), “*Türkiye Cumhuriyeti’nde Yapılan İdari Reform Çalışmalarının Karşılaştırmalı Analizi*”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, S.48, ss.-181.
- KELEŞ, Ruşen (2000), **Yerinden Yönetim ve Siyaset**, Cem Yayınevi, İstanbul.
- KOÇAK, Yüksel ve ALTINSOY, Kübra (2015), “*Türkiye’de Kamu Yönetiminin İyileştirilmesi Çabaları*”, **Kamu Yönetimi** (Ed. Yüksel Koçak), Merdiven Yayın, Ankara, 2. Baskı, ss.241-272.
- ÖKTEM, Mustafa Kemal (1988), “*Kamu Yönetiminin Yeniden Düzenlenmesi*”, **Türk İdare Dergisi**, S.60(380), ss.105-136.
- SÜRGİT, Kenan (1979), “*Kuruluşundan Günümüze Dek (1952-1974) Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsünün Organizasyon ve Metot Etkinlikleri*”, **Amme İdaresi Dergisi**, S.12(1), ss.27-53.
- TODAİE – TÜRKİYE VE ORTA DOĞU AMME İDARESİ ENSTİTÜSÜ (1963), “*Merkezi Hükümet Teşkilatı Kuruluş ve Görevleri*”, **Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi (MEHTAP) Yönetim Kurulu Rapor Özeti**, TODAİE Yayınları, Ankara
- TODAİE – TÜRKİYE VE ORTA DOĞU AMME İDARESİ ENSTİTÜSÜ (1966), “*Merkezi Hükümet Teşkilatı Kuruluş ve Görevleri*”, **Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi (MEHTAP) Yönetim Kurulu Raporu**, TODAİE Yayınları, Ankara, 2. Baskı.
- ÜNAL, Soner ve ATEŞ, Hamza (2019), “*Türkiye’de Reformcu Yöneticilerin Kamu Yönetimi Reformlarının Dizaynı, İçeriği ve Stili Üzerindeki Etkileri*”, **Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi**, S.2(1), ss.1-18.

YAYMAN, Hüseyin (2008), **Türkiye'nin İdari Reform Tarihi**, Turhan Kitabevi, Ankara.

ZARİÇ, Sami ve ERDEM, Naile (2021), “*Türk Siyasal Hayatında Sağ Partilerde Bölünme: 1960-1980*”, **International Academic Social Resources Journal**, S.6(31), ss.1706-1719.

Göç Sorunu ve Toplum Üzerindeki Etkilerinin Değerlendirilmesi

Vedat YILMAZ¹⁴⁹

Özet

Göç, insanın varlığından günümüze kadar istemli ya da istemsiz olarak gerçekleştirilen eylemlerdir. Göç eylemi bireysel olarak gerçekleştirilebildiği gibi toplu olarak ta gerçekleştirilmektedir. Genel olarak göç bir yerden başka bir yere insanların çeşitli gerekçelerle yapmış oldukları eylemlerdir. Göç bir yerden başka bir yere mekânsal anlamda yapılan eylem olmakla birlikte sosyal, ekonomik ve çevresel faktörlerden kaynaklı olarak ta yapılmaktadır. İnsanların göç eylemine başvurmasındaki amaç var olan yaşam koşullarını yükseltmek istemesidir. Yapılan göç eylemleri bazen zorunlu bazen de isteğe bağlı olarak yapılmaktadır. Hem isteğe bağlı hem de istem dışı yani zorunlu olarak gerçekleştirilen göçler hem göç edilen hem de göçle gelineyen yaşam alanlarındaki toplumları olumlu ya da olumsuz yönde etkilemektedir. Genel olarak olumsuz yönde toplumlar göç sürecinden etkilendiğinden dolayı çözüm bulunması gereken oldukça önemli bir sorundur. Hazırlanan bu çalışmanın amacı zorunlu ya da gönüllü olarak yapılan göç eylemlerinin toplumlar üzerindeki etkilerinin analiz edilmesidir. Gözlem ve literatüre dayalı hazırlanan çalışmada göç ve çeşitleri, göç sorunu, göçün toplumlar üzerindeki etkileri konularına yer verilmiştir. Göçün toplumların yaşamlarını değiştirdiği, göç ile birlikte genel olarak göç edilen yerleşim alanlarında yaşayan

¹⁴⁹ Doç. Dr., Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, ORCID: 0000-0003-4624 9824, vedatyilmaz1977@gmail.com

toplumları sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda etkileyerek önemli bir sorun olduğu çalışmada elde edilen bulgular arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Göç, Göç çeşitleri, Göç Sorunu, Toplum.

Evaluation of the Migration Problem and Its Effects on Society

Abstract

Migration is a movement that has occurred voluntarily or involuntarily since the dawn of humanity. It can be carried out individually or collectively. Generally, migration refers to the movement of people from one place to another for various reasons. While migration is a spatial movement, it is also driven by social, economic, and environmental factors. People migrate because they want to improve their existing living conditions. Migration is sometimes forced and sometimes voluntary. Both voluntary and involuntary migrations positively and negatively impact both the communities of origin and the destination. Because societies are generally negatively affected by the migration process, it is a crucial problem that requires a solution. The purpose of this study is to analyze the impacts of forced and voluntary migration on societies. This study, based on observation and literature, covers migration and its types, the problem of migration, and the effects of migration on societies. The findings of the study include that migration changes the lives of societies and that it poses a significant problem by affecting the societies living in the settlement areas to which migration generally takes place, socially, culturally and economically.

Keywords: Migration, Types of Migration, Migration Problem, Society.

1. GİRİŞ

Göç daha iyi bir yaşam elde etmek amacıyla çıkılan geçici veya kalıcı olarak yerleşme niyetiyle gerçekleştirilen bir yolculuktur. Hem uluslararası anlamda (dış göç) hem de ulus içerisinde (iç göç) mekan değişikliği yapılarak

gerçekleştirilmektedir. Ayrıca göçler isteğe bağlı olabildiği gibi zorunlu olarak da gerçekleştirilmektedir. Gerçekleştirilen göç eyleminin arzu edildiği gibi ya da farklı sonuçları olabilmektedir. Özellikle zorunlu göçlerde çoğunlukla göçmenlerin istenmeyen durumlarla karşılaştığı söylenebilir. Daha fazla göç sürecinin ekonomik anlamda daha gelişmiş bölgelere doğru yapıldığı görülmektedir. Göç eylemi kültürel anlamda uyumlu olmayan bölgelere yapıldığı takdirde farklı sorunlarla karşılaşıldığı ve o topluma uyum sağlama noktasında önemli zorluklar yaşanabilmektedir. Dolayısıyla göç eylemi gerçekleştirilirken ekonomik gelişmişliğin yanında kültürel anlamda da uyumluluk konusunun da değerlendirilerek yapıldığı söylenebilir. Göç eylemi hem göç eden toplumları hem de göçle gelen yerleşim yerlerindeki toplumları etkileyerek farklılaşmalarına neden olabilmektedir. Göç sorunu sadece belirli bir ülke ya da ülkelerin sorunu değil ülkelerin büyük bir kısmını ilgilendirmesinden dolayı evrensel bir sorun olarak görülmektedir. Toplumların yapısını derinden etkileyebilme gücüne sahip olması göç sorunun çözülmesi gerekliliğini öne çıkarmaktadır. Toplumları sosyo-ekonomik anlamda olumlu yönde etkileyebildiği gibi olumsuz yönde de etkileyebilmektedir. Daha çok günümüzde göçün olumsuz yönde etkilerinin olduğu açıktır. Bu çalışmada önemli bir konu olan göç sorununun toplum üzerindeki etkileri gündeme getirilmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda çalışmada göç kavramı ve göç çeşitleri, göç sorunu ile göçün toplumlar üzerindeki etkileri konularına detaylı olarak yer verilerek yorum, değerlendirme ve önerilerde bulunulmuştur.

2. GÖÇ KAVRAMI VE GÖÇÜN ÇEŞİTLERİ

Göç kavramı insanların varoluşundan günümüze kadar devam eden ve devam edekte olan önemli bir kavramdır. Göç farklı bir yaşam serüvenine doğru kapıların açılmasına yönelik atılan adımlardır. Bireysel ya da toplu olarak atılan bu adımlar isteğe bağlı olarak ya da istem dışı zorunlu olarak farklı nedenler gerekçe gösterilerek yapılmaktadır.

Dünya genelinde pek çok ülkenin stratejik kamu yönetimi yaklaşımlarında önemli bir konu olarak görülen göç kavramı çeşitli şekillerde ifade edilmektedir (Atmaca, 2019). Göç kavramı toplumların çeşitlenmesine yol açan yeni bir yaşam sürecinin başlangıcıdır. Göç hareketi bazı zamanlar bireysel tercihlere bağlı olarak

gerçekleşirken bazı zamanlarda zorunlu olarak gerçekleştirilmektedir. Hem toplu hem de bireysel olarak gerçekleştirilen göçler sosyo-ekonomik ve kültürel gibi pek çok faktörlerden kaynaklanmaktadır

Göç kavramı sürekli değişkenlik gösteren sabit olmayan dinamik bir süreçtir. Toplumların sosyal, ekonomik ve kültürel yapıları bu süreci farklı yönleriyle etkileyebilir. Bu bakımdan farklı içeriklere sahip farklı anlamlar ile ele alınan kapsamlı bir konu olması dolayısıyla göçe yönelik tek bir tanımlamanın yapılması güçtür (İçduygu ve Ünalın, 1998, Akşit, 1998; Tamer ve Birvural, 2017; Kaypak, vd., Atmaca, 2019; 2017).

Göç bireylerin doğup büyümüş olduğu yerinden uzaklaşarak, ulaşmak istenen yere varılması sürecidir (Karpas, 2003). Göç insanların bireysel ya da gruplar halinde sembolik veya siyasal sınırların dışında yer alan yeni yerleşim yerlerine ve topluluklara doğru gerçekleştirmiş oldukları daimi eylemlerdir (Marshall, 1999). Başka bir ifadeyle göç, alınan önemli bir karar sonrasında insanların bulundukları bölgeden başka bir bölgeye yerlerini değiştirmesi eylemidir. Gerçekleştirilen yer değiştirme eylemi nüfus hareketliğinin artmasıyla beraber sosyo-ekonomik ve kültürel anlamda pek çok etkiye sebep olabilmektedir (Akşit, 1998; Akkayan, 1979; Kaygalak, 2009). Göç bireylerin daha kaliteli bir yaşam isteğiyle bir yerden başka bir yere doğru gerçekleştirdikleri mekânsal değişiklik eylemidir. Göç süreci yeni bir yolculuğun ve yeni bir yaşamın başlangıcını simgeler. İnsanlar ekonomik, sosyal, kültürel gibi pek çok nedenlerden dolayı isteyerek ya da zorunlu olarak yaşam alanlarını değiştirebilmektedir. Göç sade bir ifadeyle bir yerleşim yerinden farklı bir yerleşim alanına gerçekleştirilen eylemlerdir. Kültürel, ekonomik, sosyal, psikolojik, antropolojik, demografik ve siyasal yönleri bulunan ve toplum yapısında önemli dönüşümlere yol açan çok yönlü bir nüfus hareketliliğidir (Yılmaz, 2020; Tümtaş, 2009; Taşçı, 2009; Günay vd. 2017; İzci ve Yılmaz, 2019; Yılmaz, vd., 2020). Göç süreci, coğrafik bakımdan mekânsal bir değişiklik olarak ifade edilmesi ile birlikte uzun bir süreci kapsamaktadır. Bu süreçte göçlerin ortaya çıkış sebepleri, mesafeleri, yoğunlukları ve süresi bakımından farklılık gösterebilmektedir (Lee, 1966). Genel olarak gerçekleştirilen göçlerin büyük bir kısmı ekonomik sebeplerle yaşam standartlarını iyileştirme amacı taşımaktadır. Göçler genellikle az gelişmiş ülkelerden daha gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelere doğru gerçekleştirilmektedir.

Geniş anlamda bir göç tanımının yapılması için göç edilmesine gereksinim duyulan nedenlerin ve sonuçlarının, modern öncesinde veya sonrasında, ulusal veya uluslararası, mikro ve makro seviyede pek çok yaklaşım ve modellemeler kullanılarak yapılması önemlidir (Etzo, 2008). Genellikle ülkelerinde tarım ve hayvancılık üzerine yoğunlaşarak yaşamlarını devam ettiren insanlar başta sanayi devrimi ve teknolojik gelişmeler olmak üzere birçok yönlü etkiler nedeniyle bir yerleşim yerinden farklı bir yerleşim alanına göç eylemi gerçekleştirmişlerdir (Mecek, 2021). Göç eyleminin hem olumlu hem de olumsuz yönden yansımaları olabilmektedir. Bazı durumlarda gerçekleştirilen göç hareketi istenildiği gibi planlanan bir şekilde olabildiği gibi bazı durumlardaysa tersi plan dışı sonuçlarla karşılaşılabilir (Kurt, 2006). Başka bir söylemle alınan göç kararı insanların geleceği noktasında avantajlı seçenekler sunabileceği gibi dezavantajlı durumlara sebep olabilir. Bu sebeple, göç edilecek olan yerleşim alanının tespit edilmesinde kapsamlı bir şekilde düşünülerek akılcı kararların alınarak en az riskle hareket edilmesi gerekmektedir (Yılmaz, 2019).

Göç çeşitlerine bakıldığında; göçler yerleşim yerlerine göre iç ve dış göç olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

- Ülke içinde yapılan yer değişikliğine iç göç, ülke sınırları dışına yapılan göçlere ise dış göç adı verilmektedir. İç göçler kentten kente yapılabildiği gibi kırdan kente şeklinde de yapılabilmektedir.
- Dış göçler ithal ve ihraç göç olarak çeşitlenmektedir.
- Sürelerine göre göçler mevsimlik ya da kalıcı göç olarak iki gruba ayrılmaktadır. Mevsimsel göç genel anlamda tarımsal ürünlerin zamanına göre yapılan göçlerdir. Kalıcı göç ise tekrar dönülmesi düşünülmeyen eylemlerdir.

Sebeplerine göre göçlere bakıldığında ekonomik, doğal olaylara bağlı, sosyal, zorunlu, isteğe bağlı ve siyasi göç olmak üzere çeşitleri bulunmaktadır.

- Ekonomik göç daha fazla gelir elde etmek ekonomik anlamda refah amaçlı yapılan göçlerdir.

- Sosyal göç; eğitim, evlilik gibi sosyal nedenlere dayalı olarak yapılan göç çeşididir.
- Siyasal göç; baskı, savaş ya da rejim değişikliği gibi nedenlerden kaynaklı olarak yapılan göçlerdir.
- Doğal olaylara bağlı göçler; sel, deprem, heyelan, kuraklık gibi doğal kaynaklı olaylar sonrasında gerçekleştirilen göç çeşididir.
- Bireylerin daha iyi bir yaşama kavuşmaları amacıyla kendi iradeleri ile yapılan göçe gönüllü göç adı verilmektedir.
- Son olarak ise bireylerin savaş, kuraklık, baskı benzerindeki olaylar sonrasında istekleri dışında yapılan göçe ise zorunlu göç denilmektedir.

Yukarıda belirtilen göç çeşitlerinden bir veya birden fazla gerekçelerle insanlar toplu ya da bireysel olarak farklı yerleşim alanlarına göç eylemlerini gerçekleştirmekte olup farklı sorunlara neden olabilmektedir.

3. GÖÇ SORUNU

Göç insanların bireysel ya da toplu olarak yaşam kalitelerinin artırılması amacıyla yapılan bir eylemdir. Göç genel olarak farklı nedenlerle az gelişmiş olan bölgelerden daha gelişmiş olan bölgelere doğru yapılmaktadır. Yapılan göç eylemi sonrası hem göç eden insanlar hem de göç edilen bölgelerde yaşayan toplumlar farklı sorunlar ile karşı karşıya kalabilmektedir. Bölgede başta sosyal, ekonomik ve kültürel sorunlar ortaya çıkarması nedeniyle bölgede yaşayan toplumlar huzursuz olabilmektedir.

Göç eden bireyler kendilerinin gelecekleri ile birlikte ailelerinde geleceklerini düşünerek, ekonomik bakımdan daha gelişmiş ileri seviyede olan, kültürel ve sosyal açıdan daha zengin demokratik değerleri önemseyen ve hukukun üstünlüğünün kabulünü benimseyen ülkelere yönelmektedir (Erdoğan, 2020). Göçlerin ülke sınırları içerisinde yapılması halinde iç göç ülke sınırları dışında yapılması halinde ise dış göç ortaya çıkmaktadır. İç göçe genellikle ilgili ülkenin kırsal kesiminde yaşayan bireylerin yaşamış oldukları ekonomik sıkıntılar

nedeniyle kent merkezlerine ya da ülkenin daha gelişmiş olan kentlerine doğru göç eylemlerini gerçekleştirmişlerdir. Yapılan bu iç göç eylemi sonrasında zaten karmaşık bir hale bürünen kentlerin nüfusunun artması ile birlikte daha karmaşık hale gelmiştir. Ülke içinde düzenli bir kentleşmenin olmadığı yerleşim alanlarında göç sorunu daha fazla kendini göstermektedir. Bu anlamda kentlerin göç sorununa karşı dirençli hale getirilmesi önem arz etmektedir. Ülke sınırları dışında gerçekleştirilen göçe ise dış göç ya da uluslararası göç adı verilmekte olup genel olarak toplumların ülkelerinde yaşadıkları ekonomik zorluklardan öncelikli olarak yaşadıkları baskı ya da savaş gibi istenmeyen durumların yaşanması sonrası zorunlu olarak gerçekleştirilmektedir. Yapılan göç eylemi sonrasında hem göç edilen hem de göç sonrası geline yerleşim bölgelerinde farklı sorunlara neden olabilmektedir.

Yasal anlamda ikamet etmiş olduğu ülkeden farklı nedenlerle ayrılan ve diğer bir ülkeye yasal yollar ile giriş yapan bireyler, o ülkedeki yasalar kapsamında göçmen olarak ifade edilmektedir (Özkan, 2019). Göçmenler göç etmiş oldukları bölgelerde daha iyi bir yaşam arzusu için farklı iş kollarında çalışabilmektedir. Göçmenlerin kentte uyum içerisinde yaşamalarına yönelik uyum oryantasyonlarının yapılması ile göç sorununun kentlerde azalmasına katkı sunacaktır.

4. GÖÇÜN TOPLUMLAR ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Göç eylemi toplumların sosyal, ekonomik, ve kültürel etkenler başta olmak üzere birçok farklı nedenlerden kaynaklı olarak bulundukları yaşam yerlerinden farklı yaşam yerlerine yönelmektedir (Yılmaz, 2020; Ağır ve Sezik, 2015). Göç genel bir bakışla kültürel ve etnik açıdan fiziksel yaşam koşulları farklı bir toplumun yapısından dil, din ve ırk bakımından diğer bir farklı topluma yapılmasından kaynaklı göç edilen bölgelere entegre olmaları konusunda çatışmalar yaşanabilmektedir (Castles ve Miller, 2008).

Göç, hem göç eden bireyler hem de göç edilen topluluklar açısından farklı zorluklar ve sorunlar ortaya çıkarabilmektedir (Şanlıöz, 2016). Bu nedenle göç eylemi gerçekleştirecek farklı inanç ve değerlere sahip olan bireyler ya da toplumlar göç edilen bölgelerde yaşayan toplamlarla uyum içerisinde yaşamalarına

yönelik ortak bir hukuki düzenlemenin yapılmış olduğu ülkeleri tercih etmektedir. Bu tür durumlar özellikle hukukun üstünlüğünü benimseyen Avrupa ülkelerinde daha belirgin olarak görüldüğünden göçmenler tarafından önceliğin Avrupa ülkelerine verildiği söylenebilir (Güreşçi, 2016). Toplumlar, arzu edilen seviyede sosyal adaletin sağlanmış olmaması ve şehirlerdeki gelir seviyelerinin eşit olmamasından kaynaklı olarak farklı nedenlerle göç etmeye yönelmektedir (Yılmaz, 2024).

5. SONUÇ

Göç İnsanların toplu ya da bireysel zorunlu ya da gönüllü olarak farklı gerekçelerle yaşamlarını sürdürdükleri yerleşim bölgelerinden farklı bir yerleşim bölgesine doğru yapılan eylem kalıcı ya da geçici süreli eylemlerdir. Göç konusu sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel etkenler başta olmak üzere pek çok farklı olumlu ve olumsuz yönde etkileri olabilmektedir. Göç konusunun genel olarak olumsuz anlamda yansımalarının daha fazla olması ve birçok ülkenin de aynı sorunu yaşamasından dolayı evrensel bir sorun haline dönüşmüştür. Hem göç edilen hem de göç ile geline bölgelerde yaşayan toplumları önemli düzeyde etkileyen göç sorununa yönelik ülkelerin ortak bir düşünce ile kararlar alıp uygulamaya koyması elzemdir.

Göç sorununu toplumsal anlamda giderilmesi için göç ile gelen göçmenlerin yaşamlarını sürdürecekleri toplumlara uyumları konusunda eğitimlerin verilmesi önem arz etmektedir. Aynı zamanda toplumlarında farklı kültürlerde olan insanlar ile yaşamalarına yönelik bilinçlendirme eğitimlerin yerelde sık sık yapılması öne çıkarılması gereken önemli bir konudur. Aksi takdirde yerelde yaşayan insanların toplumları kutuplaştırmaya sürükleyerek çatışmaların yaşanması kaçınılmaz olacaktır. Bu doğrultuda sorunların yaşanmaması için yerel ve merkezi yönetim koordineli bir şekilde çalışarak uyum politikalarının geliştirilmesi ve gerekli olan eğitimlerin verilmesine yönelik çalışmaların çeşitlendirilerek artırılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Ağır, Osman ve Sezik, Murat (2015), “Suriye’den Türkiye’ye Yaşanan Göç Dalgasından Kaynaklanan Güvenlik Sorunları”, Birey ve Toplum Dergisi, C. 5, S. 9, ss. 95-123.
- Akkayan, T. (1979). Göç ve Değişme. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Akşit, B. (1998), “İç Göçlerin Nesnel ve Öznel Toplumsal Tarihi Üzerine Gözlemler Köy Tarafından Bir Bakış”, Türkiye’de iç göç, ss. 22-37, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, İstanbul.
- Atmaca, Y. (2019), “Belediyeler ve Göçmen Politikaları: Çankırı Örneği”, Kent Kültürü ve Yönetimi Hakemli Elektronik Dergi, C.12, S. 1, ss. 56-66.
- Castles, S., Miller, M. J., Bal, B. U., & Akbulut, İ. (2008). Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri. İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Erdoğan, O. (2020), “Afet Yönetimi ve Göç”, (Ed. Murat Yaman ve Erkan Çakır), Farklı Boyutlarıyla Afet Yönetimi, Nobel Yayınevi, Ankara, ss. 211-232.
- Etzo, İ. (2008). Internal Migration: A Review Of The Literature. University of Cagliari Online at, <http://mpira.ub.uni-muenchen.de/8783/> MPRA Paper No. 8783, posted.
- Günay, E., Atılgan, D. ve Serin, E.(2017), Dünya’da ve Türkiye’de göç yönetimi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 7, s. 37-60.
- İçduygu, A. ve Ünal, T. (1998), “ Türkiye’de İç Göç Sorunsal Alanları ve Araştırma Yöntemleri”, Türkiye’de İç Göç, s.38-55, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayını, İstanbul.
- İzci, F. ve Yılmaz, V. (2019), “Kentlerin Kalkınması Sürecinde Göçün Etkileri: Van İli Örneği”, (Ed. İsmet Yılmaz, Ekrem Karabulut ve Faruk Serin) Malatya Turgut Özal Üniversitesi 5.Uluslararası Bölgesel Kalkınma Konferansı, ss. 209-220.

- Kaygalak, S. (2009). Kentin Mültecileri, Neoliberalizm Koşullarında Zorunlu Göç ve Kentleşme, Ankara: Dipnot Yayınları.
- Kaypak, Ş., Bimay, M. ve Yılmaz, V. (2017), “Uluslararası Göç ve Mülteci Sorunlarının Çözümünde Yerel Yönetimlerin Rolü: Batman Örneği”, (Ed. Ahmet Yatkın), Uluslararası 11. Kamu Yönetimi Sempozyumu Bildiri Kitabı, Elazığ.
- Kurt, H. (2006). Göç Eğilimleri ve Olası Etkileri. Yönetim Bilimleri Dergisi, C. 4, S. 1, ss. 135-160.
- Lee, E. S. (1969) “A Theory of Migration”. J.A. Jackson (der.) Migration İçinde. Great Britain: Cambridge University Press, 283-297.
- Marshall, G. (1999). Sosyoloji Sözlüğü. (Çeviren: Osman Akınbay- Derya Kömürcü), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Mecek, M. (2021), “Akıllı Yaşam ve Kent Aracı Olarak Yerel Yönetimlerin Güvenli Kent Uygulamaları”, Kurumsal Bilgi Yönetimi: Teknolojik Eğilimler (Ed. Mustafa Kocaoğlu ve Sefa Usta), İstanbul: Eğitim Yayınları, ss. 433-456.
- Taşçı, F.. (2009), “Bir Sosyal Politika Sorunu Olarak Göç”, İş Hukuku ve İktisat Dergisi, Cilt:4, Sayı: 10, s.177-204.
- Tamer, M. ve Birvural, A. (2017) “Mültecilerin Uyum Sürecinde Yerel Yönetimler ve Sivil Toplum Kuruluşlarının Rolü”, Turan-Sam Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi.
- Tümtaş, M. S. (2009), “Yoksulluktan Yoksunluğa Göç: Marmaris ve Mersin Örnekleri”, Toplum ve Demokrasi Dergisi, 5, s.111-134.
- Karpat, K. (2003). Türkiye’de Toplumsal Dönüşüm: Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme (Çev. Abdülkerim Sönmez), Timaş Akademi.
- Özkan,R.(2019). “Göç Olgusu ve Toplumsal Yapıya Etkisi” Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi,Sayı:2. ss:130,Erciyes Üniversitesi

- Yılmaz, V. (2019), “İç Göçün Nedenleri ve Değerlendirilmesi: Bitlis İli Örneği”, OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, C.11, S. 18, ss.1709-1735.
- Yılmaz, V. (2020). “Suriyeli Göçmenlerin Yaşam Memnuniyetlerinin Malatya İli Özelinde Araştırılması”, Türkiye’de Göçün Kentler Üzerindeki Etkileri ve Yönetimi (Ed. Vedat Yılmaz ve Yıldız Atmaca), Ekin Yayınevi, Bursa, ss.35-64.
- Yılmaz, V. (2024). “Göçün Kentlerin Gelişimindeki Rolü Üzerine Bir Değerlendirme” Güncel Kent Araştırmaları (Ed. Vedat Yılmaz), Özgür Yayınları, Gaziantep, ss. 169-181.
- Yılmaz, V., Efşan, N.Ç., Mecek, M. (2020). “Suriyeli Göçmenlerin Kentlere Etkilerinin Torbalı Özelinde Değerlendirilmesi”, Türkiye’de Göçün Kentler Üzerindeki Etkileri ve Yönetimi (Ed. Vedat Yılmaz ve Yıldız Atmaca), Ekin Yayınevi, Bursa, ss.285-312.

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

+994 50 891 01 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.indo-center.com

2023 Depremler Sonrası Hatay Büyükşehir İlçe Belediyelerindeki Nüfus Değişimi Üzerine Bir Araştırma

Vedat YILMAZ¹⁵⁰

Özet

Afet olayları insanların hayatında önemli etkiler oluşturan yıkıcı olaylardır. Yaşanılan bu olaylar doğal koşullar sonucu meydana gelebileceği gibi insanların faaliyetlerinden kaynaklı olarak ta meydana gelebilmektedir. Deprem, heyelan, sel, tsunami, çığ, kuraklık ve volkan patlamaları gibi olaylar doğal kaynaklı meydana gelen afetlerdir. Doğal afetler arasında en sık olarak meydana gelen ve önemli düzeyde can ve mal kaybına yol açan afet türü depremlerdir. Depremler oldukça geniş bir çevrede etkiler oluşturabilmektedir. Özellikle kentlerde binaların yıkılması, canlıların ölümü ya da yaralanmaları, alt yapının zarar görmesi ve insanların yaşamlarını olumsuz yönde etkilemektedir. Depremler beklenmedik bir anda ani olarak meydana gelmektedir. Beklenmedik bir anda gelmesinden dolayı da öncesinde gerekli olan önlem ve tedbirlerin alınması gerekmektedir. Dünyada ki ülkelerin birçoğunda etkisini gösteren depremler son olarak 06 Şubat 2023 tarihinde Türkiye’de de önemli düzeyde etkisini göstermiş ve insanların yaşamlarını kaybetmelerine, yaralanmalara ve mal kayıpları yaşamalarına neden olmuştur. Türkiye’de Kahramanmaraş ili merkezli yaşanan Şubat 2023

¹⁵⁰ Doç. Dr., Malatya Turgut Özal Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, ORCID: 0000-0003-4624 9824, vedatyilmaz1977@gmail.com

depremlerinde ülke genelinde 11 il önemli düzeyde zarar görmüş ve 50 binin üzerinde can kaybı yaşanarak büyükşehir ve normal belediyelerin nüfuslarında değişimlere yol açmıştır. Bu bağlamda hazırlanan bu çalışmanın amacı Şubat 2023 depremleri sonrasında ülke genelinde en fazla can ve mal kayıplarının yaşandığı büyükşehir illerinden birisi olan Hatay büyükşehir ilçe belediyelerindeki nüfus değişimlerini gündeme getirmektir. Bu bağlamda 2023 depremlerinden etkilenen Hatay büyükşehir ilçe belediyelerinin 2022 ile 2023 yılları arasındaki nüfus değişimleri ele alınarak değerlendirmelerde bulunulmuştur. Şubat 2023 Depremler sonrasında Hatay büyükşehir ilçe belediyelerinin genel olarak nüfusunun azaldığı elde edilen bulgular arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Deprem, Şubat 2023 Depremleri, Nüfus Değişimi, Hatay Büyükşehir İlçe Belediyeleri.

A Study on Population Change in Hatay Metropolitan Municipalities After the 2023 Earthquakes

Abstract

Disasters are devastating events that have significant impacts on people's lives. These events can occur as a result of natural conditions or as a result of human activities. Events such as earthquakes, landslides, floods, tsunamis, avalanches, droughts, and volcanic eruptions are natural disasters. Among natural disasters, earthquakes are the most frequent, causing significant loss of life and property. Earthquakes can have widespread impacts. Especially in urban areas, they can cause the collapse of buildings, death or injury to living creatures, damage to infrastructure, and negatively impact human life depending on the magnitude of the earthquake. Earthquakes occur suddenly and unexpectedly. Because they occur so unexpectedly, it is essential to take the necessary precautions and measures in advance. Earthquakes, which have affected many countries around the world, most recently had a significant impact in Turkey on February 6, 2023, resulting in loss of life, injuries, and property damage. The February 2023 earthquakes centered in Kahramanmaraş province in Turkey significantly damaged 11 provinces

nationwide, resulting in over 50,000 casualties and resulting in changes in the populations of metropolitan and municipalities. In this context, the aim of this study is to examine the population changes in Hatay metropolitan district municipalities, one of the metropolitan provinces that suffered the greatest loss of life and property nationwide following the February 2023 earthquakes. In this context, the population changes in Hatay metropolitan district municipalities affected by the 2023 earthquakes between 2022 and 2023 were evaluated. Findings indicate that the overall population of Hatay metropolitan district municipalities decreased following the 2023 earthquakes.

Keywords: Earthquake, February 2023 Earthquakes, Population Change, Hatay Metropolitan Municipalities.

1. GİRİŞ

Depremler insanların beklenmedik bir anda yaşadığı doğal afetlerdir. Depremler öncesinde tedbir alınmadığı zaman insanların yaşam yerlerine önemli düzeyde zarar verebilmektedir. Hatta insanların yaşam yerlerini yok edebilmektedir. Bu nedenle insanlar depremler sonrasında geçici olarak ya da kalıcı olarak kendi doğup büyüdüğü ya da yaşamlarını sürdürdükleri yerleşim alanından başka yerleşim alanlarına göç edebilmektedir. Türkiye’de 06 Şubat 2023 tarihinde Kahramanmaraş merkezli 7,7 (Pazarcık saat: 04:17) ve 7.6 (Elbistan saat 13:24) şiddetlerinde aynı gün yaşanan iki deprem sonrasında Adana, Adıyaman, Diyarbakır, Elazığ, Gaziantep, Hatay, Kahramanmaraş, Kilis, Malatya, Osmaniye, Şanlıurfa illeri önemli düzeyde zarar görmüş ve buradaki illerde yaşayan insanların bir kısmı farklı illere ya da kırsal kesimlere göç etmiştir. Ülkeyi önemli düzeyde etkileyen iki büyük depremin aynı gün yaşanması elli binin üzerinde insanın ölümüne ve yüz binin üzerinde insanın yaralanmasına sebep olmuştur. Bu çalışmada depremde zarar gören 11 il içerisindeki büyükşehirlerden Hatay büyükşehir ilçe belediyeleri örneklem olarak alınmış olup depremler öncesi 2022 yılı ve depremler sonrası 2023 yılı nüfus değişimleri analiz edilerek değerlendirme ve yorumlamalarda bulunulmuştur.

2. 2023 ŞUBAT DEPREMLERİ

Doğal afetler arasında yer alan deprem konusu dünya ile beraber var olmuş ve ani olarak oluşan enerji sonucunda ortaya çıkan sismik dalgaların neden olduğu yerkabuğu sarsıntıları olarak ifade edilebilecek jeolojik bir durumdur. Deprem, insanların hayatlarını sürdürdüğü yerleşim yerlerinde tehdit altında olduğu, var olan şartlarla müdahalenin istenildiği düzeyde olmadığı, ülkede bulunan kaynakların hızlı ve etkin bir biçimde kullanılmasının gerekli olduğu, önemli seviyede can ve mal kayıplarının yaşandığı olaylardır (Edemen vd. 2023; Drabek, 1996). Diğer bir ifadeyle depremler, insanların beklenmediği bir anda ortaya çıkan önemli düzeyde can ve mal kayıplarının yaşanması ile beraber insanların farklı travmalar yaşamalarına neden olan doğal kaynaklı olaylardır (Yılmaz, 2021). Depremler sonrasında görülen tahribatın boyutu depremin şiddeti ve yerleşim alanının konumuna göre değişkenlik gösterebilmektedir. Depremlere karşı önleyici tedbirlerin alınarak hazırlıklı olunması büyük bir önem taşımaktadır. Depremler özellikle yoğun nüfusun bulunduğu yerleşim alanlarında daha fazla can ve mal kayıplarına sebep olabileceğinden daha fazla önlemlerin alınmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Dünya genelinde sismik aktivitelerin özellikleri ile belirgin olduğu bölgelerin tespit edilmesi sonrası teknolojik gelişmelerin paralelinde sürdürülen araştırmalar neticesinde netleşmiş, hangi coğrafyaların ne kadar büyüklükte bir deprem üretme potansiyeli olduğu belirlenmiş olmasına rağmen depremlerin nerede ne zaman olacağı ile ilgili bilgiler tahminlerin ötesine geçmemektedir. Deprem olayları yaşanmadan önce ve sonrasında yaşanan durumlar analiz edilirken tespit edilen sorunların giderilmesine ilişkin yol haritalarının oluşturulması, süreçler ve etkileri üzerinden ilerleme sağlanarak sistematik bir oluşumun gerçekleştirilmesi afet riskine ilişkin çok yönlü analitik bir bakış açısının kazandırılması önem arz etmektedir (Aytis, 2023).

Depremlerde zararların azaltılmasına yönelik önlemlerin alınması için izlenmesi gereken en etkili yol deprem olayı yaşanmadan önce riskin azaltılmasına yönelik uygulamaların hayata geçirilmesidir. Risk azaltılması konusunda da öncelikle mevcut kent planlaması sürecinde tehlike içerikli yerleşim yerlerinin belirlenerek tehlike haritasının oluşturulması önem arz etmektedir (Genç, 2007: 201). Risk

azaltılmasına yönelik alınan önlemlər sayəsində olası bir deprem anında daha az can ya da mal itiriciləri hətta hiç can və mal itiriciləri yaşamadan deprem süreci bərtərəf ediləbilecektir.

Türkiyə Jeopolitik konumu itibarıyla deprem riski yüksək olan ölkələr arasında yer almaktadır. Geçmişten günümüze dönem dönem depremlerle karşı karşıya kalınmaktadır. Son olarak 06 Şubat 2023 tarihinde 7.7 ve 7.6 şiddetlerinde Kahramanmaraş merkezli yaşanan depremler sonrasında önemli düzeyde can ve mal kaybı yaşanmıştır. Ülkede; Adana, Adıyaman, Diyarbakır, Elazığ, Gaziantep, Kahramanmaraş, Kilis, Hatay Malatya, Osmaniye ve Şanlıurfa olmak üzere 11 ilde can ve mal kayıpları yaşanmıştır.

3. 2023 DEPREMLERİ SONRASI HATAY BÜYÜKŞEHİR İLÇE BELEDİYELERİNDEKİ NÜFUS DEĞİŞİMİ

06 Şubat 2023 tarihinde meydana gelen ve Türkiye’de 11 ili (Adana, Adıyaman Diyarbakır, Elazığ, Gaziantep, Hatay, Kahramanmaraş, Kilis, Malatya, Osmaniye ve Şanlıurfa) etkileyen ve aynı gün iki büyük depremin yaşanması sonrasında ülkede elli binin üzerinde insanın yaşamını kaybetmesine önemli düzeyde de mal kayıplarının yaşanmasına sebep olmuştur. Yaşanana deprem sonrasında insanların bir kısmı farklı yerleşim alanlarına göç etmişlerdir. Şubat 2023 depreminde önemli düzeyde zarar gören büyükşehirlerden birisi de Hatay büyükşehir belediyesidir. Hatay büyükşehir belediyesine bağlı 15 ilçe büyükşehir belediyesi olup ilçe belediyelerine ait deprem öncesi 2022 yılı ile deprem sonrası 2023 yılı nüfuslarına ilişkin istatistik veriler aşağıda sunulmuştur.

Tablo 1. 2022-2023 Yılı Antakya İlçe Belediyesi Nüfusuna Dair İstatistik Veriler

Yılı	Toplam Nüfusu	Kadın Sayısı	Erkek Sayısı
2023	298.620	146.559	153.027
2022	399.045	199.412	199.633

Kaynak: www.nufusu.com/ilce/antakya_hatay-nufusu , 2025.

Hatay büyükşehir belediyesinin merkezinde bulunan ilçeler arasında yer alan Antakya ilçe belediyesinin Şubat 2023 tarihinde meydana gelen depremler öncesi 2022 yılında nüfusu 399.045 iken 2023 yılında 298.620'ye düşmüştür. 2023 Şubat ayında yaşanan Kahramanmaraş merkezli depremler sonrası kentin nüfusu 100.425 kişi azalmıştır.

Tablo 2. 2022-2023 Yılı Arsuz Belediyesinin Nüfusuna Dair İstatistiki Veriler

Yılı	Toplam Nüfusu	Kadın Sayısı	Erkek Sayısı
2023	106.118	52.412	53.706
2022	101.233	49.438	51.795

Kaynak: www.nufusu.com/ilce/arsuz_hatay-nufusu, 2025

Arsuz belediyesinin tabloya göre 2022 yılında nüfusu 101.233 iken 2023 yılında 106.118'e yükselmiştir. Arsuz belediyesinin nüfusu 2023 yılında yaşanan Kahramanmaraş merkezli depremler sonrası 4.885 kişi artmıştır.

Tablo 3. 2022-2023 Yılı Altınözü Belediyesinin Nüfusuna Dair İstatistiki Veriler

Yılı	Toplam Nüfusu	Kadın Sayısı	Erkek Sayısı
2023	66.533	32.650	33.883
2022	60.344	29.512	30.832

Kaynak: www.nufusu.com/ilce/altinozu_hatay-nufusu, 2025.

Altınözü belediyesinin tabloya göre 2022 yılında nüfusu 60.344 iken 2023 yılında 66.533'e yükselmiştir. Altınözü belediyesinin nüfusu 2023 yılında yaşanan Kahramanmaraş merkezli depremler sonrası 6.189 kişi artmıştır.

Tablo 4. 2022-2023 Yılı Belen Belediyesinin Nüfusuna Dair İstatistiki Veriler

Yılı	Toplam Nüfusu	Kadın Sayısı	Erkek Sayısı
2023	34.430	17.031	17.399
2022	34.449	17.071	17.378

Kaynak: www.nufusu.com/ilce/belen_hatay-nufusu, 2025.

Belen belediyesinin tabloya göre 2022 yılında nüfusu 34.449 iken 2023 yılında 34.430'e düşmüştür. 2023 yılında yaşanan Kahramanmaraş merkezli depremler sonrası kentin nüfusu 19 kişi azalmıştır.

Tablo 5. 2022-2023 Yılı Defne Belediyesinin Nüfusuna Dair İstatistiki Veriler

Yılı	Toplam Nüfusu	Kadın Sayısı	Erkek Sayısı
2023	142.146	70.652	71.494
2022	165.494	84.032	81.462

Kaynak: www.nufusu.com/ilce/defne_hatay-nufusu , 2025.

Hatay büyükşehir belediyesinin merkezinde bulunan ilçeler arasında yer alan Defne ilçe belediyesinin Şubat 2023 tarihinde meydana gelen depremler öncesi 2022 yılında nüfusu 165.494 iken 2023 yılında 142.146'ya düşmüştür. 2023 Şubat ayında yaşanan Kahramanmaraş merkezli depremler sonrası kentin nüfusu 23.348 kişi azalmıştır.

Tablo 6. 2022-2023 Yılı Dört Yol Belediyesinin Nüfusuna Dair İstatistiki Veriler

Yılı	Toplam Nüfusu	Kadın Sayısı	Erkek Sayısı
2023	129.276	64.188	65.088
2022	128.941	64.178	64.763

Kaynak: www.nufusu.com/ilce/dortyol_hatay-nufusu, 2025.

Dört Yol ilçe belediyesinin tabloya göre 2022 yılında nüfusu 128.941 iken 2023 yılında 129.276'ya yükselmiştir. 2023 yılında yaşanan Kahramanmaraş merkezli depremler sonrası ilçe belediyesinin nüfusu 335 kişi artmıştır.

Tablo 7. 2022-2023 Yılı Erzin Belediyesinin Nüfusuna Dair İstatistiki Veriler

Yılı	Toplam Nüfusu	Kadın Sayısı	Erkek Sayısı
2023	42.425	21.041	21.384
2022	41.558	20651	20.907

Kaynak: www.nufusu.com/ilce/erzin_hatay-nufusu, 2025.

Erzin ilçe belediyesinin tabloya göre 2022 yılında nüfusu 41.558 iken 2023 yılında 42.425'e yükselmiştir. 2023 yılında yaşanan Kahramanmaraş merkezli depremler sonrası ilçe belediyesinin nüfusu 867 kişi artmıştır.

Tablo 8. 2022-2023 Yılı İskenderun Belediyesinin Nüfusuna Dair İstatistik Veriler

Yılı	Toplam Nüfusu	Kadın Sayısı	Erkek Sayısı
2023	227.498	112.618	114.880
2022	251.682	125.526	126.156

Kaynak: www.nufusu.com/ilce/iskenderun_hatay-nufusu, 2025.

İskenderun belediyesinin tabloya göre 2022 yılında nüfusu 251.682 iken 2023 yılında 227.498'e düşmüştür. 2023 yılında yaşanan Kahramanmaraş merkezli depremler sonrası ilçe belediyesinin 24.184 kişi azalmıştır.

Tablo 9. 2022-2023 Yılı Hassa Belediyesinin Nüfusuna Dair İstatistik Veriler

Yılı	Toplam Nüfusu	Kadın Sayısı	Erkek Sayısı
2023	55.604	27.122	28.482
2022	56.675	27.714	28.961

Kaynak: www.nufusu.com/ilce/hassa_hatay-nufusu, 2025.

Hassa belediyesinin tabloya göre 2022 yılında nüfusu 56.675 iken 2023 yılında 55.604'e düşmüştür. 2023 yılında yaşanan Kahramanmaraş merkezli depremler sonrası ilçe belediyesinin nüfusu 1.071 kişi azalmıştır.

Tablo 10. 2022-2023 Yılı Kırıkhan Belediyesinin Nüfusuna Dair İstatistik Veriler

Yılı	Toplam Nüfusu	Kadın Sayısı	Erkek Sayısı
2023	106.975	52.828	54.147
2022	121.028	60.075	60.953

Kaynak: www.nufusu.com/ilce/kirikhan_hatay-nufusu, 2025.

Kırıkhan belediyesinin tabloya göre 2022 yılında nüfusu 121.028 iken 2023 yılında 106.975'e düşmüştür. 2023 yılında yaşanan Kahramanmaraş merkezli depremler sonrası ilçe belediyesinin nüfusu 14.053 kişi azalmıştır.

Tablo 11. 2022-2023 Yılı Kumlu Belediyesinin Nüfusuna Dair İstatistiki Veriler

Yılı	Toplam Nüfusu	Kadın Sayısı	Erkek Sayısı
2023	14.971	7.021	7.950
2022	13.333	6.436	6.897

Kaynak: www.nufusu.com/ilce/kumlu_hatay-nufusu , 2024.

Kumlu ilçe belediyesinin tabloya göre 2022 yılında nüfusu 13.333 iken 2023 yılında 14.971'e yükselmiştir. 2023 yılında yaşanan Kahramanmaraş merkezli depremler sonrası ilçe belediyesinin nüfusu 1638 kişi artmıştır.

Tablo 12. 2022-2023 Yılı Payas Belediyesinin Nüfusuna Dair İstatistiki Veriler

Yılı	Toplam Nüfusu	Kadın Sayısı	Erkek Sayısı
2023	44.131	21.847	22.284
2022	43.919	21.784	22.135

Kaynak: www.nufusu.com/ilce/payas_hatay-nufusu, 2025.

Payas ilçe belediyesinin tabloya göre 2022 yılında nüfusu 43.919 iken 2023 yılında 44.131'e yükselmiştir. 2023 yılında yaşanan Kahramanmaraş merkezli depremler sonrası ilçe belediyesinin nüfusu 212 kişi artmıştır.

Tablo 13. 2022-2023 Yılı Reyhanlı Belediyesinin Nüfusuna Dair İstatistiki Veriler

Yılı	Toplam Nüfusu	Kadın Sayısı	Erkek Sayısı
2023	113.615	56.190	57.425
2022	108.092	53.580	54.512

Kaynak: www.nufusu.com/ilce/reyhanli_hatay-nufusu, 2025.

Reyhanlı ilçe belediyesinin tabloya göre 2022 yılında nüfusu 108.092 iken 2023 yılında 113.615'e yükselmiştir. 2023 yılında yaşanan Kahramanmaraş merkezli depremler sonrası ilçe belediyesinin nüfusu 5.523 kişi artmıştır.

Tablo 14. 2022-2023 Yılı Samandağ Belediyesinin Nüfusuna Dair İstatistiki Veriler

Yılı	Toplam Nüfusu	Kadın Sayısı	Erkek Sayısı
2023	120.600	60.760	59.840
2022	123.447	62.928	60.519

Kaynak: www.nufusu.com/ilce/samandag_hatay-nufusu, 2025.

Samandağ belediyesinin tabloya göre 2022 yılında nüfusu 123.447 iken 2023 yılında 120.600'e düşmüştür. 2023 yılında yaşanan Kahramanmaraş merkezli depremler sonrası ilçe belediyesinin nüfusu 2.847 kişi azalmıştır.

Tablo 15. 2022-2023 Yılı Yayladağı Belediyesinin Nüfusuna Dair İstatistiki Veriler

Yılı	Toplam Nüfusu	Kadın Sayısı	Erkek Sayısı
2023	41.698	19.924	21.774
2022	36.803	16.578	20.225

Kaynak: www.nufusu.com/ilce/yayladagi_hatay-nufusu, 2025.

Yayladağı ilçe belediyesinin tabloya göre 2022 yılında nüfusu 36.803 iken 2023 yılında 41.698'e yükselmiştir. 2023 yılında yaşanan Kahramanmaraş merkezli depremler sonrası ilçe belediyesinin nüfusu 4.895 kişi artmıştır.

4. SONUÇ

Doğal afetler arasında yer alan depremler insanların yaşamları ile birlikte önemli seviyede mal kaybı yaşamalarına neden olan olaylardır. Dünya ülkelerin birçoğunda yaşandığı gibi Türkiye'de de jeopolitik konum itibarıyla ara ara depremler yaşanmaktadır.

Ülkede yaşanan en etkili deprem 2023 yılında yaşanan 7.7 ve 7.6 şiddetlerinde yaşanan Kahramanmaraş merkezli depremlerdir. Yaşanan depremlerde Adana, Adıyaman Diyarbakır, Elazığ, Gaziantep, Hatay, Kahramanmaraş, Kilis, Malatya, Osmaniye ve Şanlıurfa olmak üzere 11 il etkilenmiş olup en fazla tahribi Hatay, Malatya, Kahramanmaraş ve Adıyaman illeri almıştır. En fazla tahribi alan üç büyükşehir belediyesi arasında yer alan Hatay büyükşehir ilçe belediyelerindeki deprem öncesi 2022 yılı ile deprem sonrası 2023 yılı ilçe belediyelerinin nüfuslarına yönelik yapılan araştırmalar sonucunda; Hatay büyükşehir ilçe belediye (*Altınözü, Antakya, Arsuz, Belen, Defne, Dört Yol, Erzin, Hassa, İskenderun, Kırıkhan, Kumlu, Payas, Reyhanlı, Samandağ ve Yayladağı*) sayısının 15 olduğu, 2022 yılına göre 2023 yılında Altınözü, Arsuz, Dört Yol, Erzin, Kumlu, Payas, Reyhanlı, Yayladağı ilçe belediyelerinin önemli sayıda olmasa da arttığı diğer Antakya, Belen, Defne, İskenderun, Hassa, Kırıkhan ve Samandağ ilçe belediyelerinin nüfusları azalmıştır. Hatay büyükşehir belediyesinin iki merkezde bulunan ilçesi olan Antakya ve Defne ilçe belediyelerinin nüfuslarının azaldığı yerel halkın daha güvenli merkezden uzak yerleşim yerlerine doğru göç etmiş oldukları söylenebilir. Yaşanan depremler sonrasında memleketlerinden başka memleketlere göç eden insanların yeniden daha önce yaşamış oldukları yerleşim alanlarına dönüşlerine yönelik eğitimlerin verilmesi gerektiği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Drabek, T. E. (1996). The Social Dimensions of Disaster, Colorado, FEMA.

Edemen, M., Bircan, O., Okay, M., Yoldaş, H., Tuğrul, R., Necimoğlu Güzel, M., Kurt, M.Ş., Aslan, A. (2023) “Deprem nedir? Nasıl oluşur? Türkiye’de olmuş depremler ve etkileri nelerdir? Depremlere karşı alınabilecek tedbirler hususunda öneriler” International Journal of Social and Humanities Sciences Researchs JSHSR, Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi, Cilt:10 Sayı:93, s. 719-734.

Genç, F. N. (2007). “Türkiye’de Doğal Afetler ve Doğal Afetlerde Risk Yönetimi”, Stratejik Araştırmalar Dergisi, S.9.

Aytıs, S. (2023). Deprem Kavramı, Etkileri ve 6 Şubat 2023 Depremleri Bağlamında Süreçler Üzerinden Bütünsel Değerlendirmeler, *Journal of Architectural Sciences and Applications*, 8 (Special Issue).

Yılmaz, V. (2021). Türkiye'de Afet ve Kriz Yönetimi Üzerine Bir Değerlendirme, *Kamu Yönetiminde Değişim Olgusu Global Trendler ve Yeni Paradigmalar*, (Ed. Berat Akıncı), Nobel Yayınevi. Ankara.

https://www.nufusu.com/ilce/antakya_hatay-nufusu, ET: 14.09.2025.

https://www.nufusu.com/ilce/arsuz_hatay-nufusu, ET: 14.09.2025.

https://www.nufusu.com/ilce/belen_hatay-nufusu, ET: 14.09.2025.

https://www.nufusu.com/ilce/defne_hatay-nufusu, ET: 14.09.2025.

https://www.nufusu.com/ilce/altinozu_hatay-nufusu, ET: 14.09.2025.

https://www.nufusu.com/ilce/dortyol_hatay-nufusu, ET: 14.09.2025.

https://www.nufusu.com/ilce/erzin_hatay-nufusu, ET: 15.09.2025.

https://www.nufusu.com/ilce/iskenderun_hatay-nufusu, ET: 15.09.2025.

https://www.nufusu.com/ilce/hassa_hatay-nufusu, ET: 15.09.2025.

https://www.nufusu.com/ilce/kirikhan_hatay-nufusu ET: 16.09.2025.

https://www.nufusu.com/ilce/kumlu_hatay-nufusu, ET: 16.09.2025.

https://www.nufusu.com/ilce/payas_hatay-nufusu, ET: 16.09.2025.

https://www.nufusu.com/ilce/reyhanli_hatay-nufusu, ET: 16.09.2025.

https://www.nufusu.com/ilce/samandag_hatay-nufusu, ET: 17.09.2025.

https://www.nufusu.com/ilce/yayladagi_hatay-nufusu, ET: 17.09.2025.

XIX Əsrin I Yarısında Azərbaycanda Əkinçilik Sahələrində Vəziyyətin Statistik Təhlili

Afiq NADIROV¹⁵¹

Bənövşə MƏMMƏDZADƏ¹⁵²

Xülasə

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanın əkinçilik sahəsində nəzərəcərpacaq dəyişikliklər baş verməyə başlamışdı. Bu dövr ənənəvi təsərrüfat vərdişlərinin tədricən aradan qalxıb daha müasir və səmərəli üsullarla əvəz olunduğu mərhələ kimi xarakterizə olunur. Xüsusilə taxılçılıq, pambıqçılıq və tütünçülük kimi əsas kənd təsərrüfatı istiqamətlərində məhsuldarlığın yüksəldilməsi məqsədilə müxtəlif yeniliklər tətbiq edilmiş, torpaqdan daha düzgün istifadə olunmasına çalışılmışdır. Rus imperiyasının hakimiyyəti altına keçmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatına dövlət marağının artması yerli təsərrüfatlarda müəyyən islahatların aparılmasına şərait yaratmışdı. Bir çox bölgələrdə texniki bitkilərin əkin sahələri genişlənməmiş, yeni toxum növlərinin sınaqdan keçirilməsi və suvarma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi kimi tədbirlər gündəmə gəlmişdir. Bu dəyişikliklər bütövlükdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatının strukturunda canlanma yaratmış, təsərrüfat münasibətlərinin tədricən modernləşməsinə təkan vermişdir.

Açar Sözlər: Azərbaycan Tarixi, Azərbaycanın Sosial-iqtisadi Tarixi, XIX Əsr Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı, Rus Imperiyası Dövrü İslahatları.

¹⁵¹ Doktorant, Azərbaycan Universiteti, ORCID: 0009-0009-2963-414X, Afig.Nadirov@au.edu.az

¹⁵² Yüksək Lisans Öğrencisi, Azərbaycan Universiteti, benovse2412@gmail.com

Statistical Analysis of the Situation in Agricultural Areas in Azerbaijan in the First Half of the 19th Century

Abstract

In the first half of the nineteenth century, significant transformations took place in the agricultural sector of Azerbaijan. This period marked a gradual shift from traditional farming practices to more modern and efficient methods. Notably, in major branches such as grain cultivation, cotton growing, and tobacco production, various measures were implemented with the aim of increasing overall productivity and improving land use. Under the administration of the Russian Empire, state interest in agriculture grew, which in turn facilitated the introduction of certain reforms within local rural economies. In several regions, the cultivation areas of technical crops expanded, while new seed varieties were tested and irrigation systems were upgraded. Collectively, these developments revitalized the structure of agriculture in Azerbaijan and contributed to the gradual modernization of agrarian relations.

Keywords: History of Azerbaijan, Socio-Economic History of Azerbaijan, History of Agriculture in Azerbaijan, 19th Century Azerbaijani Agriculture, Reforms During the Russian Empire.

1. GİRİŞ

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra Azərbaycan xarici müdaxilələrdən və davamlı müharibələrdən nisbətən xilas oldu. Rusiyaya birləşdirilməsi ölkədə sabitliyi möhkəmləndirdi və kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. 1830–1840-cı illərin birinci yarısında dənli bitkilərin, xüsusilə buğda, arpa və düyünün istehsalı artım tempilə inkişaf edirdi. Lakin 1840-cı illərin ikinci yarısından etibarən taxılçılıqda müəyyən durğunluq baş verdi. Əvəzində heyvandarlıq sahəsində inkişaf müşahidə olundu. Həmçinin ipəkçilik və qırmızı

boya istehsalı artmağa başladı. Pambıq və tütün kimi texniki bitkilər isə bu dövrdə hələ geniş şəkildə yayılmamışdı.

2. TAXILÇILIQ

1830-cu illərə qədər Azərbaycanda taxılçılıq əsasən iqlim və coğrafi şəraitə uyğun şəkildə, ənənəvi üsullarla formalaşmış və kənd təsərrüfatının aparıcı sahələrindən birinə çevrilmişdir. Torpaq mülkiyyətinin feodal xarakter daşması, texniki imkanların məhdudluğu və suvarma sistemlərinin zəifliyi bu sahənin inkişafını ləngidirdi. Taxıl istehsalı, xüsusilə buğda və arpa əkinləri əsasən daxili tələbatı ödəməyə xidmət edir, bazara yönəlik istehsal isə məhdud səviyyədə qalırdı. Rusiya imperiyasının regionda möhkəmləndiyi bu mərhələdə inzibati dəyişikliklər müşahidə olunsada, kənd təsərrüfatında köklü islahatlara hələ başlanmamışdı [9, 3]. XIX əsrin 30-50-ci illərində Azərbaycanda *buğda* əsasən Quba, Şirvan və Qarabağ bölgələrində geniş şəkildə yetişdirilirdi. Bu üç bölgə arasında Şirvan və Qarabağda 1830-cu illərin əvvəllərindən 1840-cı illərin ortalarına qədər buğda istehsalında nəzərəçarpan artım olmuşdur. Digər tərəfdən, Quba bölgəsində buğda məhsulu müəyyən dərəcədə azalmağa doğru meyl göstərmişdir. Talış bölgəsində isə buğda istehsalı kəskin azalmış və burada əsasən çəltik (düyü) əkinini üstünlük qazanmışdır [8, 330-333]. Onu da qeyd edək ki, XIX əsrin 40-cı illərində buğda istehsalının ümumi göstəricilərinə dair daha geniş və əhatəli məlumat yalnız 1845-ci ildə Xəzər vilayəti rəisinin təqdim etdiyi hesabatda öz əksini tapmışdır [17, 70].

Cədvəl 1. XIX əsrin I yarısında Xəzər vilayətində buğda istehsalının dinamikası (1830–1845)

Əyalət	1830-1832 (pudla)	1845 (pudla)
Quba	2.392.500	1.900.000
Şirvan	2.770.770	4.756.840
Talış	968.750	285.000
Qarabağ	2.096.000	3.990.000

Mənbə: [12, 380,258,237], [2, 108-113]

Digər əsas taxıl bitkilərindən biri də *arpa*dır. Arpanın yetişdirilməsində Şirvan və Qarabağ qəzaları xüsusilə fərqlənirdi. Mövcud statistik və arxiv materialları XIX əsrin birinci yarısında arpaçılığın Azərbaycanın əkinçilik təsərrüfatında mühüm yer tutduğunu bir daha təsdiq edir. Arpa, buğda ilə yanaşı, ölkənin demək olar ki, bütün əyalət və dairələrində geniş şəkildə becərilən əsas taxıl bitkilərindən biri idi. Bu dövrdə arpanın həm qida məqsədi ilə, həm də heyvandarlıq üçün yem kimi istifadəsi onun əhəmiyyətini daha da artırırdı. Xüsusilə XIX əsrin 30-cu illərinin birinci yarısına dair məlumatlar göstərir ki, Car-Balakən dairəsi arpaçılığın inkişaf etdiyi əsas bölgələrdən biri olmuşdur. Həmin illərdə bu ərazidə illik təqribən 6.500 tagar (təxminən 6.000 çetvert) arpa əkildiyi qeydə alınmışdır. Müvafiq olaraq, məhsuldarlıq səviyyəsi kifayət qədər yüksək, təxminən 20 dəfə olmuş və bu da hər il orta hesabla 120.000 çetvert arpa məhsulu əldə olunmasına şərait yaratmışdır. Bu fakt arpaçılığın yalnız ailə təsərrüfatları səviyyəsində deyil, həm də bölgənin ümumi iqtisadi potensialı baxımından əhəmiyyətli sahə olduğunu göstərir [7, 215-216].

1845-ci ildə Şəki əyalətində də arpa istehsalı nəzərəcarpacaq səviyyədə olmuşdur. Rəsmi hesabatlarda bu ərazidə arpanın bol məhsul verdiyi və buğda ilə yanaşı əkin sahələrinin mühüm hissəsini təşkil etdiyi bildirilir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, arpa XIX əsrdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində kənd təsərrüfatı sistemində strateji yer tutmuş və həm daxili tələbatı ödəmək, həm də bazar üçün məhsul istehsal etmək baxımından vacib rol oynamışdır [7, 217].

Taxıl bitkilərindən biri də *düyü* (*çəltik*) bitkisidir. Düyü başlıca olaraq Talış vilayətində yetişdirilirdi. 1830-1832-ci illərlə müqayisədə 1845-ci ildə Talış əyalətində düyü istehsalı nəzərəcarpacaq dərəcədə artmışdı. Əvvəlki dövrdə 1 milyon pud səviyyəsində olan ümumi məhsul həcmi, sonrakı illərdə təxminən 1,5 milyon pud həddini keçmişdir [10,s.131]. Eyni zamanda, Qarabağ və Şirvan bölgəsində də əsas taxıl bitkisi olaraq yetişdirilirdi.

Cədvəl 2. XIX əsrin birinci yarısında düyü istehsalının regionlar üzrə paylanması

Əyalət	1830-1832 (pudla)	1845 (pudla)
Talış	375.437.000	695.000
Qarabağ	210.936	375.000
Şirvan	364.082	493.150

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sistemində dənli bitkilərin, xüsusilə buğda, arpa və düyünün strateji rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Dövrə aid statistik və arxiv materialları həmin dənli bitkilərin ölkə üzrə geniş coğrafi ərazilərdə intensiv şəkildə becərildiyini və dənli əkinçiliyin Azərbaycan kənd təsərrüfatının aparıcı sahələrindən birinə çevrildiyini təsdiqləyir. Lakin, 1840-cı illərin ikinci yarısı və 1850-ci illərdə ümumilikdə taxıl istehsalının artımı zəiflədi. Bunun əsas səbəbi kimi 1846–1847-ci illərdə qəbul olunmuş aqrar qanunlar və kəndlilərin ağır feodal öhdəliklərlə üzləşməsi göstərilə bilər ki, bu da məhsuldarlığın azalmasına gətirib çıxarmışdı

3. PAMBIQÇILIQ

Azərbaycanda pambıqçılıq ən azı V–VI əsrlərdən mövcuddur. Mingəçevir tapıntıları bu sahənin qədimliyini təsdiqləyir. XVI əsrdən etibarən pambıq məhsulları Şamaxıdan Rusiyaya ixrac edilirdi. XVII–XVIII əsrlərdə Mil-Muğan və Şirvanda pambıqçılıq daha geniş yayılmışdı. XIX əsrin əvvəllərində Quba və Bakı qəzalarında pambıqçılıq sürətlə inkişaf etmiş, bu dövrdə Misir, Amerika, həmçinin yerli Mazandaran və İrəvan pambıq sortlarının becərilməsi genişlənmişdir. XIX əsrin sonlarından başlayaraq Rusiya imperiyasının toxuculuq sənayesinin tələbatına uyğun olaraq, Azərbaycanda pambıq əkini sahələri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır [18, 279].

Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra pambıqçılıq sahəsində geriləmə müşahidə olunmuşdur. XIX əsrin əvvəllərində bu haqda məlumat demək olar ki, məhduddur şəkildədir [17, 98]. Əsasən Şirvan, Qarabağ, Quba bölgələrində daha çox yetişdirilirdi. Şirvan əyalətində 1829-cu ildə 359 pud təmiz pambıq istehsal olunmuşdur [14, 142].

Cədvəl 3. Azərbaycanın əsas pambıqçılıq bölgələrində istehsal göstəriciləri (XIX əsrin 30-cu illəri)

Əyalət	Toplam pambıq (pudla)
Şirvan	3750
Qarabağ	3200
Quba	2500

1845-1850-ci illərdən pambıq istehsalının azalmasının əsas səbəbi xaricdən aşağı qiymətə satılan rus parçalarının gəlməsi, suvarma sistemlərinin sıradan çıxması ilə bağlı idi.

Cədvəl 4. Azərbaycan qəzalarında pambıqçılığın 1845-1850-ci illər üzrə inkişaf dinamikası

Əyalət	1845-ci ildə (pudla)	1850-ci ilin birinci yarısında (pudla)
Şirvan	490	1340
Qarabağ	450	30
Quba	70	40

4. TÜTÜNÇÜLÜK

Tütünçülük ənənəvi gəlir mənbələrindən biri kimi qiymətləndirilir. XVI əsrə qədər tütün yalnız Cənubi Amerikada becərilmişdir. Onun 60-a yaxın növü məlumdur. Azərbaycanda tütünçülüyn XVII-XVIII əsrlərdə yayılmağa başladığı, XIX əsrin 40-cı illərindən isə təsərrüfat sahəsinə çevrildiyi ehtimal olunur. 30-cu illərin əvvəllərində isə bir neçə bölgədə - Qazax, Şəmşəddil dairələri, Yelizavetpol və Qarabağ əyalətlərində becərilirdi [17, 104].

1845-ci il nəticələrinə görə Şirvan bölgəsi birinci yerdə, daha sonra Quba və Qarabağ əyaləti bu məhsulun yetişdirilməsinə görə önəmli əhəmiyyət daşıyırdı [19, 104].

Cədvəl 5. 1845-ci il üzrə Azərbaycanda tütün məhsul göstəricisi

Əyalət	Əkin	Yığılmış məhsul (pudla)
Şirvan	90	2450
Quba	1	300
Qarabağ	1	320

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, 1830-cu illərin əvvəllərində tütün əkinləri Azərbaycanın cəmi dörd əyalətində həyata keçirilirdisə, 1840-cı illərin ortalarında bu sahə artıq səkkiz qəzada yayılaraq daha geniş coğrafiyada inkişaf etməyə başlamışdı. Rusiya bazarında keyfiyyətli tütün məhsullarına olan tələbatın artması, xaricdən gətirilmiş yüksək keyfiyyətli tütün növləri – *Havana, Alban və Perqam* tütünlərinin Azərbaycanın iqlim şəraitində yetişdirilməsinə marağı artırmışdı. Bu məqsədlə bir sıra bölgələrdə həmin tütün növlərinin becərilməsinə başlanılmışdı [1, 54].

XIX əsrin ortalarında tütünçülük Azərbaycanda əkinçilik sahəsində əhəmiyyətli yer tutmağa başlamışdı. 1830-cu illərlə müqayisədə 1840-cı illərdə əkin sahələri genişlənmiş, xüsusilə Şirvan, Quba və Qarabağ bölgələri məhsuldarlıq baxımından önə çıxmışdı. Xarici sortlara maraq artsa da, iqlim şəraiti hər yerdə buna imkan verməmişdi. Lənkəranda isə uğurlu nəticələr əldə olunmuşdu. Bu dövrdə tütünçülük həm təsərrüfat, həm də ticarət baxımından inkişaf yoluna qədəm qoymuşdu.

5. NƏTİCƏ

1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra Azərbaycanda yaranan sabitlik kənd təsərrüfatının inkişafına təkan verdi. Taxılçılıq (buğda, arpa, düyü) 1830–1840-cı illərin birinci yarısında artım tempilə inkişaf etsə də, feodal öhdəliklər ucbatından sonradan durğunluq yaşadı. Bu dövrdə heyvandarlıq, ipəkçilik və qırmızı boya istehsalı ilə yanaşı, qədim ənənələrə malik pambıqçılıq (sonradan azalsa da) və yeni sahə olan tütünçülük (xüsusilə Şirvan, Quba, Qarabağda) də əhəmiyyətli yer tutmağa başladı. Ümumilikdə, XIX əsrin I yarısında Azərbaycanın kənd təsərrüfatı

daxili tələbatı ödəməklə yanaşı, Rusiya bazarına integrasiya nəticəsində əmtəə xarakteri almağa yönəlirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, IV cild. Bakı, 2000.
2. Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivı, fond 1268, sənəd 1846, vərəqlər 108–113.
3. АКАК, т. IX, док. 557.
4. АКАК, т. X, док. 143.
5. АКАК, т. X, док. 171.
6. Газ. «Кавказ», №№ 67 за 1862 г.
7. Зелинский С. П. Виноградарство и виноделие в Шемахинском уезде. Одесса, 1896.
8. Кавказский календарь. Тифлис, 1870, s. 330–333.
9. Мирбашир Ф.З. Аграрные отношения в Азербайджане в XIX веке. Баку, 1974.
10. Обзорение Российских владений за Кавказом. Санкт-Петербург, 1836, ч. IV, стр. 131.
11. Обзор действий наместника Кавказа для развития сельского хозяйства, 1845–1850 гг. Тифлис, 1851.
12. «Обзор русских владений в Закавказье», часть III, стр. 92, 216, 282–284; часть II, стр. 380, 258, 237.
13. Памятная книга Елисаветпольской губернии на 1914 г. Тифлис, 1914, стр. 142.
14. Петрович П. Хлопководство в Закавказье. Тифлис, 1912, стр. 5.
15. Сельскохозяйственная газета, восьмое полугодие (01.01–01.07.1838), СПб., № 27, стр. 213.

16. Статистические труды И. Ф. Штукенберга, статья XI, Описание Закавказского края. СПб, 1859, стр. 38.
17. Сумбатзаде А. С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке. Баку: Изд-во Азерб. ССР, 1958, 364 с.
18. Хатисов И. С. Хлопководство в Закавказье. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказья, т. IV, ч. II. Тифлис, 1888, стр. 279.
19. ЦГИАЛ, Ф. 1268, д. 349, 1846 г., лл. 100, с об., 104, 106, 108, 113.

II ZANGEZUR
INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE
OCTOBER 5 AT 10:00

"The conference will be held via Zoom."

In Azerbaijani, Turkish, English and Russian languages

Deadline for submitting articles: September 25, 2025.

Directions: Social, Humanitarian and Economic Fields

+994 50 891 01 70 Samir.gumbatov.1987@mail.ru www.inds-center.com

Azad Edilmiş Ərazilərdə İcma Əsaslı Turizmin Mədəni və İqtisadi Təsirləri

Kənan ALLAHVERDİYEV¹⁵³

Xülasə

İcma əsaslı turizm (İƏT) – yerli əhalinin fəal iştirakı ilə təşkil edilən və onların sosial-iqtisadi rifahını artırmağı hədəfləyən turizm növüdür. Bu yanaşma turistlərə autentik təcrübə təqdim etməklə yanaşı, yerli icmalara mədəni irsini qorumaq, təbii resurslardan dayanıqlı şəkildə faydalanmaq və iqtisadi gəlir əldə etmək imkanı yaradır. İƏT-in əsas məqsədi yerli icmaların turizm fəaliyyətlərində iştirakını təmin edərək, onların gəlir imkanlarını artırmaq, iş yerləri yaratmaq və kənd təsərrüfatı, əl sənətkarlığı, qonaqpərvərlik kimi sahələrin inkişafını dəstəkləməkdir. Bu model sayəsində iqtisadi resurslar icma daxilində qalır və regionun uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verir. Bu baxımdan məqalənin məqsədi azad edilmiş ərazilərdə icma əsaslı turizm imkanları ilə bağlı açıqlamalar verərək mövzu ilə əlaqədar ədəbiyyat formalaşdırmaq eləcə də yerli iqtisadiyyatın gücləndirilməsində icmaların roluna diqqət çəkməkdir.

Açar Sözlər: Azad Edilmiş Ərazilər, İcma Əsaslı Turizm, Turizmin İnkişaf Modelləri, Yerli Özünüidarəetmə.

¹⁵³ Prof. Dr., Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, ORCID: 0000-0002-6325-7765, kenan.allakhverdiev@gmail.com

Cultural and Economic Impacts of Community-Based Tourism in the Liberated Territories

Abstract

Community-based tourism (CBT) is a type of tourism that is organized with the active participation of local people and aims to increase their socio-economic well-being. This approach, in addition to providing tourists with an authentic experience, creates opportunities for local communities to preserve their cultural heritage, sustainably benefit from natural resources, and generate economic income. The main goal of CBT is to ensure the participation of local communities in tourism activities, thereby increasing their income opportunities, creating jobs, and supporting the development of sectors such as agriculture, handicrafts, and hospitality. Thanks to this model, economic resources remain within the community and contribute to the long-term socio-economic development of the region. In this regard, the aim of the article is to provide explanations about community-based tourism opportunities in liberated areas, to shape literature on the topic, and to draw attention to the role of communities in strengthening the local economy.

Keywords: Liberated Territories, Community-Based Tourism, Tourism Development Models, Local Self-Government.

1. GİRİŞ

Turizm xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişafında aparıcı təşəbbüslərdən biri hesab olunur. Turizm hərəkətləri ilə yerli cəmiyyətdə və yerli mühitdə bəzi müsbət və ya mənfi dəyişikliklərin baş verdiyi, gələcək nəsillərdə resursların istifadəsi üçün dayanıqlı turizm prinsiplərinin işlənib hazırlanması müşahidə olunur. Davamlı turizmə nail olmaq üçün turizmin ən mühüm maraqlı tərəflərindən biri olan yerli əhəlinin turizm proseslərində əvvəldən axıra qədər iştirakı son zamanlar icma əsaslı turizm yanaşmalarını ortaya çıxarmışdır. İcma

əsaslı turizmdə iştirak yerli əhalinin turizmi planlaşdırması və idarə etməsi və onun faydalarından ədalətli istifadə etməsi deməkdir və s. müxtəlif yollarla baş verir.

İcma əsaslı turizm yanaşması ilə yerli resursların və mədəni dəyərlərin qorunması, iqtisadi inkişaf və sosial rifah kimi faydalar müşahidə edilir. Yerli dövlət və özünüidarəetmə orqanların məskunlaşan əhali ilə yaxınlıqlar sayəsində turizmin ən mühüm maraqlı tərəflərindən biri kimi görülür. Bu tədqiqatın məqsədi icma əsaslı turizmin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının turizmdəki rolunu və ədəbiyyatdakı mövcud təcrübələr kontekstində onlar arasındakı əlaqəni nəzəri cəhətdən araşdırmaqdır.

2. METADOLOGİYA

Araşdırmada yerli dövlət və özünüidarəetmə orqanların turizm fəaliyyətlərində yerli xalqa və yerli bölgəyə diqqət yetirən funksiya və vəzifələri olduğu müəyyən edilmişdir. Nəticə etibarilə, yerli özünüidarəetmə orqanlarının turizm və ya yerli əhali üçün göstərdiyi xidmətlərin turizm hərəkətlərinə və yerli insanlara hər cür təsir göstərə biləcəyi və buna görə də yerli özünüidarəetmə orqanlarının icma əsaslı turizmin davamlılığında mühüm aktor olduğu aşkar edilmişdir.

3. İCMA ƏSASLI TURİZM

İcma əsaslı turizm (*community-based tourism – CBT*) və yerli iqtisadiyyatların gücləndirilməsi bir-biri ilə sıx əlaqəli olan konsepsiyalardır (Lee və Jan, 2019:370). Bu yanaşma, turizmin yalnız mərkəzi strukturların və böyük şirkətlərin deyil, həm də yerli icmaların rifahına xidmət etməsini hədəfləyir.

İcma əsaslı turizm, yerli icmaların: Turizm fəaliyyətlərini idarə etdiyi, mədəniyyətlərini və təbii resurslarını turistlərlə paylaşdığı, əldə edilən gəlirləri icma ehtiyaclarına yönəltdiyi bir turizm modelidir Dodds vd. (2018:1558). Bu modeldə əsas məqsəd dayanıqlı inkişafı təşviq etmək, mədəni irsin qorunması, ətraf mühitə minimal təsir göstərməkdir. Müasir dünyada turizm sektoru təkcə əyləncə və istirahət sahəsi deyil, həm də iqtisadi, sosial və mədəni inkişafın mühüm aləti kimi çıxış edir. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə və kənd yerlərində

turizmin düzgün idarə olunması icmaların rifahını artırmaq üçün mühüm vasitə ola bilər. Bu kontekstdə icma əsaslı turizm anlayışı gündəmə gəlir. İcma əsaslı turizm modeli, yerli əhalinin turizm prosesində fəal iştirakını, gəlirlərin ədalətli bölüşdürülməsini və yerli mədəniyyətin qorunmasını nəzərdə tutur. Bu yanaşma yalnız turizm sektorunu deyil, bütövlükdə yerli iqtisadiyyatların gücləndirilməsi baxımından da strateji əhəmiyyətə malikdir (Goodwin, H. and Santilli, R. (2009).

İcma əsaslı turizm yalnız alternativ bir turizm forması deyil, həm də yerli iqtisadiyyatların gücləndirilməsi, sosial ədalətin təşviqi və ətraf mühitin qorunması baxımından strateji əhəmiyyətə malikdir. Bu modelin uğurla həyata keçirilməsi üçün dövlət, qeyri-hökumət təşkilatları, özəl sektor və ən başlıcası yerli icmalar arasında əməkdaşlıq və koordinasiya zəruridir (Zielinski vd., 2021:1043). Azərbaycanın da zəngin mədəni irsi və təbii resursları bu sahədə böyük potensiala malikdir və düzgün yanaşma ilə icma əsaslı turizm milli inkişafın mühüm sütunlarından birinə çevrilə bilər.

Qloballaşma və urbanizasiya prosesləri nəticəsində dünyanın bir çox bölgələrində mərkəzləşmiş iqtisadiyyat modelləri formalaşmış, bu isə kiçik icmaların sosial-iqtisadi rifahına mənfi təsir göstərmişdir. Xüsusilə kənd yerlərində yaşayan əhali üçün alternativ gəlir mənbələrinin tapılması vacib məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Bu kontekstdə icma əsaslı turizm konsepsiyası müasir dövrdə yerli inkişafın və davamlı iqtisadiyyatın əsas alətlərindən biri kimi ön plana çıxır (Dodds vd., 2018:1549).

İcma əsaslı turizm modeli yerli əhalinin turizm fəaliyyətlərinə fəal şəkildə cəlb olunmasını, turizmin idarə olunmasında və gəlirlərin bölüşdürülməsində onların iştirakını, həmçinin mədəni və ekoloji dəyərlərin qorunmasını əsas tutan bir yanaşmadır. Bu turizm modeli təkcə turizm sektorunu inkişaf etdirməklə kifayətlənmir, həm də yerli iqtisadiyyatların gücləndirilməsi və sosial rifahın artırılması istiqamətində mühüm rol oynayır.

İcma əsaslı turizm, əsasən kiçik icmalar tərəfindən təşkil edilən və idarə olunan turizm formasıdır. Burada turizm fəaliyyəti təkcə maddi gəlir gətirmək üçün deyil, həm də mədəniyyətin, adət-ənənələrin qorunması, ətraf mühitin mühafizəsi və sosial birlik ruhunun gücləndirilməsi məqsədi daşıyır. Bu modeldə turizm xidmətləri – qonaq evləri, bələdçilik, yerli yeməklər, əl işləri və kənd təsərrüfatı

məhsulları – birbaşa yerli əhali tərəfindən təqdim olunur (Goodwin, H. and Santilli, R. (2009). Bu modelin əsas xüsusiyyəti yerli icmaların öz resursları üzərində nəzarətini saxlamaq və ondan faydalanmaq imkanına malik olmasıdır. Beləliklə, turizmdən əldə edilən gəlir xarici şirkətlərə və ya böyük korporasiyalara deyil, birbaşa yerli əhaliyə yönəldilir.

4. YERLİ İQTİSADİYYATLARIN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ ÜÇÜN CBT-NİN ROLÜ

Yeni gəlir mənbələrinin yaradılması: İcma üzvləri qonaq evləri, bələdçilik, əl işi məhsulları və kənd təsərrüfatı məhsulları vasitəsilə gəlir əldə edə bilər. İş imkanlarının artması gənclər və qadınlar üçün yeni iş sahələri açılır (məsələn, kulinariya, sənətkarlıq, ekoturizm). Daxili istehsalın təşviqi: Yerli məhsullara (qida, suvenirlər, xidmətlər) tələbat artır, bu da daxili bazarı canlandırır. Sosial inkişaf: Gəlirlər məktəblərin, tibbi məntəqələrin və infrastrukturun inkişafına yönəldilə bilər. Ətraf mühitin qorunması: Turizmdən gələn gəlirin bir hissəsi təbiətin və mədəniyyətin qorunmasına sərf olunur. Bundan başqa yerli iqtisadiyyatın inkişafı üçün aşağıdakı formalar tətbiq edilə bilər;

- Yerli əhalinin aktiv iştirakı və qərarvermə hüququ
- Təlim və təhsil imkanları
- Marketing və brendinq dəstəyi
- Dövlət və qeyri-hökumət sektorunun tərəfdaşlığı
- İnfrastruktur və texnoloji imkanlar

İcma əsaslı turizm sayəsində kənd və uzaq bölgələrdə yaşayan insanlar üçün əlavə və ya əsas gəlir mənbələri formalaşır. Bu, xüsusilə işsizlik səviyyəsinin yüksək olduğu yerlərdə sosial-iqtisadi sabilliyi təmin edə bilər. Turizm fəaliyyəti yeni iş yerləri yaradır: bələdçilik, nəqliyyat xidməti, kulinariya, təmizlik, əl sənətləri, kənd təsərrüfatı və s. Bu isə miqrasiya səviyyəsinin azalmasına və yerli potensialın daha səmərəli istifadəsinə səbəb olur (Eom, T. and Han, H. (2019). CBT yerli bizneslərin – xüsusən qadınlar və gənclər tərəfindən yaradılan kiçik müəssisələrin –

inkişafına stimül verir. Bu müəssisələr yerli məhsullar istehsal edərək həm daxili tələbatı qarşılayır, həm də turistlərə yönəlik məhsul və xidmətlər təqdim edir. Turistlərin yerli adət-ənənələrə marağı, icmalara öz mədəniyyətlərinə daha çox dəyər verməyə və onu qorumağa sövq edir. Əlavə olaraq, turizmdən əldə olunan gəlir məktəblər, səhiyyə məntəqələri və ictimai layihələrin maliyyələşdirilməsinə sərf oluna bilər. CBT modeli ətraf mühitə zərər verməyən, əksinə onun qorunmasına xidmət edən bir yanaşmanı təbliğ edir. Bu çərçivədə təbii resurslardan məsuliyyətli istifadə təşviq olunur.

İcma əsaslı turizm sadəcə bir turizm strategiyası deyil, həm də sosial ədalət, iştirakçılıq və dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan bir yanaşmadır. Bu modelin əsas prinsiplərinə aşağıdakılar daxildir;

- Yerli özünüidarəetmə orqanlarının rəhbərliyi: Turizm fəaliyyətləri birbaşa yerli icma tərəfindən planlaşdırılır və idarə olunur.
- Ədalətli gəlir bölgüsü: Turizmdən əldə olunan gəlirlər ədalətli şəkildə bütün icma üzvləri arasında bölüşdürülür.
- Mədəni və ekoloji dəyərlərin qorunması: yerli adət-ənənələr, mədəni irs və təbii mühit qorunur və turistlərlə paylaşılır.
- İştirakçılıq və şəffaflıq: İcma üzvləri qərar qəbul etmə proseslərinə cəlb olunur və proseslər şəffaf şəkildə aparılır.
- Sosial və iqtisadi inklüzivlik: Qadınlar, gənclər və digər həssas qruplar üçün bərabər imkanlar yaradılır.

Kənd və ucqar bölgələrdə əhəlinin əsas gəlir mənbəyi əkinçilik və heyvandarlıqdır. Bu sahələr isə mövsümi xarakter daşıdığı üçün gəlir dayanıqlı olmaya bilər. İcma əsaslı turizm isə bu bölgələr üçün əlavə gəlir mənbəsi yaradır (Eom, T. and Han, H. (2019). Turistlərə qonaq evləri təqdim olunur, bələdçilik xidmətləri göstərilir, yerli yeməklər, əl işləri və suvenirlər satılır. Bu fəaliyyətlər yerli əhali üçün həm mövsümi, həm də daimi gəlir mənbəyi ola bilər.

CBT modeli yeni iş yerlərinin yaranmasına səbəb olur. Ailələr öz evlərini turistlərə qonaq evi kimi təqdim edir, gənclər bələdçi kimi fəaliyyət göstərir, qadınlar isə yerli mətbəxi və əl işlərini tanıdır. Bu cür fəaliyyətlər müxtəlif bacarıq

səviyyəsində olan insanlar üçün məşğulluq imkanları yaradır və işsizlik səviyyəsinin azalmasına səbəb olur. İcma əsaslı turizm yerli sahibkarlıq ruhunun formalaşmasına və inkişafına zəmin yaradır. Yerli sakinlər turizmlə bağlı xidmətlər göstərmək üçün kiçik bizneslər – restoranlar, sənətkarlıq emalatxanaları, kənd təsərrüfatı kooperativləri yaradır. Bu müəssisələr həm icmaya iqtisadi fayda verir, həm də innovativ yanaşmaların yayılmasına səbəb olur. Turizm yerli məhsullara olan tələbatı artırır. Məsələn, yerli ərzaq məhsulları, geyimlər, əl işləri və dekorativ əşyalar turistlər tərəfindən alınır. Bu da kənd təsərrüfatının, sənətkarlığın və yerli istehsalın inkişafına səbəb olur. Beləliklə, pul axını xaricə deyil, məhz icma daxilində qalır və dövriyyə güclənir. Turizmin inkişafı bölgədə infrastrukturun – yolların, rabitə xətlərinin, su təchizatının və sanitariya sistemlərinin – yaxşılaşdırılmasına səbəb olur. Bu isə təkcə turistlər üçün deyil, həm də yerli əhali üçün həyat keyfiyyətini yüksəldir. Dövlət və özəl sektor bu sahəyə investisiya yatırır.

- **Tədqiqat Metodologiyası:** İcma əsaslı turizm yanaşması ilə yerli resursların və mədəni dəyərlərin qorunması, iqtisadi inkişaf və sosial rifah kimi faydalar.
- **Tədqiqat Mövzusu:** Azad edilmiş ərazilərdə icma əsaslı turizmin mədəni və iqtisadi təsirləri.
- **Tədqiqat Məqsədi:** Turizm fəaliyyətlərini idarə etdiyi, mədəniyyətlərini və təbii resurslarını turistlərlə paylaşdığı, əldə edilən gəlirləri icma ehtiyaclarına yönəltdiyi bir turizm modelini təqdim etmək.
- **Ədəbiyyat İcmalı:** Mövcud ədəbiyyat turizm və azad edilən mövzuları əhatə edir.
- **Tədqiqat Modeli və Fərziyyələri:** Yerli iqtisadiyyatların gücləndirilməsi üçün CBT-nin rolunu müəyyən etmək.
- **Tədqiqatın Əhatə Dairəsi:** İşğaldan azad edilən ərazilər və oranın turizm potensialı və icmalar.

- **Məlumatların Toplanması Metodu:** Məlumatlar akademik nəşrlər, siyasət hesabatları və turizm dinamikası üzrə rəsmi statistika da daxil olmaqla ikinci dərəcəli mənbələr vasitəsilə toplanmışdır.
- **Məlumatların Təhlili Metodu:** Təhlildə nəzəri çərçivələrlə empirik sübutları sintez etmək üçün keyfiyyət məzmun təhlili və müqayisəli nəzəri qiymətləndirmədən istifadə edilmişdir.
- **Tədqiqat Nəticələri:** Beləliklə, azad edilmiş ərazilərdə icma əsaslı turizm təkcə bir turizm strategiyası deyil, həm də sosial, mədəni və iqtisadi inkişafın kompleks alətidir qıqat Nəticələri.

5. NƏTİCƏ

Beləliklə, azad edilmiş ərazilərdə icma əsaslı turizm təkcə bir turizm strategiyası deyil, həm də sosial, mədəni və iqtisadi inkişafın kompleks alətidir. Bu model yerli icmaların öz potensialını reallaşdırması, rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi və davamlı inkişafın təmin olunması baxımından geniş imkanlar təqdim edir.

Yerli iqtisadiyyatların gücləndirilməsi üçün CBT modeli son dərəcə əhəmiyyətlidir. Bu modelin uğurla tətbiqi üçün dövlət və qeyri-hökumət təşkilatları, özəl sektor və ən başlıcası yerli icmalar arasında sıx əməkdaşlıq və koordinasiya zəruridir. Azərbaycanın zəngin mədəni irsi, əlverişli coğrafiyası və qonaqpərvər insanları bu modelin uğurla həyata keçirilməsi üçün geniş potensial yaradır.

ƏDƏBİYYAT

- Arslan, E. və Çetiner, T. (2021). Bölgesel Kalkınmada Yerel Yönetimlerin Rolü: Konya Örneği. Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD), 13(24), 89-103.
- Aslan, A. (2008). Turizm planlamasına yerel toplumun katılımı: Saklı bahçe Akyaka üzerine bir inceleme. Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, 19(1), 71-83.

- Burgos, A. ve Mertens, F. (2017). Participatory Management Of Community-Basedtourism: A Network Perspective. *Community Development*, 48(4), 546-565.
- Cornelisse, M. (2020). Peru Case Study: Power Relations in Community-BasedTourism. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 18(4), 437-454.
- Dodds, R., Ali, A., and Galaski, K. (2018). Mobilizing Knowledge: Determining Key Elements For Success and Pitfalls in Developing Community-Based Tourism. *Current Issues in Tourism*, 21(13), 1547-1568.
- Dolezal, C. and Novelli, M. (2022). Power In Community-Basedtourism: Empowerment and Partner Ship in Bali. *Journal of SustainableTourism*, 30(10), 2352-2370.
- Domínguez-Gómez, J. A. and González-Gómez, T. (2017). Analysing Stakeholders' Perceptions of Golf-Course-Based Tourism: A Proposal For Developing Sustainable Tourism Projects. *Tourism Management*, 63, 135-143.
- Eom, T. and Han, H. (2019). Community-Based Tourism (Tourdure) Experience Program: A Theoretical Approach. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 36(8), 956-968.
- Farmaki, A., Altinay, L., Botterill, D. and Hilke, S. (2015). Politics and Sustainable Tourism: The Case of Cyprus. *Tourism Management*, 47, 178-190.
- Giampiccoli, A. and Kalis, J. H. (2012). Tourism, Food, and Culture: Community-Based Tourism, Local Food, and Community Development in MPondoland. *Culture, Agriculture, Food and Environment*, 34(2), 101-123.
- Gjerald, O. (2005). Sociocultural Impacts of Tourism: A Case Study From Norway. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 3(1), 36-58.
- Goodwin, H. and Santilli, R. (2009). Community-Based Tourism: A Success. *ICRT Occasional Paper*, 11(1), 37.

2. ZƏNGƏZUR BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSI

TAM MƏTNLİ MATERİALLAR KİTABI

Redaktorlar:

Prof. Dr. Hüsəmettin İNAÇ

Prof. Dr. İbrahim KAZIMBƏYLİ

Prof. Dr. Vəfə ALİYEV

Doç. Dr. Rəsul MEHDİKHANOV

Doç. Dr. Elvin TALİŞİNSKİ

Dr. Samir HÜMBƏTOV

Dr. Gülnaz KILIÇ ÖZKAYNAR

Dr. Günay HÜSEYN

